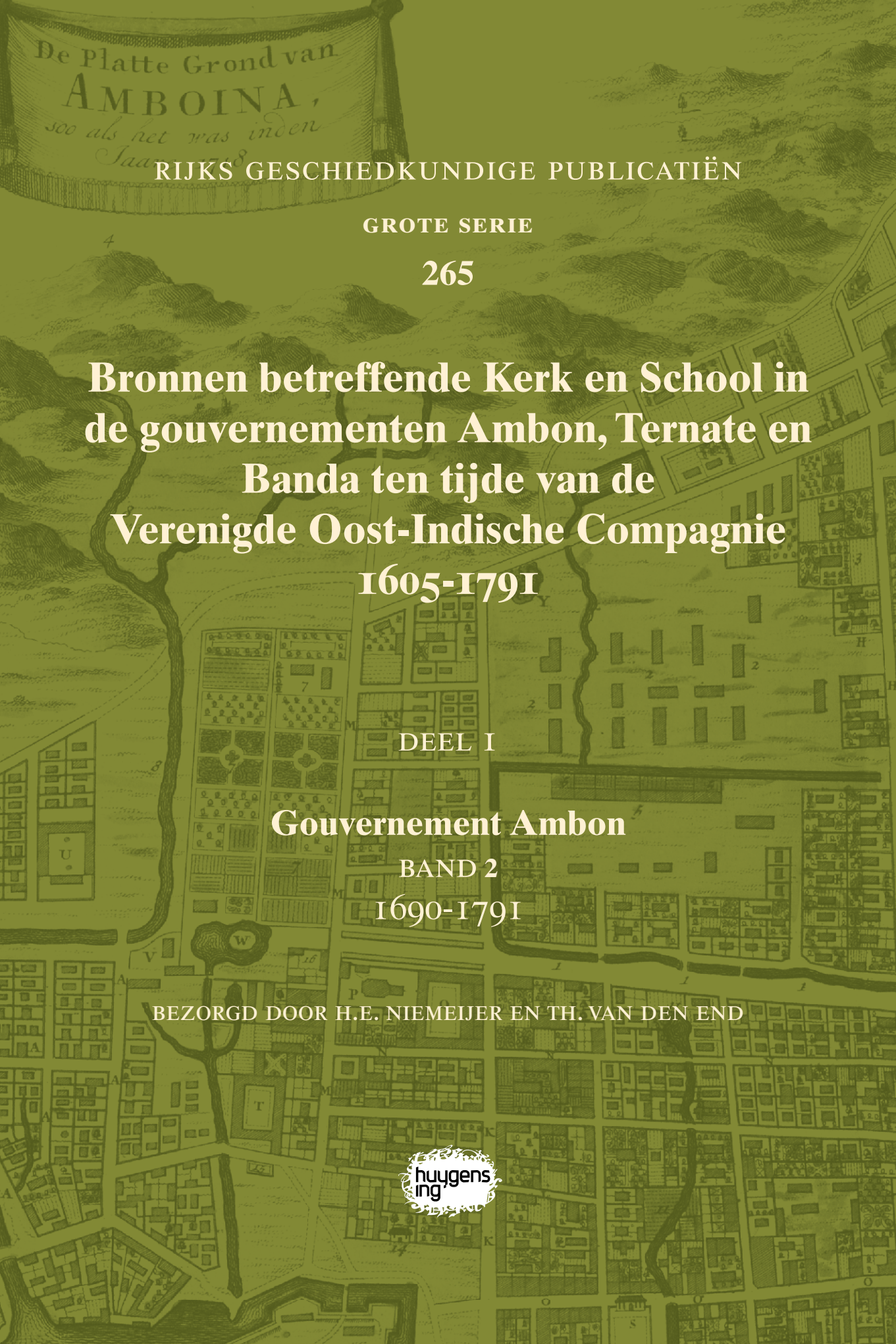

RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

GROTE SERIE

265

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1605-1791

DEEL I

Gouvernement Ambon

BAND 2

1690-1791

BEZORGD DOOR H.E. NIEMEIJER EN TH. VAN DEN END

huygens ing

Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van deVerenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Eerste deel, tweede band

Grote Serie 265

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Eerste deel, tweede band

Gouvernement Ambon

1690 – 1791

Bezorgd door Hendrik E. Niemeijer en Th. van den End

m.m.v. G.J. Schutte

Huygens ING (KNAW)

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Literatuurfonds Locher van de Stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland.

© 2015, 2018 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2e druk 2018

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-652-7 (Softcover)
978-90-8890-653-4 (Hardcover)
978-90-8890-654-1 (PDF e-book)

ISSN 0921-90 / NUR 680
ISBN 1ste druk: 978-90-5216-185-3

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

Inhoud

Lijst van documenten VII
Documenten 253 – 445 1

Lijst van documenten

253. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1690.
254. Reglement van de diaconie te Amboina. Ambon, 28 november 1690.
255. Kort ontwerp van de staat der Ambonse kerken en scholen door ds. Petrus van der Vorm. Saparua, 12 juni 1692.
256. Kort ontwerp van de staat der kerken in Ambon door ds. François Valentijn. Ambon, 1692.
257. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1692.
258. Brief van ds. A. Feylingius aan ds. Fr. Valentijn. Ambon, 11 februari 1693.
259. Extract uit het resolutieboek van de kerkenraad van Ambon betreffende een visitatietocht door ds. François Valentijn. Ambon, 3 augustus 1693.
260 Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1693.
261 Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu door ds. Petrus van der Vorm en de ouderlingen Domingus Latoemeten en Simon Simauw. Ambon, z.d. [oktober 1693].
262 Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en de zuidkust van Ceram door François Valentijn en ouderling Salvador Jansz. Ambon, z.d. [oktober 1693].
263 Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Buano, Piru en Tanunu door ds. Petrus van der Vorm en ouderling Domingus Latoemeten. Ambon, z.d. [oktober 1693].
264 Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Mardika en Nusanive door ds. François Valentijn, ds. Hermanus Kolde de Horn en ouderling Domingos Uspessi. Ambon, z.d. [januari 1694].
265. Extract uit het resolutieboek van de kerkenraad van Ambon betreffende het vertrek van ds. François Valentijn. Ambon, 27 april 1694.
266. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 5 mei 1694.
267. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Leitimor door ds. Petrus van der Vorm en de ouderlingen Domingus Latoemeten en Domingus Uspessi. Ambon, [18] mei 1694.
268. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en de zuidkust van Ceram door ds. H. Kolde de Horn en ouderling Salvador Jansz. Haruku, 31 mei 1694.
269. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 11 juni 1694.
270. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 29 september 1694.
271. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Buano en in de bocht van Piru-Tanunu door ds. Petrus van der Vorm. Ambon, z.d. [november 1694].
272. Brief van ds. Nicolaas Hodenpijl en ds. Hermanus Kolde de Horn aan de kerkenraad van Ambon betreffende een visitatie van de christenen te Tihulale. Haruku, 27 december 1694.
273. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua, Nusa Laut en Ceram door ds. Nicolaas Hodenpijl en de ouderlingen Anthoni Mayassa en Joannes Pattikayhatoe. Ambon 7 januari 1695.

274. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru door ds. Petrus Bierman en ouderling Domingos Uspessi. Ambon, z.d. [januari 1695].
275. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Nusanive en Mardika door ds. Petrus Bierman en ouderling Domingos Uspessi. Ambon, 25 januari 1695.
276. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu en Leitimor door ds. Petrus Bierman en de ouderlingen Bernardus de Silva en Domingos Uspessi. Ambon, z.d. [april 1695].
277. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en het onder Haruku ressorterende deel van Ceram door ds. Harmanus Kolde de Horn en ouderling Salvador Jansz. Haruku, z.d. [juni 1695].
278. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua, Nusa Laut en de zuidkust van Ceram door ds. Nicolaas Hodenpijl en de ouderlingen Anthoni Mayassa en Johannes Pattikaihatu. Saparua, juli 1695.
279. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 2 september 1695.
280. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 16 juli 1696.
281. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 september 1696.
282. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1697.
283. Instructie voor de buiten-opperhoofden ten opzichte van het stuk van den godsdienst, Amboina, 1 oktober 1697.
284. Instructie voor de kooplieden en minderen ten opzichte van den godsdienst. Amboina, 2 oktober 1697.
285. Brief van de kerkenraad van Batavia aan de Synode van Noord-Holland. Batavia, 15 november 1697.
286. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 12 mei 1698.
287. Pamflet getiteld ‘Deure der Waarhijd’, door ds. François Valentijn. ’s-Gravenhage, 1698.
288. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 27 september 1698.
289. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 september 1699.
290. Extract van een brief van de kerkenraad van Batavia aan de Synode van Noord-Holland. Batavia, 16 november 1699.
291. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 mei 1700.
292. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de synoden van Noord- en Zuid-Holland en aan de Classis Walcheren. Amboina, 25 september 1700.
293. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, [25] september 1700.
294. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 mei 1701.
295. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 september 1701.
296. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 mei 1702.
297. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1702.

298. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 6 juni 1703.
299. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 september 1703.
300. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 8 mei 1704.
301. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1704.
302. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1705.
303. Lijst van Maleise boeken en documenten uit de nalatenschap van ds. Nicolaas Hodenpijl. Ambon, 26 maart 1706.
304. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1706.
305. Beoordeling van Valentijns Maleise bijbelvertaling door ds. Petrus van der Vorm en anderen. Batavia, 8 november 1706.
306. Extract uit de resoluties van de kerkenraad van Ambon betreffende de Maleise bijbelvertaling van ds. François Valentijn. Ambon, 10 augustus 1707.
307. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de synode van Noord-Holland en de classis Amsterdam. Ambon, 21 september 1707.
308. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 september 1707.
309. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 mei 1708.
310. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 mei 1708.
311. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 12 september 1708.
312. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Leitimor, ds. François Valentijn. Ambon, z.d. [november 1708].
313. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1709.
314. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 11 september 1709.
315. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia Ambon, 24 september 1710.
316. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 24 september 1710.
317. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 3 september 1711.
318. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 mei 1712.
319. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 8 september 1712.
320. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 september 1713.
321. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 14 september 1713.
322. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 september 1714.
323. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 mei 1715.

324. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1715.
325. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 mei 1716.
326. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1716.
327. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 17 september 1716.
328. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1717.
329. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 13 mei 1718.
330. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1718.
331. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 31 augustus 1719.
332. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 31 augustus 1719.
333. Antwoord van de kerkenraad van Ambon op enkele vragen van de classis Amsterdam aangaande de Maleise bijbelvertaling. Ambon, 31 augustus 1719.
334. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 september 1720.
335. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1721.
336. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 11 mei 1722.
337. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1722.
338. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 15 september 1722.
339. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 mei 1723.
340. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia Ambon, 8 september 1723.
341. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 6 september 1724.
342. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia Ambon, 19 september 1725.
343. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de Classis Amsterdam. Ambon, 19 september 1725.
344. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 13 mei 1726.
345. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 16 september 1726.
346. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 28 april 1727.
347. Extract-brief van de Politieke Raad van Ambon aan de Hoge Regering betreffende ds. Paulus Taats. Ambon, 29 mei 1727.
348. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 september 1727.
349. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1728.

350. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 11 mei 1729.
351. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1729.
352. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 mei 1730.
353. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, [20] september 1730.
354. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1731.
355. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 20 september 1731.
356. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 september 1731.
357. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 september 1732.
358. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1733.
359. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1733.
360. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 mei 1734.
361. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 31 mei 1734.
362. Brief van ds. Georg Henric Werndly aan de kerkenraad van Batavia. Amsterdam, 9 juli 1734.
363. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [september 1734].
364. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 8 mei 1735.
365. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1735.
366. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 mei 1736.
367. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1736.
368. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 mei 1737.
369. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 23 september 1737.
370. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1737.
371. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1738.
372. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 23 september 1738.
373. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 26 september 1738.
374. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 4 juni 1739.
375. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [september 1739].

376. Rapport over de aardbevingsschade aan het gebouw van de Hollandse kerk. Ambon, 28 juni 1740.
377. Rapport over de opbouw van de door een aardbeving verwoeste Maleise kerk. Ambon, 1 september 1740.
378. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 september 1740.
379. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 juni 1741.
380. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1741.
381. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 september 1743.
382. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 9 september 1744.
383. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1745.
384. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 16 september 1746.
385. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1747.
386. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1748.
387. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1749.
388. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 23 september 1750.
389. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1752.
390. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 september 1754.
391. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 16 mei 1755.
392. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 september 1756.
393. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1757.
394. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Buano, Ceram, Saparua, Nusa Laut en Haruku door ds. Adriaan Pietersz. Steutel en anderen. Ambon, z.d. [november 1757].
395. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu en Leitimor door ds. Adriaan Pietersz. Steutel en ouderling Jonas Dias. Ambon, z.d. [maart 1758].
396. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1758.
397. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Buru, Buano, Ceram, Nusa Laut, Saparua en Haruku door ds. Cornelius Grieze en anderen. Ambon, z.d. [november 1758].
398. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu en Leitimor door ds. Cornelius Grieze. Ambon, z.d. [april 1759].
399. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 mei 1759.
400. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 september 1759.

401. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua en Nusa Laut door ds. Adriaan Pietersz. Steutel en de ouderlingen J.E. Patty en Salomon Kesauli. Ambon, z.d. [april 1760].
402. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu en Leitimor door ds. Adriaan Pietersz. Steutel en de ouderlingen Jacob Muskita en Eduward D'Silva. Ambon, z.d. [mei 1760].
403. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 september 1760.
404. Brief van ds. A.P. Steutel aan enkele predikanten te Amsterdam. Ambon 24 september 1760.
405. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 mei 1761.
406. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua, Nusa Laut, Ceram en in Hitu en Leitimor door ds. Noach Tilemann dictus Schenck en drie ouderlingen. Ambon, z.d. [december 1761].
407. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 juni 1762.
408. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Boano, Haruku, Saparua, Nusa Laut, Ceram en in Hitu en Leitimor door ds. Noach Tilemann dictus Schenck en vier ouderlingen. Ambon, z.d. [april 1763].
409. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 30 mei 1763.
410. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 mei 1764.
411. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 28 mei 1765.
412. Beknopte staat van kerken en scholen in het gouvernement Ambon, 26 mei 1766.
413. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 27 mei 1766.
414. Rapport betreffende de kleine visitatie van kerken en scholen in Leitimor door ds. Olivier Porjeere en ouderling Jacob Miskita, patih van Nakoe. Ambon, z.d. [oktober 1766].
415. Rapport betreffende een kerk- en schoolvisitatie op Ambon en Haruku verricht door ds. Olivier Porjeere en ouderling Boudewijn Warella. Ambon, z.d. [november 1766].
416. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 september 1767.
417. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 2 juni 1768.
418. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1768.
419. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 5 juni 1769.
420. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua en Nusa Laut door ds. Olivier Porjeere en de ouderlingen Pieter Jansz. Manusama en Pieter Hehanusa. Ambon, 11 september 1769.
421. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1769.
422. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Boano, Cerams binnenkust en Haruku door ds. Noach Tilemann dictus Schenck en de ouderlingen Johannes Simauw en Jacob Ferdinandus. Ambon, z.d. [november 1769].

423. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua, Nusa Laut en Ceram door ds. Olivier Porjeere en de ouderlingen Pieter Manusama en Pieter Hehanusa. Ambon, z.d. [april 1770].
424. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 juni 1770.
425. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1771.
426. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 mei 1773.
427. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 mei 1774.
428. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, medio september 1774.
429. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 september 1775.
430. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1777.
431. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in het gouvernement Ambon. Ambon, z.d. [1781].
432. Kerkstaat van het gouvernement Ambon. Ambon, z.d. [maart 1783].
433. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 juni 1783.
434. Rapport der kerken en scholen van Ambon 1783-1784. Ambon, april 1784.
435. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 mei 1784.
436. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 6 juli 1785.
437. Rapport der kerken en scholen van Ambon. Ambon, 6 juli 1785.
438. Kerk- en schoolstaat van de provincie Ambon 1785-1786. Ambon, 16 juni 1786.
439. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 juni 1786.
440. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 5 september 1787.
441. Kerk- en schoolstaat van de provincie Ambon 1786/87. Ambon, 5 september 1787.
442. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 juni 1788.
443. Rapport betreffende de visitatie van kerken en scholen in de provincie Ambon 1787-1788. Ambon, 2 juni 1788.
444. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 8 september 1789.
445. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 7 juli 1790.

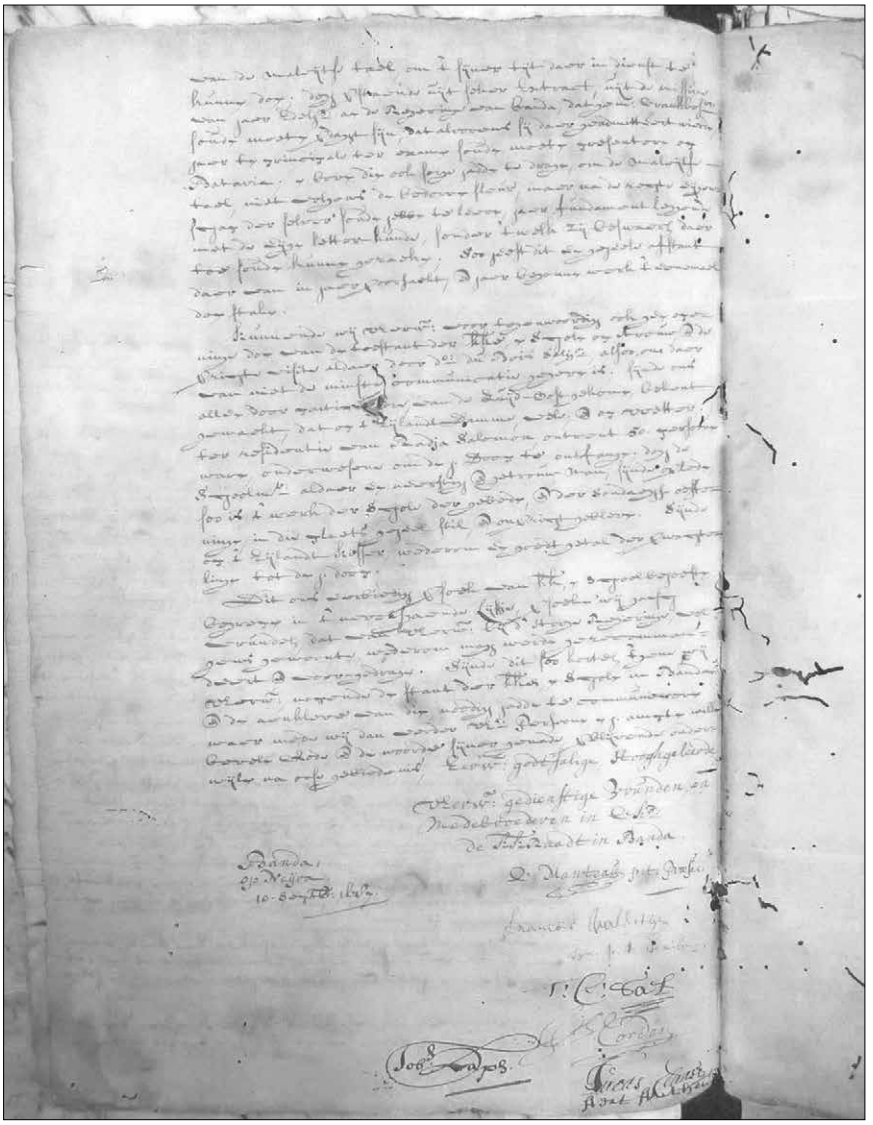

Handschrift en handtekening van ds. François Valentijn
(brief kerkenraad Banda aan kerkenraad Batavia, 10 september 1687).

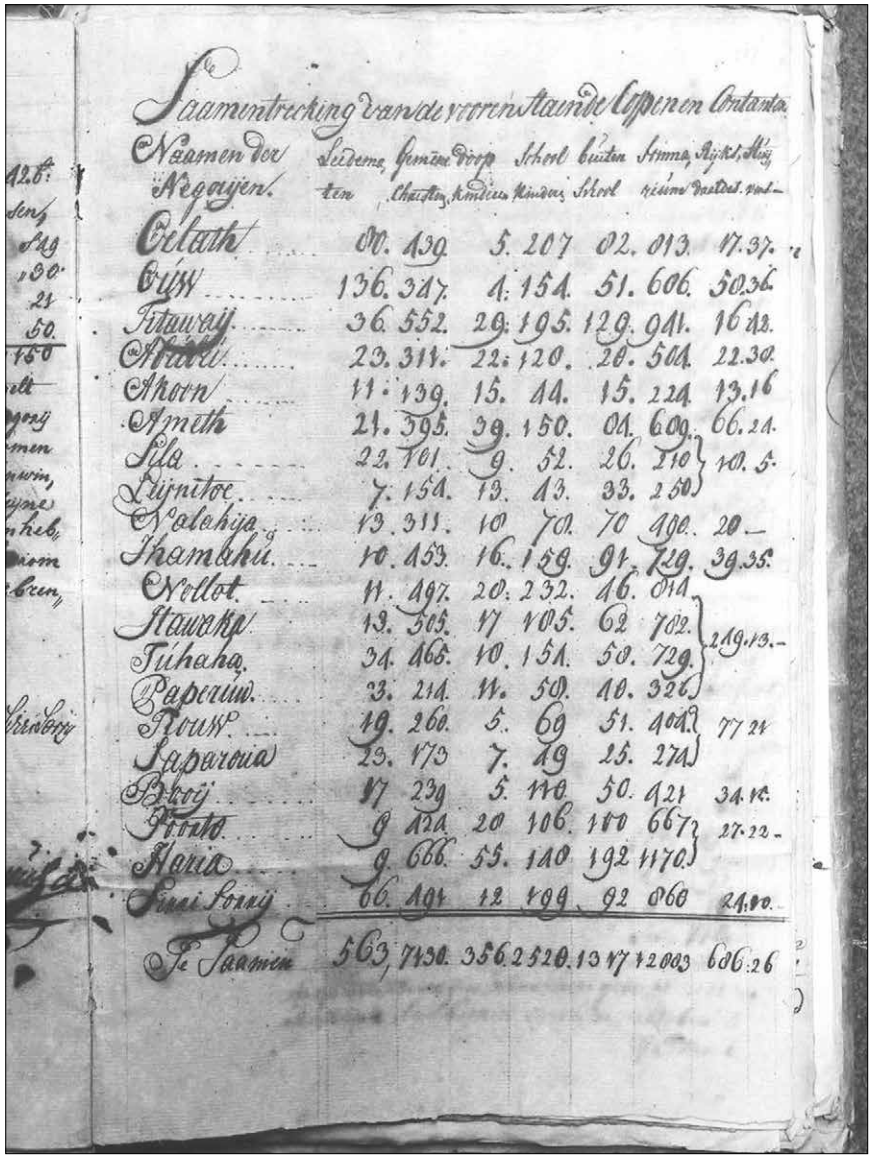

Saamentrecking van de voorenstaande Opsenen Contanten

Naamen der Negorijen.	Leedematen	Gemeen Charter	Doop kinderen	School kinderen	Buiten School	Stemma	Rijksd. Heerendienst	Rijksd. rest.
Oelath	00.	139.	5.	207	02.	013.	17.37.	
Ouw	136.	317.	4.	154.	51.	606.	50.36.	
Titawaij	36.	552.	20.	195.	129.	941.	16.12.	
Akoli	23.	311.	22.	120.	20.	501.	22.30.	
Akorn	11.	139.	15.	14.	15.	224	13.16	
Ameth	21.	395.	39.	150.	04.	609.	66.24.	
Sila	22.	101.	9.	52.	26.	210	10. 5.	
Lijnitoe	7.	154.	13.	13.	33.	250		
Nolahija	13.	311.	10	70.	70	190.	20.—	
Thambahu	10.	153.	16.	159.	91.	729.	39.35.	
Nellot	11.	197.	20.	232.	16.	014		
Itawaka	13.	305.	17	105.	62	782.	219.13.—	
Tuhaha	34.	165.	10.	151.	50.	729.		
Paperiw	3.	214.	11.	50.	10.	326		
Rouw	10.	260.	5.	69	51.	404.	77 21	
Saparoua	23.	173	7.	19	25.	274		
Broij	17	239	5.	110	50.	421	34.12.	
Porto	9	124.	20	106.	100	667	27.22.—	
Noria	9.	666.	55.	110	192	1170		
Sinai Sonij	66.	191	12	199.	92	060	24.10.—	
Te Saamen	563	7130.	356	2520.	1317	12003	686.26	

Verzamelstaat uit het visitatieverslag van ds. O. Porjeere d.d. 11 september 1769.

253. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1690.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 229-235.[1]

Eerwaarde, godsalige – – –

Volgens ons schrijven van den 20[en] may deses loopenden jaars[2] komen we nu onse gedagten van de staat der Maleitse kerken te openen, ons oogmerk niet zijnde van de staat van de Hollantze kerk in 't breede te spreken, als welke mee wel een volslagen man of twee zoud' vereyssen. 't Schijnt, doordien niet eens in U.Eerw. brief mentie gemaakt was van dese kerk, even of er maar hier en daar een Hollants ledemaat in een hoekje lag, dog de broederen gelieven te weten dat er al een aansienlijk getal ledematen is, en vervolgens een leeraar daar genoeg mee te doen heeft, 'tzij in 't prediken, vermanen, vertroosten en wat diergelijks meer is. 't Was daarom dat we met 't alderbeste genoegen juist in U.Eerw. schrijven niet en sagen dat daar niet eens remarque op genomen wier, even of d'eer van een waardig dienaar te zijn ontrokken wier aan onsen medebroeder D. Van Bruisel, die, gelijk we ook in onse voorige seyden, zijn dienst ten genoegen aldaar niet alleen waarneemt, maar ook nu seggen zijn devoir aangewent te hebben om mede de Maleitse kerk te dienen, waartoe zijn Eerw. zijn intentie in onse vergadering bekent gemaakt hebbende, zijn genegentheit om na Honimoa te gaan, om aldaar die taal gevoeglijker aan te leeren en dien dienst waar te nemen, aan d'Agtb. Politie alhier voorgestelt heeft, van welke tot antwoort zoude gekregen hebben dat reeds een praedicant uyt het midden van ons geprojecteert was om derwaarts te gaan leggen, en dat zij van oordeel waaren dat de Duytse gemeente wel een praedicant voor zig alleen en misschien wel twee vereyste, waarmede zijn Eerw. doe zig tevreden hielt.

Om van de staat van de Maleitse kerken dan alleen te spreken, is in den eerste wel voornamelik te sien op de siekte waarmede zij besmet zijn, en voor 't tweede op die geneesmiddelen die bekwaam mogten zijn om dat gebrek te heelen, om voor 't laatste met de voorsigtige medicijnmeesters door applicatie van al zulke middelen de gesontheit te verwagten, en met Gods bijstant die ook eindelijk te bekomen.

Wat 't eerste belangt, aan alle kanten is de kerk gebrekkelijk. Sien we op de leeraars der gemeinte, hoe gants weinige zijn er (schoon er vier zijn) die in 't werk des Heeren yeder in 't sijne 't talent hem van God toevertrouwt aanleggen voor sulke wijt verspreide kerken. Yeder dorp in 't vaderlant heeft bijna een leeraar alleen, onder wiens opsigt en dagelijkse sorg en tegenwoordigheyt het evenwel nog niet en gaat op het aldernetste. Hier kan yeder eylant (buiten 't eilant Ambon, 'twelk genoeg na de gelegentheit des tijts versien is), waarvan er eenige al vrij veel dorpen en considerabile gemeentens hebben, geen een praedicant voor zig gebeuren, als zijnde het getal van 't eene te groot en 't andere te klein.

't Eylant Ambon, waarop Leytimor, alwaar 't hooft-kasteel leyt en vervolgens een goet aantal der Hollantse ledematen is, daarenboven met veel inlantse gemeentens versien zijnde, zoo aan 't Kasteel selfs als op 't gebergte, en de kust van Hitoe, zijnde 't and're deel van Ambon, mede al van aanmerkelijke inlantse gemeentens, meest op de strantdorpen, behalven nog van eenige Hollanders hier en daar in guarnisoen leggende, versien zijnde, hadde immers wel voor 't minste twee, indien niet drie leeraars van nooden, om haar alle in de leere der waarheit voor te lichten.

Haroeko heeft er geen, nog ook Honimoa, dog er staat op 't laatstgemelde welhaast een te komen, en na men van terzijde gehoort heeft zal D. Petrus van der Vorm uit 't midden van ons door d'Agtb. Regering daar na toe geschikt werden. Nussa-Laout, zijnde een eylant op zig zelfs, waar ook al tamelijk groote en veele inlantse gemeentens en christenen zijn, dog

[1] Het handschrift is dat van ds. Petrus van der Vorm.
[2] Deel I-1, doc. 252.

staande onder 't opsigt van de praedicant van Honimoa, zoo er een leyt, hadde misschien ook wel een leeraar alleen van nooden, waarbij dan nog komt de kust van Ceram, met d'eylanden Bouro, Manipa, Boanoa en voorts dat gedeelte, alwaar 't God de Heer mogte believen een gemeinte nog verder uyt te setten of, niet zijnde, uit de duysternisse tot Zijn ligt door sijne dienaars te roepen. En stelt op yeder eylant al een bekwaam leeraar, 't zijn dog nog geen Maleitse praedicanten, welke taal immers gekent dient te zijn bij dese gelegentheit, indien er eenige nuttigheit de gemeente zal toegebragt werden. Dog dit gebrek zoud' al veel g'heelt werden indien haar Hoog-Edelhedens soodanige mannen hier na toe sonden die in de Maleitse taal ervaaren waaren. Hier kan men wel zoo terloops wat leeren, maar 't wesen van de taal, en datgeen 'twelk onse theologie eygentlijk raakt, is er niet te bekomen, oft dienen al luiden te zijn die in haar jonge en bekwaame jaaren om sulken moeielijke taal, dies te moeielijker omdat daarin de verborgentheden des Evangeliums voorgestelt moeten werden, aan te leeren, zijnde hier en daar door een sekere naauwkeurigheit uit sommige boeken die er in die stoffe dog weinig zijn, of soo s'er zijn, hier alle niet en zijn, en al zijnde niet genoegsaam juyst zijn om de soodanige een taal waarin de theologie in haare volstrektheit behoorde te kunnen geleert werden, in haar omslag en eys te doen bevatten, deselve zig met moeite, en zoo ver als 't mogelijke is, gemeen te maken, of te soeken te maken.

En genomen dit, wat Maleitse taal zouden se leeren? Ligtelijk kan men toestaan, en ook bevatten, dat die taal, waarvan wij reeds eenige proeven gesien, gehoort, gelesen hebben en kennen, en die door een zekere en goede ijver van eenige voornaame mannen, van geen onvermaarde kennis, ondersogt, beschreven, misschien uit de eygene boeken van de regte Maleyers selfs gehaalt en tot 't gebruyk van onse Christelijke Theologie overgebragt is, de bekwaamste wel is om de stukken onses geloofs en godsdienstes in haar volstrektheit en volgens den eys van 't woort der openbaringe, 'twelk 't eenige middel der zaligheit tezamen gevoegt met de werkinge des H. Geestes is, andere te leeren. Maar 't was te wenssen dat d'Inlander dese taal verstont; we spreken van de christenen. De mooren zijn niet veel beter, hoewel er buyten twijffel onder die eenige van haar geleerden zijn die de regte Maleitse taal, ook wel d'Arabische, kennen, of ten minste behoorden te kennen, ten opsigt van haare soogenaamde godsdienst. Men moet niet meenen dat de Maleitse taal hier een algemeene taal is. Veel Inlanders zijn er, voornamelijk op de buiteneylanden, die gants geen Maleits kennen. De meeste onder haar verstaan maar sooveel als se tot haar dagelijkse ommegang van nooden hebben.

't Is ook een voornaam gebrek in de kerk dat er soo weinigerhande boeken gevonden werden, zijnde stomme meesters die eerst sprekende worden wanneer men se selfs eerst aanspreekt, en altijt gereet staan om den ondersoeker te leeren. Van schoolboeken kan 't gaan, maar kerkboeken niet wel; 't N.T. van D. Brouwerius is wel 't voornaamste, maar hoe gebrekkelijk Maleits het zij is die kennelijk die 't Maleits met de sin van de Geest Gods weten te vergelijken. Gebrekkelijk en weinig in getal zijn de Psalmen Davids die in de kerk gesongen werden. Voorts zijn er nog Psalmen van David in onrijm, of prosa, met 't 1 boek van Moses, de Catechismus ende 't formulierboekje, alles in de gemeene taal, en bij verscheiden tezamen gestelt, in plaatse van welk men d'Ichtitsaar catechismou, zijnde een boekje van beter Maleits, 'twelk de theologische stukken naauwkeuriger uytleit, tezaamen met de gewoonlijke formulieren van onse Nederlantse kerken begint te gebruyken.[3]

Maar 't aldergrootste gebrek dat er is, dat zijn d'Inlanders zelfs, in 't gemeen mensen, dog de goede uitgesondert, waarop misschien niet t'onregt zoud' passen 'tgeen Paulus eens van die van Creta schreef: Κρῆτες ἀεί ψεῦσαι, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.[4]

---

[3] Zie aantekening bij doc. 244 en Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

[4] Titus 1:12b: 'De bewoners van Kreta zijn altijd leugenaars, kwade beesten, luie buiken'.

Vooruit dan gestelt zijnde haar dagelijks gebruyk van haar eigen taal, en d'onkunde van de Maleitse taal, hoe men se ook gelieft te noemen, hebben se geen lust om yets aan te leeren, en 'tgeen se doen in zaaken van godsdienst selfs, nemen 't maar voor een compagniesdienst op, luy en los van aart, en in 't gemeen tot vleesselijke lusten geneigt. De kinders, die in de scholen in de christelijke godsdienst opgevoet zijn, worden omtrent haar 12e jaar in 't school ontslagen, ter zaake dat se onder malkander tot geen vleeselijke uytsporigheden zouden uytspatten, gelijk voorheen en ook nu nog wel ondervonden is, na welke tijt sij wederom alles vergeten 'tgeen se geleert hebben, doordien se nog door haare ouders daartoe gehouden werden, nog in de catechisatien willen komen. D'oude lieden komen weinig in d'oeffeninge des gebets in de week en 't voorlesen der praedicatiën des sondaags, en schoon ten tijde der visiten rustig schijnen om de godsdienst bij te woonen en door de levende stemme der visiterende praedicant genoeg aangemaant werden tot een godsaligen ijver, slaan se maar alles in de wint, en gaan haar oude gang soodraa als se maar uyt haar oogen zijn.

Nu, wat middelen, en wat raat? Immers is hieruyt kennelijk genoeg dat de vinger Gods in dese zaak van nooden zij. Wij spreken uit sijn naam, en hij gebied de zielen. 't Menselijk vernuft schuyft het ten eerste op de leeraars, even of se te lafhertig waaren om haaren grooten Meester Christus te dienen, of ook dat het aan haar stont de herten der mensen te buygen. We zijn immers maar geroepen om mede-arbeidende te bidden dat se tog de genade Gods niet tevergeefs ontfangen, en (verre zij alle roem) stil te sitten en past ons gantselijk niet, daar zoo verre en moeielijke visiten te doen zijn, en dikwils wel niet buiten gevaar des levens. Laat ons tog niet oordeelen, opdat we niet veroordeelt en werden, maar malkanderen vermaanen ende vertroosten, soo lang als het heden genaamt wert. Alles dan in opmerkinge genomen hebbende, wat kunnen we dog anders doen als ons talent ons van God toevertrouwt besteden 't beste, en volgens dat verstant 'twelk d'Heere God yeder na de maate zijner gaven heeft gelieven mede te deelen? En in 't besonder in de saake van de taal, d'een broeder d'and're niet kunnende nog willende dwingen de gemeine of buiten-gemeine taal[5] te prediken, moet het yeder aan sijn gewissen gelaten werden. Maar wat aangaat de gemeene pligt van opwekkinge der Inlanders tot een goddelijken wandel, daar doelen we dagelijks tezamen op, 'tgeen in ons is soekende aan te leggen tot gemeene stigtinge van de kerk, waaromme in een van onse kerkelijke acta bij de resumtie van de staat van de Maleitse kerk hebben laaten invloeien dat, vermits wij de lustelooshеyt en agteloosheyt van dese inlantse christenen gesien hebben, om haar in kennis en godsaaligheit aan te setten, en meer en meer te vorderen, de meesters met alle ernst nader zal g'ordonneert ende gerecommandeert werden op haar school ende dienst goede agt te geven, en de gemeinte ernstelijk te vermaanen tot het bijwoonen van den openbaaren godsdienst en d'oeffeninge van de gebeden, tot welkers bevordering 't bijwijlen, en na gelegentheit van zaaken, door schriftelijke bestraffinge en opwekkinge door dese vergadering, en door besondere praedicanten in haar visiten mondeling zal versterkt worden. Mitsgaders dat tot kennis en regt verstant van de grontstukken des christelijken geloofs de broederen praedicanten vrij staat om 'tzelve zoo in de gemeine als buitengemeine Maleitse taal, ieder na zijn gewisse, te bevorderen ende tragten uit te werken. Een zaak die van zig zelfs spreekt, en wee ons indien we ons gewisse niet kwijten! En schoon de bovengeseide taal al beter ende volmaakter g'oordeelt wier, weten we dat voor dese tijt door de gemeine veel grooter nuttigheit de gemeinte toegebragt wert en dat 't invoeren van d'and're een zaak van een groote nasleep en veel jaaren zoude zijn, indien er eenig vrugt door te hopen was.

En verder gelieven de broederen te weten dat 't invoeren deszelfs geensints door prediken en praedicanten, maar wel en op 't gemakkelijkste door de schoolmeesters moet gedaan werden, die s'eerst regt op Batavia of elders moesten leeren, en alsoo dan de jeugt bekwaam

[5] De lage en de hoge vorm van het Maleis.

maaken om dan, en vorders in haar ouderdom, door 't prediken, bijwoonen der vergaderingen, lesen der boeken etc. de theologie te leeren.

In alle ernst willen we dan de broeders gebeden hebben dat tog ons van Batavia mogten toekomen wakkere en in de Maleitse taal ervarene mannen, en se ook tezamen met ons versorgen, gelijk we reeds van haar Eerw. ijver bewust zijn, en wij van onse kant sullen tragten te bevorderen dat er in de godsdienst soodanige Maleitse boeken mogten gevonden werden, die bekwaam waaren om de gemeinte langs hoe meer op te bouwen op 't alderheyligste geloof, 'twelk eenmaal de heiligen overgelevert is, als daar volgens ons oordeel ten minsten zouden moeten zijn: de Bijbel, of 't Oude ende Nieuwe Testament, de Psalmen Davids in rijm ende goet Maleits, de formulieren, welke wij nu reeds hebben,[6] de Catechismus van Heidelberg en ook met d'uitlegginge van D. De Witt[7] of van een ander, eenige gebedenboekjes, en andere van godsalige oeffeningen, om haar particulier aan te setten in de kennis der waarheit die na de godsaligheit is.

Wat aangaat dan onse pligt omtrent dese kerken, we wensten, gelijk we anders niet weten of we hebben tot nog toe niet nalatig geweest in 't werk des Heeren, en hopen dat d'Eerw. broederen zig van onsen ijver versekert willen houden, dat wij door onse dienst en naarstigheit, onder Gods zegen, 't rijke Christi, 'twelk nu door des Heeren goetheit al veel jaaren aan malkander onder dese lantaart verkondigt is, sullen zoeken te versterken ende uit te breiden.

Hierom bidden wij den Vader der Ligten[8] dat hij ons geve verligtede oogen der kennis in de openbaringe zijner verborgentheden, en kragten genoeg om zijn werk te volvoeren, alleen tot grootmakinge van Zijne Naam en uitsettinge van 't Koninkrijke Sijns Soons onder zooveel afdwalende schapen, opdat se eens mogten gebragt werden tot één schaapskooie en één herder.

Hiermede, waarde medebroeders, breken wij af, U.Eerw. persoonen en diensten bevelende in de gunstige hant Gods. – – – De kerkeraat van Ambon, en uyt aller naam en last Petrus van der Vorm epist. scriba, N. Hodenpijl praeses, Hendrick Leydecker ouderling.

Amboina Victoria den 18 september anno 1690.

254. REGLEMENT VAN DE DIACONIE TE AMBOINA. Ambon, 28 november 1690.

NA, VOC 1497, Ambon, fol. 64-68. Afschrift.[9]

Alsoo de broederen diaconen alhier, 'tsedert dat deselve, volgens ons raedsbesluyt van den 21 maert deses jaers, van den Eerw. Kerkenraad gesepareert en tot een collegie op haer selfs gestelt zijn, versoek gedaen hebben om met een instructie voorsien te mogen werden, hebben wij op hare gedane instantie goetgevonden bij provisie tot haer narigt, en dat wij naeder sullen bevinden wat daer nog bijgevoegt dient, de volgende articulen op te stellen:

1. Sullen de diaconen, met voorweten en kennisse van den gouverneur deser provintie, alhier in de Maleytse kerck bij den anderen komen, en soowel voor het aengaen van de vergadering als het eyndigen van dien het gebet doen uyt de daervan zijnde gedrukte formulieren.

---

6 De acht liturgische formulieren sinds de 16e eeuw in gebruik in de Gereformeerde Kerken (doop kinderen, doop volwassenen, avondmaal, huwelijk en andere).

7 Vermoedelijk is bedoeld Petrus de Witte, *Catechizatie over den Heidelberghschen catechismus der gereformeerde christelicke religie, uytgegeven na voorgaende visitatie en approbatie des E. Classis van Hoorn*, eerste druk Haarlem 1652.

8 Zie Jacobus 1:17.

9 Een later (ca. 1770) afschrift in ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

2. Dese vergadering sal, buyten alle extra-ordinaire voorvallen, op d'hier voren genoemde plaets, alle 14 dagen eens, en alsoo op een dynsdach, door den praeses van dat collegie, aen wie het behoorlijk respect moet toegedragen werden, belegt werden, die daertoe de koster van de Maleytse kerk zal gebruyken om de leden te waerschouwen en de kamer te bewaren.

3. Het ampt van den praeses is, in de vergaderinge voor te stellen en te verklaren hetgene verhandelt dient, toe te sien dat niemant der leden in het stemmen voor sijn beurt spreekt en de andere leden alsoo intimideert, 'twelk geschiedende de soodanige bevelende te swijgen, en daerna niet geluystert werdende, de kribbelagtige 'tsij met geltboete off soo als best met den anderen in 't begin bij resolutie sullen goetvinden, te censureren, en eyndelijk, bij meerderheyt van stemmen, van het gebesoigneerde resolutie trecken. De voorgekomen saken afgedaen zijnde, sal deselven aen ieder van de leden afvragen oft iemant iets tot welstant der arme en hare besorginge weet in te brengen, en dat almede op orde, soo ja, sal na gelegentheyt van saken daerover gedelibereert, en des nodig bevonden werdende de hoge regeringe alhier daervan in schriptis te dienen, teneynde na billijgheyt daerin werd versien off de saken geadjusteert.

4. Van al hetgene in de vergaderinge verhandelt werd sal den vice praeses, soo het een Europiaen is, of anders de naeste aen hem de notulen houden en na het eyndigen van de vergadering deselve oplesen, waertegens iemand niet wettigs hebbende voort te brengen, soo sal den scriba daeruyt de resolutie extenderen en opmaken, om deselve in de naeste vergadering door al de leden te laten tekenen, waerin geen veragtering mag gedult off getollereert werden.

5. Alle actens die zij uytgeven sullen door den scriba ondertekent moeten werden.

6. Soo der iets in vergadering voorvalt waervan de E. Politie off kerkenraed tot maintenue van den dienst der armen advertentie off kennisse moet gedaen werden, 'tselve sal bij geschrifte off extract uyt de resolutie moeten geschieden gelijk hier voren onder art. 3 staet aengehaelt op hoedanigen wijse het antwoort daerop weder sal ontfangen werden.

7. De diaconen moeten met alle vlijt en naerstigheyt de almoessen en andere inkomsten der armen getrouwelijk insamelen, en deselve na de nood van de behoeftige, soowel ingesetenen als vremdelingen, die christenen zijn, uytdelen.

8. Een der Europiaense leden sal voor den tijd van een jaer den ontfang en uytgift der armepenningen hebben, en een ander van degene die daertoe de bequaemheyt heeft voor gelijke tijd de boekjes houden, na welken tijd zij beyde door andere leden daerin sullen vervangen werden, soo het eenigsints te schicken is, doch den praeses alle maenden door den scriba, en soo voorts bij toeren.

9. Alle maenden sal den cassier bij de respective secretarissen van de Justitie gaen om te sien wat en hoeveel boeten off breuken ten behoeven van de armen zijn gewesen, soo ook ter weeskamer, rakende de legaten bij de afgestorvene aen haer vermaekt.

10. Geen van de ingesamelde penningen die der boven den dagelijksen uytgift sullen overschieten mogen onder de gemeente, het sij ook aen wie het zij, of wat bij politicqen daervoor werden gepresenteerd, niet werden uytgeset, maer telkens als deselve een somma van 4 à 500,- rds monteert bij de E. Compagnie werden gebragt, alwaer deselve, alhoewel wat minder interest doen, echter versekert geagt werden.

11. Opdat degene die van de diaconye iets genieten niet te lang mogten opgehouden werden om het gelt tot haer nootdruft te bekomen, soo sal den eersten dag van de maent, wel te verstaen soo het geen Sabbath is, off anders den tweeden derselve, moeten vastgestelt werden om de uytdeling der almoessen aen de behoeftige te doen, bescheidende desulke op soodanigen plaets of plaetsen als met den anderen daertoe bequaemst sullen oordelen.

12. En vermits er somtijts huys-armen mogten wesen die, eershalven beschaemt zijnde, liever gebrek zouden lijden als haren nood te kennen geven, konnen de wijkmeesters versogt werden de soodanige aen dit collegie off enige der leden aen te geven, die het dan ter eersten gelegentheyt in de vergaderinge sal hebben te brengen, om op de non- off uytkeringe van alimentatie gedisponeert te werden, na bevindinge van ieders nood. Maer alsoo het soude kunnen gebeuren dat de wijkmeesters daervan altijd het nauwst niet konden ondertasten, soo verstaen wij dat de broeders diaconen personelijk bij beurten de huysbesoekinge sullen hebben te doen, teneynde de ware armen 't effect der almoessen tot vertroostinge mogten erlangen. In 't generael sal der aen ieder inlants huysgesin niet meer als 2, aen een behoeftig en gebrekkig vrijgesel 1 à 1½ en aen een Europiaen niet meer als 4 rijksdaelders per maend werden uytgereikt, ten ware om pregnante redenen meerder vereyscht wierd, met bijvoeginge voor hoe langen tijd het agtervolgt dient.

13. Om de penningen die uyt de gemeente tot onderhout der behoeftige ingesamelt zijn niet onnut te besteden, sal in het uytdelen derselve en bevorens nauwkeurig moeten geinquireert werden off degene die daervan genieten ook christenen zijn, en hare kinderen die sij mogten hebben de gemeynte door den heyligen doop zijn ingelijft. Want de eerste, nog heydenen of moren zijnde, mogen niet trecken, en van de twede, te weten de ongedoopte kinderen, sal ten eersten d'Eerwaerde Kerkenraet kennisse werden gedaen, die daervan de vereyste sorge incumbeert.

14. Aen niemant der vrijgegevene bij testamente off anders, bij soo verre deselve nog geen 6 jaren volkomen uyt hare dienstbaerheyt geweest zijn, mag eenige verstrekking gedaen werden, maer moeten deselve na diegene gesonden werden die haer vrijgegeven heeft, off soo sulx bij uytterste wille geschiet is, bij degene die van haer overleden lijfheer of vrouw tot universele erfgenaem of erfgenamen geïnstitueert is off zijn, en dat ingevolge de ordre van de Hoge Regeringe van India tot Batavia daertegens beraemt,[10] die hier mede stant moet grijpen.

15. Alle week off ten minsten om de 14 dagen sal den praecis eens in het armenhuys gaen, om te sien off binnen 'tselven alles ordentelijk toegaet, de kinderen wel en behoorlijk gespijsigt, in de kleding gehouden en onderwesen werden, en sulx contrarie off niet na behoren bevindende, sal het de binnenvader of moeder eens en andermael werden geïnjungeerd volgens de ordre op te volgen. Maer als sulx desniettegenstaende werd verschoven en daerin genegliceert, soo sal 'tselve aen den hoge regeringe alhier bekent werden gemaekt teneynde daerin na behoren werd versien.

16. De weeskinderen tot den ouderdom van 14 à 15 jaren gekomen zijnde moeten intijds bij de E. Compagnie offwel bij d'een off d'andere particuliere baes bestelt werden, om aldaer een bequaem handwerk te leren, teneynde zij na verloop van tijd bequaem mogen zijn om haer selven en d'hare na behoren te konnen sustenteren, en alsoo de diaconye sooveel en dra het doenlijk zij van lasten bevrijden. Welke jongelingen staende haer leertijd als voorheen

[10] Resolutie d.d. 3 mei 1686, in Van der Chijs, *Plakaatboek*, deel 3, 175-177.

in 't weeshuys sullen moeten werden gealimenteert, en tot dien eynde ook des middags in 'tselve huys maken te zijn, daer se haer des nagts sullen moeten bevinden.

17. Voor de jongens die in het weeshuys zijn altijd eenderhande kleding op het onkostelijkst te maken, te weten swarte broeken, en rode rokjes[11] van cattoene lijwaten.

18. Alle de gene die iets van de diaconye willen genieten, sullen in het armenhuys alhier moeten wonen, alsoo het niet alleen groot genoeg, maer expres daertoe met grote kosten gestigt is, ten ware het luyden zijn waervan sulx met fatsoen niet wel kan gevergt werden, waerin met discretie moet gehandeld werden.

19. Een der bequaemste chirurgijns sal 't weeshuys voor niet bedienen, daer de E. Compagnie de medicamenten etc. voor niet en sonder betaling matig sal laten verstrecken, op welke menagie de diaconen wel sullen hebben te letten.

20. De diaconen moeten alle jaren ter gewonelijke tijd aen den E. Heer Gouverneur komen bekent maken wanneer se gereet zijn om van de arme-middelen en hare administratie publique reeckening te doen, soo mede ook tegelijk bij notificatie aen de praeses van den Eerwaerden kerkenraet, om sulx door haer Eerwaerden des sondags voor den middag voor de gemeente in beyde kerken af te kondigen, teneynde de gecommitteerdens van ieder collegie en die het uyt de gemeynte mogte believen de reeckening bij te wonen, en alsoo ter gestelde plaetse en tijd mogte verscheynen om te weten hoe het met de gelegentheyt van deselve staet.

Aldus gedaen en bij provisie, als voren in den hoofde deses gesegt is, gearresteert in Amboina aen 't Casteel Victoria den 28 november 1690, en was getekent: Pieter Rooselaer.[12]

255. KORT ONTWERP VAN DE STAAT DER AMBONSE KERKEN EN SCHOLEN DOOR DS. PETRUS VAN DER VORM. Saparua, 12 juni 1692.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, ongefolieerd.

Kort ontwerp van de staat der Ambonse kerken en schoolen, of een klein vertoog van de gelegentheyd derzelver, met aanwijsing van eenige middelen tot verder progressen in deselve, aan de kerkeraad op Ambon overgeleverd anno 1692, om te dienen tot antwoort van 't extract van haar Hoog-Edelhedens brief aangaande voorschreven saak, de kerkenraat op Ambon in may desselven jaars door d'Agtb. Regeering alhier overhandigd.[13]

I. Dat Jesus Christus, de soone Gods en de middelaar des Nieuwen Testaments, 't voorwerp en 't oogwit van de christelijke godsdienst is, heeft Paulus tot die van Corinthus al geseyd, en die wild hij onder haar als gekruyst geweten hebben,[14] te weten, gekent, beleden en geloofd hebben, volgens 't woord des Evangeliums: 'indien gij met uwen monde sult belijden

[11] Jasjes.
[12] Van Middelburg, koopman en 1691/1694 resident van Hitu.
[13] Missive HR aan PR Ambon d.d. 14 februari 1692, NA, VOC 918, fol. 915-940; kerk- en schoolzaken fol. 920-928. Het extract niet aangetroffen.
[14] 1 Korintiërs 2:2.

den Heere Jesum Christum en met u herte geloven dat God hem uyt den dooden opgewekt heeft, soo sult gij zalig worden'.[15]

II. Ten desen opsigte is seker den ijver en welmenentheyd des E. Compagnies van d'oude tijden tot heden toe overvloedig in dit gewest gebleeken. Want sien w'eens de stant der voortplantinge der christelijke godsdienst en de groote kosten die daartoe aangewend werden aan, men moet er van overtuygd sijn; men rekend alhier wel 61 soo oppermeesters, ondermeesters als ordinaire meesters, waartoe de gagies 's jaarlijx wel bijkants tot 11000 guldens monteeren, sonder te rekenen de onkosten die aan 't drukken der boeken aangeleyd zijn, en daarbij met successive soo veel Hollandse predicanten en leeraars uit 't vaderland tot dienst van den Inlander te senden, door wiens instituties en leeringen men soo ver, met approbatie en directie van de successive regeering alhier, deselve gebragt heeft als uit derselver hedendaagse gestalte en gelegentheyd te sien is, namenlik op 't eyland Ambon meesters 27, als:

Aan 't Casteel 1 oppermeester, 2 ordinaire, te weten in Maredheyka en Nussanive, waaronder eenige kleyne negrijen gehoren, yder 1, maken 3 schoolmeesters, 2 scholen, 1 kerke en 6 omlopende leermeesters.

Op de negrijen, op 't gebergte, als: Soya meesters 1, scholen 1, kerke 1; Hatala 1, 1, 1; Nakoe 1, 1, 1; Kilang 1, 1, 1; Ema 1, 1, 1; Hoekoerila 1, 1, 1; Roeton 1, 1, 1; Lehari 1, 1, 1; Hoetoemoeri 1, 1, 1. Op de Pas: Baugala 1, 1, 1.

Op Hietoes buitenkust: Soeli 1, 1, 1; Tiël 1, 1, 1; Waay 1, 1, 1; Hila 1, 1, 1. Binnekust: Alang 1, 1, 1; Lilibooy 1, 1, 1; Hatoe 1, 1, 1; Roemah Tiga 1, 1, 1. Somma 27 meesters, 20 scholen, 19 kerken.

Op Haroeko oft eyland Boang besi, aan de sterkte, te weten Samet en Haroeko 1, 1, 1; Oma 1, 1, 1; Wassoe 1, 1, 1; Aboeroe 1, 1, 1; Holalihoe 1, 1, 1; Karihoe 1, 1, 1. 't Zamen 6 meesters, 6 scholen, 6 kerke.

Op 't eyland Liase of Honimoa: aan de fortres Hollandia oppermeesters 1, meesters 1, scholen 1, kerke 1, ondermeesters 1; Oelad meesters 1, scholen 1, kerke 1; Ouw 1, 1, 1; Nollot en Hitawaka 1, 1, 1; Paperoe en Toehaha 1, 1; Yamahoe[16] 1, 1, 1; Portoe en Haria 1, 1, 1; Tiouw en Saperoea 1, 1, 1; Booy 1, 1, 1. T'samen 11 meesters, 9 scholen, 8 kerke.

Op 't eyland Nussalaut, aan de ronduyt Beverwijk, op Sila en Leynitoe, meesters 1, scholen 1, kerke 1; Titaway 1, 1, 1; Aboboe 1, 1, 1; Akoon 1, 1, 1; Amet 1, 1, 1; Nallahia 1, 1, 1. T'samen 6 meesters, 6 scholen, 6 kerke.

Op Ceram en daar op Amahey, waaronder Sohako en Makariki, meesters 1, scholen 1, kerken 1; Elipapoeti 1, 1, 1; Roemah Kaay 1, 1, 1; Camarian 1, 1, 1; Hatoesoea 1, 1, 1; Caibobbo 1, 1, 1; Piroe 1, 1, 1; Tanoene 1, 1, 1. T'zamen 8 meesters, 8 scholen, 8 kerke.

Op 't eyland Boanoa meesters 1, scholen 1, kerken 1; op 't eyland Manipa 1, 1, 1; Bouro 1, 1, 1. T'samen 3 meesters, 3 scholen, 3 kerke.

Somma 61 meesters, 52 scholen, 50 kerke.

Waar nu en hoeveel christenen, mooren of heydenen er zijn, kan men uit de successieve zielbeschrijvingen[17] be-oogen. Onder mijn district, te weten, op Honimoa, is op Siri-Sorry omtrent een derdendeel mooren, voorts zijn 't alle christenen, op Nussalaut desgelijx, maar op Amahey zijn eenige moors en Elipapoeti verscheydene heydens.

---

[15] Romeinen 10:9.
[16] Ihamahu.
[17] Opgenomen aan het einde van de jaarlijkse rapportage door de gouverneurs aan de Hoge Regering.

’t Getal der schoolkinderen op ider negrij en der ledematen in yder kerk, siet men in de successive rapporten der visiteerende predicanten.

III. ’t Sal nu niet onpas komen dat men eens spreekt van de bediening der schoolen en der kerken, waaromtrent in aanmerking komen de behulpmiddelen en de wijse desselfs.

’t Eerste behulpmiddel is de Maleytse taal, waarin de godsdienst geschied en de instituties in de schoolen volbragt werden.

’t Tweede sijn de boeken die ten dienst van kerk en schoolen in ’t Maleits gemaakt of overgeset zijn, als daar sijn ’t eerste boek Mosis, Genesis genaamt, en ’t Nieuwe Testament, beyde door D. Brouwerius overgeset, D. Carons predicatiën, en die van D. Wiltens, dog heden weynig in gebruik. ’t ABC boek met de gewoonelijke gebeden, ’t vraagboekje van Aldegonde en Djalan ka Surga dito met d’Heydelbergse Catechismus, de formulieren en eenige gebeden.[18]

Ichtitsaar Catechismoe, onlangs en in regt Maleits beschreven,[19] dog weynig of niet gebruykt werdende.

2 à 3 Dictionaria of woordeboeken, dienende meest van d’Hollanders om Maleits te leeren.[20]

Waarbij nog komen de Psalmboeken der meesters, bestaande in 40 à 50 verscheydene psalmen, en gemaakt door verscheydene, met een Maleits dat de maaker niet beter heeft geweten, en ’twelk door uitschrijven niet weynig gekneust of veranderd is.

De wijse op welke de bedieninge der kerken en schoolen toegaat, kan tweesints aangemerkt werden: of door gewoonelijke of door buytengewoone dienaars.

1. De gewoonelijke zijn hedendaags van drie orders: se zijn of oppermeesters, of meesters, of ondermeesters. d’Oppermeesters sijn 2 in ’t getal, d’een op Ambon en d’ander op Honimoa. Haar dienst bestaat nu, als er geen praedicant is of praesent is daar se leggen, de kerkendienst evenals de meesters doen waar te nemen, en soo er een praedicant is, dan zijn se als de voorsangers bij ons, en werden ook somtijds meegenomen op de visite van de praedicant.

De meesters hebben vrij swaarder bediening, en moeten daar geen oppermeester legt de kerk. gelijk als sij, niet alleen waarnemen, maar daarenbooven nog de schoolen besorgen en al de gebedetijden in de week. De bediening van de kerk bestaat in voor en na de middag een capittel uit N.T. van D. Brouwerius overgeset te leesen, waarna de 10 gebooden of de 12 articulen des geloofs volgen, daarop singt men, en word dan een gebed gedaan, en daarop een praedicatie in ’t boek van D. Caron voorgelesen, welke geslooten werd met een gebed en gewoonelijke zeegen. En wat de schoolen aangaat, die worden gehouden in de week 4 dagen voor en na de middag, te weten maandags, dingsdags, donderdags en vrijdags, en 2 dagen voor de middag, woensdags en saturdags, wordende de 3 gebedestonden waargenomen voor d’oude luyden ’s woensdags, saturdags en sondags ’s avonds. In de schoolen zijn drie rangen der leerende, de eerste leerd ’t ABC en de gebeden, de tweede leerd ’t boekje van Aldegonde, de derde d’Heydelbergse Catechismus van buyten, ook schrijven en singen.

D’onder- of omlopende leermeesters sijn seven, te weten op Ambon 6, en 1 op Honimoa. Haar werk bestaat met aan de huysen de slaven der luiden ’t vraagboekje van Aldegonde en d’Heydelbergse Catechismus van buiten in ’t Maleits te leeren en te doen opseggen, en worden uit dese voornoemde de ordinaire meesters meest gemaakt.

---

[18] Zie Bijlage Maleise Geschriften.

[19] Zie aantekening bij doc. 244 en Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24. Vrijwel alle Maleise woordenboeken geven dus alleen Nederlands-Maleis; alleen het Vocabularium van Danckaerts (1623) heeft een afdeling Maleis-Nederlands (p.. 69-119).

[20] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 01, 03, 04, 11, 18, 20.

2. d'Extraordinaire zijn de praedicanten en Inlandse ouderlingen, welke om de 6 meer of minder maanden, na gelegentheyd van zaken, de visite gaan waarnemen, in de schoolen siende wat en hoeveel kinderen er sijn, en wat se leeren of gevorderd hebben, en in de kerken daar se komen eens of tweemaal praediken, den doop aan de jonge kinderen bedienen, en aan de ledematen 't H. avondmaal, waarvan se dan de rapporten, door haar en 1 à 2 ouderlingen geteekend, d'Agtb. Regeering op Ambon overleveren na voorgaande lecture in kerkenrade aldaar, hebbende daarenboven nog de praedicanten in haar huysen eenige discipels of leerlingen, die van deselve geleerd en g'institueerd werden.

IV. Men moet van hier, om een net concept van de staat der kerken en schoolen te maken, treeden tot de observatie der Inlanders tot 't frequenteeren derzelver, waaromtrent wel eerst wat te seggen valt van de voorgaande manier om 't volk te kerk en ten gebed, en de kinderen ter school te doen gaan, welke was na 't uitgaan des kerks met 't leesen van een rol der namen der christenen die dan onder soodanig een negrij hoorden 't observeeren wie absent was, en van die absent waren met een boete van een schelling wat meer of minder af te vorderen, waartoe de marinje of geweldiger van de negrij gemagtigd wierd om voorschreven boete te innen, desgelijkx wanneer eenige kinderen van 't school absent bleven, met van d'ouders diergelijke boeten af te eyssen, en de kinderen daarenbooven nog hard te kastijden, of daarbij nog in de tronk te setten, welke boeten de voorschreven luiden niet konnende voldoen door onmagt, de marinjo meesten tijd al wat hem maar voorquam gereed was weg te halen of te sleepen, in voldoening van de voorseyde boeten. Maar tot wiens nut dit gekomen is, kan men qualijk seggen. Dit weet men er ten minsten van te seggen, dat die maniere van doen met sooveel voorsigtigheyd als godvrugtigheyd weggenomen is,[21] 'twelk andersins niet als een kwaden indruk van onse religie in 't gemoed van den Inlander kon geeven, eeven of de regtvaerdigheyd van de saak met geweld, rooven en verarmen van den Inlander maar staande te houden was. Maar gelijk doe uit vreese van boeten of bovengeseyde handeling 't volk uiterlijk meer en overvloediger te kerk en de kinderen vlijtiger te school kwamen, siet men ook nu een al te groote slappigheyd, eeven of 't kerkgaan nu niet meer van nooden en 't schoolgaan niet nut en al te lastig was. Onder mijn district, en 'k geloof ook dat 't niet schoonder bij een ander is – de broeders die de visite daer waarneemen, sullen dat wel kunnen seggen – hoor ik van alle kanten klagten, niet alleen van meesters, maar ook van orangkajas en andere hoofden, en 't legt mij nog wel in gedagten dat men mij seyde dat de meesters verscheyde reysen, buiten de schoolkinders, d'orangkaja en zijn vrouw maar alleen in de kerk had, 'twelk overal juist wel soo niet en is. Eevenwel komt doorgaans, na proportie en grootheyd der negrijen, van 8, 12 of 16 naulijx een man in de kerk, 'twelk ik selfs op Siri-Sorry hier genoeg bevind, niettegenstaande dat ik sooveel vermaaningen, aanmoedigingen en beweegreedenen, soo hier als elders, ertoe gebruikt heb, soodat, indien 't soo langer gaat, de verder tijd niet veel goeds beloofd. Ik laat nu staan van de gebedestonden en catechizatiën, daar men geen oude luiden en maar alleen schoolkinders vind. En wat de schoolen aangaat, aldaar diend men al door eenig gesag de kinderen 't schoolgaan te doen beginnen, en voorts dagelijx te continueren, of soo men 't aan 't believen der ouders alleen liet, 't stont te besien of men binnen 5 of 6 jaar wel een schoolkind meer in 't school sag koomen.

Om nu d'oorsaaken der voorverhaalde slappigheyd en onlust der Inlanders, die men beter door ondervinding siet dan wel gelooven kan, te ondersoeken, staat vooraf te weeten dat de Maleitse taal, waarvan men sig in de godsdienst en in de schoolen bediend, geen moedertaal alhier is, dit is sonneklaar.

---

[21] In 1688 was de boete voor absentie van de kerkelijke bijeenkomsten afgeschaft, zie aantekening bij deel I-1, doc. 251.

De moedertaal, die men met een generale term d'Ambonse taal, naa 't land, mag noemen, en wederom, na de verscheyde eylanden en dialecten, of die van Leytimor, of die van Hitoe, of Boangbesi, of Leasse, of Nussalaut, of Ceram (en daarop heb je al weder verscheyde dialecten), of die van Maniepe en Bouro (zijnde alle dese taalen geen verscheydene taalen, maar soodanige die men in deese of geene taal spreekende den Inlander hoord een verscheyde manier van uytspraak, of dialect te hebben, niet ongelijk de taale der oude Grieken, waaronder men vier verscheyde dialecten gereekend heeft, als d'Acticismus, Oelismus, Dorismus en Jonismus,[22] en die van ons selfs in 't vaderland, daar men bekants[23] soo veel verscheyde dialecten of eygene manieren van spreeken als steeden heeft), is g'heel verscheyde van de Maleytse taal, ten ware in eenige woorden, die se om de kortheyd in 't seggen of ook wel uit gewoonte van de Maleitze taal ontleenen, 'twelk blijkt, opdat men sig daarvan vergewissen mag, uit eenige woorden, als staaltjes, dat men hier op Honimoa, en andere eylanden met wat meer of minder, somtijds ook geene, verandering spreekt als: tzijalô,[24] een kat, koélalô, pisang, hoéalô, pinang, oewónnô, een boom, loémalô, een huys, mêimô, de tong, noekoénô, de mond, máto, een oog, dit komt met 't Maleits overeen, en is daarvan ontleend, limákô, de hand, limákô hatoeilô, de vinger, oe-oénô, de nagel van de vinger, tehóekô, de buyk, waêlô, water, ha-oéllô, kalk, háulô, vuur, iliko, de neus, moénô hálô, snot, soerátolô, een boek, geschrift, dit zeyt men in 't Maleits, soérat, átalô, een slaaf, pipiualô, een wijf, manawalo, een man, tomátalô, een mens, animeô,[25] de wind, káttalô, een broek, toetoeloekô, de knieje, áïkô, de voet, mantêllô, d'enkel, ooy, gaan, âlô, staan, atoepa, sitten, ôhita, slaan, ôlaláli, wagten, ônánnô, swemmen, kihoe, vliegen, ôlêpa, seggen, spreken, pinoe, pin[..], spreken, reedenvoeren, ôpalátê, versoeken, ômoéni, droomen, hauw, ik, álê, gij, ilê, hij, ámi, wij, álê, gijlieden, ilê, sijlieden, tza, tzáns, een, lowa, twee, tôloe, drie, he-a, vier, lima of kima, vijf, nô-ô, ses, hitoe, seven, waloe, agt, siwa, negen, hoetzáné, tien, êláni, elf, êla lowa, twaalf, êla toloe, dertien, en hóetoe lówa, twintig, hóetoe tóloe, dertig, hóetoe há-a, veertig, hóetoe kima, vijftig enz., hoetóennô, hondert, hoetónnô lówa, tweehondert, enz. lihóennô, duysent, lihóennô lowa, tweeduysent, lalánnô, tien duysent, ketinnô, hondert duysent.

Ik heb dit met een Duytse letter geschreven omdat, den Inlander selfs geen letter die eygen is daartoe wetende, deselve aldus best meende uit te drukken. Bevoorens mijn gedagten daarover wel hebbende laaten gaan, om se te schrijven, of in 't hedendaags Hebreeuws, met wiens letter 't Chaldeeus[26] overeenkomt, of in 't Syris, of in 't Arabis, of in 't Grieks, maar vermits in d'Ambonse taal geen b, g, en f, daarentegen een y en ω graecorum[27] te vinden sijn, en daarbij een wauw of dubbelde ve of ú consonant, welke in een van die boovengeseyde letters soo niet te copuleeren zijn, heb ik de accent met een streepje (´) en de voorseyde y en ω met een kappa (ˆ) booven de letter ê en ô aangeweesen. Uit de boovenstaande proefjes kan iemant genoeg sien, die de Maleitse taal maar eenigsins kundig is, dat de Ambonse met deese taal niet consoneert. Evenwel is 't waar dat den Inlander de Maleytse taal gebruykt, op ver na nogtans soo gemeen niet als haar moedertaal. Dit geschied op tweederley wijs.

1. In d'dagelijxe ommegang met d'Hollanders, 'tzij in 't koopen en verkoopen, t'zamenspreeken, teregtstelling, of pleydooien, of in d'Compagnies dienst, d'eene min, d'andere meerder deselve kunnende spreeken.

---

22 Attisch, Aeolisch, Dorisch, Jonisch, dialecten van het Oud-Grieks.

23 Bijna.

24 De kappa geeft aan dat de klinker lang is (ô = Nederlandse oo). Van der Vorm gebruikt hem ook in de Nederlandse tekst; omdat dat daar niet consistent is gebeurd, is hij in deze uitgave weggelaten.

25 Tweede lezing: animiô.

26 Aramees.

27 Griekse Y en O (omega).

2. In de godsdienst, soo der mooren of mahhomedanen als der christenen.
a. De moren hebben in haar mesdzjid, behalven de koraan, in 't Arabis eenige Maleitze boeken, en die geschreven met een Arabise letter, dienende tot de gronden van haar soo genaamde godsdienst, alsook tot verhalingen van eenige geschiedenissen, of praescripties van eenige moréle, civile en oeconomische lessen.
b. d'Christenen hebben ook Maleyts en Maleytze boeken in haar kerken en schoolen, maar van een andere trant als die van de moren, se zijn:
1. met geen Arabise letteren geschreeven.
2. se hebben andere woorden, dog niet alle, die somtijds Portugees, Ternataans, Javaans etc. zijn, en die s'hebben komen selden met de suyvere spellingen overeen.
3. s'hebben andere phrases of spreekwijsen, en ten
4. een andere syntaxis.

't Welk alles uit haar spreeken, schrijven en voornamelijk de boeken, waarvan ik in 't voorgaande gesprooken heb, blijkt.

Indien ik eens de grond en manier sal aanmercken hoe de Maleitze taal hier in 't gebruik gebragt is, meen ik niet ver van de weg af te weesen indien ik seg dat dese taal sijn propagatie schuldig is aan de voortsetters van 't Mahhomedaansdom, welke dan ook in 't koninkrijk van Ternaten gekomen zijnde, met de religie en de boeken, ook die taal soo ver, en als een geleerde taal hebben ingevoerd. Hier vandaan is 't dan, dat se ook tot deese Ambonse landen, als onderhoorig eertijds aan de konink van Ternaten, met de religie is doorgedrongen, tot wiens onderhoudinge niet wijnig de scheepsvaard van de Javanen, Makkassaren, Ternatanen enz. geholpen heeft, die, tesamen een onderscheyden moedertaal hebbende, door dese taal als een onderlinge geleerde taal in 't koopmanschappen soo niet geheel en alle, ten minste en soo ver eenige malkandere verstonden. Hier vandaan kan men ligtelijk verstaan dat er al eenig mengelmoes van woorden en spreekwijsen van weedersijden moeten ingeraakt sijn. In dese staat quamen daarop de Portugeesen, om te negotiéren, Portugaal in Ambon, dat is haar zeeden en wetten, in soo verre als se 't besaten, brengende, de luiden of Inlanders, soo verre als ik weet, in 't Latijn de gronden van haar godsdienst leerende, waarbij dan eenige paternosters en ave Marias kwamen, waarvan ik nog een man laast in mijn visite op Harouco vond die 't onse vader in 't Latijn nog wist, soo hij seyde.

Na deesen zijn d'Hollanders alhier gekoomen, de Portugeesen 't gesag, en Caspar de Melo 't fort op Ambon den 23 february anno 1605 uit handen rukkende.[28] Men kan wel denken dat er eenige jaren moeten verloopen zijn eer men de zaaken soo ver bragt en vast stelde, dat men sijn gedagten om den Inlander 't Evangelium te doen hooren kon keeren, 'twelk dan soo ver gebragt sijnde, men de Maleytze taal, als 't bekwaamste en gemakkelijkste middel, en waarvan den Inlander reede[29] in maniere voorschreven bewust was, bij d'hand heeft gevat,[30] en wel meest, na mij voorkomt, ter reede dat de Inlander reede door de propagatie van 't Mahhomedaansdom deselve in de godsdienst in gebruik had, en 't was na mijn oordeel ook voor die tijd 't souvereynste en beste middel, d'Inlandse taal niet meer, als een barbaarsse taal, daartoe kunnende gerekend werden.

Van doen aan heeft men leeraars en praedicanten uit Holland in dien oogst uytgesonden, waaronder D. Caspar Wiltens, Sebastiaan Dankerts, N. Rogier,[31] Jan du Praat, Wouter Melchiorsz, Helmichius Helmichii, Joannes Theodorus Heemsteede, Justus Hurnius, Daniël Sonneveld, Marinus Gideonsz, Jan Jansz Priserius, Joannes Brund, Jan Claasz Pacius[32] etc. wel van d'eerste, d'eene beter en volmaakter d'taal als d'ander kennende, waren, die yder

---

[28] Zie band I, doc. 1.
[29] Alrede, reeds.
[30] Zie band I, doc. 6 en doc. 9, en Bijlage Maleise Geschriften, nr. 01-03.
[31] Ds. Rogier Hendricxz, 1633-1638 te Ambon.
[32] Jan Claasz Bakus (Bacus).

na d'maat en 't verstand hem van God verleend den Inlander g'instrueerd hebben, waarna andere gevolgd, en met de uytsettinge van 't Christendom ook veel Hollandse leermeesters op veel negrijen gekomen sijn, door wiens zorg en ijver van die tijden tot heeden toe 't Christendom alhier in dit land en op die plaatsen soo ver als ik in mijn voorige gesegt heb, aangegroeyd is, al eenige jaren voor deesen ook Inlandse leermeesters in plaats van de Hollandse aangequeekt hebbende

Uit dit voorgaande dan ga ik besluiten dat nog de leeraars nog de leerlingen de Maleytze taal regt verstaan.
A. d'Leeraars niet (waaronder ik versta de praedicanten en de meesters), want aangaande de
1. praedicanten (indien se niet door regte Maleyers of uit haar boeken of die die taal grondig verstaan selfs, of door ijgen neerstigheyd geleerd werden), men siet uyt de boeken en schriften der ouden:
a. Dat se d'Arabise letter niet gekend hebben, 'twelk een vaste reeden is, want die letter een deur is om uit de boeken die in de zuivere taal geschreven sijn voorschreven taal te halen, welke er sijnde de weg geopend is om deselve te leeren, en welke er niet zijnde de weg ook toegesloten is, 'twelk van selfs spreekt, en geen nader deductie van nooden heeft.
b. Dat se de Maleytze woorden niet regt kennen en vervolgens geen regt verstand er van hebben, om twee reedenen, want indien men de boeken in de suyvere taal consuleerd, sij mengen er niet wijnig vreemde woorden in, en voor 't tweede, de woorden die al suiver Maleyts in sig selfs sijn spellen se meestentijd soo qualijk, dat se scheynen een andere gedaante hebben. 't Souw te lang weesen se hier op te haalen, we senden de verstandige leeser tot de collatie van die beyde.
c. Dat se vreemde spreekwijse gebruyken, die met d'Maleytze taal incompatibel zijn,
d. dat se een verkeerde syntaxis maken, haar eygen, of die van haar moedertaal, of die van de Latijnse taal, die se dan kenden, er invoerende, gelijk doorgaens te sien is, en meest in de rectio van de verba met de substantiva na derselver verscheydene casus en praepositiones,[33] ook wel van d'adjectiva en d'adverbia en praepositiones regiminis,[34] van welke dingen hier geen tijd is veel te spreeken. Die daarna gekomen zijn, en d'hedendaagse (wel verstaande, soo se nog d'Arabise letter en vervolgens de suivere Maleytze boeken niet kunnen leesen, of op de regte wijse de taal ergens geleerd hebben), en kunnen niet beter zijn, om drie reedenen, en:
1. Omdat se de Maleitse taal uyt voorschreven boeken van de voorgaande praedicanten leeren en soo sig aan die 4 bovengeseyde gebreecken schuldig maken als voorschreven haar predecesseurs.
2. Omdat se daarenbooven, alhier uyt de samenspraak met den Inlander d'taal leerende, sig onderwerpen die gebreeken die w'aanstonds van den Inlander sullen aanwijsen.
3. Omdat se in spreekgevallen die haar voorkoomen daar se sig verlaten vinden van de voorseyde twee behulpmiddelen, recurreren tot haer eygen inventie, 'tzij in woorden, spreekwijsen, of syntaxis, te bedenken, dat is, niemant hebbende die haar teregt kan en weet te brengen, haar Belgismi[35] in de Maleytze taal indringen en voor Maleits debiteeren.
2. De meesters. Die genieten, eer se nog meesters geworden sijn, in haar jonkheyd vooreerst de institutie in de schoolen, bestaande maar volgens d'oude trant in een van buiten leeren van d'gebeeden, d'10 geboden, de 12 articulen des geloofs, 't vraagboekje van Aldegonde en de Heydelbergse Catechismus, en als s'uyt de schoolen sijn d'instructie der praedicanten

[33] Naamvallen en voorzetsels.
[34] Regerende voorzetsels, voorzetsels vergezeld van object.
[35] Neerlandismen.

in die taal, 'twelk op die selve trant als die praedicanten, te weeten soo se maar nog half soo veel leerden, gaat. En als se nu meesters geworden sijn, mogen se wat, d'een meer d'ander minder, na sijn naarstigheyt, uit de voorschreven boeken van D. Caron of van D. Brouwerius gaan haalen, dan heb je 't al. En soo weten sij 't beste nog al niet meer als een bedorven taal, dat er dan nog aan gebreekt op haar syntaxis die haar moedertaal dicteerd, bouwende.

B. De leerende niet. Om dit te toonen moet men die eerst onder twee hoofdstukken brengen, te weeten dat se de gewoonte en aanlijding hebben van bij d'Hollanders te verkeeren, of niet te verkeeren, wederom dat se in haar jonkheyd in de schoolen geweest zijn, of niet geweest zijn, waaruit een groot onderscheyd ontstaat. Van deese moet men oordeelen.
a. Dat se de suyvere taal niet verstaan, ook niet kunnen verstaan, ter oorsaak dat se se hier aanleeren na de gewoone trant van 't spreeken, ten ware dat se 't door andere meesters in andere landen 't Maleits geleerd hadden, gelijk men segt dat er 2 à 3 op Ambon souden zijn.
b. Dat haar Maleits, dat se spreeken, een suyvere Amboinismus is, dat is dat se d'eygenschappen, spreekwijsen, syntaxis, ook wel d'woorden van d'Ambonsse taal in de Maleitze indringen, en soo waarlijk een mengelmoes maken.
c. Dat na gelegentheid der zaaken en plaatzen den Inlander die taal familiaarder spreekt. Soo spreeken se op Ambon aan 't Casteel die taal frequenter en expediter als op de buytencantooren daar hoofden leggen, en daar wederom beter als daar mindere en sergeanten leggen, en hier wederom meer als daar geen Hollander leyd.
d. Dat de mans doorgaans meerder en beter Maleits spreeken, omdat se de geleegentheid meer hebben, als de vrouwen, voornamelijk omdat se in dienst der Compagnies (en de vrouwen niet) gebruykt worden, wanneer se in 't Maleits haar moeten behelpen.
e. Dat de meeste hoop, 'tzij mans, 'tzij vrouwen, soo veel Maleits niet en verstaan om met eenige reeden maar, die een overtuyging aan haar gewisse van de waarheyd der grondarticulen van 't christengeloof sal geeven, te toonen in 't Maleits dat se 't soo ver en in soodanigen opsigt en betrekking verstaan, en dit diend voor 't minste er wel te zijn, want anders is 't maar papegaaisklap, 'twelk ik in 't catichiseeren genoeg bemerkt heb.
f. Dat er veel mensen onder de Inlanders, waaronder men de vrouwen voor 't grootste gedeelte mag setten, gevonden werden die gants geen Maleits weeten te spreeken, soo men 't dan noemen wil: of Ambons Maleits, of de suivere taal. En die dit niet gelooven kan, heeft het maar eens te ondersoeken. Dog deese noemt men gemeenlijk bos-wolven, dat is luiden die dagelijx in de bossen en bij geen menssen verkeeren. Maar ik vraag daarop, hoe komen se dan ledematen van onse christelijke gereformeerde kerk te zijn, of daaronder hare namen te staan?
g. Voor 't laadste, in 't besonder van die ter school al gaan, dat die 't Maleits niet kunnen verstaan ter reeden omdat haar de Maleidtse taal in de schoolen nooit geleerd word, want die 't ABC, de gebeeden, 't vraagboekje van Aldegonde en de Heidelbergse Catechismus, in 't alderbeste Maleits al gemaakt zijnde, van buiten leerd en opsegt, en niet meer daarbij onderrigt word, leerd die de Maleitse taal?

Ik besluit dan teregt, nog de leeraars nog de leerende verstaan de Maleitse taal, bestaande 'tgeen se kennen in een taal welke uit haar eygen harsenpan van weerkante, gelijk in 't voorige getoond is, gebooren is, de naam hebbende van de laage en verstaanbare taal, daar se sonneklaar, om boovenstaande reedenen, maar een mengelmoes is, en noodsaakelijk onverstaanbaar moet weesen, dat is, dat den leeraar aan den leerende op sulken wijs sijn gedagten niet verstaanbaar kan voorstellen, alderminst nog met preediken, daar 't qualijk ook met 't samenspreeken geschieden kan. Dit zoo sijnde moet men:

1. De voorgaande predicanten gants niet beschuldigen dat se in soo veel tijds niet meer progressen van kennis in den Inlander verwekt hebben. 't Is niet haar, maar des taals schuld, want deselve van beide de kanten verscheyden zijnde, niet bekwaam is een goeden indruk van de waarheyd van een grondarticul in 't gemoed der toehoorders te geven, en 't is hier vandaan dat men siet dat al dat swerven, al die moeiten, al dat visiteeren van de buytenlandse kerken[36] geen andere uitwerkinge voortgebracht heeft, in de alderverstandigste selfs, als een van buiten kennen van 't vraagboekje van Aldegonde en de Heydelbergse Catechismus.
2. Ook de leerende of den Inlander niet al te voorbarig veroordeelen dat, vermits ze soo wijnig de fondamenten van onse religie nog met verstand en kennis verstaan, se daarom beesten en onleersame menssen zijn, hoewel er onder haar wel menssen bevonden werden die meer den buyk en weereldse trant, gelijk onder verstandiger natiën wel van eenige geschied, dan God dienen, want volgens het boovengeseyde kunnen se qualijk of selden tot meerder verstand gebragt werden als tot het van buyten leeren van voornoemde boekjes, welke kennende die al verstandig moogen genaamd werden in opsigt van die, welke 'tgeen se geleerd hebben nog al vergeeten, of die 't ook nooit geleerd hebben.

Uyt dit alles ga ik nu vastmaken dat ik hiervooren gesegd heb, dat d'oorsaak van d'slappigheid of onlust der Inlander in saake des godsdienst is de Maleitze taal. Om dit te bewijsen, diend men de voorgaande en kenbaare beginselen of waarheeden, daar ik soo van gesproken heb, maar tot medii termini of reedenen te nemen. Want:
a. Daar d'Maleydse taal van geen van beyde de kanten een moedertaal is, dat is, daar de taal van de kant der leeraars en der leerende niet volkomen verstaan werd, hoe kan men volkomentlijk, dat is, een goeden indruk van de alderminste en klijnste beginselen en gronden van onse christelijke godsdienst met verstand van zaken, soo gering als se dan mogen sijn, den volke geeven, en hoe kan 't volk aan de andere kant deselve begrijpen met verstand? En daar dit soo is, hoe kan men lust en naarstigheyd van 't volk afeyssen, en hoe kunnen de leeraars selfs na waarheyd betuigen dat se in dien oogst met nut, lust en vreugde arrebeyden? 't Zoude nog kunnen ingeschikt werden dat men van een van bijde de kanten de taal als zijn moedertaal verstond, en nog wel meest ten opsigt van den leerende, want schoon se de leeraars al verstonden, 't soude bijkants onmogelijk immers g'oordeeld moeten werden dat soo wijnig perzonen in opsigt van de leerende, sooveel volk een taal volkomelik souden aanleeren, daar 't aan d'ander kant veel gemakkelijker soude vallen dat eenige weynige en verstandige persoonen de taal van 't volk aanleerden, om dan, voor vast stellende de kennis des taals van weerkanten, saaken en waarheeden des godsdienstes met begrip te doceeren. Bijvoorbeeld, 't soude beter sijn dat de leeraars, dat is de praedicanten, door de Hollandse taal, mits dat 't volk daar eerst te deegen kennis van had ('twelk niet wel of gants niet te verwagten staat) d'Inlander de godsdienst leerde, maar nog beeter als dat, dat de praedicanten de Inlandse taal leerende, daardoor 't volk instrueerde, zijnde een taal die aan de kant van den Inlander een moedertaal is, en aan de andere kant van de leeraars wel kan aangeleerd werden, als dat men door de Maleitze taal, die van geen van beyde de kanten een moedertaal of een volkoomen kennelijke taal is, 'tselve in 't werk stelde.
b. Daar d'Maleitze taal, van geen van beyde de kanten een volmaakte taal zijnde, ook van weerzijden divers en verscheyden geleerd, gesprooken en g'accomodeert werd, volgens d'voorgaande stellingen, hoe kan men daar voor vast stellen dat er een consonerend begrip tussen beide, en volkomentlijk, dat is soo ver als 't tot verstand van zaaken dienstig sal weesen, geformeerd kan werden? Daar nu geen consonerend begrip is, hoe kan er verstand

[36] De kerkelijke gemeenten buiten de standplaatsen Ambon en Saparua.

van zaaken sijn, en daar geen verstand van zaaken is, hoe kan er lust en naarstigheyd in den Inlander gerequireerd werden?
c. Daar door de Maleitze taal den Inlander die al verstandig in 't Maleits mag genaamd werden booven een ander alles weet dat men in die taal leerd of leeren kan, te weeten de gebeeden, de 12 articulen des geloofs, de 10 gebooden, de vraagboekjes van Aldegonde, of dat de naam van Djalam ka surga voerd, en de Heydelbergse Catechismus, of al was 't selfs de boeken van D. Brouwerius en Caron, sonder verder verstand van zaken te kunnen hebben in 't begrijpen van den sin derselver, of 't pit en 't merg der zaaken te kunnen bekoomen, volgens de voorgaande twee stellingen, hoe kan de soodanige verder lust hebben om te leeren? Want meer te leeren en valt er niet.
d. Gesteld dat de Maleitze taal van eenige verstandige onder den Inlander, en de praedicanten, al volkoomen verstaan wierd, wat lust en naarstigheyd kunnen d'overige hebben, die die taal niet en verstaan soo ver als 't noodig soude weesen om de gronden van onse godsdienst met verstand te leeren, van welke zoort van menssen ook al bevorens gesprooken is? En wat sal men oordeelen van die gants geen Maleits verstaan, hoedaanige hoeveel er zijn men niet kan seggen, maar dat s'er meer als genoeg zijn is een waarheid welke men wel haast soude kunnen weeten?
2. Word de slappigheyd en onlust der Inlanderen, nevens 't voorgeseyde, niet wijnig veroorsaakt door den eysch van sijn dagelijxe vocatie of beroep, daarvoor hij alleen een agting scheynd te hebben. Van de grootste tot de kleynste toe sijn se soo ver aangemerkt, niet als boeren, dat is, die daagelijx door den arbeyd van haar handen van de vrugten haar's lands en 't vissen op de stranden leeven.

Om hierover wat nader te discoureren, dient men eerst wel te toonen de staat haars burgerlijken leevens, en dan de daaruyt ontstaande gevolgen.
1. Aangaande de staat haar's leevens kan men seggen dat haar rijkdom in haar land en boomen bestaat, en se dan voorts sig bedienen van de stranden en zee om wat vis tot toespijs te soeken of te vangen.

Haar land gaan se bearbeyden na de tijd des jaars die se waarnemen moeten en de wijs die se houden volgens haar vaderlijke gewoontes. Se saaien of planten dan boontjes (kadjang), oebi, combili, patates,[37] etc. Haar boomen zijn pinang, pisang, klappus, drioens, sagoe, tsjampeda, kanarie en nagelboomen[38] etc., waarvan se haar dagelijxe nootdruft halen, waaronder de klappus is om olie tot ligt, of haar spijs toe te maaken, of de harde pit tot[39] haar daagelijx brood te nuttigen, gelijk ook de kanarie. Welk brood se uit de sagoeboomen maken, 't binnenste daarvan schoon en tot een eetbaare substantie brengende, 'twelk hard en vierkant gewerkt en gebakken zijnde, sij sagoe noemen en voor haar brood gebruyken, of sagt en met heet waater opgezooden zijnde, lappedo heeten, en voor een brij, gelijk bij ons de boekwijtebrij is, gebruyken, 'twelk dan met een sop van azijn, sout en chili gemaakt nuttigen, dienende deese zagoeboom ook tot het maken van hare huysen, te weeten, als se eenige stijlen van rouw en onbeschaaft hout, uit bos gehaald, soo als 't gegroeid is met behulp van haar kapmes of parring,[40] opgeregt hebben, gebruiken se de takken tot 't mâken van haar schotten, soo binnen als buiten, ook tot haar vloeren en slaapsteeden, of ook wel sitplaatsen in haar huis, en de blaaderen daarvan tot haar daaken van hare wooningen. Haar gewoone drank is water uyt de rievieren, en 'er sterkke drank 't sap uyt klappus of sagueer-

---

[37] Oebi, combili, patates: knolgewassen.
[38] Pinang: noot die gebruikt wordt met de sirih. Klappus: cocosnoot. Drioens: doerioen, durian. Tsjampeda: cempedak, boom met op de nangka gelijkende vruchten. Kanarie: klein eetbaar nootje. Nagelboomen: kruidnagelbomen.
[39] Bij.
[40] Maleis parang: kapmes.

boomen, welk se door 't snijen en 't doen druppen er uit weeten te krijgen, waarvan se dan nog wel een sterker vogt[41] kooken of branden. Haar kleederen maaken se gemeenelijk van linnen, ook wel van bast van boomen, gelijk se 't voor deesen nog meer in gewoonte hadden, doe se soo wel van linden[42] niet bediend konden werden, waarvan se dan ook wel, nadat se de draaden van eenig linnen uitgetrokken en geverwt hebben, veelverwige en wisselkleederen, die bij haar in agting zijn, gaan maken. 't Geld dat se hiertoe hebben komt van de vrugten van haar nagelboomen, die se ook al behoorelijk moeten schoonhouden.

De zee en stranden dienen haar om op de droogte bij vallend water, 's avonds of 's nagts bij donker maan, 'twelk 't alderbeste is, of bij daag, schelpen, hoorntjes of slakjes en klijne vis tussen de klipjes te soeken, of met een werpnetje en boeboes wat vis te vangen, welke se gedroogd bij voorseyde sagoe en vrugten dagelijx consumeeren.

En dit is haar dagelix leeven, waartoe sij en hunne kinderen uitgaan, en hoe meer kinderen s'hebben, hoe meer se opdoen en dat dagelijx werk waar kunnen nemen, eenige wijnige in opsigt van den heelen hoop daartoe slaaven gebruikende, bij gebrek van welke sij selfs of haar kinderen d'hand aan 't werk slaan.

Men hoeft dan van haar niet te wagten dat se, om tot ampten of bedieningen te geraken, sig soude oeffenen in de vrije kunsten, welke na iet verhevens smaken: logica, rhetorica, physica, metaphysica, ethica, politica, oeconomica, arithmetica, astronomia, jurisprudentia, medicina of theologia, of tot eenige ambagten begeven, als timmeren, metselen, snijeren op de moode, kraamerijen, of iets dat een welgestelde bijeenkomst en wooning van menssen medebrengt. Dit heeft men eenlijk onder haar, dat wat verhevens is, dat se tot 't meestersampt gevorderd worden, welke onder haar ook hare geleerde zijn.

2. Wat gevolgen nu, 't zijn deese, dat se:

a. Voor al wat booven haar gewoonlijke trant van leeven gaat geen agting hebben als alleen tot 't meestersampt, daar se sien gemak, aansien en voordeel bij te hebben.

b. Dat se niet gaarn haar kinders t'school senden, nademaal se dan soo veel behelpers quijt zijn.

c. Dat se ook selfs niet gaarn sig verleedigen om de gebeeden en godsdienst bij te woonen, op sondag d'heele dag, en nog tweemaal in de week, omdat se, in 't gemeen nog soo wijnig begrip van de nuttigheid des godsdienst hebbende, meenen beter haar tijd tot haar daagelix beroep te konnen besteeden, waarom se dan ook wel op sondagen selfs, gelijk 't blijkt, uit vissen gaan of in haar tuynen gaan arbeyden. Dit dan toond maar alleen een groot gebrek in den Inlander, waarvan hij sig wijnig soude kunnen excuseeren met genoegsaame reedenen, en daar hij nogtants overvloedige dehortaties[43] toe ontfangd.

3. Kweekt d'onlust en slappigheyd der Inlander niet wijnig de kwaade directie der ordinaire meesters in de schoolen, zijnde 't meesterlijk gesag door 't wegnemen van de boeten, waarvan tevooren gesegt heb, omtrent d'oude luyden haar met 't grootste en billikste regt ontnoomen. Alwaar, nadat de kinderen op de rol, en vervolgens onder 't opsigt en instructiën van voornoemde meesters, de goede moeten uytgesonderd werden, komen als aan derselver goedvinden en dienstbaarheyd opgeofferd werdende. Men kan kwalik in 't bijsonder seggen wie het is; wijnig, geloof ik, zijn er, die anders doen, te weeten dat de kinderen van deselve, of door haar ijgen goedvinden, of door ord're van and're aan haar, of door inwilliging van 't versoek van and're op haar, tot bijkants alderhande diensten gebruikt werden, 't is dan brandhout, en wat er daagelix voor de meesters te besorgen, of seroos, dat is fuyken van boulis,[44] om vis te vangen, te maken, of wel netten te braajen[45] en dan voor deselve te gaan

---

41 Koolwater.
42 Linnen.
43 Dehortatie: vermaning om iets na te laten.
44 Fuiken van gevlochten bamboe (bulu); tot op heden in de Molukken in gebruik.
45 Breien, vlechten.

vissen, 't is als se uitgaan een jongen of meer agter hen te neemen om op haar te passen, of met haar te waater te pangajen, daar se dan gaarn vaaren, waartoe se somtijds wel 6 of 8 van nooden hebben, 't is dan met haar daagelixe behoeften van gaba-gaba of atap te haalen en toe te maaken te besorgen, en waar s'er dan verder toe kunnen emploieren, of om bakassang[46] en hoorntjes te soeken, die schoon te maaken, en daartoe 't vallen van 't water, 'tzij bij nagt of and're tijden t'observeren, in summa, men weet haar altijd werks genoeg te geeven, 'twelk om beter te verrigten, de kinderen noyt de tijd aan haar selfs hebben om t'school te gaan of ook ter behoorlijker tijd weer t'huys te keeren, voornamelijk daar geen klok geslaagen of de praecise tijd geweten werd.

Dit geschied dog van alle niet, en van d'eene wat min en d'ander wat meer. Dat men door d'schoolkinderen eevenwel 't school en de kerk schoon laat houden, soo binnen als buiten deselve, dunkt mij niet buiten reden te zijn, of ook een brief laat bestellen, en een boodschap doen, vermits die dingen al tot het welzijn van een school doen, en men 't geryf alhier niet heeft van wagens of trekschuiten.

Seg mij nu eens, hoe kan den Inlander lust hebben om sijn kinderen t'school te doen gaan? Volgens d'manier van leeven die haar ijgen is hadden se se selfs wel van doen, en hoe meer kinderen, hoe gemakkelijker en voordeeliger, maar nu sien s'haar meest in een anders dienst, en van een ander gecommandeert, daar s'vlees van haar vlees zijn, en de magt selfs niet hebben van op er believen haar ijgen kinderen te gebruyken of thuys te houden. Beeter dan, moeten w'inbeelden dat d'ouders denken, de kinderen noit t'school te stueren dan aan 't believen van een ander of meesters op te offeren, om sijn dienst waar te nemen, en wat meer is, 't is soo van de meesters niet alleen, of se worden nog van and're, en van d'orangkajen selfs gebruykt, 'twelk soo een ingekankerde manier is, die met woorden of vermaaningen tot nog toe niet uit te krijgen is geweest, 't niet nalatende als se maar d'gelegentheid ertoe vinden, en ook niet sal ophouden tenzij van hooger hand daarin scherpelijk versien werde.

Hierop geef ik nu eens reedelijker verstand als den Inlander nog wel heeft in bedenken of hij sijn kinderen selfs met genoegen t'school soude senden, en of den Inlander daar wel lust toe kan hebben, daar hij selfs volgens den staat sijns leevens wel van doen heeft, en die hoe meerder hoe beter, gemakkelikker en voordeeliger, daar se aan een dienstbaarheyd opgeofferd werden die den Inlander en desselfs kinderen ongemak, en de meesters daarentegen, of and're die hij er dan dienst mee doet, gemak en voordeel toebrengt. De kinderen nog al meestentijd, als se al in 't school blijven, onder 't opsigt van een groote jongen, die van 'tselve school is, gelaten werdende, waaruit dan sekerlijk groote exorbitantiën moeten ontstaan, en de meester onderwijlen op zijn voordeel of vermaak uitweesende.

En dit sijn de 3 hoofdoorzaken, waaruyt nog wel veele and're moeten spruiten, die men van stuk tot stuk soo niet op kan haalen.

V. En aldus dan meen ik getoond te hebben de staat en geschapentheyd der Ambonse schoolen en kerken, volgens mijn beste redeneeringe die ik van heb kunnen maken, in opregtigheid.

De zaaken soude nu wel verder meriteren van eenige middelen tot verbetering derselver te spreeken. Maar eer men daartoe gevoeglijk sou kunnen treeden, soude wel in den aanvang dese quaestie kunnen gemoveerd werden, te weten, of haar Hoog-Edelhedens op Batavia in haar respective brief aan de Agtb. Regeering alhier[47] en alsoo in 't extract desselfs aangaande 't opgeven der staat der schoolen en kerken van welgemelte regeering op Ambon, in may de kerkeraad alhier ter hand gesteld, meenen alleen een ontwerp te hebben van de gestalte

[46] Bakassang: modern Indonesisch pekasam, soort vis die gezouten of gedroogd kan worden bewaard.
[47] Zie de aantekening bij het begin van dit document.

en geschapentheyd der voorzeyde kerken ende schoolen, dan ook daarbij 't oordeel des kerkenraads te sien wat men daarin konde doen tot herstelling of verbetering derzelven. Soo 't eerste alleen van hoog-gemelte Haar Edelheedens beoogt is, meen ik derselver oogmerk met 't boovengeschrevene voldaan te zijn. Soo neen, en 't tweede stant sal grijpen, 'twelk ook wel 't waarschijnelijkste mij voorkomt, sal men dienen daarin met gewisse gronden en redenen aan te wijsen soodanige middelen die bequaam zijn om dat oogmerk te voldoen, en eer men dat kan doen, dient men distinctie te maken tussen tijd en tijd, dat is tussen dese tegenwoordige en de toekoomende tijd.

Alle beyde vereyssende eenige voorafgaande waarheden, die met goede redenen daaraf vast dienen gemaakt te sijn:

1. Dat niet een, niet twintig, niet honderd alleen, maar alle 't Evangelium moeten hooren, want wij worden alle geroepen tot d'hope des eeuwigen leevens, en God wil dat alle menssen salig worden en tot kennisse der waarheyd komen, 1 Tim. 2:4, nademaal de regtveerdigheid Gods geopenbaard word door 't geloove Christi, tot allen en over allen die gelooven, want daar en is geen onderscheyd, Rom. 3:21, 22.
2. Dat vervolgens d'Ambonse taal, als een moedertaal der Inlander, voor alle talen te praefereren is om daardoor met begrip en verstand de gronden van de godsdienst alhier den Inlander te leeren, en daarna van kennis tot kennis te doen gaan, dat is, haar dagelix in kennis van 't Gereformeerde Christendom te doen groeien, opwassen en aannemen, indien 't soo konde geschieden. Bijvoorbeeld, in Holland is geen taal bekwamer, beter of gemakkelikker als de Hollandse taal selfs om de Hollanders de godsdienst en wat ertoe verder van nooden is te leeren, dit is klaar, gelijk ook in Sweeden de Sweetse, in Hongariën d'Hongaarsse, en in Engeland de Engelse taalen. 't Soude alleenlijk hier op aankomen, of dat hier te practiseren was of niet, 'twelk eens gesteld sijnde dat het kan geschieden, soo moet men wederom voor vast stellen dat dierhalvens geen and're taal, en in 't besonder de Maleitse, soo bequaam, soo goed en gemakkelijk kan g'oordeeld werden als d'inlandse en moedertaal selfs, want schoon se die al ten vollen, en de leeraars, en de leerende, kenden, 'twelk voorheen is geweesen soo niet te sijn, soo kan men van deselve evenwel niet seggen dat se soo goed is als de moedertaal selfs, omdat men geen taal soo volmaakt en soo verstaanbaar kan aanleeren als die, waarin men van de wieg af tot zijn mannelikken staat opgevoed en groot gemaakt is, ook niet sijn gedagten soo verstaanbaar voorstellen als in die waarin men niet en behoefd op woorden te denken, en dan die woorden op de zaaken toe te passen.

Ik meen dat dit twee waarheden zijn die geen meerder bewijs van nooden hebben, en dat se peremtoir zijn. Alleen vald hier aan te merken de gestelde conditie, te weeten, indien het mogelijk was den Inlander in sijn ijgen taal de theologie en de godsdienst aan te leeren, wat nader te verhandelen. Om dit te verstaan, diend men de staat des verschils, of status quaestionis, wel en ordentelik te maken, welke dan is:
1. Niet dat men hiermee seggen wil dat de Hollandse leeraars bekwaam souden sijn of worden om door d'Amboineesse taal den Amboinees de godsdienst te leeren.
2. Ook niet dat door d'Amboineesse taal men ider Amboinees in 't bijsonder alle de grondstukken en verdere waarheeden van onse religie in haar gantsche eys en ommeslag volkomelijk sal leeren.
3. Niet dat deese taal alleen genoeg soude weesen te kennen voor den Inlandse Leeraar om voor sig selfs eerst de theologie, en dan andere te leeren.
4. Alsoo min dat deese taal soo kragtig soude weesen uit sigselven, een goeden indruk van ons geloof te geeven, of ook wel van stonden aan de Inlander alsoo te verligten dat hij die taal alleen 't verstand van zaaken schuldig soude wesen.

Maar dit alleen, dat d'Ambonsse taal, onder Gods hulp en zeegen, is 't natuerelijkste middel om den Inlander die die taal moederlijk verstaat met verstand te brengen tot kennisse onses Heeren en saligmakers Jesu Christi, door den dienst harer eygene dienaren.

't Moet vastgesteld worden, als een ontwijffelbaar begin, dat God daarvan d'eerste oorsaak en kragtdadige werker moet zijn. Dit 's genoeg yder kennelik die de name Christi noemd. Hier argumenteer ik dan aldus op. Indien men door d'Amboineesse taal den Inlander niet gevoeglijk kan of sal kunnen brengen tot de kennisse onses Heeren en saligmakers J. Christi met de openbaringe van die waarheid aan sijn gewis, 't sal scheelen, of aan de leeraar, of leerende, of aan de taal selfs.
1. Aan de leeraar niet, want waarom soud hij, in de theologie g'instrueerd werdende, deselve niet kunnen leeren, soo wel als andere naatiën in 't begin van haar bekeering gedaan hebben, of nadat se 't woord der waarheyd niet lang daarna ontfangen hadden? 't Zijn meedemenssen, soo wel als and're, waaronder sommige al van een vernuftige geest gevonden werden, en van een bijsondere ijver om yts te mogen leeren, hoedanige men wel eenige souden kunnen voor den dag brengen, temeer wijl se soodanige occagie konde hebben, indien 't door, onder en op kosten van de Compagnie geschiede, dat se in 't vaderland op gelijke wijse als d'Hollandse predicanten studeren in d'theologie, 'tzij in 't Duyts, 'tzij in 't Latijn leerende, souden kunnen onderrigt, onderrigt zijnde g'examineert, g'examineert zijnde tot die bedieninge onder haar ijgen landsaten gevorderd werden.
2. Aan de leerende niet, want s'hebben reede in 't gemeen gesprooken wijnige en duystere beginselen van onse godsdienst, en in sigselven zijn 't geen luyden van een weerbarstigen en hardnekkigen, wilde of woest aart, die buyten twijffel wel, indien er een taal was die se verstonden, gelijk 't nu soude kunnen zijn, al van tijd tot tijd met goede vermaningen, moderatie en tolerantie ondergaan werdende, dagelix in kennis, lust en naarstigheid souden toenemen.
3. d'Taal niet, want men bemerkt in deselve dat se met die, gelijk andere natiën met d'hare doen, verrigten al 'tgeene te spreeken vald omtrent den burgerlijken handel en wandel onder haar gebruykelijk sijnde, in wat saken ook dat men 't van haar begeren sal. Twee dingen eevenwel geeven hierin nader aanmerkinge.

Vooreerst, dat men seyt dat die taal, sooveel eylanden als alhier sijn ook soo verscheyden gesproken werd. Ik meen dat dit van onkundige luiden maar alleen kan geseyd werden, vermits geen kennis genoeg hebben om t'oordeelen of men alhier een verscheyde taal of maar een verscheyde dialect gebruykt, 'twelk ook soo en niet anders is, d'een meer en d'ander minder in dialect verschillende. En steld al een verscheyde taal, wat swarigheid was 't dan al, konde niet een man van Leytimor en die daar gebooren is, en vervolgens die taal verstaat, de kennis en de bekwaamheid van een leeraar hebbende, op dieselfde plaats geplaast werdende, en sijn dienst doen, konde niet die van Harouco op Harouco, die van Honimoa op Honimoa, en die van Ceram op Ceram leggen? Wat kunnen we beter en gemakkelikker stellen? Waardoor dan die swarigheid weggenomen is.

Het tweede is, dat men in die taal geen theologise termen heeft. Waarop tot antwoort diend:
1. Dat men daarom die taal nog niet voor onbekwaam moet dibiteeren, want is daarom de Latijnse taal voor de Romainen wel onnut en onbekwaam geweest omdat se, van d'Grieken kunst en wetenschappen leerende, in haar ijgen taal Griekse kunstwoorden hebben ingevoegd, en gebruyken? Is d'Hollandse taal een onnutte en onbekwame taal om de militaire exercitiën aan te leeren, schoon se d'kunstwoorden uit de Franse taal al meest ontleend hebben? En is d'Maleitze taal dengeenen die deselve verstaan, en in 't bijsonder voor de mooren die se kennen, een onnutte en onbequame taal om haar theologie en soo genaamde godsdienst er door te leeren, schoon de theologise woorden en termen meest uit Arabis

deriveren? Soo seg ik dat d'Ambonsse in dien opsigte niet onnutter of onbekwamer kan gesegt werden, schoon d'theologise termen die wel 't naturelijkste 'er mee schijnen overeen te komen uit de Maleitze taal al gehaald wierden. Dat men rede[48] door 't gebruiken van de Maleitze taal in kerken en schoolen op maniere voorseyt de meeste theologise termen al familiaar heeft en kend, wijnige er maar behoorende bijgevoegd te werden om eenige netter concepten in de theologie te formeeren en te geven.

't Is dan, behoudens dese voorige reedenen, een verkeerd concept dat men alhier de theologie den Inlander, dat is, alle menssen onder haar, want niemant volgens d'roepinge Gods en 't woord der genade en kan daarvan uitgesloten werden, 'tzij man, 'tzij vrouw, soude leeren door een taal die haar vreemd en niet ijgen is, te weeten, men ook soo moet seggen van d'Maleitze taal, want die geen moeder-, maar een vreemde, en een van buiten aangeleerde taal is. Dat de Maleitze taal, en die suyver en opregt, alhier behoorde aangeleerd en in de schoolen gedoceert te werden, nog meer als 't oit hier g'practiseert is, ben ik van gevoelen en 't is noodsakelijk, want:

1. s'Is een taal der communicatie, niet alleen tussen slegte en gemeene Hollanders en den Inlander in 't gemeen, maar ook tussen den Inlander en den Hollander, 'tzij in justitiële saken, 'tzij in civile, 'tzij in and're, om volkomelijken onderregt te worden, 'tzij in and're, 'tzij in saken van godsdienst, waarin de uitnemenste onder haar, de taal leerende, grooter progressen sekerlijk soude kunnen doen.
2. s'Is een taal die bijsonder diend tot bekeering en overreding der mahhomedanen, welke, en wiens schriften in een Arabisse letter zijnde, uit deselve en door deselve, door een kenner der selver, kragtelijk kan overtuigd en wederlegt werden, 'twelk immers meer den Inlander van nooden is als den Hollander, omdat hij, kragtelijken overtuigd zijnde van de onwaarheyd des moorssen geloofs, dies te eer soude afgetrokken werden van eenige moorsse gevoelens, waartoe sommige nog met een geest der superstitiën geneigt zijn.
3. Om de termen des godsdienstes, welke door de voortplanters des Mahhomedaansdom uit d'Arabisse en in haar schriften getransporteerd en, sooveel kennelijk zijnde, beter ende gevoeggelijker aan de moedertaal kunnen g'approprieerd werden (als wel nieuwe, waarvan se nog geen kennis nog oit gehoord hebben, en die soo naturelijk uit een ander taal in dese taal niet kunnen gederiveert werden) als wel uit de Maleitse taal.

Dit dan vooraf gesteld hebbende, ga ik toonen die middelen die tot herstellinge van de kerken en schoolen soude kunnen dienen, welke dan volgens 't vooraangehaalde op tweederlij grond steunen, of voor deese tegenwoordige tijd, of voor d'toekomende.

Om van de tegenwoordige tijd dan te spreken, soo dient men eenige praecognita vooraf te weeten:[49]

1. Niet al te schielijke veranderinge te maken van zaaken die door deselve veranderingen eenig prejudicium ofwel schaade, en een generaale ontstelling aan de nu gestelde ordening en leere in schoolen en in kerken soude causeren.
2. Die dingen die een merkelijke afkeer en onlust den Inlander geeven, en die in sig selfs quaad zijn, aanstonts te weeren, behoudens eevenwel 't voorseyde artykel.
3. Behoudens 't weesen van de saak, den Inlander soo veel tegemoet komen in sijn daagelijks beroep als 't oorbaar is.
4. Soodanige goede fundamenten en gronden in schoolen en kerken te leggen, en langsamerhand setten, die niet alleen voor dese tijd goed, maar nog voordeeliger voor de toekomende souden zijn.

---

[48] Reeds.
[49] Enige voorkennis te hebben.

5. Daar de zaak in sijn weesen behouden werd, d'E. Compagnie in kosten niet soeken te beswaaren (maar veeleer te verligten), is 't niet ten eersten 'tsij ten minsten in 't toekomende.
6. Al 'tgeen goed is 'tsij in kerken of schoolordening en leere te behouden, en voor een regtmaatige saak te prijsen.

Ik soude dan, mijns oordeels:
1. De gestelde planting van kerken en schoolen, soo als se in 't voorgaande beschreven en bij successive tijden geordonneerd is, gants voor goed keuren en approberen, als een merkkelijk teeken van de welmenentheyd van de E. Compagnie in desen, in een saak van noodsaaklijkheyd, 'tsij dat ider negrij, ofwel, na de gelegentheyd der nabijheyd, twee negrijen of meer gediend sijn van haar eygen leermeester in kerk en schoolen, vermits ider Inlander onder soodanige negrij of negrijen gehoorende, gemak en bekwaamheyd gegeven werd om 't woord Gods ter gesetter tijd en plaats te kunnen hooren, en zijn kinderen in de gronden der christelijke godsdienst te laten instrueren, en ook selfs door catechizaties en ondervragingen deselve aan te leeren.

2. Om de onbekwaamheid en onwetenheid der meesters, niet alleen van die er reede sijn, die in 't gemeen al seer groot is, maar ook diegeene die er nog staan te koomen, voor te komen, soud ik gaarn eenige der praedicanten als opsienders en onderrigters of leeraars voor de meesters, 'tzij op Ambon 'tsij op and're plaatsen, bereyd en geneigd zien, wanneer dat ider der selver na de gaave die hem van God medegedeeld was, sijn collegie of huys-oeffeninge soude kunnen houden, welk op maandags, dingsdags, donderdags en vrijdags konde geschieden, maar een uur lang op een dag, in deser voegen dat, wanneer d'eene te 8 uure 's morgens 'tselve hield, d'andere het te 9 uure, en de derde te 10 uure wederom 't soude kunnen houden, soodat ieder leerling occasie soude gegeven werden in verscheyde stukken, die tot zijn dienst behoorde, geïnstrueert te werden. En gelijk de meesters die reede dat ampt hebben daar seekkerlijk niet alle dagen toe kunnen vaceren, omdat se dan haar schooldienst geensints souden kunnen doen, soo dient men in deese consideratie van nabijheid of verheid te hebben, soodat sommige eens 's weeks, and're om de 14 dagen ofwel om de maand souden kunnen compareren om 't voorschrevene te leeren. En gelijk het seker is dat die nabij sijn frequenter gelegentheid hebben om te leeren, en 't wel te vermoeden is dat die eerder en meerder bequaamheid souden hebben als die, wat ver zijnde, die gelegentheid soo frequent niet soude hebben om te leeren, soud ik dan soodanigen man die reede bequaam geoordeeld was in des veraf zijndes plaatse, soo lang als d'ander bequaam was, of na gelegentheid van saaken ook wel geheel, verplaatsen, waardoor sekerlijk te verwagten staat dat s'in 't generaal welhaast meer kennis, bequaamheid, moderatie, geschiktheid of wat diergelijx meer is, souden hebben.

En wat aangaat de soodanige die eens meesters soeken te werden, die kunnen dan alledaag en op de gestelde uuren komen leeren 'tgeen haar dan na gelegentheid voorgedragen en ingescherpt werd, waartoe iedereen toegank soude kunnen en mogen hebben, selfs die ook noit meester sogten te werden, onderwijlen 't gants voor goed keurende dat bij de voorseyde praedicanten en in haar huysen discipels of leerlingen woonen, als zijnde een sekere fons, waardoor men noit verlegen kan sijn om meesters te vinden, en die nog wel bequamer, ten meesten tijd, door de gelegentheid die se hebben, staan te werden als wel and're die buyten woonen. En die dan alsoo geïnstrueert waren, 'tzij die bij praedicanten of niet bij deselve gewoond hadden, kosten bij vacature van een meestersplaats daar alle, soo veel als er begeerden, na staan, en moesten ook alle geëxamineerd werden, in en voor vollen kerkenrade, wanneer men sien soude wie de bekwaamste was, en die voor de beste ook de Agtb. Regeering op Ambon onder approbatie volgens gewoonte als meesters aanstellen.

En dit meen ik een zaak te sijn die van soodaanige nuttigheyd soude weesen, dat men niet lang, nog meer bij verloop van eenige jaaren, een heele andere gedaante van kennis en lust in den Inlander soude verwekken om 't woord der waarheyd met blijdschap te ontfangen, en te behouden, door al sulke middelen als men in 't toekomende staat te seggen, en in de meesters selfs soodanige bequaamheyd dat sij daardoor den Inlander het bovengesijde souden, onder den zeegen Gods, doen verkrijgen, nademaal sij door dit middel tot die bekwaamheid soude kunnen gebragt werden, bij verloop van tijden voor vast stellende ondertussen een volslagene institutie, dat sij selfs leeraars in verstand en kennis sullen weesen, gelijk op d'accademie d'theologanten werden, om door er ijgen vernuft, arbeidsaamheid, lust, redenering, godvrugtigheid, volveerdigheid, als dienaars van Christi ligaam, dat is de gemeente die haar toevertroud soude mogen werden, te volmaken. En ik kan m'ook niet inbeelden dat een redelik vernuft dit tegen sal kunnen spreken, vermits het waar is dat men altijd moet ijveren om de beste gaven, voornamelik in de sake van onse beroep en bedieninge, om de bedieninge des Geestes heerlik te maken, en se te openbaren aan alle consiëntiën der menssen, voornamentlik in 't verwekken van herders die haar ijgen kudde en in haar ijgen land deselve soude kunnen hoeden, sonder evenwel met eenige verswaaring van onkosten ten opsigt van de E. Compagnie, maar integendeel, na de saken geschikt worden, bij verloop van tijden met een tijdige, en misschien wel een totale verligtinge.

d'Requisitie van de collegies, of huys-oeffeningen, moesten sijn:

1. De Maleytse taal als een taal der geleerde te gebruyken, vermits se alhier een taal der communicatie, gelijk boven aangewesen staat, is, niet ongelijk de Latijnse taal, op de accademiën in Holland of andere landen in gebruyk zijnde, waarvan alle facultijden sig bedienen, en vervolgens daarin te leeren wat er te leeren nut geoordeeld werd; en,
2. Omdat meesten tijd de praedicanten alhier onwetende en onkundig van die taal aanlanden, was't wel van nooden dat se die op Batavia of elders eerst geleerd hadden, of ten minsten daarvandaan soodanige fundamenten medebragten, dat se geen swaarigheyd hadden door ijgen naarstigheyd en leesen van boeken soo ver te koomen als se van nooden hadden om 't voorgeseyd werk te verrigten.
3. Om 'tselve en 't belang des godsdienst behoorlijk waar te nemen, soud ik onderscheyd maken tussen praedicanten en praedicanten. De sommige soud ik, en wel de drie oudste, voor vast stellende de vereyste bequaamhijd, tot permanente en blijvende docteurs of leeraars maken aan 't Casteel Ambon, welke de Duytse voor en na, en de Maleytse kerk voor de middag alleen waarnamen, en voorts sig verleedigden met voorseyde instructies en collegies. En onder deselve soud' ik weerom onderscheyd maken, te weten gelijk op d'accademiën: aan d'eene soud ik laaten de sorg van de taalen, voornamelijk wel de Maleitze op een behoorlijke methode, en met een Arabisse letter, en indien bij tijden en wijle kon geschieden, en dienstig was, de fundamenten van de grondtaalen,[50] wat meer of min soo 't mogelijk was, er bij. Aan de twee and're van de theologie, om deselve te leeren in soodanigen ommeslag en eys als de tijd, gelegentheyd ende persoonen medebragten, ondertussen 't ook voor goed kunnende houden dat se, bij d'theologie, ook haar instructie in taalen mogten volgen. De sommige, of de drie jongste, soud' ik tot visitateurs van kerken en schoolen maken, haar geenen anderen last als dit opleggende, en dit dunkt me soude natuurlikker koomen vermits se soo doende tot de sorg van de kerken en schoolen die buyten sijn sig geheel soude konnen verleedigen, op deselve wijs als de visiten nu geschieden, welke na lecture de kerkenraade, en soo voorts aan de Agtb. Regeering overgeleverd kunnen werden.

3. Om de E. Compagnie niet in vergeefse kosten in te wikkelen, of haar in deselve op te houden, soude wel dienen in consideratie gebragt te werden of men niet de twee oppermees-

[50] Grieks en Hebreeuws.

ters bij derselver versterf soude kunnen missen, vermits 't werk dat se waarnemen, of door meesters reede op buytenplaatzen verrigt werd, of door haar verrigt kan werden, want haar dienst bestaat hierin dat se voor en na de middag de kerk waarnemen. Te weten, als de praedicant de dienst doet soo nemen se 't werk van een voorsanger bij ons in Hollant waar, soo niet, voegt hij bij die dienst een gebed, voor en na de praedicatie, welke dan uit 't boekje van D. Caron voorgelesen werd, en neemt meteen waar de drie gebeedestonden, woensdag, saturdag, en sondag 's avonds, 'twelk alles bij de buytenwoonende meesters niet alleen waargenomen werd, maar ook waarbij se het school nog in de week waarneemen. Soo soude immers, bij absentie van deselve oppermeesters, de meesters van 't school haar dienst, te weeten 't singen en 't voorlesen in de kerk, soo wel als voorschreven buyten woonende meesters kunnen waarneemen. En die dienst op Ambon, daar twee schoolen sijn, soude d'oudste meesters die dienst presteren, d'jongste wat anders, gelijk terstont sal gesegt werden, en alhier de meesters van de plaats daar men dan bevorens altijd een oppermeester toe gebruykt en geplaatst heeft, of nog plaatsen soud, 'tzij op Siri-Sorry, of op Saperoea, kunnen waarnemen.

Bij deze consideratie moet men nog een ander voegen, te weeten, of men niet aan 't Casteel Ambon de 6 omloopende leermeesters, en alhier[51] den eenen, met fatsoen soude kunnen missen, al wederom om niet-noodsakelijke onkosten te schouwen.[52] Ik meen ja. Om dit te toonen, dient men eerst te weeten wat se doen en waar se toe zijn. Te weeten, 't eerste is om de slaaven der Hollanders en and're burgers aan de huysen te gaan leeren, 'twelk geschied alleen in haast, en met van buiten te leeren, 't tweede om bij ziekte of absentie van de meesters derselver plaats soo lang te versien, of ook wel om er meesters uit te maken. Wat 't eerste aangaat, 'tzelve kan veel gevoeglijker en behoorlijker geschieden van de jongste meester aan 't Casteel op Ambon. Wanneer dat voorseyde slaaven met een 50 of 100 in de kerk te Ambon op een gestelde uur, 's woensdags, of 's saturdags 's middags, bij malkander kwamen, soude men niet beter alleen, maar gevoeggelijker ook haar kunnen doen ondervragen en laaten antwoorden, opdat de een van d'ander door 't onderling gehoor te beeter mogt leeren, als wel met dat van buyten leeren als de papegajen, wanneer 't de meester haar maar voorseyd en sij 't naseggen sonder dat se ooit leesen geleerd of een boek gesien hebben. Alleenlik soud hierin dit obsteeren,[53] dat de meesters er slaven op die tijd juist altijd niet kunnen senden, en ten tweede de slaaven, selfs al gestuurd werdende, doorgaans aldaar niet soude verschijnen, en in plaats van daar te gaan, ergens anders souden heenen loopen en quaad aanrigten. Waarop ten antwoort dient dat de meester, sijn slaaven uit believen stuurende, s'alle tegelijk niet behoeft te stueren, of eenige dan uyt deselve altijd moet zenden. 't Is genoeg dat s'er komende een bekwaamer methode bekomen om met verstand te leeren, als er komen. En opdat, indien se dan de meester sond om derwaarts te gaan, voorgekomen wier dat se niet ergens anders loopen speelen, kan de voorsijde meester eerst, en ter tijd als 't van noden is, voorseyde huysen rondgaan, en vragen of iemant van genegentheid is zijn slaven te laten catechiseeren, op die tijd, en indien ja, na de hoeveelheyd en naamen nader bescheyd afwagten, en se dan op een rol brengen, welke met 't beginnen van de catechizatie geleesen kan werden, om die absent sijn behoorlijk aan te teekenen, en dan haar meesters te vraagen of op sulken tijd sulke jongens of meysjes absent sijn gebleven. Soo ja, sal 't voor aangenaam opgenoomen moeten werden, soo neen, sal de meester van de slaaven occasie kunnen vinden om hun over haar ongehoorsaamheid en stoutigheyd te corrigeeren na behooren. Ende steld eens dat het een noodsakelijk ding was alsoo bij de huysen om te loopen en te leeren, waarom geschied het dan op andere plaatsen

---

[51] Op Honimoa (Saparua).
[52] Schuwen, vermijden.
[53] Een moeilijkheid, belemmering, opleveren.

ook niet, daar ook slaaven zijn, ja meerder als die, om te leeren? 't Is omdat het op een ander manier en wel gedaan werd. En wat 't tweede aangaat, namelijk dat bij ziekte of absentie van een meester die plaats waargenomen of gevuld moet werden, kan gemakkelijk door de discipels van de praedicanten waargenomen werden, op hoope van vordering door haar goed gedrag in desen, ja, al was 't noodig een meesters plaats bij versterf te vullen, 't soude uyt deselve of and're die bekwaamst geoordeeld werden, waarvan boven geseit heb, even wel kunnen geschieden.

4. Om te spreeken nu van de stand en staat der kerken en schoolen in 't bijsonder en alsoo langsamerhand d'voorsijde oorsaken van d'onlust en slappigheid van den Inlander weg te nemen of, behoudens 't welsijn van de zaak, tegemoed te komen, zijn deese consideraties noodig, en wel:

A. Omtrent de school is noodig dat
1. die meesterlijke meesteragtigheid den meesters gants benomen en, als een quade saak in sig selfs en van quade gevolgen, wel scherpelik geïnterdiceerd werde. Soo sal men seekerlik doen sien dat 't oogmerk maar is om haar kinderen tot wijsheid en tot kennis van de gronden van onse godsdienst te brengen, gelijk 't ook nooit anders geweest is. Waarvan in 't besonder gesproken heb op 't 3de stuk van de oorsaken van de slappigheid en onlust van den Inlander in 't schoolzenden van sijn kinderen. Om 'twelk te doen observeren, men de hoofden van ider negrij in 't bijsonder kon magtig maken om altijd inspectie te neemen of ook diergelijke exorbitantiën verder gepleegd wierden, bij welk voorval d'hoofden gehouden sullen zijn 't selve ter behoorlijker plaats en tijd te waarschouwen, bij manquement en voorweeten van 'twelk sij selfs in perzoon daar voor responsabel sullen zijn, ten waare dat voorschreven meesters d'schoolkinderen in er dienst gebruykende 'tselve met wil, toelaten en weeten van derselver ouders hadden gedaan.
2. Om 't dagelix beroep van den Inlander, en dat hij de kinderen al doorgaans daarin van doen heeft, tegemoed te komen, behoort men op 't schoolhouden een vaste en bequame tijd, om ook voor te komen dat de meesters niet al te vroeg de kinderen tot het school roepen, of daarin al te lang houden, stellen. Namelijk op maandags, dingsdags, donderdags en vrijdags voor de middag van 9 tot 11 uuren, en 's middags van 2 tot 4 uuren, op 's woensdags en zaturdags voor de middag mede van 9 tot 11 uuren, sonder de kinderen te verpligten om alle daagen omtrent 's avonts ten 7 uuren de gebedstonden waar te nemen, in plaats van 'twelk de meester sijn werk behoorde te maken van de kinderen 's woensdags en zaturdags voor de middag van 10 tot 11 uuren in de school te catechiseren, wanneer dat 't school na gedane gebed, op dese twee daagen, met 't singen van een vers à 2 uyt sekere psalmen sal geslooten werden. En opdat 't voorschrevene behoorlijk g'observeert werde, kunnen de negrijen wel een uurglas daartoe kopen, en d'hoofden derselver ook al behoorlijke inspectie nemen.
3. Den schoolgang begonnen werde met het morgengebed 's morgens, en op dieselve tijd gesloten werde met het gewoonelijke gebed dat men voor den eten bid, en 's namiddags weer begonnen werden met 't gewoonlijke dankgebed na den eten, en 'tselve dan weer geslooten werden met 't gewoonlijke avondgebed als men sig ter ruste geeft, 'twelk geschieden kan van de grootste en bequaamste jongens, beurt om beurt, alles met een behoorlijke reverentie.
4. Den meesters sal maken op voorschreven dagen en uuren altijd in 't school praesent te zijn, en niet hier en daar te gaan lanterfanten, gelijk sommige de gewoonte wel hebben, opdat er geen exorbitantiën en geschieden en de kinderen behoorelijk mogen g'institueert worden, waartoe d'hoofden van d'negrijen behoorelijk opsigt sullen hebben. En in cas van ziekte of noodsakelijke affaires elders, sal hij ook den predicant waarschouwen van die plaats, soo 't mogelijk is, voor die tijd door ymant die 't school houd, te laten waarnemen,

of permissie behoorlijk versoeken van de praedicant of predicanten, soo s'er tegenwoordig zijn, soo niet, van de respective opperhoofden uit des E. Compagnies naam aldaar leggende, opdat alles met order mag toegaan.
5. Den meester sal in de school yder toevertroud 't suyvere Maleits den kinderen leeren, om redenen bovenverhaald in de consideratie aangaande de Maleitze taal. En vermits wel dienstig was dat men daartoe d'eygene, dat is, de Arabisse letter, om reeden boven geseid, gebruykte, sullen d'meesters die letter, soo se kennen, leeren schrijven. Soo niet, sal 't soo lang met de Duitse en onijgen letter moeten ingesien werden, welke niettemin, benevens d'voorseyde ijgen, noodsaakelijk is, omdat, nademaal 't insigt is dat de kinderen in de schoolen de Maleitze taal, soo ver als 't doenlijk is, wel en volmaakt zouden leeren, men daartoe van noden heeft dat de kinderen translaties doen en opstellen maken uit haar moedertaal in 't Maleits, en wederom uit 't Maleits in haar moederstaal, welke manier van doen altijd in sulke schoolen in gebruik is daar men een taal aanleerd, en 't schrijven van haar moedertaal tot nog toe niet en blijkt dat het met een and're en ijgener letter kan gedaan werden als met de Duitze, die se nu en lange tijd in gebruyk hebben en gehad hebben.
6. Om dit voorseyde 't alderbeste te voldoen sal men daartoe, nevens 't Maleyts ABC boek dat nu in gebruik is, in plaats van Aldegonde en de oude Heydelbergse Catechismus 't boekje genaamt Ichtitsaar Catechismoe alleen gebruyken, 'twelk suyver en goed Maleits is, en wel te wenssen was dat het ook in de Arabisse letter was, en waar de kleyne vraagjes en al de gebeden niet alleen, maar ook 't kort begrip van de catechismus,[54] 'twelk agter de grote catechismus in de Duitze boeken en dat voor die ten avondmaal soeken te gaan, al meest te vinden is, inbegrepen zijn.
7. Om de goede insigten van de E. Compagnie te voldoen om al de kinderen der Amboinesen behoorlijk te instituieren, soude niet ondienstig zijn dat alle kinderen van 8 tot 11 jaar toe in 't school gingen, zijnde de bequame tijd om de jonkheid te leeren, en ook opdat er door langer te blijven geen onbehoorlikheden geschieden souden te praecaveren,[55] dienende mede om te sorgen dat den Inlander geen drie kinderen tegelijk in 't school, gelijk nu wel geschied, moet senden, waardoor hij merkelijk in zijn daagelijkx beroep geprejudiceerd werd, voornamelijk als se wat ouder als 11 jaren werden en d'ouders in de hand beginnen te vallen, sijnde ook de tijd van 8 jaaren bequaam om 't school te beginnen, vermits als men van 5, 6 of 7 jaar er kind'ren in liet gaan, niet alleen nog geen capaciteyt soo te gemoed gesien werd, maar, omdat kinderen van voorschreven jaren den Inlander doorgaans dienen om op de jonger te passen, men den Inlander dan soude schijnen te incommodeeren. En opdat dit behoorlijk toe soude gaan, heefd men maar na te sien de successive doopboeken van die tijden, om sig er na te kunnen reguleeren, na welke tijd se wederom aanstonts behoren ontslagen te worden, dan ingevalle er eenige, om verder te koomen, langer er in wilde verblijven.
8. En opdat het leeren behoorlijk mogte geschieden, soude niet kwalijk komen dat men de school in drie rangen, en ider rang in twee banken verdeelde, te weten:
a. d'Kinderen van de eerste rang, van 8 tot 9 jaar oud, moesten na 't A.B.C., de gebeden, d'10 geboden, d'12 articulen, d'klijne vraagjes in 't boek voornoemt leeren, beginnende:
S.[56] Sjapa mendjadikan angkau?
D.[57] Allah, 'twelk in 't Duits luid:
V. Wie heeft u geschapen?
A. God.

---

[54] Het Kort Begrip van Faukelius-Burs.
[55] Verhoeden, voorzorgsmaatregelen treffen.
[56] Soewal (soal): vraag.
[57] Djawab (jawab): antwoord.

En dat aldus, men moest 't eerste halfjaar lang, op d'eerste bank, haar anders niet laten leeren als 't ABC en de gebeeden. Op de tweede bank, in 't tweede half jaar, daarbij voegen voorseyde vraagjes.
b. d'Tweede rang, de kinderen van 9 tot 10 jaar, moesten leeren die vragen uit 't voornoemde boekje die ieder weten moet die de christelijke religie wil aanneemen, beginnende: appa pertsjaja diri-moe deri pada Allah?[58] en 't kort begrip van de catechismus, dienende voor diegeen die haar belijdenis willen doen, opdat se alsoo bekwaam mogten werden met behoorlijke ouderdom ter tafel des Heeren te gaan, 'twelk in 't voornoemde boekje aldus begind, Brappa bhagi haros njata pada-moe?[59] en zoo voort, en ook beginnen schrijven te leeren, alwaar se wederom 't eerste half jaar, en op d'eerste bank, d'eerstgenoemde vragen, en in 't laatste half jaar op d'tweede bank de laastgenoemde belijdenis van 't kort begrip van d'Heydelbergse Catechismus moesten leeren, waarbij se dan het leeren schrijven vooreerst in een Duytse letter moesten bijvoegen.
c. d'Derde en laatste rang, alwaar de kinders van 10 tot 11 jaaren moesten zijn, moesten leeren schrijven de Duytse letter niet alleen, maar kan het weesen d'Arabise, waarna se dan sullen translateren uit haar moedertaal in 't Maleits, en vice versâ, opdat se alsoo bequaamlik de taal leerden verstaan, meteene daarbij voegen het zingen, en dat soo veel als 't doenlik op nooten, en soude alsoo 't eerste half jaar en op de eerste bank leeren schrijven, soowel d'Arabise als d'Duytse letter, en 't tweede half jaar en op d'tweede bank translateeren in manier voorschreven en zingen.

B. Omtrent de kerk is noodig:
1. Dat den Inlander, dat is alle luiden, van die uyt 't school verlost of ontslagen sijn af tot die van de verdere ouderdom en die de naam van christenen voeren toe, behoorlijk in de kerk verscheenen, want sonder dat is 't onmogelik dat se geleerd, gestigt en vertroost kunnen werden volgens 't woord der genade, waardoor se als een ordinair middel geroepen werden tot de gemeenschap Jesu Christi. En in deesen siet men al een seer groot gebrek, gelijk bevorens aangeweesen is, selfs dat se op den sondag of den dag des Heeren niet naarlaaten haar gewoonelijk beroep waar te neemen, of selfs onder de kerktijd heen en weer door d'negrijen gaan swieren, en ten tijde van de visite veele bevonden werden rontom de kerk te staan, te sien wat er te doen is, sonder eens er voet in de kerk te setten, of te hooren wat er geseid of gedoceert word, enkel maar, na 't schijnd, om er nieusgierigheid te voldoen. En wat weg kan er bequamelik toe uitgevonden werden om den Inlander tot den godsdienst meer smaak te doen hebben als dat men de goedheid, de betamelikheid en de voordeeligheyd van de zaak ten opsigt van de ziel en den eys van Gods heylige wil die ons tot heyligheid en sijnen dienst beveeld en roept, voorsteld, en haar als mede arbeydende bid dat se de genade Gods niet tevergeefs mogen verstaan, gehoord en ontfangen hebben?[60] Zoo scheynd de deure haars herten niettegenstaande nog toegeslooten, en overdekt door veel nevelen van duysterheyd en onwetenheyd, soodat se niet als mannen in 't verstand, maar als kinderen moeten gerekend werden, wiens verstand nog te klein is om na eys te vatten de heerlijkheid en voortreffelijkheyd der openbaringe Jesu Christi en zijns woords. Waartoe wel in den eersten van nooden zijn vierige smekinge tot den Vader aller ligten, opdat 't hem genadelik gelieve deselve meer en meer inwendig te verligten, en in haar herte te ontfonken een vierige genegentheid om hem te soeken, en sijne soone Jesus te kennen, waarin 't eeuwige leeven is.

---

58 Appa pertsjaja diri-moe deri pada Allah: Wat gelooft gij van God?
59 Brappa bhagi haroes njata pada-moe: Hoevele delen moeten u bekend zijn?
60 2 Korintiërs 6:1.

Maar ook soodanige middelen dienstig zijn, waaruit blijken mag dat de eere Gods verbreid en derselver zaligheid gevorderd mag werden, om te toonen waarlik dat men niet het hare maar haar soekt, en dat de regtvaardigheid der zaake op de betamelijkheyd, deugdelijkheid, dienst Gods en de winst haarer zielen gegrondet is. En in der waarheyd, men heeft al werx genoeg om middelen van die natuere uyt te vinden, daar sulken wijnig begrip nog is, en daar vervolgens ook seker wijnig begeerte en lust moet weesen. Ik weet niet of men soude doolen dat men, in de luiden een begrip en daaruit lust tegemoed siende, de kerkendienst in eenigen deele matigde, met een taal die haar verstaanbaarder en kennelijker is dan de Maleitze taal, gelijk we voorheen aangeweesen hebben, en om geen te groote verandering te maken soude dit mijns bedunkens er geen klijn voordeel toebrengen, namelijk dat men de voormiddag houdende na ouder gewoonte met 't voorleesen van een predicatie uyt D. Caron ('twelk op Ambon niettegenstaande dit altijd behoorde te geschieden, ten dienst dergeener die er Maleits spreeken, en wel in 't bijsonder ten opsigt van de Musticen,[61] alwaar dan een catechizatie in 't Ambons even na de middagspraedicatie kan bijgevoegd werden door d'inlandse meesters ten dienst van den Inlander), voor en na singen en bidden, 's namiddags een catechisatie insteld' en hield door de meesters, die wel wat bequamer in 't geheel mogten weesen, maar te hoopen staat, volgens voorgaande stellingen, dat se 't langsamerhand sullen werden, in de ijgen taal der Inlanders selfs, als een taal die ieder derselver kennelijk is, soo, dunkt me, soud men begrip en vervolgens begeerte in haar kunnen verwekken, want 't zijn luiden die geen vaste spijs maar melk diend, als nieugeborene kinderkens,[62] om opgevoed, teederlijk gekweekt en behandeld te worden in 't stuk van 't woord der verzoening.

Ten deesen opsigte behoorde men sig gants niet te verbinden aan de voortreffelikheid van d'eene taal booven de ander. Indien men meer vrugten sag in deese als geene, 't is onder den zeegen des almagtigen en alderhoogsten Gods dan dat de wasdom moet toenemen, en 't is in overeenkomst van alle welgestelde kerken, die op haar ijgen moedertaal, die voor 't volk in 't gemeen gesproken werd, opgeboud zijn. In 't vaderland, daar de Duitse taal de moedertaal is, gebruykt men Duits, en we wraken 't van de Pausgesinde dat s'in haar godsdienst de Latijnsse taal gebruiken. En wat wil men van particuliere coopluiden die, Hollanders zijnde, in Engeland woonen, anders gevoelen, daar se in Engeland tot haar dienst Hollandse praedicanten krijgen, als dat se haar moedertaal voor 't gevoeglikste en bekwaamste middel om 't woord Gods te hooren en te verstaan, agten? En om niet te spreeken van andere landen die in Europa sijn, en welke voor 't gemeen volk alle de moedertaal, in saken van 't leeren van de religie, gebruyken. Wat nood was 't dan dat men dit op sulken wijs eerst eens begon, om het daarna meer en meer te volmaken? Want 't is beeter één woord of reeden met begrip als hondert sonder deselve gehoord, en hierin moet het seggen van Paulus tot die van Corinthus ons tot een regelmaat en klaar bewijs, welke dese saak aldaar seer kragtig en als peremtoir uitdrukt, strekken, waartoe we den leeser senden in zijn 1ste brief op 't 14de capittel en wiens woorden op 't laatste daarvan seer significant zijn: 'Ik wil liever in de gemeinte vijf woorden spreeken met mijn verstand, opdat ik ook and're mag onderwijsen, dan tienduysent woorden in een vreemde taal, broeders en word geen kinderen in 't verstand, maar zijt kinderen in boosheid, en word in 't verstand volwassen'.[63]

2. En soo soud ik haar voor 't eerste geen and're last opleggen als den sondag te vieren, dat is, den godsdienst daar op voorschreven wijse waarneemen, ondertussen ook de meester en hoofden van de negrij aanbeveelende dat se een rol van alle christenen onder sulken negrij gehoorende souden opstellen, en daarop aanteekenen wie en hoeveel absent waren geweest,

---

[61] Mestiezen.
[62] Vgl. 1 Korintiërs 3:2 en 1 Petrus 2:2.
[63] 1 Korintiërs 14:19, 20.

opdat men gelegentheid mogt hebben om de kwaadwillige van de andere te onderscheiden, en se voor de gansse gemeente, of wel andersints, als men de visite deed, aan te spreeken, op te wekken en t'adhorteren, na bevonden soude werden te behooren.
3. En opdat het voorschrevene effect mogte sorteeren na behooren, soud' ik:
(1) De meesters als boven geseyd is onderwijsen of doen onderwijsen.
(2) Ook om de dialect van de taal, deselve verplaatsen, te weten, die van Leytimor waren ter zelver steede, en die van and're plaatsen waren yder op sijn ijgen eyland leggen.

En dit is soo veel als ik voor de tegenwoordige tijd, met soo wijnig wesentlijke verandering als ik oorbaar oordeel, ten meesten dienste van Gods kerke alhier in dese landen heb nodig en betaamelik geagt te seggen. Wat de toekomende tijden op dit fondament rustende soude medebrengen, is alleen van de hand der Kenner der herten en nieren te wagten, waarin evenwel, onder de zeegen des ontfermende Gods, men sig niet te onregt soude kunnen belooven een succes dat niet ver van voorschreven verwagtinge was. Op welke dingen, als de tijd dan rijp sal sijn, verder te denken en bequame middelen te stellen het diegeen overgelaten kan werden die dan de sorg derselver aanbevoolen sal zijn.

Honimoa, den 12 juny 1692. Petrus van der Vorm.

256. Kort ontwerp van de staat der kerken in Amboina door ds. François Valentijn. Ambon, 1692.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.[64]

Kort ontwerp van de staat der kerken en scholen in Amboina, waarin haar slegte constitutie en derselver redenen vertoond, en tegelijk ook de middelen tot verbetering derselver werden aangewesen, die alsoo ook in kerkenrade op Amboina, in 't jaar 1692 overgeleverd zijn, om te dienen tot antwoord van seker extract uit de brief harer HoogEdelheden aangaande gemelde saak, den gemelden kerkenraat in mey des selven jaars door de Agtbare Regering alhier behandigt.[65]

Om grondige kennis van de staat der Ambonsche kerken en scholen te hebben, diend men deselven: 1. ten aansien van hare beschrijving in 't generaal, 2. ten aansien van de behulpmiddelen en persoonen die men daarontrent gebruikt, en, 3. ten aansien van de daarop volgende vrugt en 't comportement van den inlander te considereren.

Wat aangaat dan het eerste, te weten de kerken en scholen, de eerste zijn in getal 50 en de laatste 51, waarvan op 't land van Amboina 19 kerken en 20 scholen, soo op de 18 buitendorpen als aan 't Casteel.

De resterende heeft men op de afgelegene eylanden, als op Oma of Bouangbessi 6 scholen en sooveel kerken; op Hounimoa 8 kerken, 9 scholen; op Noessalaut 6 kerken en scholen; op Ceram 8 ditos; op Boero, Manipa en Boeano drie ditos, tesamen een getal van 50 kerken en 51 scholen uitmakende.

Wegens 't getal der christenen in deselve nu agten wij, vermits dat bij de zielbeschrijvingen blijken kan, 't soo nodig niet te spreken als wel om in 't voorbijgaan aan te halen dat sig daarin over de 1800 ledematen opdoen, van welke 'er soo aan 't Casteel als op de daar

[64] Omdat de minuut een aantal aanvullingen in margine en verbeteringen heeft, die vervolgens in het afschrift zijn verwerkt, is hier de tekst van dit door Valentijn zelf op 8 augustus 1695 gecollationeerde, in ANRI berustende, afschrift afgedrukt. De tabel aan het einde is ontleend aan de minuut. Enkele evidente fouten in het afschrift zijn stilzwijgend verbeterd.

[65] Zie de aantekening bij het begin van het hiervoorgaande document.

nabij en op 'tselve land gelegen dorpen over de 1100 zijn, makende alsoo de tweederden deelen van de Ambonsche ledenmaten uit. In dese scholen en kerken nu bediend men sig van verschijde behulpmiddelen, en dat wel vooreerst van de gemeene Maleysche taal, ten tweede van boeken.

De taal nu is de gemeene Maleysche taal, sooals die bij den inlander daaglijks, soo ontrent saken van godsdienst alsook in de gemeene conversatie met den anderen en in scholen gebruikt en verstaan werd, die derhalven ook de beste en bequaamste is om 'er het Evangelium bij te verkondigen, en daardoor den inlander te onderwijsen. Want schoon men op de buitencomptoiren wel sou konnen aannemen dat die gemeene Maleysche taal daar soo familiaar niet gesproken werd als aan 't Casteel Victoria, soo is 't nogtans seker dat sij ook daar self van 't grootste gedeelte in de meeste voorvallen verstaan, gesproken, en boven dat hier soo aan 't Casteel als op de buitendorpen soo familiaar gebruikt werd, dat sij die niet alleen daaglijks oeffenen, maar, 'tgeen opmerklijk is, sig ook van de gemeene en alhier verstaanbare Maleysche tale, tot uitlegging van 't Amboineesch, door Amboinesen van twee wat vaneen leggende dorpen gesproken en malkand'ren in 't Amboineesch niet verstaande, bedienen.

Welke saak wel overwogen zijnde, een ygelijk sal doen blijken de noodsakelijke behouding van die taal soo voor sooverre sij ordinaer gebruikt werd, als ook voor sooverre sij volmaakt genoeg is om daarin uit te drucken alles 'tgeen tot onderrigting van den inlander dienstig is. En ingevalle 'er dan al saken mogten zijn die men door woorden, van een andre taal ontleend, sou mogen exprimeren, soo sal men bevinden dat men in de gemeene Maleysche taal niet anders doet dan 'tgeen plaats heeft in alle andre talen des werelds. Want selfs de hooge Maleysche taal, van welker grooter volmaakthijd men de wereld soo veel tragt op te dringen, en heeft sulken overvloed van woorden niet dat sij sich somtijds niet genecessiteerd vind om het een of 't ander (ja meer dan de gemeene Maleysche taal van eenige andre doet) van de Arabische taal te ontleenen, een sake die ook plaats heeft in de Latijnsche, die verscheyde spreekswijsen van de Grieken, alsook in de Nederduitsche, die verscheyde woorden van de Grieksche en Latijnsche taal, waaraan sij haar ook, als zijnde soo best en ten eersten verstaanbaar, tot heden houd, ontleend heeft, als blijken kan in de woorden van apostel, evangelist, tabernakel, tempel, propheet en veel and're van die soort, waaruit dan blijkt dat, weinig woorden uitgesondert, die taal in sigselven volmaakt genoeg tot expressie van alles 'tgeen sig noodig opdoet, en alsoo de bequaamste tot voortsetting van de godsdienst is. 't Geen temeer kan seggen vermits mij bequaam vinde om alles 'tgeen tot institutie dienstig is, soo bij predicatiën als bij catechisatiën, soo klaar te seggen dat, schoon er al vele inlanderen 'tselve buiten niet ten eersten verstonden, 'tselve nogtans van de meesters en lieden die maar eenigsins de taal verstaan, sal begrepen werden.

Waarbij men nader diend te voegen dat, indien sij 't buiten niet ten eersten verstonden, men niet sal moeten oordeelen 'tzelve van de tale, alsof die soo gebreckelijk was, maar veeleer en alleen voord te comen of vanwegen haar onkunde in de alhier gebruikelijke taal (spruitende die onkunde weer hier uit omdat se in jaar en dag met geen menschen verkeeren, maar gedurig in de bosschen zijn), of van de teederhijd des verstands, die sig grooter in den Amboineesch dan in and'ren vertoond, door welke het dan ligt gebeuren kan dat een Amboineesch, die men te voren maar aan de woorden, vraagstucken, en niet aan de saak gebonden heeft, niet ten eerste de sake die hem ruw voorcomt sal verstaan, maar bijaldien hij de gemeene Maleysche taal maar eenigsins verstaat, soo sal men hem sekerlijk met'ertijd niet alleen tot 'et verstand der woorden maar ook der sake (die in den eersten opslag selfs lieden van studie, en nog meer lieden van gemeen verstand, onder de Europeërs duister en vreemd, schoon sij de woorden al verstaan, voorcomt) konnen brengen. Want ingevalle men in een kerk vol Europeërs, die een predicant hooren prediken, eens een ygelijk derselven, bij repetitie van saken en woorden, sou gaan examineeren, en 'er eens accuraat afvragen,

of sij 't gepredikte wel verstaan en begrepen hadden, soo vertrouw ik dat men onder deselve ook veel Amboinesen in 't verstand sou vinden, die men, voor soo verre sij de Nederduitsche taal gepresupponeerd werden te verstaan, mettertijd nogtans tot kennis der sake sou konnen brengen, wanneer men namelijk daartoe een vereyscht getal van leeraars en boeken die dat gedurig konden inscherpen, had, in welke sake het ook in waarhijd niet anders met den Amboineesch, soo hij maar 't laag Maleysch verstaat en genoegsaam van gemelde behulpmiddelen versien werd, is. Boven al 'twelk men dan considereren moet dat hier aan 't Casteel en op 't land van Amboina die lage Maleysche taal bij idereen, niet alleen der christenen maar ook der moren (als dagelijks blijkt), voor soo verre noodig is, verstaanbaar zijnde, dit alleen een motive om sig onveranderlijk aan die taal te houden, vermits sig hier 't considerabelste van 't Ambonsch Christendom vertoond, behoord te zijn, tegen 'twelk men ook die van de buitencomptoiren, even alsof se daarvoor onvrugtbaar sou zijn, niet sal konnen stellen, vermits ook aldaar 't grootste gedeelte 't gemeene Maleysch (en anders van 't hooge niet met al) ten meesten deele verstaat.

Beneven de gemeene Maleysche taal nu, bediend men sig ook van verscheyde tractaten en boeken in de gemeene Maleysche taal overgeset, als: 't eerste boek van Moses en het Nieuw Testament door D. Brouwerius, eenige predicatiën door D. Caron, Wiltens, de ordinaire gebeden, 't vraagboekje van Aldegonde, Djalan ca soerga of de weg na den hemel, de catechismus, de formulieren en gebeden door D. Dankaarts, en andre, eenige dictionaria of woordenboeken, eenige psalmen, en in 't hoog Maleysch Ichtitsaar of 't Kort Begryp door een onbekend persoon getranslateert, dog hier vrugteloos en gansch niet verstaanbaar.[66]

De persoonen die men in de kerken en scholen gebruikt zijn meesters, predicanten en ouderlingen. De meesters zijn weer driederley: of oppermeesters, meesters of omloopende leermeesters. De oppermeesters, die 2 in 't getal, d'een op Honimoa en d'andre aan 't Casteel woonende, zijn. Meesters zijn er 52, waarvan 'er op 't land van Amboina 20, 18 buiten en 2 aan 't Casteel; 6 op Oma, 9 op Honimoa, 6 op Noesalaout, 8 op Ceram, 1 op Boero, 1 op Manipa en 1 op Boeano, en alsoo in 't geheel 52 geplaatst zijn. De meesters coeliling of omloopende leermeesters zijn 7, 6 aan 't Casteel en 1 op Honimoa.

De dienst nu der oppermeesters is de kerkendienst ter plaatse daar geen predicant is en sij woonen, op deselve wijse als de buitenleggende meesters; en ter presentie van predicanten die evenals de krankbesoekers of voorlesers en voorsangers waar te nemen, en somtijds de visiten der schoolen en kerken alsook catechisatiën en avondgebeden bij te woonen, welke hier aan 't Casteel en op 't land van Amboina alle donderdagh, saturdag en sondagh (en ongetwijffeld ook op de buiteneylanden soo) voor de gemeinte in 't generaal van haar, meesten tijd ter presentie van een predicant of ouderling, die 'er dan 't sijne bij doet, en dan eens in de Maleysche kerk, dan eens in Nousaniwel, dan eens in Soya etc., dan eens in andre gebedshuisen gaat, gehouden werden.

De bediening der meesters, daar geen oppermeester legt, is daarin een en de selve met de hare, dog hierin swaarder dat sij daarenboven de schooldienst besorgen. Ten aansien van haar kerkdienst dan zijn sij gewoon voor en na de middag een capittel uit het N. Testament voor te lesen, na 't voorhouden van de 10 geboden en de 12 articulen des geloofs, te singen, een gebed te doen, een predicatie uit Caron voor te lesen, en, na 't gebet en 't psalmsingen, met den zegenwensch te sluiten.

Wat de schooldienst nu aangaat, deselve werd van haar 's morgens van 8 tot 11, en na de middag van 1 tot 4 uuren, 4 heele dagen en 2 halve ter week waargenomen, in welke sij dan kinderen die bequaam ter schoolgang zijn ontfangen, leerende de eerste aankomelingen

[66] Met 'Kort Begryp' is bedoeld de *Ichtitsaar Catechismoe* van 1685; zie aantekening bij doc. 244 alsmede de Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

a.b.c. en de klijne gebeden, de oudere Aldegonde en wat lesen, en de oudste scholieren de catechismus, de 10 geboden, de groote gebeden opseggen, lesen, schrijven en singen. Welke dan, de mijsjens ontrent de 12 en 13, en de jongens met de 14 jaren uit de scholen verlost werden, soodanig nogtans dat men haar alvorens wel ernstig recommandeerd de avondgebeden en catechisatiën tot onderhouding van 't geen sij geleerd hebben, en opdat sij alles 'tgeen sij in de school maar van buiten geleerd hebben souden leeren verstaan, te frequenteren.

Maar om nu van de scholen en haar stant te spreken, soo is 't seker dat de kinderen in deselve (door de bank, uitgenomen dat se in 't schrijven soo geen progressen doen) voor de Europeïsche niet alleen niet behoeven te wijken, maar dat sij in velen, gelijk mij menigmaal gebleken is, deselve overtreffen, overmits sij alles met sulken promptitude en vaardighijd, en soo accuraat, waar men haar ook aantast, opseggen, dat ik, menigmaal daarover hebbende verwonderd gestaan, getuigen moet deselve – uitgesonderd het schrijven 'tgeen de meesters niet beter konnen voordleeren dan sij 't self (schoon sij daartoe wijnig addres hebben) leerden – soo florisant als die in 't vaderland in kinderen van die jaren ergens wesen kan, te zijn.

d'Omloopende leermeesters leeren alom in de huisen somtijds vrije, somtijds slaven de gebeden, de klijne en groote vragen alsook die van het boekje genaamd de weg na den hemel; nemen ook ider in een quartier d'avondgebeden en catechisatiën hier aan 't Casteel twee maal ter week waar, uit welke meester coelilings dan mettertijd meesters aangesteld werden.

De dienst nu der predicanten en ouderlingen tesamen is 2 à 3 maal 's jaars de kerk- en schoolvisiten waar te nemen, om te sien hoeveel kinderen 'er in de schole zijn, wat se leeren, en advanceren, hoe de meesters in haar dienst, d'orangkayen, oudsten en andre in haren wandel en in 't bevlijtige van den godsdienst sig dragen, waarbuiten dan de predicanten in ider dorp 1 à 2 maal prediken, de sacramenten bedienen, ledenmaten aannemen, d'avondgebeden en catechisatiën bijwoonen, en vorder alles 'tgeen dienstig is tot adhortatie met vermaningen te verrichten, waarvan sij dan aan den kerkenraad schriftelijk rapport doen, onderteekenende 'tselve, teneynde het na voorlesing aan de Agtb. Regering overgeleverd werd. Nevens dit alles is altijd een Maleytschse predicant aan 't Casteel (en ongetwijffeld ook buiten op de eylanden wanneer 'er een is) gewoon alle week 2 maal de catechisatiën en avondgebeden, zijnde het voornaamste waardoor iets te verrigten is, waar te doen nemen en daar sig soo nu en dan te laten vinden, soo om den inlander temeer tot zijn pligt te houden als om die saken die sij niet verstaan haar te beter te leeren begrijpen.

Alle maand comen ook de meesters van 't gebergte en de binnencust van 't land Hitoe op, die dan van een predicant geëxamineerd en in 'tgeen sij niet weten onderrigt werden, 'tgeen al van overlang groote vrugt sou gegeven hebben bijaldien men sig niet alleen met iets van buiten te leeren (volgens ordre, om van de ordinaire vraagstucken niet af te treden, en alsoo den inlander te troebleren), had tevrede gehouden, waarover hierna breeder sal spreken.

Ider week werden ook de meesters coeliling of door den oppermeester of door een predicant ondervraagt, om deselve soo veel meer tot de dienst van meester bequaam te maken, 'tgeen ook ider predicant nog particulier bij huiscatechisatiën ontrent sijn discipelen doet.

Van de beschrijving derzelver, alsook van de behulpmiddelen en de persoonnen die men daarin en -ontrent gebruikt, gesproken zijnde, soo treden wij tot het comportement van den Inlander, en de vrugt daarop volgende. Al dese debvoiren nu behoorden denselven wel tot kennis te brengen en merkelijke vrugt te doen, maar niettegenstaande dit alles, soo blijft hij sonder begrip der saken, van 'twelck men verscheyde redenen geven kan. Tevoren dan plag den Inlander door schrik voor boeten, in comparatie van nu naarstig ter kerke en in d'avond-

gebeden en catechisatiën te verschijnen, maar zedert het geven of eysschen van boeten verboden is, soo heeft hij alle vreese en iver als afgelegt en verschijnd nu daar niet dan wanneer 't hem goed dunkt. Goede vermaningen en adhortatiën der predicanten werden niet langer dan dat sij er zijn gehoord, selden nagecomen, en de meesters, in 'tgeen sij 'er van commanderen, niet met allen[67] geacht. Soo gaat 'et niet alleen met het gros, maar de orangkayen en oudsten self siet men 'er soo selden als 't mogelijk is, en als sij 'er al comen soo geschiet dat meer bij forme van een hofdienst of uit een vreese voor die tijd als wel om iet goeds te leeren, 'tgeen ik oordeel een van de voornaamste redenen der onkunde (want daar men niet comt om Gods woord te hooren uitleggen, of om gecatechiseerd te werden, daar sal men ook niets vorderen) in den Inlander te zijn.

De tweede reden uit welke des Inlanders onkunde spruit, oordeel ik te zijn de slegte onderhouding van 'tgeen in de scholen geleerd is. Want de jongelingen en dogters, uit de schole comende, en alles wel van buiten geleerd hebbende, behoorden bij 't frequenteren der avondgebeden en catechisatiën datgene 'twelk sij maar van buiten geleerd hadden te leeren verstaan, maar sij, voor geen boete meer vreesende, comen 'er niet, en luisteren na geen vermaningen, vergetende na corte tijd 'tgeen sij met soo veel moeite aangewonnen hadden. Waaruit dan seer wel te begrijpen is dat het onmogelijk is voor soo verre vrugt te doen, al waren er ook nog soo veel predicanten, en nog minder door de meesters, die sij niet agten, en welker klagten daarover ons gestadig voorcomen.

De derde reden, waaruit ook de twee eersten eenigsins spruiten, is dat sij soo geset zijn op haar dagelijx beroep en arbijd dat sij, nu reeds soo onkundig in de saak van de godsdienst, alle gevoelen van noodsakelijkhijd of vrugt derselver nog meer daardoor verliesen, oordeelende genoeg gedaan te hebben wanneer sij haren arbijd (waarvan sij winst na den licham sien, daar de godsdienst haar maar moeilijk voorcomt) verrigt en haar werk van dien dag afgedaan hebben, want als sij nu den geheelen dag, of voor haar particulier, of voor de Compagnie gewerkt hebben, soo agten sij de avondstonden als een gevonden tijd, die haar voordeeliger sal wesen om wat te gaan visschen (gelijk 't sondags ook veeltijds soo gaat) als om in catechisatiën, waardoor men nogtans 't voornaamste voordeel doen moet, te verschijnen, buiten dat sij, door vermoeiing bij 't arbijden van den geheelen dag hier of daarin, te onlustiger daartoe zijn.

De vierde reden is de slegte kennis der meesters, die men bevorens, volgens ordre van onveranderlijk bij de oude formulieren en vraagstucken te blijven, niet verder dan aan de ordinaire vraagstuckjens gebonden heeft, sonder dat men wilde dat men (ten einde den inlander niet geturbeerd en overladen wierd) hem met veel uitlegging sou beswaren, 'tgeen dan 't grootste gedeelte der selver, soo ras men buiten de ordinaire vraagjens treed, ten eersten doet stom staan.

De vijfde reden is dat men tot bestiering van soo veel kerken soo wijnig predicanten heeft (van welke 'er nu maar 2 in staat van dienst te doen zijn, daar er ten minsten wel 6 à 7 Maleysche predicanten, die dan nog genoeg te doen souden hebben, diende te zijn). Want daar ider predicant in 't vaderlant maar een, of ten hoogsten twee dorpen onder sig heeft, daar zijn er hier wel 25 op de schouderen van één, die dan nog geheel onbedreve en onlustige menschen voorheeft, 'tgeen sig in 't vaderland geheel anders opdoet. Bij al 'twelke dan nog comt de schaarshijd van boeken, om 'er iets uit te leeren, want het is seker dat bijaldien ook self Europeërs in soo lange tijd geen predicanten hoorden, nog eenige boeken tot onderhouding van 't geleerde hadden, vele niet beter dan den Amboineesch souden blijven. Welk gebrek ik oordeel door visiten, die meest op de bediening der sacramenten en de stant der schoolen siet, seer wijnig geprevenieerd en weggenomen te konnen werden, omdat idereen ligt begrijpen sal dat men in een dag twee à drie seer wijnig indruk van saken sal konnen

[67] In het geheel niet.

geven aan een persoon die, op sijn best, maar 4 maal 's jaars daarvan een repetitie door een predicant hoord doen, 'tgeen immers met meer vrugt, soo 'er goede boeken waren overgeset in de gemeene Maleysche taal (die haar, als verstaanbaar, nog eenigsins sou konnen locken, daar de and're haar, als niet verstaanbaar, verdrietig sou vallen) sou konnen geschieden, vermits sij, die daaglijx bij haar hebbende, alsoo souden konnen leeren, of anders, 'tselve nalatende, sou ook de schuld van haar onkunde dan meer op haar comen.

Dese vijf à ses saken dan oordeel ik te zijn oorsaken van des inlanders onkunde, en van de slegte progressen die onder haar door onse dienst werden gedaan. De middelen nu om daarin te voorsien, en 'er tegen te vigileren, en moet men niet soeken door invoering van de hooge Maleysche taal, vermits die hier onverstaanbaar en bij gevolg verdrietig, ja onnoodsakelijk is, voor sooverre de gemeene hier alom meest verstaan en als een generale landtale geconsidereerdt werd. Wel is waar dat se voor predicanten en lieden van studie tot eygen speculatie niet ondienstig en prijselijk is, maar den inlander daarmede te obruëren[68] is een sake die de soodanige verdagt maakt van iet onredelijx. Want, bijvoorbeeld, indien in 't vaderland eens ergens een predicant quam die, ter plaatse daar men Nederduitsch sprak, de godsdienst in de Poolsche of Hungaarsche taal wilde voordsetten, sou men sig niet eenigsins verongelijkt vinden, met verwondering over de handelingen van soo een man die, daar hij wist door de Nederduitsche of eenige andre taal het geheele landschap door verstaanbaar, de meeste vrugt te konnen doen, met geweld daar in een vreemde taal wilde leeren of prediken? Indien dan ons soo'n predicatie of catechisatie geweldig verdrietig vallen sou, hoeveel te meer de hooge Maleysche taal den Amboineesch, die dat al soo wijnig verstaat als wij Poolsch of Hungaarsch.

Buiten dit sal 't ook, bij dat aandringen van de hooge Maleysche tale, schijnen alsof men meer gecomen was om den Amboineesch hoog Maleytsch te leeren ('tgeen immers de reden van der predicanten sending herwaards niet is) als om hem de gronden van de religie (daar men vooral op behoord te sien, sonder op 't spellen van woorden of eenige andre viliteyten, die niet tot de saak doen, te letten) in te drucken, daar 't ons immers genoeg behoord te zijn als wij ons selven aan den inlander ('tgeen genoegsaam, gelijck in den beginne aangehaald is, en alleen door de gemeene Maleysche taal geschieden kan) maar te verstaan konnen geven.

Veelmin moet men de middelen van verbetering in de Amboinesche taal soeken, want dit sou nog verder gesogt zijn, vermits ider eyland niet alleen, maar verschijde dorpen op een en 'tselve land bijna een bijsondre taal hebben, waarbenevens dan aan te merken staat dat, eer men bequaame en welgeoeffende leeraars in die taal had, 'er te langen reex van jaren voorbijgaan, en alsoo dat concept ter halver weg sig dood loopen sou, ten ware dan dat 'er ook andre persoonen van dat concept opstonden, soo lang hier bleven, den kerkenraad van desselfs noodsakelijkhijd overreeden, en men de E. Compagnie tot diergelijke onkosten, die sij sonder schade mijden kan (temeer dewijl 'er gansch niet van sou te wagten zijn), aanraden kon. Maar om in 't korte hierop mijn gevoelen (latende een ygelijk 't sijne hierontrent vrij) te seggen, soo oordeel ik:

1. Dat men bij de gemeene Maleysche taal om gemelde redenen blijven, dat men ook de oude school- en kerkstand (vermits schielijke verandering, insonderhijd onder de teedere, ten eersten confusie en de confusie een aversie baard) sonder iets daarbij te doen, houden sal.
2. Soo is 't een van de noodigste saken agt te geven op de meesters, en die bequamer te maken, opdat sij, de saken verstaande, die alom, bij onse absentie, den inlander mogen indrucken en te verstaan geven, van 'twelk bijsonder veel met'ertijd te verwagten is bijaldien men dan voordgaa (gelijk hier aan 't Casteel nu en ongetwijffeld ook jegenwoordig op Honi-

[68] Overladen.

moa geschied) de meesters in 't generaal op de gestelde tijden van catechisatiën en avondgebeden voor haar, het volk, en bij particuliere collegiën te onderwijsen en de sake grondig uit te leggen, waarbij dan niet anders te voegen heb als dat de meesters op dit land in de plaats van eens, tweemaal 's maands ten dien eynde souden konnen opkomen, 'tgeen ik dan ook oordeel (vermits men den inlander niet overladen of overkroppen moet) genoeg, en, na verloop van tijd, al advanceerde men ook nog soo wijnig, van gewenschte vrugt te sullen zijn.

Hieronder sal men ook verstaan dat, vermits er 2 catechisatiën en avondgebeden ter week voor den inlander ingesteld zijn en waargenomen werden, men 't ook daarbij laten en er niets, vermits dat voor deselve genoeg is, bijvoegen sal. Maar, ten vierden, soo sal men vooral dienen te besorgen dat den inlander, die nu soo nalatig om ergens te komen, en daardoor insonderhijd soo onkundig is, de kerk, catechisatiën en gebedenplaatsen met meerder iver en naarstighijd frequentere, vermits, al wierde 'er ook nog sooveel geleerd, 'et andersins vrugteloos zijn sou. Tot hetwelke bijaldien hij gebragt werd immers sekerlijk van hem eenige vrugt te hopen, en hij tot eenige kennisse te brengen sal sijn, en ingevalle hij, dan daar present zijnde, al niets, door verwaarloosing, quaam te leeren, soo sal de schuld daarvan geheel en al op hem, en in 't minste niet op andre komen, tot welke frequentatie der catechisatiën men ook insonderhijd de aankomelingen die eerst uit de school komen, om daarvan een heerlijke quekerij van catechisanten te maken, sal dienen te houden en door raadsame middelen te brengen. Het eenige nu 'tgeen de predicanten en ouderlingen daarin konnen doen is (latende Gode den zegen over 'tselve) te vermanen of te berispen, maar dit, als blijkt, vrugteloos zijnde, soo staat 'et vast dat hierin geen verbetering dan door eenig ander hijlsaam middel 'tgeen de Agtb. Regering door hare wijse beraading en consideratie over 'tselve of door haar groot vermogen en gesag sou mogen uitvinden, tegemoed te sien is, konnende hierover ook wel bij onderling gesprek, om te sien, wat hierin best mogt zijn, gehandeld en gedagt werden.

Eyndelijk soude het van geen klijne vrugt zijn dat 'er een grooter getal van predicanten, in gemelde dienstige taal ervaren, op een en de selve tijd was, om alsoo ider wat te doen, daar 't nu al wat wonders is soo men 'er twee die bequaam zijn op één tijd vind, welke dan evenwel, gelijk ligt te begrijpen is, onder soo veel kerken seer wijnig, in comparatie van grooter getal, konnen verrigten. Bij welk grooter getal van bequame predicanten dan nog oordeel van geen minder dienst te zijn het oversetten van tractaten, die tot instructie van den inlander, bij absentie der predicanten, souden konnen dienen, waarvan bijaldien sig dese en gene daertoe genegen en gedisponeerd vinden men soodanige progressen, bij succes van 't vorig vereyschte, onder Gods zegen sien sal, dat de kerk een geheel andre gedaante staat te crijgen.

Dit nu oordeel ik de ware geschapenhijd van de staat der kerken en scholen en de middelen tot verbetering te sijn, waarbij dan het voorstel soo van haar HoogEdelheden als van de Agtb. Regering alhier na mijn beste vermogen beantwoord hebbende, met toewensching van alle heyl en zegen over hare illustre persoonen en raadslagen, insonderhijd voor sooverre deselve over dese saak sullen genomen werden, besluite, genegen zijnde te continueren om tot verbetering van de staat der kerken alhier alles 'tgeen in mijn vermogen is te contribueren, en schoon vooreerst al de grootste vrugt daarvan niet mogt tegemoed sien, daarom de moed niet op te geven, maar voord te gaan, en al 'tgeen dienstig is, op hope dat God de Heere het eenmaal met zijn zegen bekragtigen sal, in 't werk te stellen.

Gecollationeerd, accordeerd, Amboina Victoria den 8^{en} september 1695, François Valentijn.

plaatsen	meesters	scholen	scholieren	kerken	gedoopten	christenen
Amboina	20	20	1426	19	1004	9138
Honimoa	9	9	1313	8	233	8991
Noesa-Laut	6	6	606	6	133	4180
Haroeko	6	6	438	6	270	2204
Ceram	8	8	469	8	117	2714
Boero	1	1	25	1	19	96
Manipa	1	1	50	1	18	218
Boano	1	1	78	1	30	502
Totaal	52	52	4405	50	1824	28043

257. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1692.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 237-239.

Eerwaarde, godzalige – – –

W'hebben U.Eerw. schrijven van d'1 februari 1691[69] uit handen van D. Gordon wel ontfangen, waarop de kerkeraad van hier om eenige reden niet g'antwoort heeft en, ter liefde van de gemeene zaak en om verdere ergenisse voor te komen, alsnog niet sal antwoorden, niettegenstaande se die inleiding des briefs, en 't uytkippen[70] des schrijvers in 't stuk van meesterschap daarin getoont te hebben, daar 't nogtans 't schrijven van d'heele kerkenraad was, en om kort te seggen 'tgeen nog in geschil legt, bekend met leedwesen verstaan te hebben, oordeelende 't veiligste zig van twisten, waarin tog geen stigting is, t'onthouden.

Nog kwam ons toe de brief van den [...][71] deses jaars met d'overkomst van de twee broeders Johannes Stampioen en Abraham Feylingius, waarop we verpligt blijvende voor de daarin gedaane broederlijke communicatie U.Eerw. versekeren van die agting, die broeders malkander schuldig zijn.

Onse medebroeder Cornelius van Bruyssel is op Haroeke, alwaar hij geplaast was van d'Agtb. regering alhier, voor omtrent een jaar overleden, en D. And. Lamb. Loderus in may deses jaars opgesonden, de reden daarvan ons door d'Agtb. regering niet bekent gemaakt zijnde, die buiten twijffel al op Batavia aangeland sal zijn, en op wie de kerkeraad niet te seggen heeft als welvaren voor sijn persoon en dank voor sijn goede diensten en in 't besonder voor sijn Maleitse oeffeningen, waarvan sijn Eerw. reede proef gegeven had.[72]

D. Gordon is, nadat hij hier aan 't Kasteel een wijl dienst gedaan had, en daarna op Haroeke geplaast was, van daer in junius deses jaars door de fiscaal deser provincie gehaalt,

---

69 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 9-13.

70 Selecteren, selectief noemen.

71 Datum niet ingevuld. Ds. Stampioen arriveerde op Ambon in de eerste helft van 1692. De afgaande brieven van de kerkenraad Batavia tussen september 1691 en juni 1692 zijn niet meer leesbaar (inv.nr. 52, fol. 32-46).

72 Loderus was predikant te Ambon 1691-1692; hij werd op beschuldiging van traagheid bij het leren van Maleis naar Batavia teruggestuurd. Na een kort predikantschap in Banda werd hij opnieuw, en herhaaldelijk, opgezonden naar Batavia, waar hij boekdrukker en uitgever werd en onder meer een nieuwe editie uitbracht van alle tot dan verschenen Nederlands-Maleise woordenboeken, maar ook opnieuw in conflict raakte met de overheid. Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 269; zie ook Mooij, *Bouwstoffen* III. Een dossier in SAA, Archief Classis Amsterdam 197. Zie ook deel III, doc. 146.

in 't Kasteel alhier in hegtenis geset, en voor d'E. Raat van Justitie aangeklaagt over eenige dingen waarvan U.Eerw. wel nader onderrigting sullen bekomen, wenssende onderwijlen dat dit voorval nooit geschied was.[73]

D. Valentijn doet zijn dienst aan 't Kasteel in 't Maleits tweemaal sondags, hebbende daarenboven genoeg met de visite van 't gebergte van Leitimor en d'overkust Hitoe te doen, die zijn Eerw. zedert ons laatste schrijven waargenomen heeft. En heeft sijn Eerw. ons in kerkeraade voorgestelt hoe dat in december 1693 agt jaaren van sijn aanwesen in 't land g'expireert zijnde, hij van mening is te repatriëren, waartoe ook een request aen d'Hooge Regering tot Batavia heeft laten afgaen, van 'twelke dan t'onse vergadering, schoon se sijn Eerw. liever om zijn Maleitse diensten, en alsoo er maar een praedicant voor 't tegenwoordige behalven sijn Eerw. is die de Maleitse kerk en de visiten kan waarnemen, heeft willen houden, nogtans in aanmerking van sijn Eerw. redenen goed gedagt heeft U.Eerw. behoorlijke kennis te geven, met versoek dat het hem gelieve 'tselve bij d'Hooge Regering te faceliteren opdat sijn Eerw. sijn voorgestelt oogmerk in dese mag bereiken.

D. Hodenpijl is nog in Ternate, zedert wiens vertrek de generaale buitenlantse visite, die door sijn Eerw. doe geschiede niet gedaen is, die, niettegenstaande lang van ons verwagt is, nog niet te voorschijn komt, zijnde een robust man, die daerdoor bekwamer is als een ander om de moeite der voornoemde visiten te dragen, en vervolgens van ons tot welstant van de gemeene zaak met regt gedesidereert werd.

D. Feylingius en Stampioen, behalven dat se de Duitse gemeente waarnemen, oeffenen sig onderwijlen in 't Maleits, waaruit men goede hope schept.

D. Van der Vorm legt nog op Honimoa, hebbende voorlede en in 't begin van dit jaar boven d'eylanden Honimoa en Nussalaut, en twee negrijen op Ceram die onder dat destrict leggen, de visite waargenomen op Haroeke en 't onderhoorige van dat eyland op Ceram, en staat nu haast, alsoo alhier in kerkerade vastgestelt is, de generale buitenlantse visite af te leggen, rustende alsoo nu de sorge van d'inlantse kerken op de schouderen van de twee broeders Valentijn en Van der Vorm, die waarlijk meer dienaars in 'er oogst vereyssen.

Uit al 'twelk U.Eerw. genoegsaam blijkt hoe noodig het zij dat we van wakkere en bekwaame mannen versien werden, in voegen dat we versoeken dat U.Eerw. 'tselve bij d'Hooge Regering op Batavia gelieft voor te dragen, de verdere consideratiën daarover latende aan 't bescheiden oordeel van U.Eerw.

De staat van d'inlantse kerken en scholen ons van d'Agtb. regering alhier uit naam van d'Hooge Regering op Batavia afgevordert zijnde, hebben w'opgegeven,[74] waaruit U.Eerw. de geschapenheid derselven souden kunnen sien, en waarvan we vertrouwen U.Eerw. door d'Hooge Regering aldaer communicatie sal gegeven werden.

Voor 't overige, geliefde broeders, heten w'U.Eerw. welvaren – – –. U.Eerw. dienstbereide medebroeders en dienaars J. Stampioen p.t. praeses, F. Valentijn, Petrus van der Vorm, Adriaan Boeckhoudt,[75] Ambrosius Spelt.

Ambon aan 't Casteel Victoria 18 september 1692.

---

[73] Hendrik Willem Gordon werd in 1691 predikant te Ambon, maar geraakte in conflict met gouverneur Nicolaas Schaghen; hij werd als misdadiger behandeld en opgezonden naar Batavia. Een dossier over zijn zaak in ANRI, Archief Kkr Batavia 191, fol. 1-145. Zie over zijn zaak *GM* V, 606-608 en verder s.v., alsmede Aarnoutse, 'De treurgeschiedenis van H.W. Gordon'. Zie ook hierna, doc. 258 en 260, alsmede deel III, doc. 139.

[74] Doc. 255.

[75] Adriaan Boekhout was opper(school)meester op Ambon (doc. 261 sub 26 september).

258. BRIEF VAN DS. A. FEYLINGIUS AAN DS. FR. VALENTIJN. Ambon, 11 februari 1693.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift van afschrift.[76]

Mijn Heer Valentijn,
Buyten alle twijffel en tegenspraack sal naa de afneeminge mijnes oordeels deese missive U.E. seeer wonderlijck vreemd voorkoomen, niet soo seer ten aansien van de overleeveringe en uytwendige beschouwinge desselfs als wel insonderheyd ten reguarde van haare stoffe en voor uw onverwachte behelsinge, dewelke nochtans in haaren aardt en natuere is volkomen en in alle deelen rechtveerdigh. U.E. en sal sig dan primo ictu[77] niet over het briefmaatig papier admireeren, vermits ick eenige letteren hebbe belooft aan U.E. te schrijven, nochte oock niet weegens een seeckere ignorantie en onbewustheyd deser vermaaninge, en Godt gebiedende bestraffinge, maar moogelijck sal U.E. verbaast staan over de overdenckinge van soo een vrijmoedige broederlijcke getrouwigheydt, waartoe mij de relatie van onsen dienst, als sijnde ultro citroque[78] obligatoir, vermaandt heeft, en tot welckers amptshalvens uytvoeringe mischien mijn Heer wel gedacht heeft dat ick niet soude derven treeden.

Maar neen, de dierbaarheyd van uwe ziele ende de waarneminge van uw ampt hebben mij beyde bewoogen om door een krachtige waarschouwinge soo wel voor het eene als het andere met ijver te invigileeren.

(*Volgt een aantal bijbelse voorbeelden van noodzaak en nut van waarschuwingen.*)

Heugt 't uwe nog seer wel hoe dat in onse eerste aancomst in Amboina, wanneer gij praeses waart en dat 'er vergadering extraordinair, apparent wegens onser beyder arrivemendt, belegt was, doenmaals uwe listige hevigheyd werckstellig maakte over 't niet compareeren van D. Gordon in de vergadering, 'twelck, om 't quansuys goed te maacken, gedoopt wierde met de naam van dat sulcks streckte tot vilipendentie en verachting der nieuws aangecoomene broederen, aan wien men door dat middel hadde geerne gewild omtrend den voornoemden een seecker misnoegen te verwecken, daar nochtans uw oogmerck was om den meergemelden sijne misverstanden in de naalaatinge der noodiginge eeniger leedematen met scherpe bitterheden eerder dan bestraffinge eens deftig voor te houden, 'tgeene naaderhandt 's anderen daags, wanneer 't censura morum was, evenwel tot schaamte onser beyden geschieden moest. Immers, mijn Heer, die gij den naam draagt van een leeraar, 't en past uw niet voor ons, sijnde eerst aankoomelingen, de fouten van uw collega soo swaarlijck te ontdecken met openbaare aanklacht in een vergadering, insonderheyd daar wij als nieuwelingen onse sessie quaamen voor de eerste maal nemen.

Dat gaf mij doenmaals genoegsaam te verstaan van wat alloy uw gemoed was opgemaackt. Maar de voortgang van uwe proceduren op volgende tijden deed mij uw persoon aansien voor een verveerlijck monster, aangaande de overlegginge die uwe krancke ziel gedurig smeede, en dat was uwe quaade welsprekendheydt, mij van tijt tot tijt tot schreyens toe voorgekoomen, soodat ick meenigmaal mijn medebroeder Stampioen hebbe aangesegt dat ick uyt dien hoofde mij genootsaackt vondt uw geselschap te verlaaten, vermits een

[76] Deze brief speelde een rol in de aanvallen op ds. Valentijn wegens zijn persoonlijk gedrag en de door hem gepropageerde bijbelvertaling in het laag Maleis. Zij diende o.m. als bijlage bij de brief van kkr Ambon aan kkr Batavia, 5 mei 1694 (hierna, doc. 266). Een ander afschrift van deze brief bevindt zich in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, 6 ongenummerde folio's.

[77] Ten eerste, bij eerste impuls.

[78] Over en weer.

quaatspreker gemeenelijck een leugenaar sijnde, van Augustinus gesegt werd de duyvel te hebben op zijn tonge. 't Bedroefde mijn ziel seer smertelijck altoos, onder een verbloemde uytdruckinge van 'een seecker man', uw collega Gordon te moeten verstaan en sijne foute, soo omtrend Claas Symonsz[79] begaan alsmede omtrend uw vrouw' voorgaande mans saligers sieckte, waarin hij volgens uw voorgeven, dat moogelijck maar ingebeeld soude connen sijn, U.E. beyde, te weten hieronder mede D. Loderus gerekent, van een naalaatigheyd in 't besoecken der krancken soude beschuldigt hebben, 't geen van uw seer wijdt wierd uytgemeeten, daar nochtans uwe verraaderlijcke leugenen, 't geene ick hier naderhand sal naacktelijck aantoonen, veel helscher en booser voorhadden om mij te verwoesten, doen wij de droevige en beklaaglijcke uytberstinge van D. Gordon quaamen te vernemen.

Door wiens snoode overlegginge hetselve bewerckt sij, dat mag diegeene weeten die hetzelve verricht heeft, wandt als ick naa mijne bedieninge, buyten welcke ick niet anders kan geconsidereerd werden, mijn oordeel sal vellen, soo betaamt 't alle menschen de plicht der liefde ter herte te nemen, en dat volgens de lesse des Apostels, 1 Cor. 14, jaagt de liefde naa, en wederom 1 Thess. 5, doet aan 't borstwapen der liefde. Hierin dan, segge ick, hadde men Gordon behooren te vermaanen, en dat naa 't exempel gelijck Jonathan sijn vader Saul, 1 Samuel 19, ende gelijck Nehemias 't sondige Israël vermaande, Nehemia 4. Moogelijck hadde hij, te weten Gordon, hierdoor gekreegen een hertgrondig berouw om dat quaat met droefheydt te beweenen, en men hadde hierdoor den genereusen en Ed. Heer gouverneur soo niet bloedig ontrust, en wiens jammerlijcke gevallen in sijne hooge aansienlijcke regeeringe ick tot in mijn ziel beschrey.

Daarenboven soo geloove ick dat mijn heer, die immers meede pretendeert een leeraar te wesen, dat naa de onderrichtinge die ons diesaangaande in Godts woord gegeven is sulcks neffens mijn mede oordeeldt dat sulcke overtreedinge dengeenen die se leet sijn, sonder een juyste aanbrenginge, hem van den barmhertigen Godt soude connen werden vergeven, of anders weet ick niet waarvoor ons 't gebodt van liefde en vrede gegeven is, soo het niet in dit geval kan hebben eenige plaats.

Van waar quam het dat U.E. met een Syrische geveynstheydt,[80] daarover ick mij bijna tot stampens toe schaamde, vermits uw klaagwoorden in de vergaderinge der justitie, nevens mij daartoe doenmaals geciteerd zijnde, wel wat de crocodils of andere kaymans traanen geleeken, waarvan de naturalisten verhaalen dat hij schreydt wanneer hij yets ten roof heeft opgedaan, 'twelck dan daarna door sijne wreede tanden van hem verslonden werdt, van waar, vraag ick, quam uw' die onbarmhertige meededoogentheydt vandaan, 't geene bijna met een bestudeerde oratie wierd uytgevoerdt, bestaande in deese substantie van dat U.E. van uw teeder gemoed, scilicet het niet conde impetreren om tegens uwen eygen medebroeder te getuygen, en veele andere uytdruckselen van een groot boha, totdat U.E. evenwel eyndelijck verstondt tot 't geven van getuygenisse wel te willen resolveren indien U.E. door het recht en de vergaaderinge der justitie soude werden geconstringeert.

Alhoewel de praemissa van uw syllogismus wat vitieus waren, soo wierden sij evenwel door de conclusie seer merckelijck genesen. Hierop sal ick maar met eenvoudige woorden seggen dat 't eene groote dwaasheyt soude zijn soo Godt, sijn consciëntie, en reedelijcke menschen te willen bedriegen. Diergelijcks leugenachtige verclaaringen, mijn Heer, arrige aures,[81] werden immers genoegsaam ontdeckt. Hoe quam uw attestatie, die gij opstelde, soo opgepropt met vuyle geïntentioneerde expressiën, die den gedestineerden veel eerder souden hebben verdoemdt als die sachtsinnige oratie in de vyerschaar hem soude hebben verschoont, soodat ick niet tot de onderschrijvinge hebbe willen bewilligen ten waar U.E. die

[79] Claas Symons, van Hamburg, 1686/1688 sergeant.
[80] In de Oudheid was de listigheid van de Syriërs spreekwoordelijk.
[81] 'Spits de oren!'

woorden die dese attestatie eerder naar partijschap als naa waarheydt deede smaacken, uyt deselve soude hebben gelicht of doorgeschrapt, die meerder in getaale als twintig bestonden, waarvan D. Stampioen kan getuyge zijn, in wiens tegenwoordigheyd doen de doorhalinge geschied is? Hoe quam U.E. soo te vervallen om den gedetineerden in de kerckelijcke vergaderinge soo te aggraveren met noodeloose beschuldigingen, soo omtrendt Claas Symons, in welckers geval U.E. immers niet in het alderminste gemoeyt waart, 't geene nochtans van U.E. soo hoogh wierdt opgenomen alsof het doot-strafbaar was? Dit soude U.E. contestatie in de vyerschaar om niet als door het recht sijnde geconstringeerd te willen getuygen, 't eenemaal van wat meeninge uwe woorden waren, levendig connen doen sien en omverstooten. Wat en heeft U.E. niet in de kerckelijcke vergadering gearbeydt om door duysenderley wegen uwen medebroeder te brandtmercken, en om hierin de laatste overblijvende gerust te stellen, of het mocht gebeuren dat Gordon, daarvan men doenmaals noch niet hadde sulcke verwachtinge van proceduren, van Haroeko weder eens aan 't Casteel geplaatst wierde, en sig gewisselijck over die enorme depositiën soude hebben verwonderdt te occurreren van dat het geheel en al was kerckelijck gemaackt. Soo steldt U.E. daar soo een briefje op, om hiermede hem als een verraatbriefje te verstricken.

Hoe heeft mijn Heer met een onbeschaamde propositie het derven in sijne gedachten nemen om in de vergaderinge te proponeren van dat U.E., Gordon nu al gedetineerd zijnde, door denselven soo in de saack van juffrouw Leydecker als mons^r^ Van der Poort,[82] ten eenemaal misleyt zijt geweest? Of en staat 't mijn Heer niet voor, omtrent welcke persoonen hij sig verklaart heeft dat hij door notoire ondervindinge, daardoor ick U.E. verstaa, sulcks verricht hadde? 't Was seer te kinderlijck van U.E. sig van alles te willen verontschuldigen, juyst in soodanige tijdt dat Gordon in sijn detentie vast quam te leven en bij wien doenmaals geen lieden en quamen, maar oock noch dwaaser soud' 't voor ons wesen 'tselve te gelooven.

Om nu andere vuyligheden van U.E. bedreven over te stappen, soo sal ick hier eyndelijck nog bijvoegen en U.E. eens vragen: hoe quam U.E. in de sin, sonder recht of reden een heymelijcke, vervloeckte en leugenachtige particuliere conspiratie tegens mij te smeeden, met aan den Ed. Heer gouverneur alsmede sijne dierbare gemalinne te verhaalen van dat ick U.E. uyt een seeckere brief van Gordon uyt Banda, mij geschreven van sijn arrivemendt, daaruyt met aangenaamheydt soude verhaalt hebben, 't geen uwe onbeschaamtheydt noch selfts heeft derven bekennen ten mijnen huyse in de tegenwoordigheydt van mijn Heer Stampioen, van dat ick sulcks U.E. met blijdschap soude verteldt hebben, 'twelck ick aan U.E. als een leugenachtige verrader hebbe moeten doen liegen, vermits dat de saack, dat uw gewisse seer wel bekend is, geheel onwaarachtig was, en posito[83] 't ware nu soo geweest, soude U.E. dan niet als een ondeugende collega tegens de trouwe der broederen sig hebben gedragen, om mij door soo een onnoosele aanbrenging bij den Ed. Heer gouverneur haatelijck te maacken, voor wien mijn liefde duysentmaal oprechter is als de uwe, hetgeene een kindt can afnemen uyt al die war-schriften daarmede gij tegens den manhaften gouverneur u gebandeert hebt.

Ick moet hieruyt besluyten van dat U.E. met de schande uwes medebroeders, die hij alreede geleden heeft, noch niet voldaan zijt, of dat U.E. voorhebt, als een bloetgierige Nero en felle Domitianus, beyde vervolgende heydensche keysers, om ons al te maal te verjaagen, welcke alle sinistere qualiteyten genoegsaam te kennen geven de gesteldheydt uwes gemoets, en die mij oock hebben bewoogen om aan U.E. dese brief der vermaaninge en bestraffinge te schrijven. Neemdt 't mij dan niet quaalijck af dat yder saack hebbe uytgedruckt

---

[82] Pieter van der Poort, 1690-1692 diaken, na een misslag door de overheid als zodanig afgezet, waartegen de kerkenraad bezwaar maakte. De visie van de gouverneur in *GM* V, 513-515. Valentijn geeft de kerkelijke visie in *AZG*, 84-86.

[83] Gesteld dat.

met sijn eygen benaminge, vermits ick dit gedaan hebbe om U.E. van den gruwel des quaadts te mogen doen hebben soo veel te grooter afschrick, nam pectora tantis obsessa malis non sunt ictu ferienda levi, corrigendus est qui peccat admonitione et vi, et molliter et aspere (Seneca).[84] Ick hebbe de saack eerst bij vermaaninge U.E. in 't particulier willen voorhouden, uyt hoope van dat gij u beteren mochtet, eer dat ick deselve hebbe willen vooralsnoch verder brengen, daartoe ick nochtans soude moeten comen indien ick met leetwesen uw volherding hoorde, dat God verhoeden wil. Verwerpt dan mijn raat met geen hertneckigheydt, wandt dat is de eerste deur tot allerley grouwelen. U.E. en moet niet dencken dat ick mij verlegen maacke, ende meenen dat ick mogelijck soude ontroerdt werden indien dese missive van U.E. wierd aan andere vertoondt. In 't alderminste niet! Soo U.E. sig te schande wil stellen, soo sal ick mede moeten comen om 't de wereldt te doen sien. Maar neen, broeder, hebt genaade voor uw selven, bidt Godt om een reynen geest met David, Psalm 51, laatet sout van oprechtigheyt alle uwe daaden en onderneemingen bewier-roocken, doet aan de werelt blijcken dat gij voortaan gesint zijt Godsaalighlijck te leven, schrijft mij een lettertje terugge van antwoordt waaruyt ick beschouw dat gij dese regulen met dankbaarheydt ontfangen hebt, alsoo ick geloof dat U.E. het mij sult danck weten dat ick voor uw waacke met soo veel getrouwe raat. Draagt uw dan als een dienstknecht de predikinge des Evangeliums weerdig zijnde. Hierover sullen mijne beenderen haar verheugen, ende de Alderhoogste sal sig over uw ontfermen. Ick wensche dan U.E. toe de bekeeringe van boven, opdat gij, andere predickende, selfs niet moogt verworpelijck sijn. Groet mij uw huysvrouw, ende zijt beyde hertelijck gegroet. U.E. medebroeder (was geteekent) Abraham Feylingius.

(Gecollationeert, accordeert) Petrus Bierman, Epist. scriba.

(In margine stond) den 11 Februari 1693.

259. EXTRACT UIT HET RESOLUTIEBOEK VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON BETREFFENDE EEN VISITATIETOCHT DOOR DS. FRANÇOIS VALENTIJN. Ambon, 3 augustus 1693.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Copie van de kerkvergadering gehouden in Amboina aan 't Casteel Victoria den 3en augustus 1693, praesent D.D. Bierman, F. Valentijn, Van der Vorm, Kolde de Horn en d'ouderlingen Ambrosius Spelt en Domingos Latoemeten,[85] ook den E. commissaris politicus, 's maandags na de middag ten 4 uuren.

Ten anderen stelt D. praeses voor, of de visite op Haroeko niet dient gedaan te werden, 'tgeen de vergadering noodig oordeelt, waarop sijn Eerw. vorders in omvrage legt wie van de broederen de vergadering deselve opdraagt. D. Kolde de Horn alsook de ouderlingen gedragen sig aan de vergadering, D.D. van der Vorm en den praeses Bierman leggen deselve D. Valentijn op, waartegen deselve voorsteld hoe verschijde malen voor de vergadering betuigd, en met d'ouderlingen die met hem op de visite geweest sijn betoont hebbende dat niet in staat is om 'tselve te doen dan met al te groote onpasselijkheyt, in dispositie sijns lichaams en andere ongemacken bij visiten over zee, voorgedragen heeft de landvisiten tweemaal tegens eens anderen broeders een rijse over zee te willen waarnemen. Soo stelt hij ook dese vergadering voor hoe niet onwillig, maar voor soo verre onbequaam en als onvermogend is te water of over zee de visite te konnen doen, versoekende de broederen dat

[84] Want inborsten die door zoveel kwaad zijn bezet moeten hard worden aangepakt; wie zondigt moet worden gestraft met een vermaning maar ook met kracht, zachtkens maar ook scherp. Seneca, *Hercules Furens*, regel 1112-1113; *De Ira*, I, 14.

[85] Domingus Latoemeten, orangkaja van Latuhalat, ouderling 1692-1693.

hem dog niet boven vermogen mag opgelegt werden. Of, ingevalle haar Eerw. 'tselve, niettegenstaande van gemelde betuiging en versoek, hem nogtans geliefden op te leggen, soo verklaard hij dat voor soo verre egter als onmogelijk of niet wel te konnen doen, en vorder dan met alle nedrigheyt af te zullen wagten 'tgeen daarop billijk diend gedaan te werden. Waarop D. van der Vorm voorstelt hoe 'tselve sijn Eerw. niet kan opgelegt werden, vermits nu buyten de visiten van Honimoa met den resorten van dien, ook die op Ceram, Boero, Manipa, Boano en op Haroeko tweemaal, en selfs ook voor den broeder alhier aan 't casteel waargenomen heeft. Niettegenstaande dan 't voorstel van D. Valentijn, oordeelt de vergadering dat se 't den selven met regt kan opleggen, vermits deselve alhier goede vaartuigen krijgen kan, en daarenboven uit het vaderlant over zee gekomen is met een schip, in comparatie van 'twelke de vaartuigen alhier niet alleen soo goet, maar proportioneel suffisanter op de kleyne wateren als dat of diergelijke zijn, waerom de vergadering de visite bovengemeld ook mits desen D. Valentijn oplegt.

Was geteekent: Petrus Bierman p.t. praeses, François Valentijn p.t. scriba, P. van der Vorm, H. Kolde de Horn, Ambrosius Spelt. G'extraheert, accordeert: Petrus Bierman epist. scriba.

260. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 september 1693.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 241-249.

Eerwaarde, welgeleerde – – –

U.Eerw. aangenaame letteren van den 13 feb. 1693,[86] ter antwoord van d'onse den 18 september 1692[87] toegevoegd, sijn ons door d'Eerw. broederen Horn en P. Bierman, behouden per boodem Courtgene alhier aangeland, wel geworden. Wij konnen niet naarlaaten ons genoegen t'uyten overdien het met onsen Eerw. broeder Loderus op die boeg nog gewend is, veelligt denken wij dat van meerder behaagen bij sijn E. te sijn als 't andere, en verhoopen 't immers van gelukkigen gevolgen te sullen weesen.[88]

Wat van U.Eerw. begeerte omtrent een nauwer kennis van D. Gordon sijn persoon mogte weesen,[89] bekennen wij ons in geen regte staat gevonden te hebben om die te konnen voldoen, dewijl t'een werk van een geheel andere bank en daar behoorende is geweest, en 'er deese vergadering geen kennis sonderling van heeft gehad, uit welken hoofde deselve ook die maar voor soo ver heeft aangeraakt. Het leedweesen dat 'er in U.Eerw. oover dat onderwerp verwekt is, kunnen wij veelligt gevoelig te weesen oordeelen. Onse geraaktheyd is ook nog steeds leevendig in ons, en wensteden wel dat wij reedenen hadden om van D. Gordon soo af te hebben moogen stappen, dog dat heeft ons niet moogen gebeuren, en siet hier de reeden: dat onse vergadering een brief van Banda heeft ontvangen, ter gelegendheyd van sijn eysg om een kerklijke getuygenis, welke letteren, schoon kleyn, wij nogtans van soo een geest vinden tesaamen gesteld dat wij het geraadsaam hebben geoordeeld die per copia aan U. Eerw. in het geheel te laaten toekoomen, om er een egte gedagte van te konnen hebben, en eens sien door wat geest sij is tesaamen gesteld, en van wat smaak sij voor onse vergadering heeft konnen sijn, beneffens deselve vrindlik versoekende dat U. Eerw. hem eens uitleg van soo bittere uitdrukkingen geliefdet af te vorderen, en reedenen laaten geeven van soo sigt- en tastbaare scheydinge en verdagtmaaking te saaien, en onder onse broederscap onderling te verwekken, eeven aleens of het vuur des oneenigheyds hier geensins diende

[86] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 74-76.
[87] Doc. 257.
[88] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 257 betreffende het dossier-Loderus.
[89] Zie de aantekening bij doc. 257 betreffende het dossier-Gordon.

bedelft en gedekt, maar staag opgehaald en gewakkerd te werden. En wij kunnen niet naarlaaten daaroover ons leedweesen sonderling te betoonen, niet weetende te bedenken hoe een man als hij (in het versoeken van een attestatie) soo een twist- en sceursiek hert en vol van bitterheyd met die schijn heeft konnen betoonen, soo het niet yds hem eygens is, en oordeel selfs eens wat attestatie wij soo een man souden konnen geeven. Desselfs brief komt U. Eerw. onder de letter A toe.[90]

Wat voorts de gewenste oovereenstemming van de kerk en de Politie aangaan mag, daar hebben wij met U.Eerw. hetselfde gevoelen van. De gelukken uit die gelijkstemming voortvloeyende sijn voor de kerk altoos gevoelig en groot geweest, daar het teegendeel nooyt sonder bij haar merkelijke scaade is gevoeld. Daarom, Eerw. meedebroederen, sijn wij te sterker geraakt, en wensgen dat de Vader des Vreedes altoos onse herten onderling in vreede wil verbinden, alsook betrokken tot haar Eed. Agtb., en die allesins tot stigtinge en opbouwinge en sijn eere wil bestieren.

Sijn E. Fr. Valentijn houd nogmaal seer instantelijk aan, en versoekt met alle vrindlikheyd de hulp van U.Eerw. om in alles doenlijks sijn E. repatriëring bij haar HoogEedelens te helpen bevorderen, temeer alsoo sijn Eerw. tijd in december deeses jaars 1693 (om teegens mai aanstaande jaars 1694 verlost te moogen worden) vervuld is.

Van D. Hodenpijls overkomste kunnen U.Eerw. niets anders seggen als dat sijn E. per selfde boodem 't scip de Kooning van Bantam waarmeede alhier van Ternata aangekoomen is, U.Eerwaardenswaarts overgaat, waardoor wij ons van dat gewenste eynde ontset vinden.

d'Ontbeeringe der berigten of consideraties raakende 't Inlands christendom alhier sal onse vergadering sorge draagen dat U.Eerw. genoegen sullen hebben, alsoo sij die aan U.Eerw. selfs mits deese ooversend, waarvan sij die U.Eerw. onder de letter B en C laat toekoomen.[91]

Hoe loflijker dat het is, soo veel meer reedenen tot genoegen en zeegeninge geeft aan ons de sorg van haar HoogEdelens beyde voor d'andere kerken en voor ons als die van U. Eerw.

(*De Ambonse kerkenraad reageert op berichten betreffende predikanten te Batavia en elders, en is verheugd over de aankomst op Ambon van de predikanten Kolde de Horn en Bierman.*)

Dit sij soo verre omtrent U. Eerw. letteren gesegt. In dit volgende sullen wij voorts van ons spreeken, soo in opsigt van de kerk als van ons selfs. Wat d'eygendlijke staat van d'Inlandse kerk haar christendom aangaat, daarvan is agtervolgens heen soo dikwijls gescreeven dat U. Eerw. daarvan een volkoomene kennis hebben, en men kan niet anders dan al het selfde seggen, behalven dat de consideraties van onse Eerw. broederen F. Valentijn en P. van der Vorm, beneffens deese gaande,[92] U.Eerw. alles sullen seggen. Waarbij wij het t'eenemaal laaten berusten, aleen uitgesondert dat wij de weedersijdse gemeenstemming onser gemelde broederen, waarmeede sig de vergadering gelijkvormig verklaard, hier aanhegten. Als hebbende in onse vergadering naar rijpe deliberatie eenpaarig goed gevonden, deese naarvolgende consideraties op te stellen, en als gemeene gronden te leggen, niet alleen goed voor deese tijd, maar nog voordeeliger voor de toekoomende te sullen sijn, te weeten: voor
1. Maakt onse vergadering een onderscheyd tussen de gemeente in 't algemeen en desselfs leeraars, en deese in de predikanten en meesters, welke weederom eenigermaaten tot de besondere negrijen verscheyden sijn. Ten

[90] Zie aantekening bij doc. 257.
[91] Waarschijnlijk zijn bedoeld de beide zo getitelde geschriften van Petrus van der Vorm en Fr. Valentijn, zie hiervoor, doc. 255 en 256.
[92] Zie doc. 255 en 256.

2. Omtrent de gemeente en kan sij geensins voor goed houden de hooge Maleydse taal in te voeren, nog door catechisaties, alderminst door predikaties, om reedenen daarvan door onse gemelde broederen in haare consideraties ter neer gesteld, bij ons insgelijks vastgesteld. Voor deese tijd het nuttigst agtende evenwel bij de gewoonlijke taal als nog te houden, dewijl die in de gemeente ongelijk meerder als de hooge suivere taal verstaan wert, waarboven evenwel naardere consideraties in de tijd souden konnen vallen. Ten
3. Maar aangaande de leeraars, en in het besonder de meesters, die kan men aanmerken, of als bequame en weerdige, of als uitwerkers van die bedieninge. Om haar bequaam en weerdig te noemen, en te maaken, agten wij dat sij hunne instructies behoorden te genieten op gelijke wijse als de studenten op d'accademiën, en dat in de geleerde, dat is in de suyvere Maleydse taal, die hoe suyverder is hoe beeter, om reedenen bij haar HoogEedelens selfs ter neergesteld. Omtrent d'uitwerkinge van haar bedieninge, bepaald men die of tot de schoolen of kerken yder toevertroud. In d'eerste agten wij dat de hooge of suyvere taal moet geleerd werden, en dat met soodaanig een eysg van saaken als men in de schoolen in 't vaderland, om een taal aan te leeren, gewoon is te doen. Maar in het tweede kunnen wij dat gevolg niet sien, agtende dat bij deese teegenswoordige tijd soo ver en op soo een wijse te moeten laaten als 't is, als § 2 gesegt is. Voor het laadste koomen d'eygene leeraars in aanmerkinge, die men als gemeene opsienders oover alle deese inlandse kerken en schoolen mag aanmerken, te weeten in twee opsigten, in visiterende en instruerende predikanten, of opsienders. Voor
1. De helft van die er sijn of koomen, en wel de jongste, dienen te minsten van Batavia soodaanige fondamenten meede te brengen, die haar met gemak voorts het Maleyds kundig maakten. Deese souden sig nergens meede verleedigen als met de visite rondom gestaadig te doen, of daar het noodsaaklijk was. Ten
2. d'Ooverige of d'oudste souden permanent aan het Casteel Victoria verblijven, en niet aleen het werk van een predikant doen, maar sig voornamentlijk beesig houden met daaglijks de meesters t'institueren, en wel meest d'aankoomende, op gelijke wijsen als men op d'accademiën gewoon is de jeugt te stileren, en dat alles in de suyvere Maleydse taal. Houdende ons in dat stuk aan de consideraties van gemelde broederen, haar HoogEedelhedens door deese Agt. Regering laatst oovergesonden, in soo verre als dat met dit boovengemelde consoneert, waartoe dan ook wel noodig soude sijn dat men hier van soodaanige boeken versien wierde als tot dat voorscreven werk dienstig soude sijn.

Omtrent de kerk haar staat waarin sij nu is, wenden wij alles aan wat van vermoogen is, en doenlijk, om se met alle heylsaame middelen te hulp te koomen, waartoe de vergadering een naarder omscrijving aan alle meesters gedaan heeft, beyde om de staat van haar kerk en school te hebben, waarvan wij de vereyste kennis bekoomen hebbende, ons dan sullen tragten te bedienen, en naar haar ons doen soo veel mooglijk regelen. Ondertusken bevlijtigd men sig in de catechismusoeveningen, etc.

Als een merkelijke swaarigheyd, en saak van gewigte, brengt onse vergadering dit ook te berde, teneynde om 'er U.Eerw. communicatyf oordeel eens oover te moogen ontvangen. De saak is als volgt, dat in ons kerklijk resolutieboek bevonden worden papieren met haare resoluties uitgeligt, en stukken uit deselve genoomen, en weederom papieren ingelast, en met gedeeltens van die resoluties voorsien te weesen, ja die gesterkt door een laatere resolutie in vergadering door drie leeden genoomen, welkers extract is in woorden en substantie als volgt:

Extract uit de resolutie in de vergadering gehouden in Amboina, aan 't Casteel Victoria den 27 jannuari 1693.

Wijders stelt D. praeses voor hoe noodig het is, om alle opscudding en ergernisse in toekoomende voor diegeene die sulks mogten leesen, uit te royeren ('tgeen van d'E. broederen om ergernis te mijden goedgekeurd werd) 'tgeen gevonden werd in de vergadering gepasseerd den 9 juny 1692 en tegelijk het rapport gedaan in de volgende vergadering den 16 juny 1692, beyde betreffende een lid uit den Politiquen Raad en een seker Juffr. hier ter plaatse[93] en was getekend: A. Feylingius praeses, J. Stampioen scriba, A. Boekhoudt ouderling.

Hierteegens heeft D. F. Valentijn een protest ingebragt, als blijkt per extract etc. geligt uit de kerkelijke vergadering gehouden in Amboina aan 't Casteel Victoria den 4 maart 1693.

D. Valentijn maakt bekend dat die vergadering dewelke gescied is, gelijk blijkt uit de vergadering van den 27 january, niet gevoeglijk is, waarop de broederen met de komste van D. A. Feilingius naarder sullen spreeken, en was geteekend: P. van der Vorm praeses, J. Stampioen scriba, A. Boukhoudt ouderling.

Dit wierd nogmaals opgehaald van D. F. Valentijn, gelijk vervolgens per extract blijkt, genoomen uit de kerkelijke vergadering gehouden in Amboina aan 't Casteel Victoria, den 12 majus 1693, als volgt:

D. praeses Valentijn stelde voor, mits d'aankomste van D. A. Feylingius van Honimoa herwaarts, wat de vergadering van oordeel was oover 't uytsnijden van de twee kerkelijke actens, te sien op den 30 majus anno passato en den 16 juny anno eodem, en weederom verscreven met uitlaatinge van veele omstandigheeden door D. Stampioen, dog gesterkt door een voorgaande resolutie genoomen door D. Ab. Feilingius, Joh. Stampioen en d'ouderling A. Boekhoudt op den 27 january deeses jaars, bestaande meest deselve in eenige rapporten, raakende eenige persoonen, die daarin gementioneerd stonden. Waarop de broederen (behalven D. P. Bierman, en den ouderling Amb. Spelt, welke verklaren sig op die saak niet te konnen uiten) 't voorval, in het generaal aangemerkt, niet billik agteden te sijn, sonder van den inhoud desselfs eens mentie te willen institueeren (hoewel 't de 3 broeders voornoemd, die 't aanging, 't meenden met regt gedaan te hebben, verwondert dat men sooveel commotie maakte over een saak die tot enkele stigtinge der gemeente en reputatie deeser vergaderinge maar gedaan was, daarbij seggende dat, indien er imand wat verder af begeerde, de soodaanige daarin kon doen wat sijn oordeel en pligt daarop dicteerden, sijnde onderwijlen D. Stampioen van oordeel dat hij geen verdere reeden daarvan aan deese vergadering sculdig was) dat ymant bevoegd was soodaanige papieren uit het kerkenboek, die voorheen door eenige uit hem selfs en d'andere broederen gesamentlijk, en op een behoorlijke wijse, geresolveert waaren, uyt te sceuren, als sijnde een saak van meer gevolgen, en strijdig met de welgestelde kerkenordening, voegende D. Valentijn daar in 't besonder bij, in sulk een vergadering met securiteyt niet te konnen sitten, vermits men t'alledaag soude konnen onderworpen weesen, en alsoo geen staat op eenige resolutie of acte des kerkenraads maaken, waarom sijn Eerw. naar rijp overleg en deliberatie daarin bekende te moeten doen daar en soo als 't noodig sal vinden te behooren. Onder stond en was getekend: F. Valentijn praeses, P. van der Vorm, scriba.

[93] Waarschijnlijk is bedoeld jufrouw Leydekker, vgl. hiervoor, doc. 258.

En opnieu (bij gelegendheyd van d'E. Stampioen sijn vertrek naar Ternata) aangedrongen in de volgende sessie, welkers extract, in opsigt van die saak in woorden en substantie luyden als volgt:

> Sijnde onderwijlen D. F. Valentijn van sentiment dat hem geen attestatie kan gegeeven werden, omdat sijn Eerw. meede deel heeft aan 't uitsceuren der papieren, waarvan in de sessie van den 12 majus 1693, waarop de vergadering van oordeel is dat, alsoo die saak in 't voorgaande in 't gemeen, soo ver als 't haar betreft, afgedaan is, hier niet meer behoorde te dienen. Dog de saak, de gevolgen daarvan naarder overweegende, houd hij daarbij ook voor vast, dat sulks in 't toekoomende weederom gebeurende, niet als met de hoogste censuur kan en behoorde geremedieert te werden, dat H. Kolde de Horn, waarmeede D. Valentijn sig conformeert, meent, in margine van die resolutie tot cautie behoorde aangetekend te werden. Was getekend: F. Valentijn praeses, P. van der Vorm scriba. X het teeken van Domingus Latoemeten ouderling.

Eyndelijk, tot dusver gebragt, gelijk per extract uyt de resolutie van den 19en augustus 1693 in onse kerkelijke vergaderinge te verstaan is, als volgt:

> Uitgesondert dat D. P. Bierman oordeelt dat het voorgevallene weegens boovengemelde uitsnijden afgedaan is, en dat derhalven daarover niet behoord gescreven te werden, en dat vooral, wanneer over sulke saaken gesprooken wort, de persoonen die het raakt 'er behoorden of bij te sijn, of selfs eerst oover te spreeken, dat men ook daarvan niets behoorde bekend te maaken, vermits die dingen (sijns oordeels) eer tot verwijderinge als tot vreede dienen, temeer dewijl 'er reeds twee van de drie broederen die oover dat uytsnijden geseten hebben, naamentlijk een predikant en een ouderling, van hier vertrokken sijn.
> Dog d'E. Valentijn en D. Kolde de Horn oordeelen dat die saak in 't minste niet afgedaan is, maar aleen verscooven, houdende nogtans D. van der Vorm deselve ook voor deese vergadering afgedaan, en sig voor soo verre ook aan de resolutie daaraf genoomen gedraagende, dog oordeeld niettemin dat wij egter d'E. broederen op Batavia gevoeglijk om haare consideratiën versoeken kan en mag, met welke gevoelen van D. van der Vorm sig de broederen ouderlingen conformeeren, en was getekend: P. Bierman praeses, F. Valentijn p.t. scriba, P. van der Vorm, H. Kolde de Horn, Amb. Spelt, X teeken van S. Simau[94] en X D. Latoemeten ouderlingen.

In gevolge van welke wij U.Eerw. vrindelijk versoeken, oover dit stuk haar rijpe deliberatiën en oordeelen te geeven, wanneer wij ons sonderling verpligt sullen agten.

In Majus deeses jaars is d'Eerw. D. J. Stampioen van hier naar Ternata vertrokken, en op weynig daagen aldaar behouden aangeland.

d'Eerw. D. Ab. Feilingius neemt tegenswoordig de dienst op Honimoa waar, in plaats van d'Eerw. broeder P. van der Vorm, die vervolgens sijn dienst in de Maleydse kerk aan deese plaats bekleed. Voorts bevinden wij ons alle, door Gods sonderlinge zeegen, in een gewenste gesondheyd etc.

Voorts U.Eerw. Gode en den woorde sijner genaade aanbeveelende, verblijven wij, – – – die van de kerkenraade in Ambon, en uyt aller naam François Valentijn s.p.t. praeses, Harmanus Kolde de Horn epist. p.t. scriba, Ambrosius Spelt ouderling.

Amboina in onse kerkvergadering den 15^{en} september anno 1693.

---

[94] Orangkaja van Baguala, ouderling 1692-1693.

P.S. Om egter U.Eerw. verg. in alle manieren te verstendigen,[95] soo vind onse vergadering goed ook selfs de reedenen hier aan te hegten, waarom D. Gordon sijn attestatie op een voorgaande brief geweygerd is, voor sijn persoon, soo uit de stukken bij d'E. Agtb. regering geligd, U. Eerw. onder de letteren D. toekoomende,[96] en uit onse kerkelijke resolutie gehouden in Amboina, aan 't Casteel Victoria den 8[en] september 1693, welkers extract, in woorden en substantie, is als volgt:

> Wiert verders geleesen de kerkelijke brief die naar Batavia staat afgevaardigd te werden, waarteegens niet ingebragt is als enkelijk dat tot een post scriptum, wel tot naarder delucidatie, diende gevoegd te werden dat men D. Gordon op sijn versoek in sijn eerste brief geen kerkelijk getuygenis heeft gegeeven, ook niet kunnen geeven, om al die misdrijven en gebreeken waarvan hij voor de Raad van Justitie alhier oovertuygd is, soo omtrent d'Eedele Heer gouverneur als andere begaan, bestaande die in soodaanige vuyle lasteringen en andere gepleegde fauten als bij de documenten, soo van onse vergadering, die haar in die tijd gebleeken maar voor het tegenswoordige 'er niet, en uitgeligt sijn, als in ons kerkenboek onder den 13 majus etc. deeses jaars kan blijken, als van d'E. Justitie deeses gouvernements, waarom de vergadering te raade geworden is deselve van d'Agtb. Politique Regering alhier te versoeken, om de kerkenraad van Batavia over gemelde saak met fondament te kunnen verstendigen.[97] D. P. Bierman, van sentiment hierop sijnde, vermits hij niet bewust is dat 'er yds in het kerkenboek, dat hij segt doorbladert te hebben, tot sijn (Gordons) laste gevonden wert, dat 'er geen oorsaak is waarom hem (Gordon) attestatie geweygert soude werden, temeer, terwijl een loflijke getuygenis sag van sijn dimissie naar Haroeke. Maar vermits ook naarderhands gehoort heeft dat 'er eenige proceduren omtrent sijn persoon voorgevallen waaren, bekend hij niet in staat te sijn om 'er oover te oordeelen, waarop D. Valentijn repliceert dat 'er soodaanige dingen naar desselfs (Gordons) vertrek naar Haroeke ten laste van hem in kerkenrade ingebragt sijnde, van inhoud als booven, die de vergadering doe gebleeken, maar nu er uitgesneeden sijn. En was getekend: F. Valentijn praeses, P. van der Vorm scriba, H. Kolde de Horn, P. Bierman, Am. Speldt ouderling, X teeken van Domingos Latoemeten.

Eynd'lijk uit sijn eygen request vrijdag den 12[en] september, door sijn vrou in kerkenrade overgeleverd, als per extract uit die gemelde resolutie is volgende.

> Wert aan de kerkelijke vergadering gepresenteert, door Juffr. Gordon uit haar mans naam, een request, om door de kerkeraad te behandigen aan den Eedelen Heer gouverneur gelijk hieronder volgt.
> Aan den Eedelen Heer en Meester N. Schaghen, extraordinaris Raad van Nederlands India en Gouverneur in Ambon.
> Versoekt met alle sculdige ootmoet Hendrik Willem Gordon, leggende met een swak lichaam, vol van ondraaglijke pijnen en smerten, welke vinnige quaal en krenk hij suppliant in sijn vuyle en stinkende gevangenis of donker gat heeft behaalt, en nog daaglijks toeneemt, veelligt met een ongeneeslijke siekte tot de dood sal uitmergelen, dat d'Eedele Heer gouverneur volgens sijn aangebooren goedheyd, soo veel innig meededoogen en ontverming over den suppliant believe te neemen, van hem in sijn swaare ellende, met sijn bedrukte huysvrou en onnosel kind, een christelijke en behulpsame hand te bieden, en van sooveel rampen als reeds door den suppliant en de sijne uitgestaan werden, te

---

95 Informeren.
96 Zie hiervoor, aantekening bij doc. 257 betreffende dossier-Loderus.
97 Zie hiervoor, aantekening bij doc. 257 betreffende dossier-Gordon.

bewaaren, willende den suppliant alle reeden van misnoegen, hetgeen d'Eedele Heer gouverneur teegens hem heeft, met betoog van alle demoedigheyd behoorlijk wegneemen, sijnde den suppliant bereyd in alles waar hij ooyt of ooyt, volgens opgestelde besculdigingen en attestatiën teegens hem ingebragt, de eer of goede naam van d'Eedele Heer, mevrouw Schaghen, beneffens andere eerlijke lieden in het minste dus qualik gekrengt heeft (hoewel den suppliant van eenige dingen onbewust, sommige dingen door onbedagtsaamheyd en lankheyd des tijds, ter meerendeel vergeeten, en veele in woorden en omstandigheeden verschillen), hij nogtans sijn misdaad geensins willende verkleynen, daar hij sulks weetende of onweetende misdreven heeft, met blijken van berou, en versoek van vergiffenis, wettig te herstellen, hoopende dat d'Eedele Heer gouverneur dit nederig versoek van den suppliant met een gunstig oog sal insien, en met een eedelmoedige weldaad drie ongelukkige mensgen, man, vrou en kind, tegelijk redden, welke goede werk den Heemel aan d'Eedele Heer gouverneur rijkelijk sal beloonen, en suppliant altoos tot dankbaarheyd sal verpligten. Dit doende etc. Was getekend: H.W. Gordon. En was verder als resolutie ondertekend: J. Stampioen praeses, A. Feylingius scriba, François Valentijn s.p.t. praeses, Harmanus Kolde de Horn epist. p.t. scriba, Ambrosius Spelt[98] ouderling.[99]

261. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu door ds. Petrus van der Vorm en de ouderlingen Domingus Latoemeten en Simon Simauw. Ambon, z.d. [1693].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

Visite van 't and're deel van Ambon, genaamt Hitoe, door Petrus van der Vorm en d'ouderlingen Domingus Latoemeten en Simon Simau, anno 1693.[100]

Den 10 augustus van Ambon in d'avondstont vertrokken zijnde, zijn wij 's anderen daags na *Soeli* gegaan en hebben aldaar de school gesien, alwaar onder de meester, Domingus Pietersz Tanasela, 85 kinderen bij de rol liepen, 2 er van absent zijnde door siekte. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 26 jongens, 22 meisjes, die Aldegonde leerden 4 jongens, 7 meisjes, die A.B. en de gebeden leerden 15 jongens, 9 meisjes, te zaamen 83.

't School deed sig ordent'lijk op, 't opseggen ging wel, 't schrijven van twee of drie mooy, anders doorgaans tamelijk, alsook 't lesen en singen, dog al na de oude trant. 't Gebouw des schools is slegt gestelt, dat dierhalven verandert diend te werden. De boeken zijn alhier: 1 N.T., 2 Carons predikatie boeken, 1 Genesis, 4 Catechismi, 8 Aldegondes, 20 A.B. boekjes.

---

98 Burger op Ambon, aldaar geboren.

99 Op fols. 267-278 een brief van gouverneur N. Schaghen aan de kerkenraad van Batavia d.d. 14 juni 1694, waarin hij de maatregelen tegen ds. Gordon verdedigt. De laster van Gordon tegen hemzelf en zijn gezin neemt hij hoog op en de straf vindt hij redelijk en gematigd. Dagelijks worden er Ambonezen om mindere vergrijpen tot schavot of schandpaal veroordeeld, en het zou een slechte indruk geven wanneer een Nederlander die de overheid belastert niet gestraft zou worden. Eerder al had de Hoge Regering Schaghens optreden gedesavoueerd: hij had de zaak naar de Raad van Justitie moeten verwijzen. HR aan PR Ambon d.d. 23 februari 1694, NA, VOC 923, fol. 136-211, nader fol. 171; zie ook HR aan R Ternate d.d. 24 februari 1694, NA, VOC 923, fol. 107-128, nader fol. 113-117. Nog in 1760 wordt naar de brief HR-PR Ambon verwezen, zie deel III (Banda), doc. 239.

100 In de marge staat geschreven: 'Vervolg van 't gesondene van 't voorleden jaar', d.w.z. het visitatierapport van 1692 aan de Bataviase kerkenraad toegezonden; niet aangetroffen.

’s Anderendaags den 12 dito kwamen wij tot d’oeffeninge des godsdienst, doopende de kinderen, en de ledematen die er waaren door ’t H. avondmaal versterkende.

De christenen: oude luiden mans 116, oude luiden vrouwen 124, kinderen 158, tezamen 398. Gedoopt: kinderen 15. Ledematen: mans 18, vrouwen 15. Schoolkinderen: 85.

Den 15 dito begaven w’ons na *Tyal*, en visiteerden aldaar de school onder de meester, Andries Pesiloehoe, alwaar bij de rol 13 kinderen liepen, 3 absent, 1 op Ambon door D. Valentijn ontslagen, 1 door onwilligheit van geen een jaar, 1 door blindheid, in de pokjes gekregen. Die de catechismus leerden zijn 2 jongens, 5 meisjes, die Aldegonde leerden 2 jongens, 1 meisjes, tezamen 10.

’t Opseggen ging wel, ’t schrijven was ’er al na d’oude trant, ’t lesen en singen desgelijks. De boeken van dese school en kerk zijn: 1 N. Testament, 2 Carons predikatieboeken, 2 Geneses, 10 catechismi, 5 Aldegondes, 3 Djalan kasurga, 3 A.B. boekjes.

’s Anderen daags den 16 augustus begaven w’ons tot de godsdienst, doopende 3 kinderen, en verder aan de ledematen, die 5 sijn, ’t H. avondmaal bediend.

De christenen van dese negrij zijn: oude luiden getrouwde mans 13, getrouwde vrouwen 13, ongetrouwde mans 8, ongetrouwde vrouwen 6, jonge luiden schoolkinderen jongens 6, schoolkinderen meisjes 7, buitenkinderen jongens 6, meisjes 6, dopelingen jongens 1, meisjes 2, ledematen mans 4, vrouwen 1, tezamen 68.

Den 17 augustus begaven w’ons in de school op *Waay*, alwaar onder de meester, Johannes Helisa, 55 kinderen bij de rol liepen, waarvan ’er twee door siekte absent waaren. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 20 jongens, 0 meisjes, die Aldegonde leerden 8 jongens, 2 meisjes, die A.B. en de gebeden leerden 16 jongens, 7 meisjes, tezamen 53.

’t Opzeggen ging wel, behalven van een à twee die lang door siekte absent hadden moeten wesen. ’t Schrijven van twee à drie wilde wat na ’t druk gefatsoeneert zijn, maar ’t overige was als voorheen gesegt, is, gelijk ’t lesen ook, en ’t singen. De boeken die alhier zijn, sijn deze: 1 N.Testament, 1 Carons predikatieboek, 2 Geneses, 5 Catechismi, 3 Aldegondes, 12 A.B. boekjes.

Op de middag kwamen wij tot de godsdienst, doopende 18 kinderen, en aan de ledematen, die 24 in getal, 13 mans, 11 vrouwen zijn, ’t H. avondmaal bedeelende.

Christenen in dese negrij zijn: oude luiden mans 119, vrouwen 120, jonge ditos kinderen 213, doopelingen 18, somma 470.

Den 20 september ’t avondmaal des Heere afgekondigt, zijnde tegen de 4 october volgens vaststelling in kerkenraad, hebbende vervolgens den 21 daaraan de huisbesoeking aan de oost- en westkant des kasteels Victoria volbragt, wanneer w’ook ’s anderendaaghs den 22 dito na *Hatoe* zijn afgestoken, alwaar aangekomen zijnde, nog dien selve dag ’t school visiteerden, alwaar onder de meester, Laurens Latoemelisa, Hoeritopoe 59 kinderen bij de rol liepen, zijnde daarvan niet een absent. Die de catechismus en schrijven leeren zijn 20 jongens, 1 meisje, die Aldegonde leerden 5 jongens, 6 meisjes, die A.B. en de gebeden leerden 20 jongens, 7 meisjes, tezamen 59.

’t Opseggen ging wel, ’t schrijven na ouder gewoonte, en als boven gesegt is, alsook ’t lesen en singen. De boeken die bij dit school gehooren zijn: 1 N. Testament, 1 Carons predikatieboek, 10 Catechismi, 10 Aldegondes, 10 A.B. boekjes.

In den avondstond catechiseerden wij d’oude luiden in de kerk, met soo van buiten als binnen ’t boekje te vragen, maar bevonden ’t alles teeder werk te zijn, waarom w’haar aangemaant hebben van ter gewonelijken catechisatiën altijt te verschijnen, sonder nalaten, dat se beloofden, en ook d’meester aanbevolen daarin sijn pligt met wakkerheit te doen.

’s Anderendaags den 23 september, woensdags voor de middag, namen alhier de kerkdienst waar, doopende 24 kinderen, en aan de ledematen die er present waaren ’t H. avondmaal bedeelende, nadat we twee aankomelingen g’examineert hadden, dog uitgestelt tot

nader bekwaamheit, met naame Abraham Hehalaoe, orangkaja Hatoe, en Simon Tipohay. Christenen in de negorij sijn: oude luiden mans 83, vrouwen 84, kinderen 95, 262; ledematen mans 8, vrouwen 9; schoolkinderen 59.

Voorts zijn 'er twee in de houwelike staat bevestigt, als Marcus Maralatoe jongman van Haria, met Maria Hatalesi-ela jongvrouw van Hatoe.

't Gebouw des schools en kerks is in een redelijke staat, maar 't huis van de meester deugt niet, dat na mijn oordeel b'hoort vermaakt of met een nieuw verwisselt te werden.

Wegens ouderdom en bekwaamheit is uyt 't school ontslagen Helena Loelatoe.

Op den namiddag denselven dito kwamen w'op *Lilibooy*, en sagen aldaar het school onder de meester, Francisco Sawaitoe, waar 83 kinderen bij de rol liepen, waarvan er 5 absent waren, 3 door onwilligheit, 2 door siekte. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 19 jongens, 8 meisjes, die de Aldegonde leerden 13 jongens, 2 meisjes, die A.B. en de gebeden leerden 26 jongens, 10 meisjes, tezamen 78.

't Opseggen ging wel, 't schrijven na ouder gewoonte, gelijk ook 't lesen en 't singen. De boeken die alhier bij de school en kerk gehooren zijn: 1 N. Testament, 1 Carons predikatieboek, 1 Genesis, 5 Catechismi, 2 Aldegondes, 3 A.B.C. boekjes.

Catechiseerden op den avond d'oude luiden in de kerk, bevonden se als onder Hatoe gesegt is. Voorts is ontslagen, wegens ouderdom en bekwaamheit, van 't schoolgaan, Joseph Kakilopoe, om 's saturdags ter catechisatie der ongetrouwden verder g'oeffent te werden, in wiens plaats wederom komt desselfs broeder Zacharias Toelanoessa, alsmede Martha Titahena, in wiens plaats weer komt Simon Loeloehaloe, ook Hendrik Talikoe, wiens vervanger is Pieter Hawameu, en Adriaan Pelalima, vervangen door sijn broeder Diogo Aiwase, of Roemi.

Daags daaraan den 24 september, donderdags, kwamen wij tot de kerkdienst, wanneer 59 kind'ren doopten, zijnde daaronder een van Hatoe dat even na mijn vertrek ter werelt kwam, en 't H. avondmaal bedienden. In dese negrij heb je christenen: oude luiden mans 232, vrouwen 229, kinderen 246, zomma 707. Ledematen mans 23, vrouwen 13. Schoolkinderen 87.

Pro memorie: 5 vrouwen met naamen Helena Waas, Djebelina de Fretis, Constantia Prera, Martha Hatasei, Angela Tetehalawa, gaven sig aan om ter tafel des Heeren te gaan, kosten al heel wel de gebeden en vragen van buiten opseggen, maar zijn uitgestelt omdat s' wat meer kennis en verstant van de saken moeten hebben.

't School en kerk zijn in een tamelijke stand, maar 't huis van de meester deugt niet, dat de pati belooft te maken.

In de namiddag kwamen op *Alang*, en sagen aldaar de school, alwaar onder de meester, Adriaan Malaroeroe, 183 kinderen bij de rol liepen, waarvan er 20 soo door siekte als onwilligheit absent waaren. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 33 jongens, 8 meisjes, die Aldegonde leerden zijn 21 jongens, 9 meisjes, die A.B. en de gebeden leerden zijn 53 jongens, 39 meisjes, tezamen 163.

't Opseggen ging wel, 't schrijven, lesen en singen als meermaal gesegt is. De boeken die bij dit school en de kerk gehooren en onder de meester berusten zijn: 1 N. Testament oud, 1 Carons predikatieboek, 1 Catechismus, 10 Aldegonde, 10 A.B. boekjes.

In den avondstont catechiseerden wij d'oude luiden, ledematen en christenen, bevonden se seer gebrekkelijk, waarom de noodige vermaningen daartoe gedaan hebben. Ter reden van bekwaamheit en ouderdom zijn uit 't school ontslagen: Lenor Baisas, vervangen door Jan Warna, Lena Boki, sonder vervanger, Maria Sina, vervangen van Lena Roapoeroe, Jan Kotalatoe, sonder vervanger, Maria Hatalatoe, vervangen door Rachel Mainari, Angela Saule, sonder vervanger, Diana Minakoeli, vervangen door Ruben Hoeway, Bastian Gogoroe, sonder vervanger, Caspar Mahadoem dito, Cornelis Patilaene dito, Alfonso Patiasal, vervangen door Anthoni Toeka, Inis Liti, sonder vervanger, Anica Lahitoepi, vervangen

door Johannes Pipitahi, Philip Katidjawa, sonder vervanger, Anthony Markoeli, sonder dito, Anthony Noenoelehoe, sonder dito, Matheus Barkati, vervangen door Louis Latoelori, Pedro Leka, sonder vervanger.

Vrijdags den 25 dito kwamen w'alhier tot de godsdienst, doopende 67 kinderen, nadat we 't H. avondmaal aan de ledematen bedient hadden, zijnde hier niet een die zijn confessie genegen was te doen. School en kerk sijn in een redelijke stant, dog 't huis van de meester is vrij slegt. In dese negrij heeft men christenen: oude luiden mans 350, vrouwen 230, kinderen 315, somma 895. Ledematen mans 45, dito vrouwen 32, schoolkinderen 183.

Voorts zijn er twee in d'houwelijke staat bevestigt, als Abraham Mahoea, weduwnaar van Magdalena Roenoehoe, met Helena Hatakory, beide van Alang.

's Anderendaags den 26^{en} dito, saturdags, kwamen w'omtrent de klok 11 uur voor de middag t'huis, examinerende verder in de namiddag d'aenkomelingen tot het Avondmaal des Heeren, waaronder ook een mohhammedaan was, om gedoopt te werden, met naame Isak Oesen van Boero, voorheen een slaaf van den oppermeester Adriaan Boekhout, zijnde de naamen der overige die op hun belijdenis ten avondmaal toegelaten zijn als volgt: Cornelia Tsjong, huisvrouw van den onderkoopman Hendrik Berghuise, guarnisoenboekhouder op Makassar; Susana Andries, weduwe wijlen Hans Timor, mardhiker uit de negrij Halong; Eduard Toepinelai; Laurens Tentoea; Jan Tehoeporoe; Constantia Pais; uit de negrij Seilale: Lenor Lopis; Djebel Boenoenoe.

Den 27 dito, sondags, doopte 's morgens 1 kind, dat wegens siekte tot de gewonelijke namiddagtijd niet kon wagten, en op de namiddag voornoemde Isac Oesen, onder den 26 deser.

Den 29 dito, dingsdag, heb ik drie luiden wederom g'examineert, om ten Avondmaal des Heeren te gaan, met naame Constantia Maqueleyn, huisvrouw van Barent van der Storm; Ursila Simon mardhiker, huisvrouw van Hendrik Hans; Anthoni Hendrik, jongman mardhiker, waarvan d'eerste bekwaam bevond, maar de laste uitstelde tot nader bekwaamheit, willende de man daaronder ook de H. doop ontfangen.

Den 1 october, donderdags, komende tot de visite van 't school in *Nussaniwel*, waaronder ook Latoehalat, Hatiwe, Oerimessen, Zeilale en Amahoeso zijn, vonden wij bij de rol onder de meester, Jan Tempesi, 154 kinderen te loopen, zijnde daarvan 37 absent, soo door siekte, noodsakelijkheit als agteloosheit.

Die de catechismus en schrijven leerden zijn 29 jongens, 17 meisjes; die Aldegonde leerden 31 jongens, 10 meisjes; die A.B. en de gebeden 19 jongens, 11meisjes; tezamen 117. 't Opseggen ging wel, behalven van eenige die sedert mijn laaste visite in 't school gekomen zijn. De schrijvers namen mooytjes toe, waaronder 4 à 5 jongens waaren die ook d'Arabise letter leerden. 't Lesen vorderde ook al wat, 't singen ging als voorgaande visite gesegt is. De boeken al mede als voren.

's Namiddags begaven we ons aan d'oostkant van 't casteel Victoria in de school van *Mardhika*, waaronder ook Soya en Halong g'hooren, alwaar onder de meester, Jan Lukasz, 91 kinderen bij de rol liepen, zijnde daarvan 31 absent, of door siekte, of door nalatigheit. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 20 jongens, 7 meisjes. Die Aldegonde leerden 18 jongens, 1 meisje. Die A.B. en de gebeden leerden 7 jongens, 7 meisjes, 60 tezamen.

't Opseggen ging wel, 't schrijven als boven gesegt, als ook 't lesen en singen, onder den 3 april deses jaars.[101] De boeken zijn als onder dato voorschreven.

Den 2 dito, vrijdags na de predikatie, wierden in beide de kerken d'aangekomene ledematen van dese reis afgekondigt, als volgt:

In de Hollantse kerk, met attestatie van Ternaten: Agatha de Vos, huisvrouw van D. Nikolaas Hodenpijl. Op examen: Hendrick Marcusz van den Berg, opperstuurman en baas

[101] Verslag van de voorjaarsvisite 1693, niet aangetroffen.

van de werf, en Anna Hoogeboom desselfs huisvrouw; Johannes Brakel,[102] boekhouder; Herman Hendrik Brand, corporaal; Frans d'Hoest, soldaat.

In de Malaitse kerk, op examen: Cornelia Tsjong, huisvrouw van den onderkoopman Hendrik Berghuise, guarnisoensboekhouder op Makassar; Constantia Maquelyn, huisvrouw van Barent van der Storm; Susanna Andries, weduwe wijlen Hans Timor, mardhiker.

Inlanders uit de negrij Halong: Eduard Toepinelai, Laurens Tenoetoea, Jan Tehoepôroe, Constantia Pais. Seilale: Lenor Lopis, Djebel Roenôenoe.

Voorts zijn 'er na 't uitgaan van de kerk nog drie van Soya op 't gebergte na examen ter tafel des Heeren, als ledematen, aangenomen, te laat gekomen om nevens d'and're ook van de predikstoel afgekondigt te konnen werden, als: Andries Halat, Benjamin Samadjoega, Domingos Roeêri.

Den 4 dito kwamen we tot de bediening van 't H. avondmaal, wanneer aldaar, buiten de mistiçen, soo mans als vrouwen, die bij de d'Hollantse rol loopen en omtrent 40 in getal waaren, 312 inlanders ter tafel des Heeren verschenen, werdende daarop ook door mij, bij absentie van D. Valentijn op de visite van Haroeke, 's namiddags een dankpredikatie gedaan. Aan 't Casteel, soo aan de west- als oostkant, heeft men inlantse christenen: oude luiden mans 820, vrouwen 824, kinderen 869; ledematen[103] mans, vrouwen 349; schoolkinderen 245; gedoopten sedert ultimo maart tot dato deser 104.

Den 6 october, dingsdags, kwamen wij tot de visite van 't school op *Hoekonalo* of *Roema-tiga*, leggende schuyns over 't casteel aan de cust Hitoe, alwaar onder de meester, Daniël de Clerq, 18 kinderen bij de rol liepen, 3 'er van absent zijnde, 1 na Batavia vertrokken, 1 siek, 1 sonder school gesonden te werden. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 4 jongens, 1 meisje; die Aldegonde leerden 4 jongens; die A.B. en de gebeden leerden, 3 jongens, 3 meisjes, 15 tezamen.

't Opseggen ging in 't gemeen wel, 't schrijven met weinig bescheid van goede trekken, en maar op de oude trant als boven gesegt is; 't lesen al mee', gelijk ook 't singen. De boeken die alhier ten dienst van school en kerk zijn, zijn: 2 catechismi, 1 N. Testament, dog al geschonden. Ter reden van bekwaamheit en ouderdom werden van 't schoolgaan ontslagen dese navolgende: Bartholomeus Tapinoenoe, Susana Aisaloe.

School en kerk sijn na de gelegentheit des negrijs tamelijk. Alhier heeft men christenen: oude luiden mans 30, vrouwen 26, kinderen 28, tezamen 84; ledematen, die op Ambon communiceren, mans 5, vrouwen 4; schoolkinderen 18; gedoopten op Ambon, sedert de laatste visite 4.

's Anderendaags den 7 october ons op reis begeven hebbende na *Hila*, kwamen we den 8 daar aan tot de visite van 't school, bestaande uit christenkinderen van de drie aan 't fortje Amsterdam leggende moorsse negrijen, als Hila, Caitetoe en Sanaloe, alwaar onder de meester, David de Fretis, 16 kinderen bij de rol liepen, waarvan 'er twee door siekte absent waaren. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 4 jongens, 4 meisjes; die A.B. en de gebeden leerden, 4 jongens, 2 meisjes; 14 tezamen.

't Opseggen ging wel, 't schrijven, lesen en singen als meermaal en onder Hoekonale, ook and're negrijen, gesegt is. Den boeken die ten dienst van kerk en school alhier onder de meester berusten, is 'er geen van waarde, als: 3 catechismi, 1 Aldegonde, 2 A.B. boekjes. Ter reden van bekwaamheit en ouderdom werden ontslagen Paulo Sibori, Maria Ninlahoe, Anika Djawa ganti[104] Joseph Kiaipati.

---

[102] Johannes (van) Brakel, van Willemstad, 13 augustus 1694 tot diaken gekozen.
[103] In margine: '1 gestorven, 3 mans, dito vrouwen aangenomen'.
[104] Vervanger, vervangen door.

’t School en kerk na gelegentheit der gemeente zijn wel, waartoe g’hooren inlantse christenen: oude luiden mans 16, vrouwen 17, kinderen 19, tezamen 52; ledematen mans 5, vrouwen 3;schoolkinderen 16.

Voorts was ’er een vrouw met naame Panin, die uit ’t Morendom gaarn tot ’t christendom wilde overgaan en vervolgens gedoopt werden, dog heb noodig geagt eerst wat te wagten met ’t ondersoek van ’er belijdenis, vermits se nog eerst g’instrueert wierd, en volgens ’t bescheid van de meester selfs nog niet bekwaam soude wesen, ’twelk zijnde hij wel met deselve op Ambon sal kunnen komen, om vervolgens aldaar op haar belijdenis gedoopt te werden.

In den avondstont catechiseerden wij d’oude luiden, christenen en ledematen, 1 ’er onder zijnde die al tamelijk antwoorde. Met d’overige, en voornamelijk de vrouwen, was ’t al teeder werk.

’s Anderendags den 9 dito, vrijdags, nadat ’s morgens voor d’Hollantse posthouderen gepredikt hadde, volbragten wij in de namiddag de kerkdienst in ’t Malaits, wanneer we ’t H. avondmaal aan de ledematen, en de doop aan 5 kinderen, zijnde daarvan 2 inlantse, 1 hollantse, en de overige slave-kinderen, bedient hebben.

Den 10 dito ’s morgens na huis.

Staat der kerken en schoolen op ’t ander deel van Ambon, genaamt Hitoe, voor yeder negrij desselfs in ’t besonder, ten opsigt der:

mrs = meesters; sch = scholen; sk = schoolkinderen; krk = kerken; lm = ledematen; ged = gedoopten; chr = christenen

plaats	mrs	sch	sk	krk	lm	ged	chr
Soeli	1	1	85	1	33	15	398
Tyal	1	1	13	1	5	3	68
Waay	1	1	55	1	24	18	470
Hatoe	1	1	59	1	17	24	262
Lilibooy	1	1	83	1	36	59	707
Alang	1	1	183	1	77	67	895
Hoekonalo	1	1	18	1	9	4	84
Hila	1	1	16	1	8	5	52
tezamen	8	8	512	8	209	195	2936

zijnde ’t eerste deel met naame Leitimor, ter selfden opsigt als:

aan ’t Casteel Victoria, desselfs:

	mrs	sch	sk	krk	lm	ged	chr
westcant	1	1	109	1	344	73	2692
oostkant	1	1	88				

Op ’t gebergte:

Soya	1	1	33	1	44	11	257
Hatalay	1	1	38	1	54	12	271
Nakoe	1	1	60	1	77	12	382
Kilang	1	1	55	1	54	11	339
Hoekoerila	1	1	58	1	25	15	296
Ema	1	1	71	1	32	22	527

Baguala	1	1	101	1	46	15	384
Hoetoemoeri	1	1	200	1	79	25	765
Roeton	1	1	31	1	25	8	188
Leahari	1	1	22	1	6	7	101

Waarbij nog komen die sedert bovengenoemde tijd in ’t school en kerk vermeerdert sijn.

’t Casteel Victoria:

	mrs	sch	sk	krk	lm	ged	chr
Westkant den 2 julius	–	–	1				
den 1 october	–	–	44	–	6	104	–
Oostkant den 2 julius	–	–	3				
Soya	–	–	–	–	3	–	–
[*tezamen*]							
tot den 9 oct. 1693	12	12	914	11	793	315	6502

Ambon dan in ’t geheel, in desselfs twee deelen, als Leitimor en Hitoe, maackt uit tezaamen:

	20	20	1426	19	1004	510	9138

Staat der kerken en scholen, volgens mijn generale visite en observatie rontom, ten opsigt der predikanten, ouderlingen, krankbesoekers, oppermeesters, ondermeesters etc. in ’t gemeen, ten opsigt der aan ’t Casteel Victoria en daaronder zijnde:

pred = predikanten; oud = ouderlingen; krb = krankbezoekers; opm = oppermeesters; ond = ondermeesters

plaatsen	pred	oud	krb	opm	ond
In d’Hollandse kerk	2	2	1	–	–
In de Maleytse kerk	2	2	2	1	6
op Honimoa en daaronder	1	2	1	1	–
op Haroeke	–	1	–	–	–
op Manipa	–	–	1	–	–
facit	5	7	5	2	6

In ’t besonder, ten opsigt van yeder volgens ordinaare bediening, der:

pl = plaatsen; mrs = meesters; sch = scholen; kind = kinderen; krk = kerken; lm = ledematen; ged = gedoopten; chr = christenen

eylanden	pl	mrs	sch	kind	krk	lm	ged	chr
Ambon	19	20	20	1426	19	1004	510	9138
Honimoa	11	9	9	1313	8	233	248	8991
Nussalaut	7	6	6	606	6	133	92	4180
Haroeke	7	6	6	438	6	270	75	2204
Ceram	9	8	8	469	8	117	125	2714

eylanden	pl	mrs	sch	kind	krk	lm	ged	chr
Boanoa	1	1	1	78	1	30	41	502
Manipa	1	1	1	50	1	18	17	218
Boero	1	1	1	25	1	19	15	96
Alles	54[105]	52	52	4400[106]	50	1824	1123	28043

Petrus van der Vorm

262. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en de zuidkust van Ceram door ds. François Valentijn en ouderling Salvador Jansz. Ambon, z.d. [oktober 1693].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Rapport van een visite der kerken en scholen op 't eyland Oma, of Bowang Bessy, en 't gedeelte van Ceram daaronder sorterende, door den predikant François Valentijn en den ouderling Salvador Jansz, pati van Oma,[107] zedert den 18en september 1693 gedaan.

Den 18en dito omtrent den avond ben ik van 't Casteel Victoria vertrocken, en laat op de Pas Baguale gekomen zijnde, aldaar gebleven.

Den 19en dito ging voord na Haroeko, en ben met den avond daar gekomen.

Den 20en dito heb ik daar gepredikt, vermits niet wel voort kon.

Den 21en dito weer vertrocken zijnde, ben ik 's middags op het dorp *Oma* gekomen, en na de middag met den ouderling Salvador Jans in de schoole aldaar getreden, in welke wij, na 't lesen van de rolle, 127 leerlingen vonden.

Tot het examen dan tredende, bevonden wij diegene die de catechismus opsijden redelijk bequam, die de vragen van Aldegonde beantwoorden seer wel en vast in haar reciteren, dog het lesen, schrijven, en opseggen der gebeden slegt, weshalven den meester voor het toekomende gerecommandeerd heb daar beter op te passen, teneynde deselve bij nadre visite door sijn vigilantie bevonden mogten werden daarin gevordert en beter progressen gedaan te hebben.

Den 22en dito heb ik 's morgens aldaar gepredikt, 18 kinderen gedoopt, en 't H. avondmaal aan Christi leden te dier plaatse volgens gewoonte bediend. En vernomen hebbende hoe 't sig hier met het bijwoonen van den godsdienst toedroeg, gehoort dat het maar tamelijck ging, waarom ik den pati en d'orang toeha toeha[108] ernstig aanmaande om, soo door haar eygen voorbeeld als door bewijs van hulp aan den meester, te besorgen dat hetselve in het toekomende wat beter mogt behertigt werden, 'tgeen sij beloofden te sullen doen. Na de middag vertrocken wij na het dorp *Wassoe*, dog was, bijna ter halver weg zijnde, genoodsaakt weer na Oma, doordien ons swaar weder, 'tgeen tot de nanagt aanhield, beliep, te keeren.

Den 23en dito hervatteden wij dan onse rijse na gemelte plaats en quamen aldaar omtrent den middag.

---

105 Ten rechte 56.
106 Ten rechte 4405.
107 Ouderling voor het eiland Oma van 1687 tot zijn dood eind 1701 of begin 1702, waarschijnlijk een ander dan Don Salvador Jansz patih Halong, die in 1673 ouderling was maar toen door de gouverneur 'ontslagen' werd.
108 Orang tua-tua, dorpsoudsten.

Kort na onse komst traden wij in de school, lieten de rolle lesen, bevonden 42 leerlingen in deselve, en onder haar redelijk bequaam, die de catechismus opsijden, en sig in de gebeden oeffenden, als ook die lasen, maar slegt die Aldegonde's vraagjens beantwoorden, en sig in 't schrijven besig hielden.

Den 24^en^ dito heb ik aldaar gepredikt, 5 kinderen gedoopt, en 't avondmaal aan Christi leden bedient, uytgesondert aan den orangkaya wegens sijne dronkenschap, waarover hem bestraffte, en afhield.

Wij vernamen ook hier, of 't volk wel neerstig het plegen van den godsdienst bijwoonde, en hoorden dat hetselve daar redelijk wel ging, gelijk soo aldaar als op d'and're dorpen bij d'avond oeffeningen welke besorgde nader bleek.

Den 25^en^ dito vertrocken van daar na *Aboro*, alwaar tegen den middag aanquamen, tredende kort na onse komst in de schole, die wij na rol-lesing met 81 kinderen versien vonden, en onder die seer vast en prompt, die de catechismus en Aldegonde reciteerden, en vorders 't lesen, schrijven en bidden redelijk wel, 'tgeen principaal een uytwerking van de vigilantie des meesters aldaar, die een neerstig en wacker man is, en haar gestadig tot haar pligt houd, oordeele te zijn.

Den 26^en^ dito heb ik daar gepredikt, 9 kinderen met het water des doops besprengt, het H. avondmaal aan Christi ledematen bediend, en bevonden dat het volk hier redelijk tot Gods huys toevloeyde, maar vernam dat het bij onse absentie vrij slegt ging, waarom ik den patty, d'orang toeha toeha en den meester een yder voor 't sijn recommandeerde en met alle ernst aanbevolen heb te besorgen dat hetselve beter mogt beijvert werden, na al 'twelke verrigt te hebben, wij omtrent elf uuren weer op Haroeko gekomen zijn.

Den 27^en^ dito vertrocken wij na 't dorp *Karihoe*, quamen daar omtrent den middag, traden na een uur â twee vertoevens in de schole, en bevonden, na 't lesen van de rolle, in deselve 72 leerlingen, en onder die vaardig, die de catechismus reciteerden, en 't grootste gedeelte vast in 't lesen, dog die Aldegonde en de gebeden opsijden redelijk, en 't schrijven gemeen.

Den 28^en^ dito predikte aldaar, doopte 3 kinderen, bediende 't H. avondmaal aan Christi leden, en bevonde na uyterlijke schijn het volk hier neerstig in 't bijwoonen van de bijeencomsten, maar hoorde dat 'tselve maar voor die tijt stond te duuren, weshalven ook daar, als bevorens op andere dorpen, haar tot redres van 'tselve voor soo verre in haar was aanmaande, en met vertooning van alle redenen die haar tot neerstigheyt konden aansetten recommandeerde in 't toecomend sig daarin beter te dragen.

's Middags vertrocken wij van daar na het dorp *Hoelalieuw*, en quamen aldaar met den avond aan.

Den 29^en^ dito 's morgens traden wij in de schole, en bevonden na rol-lesing daarin 37 leerlingen, en onder deselve de meeste in 't reciteren van de catechismus, Aldegonde en gebeden redelijk vaardig, in 't lesen wel, en in 't schrijven gemeen, niet wetende wat reden van de redelijke constitutie derselve (aangesien de meester een oud, afgeleefd man is) te geven, ten ware dat een sijner sonen hem daarin behulpsaam was geweest.

's Middags predikte aldaar, doopte 10 kinderen, bediende 't H. avondmaal, en recommandeerde hier insonderheyt, vermits ik 't volk hier traag bevond, neerstigheyt.

Den 30^en^ dito vertrocken wij na *Camarian* op de cust van Ceram, en *Seroewawan* daar mede gecombineerd, quamen tegen de middag daar aan, en traden omtrent drie uuren in de school, verzien met 68 kinderen, onder welke sig bijsonder wel opdeden die de catechismus, Aldegonde en de gebeden opsijden, als ook die sig in 't lesen oeffenden, maar gemeen in 't schrijven, doende den meester daaglijx (soo ons door andre te voren quam) groote moeite om met sijn bediening in 't generaal eere in te leggen, gelijk ook ons met sijn comportement, voor soo lang wij daar waren, gebleken is.

Den 1en october 's morgens predikte aldaar, doopte 10 kinderen, bediende 't H. avondmaal, en hoorde van den orangkaya en meester dat se hier nogal redelijk de kerkdienst en avondoeffeningen bijwoonden.

Den 2en dito vertrocken wij, na recommandatie van ijver en neerstigheyt aan die van Seroewawan en Camarian, 's morgens na het dorp *Hatoesoea*, alwaar omtrent den middag te land traden.

Na de middag gingen wij de school besigtigen, en vonden in deselve elf kinderen, en die in 't reciteren van de catechismus en de gebeden maar tamelijk, en in 't opseggen van Aldegonde wel, dog in 't lesen en schrijven slegt, 'tgeen ik den meester dierhalven bevolen heb soo veel mogelijk was te verbeteren, aangesien hij, soo weynig scholieren hebbende, dat beter en ligter dan andere meesters, die swaare scholen hebben, besorgen kan.

Den 3en dito predikte aldaar en bedeelde 't avondmaal volgens gewoonte, dog bevond de gemeente slegt, soo ten aansien van 't getal als derselver kennis, zijnde de meeste nog geheel heydens in taal, en niet bequaam om eenig Maleits te spreken, en veel min bequaam om door predikatiën of catechisatiën onderrigt te werden, waarom seer geern bekennen wil niet te konnen begrijpen hoe en op wat belijdenis verscheyde lieden aldaar, die ter weereld geen Maleits nog verstaan nog spreeken konnen, gedoopt of gechristend zijn, hopende dat God de Heere mettertijd dese christenen meer ligt en kennis geven, en den meester ondertusschen volgens onse recommandatie sijn uiterste devoir doen sal om 'tselve, voor soo veel in hem is, een andere gedaante te doen krijgen. 's Avonds vertrocken wij na *Caibobo*, en quamen 's nagts aldaar.

Den 4en dito traden wij in de kerke, die wij bovengemeen bevonden sterk en vast gebouwd, predikte omtrent twee uuren daarna, doopte 13 kinderen, bevestigden 6 paar lieden in den egten staat, en bediende 't H. avondmaal aan Christi leden aldaar, bevond het meeste gedeelte der Caybobbers (voor zoo verre ons doe bleek, en ook door d'orangkaja en meester berigt wierd) neerstig in 't bijwoonen van den godsdienst, maar verscheyde onder haar ook onbequaam om Maleits te spreken, recommandeerde derhalven den meester vigilantie en neerstigheyt in desen.

Den 5en dito besogten wij de schole, en vonden na 't lesen van de rolle daarin 62 leerlingen, en deselve in 't reciteren van alles 'tgeen men in de schole leerd maar passelijk, in 't lesen niet veel beter en in 't schrijven slegt, waarom ik hem wel ernstig bevolen heb in het toekomende 'er beter op te letten, en te besorgen dat 'er meer bequaamheyt in sijn scholieren bevonden werde.

Den 6en dito zijn wij van daar met het aanligten van den dag na het dorp *Roemakai* vertrocken, na de midag daar gekomen, en kort na onse komst tot de visite der schole getreden, in welke wij na rol-lesing 60 kinderen vonden, zijnde in 't reciteren van de catechismus vaardig, in 't beantwoorden van Aldegondes vragen als ook in de gebeden redelijk, en in 't lesen en schrijven gemeen, 'tgeen ik den meester, die een van de bequaamste en wackerste op de cust van Ceram is, wat nader aanbevolen heb.

Den 7en dito 's morgens predikte aldaar, doopte 10 kinderen, en bediende 't H. avondmaal, vond daar verscheyde christenen, ja selfs onder de orang toeha toeha, onbequame om eenig Maleits te verstaan, of te spreken, welke persoonen, alsook de generale besorging van aanleering der Maleitse taal en des godsdiensts door deselve, ik den meester ernstig aanbevolen heb.

Na de middag vertrocken wij van daar, gierden op *Tihoelale*, op verzoek van den orangkay, die nogmaals ernstig om een meester versoekt, en vonden 'et daar alles gestadig, uit vreese voor d'Alfoeresen, in de wapenen, en in 't midden der negorij een bamboese paggar met twee punten, waarin sij des nagts logeerden. Moedigde haar tot gedult en voorsigtigheyt aan, en bevond se daar alle wakkere en moedige mannen te sijn, seggende

geen andere reden van dese vervolging der Alfoeresen te konnen bedenken dan alleen haar voornemen om sig meer en meer tot het Christendom te begeven.

's Avonds van daar weer vertrocken zijnde, quamen wij omtrent 10 uuren 's nagts op *Haroeko* weer te land.

Den 8en dito besigtigden wij aldaar de schole, vonden in deselve 106 scholieren en in die alles redelijk bequaam en bijsonder wel in 't lesen.

Den 9en dito predikte aldaar, doopte 11 kinderen, en bediende 't avondmaal aan Christi leden, en vond de gemeente hier redelijk, welkers hoofden neerstigheyt recommandeerde.

Den 10en dito vertrok ik van daar weer na de Pas Baguale en soo voords na 't Casteel, alwaar 's avonds aangekomen ben.

Gecollationeerd, accordeerd: Petrus Bierman epist. scriba.[109]

263. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Buano, Piru en Tanunu door ds. Petrus van der Vorm en ouderling Domingus Latoemeten. Ambon, z.d. [november 1693].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Visite van kerken en scholen op Boero, Manipe en Boanoa mitsgaders Piroe en Tanoenoe op de cust van Ceram door Petrus van der Vorm en Domingus Latoemeten.

Den 19 october 1693 van Ambon in den avond 's maandags met de heele kora koravloot onder d'Ed. Heer Gouverneur Nicolaas Schaghen vertrokken zijnde, kwamen we daags daaraen den 20 dito op Larique, vanwaar we wederom dienselven avond met 22 kora kora onder de fiscael Pieter de Bocq omtrent 12 uur na *Manipe* stevenden, alwaar we eindelik, niet sonder stromen ontmoet te hebben, den 22 dito 's morgens omtrent 10 uur, nadat we daags te vooren in den avond 't anker voor de inlantse wagt op Kelang geworpen hadden, aanlanden, wanneer we niet lang daarna de school onder de meester Alexander Vernooy 52 kinderen aldaar bij de rol loopende, ondersogten, zijnde daarvan 5 absent, 3 door siekte, 2 door nalatigheid. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 9 jongens, 7 meisjes. Die de Aldegonde leerden: 6 jongens, 3 meisjes. Die de A.B. en de gebeden leerden: 7 jongens, 15 meisjes. Tezamen 47 tezamen.

't Opseggen ging in 't gemeen wel, 't schrijven soo wat heen, 't lesen tamelijck, en 't singen na de oude trant. De boeken die alhier ten dienst van kerk en school onder de meester berusten, zijn: 2 N. Testamenten, oud, 2 Carons predicatieboeken, 2 Geneses, 20 catechismi, 26 Aldegondes, 20 A.B. boekjes.

Denselven dito 's avonds (den 22 october) omtrent 10 uur, vertrokken w' van Manipa na *Boero*, alwaar we den 23 dito 's anderendaags 's namiddags omtrent 3 uur aanlanden, vindende aldaar in de school onder de meester, Marcus Rodrigos, 23 kinderen bij de rol te loopen, zijnde 7 sedert de laatste visite daar uit verstorven, en van dit tegenwoordig getal 6 absent, 3 door siekte, de overige door nootsake.

Die de catechismus en schrijven leerden waaren 6 jongens. Die Aldegonde leerden: 4 jongens. Die A.B. en de gebeden leerden: 5 jongens, 2 meisjes. Tezamen 17.

't Opseggen ging in 't gemeen wel, 't schrijven soo wat heen, 't lesen tamelijck, dog peccerende[110] vrij wat tegen d'accent en suyv're uytspraak, als in alle de scholen, 't singen na d'oude trant. De boeken die onder de meester berusten, zijn: 1 N. Test. oud, 1 Carons

[109] In de marge: 'was ongetekend'.
[110] Zondigend.

predik., 1 Geneses, 10 catechismi, 10 Aldegondes, 10 A.B. boekjes. Wegens bekwaamheyt en ouderdom werd van 't schoolgaan ontslagen Johannes Hentihoe.

's Anderendaags, de 24 dito, kwamen wij tot de godsdienst, aan de ledematen 't H. avondmaal, en 9 kinderen de doop bedienende. Geen een vonden wij die genegen was, of om christen, of, dat zijnde, lidmaat te werden. Zedert voorgaande visite zijn 'er 2 ledematen gestorven, als Domingos Aroes en Angela Maloeto, blijvende nog in levendige lijve 11 mans en 8 vrouwen, 19 tesamen.

Christenen op 't eyland Boero in de bogt Kajeli, van dese negrijen, als Kajeli, Waysama, Lesela, Masserete, en Tagalisa zijn: oude luiden mans 29, vrouwen 30; kinderen jongens 30, meisjes 11, tezamen 100; ledematen mans 11, dito vrouwen 8; schoolkinderen jongens 20; meisjes 3; doopelingen jongens 4, meisjes 5.

In den avond begaven w'ons op reis wederom na Manipe, maar wegens hol water, en 's nagts donkerheit, setten wij 't onder d'hoek van Pela op 't eyland Boero ten anker, alwaar w'ook nog d'heele volgende dag den 25 dito moesten verblijven, nadat w'al eens 't vertrek ondernomen hadden, maar wegens 't hol water en harden wind weerom moesten keeren, van waar dan de 26 dito, 's maandags, 't onder seil setteden en (God lof) op de middagtijd door sterke en langduirige stroomen alle behouden op *Manipe* aanlandeden, wanneer w'ons tot de kerkdienst begaven, aan de ledematen 't H. avondmaal, en d'H. doop aan 10 kinderen bedienende, nadat we twee luiden, om ter H. communie te gaen, g'examineert hadden, als Zacharias Bintang en desselfs huisvrouw Pieternelle Jonker, of Pelehoea, waarvan d'eerste bekwaam aangenomen en de laatste onbekwaam uitgestelt heb; hebbende ook ons de meester vier luiden opgegeven die uit het Mooren- tot het Christendom wilden overgaan, genaamt Kelita, Tarahanin en Mantari, mans, ook Hatoenoeroe, vrouwe, maar uitgestelt, mits onbekwaamheit om de religie te kunnen belijden, tot nader visite.

Christenen op 't eyland Manipe in de christen negrij, bestaande uit Tamalehoe, Tanoeware, Boanoa, Assahoedi, Hatoepoeti; Kelang, Massavooy en Toeban, zijn: oude luiden mans 70, vrouwen 75; kinderen jongens 35, meisjes 47; tezamen 227. Ledematen mans 12, vrouwen 7, schoolkinderen jongens 25, meisjes 27, doopelingen jongens 3, meisjes 7.

Den 27 dito, dingsdags, omtrent drie uur 's namiddags, begaven w'ons wederom onder seil van Manipe na *Boanoa*, alwaar we 's anderendaags, den 28 dito, 's woensdags, omtrent 3 uur 's namiddags aan land traden, wanneer ook niet lang daaraan de school alhier sagen, loopende onder de meester, Johannes Massenaar, 67 kinderen bij de rol, alle praesent. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 13 jongens, 10 meisjes. Die Aldegonde leerden: 3 jongens, 2 meisjes. Die de gebeden en a.b. leerden: 26 jongens, 13 meisjes, 67 tezamen.

't Opseggen ging wel, 't schrijven als voorheen gesegt is, 't lesen oock, mitsgaders 't singen. De boeken die onder de meester alhier berusten sijn: 2 Testamenten, 2 Carons predicatiën, 5 Geneses, 13 catechismi, 10 Aldegondes, 14 A.b. boekjes. Mits bekwaamheit en ouderdom werden uyt 't school ontslagen: Sarah Tsjikoe, Zacharias Kaay, Pieter Mahalatoe, David Bahagea, Gonsalvo Tapilahoea.

Den 29 dito, donderdags, kwamen tot de kerkdienst, doopende 15 kinderen en 't H. avondmaal bedeelende, nadat we 2 mans, genaamt Matthaeus Nianoeni, Zacharias Kakissina, en 3 vrouwen Adriana Thajis, Martha Pejasi en Justina Tessey, om ter communie te gaan ondervraagt, maar te slegt in kennis bevonden, en vervolgens tot de toekomende reis uytgestelt hadden, en nog een vrouw, om christen te werden, met namen Hatasoela.

Christenen op 't eyland Boanoa, bestaande in 4 negrijen, Hatoepoeti, Soelipátan, Sinohi en Séâ, zijn: oude luiden mans 130, vrouwen 133; kinderen jongens en meisjes 178; tezamen 441; ledematen mans 14, vrouwen 14; schoolkinderen jongens 42, meisjes 25; doopkinderen jongens 11, meisjes 4. Voorts sijn 't al mooren.

Trouwde ook twee paar, als Marcus David van Hatoepoeti met Rebecca Hatanina van Tean, en Pieter Wani van Tean met Helena Mendes van Tean.

Donderdags 's nagts begaven w'ons op reis en te water na de pas van de bogt van Piroe en Tanoene op Ceram, des daags de kora kora vertrokken zijnde, alwaar w'in de morgenstondt aankomende deselve te voet oversetteden in omtrent 2 uur tijds, als we vervolgens eerst op *Piroe* aankwamen, den 30 deser, vrijdags, en de school, alwaar onder de meester, Jacobus Dalima, 19 kinderen bij de rol liepen, niet een daarvan absent sijnde, sagen.

Die de catechismus en schrijven leerden zijn 4 jongens, 1 meisje; die Aldegonde leerden: 3 jongens, 2 meisjes; die A.B. en de gebeden leerden: 4 jongens; 5 meisjes; 19 tezamen.

't Opseggen ging in 't gemeen wel, 't schrijven, volgens d'inlantse sleur, was tamelijck alhier, 't lesen als voorheen gesegt is, als ook 't singen. De boeken die hier gevonden werden zijn: 1 N. Testament, dog oud, 1 Carons predikatieboek, 1 Genesis, 5 catechismi, 7 Aldegondes, 5 A.B. boekjes.

Den 31 dito, saturdags, kwamen wij alhier tot d'godsdienst, doopende 3 kinderen, alsook 't H. avondmaal aan de ledematen bedienende, gelijck mede 4 paar in d'houweliken staat bevestigende, als:
Martinjoe Prêra van Piroe met Magdalena Waas van Boanoa
Philipp Latoessija van Piroe met Rachel Ninimalen van Piroe
Joris Lorohitoe van Piroe met Elisabet Pessilatoe van Hatoessoea
Hendric Sibori van Piroe met Leonora Martinjoe van Piroe.

Christenen op de negrij Piroe zijn: oude luiden mans 43, vrouwen 35; kinderen 36; tezamen 114; ledematen mans 4, vrouwen 3; schoolkinderen jongens 11, meisjes 8; gedoopten jongen 1, meisjes 2. Voorts is 't nog heidens.

In de namiddag begaven w'ons na *Tanoenoe*, alwaar onder de meester, Domingus Riri, 10 kinderen bij de rol liepen, 2 er van absent zijnde, 1 door siekte, d'andere door nalatigheit van wel een half jaar. Die de catechismus leerden zijn 3 meisjes; die de Aldegonde leerde: 1 jongen; die A.B. en de gebeden leerden: 3 jongens, 1 meisjes, 8 kinderen tezamen praesent.

't Opzeggen ging in 't gemeen wel, geen een schrijver was 'er, vermits die van 't school afgeloopen was, gelijck ook geen singer, van 't lesen was maar een begin. De boeken die hier gevonden werden, zijn: 1 N. Testament, dog oud en defect, 1 Carons predicatie, 1 Genesis, 3 catechismi, 4 Aldegondes, 2 A.B. boekjes.

's Anderen daags den 1 november, sondags, namen w'alhier de godsdienst waar, doopende 4 kinderen, waaronder een van Caiboboe was, 't H. avondmaal aan de ledematen uitdeelende en drie paar, alle van Caiboboe, in d'houwelike staat bevestigende: Arent Verkindere van Leide met Domingus Latoepelâ van Baugale,[111] Mathaeus Lelehatoemahoe van Caiboboe met Victoria Riri van Caiboboe, Daniël Kaiheherissa van Caiboboe met Leonora Ninkara van Caiboboe. Men heeft alhier christenen: oude luiden mans 13, vrouwen 15, kinderen 13, tezamen 41. Ledematen mans 3, vrouw 1; schoolkinderen 10; gedoopten 4. Voorts is 't nog heidens.

Hebbende hier nu 't eynde van mijn visite, zijnde Haroeke en 't onderhoorig daarvan op Ceram voor 3 weken of een maand door d'Eerw. D. F. Valentijn waargenomen.

Staat der visite in 't kort ten opsigt der:

[111] Wellicht zijn in het afschrift twee namen uitgevallen.

mrs = meesters; sch = scholen; sk = schoolkinderen; krk = kerken; lm = ledematen; ged = gedoopten; chr = christenen

eylanden	mrs	sch	sk	krk	lm	ged	chr
Boero	1	1	23	1	19	9	100
Manipe	1	1	52	1	19	10	227
Boano	1	1	67	1	28	15	441
Ceram Piroe	1	1	19	1	7	3	114
Ceram Tanoene	1	1	10	1	4	4	41
Tezamen	5	5	191	5	77	41	923

264. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN MARDIKA EN NUSANIVE DOOR DS. FRANÇOIS VALENTIJN, DS. HERMANUS KOLDE DE HORN EN OUDERLING DOMINGOS USPESSI.[112] Ambon, z.d. [januari 1694].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Rapport van een visite der scholen in Nussanivel en Mardhyka, gedaan door de predikanten François Valentijn en Hermanus Kolde de Hoorn en den ouderling Domingos Uspessi den 11^en^ en 14^en^ january anno 1694.

Den 11^en^ january zijn wij bovengemelt tesamen na de schole van *Mardhyka* gegaan, alwaar wij onder den schoolmeester, Jan Lucasz, bij desselfs rolle na oplesing een getal van 76 kinderen vonden loopen, onder welke sig diegene die de catechismus en Aldegonde opseyden redelijk queten. Dog vonden degene die sig in de gebeden oeffenden, aangesien vele van die nieuwelingen waren, maar tamelijk, 't lesen gemeen, 't schrijven van twee â drie redelijk en van d'and're slegt, dog het singen met de noten nog allerbest. Na al 'twelke besigtigt en ondersogt te hebben, wij drie meyskens en drie jongens, vermits te groot waren, uyt de school verlosten, recommandeerde eyndelijk den meester en scholieren, den eersten goede opsigt, en de laatste obediëntie en neerstigheyt.

Hoognoodig diende hier wel een schrijfftafel en banken tot deselve voor degeene die schrijven leeren, te sijn, en vermits wij niets daar gevonden hebben 'tgeen daartoe sou konnen gebruikt werden, zoo hebben wij billijk gedagt hetselve alhier te laten invloeyen, op hope dat de Agtb. regeering daarvoor sorge sal gelieven te dragen en ordre tot het maken van deselve te geven.

Den 14^en^ dito zijn wij wederom te samen na de schole van *Nussanivel* gegaan, alwaar onder den meester, Jan Tempessi, bij de rolle, die opgelesen wierd, 146 kinderen vonden loopen, onder welke diegene die den catechismus opsijden en se ten eynde geleert hadden redelijk vast waren, maar die Aldegonde beantwoorden en sig in de gebeden oeffenden vonden wij slegt, sijnde daarvan tot redengeving van den meester voordgebragt als dat de meeste nieuwelingen waren, en maar pas begonnen hadden. Het lesen ging hier bij eenige wel, bij de meeste maar passelijk, het schrijven ook gemeen, maar wij hebben onder de schrijvers twee â drie kleyne jongetjens gevonden die tot onse verwondering al een zeer meeste[113] Arabische letter schrijven. De sangers oeffenen zig hier ook al zeer wel, zijnde verschijdenden derselve ons met verwondering hoe reeds zoo verre waren geadvanceert,

[112] Orangkay van Hative, ouderling 1693-1694.
[113] Wellicht verschrijving voor 'nette'.

voortgekomen. Uyt de schole hebben wij een jongen en een mijsken verlost, en eyndelijk den meester de behoorlijke sorge en vigilantie aanbevolen, en de leerlingen gerecommandeerd continuatie van neerstigheyt, en die nog pas gekomen waren, de voetstappen van hare medeleerlingen na te volgen, waarmede wij dese onse visite besloten hebben.

Aldus bevonden ten dage en jare bovengemeld, bij ons, en was geteekent François Valentijn, Harmanus Kolde de Hoorn en 't merk van Domingos Uspessi.

Gecollationeerd, accordeerd: Petrus Bierman, epist. scriba.

265. EXTRACT UIT HET RESOLUTIEBOEK VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON BETREFFENDE HET VERTREK VAN DS. FRANÇOIS VALENTIJN. Ambon, 27 april 1694.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Extract uyt de kerkelijke resolutie gehouden aan 't Casteel onder dato 27 april 1694

Praesent D.D. Petrus Bierman p.t. praeses, Christianus Fred. Nucella scriba, François Valentijn, Petrus van der Vorm, Nicolaas Hodenpeyl, Bartholomeus Cock, Domingos Latoemeten, Domingos Uspessi, neffens d'heer commissaris politiek Mattheus Schenkenberg.[114] Abs. D.D. Abr. Feylingius ende Herm. Colde de Horn, yder op sijn bescheyden plaats, neffens den ouderling Ambrosius Spelt.

Verder gesproocken werdende van de attestatie en dimissie van D. Valentijn, neffens het getuygenisse sijner huysvrouw, is met eenparigheyd van stemmen geresolveerd dat deselve in forma als volgt sullen gegeven worden, waarvan de redenen aan D. Valentijn selfs in deese sessie voorgedragen zijn, en verders den kerkenraad van Batavia sullen aangeschreven en bekend gemaakt werden.

> Den Eerw. D. François Valentijn bij haare HoogEdelhedens op Batavia sijn verlossinge vercreegen, ende van dese onse vergaderinge sijn demissie versocht hebbende, geeft den kerkenraad van Ambon sijn Eerw. het getuygenis van dat se niets op desselfs leere weet te seggen; ende wat sijne naarstigheyd in het visiteren der buytenlandsche kerken en schoolen, voorts sijn leven en broederlijcken wandel in opsicht van D.D. Gordon en Feylingius aangaat, wenschte de vergaderinge wel dat sij naar wensch hiervan getuygen conde. Maar aangaande sijnen predickdienst hier aan 't Casteel, soo in Duitsch als Maleitsch, gelijck oock sijnen borgerlijcken wandel, heeft de vergaderinge contentement genomen, waarom dan oock dese kerkenraad d'Eerw. H. Heeren broederen op Batavia of elders, die dese onse attestatie mochte vertoont werden, versoeckt dat se sijn Eerw. voornoemd voor soodaanig als boven gelieven te erkennen en aan te nemen, wenschende ondertusschen sijn Eerw. eene voorspoedige reyse, godsaligheydt ende saligheyt.
> Den Eerw. François Valentijn benevens sijn huysvrouw Cornelia Snaats sijn ledematen in de christelijcke gereformeerde kerk, gesond in 't geloove, ende stichtelijck van leeven soo veel ons bekend is, behoudens 'tgeen van sijn Eerw. voornoemd in sijn kerkelijke demissie vermeld staat, versoecken derhalven d'Eerw. broederen op Batavia, die dese onse attestatie sal worden vertoond, deselve voor soodanige te erkennen ende in haar opsicht en gemeenschap te nemen.

[114] Mattheüs (van) Schenkenberg, 1691-1694 opperkoopman en secunde te Ambon, vervolgens te Makassar; 1697 Raad van Justitie te Batava, 1709 gouverneur Banda.

Sijnde daarop verders in kerkenraade in consideratie getrocken en voorgesteld de redenen waarom het bovengenoemde testimonium in die forma aan D. Valentijn gegeven is, als:

Vooreerst dat sijn Eerw. in 't visiteren der buytenlandsche kerken en schoolen, als Boero, Manipe, Boanoa, niet soo ijverig en vlijtig geweest is als wel behoorde, waarvan wij altoos naarder aanwijsinge souden connen geven uyt onse kerkelijcke acten, die hiervan wijtloopiger melden.[115]

Voor 't tweede, aangaande sijn leven en broederlijcken wandel in opsicht van D.D. Gordon en Feylingius, can de brief van D. Feylingius, waarin vele onbehoorlijcke saacken hem D. Valentijn ten laste gelegd werden, die dan N.B. van D. Feylingius in onse vergaderinge staande gehouden, en soo veel ons bekend noch ter tijd coram foro politico[116] niet afgedaan, getuygen zijn etc.

Gecollationeerd, accordeerd: Petrus Bierman Epist. scriba.

266. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 5 mei 1694.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 259-262. Afschrift.[117]

Copy van de kerkenbrief geschreven door de Ambonsche vergadering aan de Batavische onder dato 5 may anno 1694

Eerwaarde, godsalige – – –

Ter occasie van 't vertreck van den Eerw. D. François Valentijn hebben wij niet connen naarlaten om volgens gewoonte een geleyd-briefje met sijn Eerw. mede te senden, ondertusschen U.Eerw. vergadering bedanckende voor 't gecommuniceerde vervat in die twee kerckelijke brieven geschreven door U.Eerw. vergadering aan de onse, door de heeren en broederen Nucella en Hodenpeyl ter handt gesteld, en meteene kennis gevende van 't behouden arrivemend der broederen alhier in Amboina, als van D. Nucella met 't scheepje Andromeda den 16^{en} january, en D.D. Hodenpeyl en Koterier met 't Huys te Spijck en 't scheepje Bronstede den 17^{en} april anno 1694, dog de schepen voor 't gat van Ambon latende, welcke corts daarna alhier op de rheede haar ancker hebben laten vallen.

D. Koterier is sieck alhier gearriveerd, welckers sieckte nog continueerd, ondertusschen verhoopende en verwachtende van den Almachtigen sijne herstelling in voorige gesondtheyd. D. Hodenpeyl is (in plaats van onsen broeder Abraham Feylingius, door haar Hoog-Edelhedens naar Banda gedestineerd) naar Honymoa geordonneerd, en D. Colde de Horn legt op 't eyland Haroeko, soodat alhier noch vier predikanten aan 't Casteel verblijven, en de vijfde, D. Valentijn, comt met desen bodem, 't scheepje Andromeda, tot U.Eerw. over met sijne familie, welcke versoeckende kerkelijk getuygnis, soo in opsichte van sijn bediening als in opsicht van leer, leven en wandel onder de broederen, gelijck oock voor sijn huysvrouw, waaromtrendt de vergadering van oordeel is alles soo 't legt omtrendt sijn Eerw. Valentijn omstandiglijck den kerckenraad tot Batavia te communiceeren, weshalven de vergadering al hetgeene voor onsen kerckenraad bekend staat oversendt, gelijk in de resolutiën die hiermede gaan te sien is, hiermede de redenen gevende waarom sijn Eerw. Valentijn

[115] Een dossier in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

[116] Ten overstaan van een overheidsinstantie.

[117] Een ander afschrift van deze brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Bij dit afschrift is een toelichtend briefje gevoegd, waarin de kerkenraad meedeelt dat het origineel bij ds. Valentijn berust en dat daarom een kopie wordt meegestuurd met de weer vertrekkende Andromeda.

geen loffelijck getuygnis hebben connen geven, welckers demissie en getuygnis dusdanig luydt, en te sien is (onder litera A).[118] Dog belangende sijn huysvrouw, daartegens is niet van de vergadering ingebracht. De redenen aan de kandt sijner bedieninge waaromtrendt de vergadering sijn Eerw. Valentijn geen loffelijck getuygnis heeft connen geven (salva conscientia[119]) zijn dese.

Vooreerst omdat de vergadering allenthalven gemerckt, gesien en gehoordt heeft soodanige tekenen van traagheyd en flaauwhertigheyd om de buytenlandtsche kercken te visiteren, dat men 't naauwlijcks can bedencken hoe een man van soodanig een beroep en bediening daar soo weynig sig aan gelegen liet zijn. Wij moeten seggen dat hij op Boero, Manipe, Boanoa in al de tijdt sijns aanwesens alhier, niettegenstaande 't onder sijn district behoorde, noyt geweest is, oock dat hij daartoe noyt de minste genegendtheyt gehad heeft om derwaarts te gaan, weshalven dat 't altijdt door een ander heeft moeten besorgt worden, en selfs in geen twee geheele jaren aldaar visite gedaan zijnde en den predickandt doen ter tijdt op Honymoa leggende 't heeft moeten waarnemen, waartoe hij expres opgecomen was. Eens heeft hij buyten op Honymoa, Nussalaut en Haroecko in den beginne van sijn arrivemendt alhier geweest, maar met wat gemack van den inlander sal hij best weten. Voor 'tgeene dat wij daarvan gehoord hebben, connen wij seggen dat 't met geen groote reputatie geweest is, alsoo hij soo oude luyden als jonge doopkinderen niet weynig ongemack, met deselve over zee bij hem te doen comen om gedoopt te worden, daar hij selfs beter en gemackelijcker had connen gaan, toegebracht heeft; en nog weet hij somtijts op te geven dat hij op 't gebergte van Leytimor ende de strandtnegrijen van Hitoe tweemaal tegens een ander eens visite wil doen, maar waar blijft sijn Eerw. dan hoe dat 't zedert en voor sijn trouwen, als men sijn Eerw. voorgehouden heeft, de cust Hitoe bij sijn aanwesen alleen twee jaren lang ledig gestaan heeft? Sonder eens te willen ophalen dat hij, t'zedert 't vertreck van Dominus van der Sluys, naa de schoolen alhier aan 't casteel, als maar een enckele reys in de eene geweest te zijn, niet eens heeft omgesien, tot dier tijdt dat het hem in vergadering in sijn beurd, voor 't uytdeelen des sacraments des H. Avondtmaals versocht is, ten minsten geen eenige blijck daarvan in onse vergadering gegeven heeft.

Alle welcke mindere overstappende, en daar soo seer niet willende op staan, 't voorschrevene genoegsaam U.Eerw. sal connen blijcken uyt 't laatst voorgevallene in kerckenraad, waar hem de visite van Haroecko, zijnde dit de tweede maal van sijn aanwesen dat hij daar geweest is, opgelegt wierd, hoe sig sijn Eerw. daartegens opponeerde, en na 't gevallen besluydt des kerckenraads nog liet omvragen als scriba, of sulcks oock billijck was, 'twelcke de broederen predickanten vreemd voorcomende, een à twee broeders ouderlingen toestemden, seggende selfs nadat sij sig in 't voorige stemmen aan des kerckenraads besluyd gedragen en 't billijck en noodsaackelijck gekeurd hadden, sulcks onbillijck te zijn, waar dan tegens geprotesteerd wierd, als een saack die in vergadering ongehoord was, seggende sijn Eerw. Valentijn eyndelijck dat hij niet bequaem was om naar buyten te gaan, wegens sijn vreesachtigheyd voor 't water, gaande daarop oock voor den Politycken Raad (sonder kennis van onse vergadering) klagen, dog alsoo hij nog daarna in onse vergadering seyde, als (onder litera B[120]) te sien is, die visite te sullen ondernemen, gelooven wij dat hij daar niet veel heuls sal gevonden hebben. De broederen sullen verders selfs connen oordeelen,

---

[118] Deze en de volgende bijlagen (B-G) in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Zie voor het getuigenis hiervoor, doc. 265. In ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1695-1702, bevindt zich een aantal documenten en extracten betreffende de kwestie-Valentijn (ongefolieerd).

[119] Zonder het geweten geweld aan te doen.

[120] Extract uit het Ambonse kerk-resolutieboek d.d. 8 september 1692, t.a.p., p. 72.

uyt 't extract onder (litera C.) hiernevens gaande,[121] 'twelcke hij selfs nog als scriba opgesteld heeft, hoe 't daar mede gelegen is.

Voor 't tweede, aangaande sijn broederlijcken wandel, waarvan in sijn demissie gewaagt wordt, nopende D.D. Gordon en Feylingius, sal de nevensgaande brief (onder litera D.) geschreven door D. Feylingius aan sijn Eerw. (waarin hij beschuldigt wordt van twistgierigheyd, quaadsprekendtheyd, verraderij omtrend sijn broeder, en geveynstheyd) genoegsaam blijcken, zijnde geschreven den 11 Feb. 1693,[122] waaromtrendt sijn Eerw. Valentijn voorgehouden zijnde in kerckenraad of de saacken in desen brief vervat waarheyd of onwaarheyd waren, en of hij met een gerust gemoed soude connen naderen tot de tafel des Heeren, waarop hij gemelde D. Valentijn verclaarde onschuldig (voor God en dese vergadering) te zijn, en met een gerust gemoed aan des Heeren tafel gelijck voorhenen gegaan heeft te connen comen, weshalven hij D. Valentijn nader geoordeeld heeft sig te moeten suyveren ende derhalven onse vergadering versocht om gemelde D. Feylingius af te vragen, uyt sijnen naam, of sijn Eerw. voornoemd de beschuldigingen vervat in den voornoemden brief staande hield, soo van jaa, dat hij diende op te comen om de beschuldiginge van stuck tot stuck te bewaarheden, 'twelcke de vergadering aannam, en schreef 'tselvige aan D. Feylingius, welcke 't staande hield, en dusdanig antwoord gelijck te sien is (onder litera E.[123]). Waarop D. Valentijn versocht om den meergemelden D. Feylingius tot bewijs der beschuldigingen van stuck tot stuck te doen opcomen, 'twelck geschied is, en sijn Eerw. aan 't Casteel sig te dien eynde vervoegt heeft, dog doen ter tijdt niets in de saack, wegens 't vertreck van D. Valentijn na de visite op 't eyland Haroecko, gedaan is, dog naderhand weder van Honymoa opontboden en voor onse vergadering verschenen is.

Dog dewijl D. Feylingius 't beter te connen bewijsen voor den Raad van Justitie oordeelde, wegens 't citeren der getuygen, is hij D. Feylingius door D. Valentijn voor de Raad van Justitie gedaagt, om de meergemelde beschuldigingen vervat in de meergemelden brief te bewaarheden, dog in 't begin is een schielijcke en onverwagte verandering in de saack voorgecoomen door dese volgende assopiatie,[124] waarover sij beyden voor de Raad van Justitie door den fiscaal geroepen zijn, 'twelcke aan de Achtbare Politie alhier gerenvoyeerd zijnde, van haar beyde getoond is. Dog bevoorens had D. Valentijn de assopiatie, sonder de wijse en manier te verhalen, aan de vergadering bekend gemaackt, soo uyt sijne als D. Feylingius sijn naam, gelijck te sien is (onder litera F[125]) dat tusschen haar beyde compositie gevonden was, waarin de vergadering doen ter tijd genoegen vond,[126] behalven dat D. Petrus Bierman van oordeel was dat voorseyde vergadering niet voldaan conde zijn, alsoo de beschuldiging bij ons kerckeboeck consteerde,[127] en de beschuldiger voorheen gesegt hadde (in de voornoemde brief litera E.) noyt te sullen retracteren, in 't gevolg van 't welcke de vergadering nu niet conde stil sitten, maar van resolutie wierd de voornoemde assopiatie te vorderen en daaruyt te sien hoe 't gelegen was met de saack. Welcke D. Valentijn meende niet gehouden te zijn te geven, en wij van een andere kandt (door de volmacht van D. Feylingius alhier aan 't Casteel gelaten) ontfangen hebbende, is van inhoudt als volgt, alles te sien onder litera G[128]), waarop de vergadering seer verwonderd stond dat D. Valentijn van soo veel onbehoorlijcke dingen gedaan te hebben in de bewuste brief van den 11 feb. 1693

---

[121] Zie hiervoor, doc. 259.
[122] Hiervoor, doc. 258.
[123] Bedoeld is de brief van ds. Feylingius aan de kerkenraad van Ambon, Sirisori 14 augustus 1693. Van deze brief bevinden zich twee afschriften in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.
[124] Assopiatie: schikking in der minne.
[125] De brief van Valentijn aan Feylingius niet aangetroffen.
[126] Zie extract uit 't Ambonse kerk-resolutieboek d.d. 18 januari 1694, t.a.p., p. 27 en 41 (bijlage G).
[127] Bleef staan.
[128] Niet aangetroffen.

beschuldigt zijnde, in dese assopiatie soo weynig op sijn eer als reputatie achting gegeven had, jaa dat hij meer als oyd gedachten aan de vergadering gaf om sijn persoon in dat stuck verdacht te houden, en op soo een wijs sig selfs schuldiger verklaarde. Waarop de vergadering te rade is geworden de saack soo als se leyd aan de Eerw. broederen op Batavia omstandig te kennen te geven, dit alles aan U.Eerw. oordeel overlatende, en verhoopende met het vertreck van D. Valentijn meer rust en vrede te erlangen. Dit soo omstandig U.Eerw. vergadering voorgedragen hebbende, en sullende aangaande U.Eerw. laatste missive nader antwoorden, soo willen wij hiermede eyndigen. – – –

Ambon aan 't Casteel in onse kerkelijke vergadering den 5 mey anno 1694. Was getekend door Christianus Fredericus Nucella, p.t. praeses, Petrus Bierman epist. scriba, Petrus van der Vorm scriba, Nicolaas Hodenpeyl, Bartholomeus Coeck,[129] Ambrosius Spelt, Domingos Uspessi sijn gewoonlijck handtteecken.

P.S. Vermits D. Valentijn over den brief (onder litera D.) manquerende, van onse vergadering aangesproocken is om deselvige en wel geauthentiseert te geven, dog niet gegeven heeft, tot ontschuldiging bijbrengende dat alle sijne papieren al gepackt waren, jaa selfs bovendien de voornoemde brief van D. Feylingius versocht is, dog soo spoedig niet hier heeft connen zijn, werd U.Eerw. vergadering versocht op belofte van sijn Eerw. Valentijn, welcke gesegt heeft, soo tegens de gecommitteerdens uyt onsen kerkenraad als tegens den kerkenraad selfs, op Batavia zijnde deselve ons geauthentiseert over te sullen senden, van voornoemde D. Valentijn te versoecken en af te eysschen, versoeckende ondertusschen, dewijl deselvige in onse kerckencas niet gevonden word, onse vergadering een copije derselvige over te senden, te meer ons hierin gerust stellende dat de voornoemde brief onder U.Eerw. bekend is en, volgens 't verhaal van de broederen Hodenpeyl en Nucella, bij U.Eerw. in de kerkelijke vergadering gelesen en waarschijnlijck bewaard sal zijn.

Gecollationneerd, accordeerd: Petrus Bierman, epist. scriba.

267. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Leitimor door ds. Petrus van der Vorm, en de ouderlingen Domingus Latoemeten en Domingus Uspessi. Ambon, [18] mei 1694.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

Visite van scholen en kerken op Ambon en eerst van 't eene gedeelte genaamt Leytimor, door Petrus van der Vorm, Dom. Latoemêten alsmede Domingos Uspessi, anno 1694.

Den 1 april donderdags begaven w'ons na 't school aan de westkant van 't Casteel Victoria, genaamt *Nussanivel*, alwaar onder de meester, Jan Tempessi, 143 kinderen bij de rol liepen, sijnde daarvan bij 't oplesen 23 absent bevonden. Die A.B. en de gebeden leerden: 14 jongens, 11 meisjes. Die Aldegonde leerden: 26 jongens, 6 meisjes. Die de catechismus leerden: 39 jongens, 24 meisjes. Tesamen 120. 't Opseggen ging doorgaans redelijck wel, 35 jongens waaren 'eronder die haar schriften vertoonden en, na vermerkt, hadden doorgaans al wat aangenomen, maar met het lesen was 't soo niet, waaraan nog al veel te heelen was, waartoe de meester de nodige aanmaning gedaan heb, dog 't singen is vrij wel, en dat op noten.

Ledematen heeft men aan dese zij: mans 95, vrouwen 92, tezamen 187.

[129] Van Amsterdam, opperchirurgijn aan het Kasteel Victoria, ouderling augustus 1693 tot zijn vertrek in juni 1694 en opnieuw 1697-1699.

christenen	mans	vrouwen	kinderen
in Nussaniwel en daaronder	71	61	94
Seilale	32	39	46
Oerimessing	43	29	36
in Latoehalat en daaronder	137	132	161
Amahoessoe	47	39	40
in Hatiwe en aldaar	98	98	129
Tawiri	44	37	52
somma	472	435	558

Den 2 april, vrijdags, kwamen w'aan d'oostkant van 't Casteel Victoria in de school van *Mardhika*, alwaar onder Jan Lucas, de meester aldaar, 81 kinderen bij de rol liepen, zijnde daarvan bij 't oplesen desselfs 23 absent bevonden.

Die A.B. en de gebeden leerden sijn 19 jongens, 12 meisjes; die Aldegonde leerden: 5 jongens, – meisjes; die de catechismus leerden: 18 jongens, 4 meisjes; 58 tezamen. 't Opzeggen ging doorgaans wel, 6 jongens waaren 'er die schrijven leerden, dat wel beter mogt gaan, 't lesen begon wat langsaam en ordentlijker te gaan als voorheen, en niet met lijmen, als te voren in gebruyk was, en 't singen nam hier ook al vrij wat toe.

Ledematen zijn alhier: mans 70, vrouwen 72.

christenen	mans	vrouwen	kinderen
in Soya	171	173	181
Halong	145	114	149
Mardhika	74 75	85	
somma	395[130]	362	315[131]

Den 11[en] april, paasdag, wier des Heeren avondmaal op Ambon aan 't Casteel Victoria gecelebreert in beide de kerken, verschijnende in de Malaitse 277 ledematen, werdende alhier 't avondmaal des Heeren door D. Valentijn bediend, zijnde in dese gemeente sedert april tot heden gedoopt oude luiden 9 en jongen 180.

Den 10 may, op maandag, begaven w'ons na *Soya*, de eerste negrij op 't gebergte Leytimor, komende nog die namiddag tot de visite van 't school aldaar, vindende daar bij de rol 44 kinderen, onder den discipul Laurens Pasqual, die de school eenige maanden al bevorens besorgt had in plaats van de meester desselfs, Pieter de Silva, die door eenig accident van zijn oogen blind geworden was, te loopen, zijnde daarvan 6 absent, 4 door siekte, 2 and're sonder permissie en voorweten van d'orangkay der plaats, sijnde op Ambon aan 't Casteel gaan woonen, waarom 't ook deselve aangerecommandeert heb voorschreven kinderen tot hun pligt weder te brengen, werdende onder de praesente gevonden die de catechismus leerden: 12 jongens, 5 meisjes. Die Aldegonde leerden: 4 jongens, 4 meisjes. Die A.B. en de gebeden leerden: 7 jongens, 6 meisjes. Tezamen 38.

't Opzeggen ging redelijk. Onder voornoemde jongens vonden wij er 4 die haar schriften inleverden, welke tamelijck, volgens hun manier, geschreven waaren, sijnde evenwel nog yedts naders t'aanmerken tot verbetering van voornoemt schrijven, na 'twelke wij de kinderen bevolen te lesen, sijnde daaronder 4 die w'hoorden, gaande dat al na d'oude methode, sonder te letten op de regte euphonie der tale, waarvan de redenen in mijn voorige rapporten

[130] Ten rechte 390.
[131] Ten rechte 415.

al geopent heb. Voor 't laatste lieten we se singen, dog merkten nog niet dat daar yets meer in gevordert was als volgens voorgaande gewoonte. Waarom we de meester verder aanbevolen hebben van deselve op noten te leeren singen, en verder die op hun gewonelijck schrijfbordetje voor te schrijven, waarop voorschreven meester antwoorde de noten wel te kennen en 't voorschreven waar te sullen nemen bijaldien een Duits psalmboek daartoe magtig mogt werden, dat hem ook vervolgens tot 't gebruik des schools toegestaan is, loopende de verdere boeken tot de school- en kerkdienst hierop uyt als: 5 catechismi, 4 Aldegondes, 1 Caron, 2 A.B.C. boekjes.

Waaruit gesien hebbende dat 'er tot dese school meer boeken van nooden waar, hebben we g'oordeelt dat 't gebrek daarvan vervult kan werden met: 1 N. Testament in 't Maleyts, 2 Geneses, 2 Carons, 5 Catechismi, 4 Aldegondes, 8 A.B.C. boekjes, 2 Ichtitsaar catechismoe. Waarop de schoolkinderen na huis hebbende doen gaan, we deselve 14 dagen speeltijd hebben gegeven, volgens gewoonte. 't School, gelijck ook 't huis van de meester, sijn eerst nieuw in dese negrij gemaakt.

Onder de schoolkinderen voornoemt stonden er 3 op de rol die al lang, dat is 2 of 3 jaar, door D. Valentijn ontslagen waaren, waarom we deselve daarvoor g'houden hebben, te weten: Steven Patimoera, Martin Ririassa, Caspar Latoeasan, hebbende niet goet gedagt een verder of opnieuw t'ontslaan, om de welstant des schools.

Den 11 dito, dingsdags, kwamen w' tot de godsdienst, doopende doe ter tijd 10 kinderen, onder dese datum in 't doopboek op Ambon vermeld, houdende hier geen bediening des avondmaals, vermits de ledematen de gewoonte hebben volgens oude tijden op Ambon te communiceren, hebbende verder uytgestelt en gerenvoyeert aan de vergadering op Ambon een seker kind die men de naam van Laurens gaf, zijnde geboren van twee slaven, ongetrouwt, waarvan de vader christen, dog gestorven, en de moeder, in 't leven, nog een heiden was.

De kerk is nog in vorige stant, als in gedaene visite gesegt is.[132] 's Namiddags begaven w'ons tot de catechisatie der oude luiden, soo christenen als ledematen, vindende bij de rol 70 mans en 78 vrouwen te loopen, zijnde van de eerste maar 41 en de laatste 51 in de kerk praesent, soodat 'er 56 absenten waaren, en daaronder 19 door siekte. Bevonden 't teder werk te zijn, dog kenden de sommige de gebeden, ook de kleine vraagjes al heel wel, dog van buiten te vragen en had 'er niet veel om 't lijf, waartoe we de meester ordonneerden, maar vonden hem daar nog niet bekwaam toe, sullende omtrent dese catechisatiën meerder hope scheppen wanneer selfs de meesters wat meerder bekwaamheit sullen op Ambon, gelijck se daartoe g'houden werden, bekomen hebben.

In dese negrij sijn christenen: oude luiden mans 94, vrouwen 105, tezamen 199; kinderen jongens 66, meisjes 36; tezamen 102; ledematen mans 27, vrouwen 28, tezamen 55.

Den 12 dito, 's woensdags 's morgens, nadat we daags te voren van Soya in den avondstond vertrokken waaren, op *Hatalay* sijnde, begaven w'ons om 't school te besien, alwaar onder de meester, Andries Pesiloehoe, 38 kinderen bij de rol liepen, zijnde daarvan 5 absent, 4 door siekte, 1 met sijn ouders, genaamt David Laisata, ter woon na Ambon gegaan. Die de catechismus leerden sijn: 10 jongens, 3 meisjes; die Aldegonden leerden: 8 jongens, 1 meisje; die A.B. en de gebeden leerden: 7 jongens, 4 meisjes; 33 tezamen. 't Opzeggen ging redelijck, twee schrijvers waaren 'er, dog 'tzelve had weinig om 't lijf, 't lesen was almee nog van d'oude sleur, alsook meest het singen, waartoe 'tselve als onder Soya g'ordonneert heb, zijnde daaronder evenwel eenigen die op noten begonnen te singen, dat al tamelijck wel ging.

De boeken die bij de negrij tot dienst des schools of kerks loopen sijn: 1 Testament, dog gants defect en bekants niet bruikbaar, 1 Caron ad idem, 1 Genesis, 4 catechismi, 4 Alde-

[132] Niet aangetroffen.

gondes, 10 A.B.C. boekjes,[133] welke bij ons gesien sijnde we van oordeel sijn dat 'er alhier van nooden zijn: 1 Testament, 1 Carons predikatieboek, 1 Genesis, 4 catechismi, 4 Aldegondes, 12 A.B.C. boekjes, 2 Ichtitsaar catechismoe. 't School en 't huis van de meester sijn wat vernieuwt.

Nadat dit gedaan was, begaven w'ons tot de catechisatie van de oude luiden, vindende bij de rol 94 mans en 105 vrouwen te loopen, zijnde daar 38 absent, soo door siekte als nootsakelijckheit. 't Was meest teder werk, sijnde daaronder eenige die al tamelijck de gebeden en vraagjes wisten op te seggen, hebbende de meester aanbevolen verder sig hierin te benaarstigen dat hij 'tgeen uit 't boekje vraagt ook van buiten en op and're wijse voorstelt, opdat de luiden gewent mogen werden niet al te veel aan d'uitterlijke letter te hangen.

's Namiddags begaven w'ons tot de kerkdienst, doopende 14 kinderen. Hierna deeden sig 7 mans en 8 vrouwen op om ten H. avondmaal te gaan, als Thomas Masiatita, Pedro Majari, Pieter Salama, Baltisaar Patinina, Pieter Telapoeti, Johan Koepasio, Paulo Tapimahoe, Ursila de Costa, Martha Kastanja, Helena de Fretis, Martha Prêra, Jebel Gomis, Andjela Miskita, Philippa Waas, Andjela Prera. Maar stelden se tot overmorgen op Kilang te verschijnen uit met 't examen, als waar 't H. avondmaal van de twee onderhoorige negrijen meteen, als volgens voorgaende gewoonte, stond gehouden te werden. In dese negrij sijn te vinden: christenen oude luiden mans 95, vrouwen 95, kinderen 102, tezamen 292; ledematen mans 28, vrouwen 25, tezamen 53.

Den 13 dito, donderdags, sagen w'op *Nakoe* in de morgenstond, 's avonds te voren van Hatalay alhier aangekomen zijnde, de school onder de meester, Marcus Queljo, alwaar bij de rol 67 kinderen liepen, sijnde daarvan 5 door siekte absent. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 16 jongens, 4 meisjes; die Aldegonde leerden: 3 jongens, 3 meisjes; die A.B. en de gebeden leerden: 27 jongens, 9 meisjes; 62 tezamen.

't Opzeggen ging redelijk, 8 schrijvers waaren 'er, dog had niet veel om 't lijf, waarom selfs voorschriften haar heb voor moeten schrijven. 't Lesen had ook al die vitieuse methode ingesogen waarvan ook te voren gesproken is, 't singen ging als onder Soya gesegt is, volgens d'oude sleur.

Voorts gesien hebbende de boeken die in dese negrij ten dienst van school en kerk onder de meester berusten, als: 1 Testament, dog geheel geschonden, 5 Geneses, 1 Carons predikatieboek, 3 Caspar Wiltens predikatiën, 10 catechismi, 8 Aldegondes, 18 A.B. boekjes, hebben we voorts nuttig g'oordeelt dat alhier van nooden sijn: 1 N. Testament, 2 Ichtitsaar catechismoe.

Hierna begaven w'ons tot de catechisatie van de oude luiden, christenen, soo getrouwde als ongetrouwde, hebbende na 't rollesen bevonden alhier te sijn 100 mans en 124 vrouwen, sijnde daar 33 absent, soo door siekte als nootsake, de pati en twee vrouwen ook zedert onse laatste visite gestorven sijnde. Hoorden deselve vooreerst de gebeden etc. opseggen, dat van de meeste onder de mans al tamelijck ging, dog onder de vrouwen soo wel niet; daarop hoorden we de kleine vraagjes opseggen, dat in voorschreven manier als boven al tamelijck toeging. Maar over de saak met and're woorden te vragen vond men bekants niemant thuis, selfs de meester niet kennis genoeg hebbende, als ook beleed, om dat van buiten te kunnen doen, waarop evenwel hem g'ordonneert heb dat hij sig daartoe soude maken te gewennen. Hierna kwamen w'tot het lesen van 't Nieuwe Testament, vindende onder de mans maar 23 en onder al de vrouwen maar 1 die lasen, dat te verwonderen is, nademael dit soo een nootsakelijk stuk is om tot kennis te komen, zijnde ook alle d'hoofden, die 4 zijn b'halven de patti alleen, onbekwaam om 't voornoemde in 't werk te stellen, waarom de meester aanbevolen heb in sijne catechisatiën hierop besonder te letten. Van 't lesen kwamen we tot 't

[133] Bij de laatste vier boeksoorten staat met een accolade vermeld: 'sijnde de meeste half aan stukken'.

singen, alwaar immers soo veel gebreck was, en maar 21 à 22 iets konden doen, dat besonderlijk van de meester omtrent sijne onderhoorige luiden moet betragt werden.

's Namiddags begaven w'ons tot de kerkdienst, doopende 15 kinderen: 11 meisjes, 4 jongens, en twee paar in de houwelikke staat bevestigende, met naame Pedro Poloway van Nakoe met Maria Roeroeweri van Hatalaa, en Christiaan Tapimoni met Leonora Ropika van Nakoe. In dese negrij vind men: christenen oude luiden mans 100, vrouwen 115, kinderen 177, tezamen 392. Ledematen mans 35, vrouwen 35, tezamen 70.

In den diepen namiddag van Nakoe vertrekkende, kwamen w'een weinig daarna, alsoo 't niet ver van daar was, op *Kilang* aan, alwaar we de school nog sagen onder de meester, Laurens de Fretis, alwaar op de rol 55 kinderen liepen, sijnde daarvan 6 door siekte absent. Die de catechismus en schrijven leerden sijn 24 jongens, 7 meisjes. Die Aldegonde leerden: 7 jongens, 2 meisjes. Die A.B. en de gebeden leerden: 8 jongens, 1 meisje. Tezamen 49. 't Opseggen ging redelijck, maar 't schrijven mogt wel beter sijn, waarom ook na mijn vermogen haar yets voorgeschreven heb. 't Lesen ging al tamelijck heen, 't singen begon hier op noten te gaan en scheen goeden ingang te zullen nemen.

De boeken die voor de kerk alhier, ook voor 't school, onder de meester berusten, sijn: 2 Testamenten, aan stukken, dog niet defect, die derhalven op Ambon van de boekbinder wel vermaakt sullen werden, 2 Carons predikatieboeken, 2 Geneses, 2 Caspar Wiltens predikatieboeken, 10 catechismi, 14 Aldegondes, 12 A.B.C. boekjes. Welke gesien hebbende, w'oordeelen voor dese negrij goedt en genoeg te zijn, als 't eerste aangemerkte maar voldaan sal zijn, kunnende hier ook bijgevoegt werden, tot nut des schools: 2 Ichtitsaar catechismoe.

Daags daaraan, den 14 dito, vrijdags, begaven w'ons tot de catechisatie der oude luiden in de kerk, vindende aldaar op de rol te loopen 101 mans en 97 vrouwen, waarvan 'er 50 absent waaren, sommige door siekte, andere door nootwendigheit.

't Opseggen van de gebeden, 10 geboden en 't geloof ging van mans en vrouwen tamelijck wel, dog van de kleine vraagjes was 't soo goed niet, en wel voornamelijck onder de vrouwen. Daarna kwamen we tot het lesen, sijnde onder al den hoop maar 19 mans en 6 vrouwen die daarvan een proef toonden, de overige en kenden niets.

Tot singen komende vonden we 18 mans die volgens de oude manier van singen toonden 'tgeen se geleerd hadden, op al 'twelke de meester g'ordonneert heb nader te letten.

Voorts begaven w'ons tot het examen dergeenen die sig van sins waaren eerst ter tafel des Heeren te begeven, zijnde van Hatalay alhier in de kerk verschenen de daar gemelde personen, b'halven Paulo Tapimahoe, die siek geworden was. Van Nakoe was 'er niet een. Van Kilang sijn dese volgende: Simon Gomis, Artus Patimoera, Pedro Toetomassa, Pedro Soerobay, Marcus Patirane, Domingus de Silva. Voorschreven mans dan hebbende hooren opseggen soo de gebeden, 10 geboden als 't geloof en de vraagjes van buiten, en daarop gevraagt verder buiten 't boekje over de fundamenten van onse religie, voldeeden deselve ons, d'een wat meer, d'ander wat minder, in soo verre dat we geen swarigheit gemaakt hebben deselve voor Christi ledematen aan te nemen. Maar de vrouwen heb ik moeten uitstellen, mits al te groote tederheit, wetende van buiten wel de gebeden etc., maar geen reden kunnende bijbrengen van haar geloof.

's Namiddags begaven w'ons tot de kerkdienst, uytdeelende 't H. nagtmaal des Heeren aan de ledematen van dese en die van de twee onderhoorige negrijen Nakoe en Hatalay, zijnde 100 mans en 86 vrouwen in getal, waarna we 14 kinderen, 9 jongens en 5 meisjes, doopten. In dese negrij heeft men: christenen oude luiden mans 154, vrouwen 155, tezamen 309. Schoolieren jongens 45, meisjes 11, tezamen 56. Jonge kinderen jongens 36, meisjes 29, tezamen 65. Ledematen mans 31, dito vrouwen 26, tezamen 57.

Tegen den avondstond kwamen w'in de negrij *Hoekorile* aan, alwaar w'ook opstonds de schole visiteerden, vindende bij de rol onder de meester, Isac Waas, 64 kinderen te loopen, zijnde daar 4 door siekte absent.

Die de catechismus en schrijven leerden zijn 15 jongens, 4 meisjes; die Aldegonde leerden: 15 jongens, 7 meisjes; die A.B. en de gebeden leerden: 13 jongens, 6 meisjes; tezamen 60. 't Opzeggen ging wel, maar 't schrijven was niet veel, waarom ook alhier de schoolkinderen eenige letters heb moeten opgeven. 't Lesen ging als boven gesegt is, alsoo ook 't singen volgens d'oude sleur.

De boeken die hier ten dienst van school en kerk onder de meester berusten, zijn: 1 Testament, dog aan stukken, 5 Geneses, 1 Caron, 1 Caspar Wiltens, 10 catechismi, 15 Aldegonde, 16 A.B.C. boekjes. Welke gesien hebbende, oordeelen we dat 'er nog bij of in plaats der ouden behooren te wesen: 1 N. Testament, kunnende 't bovengeschrevene op Ambon vernieuwt werden, 1 Caron, 2 Ichtitsaar catechismoe.

Den 15 dito, saturdags 's morgens, kwamen w'tot d'catechisatie der oude luiden, wanneer sig in de kerk 71 mans en 91 vrouwen lieten vinden, loopende alhier op de rol 93 van 't mannelijck en 97 van 't vrouwelik geslagt, soo dat 'er 28 absent waaren, 'twelk door siekte of and're nootsakelijkheden bijkwam. De gebeden, 10 geboden en kleine vraagjes wisten de meeste mans en vrouwen heel op t'seggen, sijnde ondertussen eenige die daarin nader behoorden sig te benaarstigen, alsmede de vrouwen wel aldemeest. Vorders komende tot het lesen, was er maar een onder de orang toeha toeha van de seven die lesen kon, de orangkaja selfs niet beter wesende, van 't gemeen volck waaren er 15 en van de vrouwen twee.

Eindelik hoorde men se singen, dat volgens d'oude trant ging, zijnde van d'heele hoop der mans 22 singers en der vrouwen niet een.

Daarna begaven w'ons tot de godsdienst, na gehouden sermoen doopende 7 jongens en 4 meisjes, zullende de ledematen volgens gewoonte en oud gebruyk op Ema, d'hooftnegrij, nevens die van Leahari en Roeton op morgen communiceren, zijnde alhier niet een die sig aangaf om opnieuw of eerst ten avondmaal sig te begeven.

De christenen deser negrij zijn: oude luiden 180, mans 93, vrouwen 87; schoolieren: 64, jongens 45, meisjes 19; jonge kinderen 88, jongens 48, meisjes 40; tezamen 332. Ledematen mans 17, vrouwen 10, tezamen 27.

's Namidags begaven w'ons na *Ema*, alwaar aangekomen sijnde wij aanstonts de school sagen, loopende aldaar onder de meester, Francisco Siniele, 71 kinderen bij de rol, sijnde daarvan 6 absent, meest door siekte. Die de catechismus en schrijven leerden zijn 20 jongens, 1 meisje; die Aldegonde leerden: 12 jongens, 5 meisjes; die A.B. en de gebeden leerden: 17 jongens, 10 meisjes; 65 tezamen. 't Opzeggen ging wel, 't schrijven mogt doorgaans wel beter zijn, 't lesen als boven gesegt is, als ook 't singen.

Voorts sagen we de boeken, die dese volgende zijn: 2 Testamenten, beide aan stukken, waarvan de eene nog gebonden kan werden, 2 Carons, 2 Geneses, 1 Caspar Wiltens, 10 catechismi, 15 Aldegondes, 30 A.B. boekjes. Werdende hier vervolgens nog vereist: 1 Testament, 2 Ichtitsaar catechismoe. Wegens bekwaamheit en ouderdom werden van 't schoolgaan ontslagen dese navolgende: Angela Lamoet berganti[134] Inis Makoe-êroe, Angela Marawayl, Lucia Niniwail, Mathaeus Doerian, Magdalena Dalima, Hendric Saali, Francisco Leberiwa, Louis Lasahitoe, Roeben Quranpati, Thomas Soeronipa, Francisco Mantsji, Angela Poisa, Mathaeus Tapisiwa, Angela Nory.

Daarna begaven w'ons tot d'catechisatie der oude luiden, loopende alhier bij de rol 172 mans en 151 vrouwen, zijnde van de eerste 39 en van de laatste 22 absent. 't Opzeggen van de gebeden, 10 geboden, 't geloof, kleine vraagjes ging doorgaans beter van de mans als

[134] Vervangen door.

vrouwen, sijnde onder beide evenwel nog veel gebreck, dat gebetert behoort te werden; 23 waaren 'er van de mans en 10 van de vrouwen die lesen konden; 29 mans singen eenige psalmen, alsmede 8 vrouwen, 'twelk bovenstaande wel netter mogt sijn, waartoe de meester gelijck in bovengenoemde negrijen gesegt is, order gelaten heb.

Den 16 may, sondags, begaven w'ons alhier tot de godsdienst, doopende 33 kinderen, en aan de ledematen van dese en d'onderhoorige negrijen, als Hoekoerlile, Leahari en Roeton, bestaande in 52 mans en 41 vrouwen, 't H. avondmaal des Heeren bedienende, wanneer ook twee paar in de houwelikke staat bevestigt wierden, als Alexander Latoerina van Ema met Magdalena Roemahoe van Ema, Francisco Taloke van Ema met Angela Roemahoe van Ema.

Christenen in dese negrij heeft men: oude luiden 324, schoolkinderen 71, jonge kinderen 165, doopkinderen 33, tezamen 593. Ledematen: mans 18, vrouwen 14, tezamen 32.

Voornoemt dito tegen den avond kwamen w'op *Leahari* aan, wanneer we de oude luiden in de kerk hebben doen vergaderen, en daarop gecatichiseert, loopende bij de rol 25 mans en 29 vrouwen, zijnde van de eerste door siekte 7 en d'andere 1 absent. 't Opzeggen van de gebeden, 10 geboden etc. ging van sommige wel, van and're vrij slegt, en wel meest onder de vrouwen; lesers waaren 'er van de mans 5, van de vrouwen een, en singen van gelijke vijf mans en geen vrouw.

Daags daaraan, den 17^{en} may, 's maandags, kwamen w'alhier tot de kerkdienst, doopende 4 kinderen, waaronder drie meisjes waaren, zijnde dit geschied nadat w'de school alhier gesien hadden, alwaar onder de meester, Francisco Risakahoe, 22 kinderen bij de schoolrol liepen, daarvan 1 door siekte absent sijnde. Die de catechismus leerden zijn 7 jongens, 4 meisjes; die Aldegonde leerden 3 jongens, 3 meisjes; die A.B. leerden 2 jongens, 2 meisjes; tezamen 21. 't Opseggen ging wel, 11 kinderen, dat is, 7 jongens, 4 meisjes, schreven, lasen en songen, voorts wierden ontslagen van 't schoolgaan, om verder saturdags en sondags in de catechisatie ge-exerceert te werden: Lucia Epoe, Margareta Grihoeta.

Die boeken die alhier onder de meester berusten, zijn: 2 Testamenten, waarvan 't een goet en 't ander aan stukken is, 2 Geneses, 1 Caron, 6 catechismi, 12 A.B. boekjes, waarbij alhier noodig is: 1 Ichtitsaar catechismoe.

Christenen in dese negrij zijn: oude luiden 60, mans 29, vrouwen 31; schoolkinderen 22, jongens 13, meisjes 9; jonge kinderen 20, jongens 7, meisjes 13; somma 102. Ledematen mans 3, vrouwen 3, tezamen 6.

Voorts begaven w'ons na *Roeton*, alwaar w'de school onder de meester, Jesaias Lehitoe, sagen, loopende bij de rol 31 kinderen, zijnde daar 1 door siekte, 2 door onwilligheit van absent. Die de catechismus leerden zijn 5 jongens, 5 meisjes; die Aldegonde leerden: 5 jongens, 2 meisjes; die A.B. en de gebeden leerden: 8 jongens, 3 meisjes; 28 tezamen. 't Opseggen ging hier wel, 4 jongens leerden 'er schrijven, lesen en singen.

Die boeken alhier berustende, sijn: 1 Testament, dog g'heel aan stukken, 1 Caron, 1 Genesis, 3 catechismi, 3 Aldegondes, 6 A.B.C. boekjes. Waarbij nog behoort 1 Ichtitsaar catechismoe, moetende ook het voorschreven Testament op Ambon vermaakt werden.

Een weinig daarna begaven w'ons tot de catechisatie der oude luiden, loopende bij de rol 63 mans en 58 vrouwen, zijnde van de eerste 11 en de laatste 4 absent. 't Opseggen der gebeden, 10 geboden, 't geloof en kleine vraagjes was van veel tederheit vergeselschapt, soo onder de mans als onder de vrouwen, hebbende de meester nader aanbevolen daarop te letten; 10 mans en 4 vrouwen konden lesen, en onder de hoofden van de negrij niet een; 9 mans songen 'er, als ook 5 vrouwen.

Voorts kwamen we tot de godsdienst, doopende 5 kinderen. Ledematen sijn hier 27: 14 mans, 13 vrouwen, en christenen heeft men: oude luiden mans 65, dito vrouwen 56; school-

kinderen jongens 19, dito meisjes 12; jonge kinderen jongens 30, dito meisjes 13; tezamen 185.[135]

Tegen 4 uur in den namiddagtijd kwamen w'op *Hoetomoeri* aan, waarna we de school aldaar visiteerden, loopende bij de rol onder de meester coeliling Pieter Ajoton 197 kinderen, gerekent met eenige die wat ouder en vooralsnog uit 't school niet ontslagen waren, waarvan er 47 absent waaren, alle door siekte. Die de catechismus leerden zijn 26 jongens, 11 meisjes; die Aldegonde leerden: 3 jongens, 3 meisjes; die A.B. en de gebeden leerden: 84 jongens, 29 meisjes; 150[136] tezamen. 't Opzeggen ging wel, 't schrijven ging hier beter als in een van de scholen van gants Leitimor, waarvan 'er 17 waaren die haar schriften toonden; 11 jongens, en 2 meisjes waaren 'er die lasen, 8 van d'eerste, 2 van de laatste, dog na de oude trant.

De boeken die hier voor tegenwoordig gevonden heb, sijn: 1 klein stukje van 't N. Testament, gelijck ook 't voorlede jaar, waarom alhier 't school 'ervan diend versien te werden. 1 Caron, sonder meer, verschillende dit al te veel van 't voorlede jaar, als onder die datum van 't rapport dien tijd te sien is,[137] waarna ondersogt sal dienen te werden.

Werden van 't schoolgaan, mits ouderdom en vereiste bekwaamheit, ontslagen, om daarna behoorlijck de catechisatiën bij te woonen: Pieter Maraulisa, Pieter Gelisa, Paul Abraham Lopis, Joan Simalau, Jan Hausala, Simon Nialori, Pieter Oemar, Joan Tomarisa, Christian Hemahoe, Bartolomaeus Castinja, Balthasar Patirisa, Marcus Patimarela, Inis Roeaia, Ursila Masalesi, Christina Miilolo.

Den 18^{en} may, dingsdags, begaven w'ons tot de catechisatie der oude luiden in de kerk, loopende bij de rol 251 mans en 250 vrouwen, sijnde van de eerste 126 en van de laatste 91 praesent. In 't opseggen der gebeden, 10 geboden etc. sag men dat se hier wat meer als tot nog toe op een negrij gesien heb, geverseert waaren, zijnde niettemin onder haar veel tederheit; 't lesen aangaande 'er 21 mans en maar 8 vrouwen die dat verstonden, en 't singen 26 van de eerste en 43 van de laatste.

's Namiddags begaven w'ons tot de kerkdienst, 't H. avondmaal aan de ledematen, die 73 in getal zijn, en aan 20 kinderen d'H. doop bedienende.

Christenen in desen negrij zijn: oude luiden 520, mans 266, vrouwen 254; schoolieren 104: jongens 47, meisjes 57; jonge kinderen 107: jongens 48, meisjes 59; somma 731. Ledematen mans 36, dito vrouwen 37, tezamen 73.

Voorts zijn er ook twee in den houwelikken staat bevestigt: Jan Parmatta van Hoetoemoery met Inis Bomay van Hoetoemoery.

Zijnde dit het einde van de visite der negrijen op Leitimor, waarvan kortelijk den inhout dese is, ten opsigt der:

Ambon aan 't Casteel Victoria:

plaatsen	meesters	schoolkinderen	gedoopten	ledematen	christenen
westkant	1	143	189	187	1465
oostkant	1	81		142	1072

Op 't gebergte van Leitimor:

Soya	1	44	10	55	301
Hatalay	1	38	14	53	292
Nakoe	1	67	15	70	392
Kilang	1	55	14	57	430

[135] Ten rechte 195, zie ook de samenvattende tabel hierna.
[136] Aldus het handschrift.
[137] Visitatieverslag Leitimor 1693 van Van der Vorm niet aangetroffen.

Hoekorile	1	64	11	27	332
Ema	1	71	33	32	593
Leahari	1	22	4	6	102
Roeton	1	31	5	27	195
Hoetomoeri	1	197	20	73	731
in 't geheel	11	813	315	729	5904[138]

268. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en de zuidkust van Ceram door ds. H. Kolde de Horn en ouderling Salvador Jansz. Haruku, 31 mei 1694.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

Rapport van de kerk- en schoolvisite gedaan op 't eyland Haroeke en dat gedeelte van Ceram daaronder behoorende door de predikant Harmanus Kolde de Horn en d'ouderling Salvador Jansz, pati van Oma, aangevangen met den 18 majus anno 1694.

Omtrent welken ik te vooren segge dat mijn visite aleen haar opsigt eygenlijk op de schoolen heeft, en op de kerken maar in soo verre de kinderdoop betreft. Vandaar soo is het dat sij geen gewag maakt van de houdinge des Heeren heylig Avondmaal, en dat ter oorsaak van mijn onkunde in de Maleytse taal, waarin ik tot nog geene bekwaamheyd om te prediken heb, nog de gedrukte predikatiën in die taal te verstaan selfs. Het belang van dat stuk onser bedieninge, en het gewigte van die heylige gemeenschap, de taalkunde in een leeraar ten minsten vooreyschende, immers haar verstand, soo heb ik het sekerst en geraadsaamst geoordeeld alleen maar de heylige doop over kinderen te bedienen, en dat andere tot een meerder bekwaamheyd van mij (soo God wil en ik leeve) uyt te stellen, en daarom de schoolen eygenlijk te visiteren, gelijk gedaan is. Dit voorafgesondene vervolg ik dan aldus.

Dingsdag den 18. Oma
Naar ik alvoorens aan d'ouderling der visite kennis deser hadde gegeeven, soo ben ik dingsdags den 18 's morgens een weynig over 7 uur van Haroeke na Oma vertrocken, en met de schoolmeester van Samet en Haroeke, Pieter Castanja, tot mijn behulp medegenoomen, aldaar aangekoomen. Wanneer d'ouderling met mij omtrent te 10 uur voormiddags in de school ter visite ging, en wij de rol onder de meester, Pieter Saleman, lieten leesen, die wel ten getale van 120 liep, van welke dat er 45 absenten waaren, 5 wegloopers, 16 door siekte, en 24 kleyne. Die de catechismus, het leesen en scrijven leerden, waaren 13 jongens. Die Aldegonde leerden 16 jongens, 5 meysjes. Die 't a.b.c. en de gebeden leerden 28 jongens, 13 meysjes. Somma 75.

't Opseggen ging gemeenlijk wel, en van sommige seer veerdig, die ook dikwijls de vragen, op d'antwoorden volgende, sonder onderscheyd los van de tong lieten rollen. Eenige van d'oudste laasen soo wat heen, maar al te ras en sonder onderscheyd, daarvoor ik de meester ter behoedinge waarscouwde. Weynige en slegte scrijvers waaren daar, en maakten een seer kleyne letter, weshalven ik de meester deed aanbeveelen dat hij de kinders grooter letter moest leeren maaken en se selfs, soo goed hij kende, haar voorscrijven, en van a.b.c. haare halve en heele letters, en niet van woorden beginnen, welker voorbeelden ik hem eenige in staande letter nae mijn vermoogen gaf. Het singen ging op een wonderlijke trant.

[138] Ten rechte 5905.

Het gebouw scheen nog vast en wel, maar de scrijftavel en deugde niet. Weshalven de pati om een bekwamer aangesprooken sijnde, die eene beloofde te besorgen.

Naar alle neerstigheyd aan de meester te hebben bevoolen en goede beloften te hebben ontvangen, gingen wij weder uyt deselve en begaven ons des agtermiddags in de kerk en tot de godsdienst, wanneer ik met de besprenginge des waaters 17 kinderen doopte en de kerke inliefde.[139] De neerstigheyd tot de kerk en de gebeeden van het volk was tamelijk, seyde men, en eyndigde daarom met een vermaninge aan de hoofden wegens haare pligt tot neerstigheyd te laaten doen.

Woensdag den 19. Wassoe

Des volgenden dags, ochtends omtrent 7 uur, staaken wij over zee na Wassoe, alwaar wij omtrent te 8 uur aankwamen, en gingen te 9 uur in school, vonden daar bij de meester, Tomas Salakay, een rol van 43 ten getale loopen, van welke dat 'er 8 absenten waaren, 5 door siekte, 2 leyden 'er tot Aboro in de school en eene tot Halalihoe. Die de catechismus, het scrijven, en leesen leerden, waaren 2 jongens, 1 meysje. Die Aldegonde leerden 2 jongens, 5 meysjes. Die de gebeden leerden, 17 jongens, 8 meysjes. Somma 35.

't Opseggen ging redelijk wel, en onderscheydentlijk, het leesen ging mede taamelijk. Maar het scrijven was slegt, weshalven ik de meester tot de beginsels wees, en die aanbeveelde. Het schoolgebouw was wel en kleyn, en de scrijftavel goed. In het gemeen waaren deese zeediger in haare gebeeden als die van Oma.

Vanuyt deselve gingen wij in de kerk en naamen met de vergaderde gemeente de godsdienst waar, en aldaar doopte ik 3 kinderen en trouwde 2 paar. Het kerkgebouw was redelijk net, en men seyde dat 'er geen overgroote reedenen van klagte over het volk waaren; egter ging het veeltijds slegt en traag. Ik deed oversulks de pligt hiervan aan de hoofden tot neerstigheyd vermaanen.

Aboroe

Des middags te 1 uur vertrokken wij van Wassoe, en landen daarop ten 2 uur tot Aboroe, traden daadlijk in de school, en vonden onder de meester, Anthoni Koepasiri, een rol van 70 kinderen loopen, van welke dat 'er 15 absenten waaren, 6 door siekte en 9 kleyne, welker eenige ik met haare ouders haalen deed. Die de catechismus, het scrijven en leesen leerden, waren 22 jongens, 4 meysjes. Die Aldegonde leerden 8 jongens, 2 meysjes. Die de gebeden en 't a.b.c. leerden 12 jongens, 7 meysjes. Somma 55.

Het opseggen ging van d'oudste wel, maar van de rest niet veel. Het leesen was het beste, en het scrijven op aller schoolen haar wijse, waaromtrent ik haar almeede om dat van de grond af te verbeteren aanwees, en hoe, vermaande, gelijk ook de meester, dat hij wat meerder werk van het spelden moeste maaken. En deed de geroepene ouders het stuk raakende het schoolgaan haarer kinderen wel te willen behertigen seer aanbeveelen, en dier toesigt aan de hoofden van die plaats, hetwelke sij alle beloofden. Het schoolgebouw is daar in een goede stand.

Vanuyt deselve gingen wij in de kerk, aldaar ik na de predikatie 2 kinderen doopte en 4 paar trouwde. Het kerkgebouw scheen wel, en met de neerstigheyd van het volk gaat het soo wat heen, seyde men.

Donderdag den 20. Holalihoe

Des ochtends volgende waaren wij al vroeg in de weer, maar raakten niet voor 6 uur te scheep en van de wal, kwamen wat over 9 uur op Holalihoe aan, alwaar wij daadlijk in de school gingen en de rol onder de meester, Diogo Lehitoe, lieten leesen, bij welke dat 'er een

[139] Inlijfde, incorporeerde.

getal van 59 liepen, van welke dat 'er 6 absenten waaren, 3 door siekte, 2 bij versterf van de moeders waaren op Karihoe, en een was met de vader naar Wassoe. Die de catechismus, het scrijven en leesen leerden, waaren 11 jongens, 5 meysjes. Die Aldegonde leerden 3 jongens, 3 meysjes. Die de gebeden leerden 23 jongens, 8 meysjes. Somma 53.

Haare zeedige gebeeden waaren niet soo goed als die van Wassoe. Het opseggen van de oudste was seer veerdig en klaar, maar van de rest niet veel, als meest seer kleyn sijnde. Het leesen ging in het gemeen beter als ik tot nog gehoord hadde. Sij alle letteden op d'eerste, die weegens de teekenen een weynig geweesen, en dat volgden se seer op. Sij alle lasen seer duydelijk, hetwelke van d'oude man sijn soon, die hem helpt, afkomt, dewelke seer duydelijk en klaar leest. Het scrijven was volgens de gemeene trant, en al te kleyn, waarom ik hem tot de gronden wees. Het singen was mede op haar wijse.

Vanuyt deselve gingen wij opstonds in de kerk, en hielden hier de gedagtenis van onses Heeren Jesus Christus hemelvaart. Hier doopte ik drie kinderen, onder welke eene onegt was, dog van de moeder, christen sijnde, over hetselve instantelijk versogt sijnde, soo doopte ik het meede op goede getuygen. De gemeente was hier niet neerstig, seyde men, maar met allen traag, het gebouw was in een goede staat.

Vrijdag den 21. Roemakay

Van daar vertrokken wij omtrent te 3 uur namiddags en staaken na Roemakay over, en landen aldaar 's avonds te 6 uur aan. Des volgende dags ochtens tusschen 8 en 9 uur gingen wij in de school, en vonden onder de meester, Philip Mendes, een getal van 66 bij de rol loopen. Uytgenoomen een aleen, die met sijn vader het bosg in was, waaren sij alle present. Die de catechismus, het scrijven en het leesen leerden, waaren 17jongens, 6 meysjes. Die Aldegonde leerden 7 jongens, 3 meysjes. Die de gebeden en 't a.b.c. leerden 18 jongens, 14 meysjes. Somma 65.

Het opseggen van d'oudste ging seer wel, en van allen taamelijk. Het leesen ging van verscheydene seer wel, en van eene meesterlijk, van de rest soo wat heen. Het scrijven van die eene was in het prenten van de Nederduytse letter, d'eerste van allen die ik sag, en al netjes. Maar aan de staande letter hapert het haar alle, weshalven ik hem tot de beginsels wees, en die wijse van doen de meester aanbeveelde (die een wakker meester uyt sijn leerlingen blijkt). Het gebouw was reedelijk wel. Ik deed de meester en de hoofden van de negrij een iegelijk van sijn pligt vermaanen, en daarmeede eyndigende gingen wij daadlijk in de kerk, alwaar ik op het voorleesen der predikatie 8 kinderen doopte. Met het kerkgaan gaat het daar gelijk meest overal. Het kerkgebouw is vast en sterk. Alhier ontsloeg ik eene jonge, op sijn matige bekwaamheyd en op tussenkomste van de pati, uyt de school.

Tihoelale

Tussen 2 en 3 uur des agtermiddags vertrocken wij na Tihoelale, alwaar wij omtrent te 4 uur aankwamen, en ook daadelijk met desselfs orangkay in school traden, alwaar wij onder de meester, Andries Castanja, een rol van 2 jongetiens christenen vonden, nog 9 jongetiens, 5 aankoomende en 2 meysjes dog kleyn. De meeste in de gebeden en het geloof onderweesen, en 4 jongmans die begonden te leeren, alle ongedoopt. Gelijk ook nog een getal van oude lieden, van 19 mans en 17 vrouwen, meede nog ongedoopt, alle welke het christendom begeerden te omhelsen, versoekende de Heylige doop oover haar, welke sommige, d'een meer d'andere minder, onderweesen waaren. Sij saten alle tegenswoordig. Het voorval hiervan, aan mij in alles sonder voorbeeld sijnde, of diergelijk, en selfs dergeener aller die bij mij waaren, temeer daar 'er een kerkenraad op Ambon is, soo oordeelde ik, hoe 'er ook om de doop aangestaan wierde, het alvoorens geraadsaamst om aan haar Eerw. hiervan kennis te geeven, en (oversulks de overkomste van mij in persoon bij d'Eedle Heer gouverneur te

versoeken) dat mondeling alsdan beyde en bij weege van rapport te doen, om soo te beter wat hierin gedaan sal werden te weeten, en mij daarna te gedragen.

Het gebouw van de school was hetselve met de kerk, en nieuw. Ik kan niet nalaaten hier mijn vergenoegen en geraaktheyd over dat volk en die kinderen in te mengen, over deese haare veerdigheyd in 't opseggen der gebeeden etc[a], maar soo weynig tijds onderweesen, als over aller welgemoed sijn. Temeer dewijl sij, op weynige meer, geene Maleyts meer dan dat geleerde kenden, waarom sij ook in de landtaal buyten des spraaken, antwoorden, en aangesprooken moesten werden. Welke resolutie van bekendmakinge tot Ambon ik haar liet mededeelen, waarmeede sij in vergenoeginge dat met verlangen seyden tegemoet te sien.

Saturdag den 22. Camarian en Serowawan

Wanneer wij weeder afscheyd namen en onse reys tot naar Camarian en Serowawan vervorderden, alwaar wij met sonsondergang aankwamen, des nagts vertoefden en des morgens met d'orangkay in de school traden, en onder de meester, Paulus Lehitoe, bij de rol een getal van 62 vonden loopen, van welke dat 'er 6 door siekte absent waaren. Die de catechismus, het scrijven en het leesen leerden, waaren 2 jongens, 4 meysjes. Die Aldegonde leerden 10 jongens, 8 meysjes. Die de gebeden en 't a.b.c. leerden 22 jongens, 10 meysjes. Somma 56.

Het opseggen ging gemeenlijk wel, het leesen konde ook gaan, maar aan het spelden haperde het haar alle, gelijk ook aan het scrijven der beginselen. Oversulks gaf ik haar deselve lessen, als deselve reeden hebbende, van waar men mij in 't aanstaande blijken beloofde. Ook hier ontsloeg een jonge uyt de school, omdat hij niet aleen selfs niets deugde maar ook andere verdierf, en groot was. Het gebouw scheen wel en vast te weesen, maar was te donker.

Daarop gingen wij in de kerk, en woonden de godsdienst bij. Hier doopte ik 8 kinderen. Haar gebouw was sterk. Hier aleen seyde men mij dat het volk alle doorgaans wel tot de kerk en het gebed kwam, hetwelk ik prees, en haar tot volhardinge vermaande.

Hatoesoewa

Van daar vertrokken wij tussen 11 en 12 uur 's middags na Hatoesoewa, alwaar wij te 4 uur agtermiddags aan land traden, en ook soo daadlijk in de school. Daar vonden wij onder de meester, Domingos Laurens, een getal van 11 kinderen bij de rol loopen, waarvan dat'er eene, voor een keer, naar Waysamet was. Die de catechismus, het scrijven en leesen leerden, waaren 1 jonge, 1 meysje. Die Aldegonde leerden 2 jongens, 1 meysje. Die de gebeden en 't a.b.c. leerden 2 jongens, 3 meysjens. Somma 10.

Het opseggen ging naar de tijd van de nieuwe meester al taamelijk. Hier was maar aleen eene die las, en al heen, maar het spelden haperde daar almeede, waarom dat aanbevoolen wierde, gelijk de beginsels van het scrijven. De meester selfs die prent al netjes.

Aldaar verbleven wij des nagts, en dewijl er geene was over welke de Heylige doop stonde bediend te worden, en het weer des ochtens seer goed was, soo staaken wij voor sonsopgang naar Caibobo, met hetselve vaartuyg van Camarian, over (ter oorsaak dat hier nog vaartuyg nog volks was, sijnde deese d'eenigste reys dat wij niet van vaartuyg veranderden), alwaar wij omtrent 't 11 uur voormiddags aan land traden.

Caibobo

Sondag den 23 's agtermiddags de godsdienst bijwoonden. Hier doopte ik 4 kinderen, welke eene op kennis onser komste aldaar, en tot dat eynde, van Pieroe was overgekomen. Ook trouwde ik aldaar een paar. Hier sag ik het mooyste en sterkste kerkgebouw van allen. Met het kerkgaan in het gemeen ging 't hier, soo men seyde, tamelijk wel. Vanuyt deselve gingen wij een weynig daarna in de school en vonden onder de meester, Lourens Pays, een rol van 61 kinderen, van welke dat 'er 14 absent waaren, 10 door siekte, 3 kleyne en een met

verlof na Tanoene. Die de catechismus, het scrijven en het leesen leerden, waaren 10 jongens, 2 meysjes. Die Aldegonde leerden 5 jongens. Die de gebeden en 't a.b.c. leerden 19 jongens, 11 meysjes. Somma 47.

Het opseggen ging van veele tamelijk. Daar lasen maar weynige, dog sij hadden bijna allen besonder dat het veele seer langsaam en onderscheydentlijk alles deeden, komende van de meester, die in het lesen en spreken beyde seer duydelijk is. Dog spelden was gelijk de rest. Geen eene scrijver was hier. De meester seyde: daarom geene nu, dewijl er nog pen nog inkt was. Ik wees hem tot de moeyte van andere meesters na te volgen, en vermaande hem het spelden wel te behertigen, dat hij beloofde.

Karihoe

Maandag den 24. Des dag volgende, maandagsmiddags omtrent 12 uur vertrokken wij wederom van Caibobo, langs Ceram voorbij Hatoesoewa en Camariën heen, en staken doe na Karihoe op 't eyland Haroeke over, alwaar wij des dingsdags ochtens ten 8 uur aanlanden en tegens 9 uur in de school traden, alwaar wij onder de meester, Mattheus Akimanis, een rol vonden bij welke een getal van 67 kinderen afliepen, en sagen haar alle aan deese plaats aleen praesent. Die de catechismus en het scrijven en leesen leerden, waaren 27 jongens, 12 meysjes. Die Aldegonde leerden 7 jongens, 4 meysjes. Die de gebeden en 't a.b.c. leerden 10 jongens, 17 meysjes. Somma 67.[140]

Het opseggen van d'oudste ging seer wel, en van d'andere taamelijk, het leesen was boven alle schoolen het beste, en het scrijven van veele mooy, en veel beter als elders, insonderheyd in het prenten van de Duytse drukletter. Hier waaren ook veel scrijvers, die ik prees en aanmoedigde, maar wees ook haar tegelijk aan dat sij in de staande en Italiaanse[141] letter andere beginsels moesten hebben, gelijk ik haar naar vermogen gaf. Hier songen se, met die van Camarian, het beste. De meester is een neerstig en wakker man.

Vanuyt deselve gingen wij in de kerk, en woonden de godsdienst bij. Hier doopte ik 9 kinderen. Het kerkgaan gaat hier reedelijk, seyden se, welker noodsaaklijkheyd ik op haar met opsight tot de mooren, haare gebuuren, liet aandringen.

Woensdags den 26. Haroeke en Samet

Van daar vertrokken wij 's agtermiddags, en kwamen 's avonds weder op Haroeke en Samet, alwaar wij des dags volgende in de school gingen en bij de meester, Pieter Castanja, een rol van 97 kinderen vonden, van welke dat 'er 19 absent waaren, 13 door siekte en 6 elders. Die de catechismus, het scrijven en het leesen leerden, waaren 16 jongens, 7 meysjes. Die Aldegonde leerden 13 jongens, 3 meysjens. Die de gebeden en 't a.b.c. leerden 30 jongens, 9 meysjes. Somma 78.

Het opseggen van d'oudste ging tamelijk wel, en van de rest soo wat heen, daar lasen maar weynige, en reedelijk wel. De meester seyde dat van deese weynige leesers, en bijna alle nieuwelingen van de jongste visite sijnde, terwijl 'er doe 20 van die uyt verlost waaren, en tegelijk het scrijven dat was volgens haare trant, en oversulks deed ik hier gelijk overal. Het gebouw is sterk genoeg.

Sondag den 30. Des sondags den 30sten daaropvolgende, Pinxterdag, des agtermiddags, doopte ik in desselfs kerk 17 kinderen. Met de komste van het volk tot de godsdienst en het gebed gaat het soo wat slegtjes heen, en traag, en aan vermaaningen hapert het hier niet.

Hier meede – – – . Hermanus Kolde de Horn Ecclesiastes, Salvador Jansz paty Oma.

Haroeke, Zeelandia, den 31 maius anno 1694.

---

[140] Ten rechte 77.

[141] Liggende, cursieve.

269. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 11 juni 1694.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 263-264.

Eerwaardige, godsalige – – –

't Overlijden van onsen medebroeder Cornelius Koterier, welke op den 4 juni 1694 (nadat hij seven weken min een dag alhier in Ambon sieck hadde gelegen) in den Heere ontslapen is, hebben wij sonder droefheyt niet connen naarlaten om bekend te maken, bij welkers occasie wij goet gedacht hebben (schoon wij niet twijffelen of U.Eerw. sullen onse principale kerckelijke brief met de nevensgaande stucken onder D. Valentijn berustende, als noch een briefje met de copij van een sekere brief door D. Feylingius aan D. Valentijn geschreven den 11 februari 1693,[142] onder den schipper Coster berustende, varende op 't scheepje Andromeda, wel ontvangen hebben) de copije van onse principale kerckelijke brief met de nevensgaande stucken, alsook de copij van de voornoemde brief door D. Feylingius aan D. Valentijn geschreven, tot onse gerustheydt tot U.Eerw. over te senden. De copij van onse kerckelijke brief onder D. Valentijn berustende gaat onder Litt. H, ende de andere stucken zijn in de eerste kerckelijke brief (onder Litt. H) aangewesen onder Litt. A, B, C, D, E, F, G,[143] waaruyt U.Eerw. genoegsaam 'tselvige sullen connen sien. Onsen broeder Abraham Feylingius staat alle dagen naar Banda te vertrecken; belangende de overige broeders sijn tot noch toe in goede gesondtheydt. Met 't laatste schip, in de maand september, sullen wij op U.Eerw. missive ons door D. Hodenpeyl ter hand gesteld antwoorden.

Hiermede afbrekende – – – Petrus van der Vorm praeses, Petrus Bierman epist. scriba, N. Hodenpijl, Abraham Feylingius, Christianus Fredericq Nucella, B. Coeck ouderlingh, Ambrosius Spelt.

Ambon den 11 juni anno 1694.

P.S. Per desen bodem comen tot U.Eerw. over met kerkelijke attestatie den krankenbesoeker Balthasar van Veen en den adsistent Jan van Dam met Zophya Wijns sijn huysvrouw, en den oppermeester en ouderling Bartolomeus Coeck.

270. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 29 september 1694.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 279-282.

Eerwaarde, godsalige – – –

Volgens onse laatste missiven, met de schepen Andromeda en 't Huys te Spijck van onse vergadering tot U.Eerw. overgesonden, is onse belofte geweest om U.Eerw. laatste missive, gedagtekent 31 januari 1694,[144] te sullen beantwoorden, tot welkers voldoening wij nu dese onse missive afvaardigen met het scheepje Den Bril.

't Heeft ons niet onaangenaam geweest uyt U.Eerw. missive te verstaan die bijsondere sorge van U.Eerw. aangewend ten besten van de buytenkercken. Dog ondertusschen hebben wij oock gesien dat U.Eerw. sig seer verwonderen dat dese onse vergadering geen kerckelijk getuygenis aan Juffr. Gordon heeft overgesonden, jaa 'tselvige niet billijck achteden, waaromtrent U.Eerw. tot onderrichting diend als dat Juffr. Gordon noyt deselve (in Ambon zijnde) versocht heeft en bijgevolg niet ingehouden nog geweygert is. En dat in Banda haar

[142] Zie aantekening bij doc. 258.
[143] Zie doc. 258 en doc. 266.
[144] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 108-114.

deselve niet toegesonden is, is de reden geweest dat onse vergadering in dieselve brief uyt Banda door D. Gordon, haar man, aan onse vergadering geschreven waarin de kerckelijke attestatie versocht wierd, tegelijk versekerd wierd dat sij daar reeds ter H. communie gingen, en daarom van geen nut conde zijn, temeer dewijl de kerckenraad van Banda ons oock daarover niet 't minste heeft geschreven, hebbende ondertusschen de kerckenraad doe sijnde[145] bij ons weten niets ten laste van haar gehad, 'twelcke wij dan de broederen van Batavia, mits die de goetheydt hebben van daar nu over te schrijven, vervolgens notificeren.

De vergadering, gesien hebbende 't gesustineerde in U.Eerw. brief aangaande de saak van D. Gordon daarin gemelt, bekent seer geern daarvan geen consequentie te kunnen sien, waarom se oock aan U.Eerw. censure weynig defereert, ten waare U.Eerw. demonstrative redenen wisten te geven.

D. Petrus van der Vorm, gesien hebbende de moeyte die U.Eerw. hebben believen te nemen om van D. Gordon explicatie wegens 't geposeerde in de bewuste brief uyt Banda af te vragen, vind sig daarvoor verpligt, bedanckende hertelijck de broederen, maar in gemeld antwoord geen genoegen kunnende nemen, alsoo 'tselve geenssins satisfactoir is aan de gemelde inhoud des geseyden briefs, soo is nogmaals sijn versoeck ernstig en nedrig dat bij U.Eerw. soo veel te wege mogt gebragt werden dat genoemde D. Gordon daarop positive en sonder omwegen antwoorde, dat het U.Eerw. vergadering selfs oock konde blijcken dat de saack in die brief gementioneerd voldaan wierd, 'tsij tegen D. van der Vorm of anderssins, opdat hij sig in 't toecomende daarna konde rigten, om daar verder in te doen wat desselfs oordeel daarop soude comen te dicteren.

Aangaande 'tgeene U.Eerw. schrijven met blijdschap vernomen te hebben de meerder eenigheyd tusschen de politie en kerck dan te vooren, daaromtrendt konnen wij seggen en met blijdschap bekendmaken 't continueren en aanwassen van die eenigheyd (gelijck oock onder de broederen), de oorsaak van de oneenigheyd vliedende, welcke zijn geweest scherpe pretenties, waaruyt de groote oneenigheyd tusschen politie en kerck geresen en steeds haar voedsel getrocken heeft. Gelijck blijckt uyt 'tgeene nu jongst alhier voorgevallen is, wanneer D. Valentijn voor sijn hooft en volgens gedaane belofte van goed gedrag, in praesentie van de gecommitteerdens van weersijden als die van de politie en kerckenraad, seeckere resolutie van den 15e february 1692 weggenomen, geretracteert en geroyeert heeft, als in margine van voornoemde resolutie van den 15e february 1692 met sijn eygen handtekening bekragtigt, te sien is,[146] soo dat wij van de minste oneenigheyd onder ons niet en weten.

Ondertusschen soo bedancken wij U.Eerw. voor de bekendmaking aangaande den welstand der broederen en der kercke, gelijck oock 't herstellen en verplaatsen der broederen. Belangende de kercke alhier sullen U.Eerw. uyt de nevensgaande visiterapporten[147] genoegzaam konnen sien de geheele gesteldheyd deser kercke, konnende niet voorbijgaan daarneffens tot meerder vergenoeginge te seggen dat de maandags en 's woensdags catechisatiën omtrendt de Inlandsche meesters en inwoonders, nu een geruymen tijd door sijn E. D. van der Vorm ingevoerd hier aan 't Casteel, reeds goede vrugt en effect beginnen te geven, gelijck D. Hodenpeyl in sijn district op en onder Honymoa heeft nagevolgt, soodat onder Gods zegen daar nog yets goets en dienstigs van te verwachten is, waarin oock wij van hoogerhand met allen ijver in geholpen worden.

D. Valentijn in onse vergadering voorgedragen hebbende dat sijn Eerw. van genegentheyd was de bijbel in 't Maleitsch over te setten, versogt meteene daartoe een goed getuygenis van deselve, 'twelcke oock sijn Eerw. toegestaan wierd, mits de vergadering 't voorschreven werck eerst sag, en consteerde dat het haar getuygnis meriteerde. Dog sijn Eerw.

---

[145] De toenmalige kerkenraad.
[146] Niet aangetroffen. De inhoud van de betreffende resolutie is onbekend.
[147] Zie hiervoor, doc. 261-264, 267, 268.

heeft sulcks noyt gedaan, maar daarentegen, na men van buyten hoord, de meesters, die al te onwetende in sig selfs zijn om daarover te oordeelen, buyten onse kennis nog, die oversetting laten sien, en vervolgens een plausibel getuygnis daarvan afgevergt. Waarom dese vergadering, gehoord hebbende dat op Batavia dat werck met ijver reeds soo verre gebragt was dat ten minsten een goet deel daarvan welhaast het licht mocht sien, van haar pligt heeft geoordeelt de broederen van Batavia daarvan kennis te geven, opdat het goed voornemen onder U.Eerw. met een goede en pieuse intentie begonnen, door een bedeckte en irraisonabele weg niet mogt ondermijnd en geturbeert werden.

De broederen Colde de Horn, Bierman en Nucella beginnen oock al merkelijcke tekenen te geven van haar ijver in 't aanleeren van de Maleytsche taal, hoopende dat haar Eerw. in 't kort bequaam sullen zijn om dese kercken dienst te konnen doen.

D. Feylingius, van hier den laatsten juny na Banda vertrocken zijnde om aldaar sijn dienst te presteren, is eyndelijck na veel suckelens, groote leckagie van 't scheepje en bij gebreck van water in Ternate den 1e augusti deses jaars aangeland, alwaar veerthien dagen geweest zijnde is van daar wederom naar Banda vertrocken en na een maand tijdts aldaar gearriveerd.

En terwijl door 't afsterven van onsen broeder Cornelis Koterier dese kercke wederom van haar ordinair en benodigt getal verminderd is, soo versoecken wij U.Eerw. voorsorge teneynde desselfs plaats wederom mag werden vervuld, en soo 't wesen kon met een broeder die reeds het fondament tot de kennis van den Maleytsche taal gelegt hadde, teneynde dese Inlandsche gemeente des te eerder vrugt en dienst daarvan genieten kon.

Gelijck wij mede U.Eerw. versoecken dat dese ingeslootene missive door U.Eerw. voorsorge aan de Eerw. kerckenraad tot Middelburg haare bestelling mag erlangen, welker inhoud ten dien eynde streckt, opdat den aucteur van den ingeleyde brief (genaamt Salomon Storm, winckelier alhier[148]) mogte weten of hij het sacrament des doops ontfangen hadde of niet, soo van neen dan mogte ontfangen, en vervolgens de belijdenisse van sijn geloof doende ter H. communie toegelaten werde.

Nademaal den sergeant Dirk van der Lingen, geboortig van Wijk te Duursteden, alhier sonder U.Eerw. kerckelijke getuygnis aangekomen is, niettegenstaande hij ons betuygt heeft lidmaat der gereformeerde kercke te zijn, en onder U.Eerw. gecommuniceerd te hebben, versoecken wij U.Eerw. om nader onderrigting ende kennis daarvan te mogen hebben. En tot nader onderrechting, soo segt voornoemde sergeant sijn kerckelijke attestatie aan den Eerw. D. Zas gegeven te hebben in 't jaar 1689 omtrend kerstijdt.

Tot U.Eerw. komt oock over met kerckelijk getuygnis Juffr. Helena ab Engelis, huysvrouw van den ondercoopman Anthony Snaats.[149] En maken oock verder U.Eerw. vervolgens bekend als dat de namen van den chirurgijn Jan Kroy en sijn huysvrouw Margarita Kroy, vertrocken na Batavia met 't scheepje Duyfje, volgens gewoonte van den predickstoel afgeroepen zijn, tegens dewelke niets ingebracht is, soodat wij hoopen dat U.Eerw. deselve als stigtelijcke ledematen onder U.Eerw. opsicht sullen nemen.

Hiermede sullen wij eyndigen, en naar onser aller hertgrondige groetenisse – – – verblijven wij, U.Eerw. gantsch dienstwillige en genegene vrienden, dienaren en medebroeders in Christo, den kerckenraad van Ambon, Petrus van der Vorm, Petrus Bierman epist. scriba, N. Hodenpijl syn. p.t. scriba, H. Kolde de Horn, Christianus Fredericq Nucella, Lodewijck van Bartem,[150] Frans Colijn,[151] X 't teken van Domingus Uspessi, B. de Silva.

Ambon aan 't Kasteel Victoria den 29en september anno 1694.

---

148 Kassier van de VOC te Ambon.
149 Anthony Snaats, van Den Briel, 1686/1688 assistent.
150 Ouderling te Ambon juni-oktober 1694.
151 Burger, afkomstig van Banda.

271. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE OP MANIPA, BUANO EN IN DE BOCHT VAN PIRU-TANUNU DOOR DS. PETRUS VAN DER VORM. Ambon, z.d. [november 1694].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

Visite van kerken en scholen op d'eylanden Manipe, Boanoa en de bogt van Piroe en Tanoenoe door den predikant Petrus van der Vorm.

Anno 1694 den 24 october met de corcorrevloot onder den Edelen heer gouverneur Nicolaas Schaghen in den avondstond vertrokken zijnde, ben ik eindelijk omtrent 12 uur 's middags voor de ronduit Wantrouw op *Manipe* ten anker gekomen, sijnde dit den 6e dag van mijn vertrek van Ambon, welke dingen mij soo moejelijk voorgekomen sijn dat se mij geen opinie verder overlaten om na Boero verder, daar het een vrij booser water maakt, voort te setten, maar 'tselve uit te stellen, dat 'er van Ambon selfs met het fluitscheepje of eenige Compagnies chaloep mij of een ander beter gelegentheit na Boero gegeven werd.

Aldaar dan vrijdags den 29 dito als gesegt aangeland sijnde, sag ik 's namiddags nog de schole, onder de meester Alexander Vernooy, alwaar bij de rol 55 kinderen liepen, sijnde daarvan 3 door siekte absent. Die de catechismus en schrijven leerden, sijn 8 jongens, 9 meisjes. Die Aldegonde leerden 6 jongens, 1 meisje. Die A.B. en de gebeden leerden 11 jongens, 17 meisjes. Tesamen 52.

't Opseggen ging wel, 't lesen was al veel met lijmen en toonfouten vermengt, dog zoo menigvuldig niet als wel in eenige and're scholen; 't schrijven had hier al veel verbetering van nooden, waartoe ook al voorschriften noodig sullen sijn.

't Singen ging na d'oude en bedorve trant, dog volgens order sal de crankbesoeker daar nader op letten, en de meester de beginsselen en de psalmen wel te singen geven. De boeken die hier ten dienst van school en kerk onder de meester berusten, sijn: 2 N. Testamenten dog oud en af, 2 Carons, goed, 2 Geneses, oud, 25 catechismi, 9 Aldegondes, 9 A.B. boekjes, 4 Djalan kasurga, waarbij van nooden sijn 1 N. Testament, 2 Ichtitsaar catechismoe, 1 Duits psalmboek in 12o.

Wegens ouderdom en bekwaamheit werden van 't schoolgaan onslagen Abraham Lilise, Cornelis Soelisem, Gerrit Kapipalia op voorwaarde soodra sijn dingen wat beter sal weten, Mattheus Mauneha, Domingos Ihoe, Judit Kapa, Ursila Hakakaw, Helena Omase, Inis Oerape, Paulina Pocaoe, Ursila Maoehoe, Maria Soehoene.

's Anderendaags, den 30 dito, predikte ik op de ronduyt Wantrouw voor de posthouders in 't Duyts, en nam 's namiddags d'catechisatie onder 't inlands Christendom waar, verschijnende aldaer 87 ouden, als 29 mans en 58 vrouwen. 't Opseggen der gebeden en kleine vraagjes etc. ging van eenige al redelijk, dog was van de meeste al met groote tederheit gemengt. Onder den gantschen hoop had men 9 mans en soo veel vrouwen die lesen konden, alsmede 9 singers en geen singster. Voorts ondervroegen w'ook 9 oude luiden die uit het Morendom tot de christenkerk sig wilden begeven, welke na 'er gelegentheit bekwaam bevonden.

Den 31en dito, sondags, volbragt ik alhier de godsdienst, 't H. avondmaal aan de ledematen en den doop aan 13 jonge kinderen en 9 voorschreven oude luiden bedienende. De christenen die sig hier bevinden, sijn: oude luiden mans 65, vrouwen 69, 134; scholieren jongens 26, meisjes 29, 55; kinderen jongens 10, meisjes 18, 28; tezamen 217. Ledematen sijn alhier mans 11, vrouwen 7, tesamen 18.

Voorts zijn 'er nog Hollantse ledematen, als Samuel Jacobsz, sergeant commandant, Leonora de Soisa desselfs vrouw, Simon Coeslager kranckbesoeker, Hans Jacob Meijer chirurgijn, Ferdinandus Verhagen soldaat.

Tegen den avond begaven w'ons na *Boanoa*, alwaar 's anderendags den 1[en] november omtrent de middag aankwamen, 's namiddags de school onder de meester, Johannes Massenaar, siende, alwaar bij de rol 65 kinderen liepen, sijnde daar 4 door siekte van absent. Die de catechismus en schrijven leerden, sijn jongens 11, meisjes 9. Die Aldegonde leerden jongens 6, meisjes 5. Die A.B. en de gebeden leerden jongens 19, meisjes 11. Tesamen 61.

't Opseggen ging wel, 't schrijven nam eenigsins toe, 't lesen had nog veel verbetering van nooden, 't singen ging al mede nog op d'oude trant.

De boeken die alhier onder de meester ten dienst van kerk en school berusten sijn: 1 N. Testament, 2 Carons predicatieboeken, 3 Geneses, 10 catechismoe, 7 Aldegondes, 20 A.B. boekjes, waarbij nog van nooden sijn 1 N. Testament, 1 Duits psalmboek, 2 Ichtitsaar catechismoe.

Voorts wierden ter reden van bekwaamheit en ouderdom van 't schoolgaan, om 's saturdags en sondags 's avonds ter catechisatie nader geleert te werden, ontslagen dese navolgende personen, als: Eva Taroepa, Aristina Hoilata, Rachel Mataheloe, Mattheus Lecahêna, Jordaan Tamatêna, Gabriël Lisamole, Bastiaan Roemapêsi.

Op den avond nam ik den catechisatie der christenen waar, bevindende alhier tegenwoordig 45 mans en 74 vrouwen. 't Opseggen ging doorgaans tamelijk ten opsigt van de gebeden en kleine vraagjes. Onder de mans waaren er 10 die lasen, en van de vrouwen 14; singen wisten 11 van d'eerste en 13 van de laatste.

Voorts waaren er 3 mans en 2 vrouwspersonen, soo uit het Mooren- als heidendom, die sig tot de christelijke gemeente willende begeven ondervraagt en vervolgens op hun belijdenis op morgen tot den H. doop toegelaten sijn, dog twee, man en vrouw, uitgestelt die ten H. avondmaal wilden gaan, tot wat meerder kennis bekomen sullen hebben.

's Anderendaags den 2[en] november, dingsdags, nam ik alhier de godsdienst waar, doopende even-voorschreven oude luiden en nog 16 kleine kinderen, en aan de ledematen 't H. avondmaal des Heeren bedeelende. 't Getal der christenen op dit eylant loopt uit op: oude luiden mans 142, vrouwen 140, 282; scholieren jongens 39, meisjes 26, 65; kleine kinderen jongens 51, meisjes 57, 108; tesamen 455. Ledematen zijn mans 14, vrouwen 14, 28.

Hebbende in 't laast ook een paar in d'houwelikke staat bevestigt, als Domingus Claas van Tean, Henrica Hatatapela van Soelipatan.

Van Boanoa in de nagt vertrekkende, setteden wij 's morgens daaraan, den 3 november, 's woensdags, de lantweg over na de binnecust van Ceram, en kwamen omtrent de middag op *Piroe* aan, daar we de school onder de meester, Abraham Pasqual, sagen, loopende bij de rol 16 kinderen, alle present. Die de catechismus en schrijven leerden, sijn: 2 jongens, 1 meisje; die Aldegonde leerden 3 jongens, 6 meisjes; 16[152] tesamen.

't Opseggen ging tamelik wel, 't schrijven nam wat toe, alsmede 't singen, maar 't lesen diend wel wat netter te gaan. De boeken die alhier ten dienst van school en kerk onder de meester berusten, sijn: 1 N. Testament, dog aan stukken, 2 Geneses, oud, 2 Carons predikatieboeken, 7 catechismi, 6 Aldegondes, 8 A.B. boekjes, 3 predikatieboeken van C. Wiltens; b'hoorende 'r nog bijgevoegt te werden: 1 Testament, 2 Ichtitsaar catechismoe, 1 Duyts psalmboekje. Ter reden van bekwaamheit en ouderdom werden ontslagen van 't schoolgaan Esaias Tapikori, Hendric Lekalatoe, Ursila Ninimoni.

's Avonds nam ik de catechisatie der oude luiden waar, wanneer er 22 mans en 21 vrouwen verschenen. 't Opseggen der gebeden etc. en kleine vraagjes was met veel tederheit gemengt, sijnde daar evenwel onder die 't selve al tamelijk wel wisten te doen; 7 mans lasen en songen 'er, en 6 vrouwen wisten wat van 't eerste alleen.

Ondervroegen ook 4 oude luiden, 1 man en 3 vrouwen, die uit het heiden- tot het christendom wilden overgaan, bevonden se seer teder in kennis te sijn, dog hebben niettemin

[152] Ten rechte 12. Zie de verzameltabel aan het slot.

goed gevonden haar tot den doop toe te laten, als we sagen haar goede begeerte en opregte belijdenis op de vragen die des aangaande deselve voorgestelt sijn.

's Anderendaags, donderdags den 4 dito, nam ik alhier de godtsdienst waar, doopende voorschreven personen en daarnevens 3 jonge kinderen, ook de ledematen 't H. avondmaal bedeelende. Christenen in dese negrij sijn: oude luiden mans 44, vrouwen 33; scholieren jongens 8, meisjes 8; kleine kinderen 24; te samen 117. Ledematen: mans 3, vrouwen 2, tesamen 5. Waarbij nog komen Abraham Pasqual schoolmeester en desselfs vrouw Anica de Costa.

Denselven dito kwamen op *Tanoenoe* en sagen vooreerst de school, alwaar onder de meester, Domingos Riri, 10 kinderen bij de rol liepen, alle present. Die de catechismus leerden sijn: jongens 2, meisjes 2. Die Aldegonde leerden: jongens 1, meisjes 3. Die A.B. leerden: jongens 2. Te samen 10.

't Opseggen ging redelijk wel, met schrijven begon men hier maar als een begin te maken, gelijk ook het lesen, dat evenwel nog wat beter ging. 't Singen moet nog een aanvang nemen. De boeken alhier sijn: 2 Carons predikatieboeken, 1 Ichtitsaar catechismoe, 3 catechismi, 6 Aldegondes, 5 a.b. boekjes, zijnde aldus van nooden 1 N. Testament, 2 Geneses. Mits ouderdom en bekwaamheit is ontslagen van 't school Helena Ninisa-ira.

We begaven ons ook tot ondersoek van d'oude luiden alhier. Sommige seiden nogal tamelijk op de gebeden, 10 geboden etc. en kleine vraagjes, waarin se nog verder behoorden voort te gaan. Drie manspersonen sijn ook tot de H. doop toegelaten, die op hun belijdenis uit het heidendom overgingen.

We namen ook de godsdienst waar, doopende voorschreven luiden en 3 jonge kinderen, alsmede 't H. avondmaal aan de ledematen bedienende. Christenen in dese negrij sijn: oude luiden mans 16, vrouwen 16; scholieren 10, kleine kinderen 5; tesamen 47. Ledematen, mans 3, vrouw 1, tesamen 4.

Tesamen gerekent sijn'er:

plaatsen	meesters	schoolkinderen	ledematen	gedoopte	christenen
Manipa	1	55	18	22	217
Boanoa	1	65	28	21	455
Piroe	1	16	5	10	117
Tanoenoe	1	10	4	6	47
Tesamen	4	146	55	59	836

Petrus van der Vorm. Accordeert: Christianus Fridericus Nucella epist. scriba.

272. Brief van ds. Nicolaas Hodenpijl en ds. Hermanus Kolde de Horn aan de kerkenraad van Ambon betreffende een visitatie van de christenen te Tihulale. Haruku, 27 december 1694.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten, ongefolieerd. Afschrift.[153]

Eerwaarde, godsaalige en seer geleerde Heeren en veelgeliefde medebroederen etc.

Eerwaarde Heeren.

Ter opvolginge van U.E. commissie, op mijn voorstel beyde en mijn versoek wegens de nieuwe kerke van Tihoelale gedaan en in U.E. kerkelijke vergaderinge voorgedragen, en bij U.E. daarboven verstandelijk beraamd, sijn wij, d'Eerw. N. Hodenpijl en ik, met de weder-

[153] In het afschrift is de tekst op een aantal plaatsenen duidelijk in het ongerede geraakt. Deze plaatsen worden niet afzonderlijk geannoteerd.

sijdse ouderlingen (op voorgegaane tijdberaaming) op vrijdag den 10 deser maand december des ochtens vroeg van Roemakay naar Tihoelale vertrokken, alwaar wij in weynig tijds waaren, gingen nog dienselven tijd in school. En naar de kinderen van die van Camariën en Tihoelale dewelke daar waaren ondervraagd te hebben, gingen wij over tot het examen der Tihoelalesen dewelke duslang de heylige doop over haar versogt hadden, dewelke alle aan die selfde plaats, als de kerken en school tegelijk sijnde, waaren vergaderd. Wij ondervroegen deselve, en verhoorden haar over en in de gebeden, de tien geboden des Heeren, het geloof ende de kleine vraagjes, waarin sij alle niet eveneens bedreven en wel geleerd waaren. Sommige kenden se alle, andere maar een gedeelte, andere maar het geloof en de kleine gebeden, onder welke selfs waaren die nog maar het vader onse alleen geleerd hadden. So was het onder de maans, so onder de vrouwen.

Wij dan, hierover onderling met d'ouderlingen in een nader overweginge koomende en dat brengende, vielen d'aanmerkingen over deese saaken selfs, en even sooals sij daar lagen niet alleen, maar ook gelijk sij sig in deese haare omstandigheden bevonden in deese waaren,[154] dan of sij alle, dan alleen sommige, tot heylige doop stonden te werden toegelaaten, en of 'er eenige van de bekwaamste uyt haar tot de gemeenschap van des Heeren tavel souden werden toegelaaten en mededeelen, dan niet. Men sag wel dat sij in hetgeene waarin sij onderweesen waaren maar van alles, en dat nog ten alderbesten genoomen niet meerder als de eerste beginselen konden hebben gesmaakt. Men sag ook wel dat het onderwijs aan de meeste aller verre wegs, daartoe nog seer weynig hadde konnen doen. Hierbij kwam nog dat hetgeene sij geleerd hadden, sij dat hadden geleerd in een taal die vremd is en dewelke sij niet en verstaan, weshalven dat sulx niets anders als seer swakke indruksels op haar geest kon hebben gemaakt, en dat vervolgens alles hetwelke daarover in haar gemoed geplant was, door d'uytleggingen in haar taal selfs, en in die aanwijsingen moesten sijn gevallen. Wij sagen meede wel dat er verscheydene onder liepen dewelke op die haare weg nog maar ernstelijk[155] hadden begonnen. Egter stond hier tegens over dat sij alle hier niet even lang geweest waaren. Sommige waaren oud, sommige sijn ook veel bekwamer om te konnen leeren, en hebben veel sterker geheugenis als andere. Behalven dat, so was het onderwijs en eerste ken-stukken van onse godsdienst aan haar geleerd in een taal die sij nog kennen nog verstaan, maar met deselve aanleeren. Nog meer, sij waaren niet lang geleert en hebben nu maar een jaar een meester bij haar gehad, en bovendien, soo leerd een meester niet meer als hij ken, en sij alle volgen daarin eene voet, dat is, dat sij het van buyten leeren. Wij sagen meede wel dat hier niet wel wat anders konde sijn, nog veel meerder plaatshebben, als meest overal gevonden werd.

Maar boven dit alles kwam hier bij, dat wij haare overlange begeerte niet alleen sagen, maar ook deselve in haar, en niet duyster haare kragt en beweginge, over aller aangesigten heen verspreyd, ontwaarende veelligt een uytgestrekte begeerte naar de H. doop en d'ingang in het Christendom, veel kragtiger als de beginselen van soo swakken onderwijs andersins eenigsins magtig scheen te konnen doen. Men sag dit ook niet aan dan met meedegaande beweegingen, en men had reedenen te hoopen dat de kennis en het gehoor van 't fondament der saligheyt, Christus Jesus, en de hoope des eeuwigen levens etc. in hem weggeleyd, in haar niet vroegtbaar was, maar werksaam tot d'omhelsinge van het Christendom. Hetwelke alles ons bewoog en goed deed vinden om haar alle gesamentlijk met haare kinderen door de H. doop het Christendom in te wijden, en deselve daardoor (soo veel doenlijk) in haar sugt tegemoed te koomen, en de hoop in haar te bouwen, en haar hierdoor tegelijk ook volkomentlijk vanuyt het heydendom, met afsweeringe van hetselve, te doen uytgaan, en soo in onse kerke aanneemen, maar dog met de heylige communie, en haarer aanneeminge

[154] Mogelijk is hier in het afschrift een regel uit de originele brief weggevallen.
[155] Voorgestelde lezing: eerstelijk.

tot de gemeenschap van des Heeren tafel, en het avondmaal des Heeren, tot meerdere preuven en bewijsen van haare sugt en liefde tot het Christendom in haar af te wagten. Weshalven dat sij, met voorhoudinge deeser, allesins, tot vord're neerstigheyt en onderwijs aan haar selfs, als nu voornamentlijk van haar pligt sijnde, en aan de meester wierden aanbevoolen. Hierom soude ook aan deese plaats geene uytdeelinge van des Heeren heylige avondmaal voor deese visite, maar desselvs ledematen van daar tot Roemakay ter heyligen communie meedekoomen. Weshalven wij des naar de middags na de kerk gingen en tot het bijwoonen der godsdienst tesaamen verscheenen, alwaar d'Eerw. N. Hodenpijl een applicabele predikatie deede,[156] opstaan, naar welke ik haar alle door de besprenginge van het water des doops de kerke inliefde, bedienende deselve te weeten aan 24 mans, 19 vrouwen, 43; 15 jongens en kleyne kinderen, 12 meysjes en jonge kinderen, 27; 70 tezamen.

Hiermede, en de godsdienst behoorlijk geëyndigd sijnde, en naar aan deselve alles wederom te hebben aanbevoolen, vertrocken wij ook nog wederom dienselfden avond naar Roemakay, en hebben voor so veel, onses beraadens, in deese onse commissie konnen doen, volbragt. Waarvan meede, en met behoorlijke bekendmakinge aan U.Eerw. kerkenraad, met toewenschinge van des Heeren geest en genaden over U.Eerw. persoonen alle en heylige diensten, verblijven wij mits deesen, onder stont: Eerw. godsaalige Heeren etc., U.Eerw. mede-arbeyders en dienstgewillige in Christus, was getekend: N. Hoodenpeil, H. Kolde de Horn. Collationeert, accordeert: Christianus Fridericq Nucella ep. scriba.

Haroeko den 27^{en} december anno 1694.

273. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua, Nusa laut en Ceram door ds. Nicolaas Hodenpijl en de ouderlingen Anthoni Mayassa en Joannes Pattikayhatoe. Ambon 7 januari 1695.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Rapport der visiten gedaan door den predikant Nikolaas Hodenpijll en ouderling Anthoni Mayassa, radja van Oulat, en Joannes Pattikayhatoe, patti van Titaway, omtrent de kerken en schoolen op de eylanden Honimoa, Nussalaut en Ceram, gesonden aan de Eerw. kerkenraad op Amboina den 7^{en} january anno 1695.

Den 4^{en} october anno 1694, des maandags in de morgestont omtrent 7 uuren, ben ik N. Hodenpijll, verzeld met den radja van Oulat Anthoni Mayassa, ouderling van 't eyland Honimoa, na dat van Nussa-laut overgestoken om de bezoeking van schoolen en kerken op genoemt eyland te doen. Omtrent ½ 10 uuren kwamen wij aan de ronduyt Beverwijk, onder welkers geschut de negerijen *Sila en Leinitou* zijn gelegen. Op of weynig tijds na onse aankomst kwam den patti van Titaway, Joannes Pattikayhatoe, ouderling, die mij tegens die tijd daar bescheyden had, mede sig bij ons voegen.

Des namiddags besogten wij het school van de twee reeds genoemde negerijen, alwaar bij den rol vonden 68 kinderen, waarvan 64 ter school, dog 4 kinderen daar door ziekte niet tegenwoordig waeren. Die de groote catechismus hadde geleerd waaren jongens 16, meysjens 1; nog waaren leerende jongens 8, meysjens 3; Aldegondes vrageboekje geheel uyt jongens 7, meysjens 8; 't a.b.c. en gebeden leerde jongens 13, meysjens 8, somma jongens 44, meysjens 26.[157] Het leezen der eerste was redelijk, dog het schrijven slegt.

[156] Hier zijn vermoedelijk enkele woorden uit de originele brief uitgevallen.
[157] Ten rechte 20.

Het school was nog redelijk wel verzien van boeken, bevindende bij 'tselven onder den meester dese, namentlijk: 1 N.T. van Brouwerius, 2 Carons predikatieboek, 1 Wiltens predikatieboek, 12 Catechismus, 1 Djalan ka surga, 8 Aldegondens, 6 a.b.c. boekjes, 1 Ichtitsaar catechismoe of Kort Begrijp in de regt Maleyts-taal overgeset, alle nog bruykbaar, waarbij nog verstrekte 1 Genesis, 4 Ichtitsaars, 4 a.b.c. boekjes. Verloste mede uyt het school 3 kinderen om haar kloekte.

Den 5^{en} dito lieten we des voormiddags de inwoonders bij den anderen in de kerk vergaderen, om deselve te onderzoeken in hare kennis en onderwijsinge in de hooftstukken van het christelijk geloof, welkers getal in de 2 plaatsen nae de beschrijving der zielenrol waaren 625 persoonen. Na onderzoeking en ondervraging van dezelve bevond haar zeer weynig te verstaan, en buyten de kleine gemeine vraagkens niet bekwaam te antwoorden, waarop haar vermaande meerder lust en ijver omtrent den godsdienst en onderzoeking en aanleering in de kennis van 't christengeloofs te betoonen.

De ledematen, 25 in getal, te weten 3 Europees en 22 inlands, nodigde wij tegens namiddags ten H. avondmaal. Na de middags predikte voor de inwoonders in de Maleytse taal, doopte 8 kinderen.

Den 6^{en} dito des morgens vertrokken wij van hier na de negerij *Titaway*, bezogten terstont op onse aankomst het school onder den meester, Adriaan Malaroeroe, bevonden bij de rol 159 kinderen, waarvan 17 door ziekte en 12 door onwilligheyt absent waaren. Die de groote catechismus ten eynde hadde geleert waaren jongens 23, meysjes 2; die nog waaren leerende jongens 11, meysjens 2; die Aldegonde konde jongens 22, meysjens 4; die a.b.c. en gebeden leerden jongens 52, meysjens 14; somma jongens 108, meysjens 22. Het leezen en schrijven ging redelijk.

De boeken, goed of nog bruykbaar, onder den meester waaren: 16 groote catechismus, 4 Carons predicatieboek, waar 1 uit den band, 2 Genesis, 1 Djalan ka surga, 10 Aldegondens, verstrekte nog daarbij 1 N.T. van Hurnius, zijnde een oversetting der 4 evangeliën en d'Handelingen der appostelen, 4 Ichtitsaars, 4 a.b.c. boekjes. We verloste ook 3 jongens om haar kloekte van schoolgaan.

Des namiddags ondervraagde de inwoonders en onderwesen haar in de hooftzaaken van het christelijk geloof. Wij bevonden deselve mede gantsch onkundig en onwetende, zoo dat buyten de gemeine vraagkens niet wisten te antwoorden. Het getal der christenen na de beschrijvinge der zielen waaren 1408 persoonen. Wij recommandeerde en vermaande haar tot meerder ijver in 't bijwoonen van den godsdienst en aanleeren in de kennis der christelijken geloofs. Verders nodigde de ledematen ter H. tafel, welke in getal waaren 30 persoonen, te weten 19 mans en 11 vrouwen.

Den 7^{en} dito predikte voor de inwoonders, doopte 11 kinderen, troude 2 paar en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Des middags, kort na de eeten, schepten wij wederom voort na de negorij *Aboebou*, daar we terstond in school traden. Bij de rol onder den meester Jan Boy 103 kinderen, waarvan 2 door ziekte en 4 door onwilligheyt niet present bevonden. Die de catechismus ten eynde hadde geleerd waaren jongens 12, meysjes 2; nog leerde jongens 11, meysjens 3; Aldegondens hadde uitgeleerd jongens 9, meysjens 5; a.b.c. en gebeeden leerde jongens 40, meysjens 15; somma jongens 72, meysjens 25. Het leezen en schrijven was van sommige redelijk, dog van de meeste slegt.

De boeken onder den meester en bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius' oversetting, dog geheel uyt de band, 1 Carons predikatieboek nieuw, 1 dito geheel oud, los en distert, 2 Genesis geheel verslenst en distert, 7 Catechismus, 1 Djalan ka surga, 2 Aldegondens vraageboekje, 6 a.b.c. boekjes, 1 Ichtitsaar, verstrekte daar nog bij 1 Genesis, 4 Ichtitsaar, 4 a.b.c. boekjes. Verloste 6 kinderen om haar kloekte van 't schoolgaan.

Den 8en dito catechiseerde des voormiddags de inwoonders, zijnde in dese plaats na de rol van de beschrijvinge der zielen 786 in getal. We bevonden dezelven niet beter dan in de voorige genoemde plaats, waarom mede dezelfde vermaninge aan haar dede. Hier nodigde wij de ledematen, in getal 12 persoonen, 6 mans en 6 vrouwen, tot het avondmaal namiddags.

Na het middagmaal lieten wij de inwoonders wederom bijeenvergaderen in de kerk, predikte voor dezelve, doopte 6 kinderen, troude 2 paar en bediende het H. avondmaal aan de tegenwoordige ledematen. Kort na de predikatie wandelde wij na de negerij *Akoon*, omtrent een klein uur gaans van daar gelegen.

Den 9en dito, des morgens omtrent 7 uuren gingen wij in 't school onder den meester Lucas Tarihoesa. Daar bij de rol bekent vonden 50 kinderen, die alle uitgesondert 4 zieke tegenwoordig bevond. Die de catechismus hadden uitgeleerd jongens 6, meysjes 3; nog leerde jongens 2, meysjes 1; Aldegonde jongens 7, meysjes 5; die a.b.c. en gebeden leerde waaren jongens 15, meysjes 7. Somma jongens 30, meysjes 16. Het leesen ging redelijk wel, dog het schrijven maar gemeen, en na de oude trant.

De boeken onder de meester bij school bevond waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting uit den bant, 1 Carons predikatieboek, 2 Genesis, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 8 Catechismus, 4 Aldegondens vraageboekjes, 9 a.b.c. boekjes, waarbij nog verstrekte 4 Ichtitsaars. Verloste ook 3 kinderen uyt 't school.

Na 't schoolbesoeck gingen wij in de kerk, daar de inwoonders onderwijlen had laten vergaderen, zijnde ter deser plaats 298 persoonen, die vervolgens catechiseerde en mede als van de voorige gezegt is bevond. Nodigde de ledematen tegens namiddag ten H. avondmaal. Na de middag predikte wij voor de inwoonders, doopte 3 kinderen, trouwde 2 paar persoonen en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen, welke 11 in getal, namelijck 6 mans en 5 vrouwens, waaren.

Tegens den avond vertrokken wij van hier en schepten na de negerij Amet, dog vonden goed voort te scheppen na de ronduyt Beverwijk, om den volgende dag daar voor het guarnisoen te prediken, daar wij nogh met het vallen van de avond aan kwaamen.

Den 10en dito, sondag, predikte dien dag voor de posthouders op de ronduyt voornoemt, bleven dien nagt aldaar ten huyse van den commandant over.

Den 11en dito schepten wij wederom terug na de negerij *Amet*. Op onse aanlanding aldaar, zijnde omtrent 8 uuren in de morgestond, traden wij in 't school. Onder den meester Thomas Neyra bevonden bij de rol 115 kinderen, waarvan tegenwoordig waaren 97. De anderen waaren door ziekte of onwilligheyt, namelijk 13 van de eerste en 5 van de laatste, niet present. Die de catechismus hadde geleerd waaren jongens 26, meysjes 5; nog leerde jongens 17, meysjes 5; Aldegonde hadde uitgeleerd jongens 10, meysjes –; a.b.c. en gebede leerden zijn jongens 17, meysjes 17; somma jongens 70, meysjes 27. Het leesen ging redelijk, dog het schrijven gemeen en slegt.

De bevonde boeken bij 't school en onder den meester waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overgesett dog geheel uyt der bant, 3 Carons predikatieboek, waar 2 geheel los waaren, 1 Genesis, 2 Ichtitsaars, 15 catchismus, 7 Aldegondens, 4 Djalan ka surga, 4 a.b.c. boekjes, waarbij nog verstrekte 1 N.T. van D. Hurnius overzetting, 1 Carons predikatieboek, 4 Ichtitsaars, 4 a.b.c. boekjes. Ook verloste we 7 kinderen uyt het school om meervermelde reden.

Kort daaraan gingen wij naar de kerk en ondervraagde de inwoonders, welkers getal na meer gemelde rol in dese negerij was 992 persoonen, waarvan 25 ledematen. Dezelven bevonden mede buyten de gemeine vraagkens weynig te weten, waarom haar mede als de voorige anderen vermaande tot meerder ijver etc. in de leer en kennis van het christelijk geloofs te betoonen. De ledematen nodigde wij tegens namiddags ten H. avondmaal.

Boven desen waaren er 4 persoonen die haar belijdenis genegen waren te doen, en versogte deelagtig en mede ledematen van het 2de sacrament of verbondsteken des N.T. te

wesen, dog moesten haar om haar nog geringe kennis van de leere des geloofs met vermaninge sig verders te beneerstigen, en in kennis der zaken toe te nemen, tegens toekomende uytstellen.

Des namiddags predikte we voor de inwoonders, doopte 15 kinderen, trouwde 1 paar en bediende het H. avondmaal aan de ledematen, en bleven die nagt daar.

Den 12^{en} dito met 't opgaan van de zon spoedigde wij ons na *Nallahia*, daar ontrent 7 uuren kwaamen. Kort daaraan op het school onder den meester Adriaan Mole intredende, bevonden bij de rol 66 kinderen, waarvan 2 door ziekte en 1 door onwilligheyt niet ter school waar. De schoolkinderen die de catechismus van buyten konde waaren jongens 8, meysjes 2; die nog leerde jongens 7, meysjes 2; die Aldegondens vraagboekje wisten van buyten te beantwoorden jongens 8, meysjes 8; die de gebeden leerden jongens 16, meysjes 12; somma jongens 39, meysjes 24. Het leesen en schrijven was slegt.

De bevonde boeken zijn: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting verslenst en distert, 1 Carons predikatieboek, 1 Genesis, 6 Catechismus, 1 Ichtitsaar, 5 Djalan ka surga, 10 a.b.c. boekjes, waarbij nog voegde 1 N.T. van D. Heurnius oversetting,[158] 4 Ichtitsaars.

Hierop traden wij na de kerk, catechiseerden de inwoonders, welkers getal in dese negerij was 588 zielen of persoonen, waarvan 18 ledematen, die men niet slegter nog onwetender kon vinden, zoodat en den meester, die na onderrigting van sig menigmaal door den drank onbequaam maakte, en de christenen in 't gemeen, bestrafte over haar agteloosheyt en veragtering in de kennis van het geloove en 't betragten van dien, met aanmaninge van in 't aanstaande sig meerder te bevlijtigen.

De ledematen nodigde wij tegens namiddags tot het H. avondmaal. Dog 6 persoonen die sig hadde aangegeven, en versogten mede aan de tafel des Heeren te mogen komen, stelde we, om haar nog geringe kennis en onwetenheyd in de kennis van de hooftzaaken des christelijken geloofs, tegen aanstaande wederkomst uit.

Des namiddags predikte wij voor de gemeinte, doopte 7 kinderen, trouwde 1 paar en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Hiermede ons werk voor ditmaal op dit eyland verrigt hebbende, schepten wij nog dien avond na meergenoemde ronduyt, ruste dese nagt daar. Des anderen daags, den 13^{en} dito, nadat den ouderling Joannes Pattikaihatoe na sijn wooningplaats versogt had te vertrekken, die wij sulx niet konde weygeren, staken wij ook van hier over na Honimoa, en kwamen omtrent ½ 10 uuren op onse wooningplaats, Siri-sorri genaamt.

Hiermede moesten wij het verder werk van onse kerken en schoolen te besoeken voor een tijd staken, om redenen dat de honge of corra corra vloot met den Ed. Heer gouverneur deser provintie na de buytecomptoiren stont uyt te trekken, waardoor veele inwoonders op die vloot scheppende van haar plaats afwesig waaren, mitsgaders ook dat tegen dien tijd welke bestemt was, tegens den 20^{en} deser, volgens aanseggen van sijn Ed. op Amboina aan het Casteel moest wesen om de Maleytse kerk aldaar te bedienen so lang zijn Eerw. den predikant Petrus van der Vorm, welke met gemelde vloot mede, tot het doen van de visiten der buyte kerken en schoolen, stond te vertrekken, afwesig waar.

Waarom dan mijn spoedigende den 14^{en} dito na Poorten, de Pas, na Amboina begaf, en 15^{en} dito met den vroegen morgenstond van daar na Amboina, of het Casteel Victoria, daar den Maleyts dienst waarnam en verbleef tot den 13^{en} november, op welken dag mij wederom na Honimoa en Siri-Sorri mijn woonplaats begaf, daar den 14^{en} dito met zonsondergang aankwaam.

---

[158] D.w.z. een uitgave van de vier evangeliën van Ruyl-Van Hazel, herzien door Heurnius, en het boek Handelingen in een vertaling van Heurnius. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 12.

Den 16en dito vangen wij onse gestaakte visiten wederom aan, en vertrokken over Hatuwanno na Ceram, verzeld met den Eerw. predikant Petrus Bierman en ouderling Joannes Kayhatoe.

Den 17 dito met den vroegen morgenstond ons van Hatuwanno begeven hebbende, kwamen omtrent de middag op *Elipapoety*. Na het middagmaal begaven wij ons na school. Onder den meester Jacobus Delima bevonden bij de rol 55 kinderen en alle present. Die de catechismus hadden geleerd waaren jongens 13, meysjes 3; die nog leerden jongens 3, meysjes 2; die Aldegonde geleerd hadde jongens 6, meysjes –; die nog niet ten vollen jongens 5, meysjes 2; die a.b.c. en gebeden leerden jongens 18, meysjes 3; somma jongens 45, meysjes 10. Het leesen en schrijven was van de meeste zeer goed, verre hetgeene te vooren bevonden had.

Bevond bij 't school en onder den meester dese boeken: 1 N.Testament van D. Brouwerius overzetting, 2 dito catechismus versterst en distert, 2 dito Carons predikatieboeken, 2 dito Wiltens predikatieboeken, 1 Genesis, 10 Catechismus, 5 Aldegondens vraageboekje, 2 Djalan ka surga, 4 a.b.c. boekjes, 1 Ichtitsaar, waarbij nog verstrekte 6 Ichtitsaars, 8 a.b.c. boekjes.

Den 18en dito omtrent 7 uuren kwaam den manhaften luytenant Paulus de Breving[159] met zijn onderhorige corra corra vloot, na welkers afgedaane zaake wij de christenen ter deser plaats – welkers getal is 609 zielen, bij den anderen in de kerk, zijnde voor dees tijd nog een ligt opgeslage en ommantelde chaboo, alsoo de nieuwe kerk nog niet volmaakt waar – lieten vergaderen en vervolgens ondersogten na de kennis in de hooft-zaaken des geloofs, gelijk ook deselve onderwees tot meerder toeneming in dese. Zij waaren mede gantsch slegt en onwetende, waarom haar den meester met aller ernst aanmaande tot ijver en toeneming etc. We namen de belijdenis af van een persoon die, zijnde de zoon van een oud meester, ons redelijk in 't ondervragen wist te voldoen, so dat wij hem nevens d'andere ledematen, zijnde 16 in 't getal, tegens namiddags ten H. avondmaal nodigde, gelijk wij ter bestemder tijd voor haar predikte, doopte 11 kinderen en deelde het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Nog met den vroegen of voor-avondstond trokken wij van hier na *Ammahey*, bij ons nog krijgende den oud-radja Oelat, die op zijn corra corra mede onder deese vloot waar en verlof van den luytenant verkreeg, en kwaamen daar in de voornagt aan.

Den 19en dito des morgens traden wij in 't school. Onder den meester, Pieter Lucas, bij de rol bekend vonden 142 kinderen, waarvan maar 104 present waaren. De rest, als 5 door ziekte, en 33 door onwilligheyt, bleven agter. Die de catechismus had uitgeleerd waaren jongens 25, meysjes 12; nog niet uitgeleerd hadden jongens 15, meysjes 4; die Aldegonde van buyten wiste op te seggen jongens 7, meysjes 5; nog niet geheel uit jongens 7, meysjes 1; die a.b.c. en gebeden leeren jongens 18, meysjes 10; somma jongens 72, meysjes 32. Het leesen ging redelijk wel, dog het schrijven was maar gemeen.

De boeken bij 't school en onder den meester waren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting oud en distert, 2 Carons predikatieboek, 2 Genesis, 9 Catechismus, 13 Aldegondens, waarbij nog verstrekte 1 N.T. van D. Heurnius overzetting, 8 Ichtitsaars, 10 a.b.c. boekjes. Verlost ook 8 kinderen uyt het school om veelmaal vermelde reden.

Hierop traden wij na de kerk om de christenen te catechiseeren, welkers getal is 908 persoonen, en de ledematen 34, dog niettegenstaande deselve bijtijds hadden doen vergaderen, vonden wij weynig daar binnen, soo dat we met veel moeyten en na nog 2 uuren wagtens omtrent 200 persoonen in de kerk kregen, met welke dan genoodsaakt wierden voor te gaan met vraagen en onderzoek en verder onderwijs van de hooftdeelen des christelijken geloofs, maar bevonden deselve onwetend als die van Elipapoeti, zoodat de clagte van de meester omtrent het agterblijven van de kinderen uyt het school en bejaarde in de kerk en catechismusoeffening, maar al te klaar daardoor drestig wierd, waarom haar ernstelijk bestrafte en

[159] Vaandrig (1691), later luitenant, 1690-1692 diaken.

vermaande etc. De presente ledematen nodigde we ten H. avondmaal tegens namiddags, gelijk wij ook ter gewoonlijker tijd haar wederom dede vergaderen, en trouwde 1 paar persoonen en bediende het H. avondmaal.

Dezelvde nagt namen wij de reys wederom terug na huys, en kwamen des avonds op Sirisorri in onse wooning, te weten saterdags den 20^{en} dito.

Den 21^{en} dito, sondags, predikte dien dag in onse woonplaats en doopte 6 kinderen.

Den 22^{en} dito des morgens treden we na de negerij *Oelat*, alwaar aanstonts het school besoeken, daar onder den meester, Jacob Kota-oemar, bij de rol vonden 136 kinderen, alle present excepto 5 zieke en 6 onwillig. Die de catechismus van buyten hadde geleerd waaren: jongens 47, meysjes 9; nog niet geheel jongens 17, meysjes 2; die Aldegondens vraageboekje geheel uyt jongens 10, meysjes 1; nog niet geheel jongens 11, meysjes 7; die a.b.c. en gebeden leeren jongens 9, meysjes 12; somma jongens 94, meysjes 31. 't Leezen en schrijven der meeste was redelijk.

De boeken bij school onder den meester waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting, 3 Carons predikatieboeken, 2 Genesis, 8 Aldegondens vraageboekje, 1 Djalan ka surga, 1 Ichtitsaar, waarbij nog verstrekte 12 Ichtitsaar, 12 Catechismus, 12 a.b.c. boekjes. Verlost van t'school gaan [...][160] kinderen.

Na de middag catechiseerde de inwoonders, welke de gemeine vragens wiste te beantwoorde, gelijk ook de geboden konden, dog buyten voornoemde vragens wisten zij weynig te antwoorden, zodat het hier nog best van alle bevond. Het getal der christenen alhier 9..[161] zijn persoonen, waarvan 18 ledematen zijn, die we tegens morgen nodigde.

Den 23^{en} dito voormiddags predikte voor de inwoonders, doopte 14 kinderen, trouwde [...][162] paar en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

De namiddags reden[163] na de negerij *Ouw*, niet verre van daar gelegen, bezogten op onse aankomst terstont het school onder den meester Paulus Patikeke, bevonden bij de rol 151 kinderen, dog 12 door ziekte en 5 door onwilligheyt absent. Die de catechismus hadde uytgeleerd waaren jongens 56, meysjes 10; nog niet geheel konde jongens 10, meysjes 3; die Aldegondens vraageboekje wiste te beantwoorden jongens 6, meysjes 66; nog niet geheel jongens 6, meysjes 4; die a.b.c. en gebeeden leerde jongens 20, meysjes 13; somma jongens 98, meysjes 36. Het leezen en schrijven was redelijk.

De boeken bij de school en onder den meester waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting geheel distert, 1 Carons predikatieboek geheel los, 1 Genesis geheel los, 9 Catechismus, 13 Aldegondens vraagboekjes, 1 Djalan ka-surga, 1 Ichtitsaar, 15 a.b.c. boekjes, waarbij nog verstrekte 1 N.T. van D. Heurnius overzetting, 1 Carons predikatieboek, 1 Genesis, 3 Catechismus, 12 Ichtitsaars, 6 a.b.c. boekjes. Verloste mede 10 kinderen uit school.

Den 24^{en} dito des voormidags catechiseerde de inwoonders, welkers getal is 1319 persoonen, waarvan 21 ledematen, die we mede als van die van Oelat hebben aangetekend vonden. Hierop noodigde wij de ledematen tegens namiddags ten H. avondmaal. Na de middag predikte voor de inwoonders, doopte 8 kinderen, trouwde 10 paar en bediende het H. avondmaal aan de ledematen present.

Den 25^{en} dito des morgens vroeg trokken wij na de negerij *Poorten en Haria*. Na den eeten bezogten we het school onder den meester Francis Latoepoety, daar bij de rol bevonden 173 kinderen, waarvan 20 zieke en 23 onwillige absent waaren. Die de catechismus hadden geleerd waaren jongens 54, meysjes 11; nog niet geheel uit konde jongens 13, meysjes 4; die Aldegondens vraageboekje wiste jongens 5, meysjes 8; die a.b.c. en gebeden

---

[160] Niet ingevuld.
[161] De rest van het getal niet ingevuld.
[162] Aantal niet ingevuld.
[163] Zie ook hierna, onder Ihamahu.

leerde jongens 31, meysjes 7; somma jongens 103, meysjes 30. 't Leezen en schrijven was redelijk.

De boeken bij 't school en onder den meester waaren: 1 N.Testament van D. Brouwerius overzetting, 1 Carons predikatieboek, 3 Genesis, waarvan 2 geheel los uyt der bant, 13 Catechismus, 2 Djalan ka-surga, 13 Aldegondens, 12 a.b.c. boekjes, waarbij nog verstrekte 12 Ichtitsaars, 6 a.b.c. boekjes. Verloste ook 13 kinderen van 't schoolgaan om redenen als vooren.

Hierop gingen we na de kerk, ondervraagde en onderregtede de gemeynte, welke in dese 2 negerijen sterk zijn 1175 persoonen, waarvan 29 ledematen. Zij wisten buyten de gemeine vraagkens niets of weynig beantwoorden. De ledematen nodigde wij tegens namiddags tot het H. avondmaal. Ter welker tijd de gemeinte wederom hebbende doen vergaderen, predikte voor deselve, doopte 8 kinderen en trouwde 3 paar persoonen, bediende vervolgens ook het H. avondmaal aan de ledematen present.

Den 26^{en} dito trokken wij na de negerij *Booy*, besogte aanstonds het school onder den meester Isaac Manoetoe, daar bij de rol bekend vonde 71 kinderen, alle present, excepto 2 zieke. Die de catechismus hadde geleerd waaren jongens 23, meysjes 7; nog niet heel uyt wiste jongens 4, meysjes 2; die Aldegondens vrageboekje voll jongens 5, meysjes 2; en nog waren leerende jongens 5, meysjes 4; die a.b.c. en gebeden leerde jongens16, meysjes 1; somma jongens 53, meysjes 16. Het leesen ging redelijk, dog het schrijven slegt.

De boeken die t'school, en onder den meester bevonden waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting, 2 Carons predikatieboek, 1 Djalan ka surga, 7 Catechismus, 1 Wiltens predikatieboek, 3 a.b.c. boekje, waarbij nog verstrekte 1 Genesis, 8 Ichtitsaars, 6 a.b.c. boekjes. Verlost ook 3 kinderen van schoolgaan.

Denselven voormiddag catechiseerde wij de christenen en inwoonders, welke onder 't schoolbezoek bij den anderen hadden doen vergaderen, in getal zijnde 438 persoonen, waarvan 15 ledematen. We bevonden deselve mede onosel en onkondig, waarom haar alle tot meerder ijver en naarstigheyt vermaande etc. Nodigde verders de ledematen tegens namiddags tot het H. avondmaal, gelijk we ten gewoonlijker uur voor de vergaderde gemeinte hebben gehad, 11 kinderen gedoopt, 1 paar getrouwd, en H. avondmaal bediende aan de presente ledematen.

Den 27^{en} dito hebben wij het school van de 2 negerije *Tiouw en Saparoea*, onder den meester Paulus Ahaouloe, daar bij de rol bevonden 83 kinderen, waarvan 7 door ziekte en 14 door onwilligheyt niet tegenwoordig bevond. Die de catechismus hadde uitgeleerd jongens 14, meysjes 5; nog niet geheel jongens 9, meysjes 1; die Aldegondens vraagboekje van buyten wisten jongens 10, meysjes –; nog niet al of geheel jongens 2, meysjes –; die a.b.c. en gebeden leerde jongens 12, meysjes 7; somma jongens 47, meysjes [...].[164] Het leezen maar redelijk, en 't schrijven na de oude trant, en slegt.

De boeken onder den meester en bij 't school waaren: 2 N.T. van D. Brouwerius overzetting, 2 Carons predikatieboeken, 1 Wiltens dito, 1 Genesis, 10 Catechismus, 8 Aldegondens vraageboekjes, 10 a.b.c. boekjes, 1 Ichtitsaars, waarbij nog verstrekte 8 Ichtitsaars. Hiermede ruste voords dese saterdag uit.

Den 28^{en} dito, sondag, hebben wij des voormiddags de inwoonders van de 2 negerijen Tiouw en Saparoea gecatechiseert, en mede weynig in kennis bevonden. Het getal der christelijken zijn 566 zielen, waarvan 30 ledematen, die wij tegens namiddags ter H. tafel nodigden.

Des namiddags predikte voor de inwoonders, doopte 6 kinderen, troude 2 paar en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen, na welkers verrigting wij wederom na huys trokken.

---

[164] Niet ingevuld.

Den 29en dito scheyde den Eerw. D. Petrus Bierman van ons, die sig wederom over Poorten na Amboina begaf.

Den 30en dito in de vroege morgestond reden we na *Hatuwano*, daar de 4 negerijen *Papero, Toehaha*, Nollot en Itawacka, gelijk mede niet verre van daar een vijfde, Ihamahoe, zijn gelegen. Op onse aankomst traden wij in 't school van de 2 eerstgenoemde negerije, onder den meester Francis Pati-toeni, daar bij de rol bekend vonden 160 kinderen, waarvan 20 door ziekte en 21 door onwilligheyd niet tegenwoordig waaren. Die de catechismus wisten waaren jongens 26, meysjes 7; nog niet geheel jongens 5, meysjes –; die Aldegonde hadde uitgeleerd jongens 12, meysjes 1; nog leerde jongens 15, meysjes 3; die a.b.c. en gebeden leerde jongens 93, meysjes 26. 't Leesen maar gemeen, en schrijven slegt zijnde.

De boeken bij 't school en onder den meester waaren: 2 N.T. van D. Brouwerius overzetting, nog geheel verslenst[165] en distert, 2 Carons predikatieboeken, 2 Wiltens predikatieboeken, 1 Genesis, 11 Catechismus, 10 Aldegondens vraageboeken, waarbij nog verstrekte 1 N.T. van D. Heurnius overzetting, 6 Catechismus, 12 Ichtitsaar, 12 a.b.c. boekjes. Verloste ook 7 kinderen van schoolgaan.

Van dit school traden wij na dat van de 2 andere negerijen, *Nollot en Itawacka*, onder den meester Pieter de Fretis, daar bij de rol waaren bekend 139 kinderen, dog mede 20 onder de naam van ziekte en 21 door onwilligheyd absent. Die de catechismus hadde geleerd, waren jongens 11, meysjes 4; die nog leerden jongens 5, meysjes 1; die Aldegondens wiste jongens 7, meysjes 2; nog niet geheel jongens 1, meysjes 2; die a.b.c. en gebeden leerde jongens 45, meysjes 20; jongens 69, meysjes 29. Het leesen en schrijven was mede slegt, zoodat nog geen slegter school bevonden had, waarover den meester ondertasten en bestrafte, dog tot zijn verschooning de onwilligheyd der ouders en kinderen om ter school te komen wist in te brengen.

De boeken bij 't school en onder den meester waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting, 3 Carons predikatieboeken, 1 Wiltens dito, 1 Genesis, 7 Catechismus, 1 Djalan ka surga, 2 Aldegondens, 10 a.b.c. boekjes, waarbij nog verstrekte 1 Genesis, 6 Catechismus, 8 Ichtitsaars, 12 a.b.c. boekjes.

Na den eeten lieten wij de inwoonders van 4 negerijen vergaderen, om te onderzoeken haare kennis en verders onderwijs te doen. Dog schoon tijdig de kerkklok had laten trekken, kwamen er weynig te vergaderen, zodat na drie maal luydens nog wel een uur moesten wagten, en selfs in de kerk komende geen 25 persoonen nog vergadert waaren, waarom genoodzaakt waaren met de catechisatie omtrent dese weynige voort te gaan, op hoope dat onder onse bezigheden meerder zoude komen, gelijk ook temets hoopjes van 10, 12 aankwamen, waarom wij haar met allen ernst over haare traagheyt bestrafte etc. Wij bevonde de meeste gantsch onwetende, zoo dat selfs de gemeene vraagkens niet meer wiste, ja verscheyde het gebed onses Heeren, veel minder d'andere gebeden niet konde. Het getal der christenen van dese 4 negerijen zijn 2264 zielen, en die der ledematen 46 persoonen, die we tegens aanstaanden dag ten H. avondmaal nodigde.

Aanstond zoo als uyt de kerk kwamen, reden wij na *Ihamahoe*, niet verre van daar gelegen, daar wij bij het avondligt dat school nog visiteerde, zijnde daarvan meester Francis Hatoelay, wat bevonde bij de rol 110 kinderen, waarvan door ziekte 3 en door onwilligheyd 18 absent waaren. Die de catechismus van buyten geheel hadde geleerd waaren jongens 24, meysjes 11; nog niet geheel jongens 6, meysjes 1; Aldegondes geheel uyt konde nog leerde[166] jongens 5, meysjes 4; a.b.c. en gebeden leerde jongens 25, meysjes 9; somma jongens 61, meysjes 28.[167] Het leesen en schrijven was redelijk.

---

165 (Ver)slensen: verflensen, verwelken.

166 'Leerde': vermoedelijk – ten onrechte – door de kopiïst toegevoegd.

167 Aantallen hier gegeven conform handschrift.

De boeken onder den meester en bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting, 2 Carons predikatieboeken, 2 Wiltens predikatieboeken, 4 Genesis, 15 Catechismus, 10 Aldegondens, 2 Djalan ka surga, 1 Ichtitsaar, waarbij nog verstrekte 8 Ichtitsaars, 6 a.b.c. boekjes.

Hier op verloste we 5 kinderen, om redenen meergemeld. Hierop keerden wij met 't maan-ligt wederom na de pagger.

Den 1[en] december voormiddags predikten wij voor de vier negerij haar inwoonders, doopten 15 kinderen, trouwde 2 paar en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Aanstonts trokken wij voort na Ihamahoe, daar wij de inwoonders tegens die tijd hadde belast bij den anderen in de kerk te vergaderen, welk dan dienzelvden voormiddag nog catechiseerde. Het getal der christenen ter deser plaats zijn 885 persoonen, waarvan 21 ledematen. Wij bevonden haar mede slegt en onnosel in kennis, wiste buyten de gemeine vraagkens niet te antwoorden.

Des namiddags predikte wij wederom voor dese gemeinte, doopte 8 kinderen, trouwde 3 paar en bediende het H. avondmaal aan de tegenwoordige ledematen. Nog dien zelven avond reden wij na onsen woning of residentieplaats *Siri-sorri*.

Den 2[en] dito bezogten wij het school in onse woonplaats, onder den meester Jan de Wees, daar 176[168] bij de rol bekend waaren. Die de catechismus van buyten alsmede het boekje Ichtitsaar geheel: jongens 47, meysjes 18; nog niet geheel jongens 6, meysjes 4; die Aldegonde leerde jongens 24, meysjes 9; die a.b.c. en gebeden leerde jongens 36,meysjes 16; somma jongens 113, meysjes 47. 't Leezen en schrijven was ook zeer wel, zodat de school den prijs was van alle de andere behaalden.

De boeken bij 't school en onder den meester waaren: 1 N.T. van D. Brouwerius overzetting, 1 Caron, 1 Ichtitsaar, 21 Catechismus, 3 Aldegondens, 4 Djalan ka surga; waarbij nog verstrekte 1 Genesis, 1 predikatieboek door C. Wiltens, 9 Ichtitsaar, 12 a.b.c. boekjes. Verloste ook 12 kinderen uyt het school.

Des namiddags catechiseerde de inwoonders, welk getal der christenen zijn 1038 zielen, waarvan 36 ledematen. Wij bevonden dezelve mede weinig buyten de gemeine vraagens te weten, dog veele alle de gebeden van buyten op te seggen. Ook namen wij de belijdenis van een persoon, die wij nevens de andere jegens aanstaande sondag ter H. tafel nodigde.

Den 5[en] dito des morgens reden we na het fortres Duurstede, daar we die voormiddag predikte voor guarnisoen, en het H. avondmaal aan de daar zijnde Europese ledematen bediende, gelijk mede in mijn woonplaats voor de inlandse christenen. Des namiddags gepredikt en H. avondmaal bedient hebben.

Hiermede hadden wij onse onderhebbende plaatsen, schoolen en kerken bezogt, en met het doen onser visite voor dese keer een einde, dankende Gode voor de verleende gezondheyd en kragte aan ons, biddende verders dat het tot de eere, heerlijkheyd en grootmakinge van zijn heylige, aanbiddelijke majesteyt en tot gewin en saligheyt veeler zielen door zijn genaden zegen mag strekken. Amen.

Collationeert, accordeert: Christiaan Fred. Nucella, epist. scriba.

Korte samen-trekkinge van het getal der christenen, ledematen, gedoopte kinderen, schoolkinderen, buyten-schoolkinderen, negerijen en meesteren, op dese visiten bevonden.

bejchr = bejaarde christenen; lm = ledematen; gedk = gedoopte kinderen; sk = schoolkinderen; kbs = buyten school kinderen; chr = 't getal der christensielen

[168] Zo in het handschrift.

meesters	negorijen	bejchr	lm	gedk	sk	kbs	chr
Hendrik Toehoebessia	Sila en Leinitoe	499	22	8	68	50	658[169]
Adriaan Malaroeroe	Titaway	1135	30	11	159	103	1408
Jan Boy	Aboebou	588	12	6	103	89	786
Lucas Tarihoesa	Akoon	228	11	3	50	17	298
Thomas Neyra	Amet	796	25	15	115	66	992
Adriaan Mole	Nalahia	461	18	7	66	54	588
Jacob Delima	Alipapoeti	379	16	11	55	164	609
Pieter Lucasz	Ammahey, Sowouko en Makariki	540	34	22	142	204	908
Jacob Koeta-Oemar	Oelat	531	18	14	136	300	981
Paulus Patikeke	Ouw	761	21	8	151	399	1319
Francisko Latoepoeti	Poorto en Haria	558	29	8	173	436	1175
Isaac Monoeto	Boy	274	15	11	71	82	438
Paulus Jansz	Tiouw en Saparoea	341	30	6	83	136	566
Francisko Patitoeni	Paperoe en Toehaha	853	23	7	160	298	1318
Pieter de Fretis	Nollot en Itawakka	604	24	8	139	195	946
Francisko Hatoelay	Ihamahoe	561	21	8	110	206	885
Jan de Wees	Siri-sorri	646	36	6	176	208	1036
tezamen 17	24	9855[170]	385	159	1957	3007	14878[171]

274. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BURU DOOR DS. PETRUS BIERMAN EN OUDERLING DOMINGOS USPESSI. Ambon, z.d. [januari 1695].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Visiterapport der kerck en school op 't eyland Boero, gedaan door d'Eerw. predickant Petrus Bierman en ouderling Domingos Uspessy.

Den 27e december anno 1694 zijn wij 's avonds de klocke thien uyren met 't fluytscheepje Broonstede[172] van Ambons rheede vertrocken, en den 4de january 1695 's nachts de klocke twee uyren op *Boero* gekomen, en zijn den 5de dito in de school gegaan, alwaar bij de rol 30 schoolkinderen bekend stonden, dog drie absent, zijnde met haar ouders achter 't land om sago te poekelen,[173] van welck getal schoolkinderen waren 'er 3 die de catechismus geheel van buyten opseyden, dog een van die absent, 4 die de helft, 2 die Aldegonde geheel opsey-

[169] Ten rechte 625, vgl. de opgave in het visitatierapport van Sila en Leinitu hiervoor.
[170] Ten rechte 9755.
[171] Het totaalcijfer 14.878 is correct, uitgaand van 625 als totaal van de eerste rij en en 9755 als totaal van de eerste kolom. In de optellingen van de rijen wordt de tweede kolom (ledematen) niet meegeteld; blijkbaar worden zij in deze tabel onder de 'bejaarde christenen' gerekend.
[172] Bronstee, enkele jaren later vergaan bij Semarang.
[173] Pukul (Mal.): slaan, kloppen.

den, waarvan oock een absent, 2 die de helft, 19 die de gebeden opseyden en A.B. leerden, soodat er 27 present waren, van welck getal 'er vijf waren die schrijven konden, dog slecht, 't lesen was maar tamelijck, dog 't opseggen ging wel. Hierna klaagde den meester over 't traag schoolkomen der kinderen, waarvan de voornaamste luyaarts in de tegenwoordigheyt der hoofden der negrij ende der ouders liet volgens verdienste straffen, en recommandeerende de kinderen meerder neerstigheyt ende de hoofden der negrij als oock de ouders beter opsicht over de schoolkinderen, gelijck oock den meester.

Verder bevonden wij bij de school dese naarvolgende boecken, als: 1 Testament, 1 Carons predikatieboek, 1 Genesis, 1 Casp. Wiltens psalmboek[174] en predikatiën, 2 Ichtitsaar catechismoe, 5 catechismus, 4 Aldegonde, 54 A.B. boeckjens, 1 Djalan ka sorga.

Sommige van dese boecken waren bijna door ouderdom onbruyckbaer, weshalven ick dese volgende boecken aan den meester tot gebrucyk der kerck en school gaf, als: 1 Testament, 1 Carons predikatieboek, 1 Genesis, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 1 catechismus, 4 Aldegondes, 2 Djalan ka sorga, van welcke boecken gesamentlijck den meester belaste een lijst te maken om deselve den visiterende predickant te konnen vertoonen.

Beneffens de schoolkinderen bevonden wij nog ses bejaarde: 3 vrouws- en 3 manspersoonen, in de school, waarvan 'er vijf heydensch waren en een moors, genegen zijnde om de christelijcke religie aan te nemen, tot welcken eynde sij de onderwiesinge des meesters al eenige maanden lang in de school hadden genooten. Van dese ses persoonen waren 'er twee getrouwde, een heydensche vrouw met drie kinderen, die reeds oock met haar in school waren, welckers man de meester mij rapporteerde dat van genegentheyt sou sijn om sijn vrouw te volgen, en een moor hebbende twee kinderen, een jongetje en een meysje, waarvan de vrouw, hebbende 't meysje bij haar, niet van genegentheyd was om haar man te volgen, jaa selfs bij hem in te woonen, maar in 't moorendom te blijven en 't voornoemde meysje bij haar te houden, dog 't jongetje was met de vader in de school.

Welcke ses bejaarde dan den 7de januari 1695 gesamentlijck examinerende omtrent de fundamenten der religie, heb ick goet gevonden haar gesamentlijck, wegens de soberheyt der kennisse van den weg des levens, uyt te stellen, en niet te doopen totdat sij meerder preuve van neerstigheyd en blijck van kennisse geven mochte, haar ondertusschen aanmanende daarom niet te verflauwen, maar meer en meer te ijveren ende te trachten na de kennisse Jesu Christi, wetende dat diegeene die soekt, 't oock sal vinden, ende die bid dat 't hem gegeven sal worden, achtervolgens de belofte Jesu Christi,[175] vermanende ondertusschen oock den meester en bevelende sijne schuldige neerstigheyt aan te wenden in 't onderwijsen van dese bejaarde, opdat haar begonnen ijver en lust niet mochte uytgebluscht, maar opgeweckt worden.

Hierop heb ick den 8ste dito gecatechiseert alle de bejaarde christenen, welcke bevondt slecht in kennisse, traag in 't bijwoonen van de godsdienst, weshalven vermaande tot meerder ijver en neerstigheyt in 't bijwoonen van de godsdienst.

Den 9^{en} dito heb ick aldaar 's morgens in 't Maleyts gepredickt, negen kinderen gedoopt en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld, en 's middags in 't Nederduytsch in de pagger.

Bij de rol stonden bekend 21 ledematen, en 86 welck nog niet ten avondmaal gingen, makende gesamentlijk met de nieuw gedoopte 116 christenen.

Den 11de dito, 's avonds de klocke thien uyren, zijn wij wederom met 't scheepje Broonstede van Boero naar Ambon vertrocken, en den 13de dito 's avonds aldaar wederom gearriveerd.

---

[174] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 39.
[175] Zie Matteüs 7:8.

Was geteekent: Petrus Bierman en X Domingo Uspessy, met sijn gewoonlik teeken.
Collationeert, accordeert: Christianus Fredericq Nucella, epist. scriba.

275. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Nusanive en Mardika door ds. Petrus Bierman en ouderling Domingos Uspessi. Ambon, 25 januari 1695.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Copye van het visiterapport der twee schoolen Nussanive en Mardhyka aan 't Casteel, gedaan door den Eerw. predickant Petrus Bierman en den ouderling Domingos Uspessy onder dato 25 jannuary 1695.

's Morgens de klocke 8 uyren sijn wij in de school van *Nussanive* gegaan, alwaar bij de rol bekend stonden 137 schoolkinderen, waarvan 19 absent, drie door siekte en voorts de andere hier en daar. Van dese schoolkinderen leerden en seyden van buyten op Catechismus geheel jongens 7, meysjens 3; Catechismus de helft jongens 46, meysjens 21, Aldegonde de helft jongens 20, meysjens 4; A.B. en de gebeden jongens 13, meysjens 4; jongens 86, meysjens 32; somma 118; de overige absent. 't Schrijven, lesen en van buyten opseggen was wel.

Dese naarvolgende boecken wierden er bij de school bevonden, als: 31 Catechismus, 15 Aldegondens, 4 Genesis, 3 Carons predikatieboecken, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 3 Psalmboecken, 28 A.B.C. boeckjens. Dese volgende nieuwe heb ik daarbij gegeven, als: 1 Testament, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 3 Catechismus, 1 Carons Predikatieboeck.

't Getal der christenen, soo vrouws als manspersoonen, jonge of oude lieden, aan de oostsijde van het Casteel, is dit: 208 ledematen, 926 oude of bejaarde christenen, 137 schoolkinderen, 492 kinderen buyten de school, somma 1763 christenen.

's Namiddags de klocke twee uyren gingen wij na de school van *Mardhyka*, alwaar bij de rol bekend stonden 67 schoolkinderen, waarvan 20 absent, twee door sieckte, voorts de overige hier en daar. Van dese leerden en seyden van buyten op de Catechismus geheel jongens 5, meysjens 2; Catechismus de helft jongens 11, meysjens 0; Aldegonde geheel jongens 6, meysjens 0; Aldegonde de helft jongens 5, meysjens 2; A.B. en de gebeden jongens 11, meysjens 5; jongens 38, meysjens 9. Somma 47, de overige absent. 't Schrijven, lesen en van buyten opseggen ging wel.

Dese naarvolgende boecken wierden er bij de school bevonden, als: 1 Testament, 15 Catechismus, 21 Aldegondens, 4 Psalmboecken, 10 A.B.C. boekjens. Dese navolgende nieuwe boecken heb ik daarbij gegeven: 12 A.B.C. boekjens, 1 Testament, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 3 Catechismus, 1 Carons predikatieboek.

't Getal der christenen, soo vrouws als manspersoonen, jonge of oude lieden, aan de westzijde des Casteels is dit: 114 ledematen, 719 oude of bejaarde christenen, 67 schoolkinderen, 375 kinderen buyten de school, somma 1275 christenen.

De meesters nu vragende hoe dat 't was dat soo veel kinderen absent bevonden wierden, seyden dat het meer aan de ouders dan aan de kinderen selfs manqueerden, gelijk wij ook uyt de hoofden der negrijen alhier aan 't Casteel (in de schoolen tegenwoordig zijnde) verstonden, en alsdan, nadat wij de meesters neerstigheydt ende de hoofden goede opsicht aanbevoolen hadden, na huys gekeerd sijn.

Was getekend: Petrus Bierman, Domingos Uspessy

Gecollationeerd, accordeerd: Christianus Fridericus Nucella epist. scriba.

276. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HITU EN LEITIMOR DOOR DS. PETRUS BIERMAN EN DE OUDERLINGEN BERNARDUS DE SILVA EN DOMINGOS USPESSI. Ambon, z.d. [april 1695].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Copye van het visiterapport der kerken en schoolen op de cust Hitoe en Leytimor, gedaan door den Eerw. predikant Petrus Bierman neffens twee Inlandsche ouderlingen, Bernardus de Sylva en Domingos Uspessy.

Den 30ste january 1695 zijn wij 's avondts de klocke 10 uyren met een orenbay van Ambon naar *Alang* vertrocken ende 's nachts de klocke twee uyre, zijnde den 31ste january, aangekomen, alwaar wij onsen nachtrust namen. 's Morgens de klocke thien uyre gingen wij in de school, alwaar bij de rol bekend stonden 186 kinderen. Hiervan seyden van buyten op: catechismus geheel 14 jongens, meysjens 1; catechismus de helft jongens 7, meysjens 0; Aldegonde geheel jongens 20, meysjens 3; Aldegonde de helft jongens 4, meysjens 4; A.B. en de gebeden jongens 84, meysjens 46; samen jongens 129, meysjens 54. Somma 183, de overige absent.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 1 Testament, 4 Genesis, 3 Carons predikatieboecken, 9 Ichtitsaar Catechismoe, 12 Aldegonde, 28 A.B. boecken. Dese volgende nieuwe boecken heb ik daarbij gegeven: 1 Testament, 1 Genesis, 2 Carons predikatieboecken, 2 Aldegonde, 1 Psalmboeck, 10 A.B.C. boeckjens. 't Schrijven was maar tamelijk, 't lesen en van buyten opseggen geheel wel.

's Nademiddags heb ik de oude luyden gecatechiseerd en elf, soo vrouws- als manspersoonen, na voorgaande belijdenisse tot des Heeren hylige tafel toegelaten. 's Anderen dags, sijnde den 1ste february, heb ik aldaar gepredikt, 8 kinderen gedoopt ende des Heeren hyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld.

't Getal der christenen, soo vrouws-als manspersoonen, is dit: ledematen 84, oude christenen 381, schoolkinderen 186, kinderen buyten de school 240, somma 891.

's Nademiddags de klocke een uyre sijn wij van Alang naar *Liliboy* vertrocken en aldaar kort daarna aangekomen en aanstondts in de school gegaan, alwaar bij de rol bekend stonden 93 schoolkinderen. Hiervan seyden van buyten op de catechismus geheel jongens 8, meysjens 3; catechismus de helft jongens 11, meysjens 3; Aldegonde geheel jongens 9, meysjens 2; Aldegonde de helft jongens 3, meysjens 0; A.B. en de gebeden jongens 38, meysjens 8; samen jongens 69, meysjens 16. Somma 85, de overige absent.
't Schrijven was maar tamelijk, 't lesen en van buyten opseggen was geheel wel.

Dese naarvolgende boecken bevonden wij bij de school, als: 1 Testament, 2 Genesis, 2 Carons predikatieboecken, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 1 Psalmboeck, 14 Catechismus, 18 Aldegonde, 4 Djalan ka Sôrga, 15 A.B. boekjens. Dese nieuwe boecken heb ik daarbij uytgedeeld: 1 Testament, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 1 Psalmboeck, 1 Carons predikatieboeck.

's Morgens, sijnde den 2de february, heb ik aldaar de oude luyden gecatechiseerd, en 's nademiddags aldaar gepredikt, 5 kinderen gedoopt, één paar getrouwt en 's Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld.

't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 39 ledematen, 436 oude christenen, 93 schoolkinderen, 223 kinderen buyten de school, somma 791 christenen.

Hier vandaan (naar een weynig gerust hebbende) begaven wij ons naar *Hatoe*, alwaar kort daarna aanquamen en onsen nachtrust namen.

Den 3den dito sijn wij 's morgens aldaar in de school gegaan, en bevonden bij de rol 58 schoolkinderen, van welcke leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens

6, meysjens 1; catechismus de helft jongens 8, meysjens 3; Aldegonde geheel jongens 4, meysjens 0; Aldegonde de helft jongens 4, meysjens 3; A.B. en de gebeden jongens 21, meysjens 6; samen jongens 43, meysjens 13. Somma 56, de overige absent.
't Schrijven was maar tamelijk, dog 't lesen en van buyten opseggen was geheel wel.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 3 Testamenten, waarvan een geheel onbruykbaar, 1 Genesis, 1 Carons predikatieboeck, 4 Ichtitsaar Catechismoe, 16 Catechismus, 3 Caspar Wiltens Psalmboecken en Predikatieboecken, 20 Aldegonde, 7 A.B.C. boeckjens, 2 Vocabulaer van J. Heurnius. Dese volgende nieuwe heb ik daar bij gegeven: 1 Carons Predikatiën, 1 Psalmboeck, 8 A.B.C. boeckjens.

's Nademiddags heb ik de oude luyden aldaar gecatechiseerd. Den 4de dito heb ik aldaar gepredikt, 8 kinderen gedoopt en 2 paar getrouwt, en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld.

't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 16 ledematen, 175 oude christenen, 58 schoolkinderen, 68 kinderen buyten de school, somma 317 christenen.

Hierna sijn wij wederom na 't Casteel Victoria gekeerd en 's avondts de klocke 9 uyre aangekomen.

Den 7de dito zijn wij wederom van Ambon 's nademiddags de klocke drie uyre naar *Hila* vertrocken, alwaar wij 's nachts de klocke twee uyre zijn aangekomen. Den 9de dito zijn wij aldaar in de school gegaan, en bevonden bij de rol 14 schoolkinderen. Hiervan leerden en seyden van buyten op de catechismus geheel jongens 1, meysjens 1; catechismus de helft jongens 2, meysjens 1; Aldegonde geheel jongens 4, meysjens 1; Aldegonde de helft jongens 0, meysjens 0; A.B. de gebeden jongens 3, meysjens 1; samen jongens 10, meysjens 4. Somma 14 kinderen, niemandt absent. 't Schrijven, dat maar één kindt leerde, was maar tamelijk, dog 't lesen en van buyten opseggen was wel.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 1 Testament, 1 Carons predikatiën, 1 Caspar Wiltens Psalmboek en Predikatieboek, 2 Catechismus, 4 Aldegonde, 2 Djalan ka Sôrga, 5 A.B. boeckjens. Dese volgende nieuwe heb ik daarbij gedaan: 1 Genesis, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 1 Psalmboek.

's Nademiddags heb ik de oude luyden gecatechiseerd. Den 10de dito heb ik aldaar gepredikt, 6 kinderen gedoopt en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uygedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 7 ledematen, 42 oude christenen, 14 schoolkinderen, 26 kinderen buyten de school, somma 89 christenen.

Den 11de dito sijn wij van daar naar *Rouma Tiga* vertrocken en omtrendt de klocke 12 uyre 's middags aldaar aangekomen, alwaar wij soo aanstondts in de school gingen en bevonden 14 kinderen bij de rol, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 3, meysjens 0; Aldegonde geheel jongens 4, meysjens 0; A.B. en de gebeden jongens 4, meysjens 2; samen jongens 11, meysjens 2. Somma 13 kinderen, een absent. 't Schrijven, lesen en van buyten opseggen was geheel wel.

Dese volgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 2 Testamenten, waarvan 't eene geheel onbruykbaar, 2 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 1 Caspar Wiltens Psalmboek en Predicatiën, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 3 Catechismus, 2 Aldegonde, 5 A.B. boekjens, 1 Psalmboeck. Dese volgende nieuwe boecken heb ik daar bij gegeven: 1 Testament, 1 Aldegonde, 2 A.B. boekjens.

't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 9 ledematen, 53 oude christenen, 14 kinderen die in de school gaan, 11 kinderen die buyten de school zijn, somma 87 christenen.

Hierop zijn wij van Rouma Tiga na 't Casteel Victoria per een orembay overgesteken, alwaar 's nademiddags omtrendt de klocke drie uyre aanquamen.

Den 28ste dito sijn wij wederom 's morgens vroeg de klocke ses uyre van Ambon naar *Soya* gegaan en de klocke 8 uyre aldaar aangekomen, alwaar wij aanstondts in de school gingen en bevonden bij de rol 45 schoolkinderen, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 4, meysjens 0; catechismus de helft jongens 4, meysjens 5; Aldegonde geheel jongens 4, meysjens 0; Aldegonde de helft jongens 0, meysjens 4; A.B. en de gebeden jongens 8, meysjens 8; samen jongens 20, meysjens 17. Somma 37, de overige kinderen absent. 't Lesen, schrijven en van buyten opseggen was redelijk.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 1 Testament, 2 Genesis, 3 Carons Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 10 Catechismus, 7 Aldegonde, 1 Psalmboeck, 8 A.B. boeckjens. Dese nieuwe heb ik daarbij gegeven: 1 Testament, 2 Aldegonde, 1 Carons Predicatiën

Hierna heb ik kort daarop gepredikt en 5 kinderen gedoopt. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 55 ledematen, 104 oude christenen, 45 schoolkinderen, 83 kinderen buyten de school, somma 287 christenen.

Hiervandaan sijn wij (naar een weynig gegeten hebbende) na *Hatela* vertrocken, alwaar wij omtrendt de klocke 4 uyre aanquamen, en aanstondts in de school gingen. Bevonden bij de rol 53 schoolkinderen. Hiervan leerden en seyden van buyten op de catechismus geheel jongens 8, meysjens 2; catechismus de helft jongens 5, meysjens 2; Aldegonde geheel jongens 5, meysjens 3; A.B. en de gebeden jongens 13, meysjens 10; samen jongens 33,[176] meysjens 17. Somma 50, de overige absent. 't Lesen, schrijven en van buyten opseggen was maar tamelijk.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 1 Testament, 2 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 6 Catechismus, 6 Aldegonde, 10 A.B. boekjens. Dese naarvolgende nieuwe heb ik daarbij gegeven: 1 Testament, 2 Aldegonde, 6 A.B. boecken, 1 Psalmboek.

Hierop hebben wij onsen nachtrust aldaar genomen, en 's morgens, zijnde den 1ste maart, heb ik aldaar de oude luyden gecatechiseerd en 8 soo mans- als vrouwspersoonen naar voorgaande belijdenisse tot des Heeren heylige avondmaal toegelaten. Hierop heb ik de klocke thien uyre gepredikt, thien kinderen gedoopt en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen is dit: 64 ledematen, 117 oude christenen, 53 schoolkinderen, 85 kinderen buyten de school, somma 319 christenen.

's Nademiddags de klocke twee uyre sijn wij van Hatela naar *Nacou* vertrocken, en aldaar kort daarop aangekomen, en soo aanstondts in de school gingen en bevonden bij de rol 66 schoolkinderen, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 14, meysjens 0; catechismus de helft jongens 3, meysjens 3; Aldegonde geheel jongens 5, meysjens 3; A.B. en de gebeden jongens 30, meysjens 6; samen jongens 52, meysjens 12. Somma 64, de overige absent. 't Lesen en van buyten opseggen was wel, en 't schrijven maar tamelijk.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 2 Testamenten, 4 Genesis, 1 Carons Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 5 Catechismus, 3 Aldegonde, 14 A.B. boecken. Dese nieuwe heb ik daarbij gegeven: 1 Aldegonde, 3 A.B. boeckjens, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 2 Catechismus.

Dienselvige middag de klocke 4 uyre heb ik de oude luyden aldaar gecatechiseerd. Den 2de dito, 's morgens ten seven uyre, heb ik aldaar gepredikt, 20 kinderen gedoopt, 2 paar getrouwt en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen aldaar, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 65 ledematen, 206 oude christenen, 66 schoolkinderen, 113 kinderen buyten de school, somma 450 christenen.

---

[176] De gehele tabel hier gegeven conform afschrift.

Van Nacou sijn wij soo aanstondts naar *Kielang* vertrocken, en dien eygen morgen omtrendt de klocke elf uyre aangekomen, en aanstondts in de school getreden, en bevonden bij de rol 53 schoolkinderen, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 25, meysjens 2; catechismus de helft jongens 0, meysjens 3; Aldegonde geheel jongens 2, meysjens 1; Aldegonde de helft jongens 3, meysjens 1; A.B. en de gebeden jongens 8, meysjens 1; samen jongens 38, meysjens 8. Somma 46, de overige absent. 't Schrijven was maar tamelijk, 't lesen ende van buyten opseggen was wel.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 2 Testamenten, 2 Genesis, 1 Carons Predicatiën, 5 Ichtitsaar Catechismoe, 6 Catechismus, 14 Aldegonde, 11 A.B. boeckjens. Dese naarvolgende nieuwe boecken heb ik daarbij gegeven: 1 Carons Predicatiën, 2 Catechismus, 1 Psalmboeck, 3 A.B. boecken.

Uyt de school sijn wij in de kerk gegaan, en heb de bejaarde luyden gecatechiseerd, en een vrouwspersoon naar voorgaande belijdenisse tot des Heeren heyligen avondmaal toegelaten. 's Nademiddags de klocke vier uyre heb ik aldaar gepredikt, 20 kinderen gedoopt, een paar getrouwt en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, aldaar is dit: 53 ledematen, 200 oude christenen, 53 schoolkinderen, 120 kinderen buyten de school, somma 426 christenen.

Van Kielang sijn wij in de voornacht omtrendt de klocke elf uyre naar *Hoekerile* vertrocken, ende omtrendt de klocke twaalf uyre aangekomen, alwaar wij ook onsen nachtrust namen. Den 3de dito, 's morgens de klocke seven uyre, gingen wij in de school, alwaar bij de rol bekend stonden 66 schoolkinderen, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 20, meysjens 8; catechismus de helft jongens 0, meysjens 2; Aldegonde geheel jongens 10, meysjens 4; A.B. en de gebeden jongens 9, meysjens 7; samen jongens 39, meysjens 21. Somma 60, de overige absent. 't Schrijven, lesen en van buyten opseggen was redelijk.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 2 Testamenten, 2 Genesis, 1 Carons Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 6 Catechismus, 12 Aldegonde, 10 A.B. boeckjens, 1 Djalan ka Sôrga. Dese volgende nieuwe boecken heb ik daarbij gegeven: 1 Carons Predicatiën, 2 Catechismus, 2 Aldegonde, 1 Psalmboek, 5 A.B. boekjens.

Uyt de school gingen wij aanstondts in de kerk om de oude of bejaarde luyden te catechiseren. 's Nademiddags de klocke twee uyre heb ik aldaar gepredikt, 12 kinderen gedoopt, en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen soo vrouws- als manspersoonen is dit: 28 ledematen, 153 bejaarde christenen, 66 schoolkinderen, 72 kinderen buyten de school, somma 319 christenen.

Van Hoekerila sijn wij de klocke vijf uyre naar *Ema* vertrocken en aldaar omtrendt de klocke ses uyre aangekomen, ende aanstondts in de school gingen met 't ontsteecken van licht, en bevonden bij de rol 78 schoolkinderen, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 5, meysjens 0; catechismus de helft jongens 12, meysjens 0; Aldegonde geheel jongens 9, meysjens 6; A.B. en de gebeden jongens 25, meysjens 10; samen jongens 51, meysjens 16. Somma 67, de overige absent. 't Schrijven was redelijk, 't lesen en van buyten opseggen was wel.

Dese boecken wierden 'er bij de school bevonden: 2 Testamenten, 2 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 1 Caspar Wiltens Psalmboeck en Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 9 Catechismus, 12 Aldegonde, 25 A.B. boekjens. Dese nieuwe heb ik daarbij gegeven: 1 Ichtitsaar Catechismoe, 2 Catechismus, 3 Aldegonde, 1 Psalmboeck.

's Morgens, sijnde den 4de dito, heb ik aldaar de oude of bejaarde luyden gecatechiseerd. 's Nademiddags de klocke een uyr heb ik aldaar gepredikt, 16 kinderen gedoopt, en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo

vrouws- als manspersoonen, is dit: 33 ledematen, 419 bejaarde of oude christenen, 78 schoolkinderen, 242 kinderen buyten de school, somma 772 christenen.

Hierna sijn wij aanstondts van daar naar Ambon vertrocken, alwaar wij aan den avondt sijn aangekomen.

Den 14de dito sijn wij wederom 's morgens over de Pas Baguale, Hoetoemoery en Routon naar *Lehary* vertrocken, alwaar wij 's avondts de klocke 5 uyren sijn aangekomen en aanstondts in de school traden, alwaar bij de rol bekend stonden 18 schoolkinderen, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 7, meysjens 2; catechismus de helft jongens 2, meysjens 3; A.B. en de gebeden jongens 2, meysjens 1; samen jongens 11, meysjens 6. Somma 17, een absent.'t Schrijven, lesen en van buyten opseggen was redelijk wel.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 1 Testament, 1 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 7 Catechismus, 7 Aldegonde, 1 Caspar Wiltens, 10 A.B.C. boecken. Dese nieuwe heb ik daar bij gegeven: 1 Testament, 1 Catechismus, 1 Aldegonde, 1 Psalmboek.

's Morgens den 15de dito, de klocke seven uyre, heb ik de bejaarde luyden gecatechiseerd, de klocke thien uyre gepredickt, twee kinderen gedoopt, en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 6 ledematen, 63 bejaarde christenen, 18 schoolkinderen, 20 kinderen buyten de school, somma 107 christenen.

Hierop sijn wij (naar een weynig gegeten te hebben) de klocke twee uyre naar *Routon* vertrocken, alwaar wij kort daarop aanquamen en aanstondts in de school gingen, alwaar bij de rol bekend stonden 35 schoolkinderen, waarvan leerden en van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 4, meysjens 5; catechismus de helft jongens 7, meysjens 2; Aldegonde geheel jongens 3, meysjens 2; A.B. en de gebeden jongens 9, meysjens 3; samen jongens 23, meysjens 12. Somma 35, niemandt absent. 't Schrijven was maar tamelijk, 't lesen en van buyten opseggen was wel.

Dese naarvolgende boecken wierden 'er bij de school bevonden: 1 Testament, 1 Genesis, 1 Carons Predicatiën, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 3 Catechismus, 4 Aldegonde, 2 Djalan ka Sôrga, 4 A.B. boecken. Dese nieuwe heb ik daarbij gegeven: 1 Testament, 1 Carons Predicatiën, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 2 Catechismus, 2 Aldegonde, 1 Psalmboeck, 6 A.B. boeckjens.

's Namiddags ten vijf uyre heb ik de bejaarde luyden gecatechiseerd. Den 16de dito heb ik aldaar gepredikt, 15 kinderen gedoopt, en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 23 ledematen, 101 bejaarde christenen, 35 schoolkinderen, 54 kinderen buyten de school, somma 213 christenen.

's Nademiddags de klocke twaalf uyre vertrocken wij van Routon naar *Hoetoemoery*, alwaar wij de klocke een uyre aanquamen en aanstondts in de school gingen, en bevonden bij de rol 210 schoolkinderen, waarvan wel dertig al te kleyn waren. Van dese nu leerden en seyden van buyten op de catechismus geheel jongens 30, meysjens 15; catechismus de helft jongens 18, meysjens 10; Aldegonde geheel jongens 9, meysjens 5; Aldegonde de helft jongens 8, meysjens 9; A.B. en de gebeden jongens 44, meysjens 22; samen jongens 109, meysjens 61. Somma 170, kinderen de overige absent. 't Schrijven, lesen en van buyten opseggen was wel.

Dese naarvolgende boecken wierden er bij de school bevonden: 1 Testament, 2 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 15 Catechismus, 18 Aldegondens, 19 A.B.C.

boekjens. Dese nieuwe heb ik daar bij gegeven: 1 Testament, 1 Carons Predicatiën, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 1 Ps. boek, 5 A.B. boeckjens.

Uyt de school sijn wij in de kerk gegaan, ende heb de oude luyden gecatechiseerd. Den 17de dito 's morgens heb ik aldaar gepredikt, 29 kinderen gedoopt, 2 paar getrouwt, en 's Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 76 ledematen, 488 oude of bejaarde christenen, 210 schoolkinderen, 178 kinderen buyten de school, somma 952 christenen.

Van Hoetoemoery sijn wij (naar een weynig gegeten te hebben) naar de *Pas Baguale* vertrocken, alwaar wij 's avondts de klocke ses uyre sijn aangekomen, ende onsen nachtrust aldaar namen. Den 18de dito, 's morgens de klocke seven uyre, sijn wij in de school gegaan, en bevonden bij de rol 83 schoolkinderen. Hiervan leerden en seyden van buyten op de catechismus geheel jongens 9, meysjens 6; catechismus de helft jongens 6, meysjens 12; Aldegonde geheel jongens 8, meysjens 2; Aldegonde de helft jongens 0, meysjens 0; A.B. en de gebeden jongens 15, meysjens 18; samen jongens 38, meysjens 38. Somma 76, de overige absent. 't Schrijven, lesen en van buyten opseggen was geheel wel.

Dese naarvolgende boecken wierden er bij de school bevonden: 2 Testamenten, waarvan een bijna geheel onbruykbaar, 1 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 1 Casp. Wiltens Psalmboek en Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 18 Catech., 6 Aldegondens, 40 A.B. boeckjens. Dese nieuwe heb ik daar bij gegeven: 1 Testament, 2 Carons Predicatiën, 3 Catech., 1 Ichtitsaar Catechismoe.

De klocke thien uyre ben ik in de kerk gegaan en heb de oude luyden gecatechiseerd. 's Nademiddags de klocke een uyre heb ik aldaar gepredikt, 14 kinderen gedoopt, en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 39 ledematen, 301 bejaarde of oude christenen, 83 schoolkinderen, 99 kinderen buyten de school, somma 522 christenen.

Hierop sijn wij aanstondts vertrocken en aan den avondt op Ambon wederom gekomen.

Den 4de april, 's nademiddags de klocke half drie uyre, sijn wij wederom, over de Pas Baguale en Xoely, van 't Casteel naar *Way* vertrocken, alwaar wij de klocke thien uyre aanquamen en bij den patty onsen nachtrust namen.

Den 5de dito, 's morgens de klocke seven uyre, sijn wij in de school gegaan, alwaar bij de rol bekend stonden 61 schoolkinderen. Van dese leerden en seyden van buyten op de catechismus geheel jongens 2, meysjens 0; catechismus de helft jongens 13, meysjens 1; Aldegonde geheel jongens 6, meysjens 3; Aldegonde de helft jongens 8, meysjens 4; A.B. en de gebeden jongens 14, meysjens 6; samen jongens 43, meysjens 14. Somma 57, de overige absent.

't Lesen, schrijven en van buyten opseggen was geheel wel. Dese naarvolgende boecken wierden er bij de school bevonden: 1 Testament, 3 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 9 Catech., 3 Aldegonde, 1 Psalmboek, 6 A.B.C. boecken. Dese nieuwe heb ik daar bij gegeven: 1 Testament, 1 Carons Predicatiën, 1 Psalmboeck, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 2 Aldegonde 5 A.B.C. boeckjens.

De klocke negen uyre ben ik in de kerk gegaan en heb de oude luyden gecatechiseerd. 's Nademiddags heb ik aldaar gepredikt, 15 kinderen gedoopt, een paar getrouwt, ende des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 24 ledematen, 244 bejaarde christenen, 61 schoolkinderen, 122 kinderen buyten de school, somma 451 christenen.

Dienselvigen middag de klocke vijf uyre zijn wij van Way per een groote prauw naar *Thiel* vertrocken, alwaar wij omtrendt de klocke acht uyre aanquamen en aldaar bij den schoolmeester onsen nachtrust namen. Den 6de dito 's morgens de klocke seven uyre gingen

wij in de school, bevonden bij de rol 15 kinderen. Hiervan leerden en seyden van buyten op: catechismus geheel jongens 3, meysjens 3; catechismus de helft jongens 2, meysjens 1; A.B. en de gebeden jongens 3, meysjens 2; samen jongens 7, meysjens 6. Somma 13, de overige twee absent. 't Lesen, schrijven en van buyten opseggen was maar tamelijk.

Dese naarvolgende boecken wierden er bij de school bevonden: 2 Testamenten, 2 Genesis, 2 Carons Predicatiën, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 2 Catechismus, 7 Aldegonde, 2 A.B. boeckjens. Dese nieuwe heb ik daar bij gegeven: 1 Ichtitsaar Catechismoe, 1 Psalmboeck, 4 A.B. boeckjens.

De klocke negen uyre heb ik de oude luyden gecatechiseerd. 's Nademiddags de klocke een uyr heb ik aldaar gepredikt, 1 kindt gedoopt, een paar getrouwt, en 's Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 3 ledematen, 39 oude of bejaarde christenen, 15 schoolkinderen, 10 kinderen, somma 67 christenen.

De klocke vier uyren sijn wij van Thiel naar *Xoely* vertrocken, alwaar wij kort daarna aanquamen en soo aanstondts in de school traden, en bevonden bij de rol bekend staan 85 schoolkinderen, waarvan leerden ende van buyten opseyden de catechismus geheel jongens 23, meysjens; 17; catechismus de helft 0, meysjens 3; Aldegonde geheel jongens 3, meysjens 0; Aldegonde de helft jongens 0, meysjens 1; A.B. en de gebeden jongens 20, meysjens 14; samen jongens 46, meysjens 35. Somma 81, de overige absent. 't Schrijven, lesen en van buyten opseggen was bijsonder wel.

Dese naarvolgende boecken wierden er bij de school bevonden: 1 Testament, 1 Genesis, 1 Carons Predicatiën, 6 Catechismus, 2 Ichtitsaar Catechismoe, 4 Aldegonde, 14 A.B.C. boeckjens. Dese nieuwe boecken heb ik daar bij gegeven: 1 Testament, 1 Psalmboek, 1 Carons Predicatiën, 1 Ichtitsaar Catechismoe, 8 A.B.C. boeckjens.

Uyt de school gingen wij na de kerk en catechiseerden de oude luyden. 's Morgens den 7de dito hebben wij na voorgaande belijdenisse twee manspersoonen tot des Heeren heyligen tafel toegelaten, en de klocke negen uyre gepredickt, 17 kinderen gedoopt en des Heeren heyligen avondmaal aan Christi ledematen uytgedeeld. 't Getal der christenen aldaar, soo vrouws- als manspersoonen, is dit: 30 ledematen, 216 oude of bejaarde christenen, 85 schoolkinderen, 88 kinderen buyten de school, somma 419 christenen.

Hierop sijn wij van Xoely na de Pas Baguale vertrocken en omtrendt de klocke een uyr aangekomen, en de klocke drie uyren heb ik aldaar voor de soldaten of posthouders gepredikt in de Nederduytsche taal, en vertrocken kort daarna daar vandaan naar Ambon, alwaar wij met den avond sijn aangekomen, en aldus onse visite in des Heeren heyligen Naam geëyndigt.

't Geene wij aangemerkt hebben in onse visite omtrendt kerken en schoolen, is dit, als:
1. Dat in sommige schoolen (dog niet in alle) geleerd word, neffens de Heydelberghse Catechismus, 't Kort Begryp of de Ichtitsaar Catechismoe van D. Leydecker, waaromtrendt de meesters gelaste de voornoemde Ichtitsaar Catechismoe neffens de andere te laten leeren.
2. Dat geheel weynig kinderen leerden schrijven, en daarom de meesters aanbeval alle die de catechismus leerden oock meteen te leeren schrijven.
3. Dat de ouders haar kinderen meest niet uyt genegentheydt ter school sonden, en daar vandaan de meesters doorgaans klaagden over 't niet schoolgaan en komen van veele kinderen.
4. Dat godsdienst seer traag bijgewoond wierd, dat selfs in de tegenwoordigheydt van ons, als wij daar sijn geweest om 's Heeren heyligen avondmaal, den doop en trouwen te bedienen, soodat wij verscheyde malen hebben moeten selfs in de kerk wachten.
5. Dat de kennisse Jesu Christi nog seer schaars onder haar is, wenschende ondertusschen dat de Almachtige deselvige meer en meer in haar overvloedig wil doen worden, gevende

haar verlichtede oogen des verstandts, opdat sij mogen weten welcke zij de hope der roepinge Godts ende de rijkdom der heerlijkheydt van sijne erffenisse in de Heylige, ende welcke sij de uytnemende grootheydt sijner kracht aan de geloovige na de werckinge der sterckte sijner macht.[177] Amen, 't zij soo.

Was getekent: Petrus Bierman, D. Uspessy, B. de Silva, Christianus Fridericus Nucella scriba.

277. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en het onder Haruku ressorterende deel van Ceram door ds. Harmanus Kolde de Horn en ouderling Salvador Jansz. Haruku, 5 juni 1695.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Rapport van de kerken en scholen in de visite op 't eyland Haroeke en het gedeelte van Ceram daar gehoorende, gedaan door de predikant H. Kolde de Horn en d'ouderling S. Jans, pati van Oma, aangevangen met den 20^{en} mey anno 1695.

Vrijdag den 20^{en}, sijnde vrijdags ochtens, wanneer wij met een orembay van Haroeke na *Aboro* scheppende des voormiddags aldaar aankwamen, alwaar wij aan land getreden sijnde, naar een weynig vertoevens in de school gingen en bevonden bij de meester, Anthoni Koepasiri, een rol van 59 kinderen, en 8 absenten, 4 door siekte, 1 tot Karihoe en in desselfs school, maar d'andere hier en daar. Die de catechismus, het lesen en scrijven leerden waren 12 jongens, 1 meysje. Die Aldegonde etc. 9 jongens, 3 meysjes. Die 't A.B.C. en de kleyne gebeden etc. 22 jongens, 4 meysjes. Somma 51. Die de catechismus opseyden waaren redelijk in het antwoorden, en de meeste van deselven hadden veel verbeterd en in d'Ichtitsaar te leeren wel aangenomen, alsoo ook wierden sij daarin tot verder geweesen. Het opseggen van d'andere ging ook al heen, maar het scrijven en singen was als vooren, dogh in het lesen waaren sij mede verbeterd. Voor dese tijd wierden hier geene uyt de school ontslagen.

Hierop gingen wij tot besoekinge der ledematen en leyden eenige geringe geschillen af, ondersogten haar doen aangaande de kennis, vermaanden haar tot neerstigheyd ende oefening der godsaligheyd, leyden haar de pligten der disgenooten[178] voor, en nodigden se doen tot desselfs gemeenschap. Des na de middags gingen wij wederom in de kerk, en naar het gehoor van de gelesene predikatie doopte ik 8 kinderen, onder welke eene wiens ouders van Oma alhier bij geval eenige tijd aanwesende van deselve gebooren was. In de houdinge van des Heeren avondmaal communiceerden 32 ledemaaten, als 22 mans, 10 vrouwen, somma 32, en dat van een getal van 37, welker 5 absenten waaren, 2 door siekte, en drie elders. En dewijl hier geene tot desselfs gemeenschap waaren onderweesen, sogt ik deselve door vermaaninge daartoe op te wekken. Zedert de jongste visite trouwden van dese negrij 4 paaren, dewelke ten dien eynde op Haroeke overkwaamen.

Des nachts over verbleven sijnde, vertrokken wij saturdag den 21^{en} des ochtends vroeg van daar na *Wassoe*, gingen vroeg in de school, bevonden onder de meester, Thomas Salakay, een rol van 41 kinderen, en 6 absenten, 3 door siekte en 3 bij haar vrinden elders woonende en ter school. Die de catechismus etc. leerden 2 jongens, 6 meysjes. Die Aldegonde etc. 7 jongens. Die 't A.B.C. en de kleyne gebeden leerden 11 jongens, 9 meysjes. Somma 35. Het opseggen ging seer wel, en was prompt, maar d'Ichtitsaar, dewijl se nog niet aangevangen was te leeren, beval ik deselve. Het leesen kon ook wel gaan, maar het scrijven

[177] Efeziërs 1:19.
[178] Avondmaalsgangers.

was op d'oude trant. In 't gemeen sijn haare zeedige schoolgebeeden redelijk wel, en beter als andere. Ook hier wierden geene ontslagen.

Vanuyt deselve gingen wij tot de leedemaaten, ondersogten en ondervraagden deselve, en vermaanden haar seer tot neerstigheyd, hielden se de plichten tot die heylige gemeenschap voor en noodigde deselve tot haar. Woonden des naar de middags de godsdienst bij, en naar het lesen van de predikatie doopte ik 4 kinderen en bediende des Heeren avondmaal aan 11 persoonen: 5 mans, 6 vrouwen, van een getal van 14, van welke 3 door siekte absent waaren, onder welke mede communiceerden die sig de voorgaande reys onthouden hadden. Hier begonden 'er twee onderweesen te worden, dog hadden maar aangevangen, dewelke tot verder vermaand en aanbevolen wierden.

Oma. Op denselven avond vertrokken wij noch na Oma toe, alwaar wij voort op onse aankomste noch tot de besoekinge der ledemaaten tot het gebed gingen, op welke sij ondervraagd en ondersogt sijnde aangaande de kennis en het geloof, aan haar de pligten der disgenooten wierden voorgehouden, en daartoe vermaand sijnde, noodigde ik haar tot deselfs H. gemeenschap, gelijk wij ook des dags volgende, sondags den 22^{en} voormiddags, in de kerk vergaderden, de godsdienst oefenden, en na het lesen der predikatie doopte ik 17 kinderen, onder welke 2 van slaven waaren. Door desselfs meester en met goede getuygen gesterkt, heb ik deselve mede volgens gewoonte gedoopt en bedeelde 't H. avondmaal aan 66 ledemaaten, als aan 35 mans, 31 vrouwen, somma 66, van 78 welker 3 à 4 sieklijk, en de rest na Ceram af waaren. Aleen boden sich nu tot desselfs onderwijs 2 à 3 aan, waartoe dese aangemaand en opgewekt wierden, en andere tot naarvolginge gegeven.

Voort op de middag gingen wij in de school bij de meester, Pieter Saleman, en vonden aldaar een rol van 133 kinderen en 23 absenten, op eenige na alle door siekte. Die de Catechismus, het lesen etc. leerden waren 25 jongens, 4 meysjes. Die Aldegonde etc. 20 jongens, 3 meysjes. Die 't A.B.C. etc. 44 jongens, 14 meysjes. Somma 110. Het opseggen ging seer wel, en onderscheydentlijk. Sij begonnen ook al d'Ichtitsaar etc., en verscheydene antwoorden der al wel uyt, hebbende wel gevorderd, boovendien dat sij alle maar kleyne jongeties sijn. Ook beval ik se voorts aan. Het lesen ging ook wel en was mede seer onderscheyden, en in het scrijven hadden se ook eenige agt geslagen, soo op de letter als groote. Uyt dese school ontsloeg ik een jongeling.

En geëyndigd hebbende, begaf ik mij met avond wederom Haroeke-waarts en hielden des volgenden dags aldaar den twede dags van het Pinxter Feest.

Vertrokken wederom den 24^{en}, dingsdags, des morgens vroeg van hier na *Caibobo* toe, en kwamen daaromtrent 's avonds te 5 uur aan, gingen tot besoekinge der ledemaaten in het gebed, en op hetselve ondervraagde en ondersogt ik haar, en tot meerder neerstigheyd opgewekt hebbende, en tot een betamelijke schikkinge en behoorlijke voorbereydinge van haarselven tot de gemeenschap aan het heylige avondmaal des Heeren, noodigde ik deselve woensdag den 25^{en}, wanneer wij des dags volgende bijeen vergaderden en de godsdienstoefeningen bijwoonden, en na het aanhooren van de gelesene predikatie besprengde ik met het waater des doops 5 kinderen, en bediende des Heeren avondmaal aan 26 ledemaaten, als 10 mans, 16 vrouwen, somma 26 van 34, welker 2 door siekte, en geene met een ander vaartuyg, met d'orangkay, absent waaren. Hier waaren eenige begonnen onderwesen te werden, dewelke ondervraagd sijnde tot verdere neerstigheyd wierden aangemaand en tot nader geweesen.

Vanuyt de kerk gingen wij in de school, en sagen bij de meester, Lourenço Pays, een rol van 71 kinderen en 4 absenten, dog door siekte. Hier waaren al eenige nieuwelingen, maar kleyne gasten ingekoomen. Die de Catechismus, het lesen etc. leerden, 9 jongens, 1 meysje. Die Aldegondes vraagjes etc. 4 jongens. Die 't A.B.C. etc. leerden 23 jongens, 20 meysjes, somma 67. Het opseggen ging soo wat heen, en dese maakten mede een aanvang in d'Ichtit-

saar. Het lesen was langsaam, dog van weynige, alsoo ik het wederom tot meerdere aanbeval, en het scrijven op d'oude trant. Hier wierde geene ontslagen.

Laat in d'achtermiddag vertrokken wij van daar, met een vaartuyg, tot dien eynde van *Tanoenoe* opgekoomen, derwaarts heen (om soo het versoek van d'Eerw. P. van der Vorm aan mij gedaan te voldoen), alwaar we al laat aankwamen. Verbleven 'er dien nagt over. Donderdag den 26^{en} gingen daar vroeg des voormiddags in de school, en vonden bij de meester, Domingos Riri, een rol van 10 kinderen, alle present. Die de Catechismus, het leesen etc. leerden waaren 1 jongen, 2 meysjes. Die de Aldegonde etc. 1 jongen. Die 't A.B.C., etc. leerden, 3 jongens, 3 meysjes, somma 10. Het opseggen ging tamelijk wel, in het lesen was eene die begon, en het scrijven volgens d'oude trant.

Vanuyt deselve gingen wij tot ondersoek der ledemaaten en tegelijk van eene die onderweesen wierde, maar tot nader uytgesteld. Op het voorhouden der plichten aan de ledemaaten in de gemeenschap aan des Heeren tavel vermaande ik deselve tot neerstigheyd en noodigde haar aan deselve. Gingen noch dienselven voormiddags gesamentlijk in de kerk tot de godsdienst, en op het lesen van de predikatie trouwde ik vier paaren en bediende des Heeren avondmaal aan 4 persoonen, als aan 3 mans, 1 vrouw, somma 4, welke se alle waaren.

Van hier vertrokken wij voort op de middag na *Pieroe*, traden aan land, en op een weynig vertoevens ging tot de besoekinge der ledemaaten, ondersogten en ondervraagden deselve en sogte haar door vermaaninge op te wekken, hield se de plichten der disgenooten voor en noodigde deselve, gingen eerlang gesamentlijk in de kerk en tot de godsdienst, en naar de gelesene predikatie doopte ik 3 kinderen en trouwde 4 paaren, bedeelde voorts aan 6 ledemaaten het H. sacrament uyt, als aan 4 mans, 2 vrouwen, somma 6, sijnde alle 7, welker eene door siekte absent was. Hier was geene onderweesene.

Ik sag hier een groot onderscheyd tussen het kerkgebouw hier en dat van Tanoenoe. Soo slegt als dit, soo net en sinnelijk was dat, en kwam mij als het vraayste gebouw voor van allen dat ik hier onder die noch ontmoet heb.

Vanuyt de kerk gingen wij in de school, en bevonden onder de meester, Abraham Pasqual, een rol van 15 kinderen en 3 absent, doch door siekte. Die de catechismus etc. leerden 3 jongens, 2 meysjes. Die Aldegonde etc. 2 jongens, 2 meysjes. Die 't A.B.C. leerden, 3 meysjes, somma 12. Het opseggen ging redelijk wel en veerdig, en soodaanig ook het lesen van twee die 'er waaren, en het scrijven ging soo wat heen, en week wat van de trant af. Vanuyt deselve wierde mede geene ontslagen.

Met het midden van de nacht vertrokken wij wederom van Piroe af na Caibobo toe, en met het schemerlichten van de aanbrekende morgenstond van hier voorts tot naar *Hattasuwa*, alwaar wij des vrijdags den 27^{en} voormiddags omtrent 10 uur aankwamen. Gingen in de school en vonden onder de meester Domingos Lourens 17 kinderen bij de rol loopen en 1 absent door siekte. Die de Catechismus, het lesen etc. leerden waaren 3 jongens. Die Aldegonde etc. 2 jongens, 1 meysje. Die 't A.B.C. etc. leerden 5 jongens, 5 meysjes, somma 16. Het opseggen ging soo wat heen, het lesen was niet veel, en wierde daarom te meerder aanbevolen, gelijk ook het leeren van de beginselen uyt d'Ichtitsaar. Het scrijven was op d'oude trant, waarom het voorige aangeweesene herhaald wierde. Hier wierd geene ontslagen.

Voort op de middags gingen wij in de kerk, en naar het lesen der predikatie, en de godsdienst geëyndigd sijnde, sprak ik met de hoofden en de vergaderinge, vermaande haar tot de plichten van de godsdienst, en neerstigheyd in die bij te woonen en de gebeden waar te nemen te willen verbeteren, gelijk ook sig voorts tot onderwijs van 't avondmaal begeven, opdat soo mede aan dese plaats een gemeente in de communie mogte werden opgerigd, waartoe sij haar best beloofden.

Camariën en Serowawan. Van hier vertrokken wij dienselven agtermiddag na Camariën en Seroewawan henen en nam de meester van Hattosoewa met ons, kwamen des avonds tussen 8 en 9 uur ter plaatse aan, en des nagts over verbleven sijnde (alwaar wij over 6 maanden, die ledig sijnde en verlaaten, voorbij voeren) gingen wij hier nu saturdag den 28en 's morgens vroeg in de school, en vonden onder de meester, Paulus Lehitoe, een rol van 49 kinderen loopen, en 14 absenten, 2 door siekte, eenige elders, en 7 nog boven bergwaarts op in het bosch. Die de Catechismus, het lesen etc. leerden waaren 6 jongens. Die Aldegonde etc. 2 jongens, 7 meysjes. Die 't A.B.C. etc. leerden 14 jongens, 6 meysjes, somma 35. Het opseggen was niet veel, ook hadden se verlooren. Met het lesen was het insgelijks, gelijk mede met het scrijven, oversulks het te noodsaaklijker waare van dat niet aleen sterker aan te beveelen, maar ook de neerstigheyd soo veel te noodsaaklijker aan te dringen, hetgeene ik aan de hoofden tragte te vertoonen, en haar deses doen begrijpen. Van daar wiert geene ontslagen.

En voorts gingen wij tot de ledemaaten, ondervraagden en ondersogten haar (bij welke ik die gelegendheyd waarnam om tegens 3 van deselve, dewelke wedergekeerd waaren vanuyt het bosch en beneden afgekomen, in alle ernst en moogelijke nadruk te spreken, en daarop hield ik haar van de communie af) doch d'andere, met voorhouding en aandringe haarer plichten, tot deselve genodigd. Voort op de middag gingen wij in de kerk, en naar de gelesene predikatie doopte ik 5 kinderen en bedeelde aan 6 ledemaaten het heylige avondmaal, als aan 4 mans, 2 vrouwen, somma 6, aan 5 van dese plaats, en alle van d'8 present,[179] en de meester van Hattasuwa. Hier was geene onderwesene, weshalven sij tot ijver, neerstigheyd en verbetering vermaand wierden.

Tihoelale. Noch dienselven avond vertrokken wij na Tihoelale, kwamen daar 's avonds laat aan, en des nagts verbleven sijnde, gingen wij sondag den 29en des ochtends vroeg in desselfs school, en sagen bij de meester, Andries Castanja, een rol van 18 kinderen en 4 niewelingen, en 3 absenten, 2 door siekte en 1 elders. Die de Catechismus, het lesen etc. leerden waaren 2 jongens, 1 meysje. Die Aldegondes vraagjes etc. 4 jongens, 3 meysjes. Die 't A.B.C. etc. leerden 5 jongens, somma 15. Het opseggen was redelijk wel, het lesen begon soo wat in sommige, maar het scrijven was niets. Vanuyt dese wierd gene ontslagen.

Hierop gingen wij in de kerk (en hielden hier het avondmaal niet, ter oorsaak dat de meester en sijn vrouw, aleen ledemaaten sijnde, de laatste niet wel in staat was van hetselve bij te woonen, nog te konnen koomen; behalven dat waaren 'er geene onderweesene) en tot de godsdienst, en naar deselve doopte ik 6 kinderen en trouwde wel 8 paaren. En dese geëyndigt sijnde keerde ik mij tot de nieuwe christenen, sprak en deed haar aanspreken, ondervroeg deselve eenigsins, en wekte haar tot een meerder neerstigheyd op.

Roemahkay. Van daar vertrokken wij, op de middag, na Roemahkay, gingen eerlang tot de besoekinge der ledemaaten, ondervraagden deselve en vermaande haar tot voortgang en neerstigheyd, hielden haar de plichten der geloofige en disgenooten voor en noodigden se tot desselfs gemeenschap. Voorts tot de godsdienstoefeninge bijeengekoomen sijnde, en na het gehoor van de gelesene predikatie, doopte ik 5 kinderen en trouwde 3 paaren, bedeelde doe aan 6 ledemaaten het heylige avondmaal, als aan 5 mans, 1 vrouw, somma 6, onder welke de meester van Tihoelale eene was. Hier waaren 2 die begonnen te leeren, maar tot nader op te ondersoek geweesen wierden.

Vanuyt de kerk gingen wij in de school, en vonden onder de meester, P. Mendes, een rol van 56 kinderen loopen, en 16 absenten, alle door siekte behalven 2 die hier en daar waaren. Die de Catechismus, het lesen en scrijven leerden waaren 12 jongens, 3 meysjes. Die Aldegondes vraagjes 4 jongens, 2 meysjes. Die 't A.B.C. etc. leerden 9 jongens, 10 meysjes, somma 40. Het opseggen was wel en klaar, gelijk ook uyt d'Ichtitsaar, met welke se wel

[179] In tegenwoordigheid van zowel de vijf toegelaten als de drie afgewezen lidmaten.

begonnen hadden. Het lesen was mede wel, tegelijk ook hadden se eenige agt gegeven op het scrijven. Alhier ontsloeg ik drie jongens en een meysje uyt de school.

's Morgens vroeg des volgenden dags, maandag den 30^{en}, voeren wij over na *Holalihoe*, en gingen denselven voormiddags in de school en lasen onder de meester, Diogo Lehytoe, een rol van 55 kinderen en 16 absenten, dog meest alle door siekte, en dit was selfs gemeen aan de negrij. Die de Catechismus, het lesen, en scrijven leerden waaren 8 jongens, 4 meysjes. Die Aldegondes etc. 6 jongens. Die 't A.B.C. etc. leerden 17 jongens, 4 meysjes, somma 39. Het opseggen ging tamelijk wel, en in het lesen hadden sij mede gewonnen, ook naderden de scrijvers aan het geweesene. Hier begonnen se mede uyt d'Ichtitsaar te antwoorden. Hier ontsloeg ik een jongen.

Van daar gingen wij tot 't ondersoek der ledemaaten en ondervraagden deselve en vermaanden se tot meerder neerstigheyd, en de ledemaaten haare plichten voorgehouden hebbende wierden se tot haar gemeenschap genoodigd. En des namiddags tot de godsdienst vergaderd sijnde en 't aanhooren der predikatielesinge, doopten ik 10 kinderen en bedeelde 't H. avondmaal aan 21 communicanten, aan 11 mans, 10 vrouwen, somma 21 van een getal van 27, waarop sij door het versterf van eene gekoomen waaren, welker 4 door siekte absent waaren. Hier vonden wij twee onderweesene, dewelke tamelijk begonnen hadden, en tot nader geweesen.

Karihoe. Dingsdag den 31^{en}. Met de avond vertrokken wij na Karihoe toe, gingen des morgens vroeg in de school en vonden onder de meester, Mattheus Akimanis, een rol van 66 kinderen, alle present. Die de Catechismus etc. leerden waaren 19 jongens, 11 meysjes. Die de Aldegonde etc. 10 jongens, 2 meysjes. Die 't A.B.C. etc. leerden 12 jongens, 12 meysjes, somma 66. Het opseggen was deftig en uyt de Ichtitsaar, alsoo mede het lesen, het scrijven van gelijken, beter als elders, en met een groot staande letter. Twee wierden in d'school ontslagen, 1 jongen en 1 meysje.

Daarop gingen wij tot 't ondersoek der ledemaaten, ondervraagden deselve en vermaanden haar tot neerstigheyd, en met voorhoudinge van haare pligten noodigde ik se tot desselfs gemeenschap. Wij gingen des namiddags tot de godsdienstoefeninge, en op gelesene predikatie doopte ik 4 kinderen, en bedeelde 't heylige avondmaal aan 28 ledemaaten, als 15 mans, 13 vrouwen, somma 28 van 36 in 't geheel, welkers 6 door siekte absent waaren. Aan dese plaats was geene onderweesene.

Haroeke en Samet. Tegens d'avond vertrokken wij na Haroeke, gingen aldaar des dags volgende, woensdag 1 juni, in de school, en vonden onder de meester, Jan de Wees, een rol van 90 kinderen en 7 absenten door siekte. Die de Catechismus, het lesen etc. leerden waaren 22 jongens, 4 meysjes. Die Aldegonde 21 jongens, 14 meysjes. Die 't A.B.C. etc. leerden 16 jongens, 6 meysjes, somma 83. Het opseggen ging seer wel, en ook uyt d'Ichtitsaar. Het lesen was tamelijk, en in het scrijven verbeterde se. Hier wierde[180] ontslagen.

Vrijdag den 3^{en}. Des vrijdags volgende ging ik hier tot de besoekinge der ledemaaten, en haar ondersogt en -vragd hebbende, deed ik sulks mede aan 7, 6 mans en 1 vrouw, tegelijk ook als welke onderweesen waaren, die ook op redelijke bekwaamheyd alle aangenoomen wierden. Dewelk alle de behoorlijke plichten der waardige ledemaaten voor,[181] vermaande se tot betragtinge van deselve, en noodigde se tot haar gemeenscap.

Saturdags den 4^{en}. Des saturdags predikte ik in de Hollandse gemeente een voorbereydinge, en des sondags voor de middags tot de godsdienst in d'inlandse kerk bijeengekoomen sijnde, en naar 't aanhooren van het lesen der predikatie, bedeelde ik sondags den 5^{en} aan 52 ledemaaten en nog 7 nieu aangekoome des Heeren avondmaal uyt, behalven aan de schoolmeester en sijn huysvrouw, alle 62 met mij communiceerende, als 35 mans, 27 vrou-

[180] Voorgestelde lezing: wierde geene.
[181] Voorgestelde lezing: voorhoudende of voorhield.

wen, somma 62, sijnde gesamentlijk een getal van 66, welker 4 absenten waaren. Alle gedoopte zederd de laatste visite hier sijn 15 kinderen. En met de gedaane danksegginge eyndigde dese mijne visite, waarmede etc.

Was geteekent: H. Kolde de Horn.

Accordeert: Christianus Fridericus Nucella epist. scriba.

278. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua, Nusa Laut en de Zuidkust van Ceram door ds. Nicolaas Hodenpijl en de ouderlingen Anthoni Mayassa en Joannes Pattikayhatu. Saparua, juli 1695.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. Afschrift.

Rapport der visiten gedaan op d'eylanden Honimoa, Nussa-laut en gedeelte van Ceram door den predikant N. Hodenpijl en d'ouderlingen Anthoni Mayassa, radja van Oulat,[182] en Joannes Pattikayhatoe, patti van Titaway,[183] gedaan in den jaare 1695, en dus vervolgens aan de Eerw. kerkenraad overgezonden

Den 15en maart anno 1695 met zonsopgang schepten wij bovengenoemde N. Hodenpijl en Anth. Mayassa na 't eyland Nussa-laut tot het verrigten van kerken en schoolvisite, alwaar na 3 uuren scheppens aan de reduyt Beverwijk en de negerijen *Sila en Leynitoe* aankwamen, daar den ouderling Joannes Kayhatoe sig mede bij ons vervoegden.

Des namiddags besogten wij het school aldaar onder den meester Hendrick Toehoebessy, en bevonden bij de rol 98 kinderen, waarvan 84 ter school en 9 door ziekte alsmede 5 door onwilligheyt niet present bevonden. Die de Heydelb. Catechismus en Ichtitsaar kenden waaren jongens 13, meysjes –; die de Heydelb. Catechismus en Ichtitsaar nog leerden waaren jongens 6, meysjes 3; die kleine vraagkens in Ichtitsaar wisten waaren jongens 6, meysjes 9; die gebeden en 't A.B.C leerden waaren jongens 27, meysjes 10; somma jongens 52, meysjes 32.[184] 't Lezen en schrijven der eerste was maar gemeen en slegt.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 2 Carons predikatieboeken, 1 Wiltens predikatieboek, 1 Genesis, 8 Catechismus, 5 Ichtitsaar, 1 Djalan ka Surga, 4 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 4 Ichtitsaar, 6 A.B.C. boekjes. Verloste hierop 2 groote jongens en 2 dito meyden van schoolgaan. Het verder werk en dienst der kerke stelde uyt, omdat de hoofden en enig volk achter land waaren, tot aanstaande zondag.[185]

Den 16en dito des morgens vroeg met opgang van de zon namen wij onse weg na *Nallahia*, daar op onse aankomst in 't school traden, onder den meester Adriaan Mole, en bij de rol bevonden 90 kinderen, dog maar 70 present sijnde, 9 door ziekte en 14 door raligheyt absent. Die de Catechismus en Ichtitsaar wisten: jongens 9, meysjes 2; die de Catechismus nog leerden waaren jongens 10, meysjes 3; die kleine vraagkens in Ichtitsaar leerden waaren jongens 9, meysjes 9; die gebeden en 't A.B.C. leerden waaren jongens 17, meysjes 11; tezamen jongens 45, meysjes 25. 't Lezen en 't schrijven was van sommige redelijk, van anderen nog slegt.

De boeken bij 't school waren: 1 N.T. van Brouwerius oud en distert, 1 dito van Heurnius nieuw, 1 Genesis, 1 Carons predikatieboek, 4 Ichtitsaar, 5 Catechismus, 4 Djalan ka Surga, 6 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 4 Ichtitsaar, 7 Catechismus, 6 A.B.C. boekjes. Verloste 2 jongens en 1 meyd om haar groote en goede leering uyt school.

---

182 Ouderling van het eiland Honimoa (Saparua) 1684 tot zijn dood op 25 februari 1704.
183 Ouderling van het eiland Nusa Laut 1678 tot na 1700.
184 Gehele tabel hier gegeven conform afschrift.
185 Het afschrift heeft 'bezondig'.

Na 't schoolbezoek traden wij na de kerk daar inwoonders hadden onderwijs en laten vergaderen. Ondervraagden en onderwesen de ledematen en verdere inwoonders in de hooftzaaken van de christelijken leere, namen ook de belijdenis af van den patti en 2 andere persoonen, die ons in 't ondervragen redelijk voldeden, gelijk ook nog 2 andere moesten uytstellen, nodigde dese nevens de andere ledematen, t'zamen 21, tegens namiddag ten H. avondmaal, zijnde de christenen tezamen in de negerij 482 persoonen als namentlijk: 101 getrouwde mans en 101 getrouwde vrouwen; 7 weduwenaars en 20 weduwen; 38 bejaarde ongetrouwde en 43 dito meyden; 80 onmondige jongens en 92 dito meysjes; mans 226 en 256 vrouwlijke kunne; t'zamen 482 zielen.

Des namiddags predikte voor de inwoonders, doopte 6 kinderen, bevestigde 5 paar in den egt en bedienden het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Den 17^{en} dito des morgens vroeg namen onse weg na *Amet*, traden op onse aankomst in 't school, onder opsigt van mijn dicipel, wijl die plaats nog met geen meester vervuld was, daar bij de rol 126 kinderen, 110 present, bevonden, zijnde 10 door ziekte en 6 door onwilligheyd niet ter school. Die de Catechismus en Ichtitsaar wisten waaren jongens 21, meysjes 5; die de Catechismus nog leerden waaren jongens 18, meysjes 3; die de kleyn vragen in Ichtitsaar kenden waaren jongens 12, meysjes –; die gebeden en ABC leerden waaren jongens 28, meysjes 23; somma jongens 79, meysjes 31. 't Lezen en 't schrijven van de eerste was redelijk en van andere nog slegt.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Heurnius, 1 Genesis, 2 Carons, 15 Ichtitsaar, 11 A.B.C. boekjes, verstrekte daar nog bij 4 Ichtitsaar, 6 A.B.C. boekjes.

Na het schoolbesoek traden wij na de kerk, ondervraagden en onderwesen de ledematen en de andere christenen, waarop ter besluyt de ledematen, zijnde 25 in getal, en de christenen in dese negerij, volgens overgeleverde rol en nader onderzoek 802 zielen, als namentlijk: 148 getroude mans en 148 dito vrouwen; 10 weduwenaars en 38 weduwen; 50 ongetroude bejaarde en 47 dito; 201 onmondige jongens en 160 dito meysjes; 409 mans, 393 vrouwelijke kunne; t'zamen 802 zielen.

Des middags predikte voor de inwoonders, doopte 10 kinderen, bevestigde 3 paar in den egt en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen. Denselven avond namen wij ook onsen weg na de negerij *Akoon*.

Den 18 dito des morgens omtrent 8 uuren traden wij in 't school, onder den meester Lucas Parihoela, daar bij de rol 58 kinderen en alle present, uitgenomen 1 zieke, bevonden. Die de Catechismus en Ichtitsaar wisten waren jongens 5, meysjes 3; die de Catechismus nog leerden waren jongens 2, meysjes 1; die de kleyn vragen in Ichtitsaar kende waren jongens 7, meysjes 4; die gebeden en ABC leerden waren jongens 23, meysjes 12; somma jongens 37, meysjes 20. 't Lezen en schrijven der eerstgenoemden 7 jongens en 4 meysjes was van sommige redelijk, van anderen nog slegt.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 1 Caron, 2 Genesis, 10 Catechismus, 5 Ichtitsaar, 1 Djalan ka Surga, 4 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 6 A.B.C. boekjes. Waarna 2 groote jongens van 't schoolgaan ontsloegen.

Na het schoolbezoek traden wij na de kerk, daar de ledematen en andere christenen alle ondervraagde en onderwezen in de kennis des christelijken geloofs, vervolgens nodigde de ledematen, zijnde 11 persoonen, ten H. avondmaal tegens namiddags. Het getal der christenen bij nader onderzoek bevonden dese negerij 249 zielen, te weten: 37 getroude mans en 37 dito vrouwen; 2 weduwenaars en 15 weduwen; 31 bejaarde jongelingen en 20 dito jonge dogters; 68 onmondige jongetjes en 39 dito meysjes; 138 manlijke, 111 vrouwelijke kunne; t'zamen 249 zielen.

Na de middagpredikatie voor de inwoonders doopte 7 kinderen, bevestigde 1 paar in de egt en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen. Schepte nog dien avond na de negerij *Aboubou*.

Den 19en dito voormiddags bezogten de school, onder den meester Jan Boy, bevonden bij de rol 110 kinderen, waaren 101 present, dog 1 door ziekte en 8 door onwilleygheyd niet ter school bevond. Die de Catechismus en Ichtitsaar hadden geleerd waaren jongens 14, meysjes 3; die de Catechismus en Ichtitsaar nog leerden waaren jongens 6, meysjes 1; die de kleyn vragen in Ichtitsaar meest kende waaren jongens 11, meysjes 6; die gebeden en A.B.C. leerden waren jongens 39, meysjes 21; somma jongens 70, meysjes 31. 't Lezen en schrijven van de eerstg'noemde 20 jongen en 4 meysjes, was van sommige redelijk, van andere nog slegt.

De boeken in 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 1 Genesis, 1 Carons predikatieboek, 5 Catechismus, 5 Ichtitsaar, 1 Djalan ka Surga, 10 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 6 A.B.C. boeken, 3 Ichtitsaar, 6 A.B.C. boeken. Verlosten 1 jongen aan zijn groote[186] van 't schoolgaan.

Na 't schoolbezoek traden wij in de kerk, daar de ledematen en verdere christenen ondervraagden en onderwezen, nodigde daarop de ledematen, zijnde 12 persoonen, tegens namiddags ten H. avondmaal, zijnde daarnevens het getal der christenen volgens overgeleverde rol en nader onderzoek 607 zielen te weten: 121 getroude mans en 121 dito vrouwen; 17 weduwenaars en 38 weduwen; 44 bejaarde jongens en 48 dito jonge dogters; 124 jonge jongetjes en 94 dito meysjes; 306 manlijke, 301 vrouwelijke kunne; t'zamen 607 zielen.

Na de middag predikte voor de inwoonders, doopte 13 kinderen en trouwde 5 paar persoonen, bediende daarop het H. avondmaal aan de presente ledematen. Voorts schepten dien avond nog na de negerije *Sila en Leyniten*, gelegen aan de reduyt Beverwijk.

Den 20en dito, zondags voormiddags, predikte op de reduyt voor de posthouder aldaar gelegen. Na gedane predikatie traden wij na de Maleytse kerk, daar de ledematen en verdere inwoonders ondervraagden en als boven onderwezen, nodigde daarop de ledematen, zijnde die der inlanders nog als vooren 22 personen, en de christenen tezamen 531 zielen, te weten: 119 getroude mans en 119 getroude vrouwen; 12 weduwenaars en 33 weduwe; 34 bejaarde ongetroude en 27 dito meyden; 100 onmondige jongens en 87 dito meysjes; 265 manlijke, 266 vrouwelijke kunne; t'zamen 531 zielen.

Des namiddags predikte voor de inlanders, doopte 4 kinderen, troude 2 paar bejaarde, en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Den 21en dito met 't rijzen der zon namen wij de weg na de negerij *Titaway*, traden op onsen aankomst aanstonds in het school, onder de meester Adriaan Malaroeroe, daar bij de rol 179 kinderen en present ter school 128, zijnde 24 door ziekte en 26 door onwilligheyd absent. Die de Catechismus en Ichtitsaar hadden geleerd waaren jongens 19, meysjes 3; die nog leerden waren jongens 12, meysjes 1; die de kleyn vragen in Ichtitsaar wisten ter deelen dog nog niet geheel waaren jongens 36, meysjes 7; die de gebeden en A.B.C. leerden waaren jongens 40, meysjes 10; somma jongens 107, meysjes 21. 't Lezen en 't schrijven was van de eerstgenoemde 31 jongens en 4 meysjes redelijk.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 1 Genesis, 3 Carons predikatieboeken, 1 Wiltens predikatieboek, 11 Catechismus, 4 Ichtitsaar, 4 A.B.C. boekjes. Verstrekte daar nog bij 4 Ichtitsaar, 12 A.B.C. boeken. Verloste 3 groote jongens en 1 dito meyd van 't schoolgaan.

Na 't schoolbezoek traden na de kerk, daar de ledematen en de inwoonders gezamentlijk ondervraagden en onderwezen als vooren, zijnde de ledematen 30 persoonen en de christenen gezamentlijk 1220 zielen, als namentlijk: 219 getroude mans en 219 dito vrouwen; 24

[186] Wegens zijn leeftijd.

weduwenaars en 75 weduwe; 134 bejaarde jonge en 157 dito jonge dogters; 245 kinderen jongens 146 dito meysjes; 623 manlijke en 597 vrouwelijke kunne; t'zamen 1220 zielen.[187]

Des namiddags predikte voor de inwoonders, doopte 23 kinderen, troude 9 paar en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen. Voorts trokken dien avond wederom terug na de reduyt, en des anderen daags, den 22^{en} dito, na onse woonplaats.

Den 23^{en} dito namen de weg na Hatoewano en staken van vandaar des anderen daags, den 24^{en} dito, met den vroegen morgenstond over na de kust van Ceram en negerij *Elipapoety*, daar met omtrent 4 uuren scheppens aankwamen. Nog dienselven voormiddag bezogten het school onder den meester Jacob de Lima, bevonden bij de rol 53 kinderen en present 47, zijnde 1 door ziekte, 5 door onwilligheyd absent. Die de Catechismus en Ichtitsaar wisten waaren jongens 6, meysjes 1; nog leeren waren jongens 7, meysjes 2; die de kleyn vraagkens in Ichtitsaar kende waaren jongens 8, meysjes 2; nog niet geheel waaren jongens 5, meysjes –; die de ABC en gebeden leeren waren jongens 14, meysjes 2; somma jongens 40, meysjes 7. 't Lezen, schrijven van de eerstgenoemde 13 jongen en 3 meysjes was van de meeste zeer wel, dog de rest maar redelijk.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 2 Genesis, 3 Carons predikatieboeken, 3 Wiltens predikatieboeken, 6 Catechismus, 7 Ichtitsaar, 2 Djalan ka Surga, 8 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekten 2 Catechismus, 2 A.B.C. boeken.

Na den eten traden wij in de kerk, ondervraagden en onderwezen de christenen in 't gemeen en de ledematen in 't bijzonder, namen de belijdenis af van één persoon, te weten den orangkaja genaamt Anthoni Mayassa, die nevens de andere ledematen tegens anderen daags ten H. avondmaal nodigde, zijnde ledematen 17 in getal en de christenen in 't gemeen 434 zielen, als namentlijk: 89 getroude mans en 89 dito vrouwen; 11 weduwenaars en 17 weduwe; 47 bejaarde jongelingen en 26 dito jonge dogters; 96 jongetjes en 59 dito meysjes; 243 mannelijk 191 vrouwelijk; tezamen 434 zielen.

Den 25^{en} dito des voormiddags predikte voor de inwoonders, doopten 12 kinderen, troude 9 paar bejaarden en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen. Des middags schepten wij voort na *Amahey*, daar tegens den avond aankwamen.

Den 26^{en} dito des morgens vroeg traden wij na het school. Onder den meester, Pieter Lucasz, bevonden bij de rol 130 kinderen, dog maar present 96, zijnde 13 door de ziekte en 21 door onwilligheyt niet ter school. Die de Catechismus en Ichtitsaar hadden geleerd waaren jongens 19,[188] meysjes 9; die nog leerden waaren jongens 14, meysjes 3; die de kleine vraagkens in Ichtitsaar leerde waaren jongens 10, meysjes 5; die de gebeden en A.B.C. leerde waaren jongens 28, meysjes 11; somma jongens 68, meysjes 28. 't Lezen en 't schrijven was van de meeste der eerstgenoemde 30 jongens en 12 meysjes redelijk wel, en van de rest nog maar gemeen.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Heurnius nieuw, 1 dito oude van Brouwerius, 2 Genesis, 2 Carons en 1 Wiltens predikatieboeken, 10 Catechismus, 8 Ichtitsaar, 10 A.B.C. boekjes. Verloste 3 groote meyden van 't schoolgaan.

Onder het schoolbezoek lieten de christenen van de 3 negerijen bij den anderen vergaderen, dog kon geen volk in de kerk krijgen, zodat wel drie uuren werk had, zoo door de negerijen de marynjes te laten roepen als met op de tyf te slaan, eer 15 menschen bij den anderen te komen in de kerk vergaderden, waarop genoodzaakt wierd zelvs hier en daar in de negerijen te gaan en met ernstige vermaninge, als bestraffinge en bedreyginge van boven, haar ziel te bewegen, teneynde zij, of door de vermaninge, of bedreyginge, gezamentlijk in de kerk mogte komen, gelijk ook kort daarop omtrent de helft van de christenen in de kerk

---

[187] Ten rechte 622 en 1219.

[188] In het handschrift lijkt hier '10' gestaan te hebben. Vermoedelijk is bij de collationering van het afschrift een foutief '10' (ten rechte 16) ten onrechte veranderd in '19'. Vgl. het totaal van 30 jongens hierna.

zagen komen, zijnde de rest niet te bewegen,[189] waarom met den dienst van catechiseren en onderwijzen voort ging en nevens die van Elipapoety wel de onwetenste van alle bevond, niettegenstaande de meester hier gelegen wel van de bekwaamste en ijverigste in haar dienst zijn, gelijk dezelve haare klagte over de algemeene traagheyd der inwoonders en christenen in 't bijwoonen van den godsdienst en die der kinderen in 't schoolgaan deeden, waarover haar alle bestraften en vermaande etc., nodigde de ledematen tegens middags ter H. tafel, zijnde het getal der ledematen 43 en die der christenen 917 zielen, te weten: 176[190] getroude mans en 156 dito vrouwen; 26 weduwenaars en 60 weduwe; 95 bejaarde jongelinge en 100 dito dogters; 170 onmondige jongetjes en 154 dito meysjes; 447 manlijke en 470 vrouwlijke kunnen; t'zamen 917 zielen.

Na de middag hadde wederom dezelve moeyte om omtrent de helvt van het volk in de kerk te konnen krijgen, ja zagen selvs de agteloosheyd van haar kinderen ten doop te brengen, want nu voor de tweede maal na den anderen zulx van zeker persoon verzuymt wierd, niettegenstaande hem onder kerktijd nog expres liet roepen.

Wij predikte voor de vergaderde perzoonen, doopte 5 kinderen, bevestigde 17 paar in den egt en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Den 27^{en} dito, zondag, in den vroegen morgenstond omtrent 4 uuren, namen wij wederom de rijs terug na *Hatoewano*, met gedagten van dien dag den dienst aldaar nog waar te nemen, kwamen daar omtrent 11 uuren voormiddags aan. Des namiddags ondervraagden en onderwezen de ledematen en inwoonders gezamentlijk, nodigde de ledematen om na de catechisatie het H. avondmaal deelagtig te zijn, gelijk dan na 't onderwijs met vraagen en antwoorden op stoel klom en voor deselve predikte, doopte 10 kinderen, troude 1 paar, bediende daarop het H. avondmaal aan de presente ledematen, zijnde uit de 4 negerijen t'zamen 47 persoonen en de christenen:

Van *Paperoe en Toehaha*: 233 getroude mans en 233 dito vrouwen; 23 weduwenaars en 34 weduwe; 118 mondige mans- en 57 dito vrouwspersoonen; 355 onmondige jongens en 202 dito meysjes; 729 manlijke en 526 vrouwlijke kunnen; t'zamen 1255 zielen.

Van *Nollot en Itawaka*: 190 getroude mans en 190 dito vrouwen; 31 weduwenaars en 30 weduwe; 149 ongetroude mans- en 101 dito vrouwspersoonen; 196 jongens en 173 meysjes; 566 manlijke en 494 vrouwelijke kunne; t'zamen 1060 zielen. Zijnde gezamentlijk van de 4 negerijen 2315 zielen.

Den 28^{en} dito, des morgens vroeg omtrent 7 uuren, bezogten de schoolen, eerst van Paperoe en Toehaha, onder den meester Francis Patitoeny, bevonden bij rol bekend 200 kinderen, dog maar present 161, zijnde 16 door ziekte en 23 door nalatigheyd absent. Die de Catechismus en Ichtitsaar kende waaren jongens 23, meysjes 4; die nog leerde waaren jongens 6, meysjes –; die de kleyn vraagkens in Ichtitsaar wiste waaren jongens 24, meysjes 6; die de gebeden en A.B.C. leeren waaren jongens 64, meysjes 34; somma jongens 117, meysjes 44. 't Lezen en schrijven van de eerste genoemde 29 jongen en 1 meysje was van sommige redelijk, en de andere nog slegt en gemeen.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Heurnius nieuw, 1 dito oud van Brouwerius, 1 Genesis, 1 Carons predikatieboeken, 2 dito oud, 2 Wiltens oud predikatieboeken, 14 Catechismus, 13 Ichtitsaar, 1 Djalan ka Surga, 6 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 1 Wiltens, 6 A.B.C. boekjes. Verloste 4 groote meyden van 't schoolgaan.

Uit dit school traden wij, nadat van de negerijen Nollot en Itawaka, onder den meester Pieter de Fretis, daar bij rol 185 kinderen dog maar 133 present vonden, zijnde 12 door ziekte, 40 door onwilligheyd absent. Die de Catechismus en Ichtitsaar meest kende waren jongens 16, meysjes 6; nog leerde waren jongens 5, mey sjes 1; die de Aldegonden wisten

[189] Het handschrift heeft: 'zijnde vreest niet te bevoegen'.
[190] Ten rechte 156.

waaren jongens 4, meysjes 9; die de gebeden en A.B.C. leerden waren jongens 63, meysjes 30; somma jongens 88, meysjes 45.[191] 't Lezen en schrijven van de eerstgenoemde was nog gemeen en slegt.

De boeken bij 't school en onder den meester bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 1 Genesis, 3 Carons predikatieboeken, 1 Wiltens predikatieboek, 13 Catechismus, 8 Ichtitsaar, 2 Djalan ka Surga, 10 A.B.C. boekjes. Verlost 2 groote meyden van 't schoolgaan.

Nog dien voormiddag trokken wij na de bijgelegene negerij *Ihamahoe*. Daar aanstonds het school onder den meester Francis Hatoelay bezogten, daar bij de rol bevonden 150 kinderen, waarvan present 72 en 5 door ziekte, maar 73 door onwilligheyd absent waaren. Die de Catechismus en Ichtitsaar kende waaren jongens 14, meysjes 4; die de Catechismus en Ichtitsaar nog leerden waaren jongens 4, meysjes 4; die de Aldegonde wiste waaren jongens 5, meysjes 5; die de gebeden en A.B.C. leerden waaren jongens 31, meysjes 5; somma jongens 54, meysjes 18. 't Lezen en schrijven van sommige der eersten redelijk, dog van de rest nog slegt.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 2 Genesis, 2 Carons predikatieboeken, 1 Wiltens predikatieboek, 16 Catechismus, 8 Ichtitsaar, 2 Djalan ka Surga, 11 A.B.C. boekjes. Verlost 1 groote meyd van 't schoolgaan.

Des namiddags ondervraagden en onderwezen de ledematen en verdere christenen. En nodigde de ledematen ten H. avondmaal, zijnde deselve 21 in getal, de christenen t'zamen 892 zielen, te weten: 186 getroude mans en 186 dito vrouwen; 15 weduwenaars en 48 weduwe; 118 ongetroude jongmans en 61 dito dogters; 165 onmondige jongens en 113 meysjes; 484 manlijke en 408 vrouwelijke kunne; t'zamen 892 zielen.

Na de catechisatie traden wij op stoel, predikte voor de vergadering, doopte 4 kinderen en bediende het H. avondmaal, trokken voorts dienselven avond na onse woonplaats Honimoa.

Hiermede staakten wij voor een tijd het doen der verdere visiten besigheden[192] met het klaarmaken van gaba-gaba en atap voor het schip dat alle uuren wierd verwagt om de nagelen af te haalen, met welkers komst ook verders haar werk vonden om 'tselven te laaden, waarom onderwijlen een keer[193] na Amboina of het hooftcomptoir ondernam.

Den 7 mey kwamen wij wederom van Amboina op onze residentie-plaats, alwaar den 8^{en} de zondags predikte.

Den 12 dito, hemelvaardsdag, predikte in het fortres Duersteden voor het guarnisoen en verkondigde aan de Europiaanse ledematen, zijnde 5 persoonen, hoe aanstaande pinxterdag het nachtmaal onses Heeren stond uyt te deelen.

Den 14 dito bezogten 't school voor de negerij *Oelat*, onder den meester Jacob Kotaoemar, bevonden bij de rol 151 kinderen, waaren 145 present en 4 door ziekte en 5 door nalaatigheyd absent waaren. Die de Catechismus en Ichtitsaar wisten waaren jongens 18, meysjes 10; die de Catechismus en Ichtitsaar nog leerden waaren jongens 22, meysjes 4; die de kleyn vragen in Ichtitsaar kende waaren jongens 12, meysjes 5; die de gebeden en A.B.C. leerden waaren jongens 25 meysjes 19; somma jongens 107,[194] meysjes 38. 't Lezen en schrijven van 70 jongens en 14 eerstgenoemde meyden waarvan de meeste [...][195] dan gemeen, de rest redelijk.

---

[191] Ten rechte 46.
[192] Lees: wegens besigheden [van de bevolking].
[193] Tochtje.
[194] Het getal 107 komt overeen met het totale aantal van 145 schoolkinderen en het aantal van 70 jongens hierna; misschien : voor 18 te lezen: 48. Ook het aantal op de rol klopt niet.
[195] Niet ingevuld.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 1 Genesis, 3 Carons predikatieboeken, 10 Catechismus, 12 Ichtitsaar, 1 Djalan ka Surga, 5 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 1 Genesis, 1 Wiltens, 6 Catechismus, 11 A.B.C. boekjes. Verlosten ook 3 jongens en 2 meyden om groote, en dat wel hadden geleerd, van 't schoolgaan.

Den 15 dito, zondags des voormiddags, ondervraagden en onderwezen de ledematen en verdere christenen, voor dese 2 persoonen, zijnde het getal der ledematen 21 en die der christenen in 't gemeen 1055 zielen, als namentlijk:[196] 183 getroude mans en 183 dito vrouwen; 14 weduwenaars en 50 weduwe; 101 bejaarde jongmans en 108 dogters; 227 onmondige jongens en 189 meysjes; 525 mans en 530 vrouwelijke kunne; t'zamen 1055 zielen. Verders nodigde de ledematen tegens namiddags ten H. avondmaal.

Des namiddags predikte voor de inwoonders, doopte 12 kinderen en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Den 19 dito des voormiddags bezogten ter school van de negerijen *Tiouw en Saparua*, onder den meester Paulus Ahaoulo, daar bij de rol 87 en present 51 kinderen vond, zijnde 9 door ziekte en 27 door nalatigheyd absent. Die de Catechismus en Ichtitsaar meest kende waaren jongens 14, meysjes 4; die nog leerde waaren jongens 4, meysjes 1; die de kl. vr. in Ichtitsaar wisten waaren jongens 11, meysjes 15; die de gebeden en A.B.C. leerden waaren jongens 9, meysjes 3; somma jongens 38, meysjes 13.[197] 't Lezen en schrijven der eerstgenoemde was redelijk.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 1 Genesis, 2 Carons predikatieboeken, 1 Wiltens predikatieboek, 8 Ichtitsaar, 7 Catechismus, 7 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 3 Catechismus, 2 A.B.C. boekjes. Verloste ook 5 groote jongens van 't schoolgaan.

Des middags trokken wij na *Poorten*, daar het school, onder den meester Francis Latoepoetih, bezogten en bij de rol vonden 215 kinderen, dog present maar 122, zijnde 26 door ziekte en 67 door onwilligheyd absent. De de Catechismus en Ichtitsaar kende waaren jongens 40, meysjes 7; die de Catechismus en Ichtitsaar nog leerde waaren jongens 6, meysjes 6; die de klijne vraagkens in Ichtitsaar waaren jongens 6, meysjes 2; die de gebeden en ABC leerden waaren jongens 44, meysjes 11; jongens 96, meysjes 26. 't Lezen en schrijven was maar gemeen en slegt.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 1 Genesis, 3 Carons predikatieboeken, 12 Catechismus, 12 Ichtitsaar, 2 Djalan ka Surga, 10 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 6 A.B.C. boekjes. Verlosten ook 5 jongens en 2 meyden van 't schoolgaan.

Den 22^{en} dito pinxterdagh predikte des voormiddags op het fortres Duerstede voor het guarnisoen en bediende het H. avondmaal aan de presente Europiaanse ledematen.

Des namiddags deden onsen dienst in de kerk voor de negerijen *Tiouw en Saparua*, eerstelijk de ledematen en verder christenen ondervragende en onderwezende, en voorts daarop predikende doopte 12 kinderen en bevestigde 4 paar in den trouw, bediende daarop het H. avondmaal aan de presente ledematen, zijnde 30 in getal, alsmede de christenen gezamentlijk 581 zielen, te weten: 111 getroude mans en 111 dito vrouwen; 12 weduwenaars en 32 weduwe; 51 bejaarde mans- en 13 dito vrouwspersoonen; 128 jongetjes en 93 meysjes; 302 manlijke en 279[198] vrouwelijke kunne; t'zamen 581 zielen.

Den 23 dito [...][199] pinxterdag trokken na *Poorten*, daar dien voormiddag de inwoonders en ledematen ondervragden en onderwezen als boven, zijnde het getal der ledematen met 't bijkomen van den patti van Haria, genaamt Cornilis Tarahate, die zijn belijdenis afnam,

---

[196] De tweede kolom is gedeeltelijk niet ingevuld.
[197] De gehele tabel hier gegeven conform het afschrift.
[198] De gehele tabel hier gegeven conform het handschrift.
[199] Niet ingevuld. 23 Mei 1695 was een maandag, Tweede Pinksterdag.

30 persoonen, en dat der christenen t'zamen 1240 zielen, als namentlijk: 238 getroude mans en 238 dito vrouwen; 17 weduwenaars en 42 weduwe; 100 bejaarde mans- en 76 dito vrouwspersonen; 275 jongetjes en 254 meysjes; 630 manlijke en 610 vrouwelijke kunne; t'zamen 1240 zielen.

Des namiddags predikte voor de inlanders, doopte 7 kinderen, bevestigde 3 paar in den egt en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Den 29 dito des zondags des morgens vroeg trokken wij na de negerij *Boy*, daar op onse aankomst eerst de kinderen ter school lieten komen en onderzogten, bevonden bij de rol 82 kinderen en present kwamen 75, zijnde de rest 4 door ziekte en 3 onwillige absent gebleven. Die de Catechismus en Ichtitsaar kende waaren jongens 24, meysjes 5; die nog leerden waaren jongens 2, meysjes 1; die de kleyn vraagkens in Ichtitsaar wiste waaren jongens 7, meysjes 3; die nog leerde waaren jongens 6, meysjes 2; die de gebeden en A.B.C. leerden waaren jongens 13, meysjes 12; somma jongens 52, meysjes 23. 't Lezen was redelijk, maar het schrijven gemeen en slegt.

De boeken bij 't school en onder den meester Isaac Manoetoe bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius, 2 Carons predikatieboeken, 9 Catechismus, 8 Ichtitsaar, 1 Djalan ka Surga, 7 A.B.C. boekjes, waarbij nog verstrekte 1 Genesis, 1 Wiltens predikatieboek.

Onderwijlen het volck bij den anderen in de kerk hebbende doen vergaderen, traden uit school na de kerk, daar de ledematen 15 in getal en alle de christenen t'zamen 501 zielen, als namelijk: 104 getroude mans en 104 dito vrouwen; 11 weduwenaars en 18 weduwe; 83 bejaarde jonge mans- en 30 dito vrouwspersoonen; 82 jongetjes en 69 meysjes; 280 manlijke en 221 vrouwelijke kunne; t'zamen 501 zielen.

Ondervraagden en onderwezen, nodigende ledematen tegens middags ten H. avondmaal. Des middags predikte voor de inwoonders, doopte 2 kinderen, troude 3 paar persoonen en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Den 30 dito bezogten wij het school in de negerijen *Siri-Sori*, onder den meester Jan Lukasz, bevonden bij de rol 162 kinderen, waarvan present 137, zijnde 20 door ziekte en 5 door nalatigheydt niet ter school. Die de Catechismus en Ichtitsaar kende waaren jongens 31, meysjes 12; die nog leerden waaren jongens 9, meysjes 5; die de kleyn vraagkens in Ichtitsaar alle kende waaren jongens 27, meysjes 8; die de gebeden en ABC leerden waaren jongens 33, meysjes 12; somma jongens 100, meysjes 37. 't Lezen en 't schrijven van de 40 eerstgenoemde jongens en 17 meysjes was meest zeer wel.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Brouwerius oud, 1 dito van Heurnius nieuw, 1 Genesis, 1 Carons predikatieboek, 1 Wiltens predikatieboek, 1 Wiltens dito, 10 Catechismus, 12 Ichtitsaar, 2 Djalan ka Surga, 9 A.B.C. boekjes. Verloste ook 4 groote jongens en 6 dito meyden van 't schoolgaan.

Den 2 juny trokken na de negerij *Ouw*, daar het school onder den meester Paulus Patikeke bezigtigde, bevonden bij de rol 174 kinderen en present 163, zijnde 9 door ziekte en 2 door nalatigheyd niet ter school. Die de Catechismus geheel en Ichtitsaar meest kende waaren jongens 58, meysjes 13; die nog leerde waaren jongens 14, meysjes 4; die de kleyn vraagkens in Ichtitsaar leerden waaren jongens 10, meysjes 4; die de gebeden en A.B.C. leerden waaren jongens 31, meysjes 29; somma jongens 113, meysjes 50. 't Lezen en 't schrijven van de 72 eerstgenoemde jongens en 17 meysjes was meest meer dan gemeen, de rest redelijk wel.

De boeken bij 't school bevonden waaren: 1 N.T. van Heurnius, 2 Genesis, 1 Caron, 12 Ichtitsaar, 5 Catechismus, 15 A.B.C. boekjes, verstrekte daar nog bij 1 Wiltens predikatieboek, 6 Catechismus, 1 Djalan ka Surga.

Ontsloegen 5 jongens en 3 meyden, om haar jaaren, en dat redelijk wel geleerd hadden, van 't schoolgaan.

Den 5en dito, zondags voormiddags, catechiseerde de ledematen en verder christenen inwoonders van genoemde negerij Ouw, zijnde de ledematen 21 persoonen en alle de christenen 1145 zielen, te weten: 227 getroude mans en 227 dito vrouwen; 13 weduwenaars en 63 weduwe; 113 bejaarde mans- en 73 dito vrouwspersoonen; 223 onmondige jongens en 206 meysjes; 576 manlijke en 569 vrouwelijke kunne; t'zamen 1145 zielen.

Des namiddags predikte voor de inwoonders, doopte 7 kinderen, troude 5 paar bejaarde, en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen.

Den [...][200] dito zondags voormiddags ondervroegen en onderwezen de ledematen en verdere christen inwoonders in mijn woonplaats *Siri-Sory*, en des middags predikte voor deselve, doopte 13 kinderen, troude 7 paar bejaarde en bediende het H. avondmaal aan de presente ledematen, zijnde 31 persoonen, gelijk die der christenen t'zamen 1045 zielen, als namelijk: 201 getroude mans en 201 dito vrouwen; 45 weduwenaars en 54 weduwe; 88 bejaarde mans- en 87 de vrouwspersoonen; 220 jongetjes en 149 meysjes onmondig; 554 manlijke en 491 vrouwelijke kunne; t'zamen 1045 zielen.

Hiermede hadden wij wederom het werk onser visiten omtrent kerk en schoolen voor dees tijt voleyndigt. Gode zij gedankt voor de verleende gesondheyd en kragten, en wenschende en biddende dat hetselve tot opbouw van zijn koningrijk en eere zijnes H. naam gedijen mag, amen.

Nevens het boven opgestelde belangende het werk en de verrigtinge in onse visite gedaan, zullen wij hier met een woord nog moeten bijdoen onse klagte over de algemeine traagheyd der inlanderen, zo oude als jongen, zo in 't kerk als 't schoolgaan, in zoverre dat weynige, en verre de minste van haar selfs, genegentheyd daartoe betoonen, niet alleen wanneer geen visiten door den predikant gedaan werd, en van de plaats afwezig, maar selvs wanneer ter zelver plaats om den dienst te doen present is, 'tgeen in 't gemeen van alle onder ons district, egter van de eene nog meerder dan van den anderen moet zeggen. Want op geen plaats, zo onder het doen van de algemeene visiten als binnen tijds komende om den dienst van prediken etc. te doen, of hebben moeyten de inwoonders ten gehoor van Gods woord in de kerk te doen vergaderen, gelijk daarvan in 't bijzonder omtrent die van Amahey hebbe aangeteekend. Ja selfs in mijn woonplaats vinde ik het niet beter gesteld dan met de anderen, daar doorgaans de helft van 't volk, tegen mijn daaglijxse aanmaninge en bestraffinge, niet ter kerk, nog kinderen ter school komen. En in tegendeel bij ondervinding geleerd dat den dag des Heeren niet minder werd ontzien om met het net in zee of met de parang in 't bosch te gaan dan op andere dagen. Uit de aantekeningen van de presente en absente schoolkinderen, zelvs onder de visiten wijl een predikant daarmede bezig is, kan genoeg werden afgenomen de nalatigheyd der ouders om haar kinderen ter school te bestellen, en hoe het daaglijx, wanneer geen predikant daar is, nog kon zijn, toegaat.

Waarom te wenschen waar, ja gantsch nodig agte, dat 'er enige strav-boeten ('tgeen zonder geldboeten, voor desen in 't gebruyk en om de misbruyken of onbehoorlijk afvordering derzelven door de Hooge Regering verboden [...][201] is wel konden gevonden werden) door E.E. Agtb. regering mogt werden opnieus geordineert, tot aansetting der trage en onwillige, hoedanig haar E.E. Agtb. 'tzelve mag gelieve, en haar wijs oordeel overlaaten.

Egter, om (onder 't welnemen, en onderwerping van haar E.E. Agtb. wijs oordeel en believen, zonder vermetelheyd van haar E.E. Agtb. iets te willen voorsschrijven) enig gering dog niettemin kragtig middel aan te wijzen waardoor den christen inlander (want moor of heyden in desen niet gerekend werden), die dog na zoveel jaaren ondervinding niet dan met gezag of vrees voor strav-boeten ter kerk of school te krijgen zijn, neerstiger ter gehoor van Gods woord en haar kinderen ter school doen komen zoude bekwaam agte (toezeggen

[200] Datum niet ingevuld.
[201] Eén woord onleesbaar.

nogmaal onder het believen en wijs oordeel van haar E.E. Agtb.) dat de eerste orangkaja nevens zijn huys-gezin, mitsgaders de verdere orangkaja toeha, of mede-regeringe oudste met de haare, zekere penningen indien nalatig waaren om ter kerk en haar kinderen (die zijlieden mogten hebben) ter school te doen komen, wierde opgeleyd, als een strav-boeten voor haare ongodsdienstig-, of traag- en nalatigheyd, en verders de gemeene inwoonders, zeker getal van gabba-gabba en atap, te weten yder 'tzij man of vrouw voor elken-maal 10 stux van de eerste en 5 stux van de tweede genoemde soort, konden dese strav-boeten, indien weinig wierd ge'agt, telken-maal verdobbeld werden.

En soude het geld van de eerste, door zeker daartoe gestelde wijs en ordre ingezameld, konnen dienen tot prijzen voor de best leerende schoolkinderen en de gabba-gabba etc. tot reparatie van school en kerk, meesterwooning etc., dat andersins het werk is van yder negerij omtrent deselve, en zal het verval omtrent het gebouw van kerk en school des te eerer daardoor voorgekomen en hersteld werden.

En door dese wijze van strav-boeten omtrent de nalatigen menen wij dat het volk sig wel ter kerk en de kinderen te meerder na het school sal begeven, en het woord Gods voor meerder als nog tegenwoordig geleerd en gepredikt werden, met wensch dat 'tzelve uitwendig middel en roepinge door het woord Gods eenmaal werksaam en kragtdadig sal werden door den in- en medewerkinge des Heiligen Geest, tot betering en bekeringe van veele die nog door onwetendheid en zorgeloosheyd omtrent haar staat, de leere en verkondinge van des Heeren salighmakend woord weinig agten.

Aldus bevonden en betragt, ten daagen en jaaren boven gesteld, en aan de Eerw. kerkenraad op Amboina overgezonden desen juli anno 1695 door ons ondergeschrevene. Was getekend N. Hodenpijl, Anthoni Mayassen, 't merk van X Johannes Kayhatoe.

Gecollationeert, accordeert: Christianus Fridericus Nucella, epist. scriba.

279. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 2 september 1695.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 283-291.

Eerwaerde, godsaelige – – –

't Geen U.Eerw. tot notificatie van D. Valentijns aenkomst op Batavia alsmede desselfs admissie tot den predikstoel ende eindelicke sessie, die door de Hooge Regeeringe sijn Eerw., gelijk ook alle buytenpredikanten (volgens U.Eerw. laatste schrijven gedateert den laatsten january, ende van ons den 16 maert per den bodem het Huys de Spijk ontfangen[202]), toegestaen is, sagen wij met sooveel genoegen als wij gelooven dat sijn Eerw. bij U.Eerw. ook ontfangen sal geweest zijn.

't Gevolg daarvan doet ons verder in U.Eerw. schrijven een seekere protestatie daervan vernemen, als waerbij U.Eerw. getuygen dat het U.Eerw. de grootste verwondering van de werelt gaf dat wij de gerequireerde censur over hem D. Valentijn, met de beschuldiginge conform, niet in 't werk en hadden gesteld, te weten, soo het waer is dat D. Valentijn sig alhier soodanig schuldig gemaakt heeft als van ons in 't schrijven van den 5 may 1694[203] te berde gebragt werd, sonder nogtans daertoe de bewuste briev van D. Feilingius,[204] waerin

[202] Vermoedelijk is bedoeld de brief d.d. 31 januari 1695, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 189-195. Valentijn vertrok van Ambon op 7 mei 1694 (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 438).

[203] Doc. 266.

[204] Vermoedelijk de brief van Feylingius aan Valentijn d.d. 11 februari 1693 (hiervoor, doc. 258, zie ook doc. 266). In ANRI, Archief Kkr Batavia 136, rapporten en extracten 1692-1705, bevindt zich eveneens een brief van ds. Feylingius aan de Ambonse kerkenraad betreffende Valentijn, d.d. 14 augustus 1693 (ongefolieerd).

niet min soo veel expressiën en betigtingen die al vrij vreemd klinken in gevonden werden, te willen aentrekken, werdende deese verwonderinge in U.Eerw. nog vermeerdert doordien U.Eerw. daar ende ander van sulke opmerkelicke saaken geseyde D. Valentijn voorhoudende, 'tsij 'tselve voor U.Eerw. vergaederinge wel duidelick ontkend heeft met bijvoeginge van een krachtige protestatie op sijn consciëntie en voor d'Almagtige, dien alleen herten kenner, dat wij 't nimmer uyt 't kerkelick resolutieboeck souden konnen doceren of gestand doen. Audi et alteram partem waergenoomen zijnde, en de geloofwaerdigheit van den kerkenraad tegen die van D. Valentijn, predikant en verkondiger van dat waerachtig Evangelium onses eenigsten Saaligmaakers, gesteld hebbende en van even gelijken gewichte houdende, believen U.Eerw. ten uytspraek en vonnis tusschen beyde de partijen te treeden, namentlick onsen kerkenraad in bedenkinge te geven of 't onse plicht niet soude geweest zijn an D. Valentijn, volgens merite en exigentie van saaken, de gerequireerde censur werckstellig te maaken, dan denselven met een dimissie en attestatie als lidmaat schoon soodaenig geclausuleert, te laaten vertrekken en hem alsoo met al die stukken U.Eerw. toe te senden, opdat U.Eerw., gelijk U.Eerw. poseeren, quansuys de definitive sententie daaruyt souden formeeren en uytspreeken, daar D. Valentijn soo een aantal jaaren de gemeinte Gods nevens ons alhier geweidet heeft, en of sulks al voorsichtig en regtmatig agtervolgens kerkelicke wetten en besluiten, in synodale vergaederingen bevoorens in ons lieve vaderland gearresteerd, gedaan was, laatende dit aan ons gewisse en vertrouwende niettemin van ons dat wij in 't toekoomende in soodanige voorvallen, welke God verhoede, mochten de vereischte voorsigtigheit, geregtigheit, broederlicke bescheidentheit alsook meedegaende goedertierentheit gebruyken, en op malkanderen also agt geven tot opscerpinge der liefde en goede werken. Een einde verder hiervan makende, believen U.Eerw. nog tot precautie van onse geloofwaerdigheid dit volgende bij te voegen: maar dit moet in U.Eerw. sulke gedagtens niet veroorsaaken dat wij D. Valentijn alhier gantsch onschuldig souden kennen etc., dog sijn Eerw. thans naer 't vaderland sijnde t'seyl gegaen, sullen wij 't werk daarbij laaten berusten.

De mindere consideratiën die hier over souden konnen vallen overslaende, omdat sulks maar onnutte twistingen soude konnen causeren, houden wij nogmaals voor vast 't geen aangaande D. Valentijn in bovengemelde brief van den 5 may 1694 geschreeven hebben, gaarn siende dat, soo de saak in twijfel mogte getrokken werden, omdat wij bij U.Eerw. in geloofwaerdigheit d'een met d'ander gelijkgestelt zijn, een derde daervoor naerder ondersoek deede, soo het van nooden geoordeelt wierd, staande dan eens te besien of sig niet wel wat anders mogte openbaeren.

En wat belangt die kragtige protestatie van sijn Eerw. op sijn consciëntie en voor God, sulks hebben wij ook al meer als eens gehoort, waervan de waerheit niet anders als nae d'opregtigheit van de saak te schatten is, sullende die andersins maer in enkele woorden moeten bestaan.

En wat nog naerder sijn Eerw. verder seggen aengaet, dat namentlick wij 't nimmer uyt het kerkelijk resolutieboeck souden konnen doceren of gestand doen, is maer sooveel te seggen alsof niets van D. Valentijn waar kon sijn of 't most uyt 't kerkenboeck juist bewaarheit werden, sullende dierhalven ook niemand in staet zijn, ook niet sijn Eerw. selffs, om te toonen dat hij D. Valentijn met eene kerkelicke dimissie uyt Banda is gekoomen, of daarvandaen oyt heeft gekregen, alsoo sulks ook niet gementioneert staat als enkelick dat daarover eenige consideratiën van die doe sijnde kerkenraad sijn gevallen, vid. lit. A.,[205] als waervan de naedere bevestinge immers op de mondelicke getuyginge der broederen dan soude moeten aankomen. En soude imand wel konnen denken dat D. Valentijn selfs soo

[205] De stukken die in dit document aangeduid worden als lit[tera]. A, B en C zijn aangetroffen in de bundel rapporten en extracten 1692-1705, ANRI, Archief Kkr Batavia 136, ongefolieerd.

opregt soude geweest zijn dat hij alles in 't kerkenboeck soude hebben laeten setten om 'tselve hem daerna te konnen vernieuwen?

Niettegenstaande evenwel sijne betuiginge vind men wel eene passagie vermeld die, selfs soo het sijn swakheit (soo hij 't plag te noemen) niet bewijst, ten minsten aanwijst, vid. lit. B.

Gelijk meede dat laatst in onse vergaaderinge voorgevallen is, waarvan wij U.Eerw. 't extract 't voorleden jaar hebben laeten toekomen,[206] waarover in 't besonder sijn Eerw. voorgehouden wierd dat, als hij van meeninge mogte zijn naer Bouro en andere buyteneylanden ter visite te gaan, sijn Eerw. daertoe genoegsame vaertuygen, ja een schip soude konnen bekoomen, 'twelck evenwel bij hem onmoogelick te sijn verklaart wierd, sijnde niettemin in 't vervolg naar Batavia met een kleinder schip gestooken als sijn Eerw. hier had konnen bekoomen naa geense buyten eilanden, dat wij niet wel weeten overeen te brengen.

En wat voor gedagten soude men moeten maaken aangaande de waerheit van 't te last geleyde aangaande sijn Eerw. flauhertigheit om de buytenlandsche kerken te visiteren? Als sulks hem voorgehouden werdende, sijn Eerw. daarop niet anders voor de gantsche vergaederinge, die denselven aenseyde om daarover te sullen schrijven, versochte als dat de vergaederinge daarin sijn swackheit (soo noemde hij sijne flauhertigheit) geliefde te verschoonen, en egter niettemin favorabel over sijn persoon en dienst naar Batavia te schrijven, maar nae waarheit dogt ons beter te zijn om nu vervolgens U.Eerwaardens schrijven te voldoen.

Aangaende de verwonderinge die U.Eerw. betuigt te hebben, en ons in bedenking geeft of sulks wel van onsen plicht was dat wij dan D. Valentijn daarover niet gecensureert hebben, dog maar enkelick met eene demissie ende kerkelicke attestatie, schoon soodanig geclausuleert, hadden laaten vertrekken om quansuys U.Eerw. daarover de definitive sententie te vragen, soo is te weeten dat d'anwijsing van sijn plicht en broederlicke vermaningen in opsigt sijn Eerw. persoon en dienst geensins naegelaten zijn, en voornamentlick dat sijn Eerw. laetst daarover in onse vergaederinge difficulteyt maakte, ja ook daerenboven om van de buytenlandsche visite van Haruco ontslagen te zijn, buyten ons weten sig in de politique vergaederinge alhier begaf.[207]

En wat aengaet de geschillen die tusschen sijn Eerw. en D. Feilingius sijn geweest,[208] dat de kerkenraad sig daermede tevreden hield, niet alleen in die tijd doe voornoemde compositie[209] in onsen kerkenraad aangediend wierd, maar ook selfs daarna, wanneer dat besluyt noyt door ons vernietigt is geweest, soodat wij sijn Eerw. op sulck en geen andere wijse hebben laaten trekken. Dog alsoo de reegeringe alhier met die voornoemde compositie niet scheen tevreeden te zijn, en men het reciproque geschrift wereldkundig maekte, hebben wij geoordeelt hetselve U.Eerw. niet te konnen onthouden, gelijk ook meteenen ons sentiment daarover, behoudens nogtans de vastigheit der versoeninge te uyten. In desen sin dan was het, broeders, dat wij U.Eerw. daarover aenschrijvinge hebben gedaan, niet om quansuys U.Eerw. definitive sententie daarover te hooren uytspreeken, gelijk U.Eerw. in uw schrijven gelieven te stellen. Deese dingen alsoo sijnde, souden wij U.Eerw. gaerne gevraagt hebben wat censure men in sulken geval adhiberen[210] soude, waarover wij wel eerst distinct U.Eerw. sentiment gaern hoorden, om alsdan te beeter te weten over sulcx voorval U.Eerw. te konnen antwoorden.

---

[206] Zie hiervoor, doc. 265.
[207] De resoluties PR Ambon ontbreken over de periode 1680-1734.
[208] Zie hiervoor, doc. 258.
[209] Zie hiervoor, doc. 266.
[210] Toepassen, aanwenden.

Ondertusschen versoeken wij U.Eerw. gedienstig dat wij van de kerkelicke wetten en besluyten, in synodale vergaederingen in ons lieve vaderland gearresteert, gelijk ook van de jaarlickse synodale acten, succesive tot onser meerder onderrechtinge moogen deelagtig gemaakt werden, ons daarvoor ter hoogsten sullende verplicht houden.

Belangende den staat der kerken en schoolen deeser provintie, soo moeten wij bekennen dat het getal der kristenen daageliks meer ende meer toeneemt, gelijk breeder te sien sal zijn uyt de nevensgaande visiterapporten.[211]

In 't besonder willen wij U.Eerw. bekent maaken hoe dat op 't einde van voorleeden jaar de nygrij Tihoelale haar tot het Kristendom begeven heeft, gelijk verder te sien is uyt de missive en bekentmaakinge aen onsen kerkenraad gedaan van D.D. Nicolaus Hoodenpeil en Hermannus Kolde de Horn op 27 december 1694.[212] In 't tegendeel konnen wij ook niet verswijgen hoe dat de meeste inwoonders van de nigrij Camariën weggeloopen, dat evenwel bijna alle wederom teruggekeert zijn, gelijk te sien is uyt het visiterapport van D. Kolde de Horn.[213] d'Aenwesende broederen, nog geplaatst zijnde als voor een jaar, als D.D. Petrus van der Vorm, Petrus Bierman, Christianus Fridericus Nucella alhier aan 't Kasteel, Nicolaus Hoodenpeil op Honimoa en Hermannus Kolde de Horn op Haruco, bevinden haar voor tegenwoordig, God lof, in reedelicke gesondheit, doordien D. Nucella dickwils van groote flautens en swackhedens is overvallen geweest, waardoor 't dan ook gebeurd is dat sulke progressen in de Malaitsche taal niet heeft konnen doen als wel genegentheit heeft gehad.

Niettemin evenwel (en om nu niet op te halen van D.D. van der Vorm en Hoodenpeil, als 'twelk bekent is) word deese dienst door D. Herm. Kolde de Horn op Haruco door visite van de kerken en schoolen in die taal, als wel besonder door D. Bierman, die sig in die taal soodanig heeft g'evertueert dat niet alleen voor omtrent 7 maanden van buyten gepredikt, maar ook de catechisatiën en de verdere diensten doet, waergenoomen.

Den 10 augustus gaf sig D. van der Vorm in onse vergaederinge an met versoeck dat, alsoo hij nae expiratie van sijn verband, 'twelck wesen sal den 7 july des toekoomenden jaars, hij in 't land 8 jaaren sal geweest zijn, en vervolgens van meeninge was, sijn request om te repatrieeren aen haere HoogEedelens t'institueeren, wij hem aen U.Eerw. vergaederinge uyt dien hoofde souden recommenderen om sijne saack smackelicker bij de Hooge Regeeringe te doen zijn, om reedenen bij ons in de resolutie daervan getrokken consteerende, vid. lit. C. Dies wij ook tegenwoordig de vrijmoedigheit nemen van hem U.Eerw. in forma voornoemd voor te dragen, en in dier voegen recommanderen dat U.Eerw. dit sijn versoeck, steunende op bijgaande reedenen, op 't beste bij haar HoogEdelhedens gelieven te bevorderen, opdat hij alsoo tot sijn oogmerck dies te eerder en beter mogt geraaken, 'twelck van onse vergaederinge hem van herten toegewenscht werd.

Den 18 dito daeran versogte insgelicks D. Kolde de Horn dat, alsoo hij om reedenen bij hemselven bekent van meeninge was sijn request om sijne opkomst naar Batavia aen haere HoogEedelens te praesenteren, wij 'tselve aan U.Eerw. vergaederinge souden bekentmaaken en meteenen tot faveur en facilitatie van dit sijn versoeck aan U.Eerw. daarover souden schrijven, 'twelk laetste in aenmerkinge koomende, en van de vergaederinge geen kerkelicke reedenen gesien werdende om hierom U.Eerw. tot facilitatie van dit sijn request bij haar HoogEedelen te versoeken, is hetselve om reedenen gedeclineert, vid. lit. D.[214] Soo dan nu d'een ofte ander van deese onse medebroeders van hier van haare HoogEedelens mogte verplaetst en verlost werden, ende de plaatse van D. Kooterier saliger nog niet vervuld is, versoeken wij nogmals dat U.Eerw. tot opbouwinge der gemeente Gods alhier de vervulling deeser plaetsen bij haar HoogEedelens genegentlick bevorderen moogen.

---

[211] Vgl. de hiervoor, doc. 271 e.v., opgenomen visitatierapporten.
[212] Zie hiervoor, doc. 272.
[213] Zie hiervoor, doc. 277, sub Kamarian en Seruawan.
[214] De bijlagen C en D niet aangetroffen.

Bij gelegentheit dat Jacobus Oostbree sijne verlossinge van d'Agtb. regeeringe alhier verkregen ende met deesen boodem tot U.Eerw. als kranckbesoeker overgaet, wenschten wij wel dat wij met lof hadden konnen U.Eerw. over sijn persoon schrijven, dog hoopen onderwijlen dat hij aen U.Eerw. wat meer genoegen met sijn leven en wandel geven sal. Indien op Batavia eenige kranckbesoekers die van sins waaren om alhier of op eenig buytencomptoir hieronder gehoorig haeren dienst te doen, ledig mogten loopen, wij souden er wel een à twee konnen plaats geven, oordeelende dat persoonen die daervoor uyt het vaderland koomen meer bequaemheid hebben als sulke die hier uyt d'aenwesende stoffe gemaekt en aangestelt werden.

Wij wenschten ook wel naeder onderricht te zijn of de briev van Salomon Storm, onderkoopman en winkelier alhier, door U.Eerw. volgens ons versoek nae Middelborg gesonden om daer vandaan per rescriptie te weeten of voornoemde persoon gedoopt of niet.

Alsoo den onderkoopman en garnisoensboekhouder Jacobus Kloek[215] ons hier toegekoomen is sonder attestatie, soo is hij egter der tafel des Heeren (terwijl volgens sijn seggen, sijne attestatie van den predikstoel afgekondigt, dog door sijn scielick vertreck niet heeft meedenemen konnen) toegelaten geworden, onder voorwaarde dat hij hierover schrijven en van U.Eerw. sulxs versoeken sal, gelijk hij dan ook in deese nevensgaande briev aen sijn Eerw. D. Sas sulcx versoeken doet.

Per deesen boodem koomen nevens meergemelde Oostbree tot U.Eerw. met attestatiën over Juffrouw Lucretia met haer dochter Hadriana Verschuren.[216]

Datter verscheide broederen predikanten uyt 't vaderland uytgekoomen zijn en uytkoomen, doet ons niet weinig verblijden, doordien d'oogste seer groot, ende d'arbeyders seer weinig. Voor d'vaderlandsche tijdingen ende toerustinge der geallieerden tot den oorlog,[217] blijven wij U.Eerw. van herten dankbar, hoopende per eerste occasie het gelukkig success deeser oorlogspraeparatiën te hooren, 'twelck God uyt genaden geve.

Hiermede – – –. Christianus Fridericus Nucella syn. p.t. praeses et epist. scriba, Petrus van der Vorm synedrii scriba, N. Hodenpijl, H. Kolde de Horn, Petrus Bierman, X 't gewoonlijk merkteken van D. Uspessy, Bernardus de Silva.

Amboina, aan 't Kasteel Victoria den 2 september 1695.

280. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 16 juli 1696.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 293-294.

Eerwaarde, welgeleerde – – –

U.Eerw. letteren de dato 21 february anno 1696[218] hebben w'uit handen van d'Eerw. D. Lodevicus de Mey, die alhier per den bodem Prinsseland den 10 der maand may deses jaars aanlande, te regten tijd ontvangen, sijnde den Eerw. D. Gerardus Hey[219] onderwijlen op Mangkasar[220] aangehouden, om des afgestorvene D. Ernesti de Wittes[221] plaats aldaar waar te nemen, en d'eerste ons van herte welkom, in vertrouwen dat sijn Eerw. 't gemeenebest

[215] Vermoedelijk Jacob Cloeck, uit Utrecht, arr. Batavia 13 september 1694 als onderkoopman, 1697 fiscaal op Banda, repatrieert 1705. *GM* 6, 526 vermeldt een Jacob Cloeck die na een lange carrière op Ternate van 1723 tot 1725 daar gouverneur is.
[216] Weduwe en dochter van François van Sch(u)ure, de overleden resident van Saparua, vgl. doc. 281.
[217] De laatste fase van de Negenjarige Oorlog (1688-1697) met Frankrijk.
[218] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 220-221.
[219] Arr. Batavia 1694, 1696-1703 predikant te Makassar, 1703-1707 te Batavia.
[220] Makassar.
[221] Ernestus de Witte, arr. Batavia 1689, 1690-1693 predikant Lonthoir (Banda), 1694-1694 Makassar.

der christenheid na de mate sijner gaven sal soeken te bevorderen, gelijk mede van de laatste 'tselve verhopen, indien sijn Eerw. ons ook t'eeniger tijt mogte toegevoegt werden.

De mededeeling, soo van 't nieuws als 't verd're waarom we versogt hadden, verpligt ons tot dankbaarheid, vallende van hier tegenwoordig niet anders te berigten als 't schielijk overlijden van den Edele Heer Mr Nicolaus Schaghen, gewesen gouverneur deser provincie, welke op donderdag den vijfden deser, 's avonds de klok half seven uuren, soo als sijn Edelheyt na 't gebed stond te gaan, in 't hoofd een groote duyseling, en oogen seker overval van verduystering, en daarop van blindheid gevoelende, niet lang daarna in een lethargus, die met sterke hertkloppingen verselt was, viel, en alsoo den sevende dito op de middag, op of even voor twalef uuren, stierf, werdende voorts sijn Edelheyts lijk, met de vereiste statelijkheid, den negende dito daaraan, den schoot der aarde aanbevolen, in verwagting van een saalige opstanding, die hem en ons d'Algenoegsaame ter bestipter tijd genadelijk believe te verlenen.

Voorts, broeders! heten wij U.Eerw. wel te vaaren, en verblijven seer gaarne in alle nedrigheid – – – Christianus Fridericus Nucella syn. p.t. praeses, Petrus van der Vorm scriba ep., Ludovicus de Mey syn. scriba, H. Kolde de Horn, Petrus Bierman, Hendrik de Wint.[222]

Amboina Victoria den 16^en^ july anno 1696.

281. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1696.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 299-302.

Eerwaarde, godsalige – – –

Onse voorige de dato 16 july deses jaars,[223] waarin we de behouden overkomst van onsen broeder D. Ludovicus de Mey, gelijk mede 't verblijf van D. Gerardus Hey op Mangkasar, soo ook het schielijk overlijden van d'Edele Heer Mr Nicolaus Schaghen zaliger, gewesen gouverneur deser provincie, U.Eerw. bekend maakten, geloove we dat haar behoorlijke bestelling al sal erlangt hebben, vindende ons inmiddels seer verpligt in U.Eerw. jongst gedaane aanbieding om voor ons d'acta synodalia op ons versoek laten uitschrijven, willende wij seer gaarn 't lastende daarvan goed doen, soo men daartoe geen krankenbesoeker of leermeester die van d'E. Compagnie loon trekt oordeelde te kunnen verpligten, gelijk men alhier in Ambon bijwijlen wel in 't werk stelt, sijnde hetselve een kerkelijke saak, wordende ons altijd ook daartoe papier verstrekt.

Met aangenaamheit sagen wij in U.Eerw. schrijven dat de Portugeesse oversetting van 't O.T. soo ver gebragt was dat men met de revisie desselfs een begin konde maken,[224] alsmede de betoonde ijver van d'Eerw. D. Jacobus op den Akker in 't overbrengen van de psalmen Davids in gemelde taal en rijm, in opvolging van onse Nederlantse wijsen,[225] sijnde het een en 't ander soo prijswaardig als het nut sal sijn voor die gemeente, den goeden God biddende dat hijdaartoe sijn genadige segen verder verlene, gelijk wij ook van 't Malaits

---

222 Van Amsterdam, arr. Batavia als onderchirurgijn 26 november 1689, in 1696 opperchirurgijn en hospitalier, ouderling 1695-1697, overleden 21 februari 1700; zie ook het volgende document.

223 Doc. 280.

224 De vertaling van de bijbel in het Portugees door J. Ferreira a d'Almeida. Het Nieuwe Testament was reeds in 1681 gedrukt.

225 Dit Portugees psalmboek verscheen in 1703 onder de titel *Os CL Psalmos del David, compostos para uso d'a Igreja Portuguesa*, Batavia 1703, met de catechismus en de liturgische formulieren. Zie Troostenburg de Bruyn, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië*, 460. Jacobus op den Akker (1649-1731), predikant op Ceylon, 1688-1731 predikant bij de Portugese gemeente te Batavia, publiceerde een Avondmaalsboekje en Avondmaalspsalmen in het Portugees (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 9-10).

eens verhopen te verstaan, tot versterking van de swakke kennis deser en verder om d'oost leggende inlandse christenen, en verbreiding van de naame Christi onder de dwalende muhhammedanen.

De bijgaande papieren,[226] die een korte schets der inlandse scholen en kerken bevatten, sullen U.Eerw. voor 't meerder gedeelte een gesigt van d'uitterlijke gedaante derselver kunnen geven, moetende d'Allerhoogste van herte gesmeeckt zijn dat het hem behage dese land-aard meer en meer verligtede oogen des verstands te geven, opdat se tog eenmaal nader mogen begrijpen welke d'uitnementheit der kennisse Christi onses Heeren zij.

D'opsienders deser gemeenten alhier bevinden sig nog ter plaatse als vooren, sijnde D. Lud. de Mey ook tegenwoordig aan 't Casteel Victoria, die nevens den Eerw. D. Christ. Fridericus Nucella d'Hollantse gemeente waarneemt, genietende alle nog, door de gunste des hemels, een redelijk gesondheit, uitgenomen onsen laastgenoemde medebroeder, die, gelijk w'U.Eerw. 't voorlede jaar ook berigt gaven, onderwijlen nogal veel met sijn oude kwalen te worstelen heeft, menende sulks door d'ongesondheit van de lugt deses climaats t'ontstaan, waarom sijn Eerw. ook gaarn hier vandaan verlost en op een gesonder plaats verschanst was.

D. Petrus van der Vorm, hebbende tegenwoordig over d'agt jaaren in 't land geweest, sijnde dus sijn Eerw. tweden verband reeds verstreken, alsmede D. Hermannus Colde d'Horn, wiens eerste dito primo maart toekomende jaar desgelijks uit sal sijn, blijven van voornemen om voor de twede maal om haar verlossing van hier na Batavia bij haar Hoog-Edelens aan te houden, sijnde d'eerstgenoemde van sins om met d'eerste gelegentheit na 't vaderland te gaan, waarvan we de goede voortgang haar Eerw. gaarn toewensen.

Met getuygenis deser gemeente komt tot U.Eerw. over mevrouw Sara Alleta van Genegen, thans weduwe wijlen d'Edele Heer Mr Nicolaus Schaghen saliger, onsen gewesen gouverneur, alsmede de twee jonge jufrouwen Sara Margarita en Johanna Maria, haar Ed^{s} dogters, blijvende deselve vervolgens U.Eerw. christelijk opsigt aanbevolen.

Maria van Bengale, tegenwoordig lijfeigene van den opperchirurgijn en hospitalier Hendrik de Wind, sijnde voor omtrent agt jaaren in eigendom van d'E. Heer Dionisius Kelk,[227] en op Batavia te dien tijd door den Eerw. D. Augustinus Thornton zaliger gedoopt geweest, gelijk ook doe tot lidmaat aangenomen, heeft dus versogt om van U.Eerw. haar attestatie van costi te mogen hebben, waarover wij ook aangenomen hebben te schrijven, gelijk dan mits dese geschied, niet twijffende, of U.Eerw. sullen soo veel goedheids gebruiken van desselfs versoek in te willigen.

Maria en Susanna, beide lijfeigenen van Juffr. Lucretia Ens, weduwe wijlen de gewesen koopman Francois van Schuure,[228] d'eerste van hier voor een jaar vertrokken, en de laatste tegenwoordig na Batavia gaande, sijn lidmaten der christelijke gereformeerde kerk alhier geweest, waartoe we vervolgens, op 't versoek van de laatste, en na afkondiginge van de predikstoel, haar beide attestatie hebben gegeven.

d'E. regering deser provincie, hebbende den 19 deser maand door den secretaris haar E^{s} tafels ons, staande vergadering, doen inhandigen twee extracten, welke in copie hier ingesloten gaan, sijnde 't eene van 't 1^{e} articul der kerkelijke bijeenkomsten, en 't ander haar E. besluit uit kragt van voornoemd articul, genomen den 15 september jongstleden, waarvan den inhoud beide onder litt. A en B te sien is,[229] soo sijn wij daarop den 20ste dito daaraan

---

[226] Zie de bijlage hierna.

[227] Vrijburger te Batavia, van 1671 tot 1691 of later lid van de kerkenraad aldaar.

[228] Lucretia Ens, afkomstig uit Rotterdam. François van Sch(u)ure, in 1688 koopman en fiscaal, laatstelijk resident van Saparua. Volgens een aantekening in NA, VOC 7905, fol. 36, heeft zijn weduwe 24 slaven.

[229] Deze en de volgende bijlagen in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

van resolutie geworden t'antwoorden in maniere als onder litt. C vermeld staat, sijnde daaronder aangehegt onse consideratie over 't aanstellen van de meester en stigting van kerk en school op Serowawan, door d'Ed. regering buiten onse kennis gedaan, waarvan d'eerste mentie door ons aan gemelde regering alhier gemaakt is als w'ons oordeel moesten geven over 't besnoejen van 't groot getal der schoolmeesters etc., te sien onder litt. D, en 't antwoord van d'E. regering alhier deswegen dus luid, te vernemen onder litt. E, alsmede D. Kolde d'Horns elucidatie gegeven is onder litt. F, met ons seer minsaam en broederlijk versoek dat tog U.Eerw. soo veel believen te doen, dat sulks d'Edele Hoog-Agtbare Raad tot Batavia eens per U.Eerw. extract, uit onse naam, voorgehouden werde, om eens een gestipuleerde order, die wel voornamelik tot onse gerustheit en vermijdinge van alle verschillen tussen ons en dese regering soude kunnen dienen, te mogen hebben, waartoe wij ook op 't allervierigste U.Eerw. adsistendie van nooden sijn.

't Versoek van D. Hend. Wil. Gordon om een doopbewijs van sijn soon Salomon te hebben en kan van ons niet voldaan werden, alsoo 'tselve in 't doopboek deser provincie niet te vinden is, 'twelk niet bij eeniger onser schuld, alsoo niemand van d'aanwesende broederen doe ter tijd hier, en D. van der Vorm op Honimoa predicant is geweest, maar na alle vermoeden door eigen versuim moet toegekomen sijn, alsoo sijn E. selfs wel voornamelik die sorg toevertrouwt was, daar sijn E. selfs ook 't kind voornoemt, na ons beste weten, door den H. doop Christo ingelijft heeft, soodat van elders daarvan getuiggenis sal dienen te soeken, 'twelk we vervolgens bidden sijn E. mag aangediend werden, alsoo daarover aan ons geschreven heeft.

Waarmede – – –. Petrus van der Vorm praeses & epist. scriba, N. Hodenpijl eccl. syn. p.t. scriba, H. Kolde de Horn, Petrus Bierman, Christianus Fredericus Nucella, Hendrik de Wint, Ambrosius Spelt, + Caspar Lopis,[230] David Dias.

Amboina Victoria de 24 september anno 1696.

(*Schetsen van de visitaties gedaan in de laatste maanden van 1695 en in 1696.*[231])

Korte Schets der visite gedaan door Petrus van der Vorm en d'ouderlingen Bern. de Sylva, radja Soya, en Caspar Lopis, patti Seilale, de dato 2 october tot ultimo december 1695 op d'eylanden Amboina, Boero, Manipa en Boanoa.

kind = kinderen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten de school; gchr = gemene christenen; lm = ledematen; sum = summarium van 't geheel

plaatsen	namen der meesters	kind	sk	kbs	gchr	lm	summ
Nussaniwel	Jan Tempessi	205	128	489	928	214	1964
Mardhika	Jacob Tempessi		100	359	714	114	1287
Baugala	Paulus de Lima	7	67	65	326	38	503
Hoekonaloe	Daniel de Klercq	2	14	13	48	9	86
Hato	Laurens Latoemailisa	7	59	69	186	17	338
Lilibohi	Paulus Queljo	23	146	223	436	40	868
Alang	Johannes Pattilawt	25	197	195	435	82	934
Hila	Jesaias Lehitoe	–	17	18	44	8	87
	transporteren	*269*	*828*[232]	*1431*	*3117*	*522*	*6067*

[230] Patty van Seilale, ouderling 1695-1697, tekent met het merk +.
[231] ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.
[232] Ten rechte 728.

plaatsen	namen der meesters	kind	sk	kbs	gchr	lm	summ
Boero	Marcus Rodrigos	8	31	25	49	18	131
Manipa	Alexander Vernoy	7	43	36	162	18	266
Boanoa	Johannes Masnar	19	61	112	251	28	471
Soya	Levinus Miskita	14	54	89	108	45	310
Hatala-e	Andries Pessiloehoe	4	48	75	130	63	320
Nako	Marcus Queljo	11	64	195	143	65	478
Kilang	Laurens de Fretis	15	45	109	165	54	388
Hoekorila	Isac Waas	14	62	71	163	27	337
Ema	Francisco Siniela	23	74	221	389	33	740
Hoetomoeri	Francisco Risakahoe	26	194	92	399	77	788
Roeton	David de Fretis	7	35	57	148	24	271
Leahari	Paulus Miskita	4	13	15	52	5	89
Soeli	Domingus Teno	5	68	85	253	29	440
Tijal	Jan Soeripatti	1	13	10	36	4	64
Waay	Thomas Helisa	5	60	123	250	26	464
Somma		432	1693[233]	2746	5815	1038	11724[234]

Korte Schets der visite gedaan door D. Nic. Hodenpijl en d'ouderlingen Anth. Majassan, radja Oelat, en Johannes Kaihatoe, patti Titaway, anno 1695, op Honimoa, Nussalawt en een gedeelte van Ceram.

dk = doopkinderen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten de school; gchr = gemene christenen; lm = ledematen; sum = summarium van 't geheel

plaatsen	namen der meesters	dk	sk	kbs	gchr	lm	sum
Titaway	Adriaan Malaroeroe	34	168	225	767	30	1224
Aboboe	Jan Booy	12	109	114	591	13	839
Akoon	Lucas Tarihoela	4	58	40	133	11	246
Amet	Hendrik Tohoebessia	21	113	54	406	27	721[235]
Nallahia	Adriaan Mole	12	92	96	291	20	491[236]
Sila en Leinitoe	Anthoni Koepasiri	11	87	98	307	24	527
Amahei	Pieter Lucasz	19	139	171	587	34	950
Elipapoeti	Pieter de Fretis	11	81	69	259	20	440
Paperoe en Toehaha	Francisco Pattitoeni	40	199	559	1422	47	1356
Itawaka-Nollot	Jacobus de Lima		168				1079[237]
Yamahoe[238]	Francisco Hatoelay	8	164	180	467	18	837
Haria, Portoe	Francisco Latoepoeti	17	214	333	675	30	1269
Booy	Isac Manoetoe	10	81	84	266	15	456

[233] Ten rechte 1593,
[234] Ten rechte 11.624.
[235] Ten rechte 621.
[236] Ten rechte 511.
[237] Notatie van de twee rijen conform handschrift. Het totaal van de vier negorijen is 2435.
[238] Ihamahu.

plaatsen	namen der meesters	dk	sk	kbs	gchr	lm	sum
	transport	*199*	*1673*	*2023*	*6171*	*289*	*10435*[239]
Tiow, Saparoea	Paul Ahaulo	5	75	144	340	30	594
Ouw	Paul Pattikeke	11	167	380	738	23	1319
Oelat	Jacob Kota-Oemar	11	170	250	612	19	1061[240]
Siri-sorri	Jan Lucasz	6	152	215	655	31	1059
Somma		232	2237	3012	8516	392	14468[241]

Korte Schets der visite gedaan door D. Herm. Colde d'Horn en d'ouderling Salvador Toelapiroe van den 18 november tot den 14 december des jaars 1695 op 't eyland Haroekoe en een gedeelte van Ceram.

plaatsen	namen der meesters	gedoopte	gemene chr.	ledematen
Ceram				
Kaiboboe	Laurens Pays	11	72	37
Piroe	Abraham Pasqual	3	17	7
Tanoenoe	Domingus Riri	–	10	4
Hatoesoea	Domingus Laurensz	12	92	96
Serowawan	–	2	–	2
Kamarian	Paul Lehitoe	4	51	8
Tihoelale	Andries Castagna	1	26	2
Roemahkay	Philip Mendes	5	81	7
Haroeko	–			
Karihoe	Mattheus Akimanis	4	67	29
Hoelalihoe	Diogo Lehitoe	5	55	26
Aboroe	Barth. Lopis	7	61	37
Wassoe	Thomas Salakay	4	41	13
Oma	Pieter Saleman	18	130	78
Samet, Haroeko	Jan de Wees	14	108	61
Somma		80	736	312

Korte Schets van de visite gedaan door D. Nic. Hodenpijl en d'ouderlingen Anth. Majassan en Johannes Kaihatoe in de maanden maart, april en may anno 1696 op Honimoa, Nussalawt en een gedeelte van Ceram.

dk = doopkinderen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten de school; gchr = gemene christenen; lm = ledematen; summ = summarium van 't geheel

plaatsen	namen der meesters	dk	sk	kbs	gchr	lm	summ
Sila en Leinitoe	Anthoni Koepasiri	14	96	75	307	23	515
Nallahia	Adriaan Mole	8	91	90	300	19	508
Ameth	Hendrik Tohobesia	7	113	237	412	27	796
Akoon	Lucas Tarihoela	5	60	42	133	11	251

239 Ten rechte 10.355.
240 Ten rechte 1062.
241 Ten rechte 14.389.

plaatsen	namen der meesters	dk	sk	kbs	gchr	lm	summ
Aboboe	Jacobus Rodrigos	14	132	84	350	12	592
Titaway	Adriaan Malaroeroe	17	165	260	778	26	1296
Amahey	Pieter Lucasz	10	138	190	462	36	836
Elipapoeti	Pieter de Fretis	7	80	81	275	1 6	459
Paperoe, Toehaha	Francisco Pattitoeni	6	200	373	773	23	1375
Itawaka, Nollot	Paul de Lima	9	164	251	640	24	1097
Yamahoe[242]	Francisco Hatoelay	1	142	223	466	19	851
Haria, Portoe	FranciscoLatoepoeti	3	200	371	675	30	1279
Tiouw, Saparoea	Paul Ahaulo	4	92	130	340	30	596
Bohi	Isac Manoeto	2	80	99	266	15	462
Ouw	Paul Pattikeke	11	157	409	738	23	1338
Oelad	Jacob Kota-Oemar	10	159	276	612	19	1076
Siri-sorri	Jan Lucasz	-	147	234	655	31	1067
Somma		128	2216	3425	8191	384	14344

Korte Schets der visite gedaan door D. Herm. Colde d'Horn en den ouderling Salvador Toelaperoe, patti van Oma, van den 30 maart tot den 11 april 1696, op 't eyland Haroekoe en een gedeelte van Ceram.

plaatsen	namen der meesters	gedoopte	schoolkind.	ledematen
Oma	Pieter Saleman	11	130	65
Aboroe	Barthol. Lopis	6	61	29
Wassoe	Thomas Salakay	–	41	10
Holalihoe	Diogo Lehitoe	5	53	26
Roemahkay	Philip Mendes	4	82	5
Tihoelale	Andries Kastanja	–	24	2
Kamarian	Paul Lehitoe	3	50	10
Serowawan	Louis Pieterz disipel	–	11	–
Hatoesoea	Domingus Laurensz	1	15	1
Kaibobo	Laurens Pays	8	73	36
Tanoenoe	Domingus Riri	1	11	4
Piroe	Abraham Pasqual	–	17	7
Karihoe	Mattheus Akimanis	5	65	36
Samet, Haroeko	Jan de Wees	8	118	53
Somma		52	751	284

Korte Schets der visite gedaan door D. Petrus Bierman en d'ouderlingen Bern. de Silva en Caspar Lopis, 1696, van den 23 april tot den 15 juny, op 't eyland Ambon.

dk = doopkinderen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten de school; gchr = gemene christenen; lm = ledematen; summ = summarium van 't geheel

plaatsen	namen der meesters	dk	sk	kbs	gchr	lm	summ
Alang	Johannes Pattilawt	26	194	194	495	81	990

[242] Ihamahu.

plaatsen	namen der meesters	dk	sk	kbs	gchr	lm	summ
Lilibohi	Paulo Queljo	9	146	269	457	40	921
Hatoe	Laurens Latoemailisa	11	60	71	185	20	347
Hila	Louis Pattisiwa	5	16	22	38	7	88
Hoekonaloe	Daniel de Klercq	2	15	19	58	9	103
Waay	Thomas Helisa	8	58	133	253	26	478
Tiyal	Jan Soeripatti	–	16	2	38	3	59
Soeli	Domingus Tenoe	5	67	107	272	28	479
Baugala	Paul de Lima	5	54	65	318	40	482
Soya	Levinus Miskita	4	50	83	110	46	293
Hatala-e	Andries Pessiloehoe	9	45	74	155	65	348
Nakoe	Thomas Fransz	9	72	137	150	62	430
Kilang	Laurens de Fretis	8	45	101	158	59	371
Hoekorile	Isac Waas	5	71	75	160	27	338
Ema	Francisco Siniela	10	80	168	341	33	632
Leahari	Paul Miskita	–	20	12	46	5	83
Roeton	David de Fretis	4	34	50	105	23	216
Hoetomoeri	Francisco Risakahoe	12	193	109	498	74	886
Nussaniwel	Jan Tempessi	170	218	474	908	224	1824[243]
Mardhika	Jacob Tempessi		148	331	704	106	1289
Summarium		302	1606[244]	2496	5449	978	10657[245]

282. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 september 1697.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 303-314.

Eerwaarden, godzaligen – – –

Met de behoude aankomst van ’t schip de Voetboog wierden ons U.E.Eerw. aangename letteren van den 21e januari deses jaars wel ter hand gesteld,[246] door welkers inhoud wij ten onsen genoegen kennis bekwaamen dat onse voorige twe laaste brieven van verleden jaar aan U.E.E. overgesonden, wel tot U.E.E. zijn overgekomen.

Alsmede dat ons verzoek aangaande de synodale acta van ’t vaderland bij U.E.E. in agt genomen is, in zooverre dat U.E.E. de jongste van ’t jaar 1695, gehouden in Noord-Holland, door zekere persoon hebben laaten uitschrijven, en nevens U.E.E. letteren reeds toegesonden, voor welke vrindschap wij ook aan U.E.E. dankbaar blijven, en daarenboven ten vollen genegen zijn de gedaane moeiten aan den uitschrijver te voldoen, gelijk wij tegenwoordig aan denzelven hiernevens voor de uitschrijving van de ontfangene acta syn. N.Holl. anno 1695 ses rijxdaalders overzenden, na ’t getal der praedicanten voor yder een rijxdaalder. Vorders genegen zijnde dat denzelven persoon de andere acta van Zuyd-Holland des zelven jaars alsmede de volgende en voorgaande jaaren wil volherden uit te schrijven, wanneer dan van onsentweegen daarvoor zal werden beloond.

[243] Ten rechte 1994.
[244] Ten rechte 1602.
[245] Ten rechte 10.831.
[246] ANRI, Archief Kkr Batavia, 52, fol. 241.

Wij verstonden ook uit de zelve missive hoe van den Eerw. D. Op den Akker de Portugese oversetting van 't O. Testament benevens de berijming van de 150 psalmen Davids voltrokken en ten einden gebragt was, welke onvermoeyden ijver en arbeid, zo nuttig en nodig voor Gods kerke van die taale, wij met blijdschap op 't hoogste in zijn Eerw. lauderen, wenschende en biddende dat Jehova den neerstigen arbeid zijnes getrouwen dienaars, tot verheerlijking van zijn alderheyligsten naam en gewin veeler zielen ter zaligheid, wil zegenen.[247]

Gelijk wij bidden en wenschen dat de Heere het werk van zijn Eerw. D. Leydekker tot voltrekking van datzelve woord in de Maleytse taal[248] voorspoedig make, en ten dien einde zijn Eerw. met gezondheid, en kragten en andere middelen tot aanvoeding van zijn E. lust en ijver, in desen verleenen wil.

Wij zagen ook hoe U.E.E. gedagten en oordeel aangaande 't vragen of bekendmaken van 't beleggen en houden van kerkelijke vergadering met dat van d'onse[249] overeenkwaam. Egter heeft de Hooge Regering tot Batavia, niettegenstaande de practijcq te dier als andere plaatsen, geheel anders g'oordeeld, zulx alvoorens op d'ouwde voet aan den Heer gouverneur of wie anders 't gezag mogte komen te voeren, te moeten communiceeren, gelijk we dan zonder de minste swarigheid haar Ed. believen en ordre komen op te volgen.[250]

(*De Ambonse kerkenraad verheugt zich over de toestand van de Bataviase gemeente.*)

Nopens den toestand van onse gemeintens, persoonen en dienst alhier in dese provincie moeten wij kortelijk U.E.E. dit mededeelen. Hoe dat de gemeinten aan 't Casteel daaglijx toeneemd en aanwast in getal van belijders van 't woord des Evangeliums, hoopende en biddende dat 'tzelve woord kragtdadig ontrent dezelve sig betoonen, teneinde zij zo lang zo meer dat geloove mogen beleeven.

Aangaande de buytengemeentens, op 't gebergte en d'eylanden, zal U.E.E. konnen zien en verstaan uit dese nevensgaande extracten of korte samentrekkingen van de gedaane visiterapporten der broederen in de twee jongste gedaane bezoekinge van kerken en schoolen.[251]

Wij bidden en smeeken de algenoegsamen en aldergoedgunstigen God dat zijn godlijke genade wil believen kragtdadig te werken met zijnen Geest, nevens de verkondiging zijns woords, opdat dese inlandse volkeren (zo die de leere en 't geloove Jesu Christi reeds belijden als die daar nog van vervreemd zijn) mogen werden regt aengedaan met den geest der wijsheid ende der openbaringe in zijne kennisse, namelijk verligtende oogen des verstands, teneinde zij mogen verstaan welke zij de hoope haaren roepinge ende den rijkdom der heerlijkheid van zijn ervnisse in zijne heylige, en welke de uitnemende grootheid zijner kragt zij aan ons die gelooven.

De bedienaar en opzienders van de gemeinte bevinden haar alle (uitgenomen d'Eerw. D. Nucella, die thans met de watersugt na schijnd begind gekweld te werden, en nu en dan aan de beenen dik geswollen is) nog, God lov, in goede en wenselijke toestand, van welke D.D. Petrus van der Vorm, Nic. Hodenpijl, Herm. Kolde de Horn en Petrus Bierman beyde de Hollandse en Maleytse dienst aan 't Casteel en d'andere kerken onder 'tzelve district hoorende waarnemen, gelijk mede D.D. Chris. Fred. Nucella en Lod. de Mey, d'eerste op 't eyland Honimoa in plaats van D. Hodenpijl, en d'andere op Haroeko in dat van D. Kolde de Horn, haar dienst thans toegeleyd is en te verrigten hebben, gelijk dan onsen broeder Nucella den Maleytsen dienst aldaar reeds begind waar te nemen, dog van onsen anderen

---

[247] Zie aantekening bij doc. 281.
[248] De vertaling van de bijbel in het Maleis door ds. M. Leydecker.
[249] Zie doc. 281.
[250] Zie ook deel II-1, doc. 101.
[251] Zie hierna, het slot van dit document.

broeder de Mey nog niet hebben gehoord dat den minsten dienst in 't Maleyts of onder den inlander gedaan heeft.

d'Eerw. broederen D.D. Petrus van der Vorm en Herm. Kolde de Horn blijven alsnog bij haar voorgaande verzoek persisteeren.

En wijl voor desen zekere briev van mons^r^ Storm, thans koopman en subaltern hoofd op Honimoa, aan U.E.E. hebben overgezonden, om aan den Eerw. kerkenraad tot Middelburg in Zeeland te bestellen, wenschen wij te mogen weten of op genoemden briev nog geen antwoord van daar teruggekomen is, om te mogen weten, wijl van menniste[252] ouders is, of reeds mogt gedoopt wesen of niet, waarna vervolgens hij en wij ons konden rigten.

Hiermede – – –. Petrus van der Vorm praeses, N. Hodenpijl scriba syn. p.t. et epistolarum, H. Kolde de Horn, Petrus Bierman, Hendrik de Wint, David Diaz o.c.e.,[253] C.L.[254]

Amboina Victoria den 25^en^ september 1697.[255]

283. INSTRUCTIE VOOR DE BUITEN-OPPERHOOFDEN TEN OPZICHTE VAN HET STUK VAN DEN GODSDIENST, Amboina, 1 oktober 1697.

F. Valentijn, *Oud en Nieuw Oost Indië*, deel III 1e stuk, 131-132. Afschrift, gedrukt.

Eenige nadere poincten van instructie voor de respective opperhoofden der buitencomptoiren alwaar predikanten geplaatst zyn of nog zouden mogen werden geplaatst, op het stuk van den godsdienst en wat daaraan verder dependeert.

Niettegenstaande, by onze loffelyke Heeren Voorzaten, ontrent het oeffenen van den godsdienst, en wat daartoe wyders applicabel is, de vereiste ordre reeds is gestelt, gelyk te zien is by de Generale Instructie, door den Ed. Heer Oud-Gouverneur Anthoni Hurdt saliger, de dato 25 january 1678,[256] welkers extract hier nevens gevoegt is, en bevelen, deswegen door deze Hooge Regeeringe van India, by hare successive missives de dato 2 december 1664,[257] den 29 december 1670,[258] den 14 februari 1692,[259] en 13 january 1693,[260] al mede in extract

---

[252] Doopsgezinde.

[253] Orang caja Ema, orangkaja van Ema, vgl. doc. 288 (p.. 195).

[254] Caspar Lopis.

[255] Volgt nog een P.S. met onder meer een mededeling betreffende Caspar van Slijpen uit Den Haag, die door zijn schielijk vertrek uit Batavia geen attestatie kon tonen. De bijlage, bestaande uit statistieken opgemaakt op basis van de visitatieverslagen 1696-1697, is niet opgenomen (ANRI, Archief protestantse gemeenten 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd).

[256] 'Nader ordre voor de kooplieden en mindere commandanten op de buytencomtoiren en redouten binnen deze provintie, waarna hun de zelve in hare respective functies zullen hebben te reguleren', in NA, VOC 1334 Ambon, fol. 515r-554r. De paragraaf betreffende de godsdienst op fol. 531v-534v.

[257] NA, VOC 888, fol. 598-613, nader fol. 605. Hierin schrijft GG Maetsuycker aan de PR Ambon dat de door de predikant van Honimoa geëiste 'preséance' boven het plaatselijk VOC-opperhoofd hem geenszins mag worden toegestaan, maar dat anderzijds het opperhoofd zijn recht van voorzitting met discretie moet gebruiken, om zo min mogelijk aanstoot te geven, 'sijnde hetselve niet ingestelt om de eclesiastique daardoor eenig disrespect ofte de minste cleenachtinge aen te doen'.

[258] NA, VOC 894, fol. 761v-768v, missive HR aan PR, Ambon nader 765v-766v.

[259] NA, VOC 918, fol. 915-943, missive HR aan PR Ambon, nader fol. 920-928 (kerkelijke zaken). De HR keurt het af dat de kerkenraad op eigen houtje het aantal Nederlandstalige kerkdiensten op Ambon heeft verminderd, en draagt de PR op niet toe te staan dat kerkelijke correspondentie in kerkenrade gelezen wordt in afwezigheid van de commissaris-politiek.

[260] NA, VOC 919, fol. 1374-1431, missive HR aan PR Ambon; kerkelijke zaken fol. 1396-1411; op fol. 1397 komt de preséance-kwestie weer te sprake.

hier annex, beraamd, hoedanig zich de Opperhoofden tegens de Eerwaarde predikanten, en deze laatste wederom tegens d'eerste zullen hebben te gedragen, en hoe verre zig een yeder met zyn ampt en pligt zal hebben te bemoeyen, zyn ons verscheide klagten en oneenigheden te vooren gekomen, resulteerende uit een al te groote imaginatie of inbeelding van een eigen gezag en authoriteit, zoo van de eene als de andere kant, waardoor niet anders dan ontstigting, disrespect van de character, die een yder amptshalven bekleed, en onverzoenelyke vyandschappen konnen werden gecauseerd.

Zoo hebben wy, om daarin voor het toekomende te voorzien, nodig geoordeeld Ul. deze nadere poincten van instructie deswegen te ordonneeren, en voor te schryven, behoudens de volle vigeur van hetgeen hier bevoorens, in de geallegeerde Instructie dato 25 january 1678 en de brieven van haar HoogEdelen is geordonneerd.

1. Gelyk de oeffening van den openbaaren godsdienst is en blyft van de bezorging der predikanten, zoo hebben zy ook het opzigt alomme over de schoolen en schoolmeesters onder hun kerkelyk district.

2. Het Opperhoofd, een der schoolmeesters benodigt hebbende, zal den zelven vermogen te ontbieden, dog zal daaraf alvoorens kennis aan den predikant geven, opdat zoodanigen school niet ledig blyve, maar interim door een ander bequaam perzoon, die den predikant daartoe zal ordonneeren, waargenomen werde, zonder dat egter het Opperhoofd de reden van dat opontbod aan den predikant zal behoeven bekent te maken.

3. Insgelyks zal den predikant, een schoolmeester ontbiedende, daarvan het opperhoofd de noodige notificatie doen, zonder al mede gehouden te zyn de redenen daarvan te zeggen.

4. Eenig schoolmeester, na een ander territoir verzoekende te gaan, of varen, zal, alvoorens permissie daartoe van het opperhoofd te erlangen, schriftelyk bescheid van den predikant vertoonen dat hy zoo lang kan gemist, en die school inmiddens behoorlyk verzorgt zal worden.

5. Wanneer eenig schoolmeester, door traagheid in zyn dienst, of om andere redenen, door den predikant getuigd werd, zyne gagie niet te meriteren, zal zyn Eerwaarde zulks aan het opperhoofd bekent maken, die, op desselfs verzoek, gemelde gagie zal moeten inhouden, tot dat daarin nader door ons, op het voordragen van den Eerwaarden Kerkenraad, zal worden gedisponeert.

6. De predikanten zelfs in perzoon, of by ziekte, of andere toevalligheden, de krankbezoeker elders naar de omliggende plaatzen de visitens zullende doen, zal het opperhoofd gehouden zyn haar, weer en wind zulks toelatende, met een bequaam vaartuig te verzien, invoegen als by de Instructie van den Edelen Heer Anthoni Hurdt saliger voor de respective opperhoofden der buiten-comptoiren is geordonneerd geworden.

7. De predikant elders gaande zal vermogen den schoolmeester van daar in zyn gezelschap mede te nemen, mits dat alvoorens de schoole na behooren verzien zy; dog van het eiland vertrekkende, en alsdan een schoolmeester mede nemende, zal zulks het operhoofd moeten bekent gemaakt werden; gelyk mede de schoolmeesters, wanneer door de predikant van hunne plaatze ontboden werden, en de fortressen moeten passeeren, zig aan het opperhoofd zullen hebben aan te geven.

8. Zullen de respective opperhoofden de Eerwaarde predikanten na haar fatzoen behoorlyk bejegenen, gelyk ook aan de andere kant de Eerwaarde predikanten de respective opperhoofden met fatzoen zullen ontmoeten, opdat alzoo alles met liefde, vreede, en eendragt toegaa, en de leere der zaligheid, zonder ergernissen te geven meer en meer mag wassen, en aangroeyen, tot stigting van Gods Kerk, en bevordering van 't Heilig Euangelium, zullende de opperhoofden respectivelyk van deze onze ordre de Eerwaarde predikanten hares districts communicatie hebben te geven.

Onder stond: Amboina aan 't Kasteel Victoria, adie primo Octob. 1697. Was getekent W. van Wijngaarden.[261]

284. INSTRUCTIE VOOR DE KOOPLIEDEN EN MINDEREN TEN OPZICHTE VAN DEN GODSDIENST. Amboina, 2 oktober 1697.

F. Valentijn, *Oud en Nieuw Oost Indië*, deel III 1e stuk, 132-133.Afschrift, gedrukt.

Extract uit de nadere ordre voor de kooplieden en mindere commandeerende op de buitencomptoiren en redouten binnen deze provintie, waarna hun dezelve in hare respective functien zullen hebben te reguleeren in opzigt van den godsdienst.

Op alle comptoiren, redouten, ofte plaatzen daar post gehouden werd, en geen predikant of ziekentrooster is, zullen door iemand van de bequaamste en bescheidenste officieren, chirurgijns, of zoldaten, alle ogtent en avonden de ordinaire gebeden voor 't volk opentlyk gedaan, item de zondag en andere onze Christelyke Hoogdagen stigtelyk gevierd werden, onder het lezen van een predikatie uit Bullingerus, ofte ander Gereformeert Huis-Postil, beginnende en eindigende die handelinge met lofzangen, volgens gewoonte onzer kerken; alwaar zich het opperhoofd altoos present moet laten vinden, niet alleen om hem zelven, maar ook andere te stigten, en zyn onderhoorigen met een goed exempel voor te gaan, 'twelk hem tot meerder eere en ontzag dienen zal.

Maar op plaatzen, alwaar permanente predikanten of krankbezoekers resideeren, zal men dezelve ontrent de oeffeninge van den opentlyken godsdienst laten begaan, assisterende haar Eerwaarde daarin na vermogen, zoo met behoorlyk respect hun te geven als van andere te doen hebben, onder handhavinge van den zelven publiquen dienst, ten einde die niet eenigzins in veragteringen en veragting kome.

Ende zullen de opperhoofden ordre schikken dat haar Eerwaarde, tot het doen der gewoonelyke visiten over zee, altoos van bequaame vaartuigen voorzien mogen wezen, en varende naar plaatzen die niet al te veilig geschat werden, zal men hen een of twee musquettiers tot lyfsverzekeringe geven, opdat zy alzoo des te geruster hare diensten mogen uitvoeren.

Maar 't en is al van ouds niet in gebruik geweest dat de Eerwaarde predikanten elders heen varen, dan na gedaane communicatie van haar Eerwaarde voorgenomen vertrek aan het opperhoofd, aldaar zy onder bescheiden zyn, aan den welken zy op hunne wederkomst ook bekent moeten maken, wat haperinge elders in de schoolen, of verslappinge van de frequentatie van den openbaren godsdienst bevonden hebben, om na vermogen zulks te helpen redresseren, ofte onze ordre daarop te verzoeken.

De predikanten hebben het opzigt over de schoolen alomme onder hun kerkelyk district, dog niet met uitsluitinge van de politique opperhoofden, welke nevens haar Eerwaarde steeds gequalificeert geweest zyn, zoo wy hun als nog qualificeren by dezen, tot curatores voor de zelve schoolen, die zy derhalven dikmaals zelfs in perzoon, en onder anderen,

[261] Willem van Wijngaarden, gouverneur van Ambon 1697-1701.

zomwylen ook eens op 't onvoorzienste, item nu en dan met den predikant te zamen, moeten visiteren, onderzoekende, wat de kinderene elke reize gevordert hebben, en sucessive toenemen, ook in cas van noodelooze ofte onwettige absentie van eenige der zelve broeders, alsmede de orangkayen over den tragen kerkgang hunner onderdanen aanspreken, bestraffen en vermaanen na dat deze sloffigheid meriteert, 't zy veel of weinig. Ende zoo elders eenige luye of traage schoolmeesters gevonden werden, die zullen zy na een of tweemaal bestraffens, in geval hun niet komen te beteren, uitwerpen, mitsgaders andere vlytige en bequame gezellen in de plaats stellen, mits doende daaraf rapport aan ons.

De militaire commandanten over de mindere redouten, vestingen, of posten daar schoolen ontrent zyn, zullen die insgelyks dikwils gaan bezigtigen, en letten of de meester op de behoorlyke uur ter school is, mitsgaders by oplezinge van de rol ondervinden, hoedaanige kinderen absent zyn, ende zulks noteeren, om 't zelve wyders de kooplieden, onder welke zy bescheiden zyn, als mede de Eerwaarde predikanten, daar ter visite verschynende, trouwelyk bekent te maaken, zonder inmiddens eenige authoriteit over de meesters te gebruiken dan wanneer het de nood vereist.

De comptoiren, of redouten, waar Christenkerken en -schoolen present of aanhoorig zyn, als Honimoa, Haroeko, en Manipa, daar verstaat men ook de opperhoofden der zelve altoos blyven commissarissen over de huwelykszaken binnen hun district, onder de Inlanderen, vallende, nevens twee uit de bequaamste Christen Hoofd-orangkayen by ons te kiezen, die ledematen, en, zoo 't geschieden kan, te gelyk ouderlingen zyn, welke gemelde commissarissen dan haar te reguleren hebben na de orde geëxtraheert uit die voor dat collegie aan 't Kasteel, van dato 23 januari 1657, by den E. Heer Jacob Husstaardt saliger beraamd en hiernevens gevoegt.[262]

Onder stond: geëxtraheert, accordeert: Amboina, Victoria, ady 2 october 1697, was getekend Er. Knipping,[263] secretaris.

285. Brief van de kerkenraad van Batavia aan de Synode van Noord-Holland. Batavia, 15 november 1697.[264]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 51, fol. 247-260.

(*In 1691 gaf de Hoge Regering te Batavia aan ds. Melchior Leydecker opdracht een vertaling van de gehele bijbel in het Maleis te verzorgen. Leydecker koos daarvoor het zogenaamde hoog-Maleis, d.w.z. de taal van de Maleise literatuur en de vorstenhoven. Intussen echter kwam de Ambonse predikant ds. F. Valentijn met een vertaling in de op Ambon gebruikelijke vorm van het Maleis, het zgn. laag-Maleis. In zijn brief van 29 september 1694 aan de kerkenraad van Batavia (hiervoor, doc. 270) gaf de Ambonse kerkenraad een korte notitie betreffende deze bijbelvertaling. In 1696 slaagde de intussen gerepatrieerde Valentijn er in de Synode van Noord-Holland achter zijn vertaling te krijgen.*[265] *Toen de kerkenraad van Batavia dit vernam, richtte hij zich met deze brief, geschreven en waarschijnlijk ook opgesteld door ds. Leydecker*

[262] Door Valentijn niet opgenomen, niet aangetroffen in het archief; de resoluties PR Ambon over 1657 ontbreken.

[263] Ernst Knippingh, van Leiden, in 1691 boekhouder en hoofd op Buru, 1699 opperhoofd op Honimoa.

[264] In de datering aan het einde van de brief is niet uit te maken of er 15 dan wel 25 staat. In doc. 287 (eerste aantekening) wordt als datum van deze brief echter opgegeven 15 november.

[265] Een notitie betreffende het bezoek van Valentijn aan de synode in NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland 7, acta synode 30 juli – 8 augustus 1697, art. 1, ongefolieerd. Valentijn, op 24 augustus 1695 in Nederland teruggekeerd, verscheen in totaal vier maal ter synode, in 1696, 1698, 1700 en 1704.

zelf, eveneens tot deze Synode. Om de brief van Batavia te weerleggen, publiceerde Valentijn daarop zijn Deure der Waarhijd *(hierna, doc. 310).*[266])

Eerwaarde, godsaalige, hooggeleerde heeren, vaders en medebroederen in Christo.

Wij hebben seer wel ontfangen U.Eerw. aangenaame letteren van den 6 augusti 1696, waarin wij met vernoeginge sien dat den onsen van ultimo january 1695 U.Eerw. wel was behandigt, gelijk aan ons ook wel bestelt is U.Eerw. antwoord van het jaar 1693.

Wat aangaat de Ceylonse seminaria, waarvan het U.Eerw. wederom behaagt heeft gewag te maaken, daar is soo dikwils en soo veel van geschreven dat wij niet weten iets daarbij te doen. Alleen moeten wij seggen dat wij van ter zijden hebben gehoord dat er scholieren zijn die een merkelijken voortgang hebben gedaan, niet alleen in de kennisse der taalen, maar ook in de kennisse der theologise saaken. God wil dat werk meer en meer zegenen, tot verheerlikinge van sijnen H. naam en uytbreydinge van sijn koninkrijk.

Wat redenen U.Eerw. hebben om wederom op te haalen het examineeren van krankbesoekers tot proponenten of predicanten, konnen wij niet bedenken, alsoo wij niet bewust zijn dat zederd een geruyme tijd soodanig een exempel alhier is voorgevallen. Wij hebben al overlang een besluyt genoomen om daar niet meer van te schrijven, en daarin soodanig te handelen als wij in consciëntie zullen bevinden te behooren. Wij hoopen door U.Eerw. voorsorge soo wel voorsien te zullen werden, niet alleen van veele, maar insonderheyt van soodanige mannen die bequaamheyd en genegentheyd hebben om met een volveerdig gemoed bij der hand te neemen datgeene welk nodig is tot voortsettinge van het kooninkrijke Jesu Christi, wanneer wij niet genoodsaakt zullen worden om te treden tot soodanig een werk, waarvan wij niet konnen begrijpen de redenen waarom U.Eerw. daarvan soo grooten afkeer betoont te hebben. Ook zullen wij niet ligt daartoe komen, ten waare ons voorquaamen zoodanige subjecten welke tot grooten aanwas van Christi kerk zoude dienen, in welken gevalle wij van ons selven niet zouden konnen vercrijgen dat wij ons meer ter herten zouden laaten gaan U.Eerw. resolutiën en besluyten als de voortsettinge van het kooninkrijke Jesu Christi, aangesien het laaste, en niet het eerste, het oogmerk is van onse sendinge en arbeyd in deese gewesten.

Wat aangaat U.Eerw. schrijven over het translaat van D. Valentijn, 'twelk U.Eerw. seggen dat hij gemaakt zoude hebben over den geheelen Bijbel, wij hadden wel gewenst dat het schrijven van deese vergaderinge meer ingang bij U.Eerw. gehad hadde als het voorgeven van D. Valentijn, of dat het U.Eerw. mogte hebben behaagt over het onderneemen van soo een gewigtig werk aan deese kerkenraad nader te schrijven, en daarmede te consuleeren, alsoo het buyten allen tegenspreeken waar is dat men hier beter kennis heeft van de Maleyse taal als in Holland, opdat alsoo misschien niet met groote moeyte en kosten in het ligt koomen zoude een werk, welke onse tegenspreekers met redenen zoude konnen bespotten. Dog aangesien wij sien dat U.Eerw. zijt misleyt, zullen wij eens beantwoorden de redenen die U.Eerw. meynen te hebben om dat werk te bevorderen. En schoon genoomen wij wel weten hoe moeylijk het is voor ymand zijn goede saak goet te maaken voor een regter die, geen kennis van saaken hebbende, het vonnis reets gevelt heeft, soo twijffelen wij evenwel niet of U.Eerw. zullen in ons gevoelen overcoomen, wanneer onse redenen eens met aandagt zullen hebben overwoogen.

Dat U.Eerw. seggen dat het noodig is, en dienstig, dat Gods Woord overgeset word in andere taalen, is een waarheyd die van selfs spreekt, die van geen gereformeerd christen werd geloochend, en daarom niet van nooden heeft veele bewijsredenen omtrent degeene die al eenige jaaren lang besig zijn geweest om dit werk eens tot een eynde te brengen, en

[266] Een overzicht van handelingen der Noordhollandse synode in deze zaak in NHA 119, 145, Repertorium, fol. 105-106.

waartoe de kosten tot het versamelen der letteren tot soo een werk noodig hier al zijn gedaan, gelijk dit voor deesen al aan U.Eerw. is geschreven. En hadden wij wel gewenst dat U.Eerw. met een weynig gedult de voltrekkinge van dit werk hadden gelieven af te wagten, maar de versie van D. Valentijn bij der hand hebbende, heeft het U.Eerw. behaagt liever dat werk vooraf te laten gaan, omdat de versie die hier ondernomen word nog maar tot het boek Jobs (nu tot Ezechiël) was gevorderd.

Broeders, bijaldien den oversetter alhier dit werk zoo zeer hadde willen overhaasten, sonder soo nau acht te geeven op de wigtigheyt der saaken, en het wel overwegen der woorden die hij moet gebruyken: en versie en revisie zoude hier af konnen gedaan zijn geweest. Dog het is niet genoeg een oversettinge te maaken, men moet ook wel nau toesien hoedaanig men die maakt, wel overwegende de woorden, om den sin van den H. Geest wel uyt te drukken, en daartoe niet gebruyken een kromme en gebroken stijl, die bespottelik is, maar soodanig een die overeenkomt met de agtbaarheyt der saaken die men voorstelt, gelijk onse Duytse oversetters[267] dit soo wel hebben waargenoomen. De eerbiedigheyt die wij hebben voor het Woord Gods moet ons doen schrikken om soo ras, sonder een naauwe overweeginge van saaken en woorden, daar overheen te loopen. Het is beeter door een langduerig overleg een goed stuk werks in 't ligt te geeven als haastende of blinde honden of ongeformeerde beeren voort te brengen, gelijkerwijs de E. Compagnie dit soo meenigmaal tot haar schaade en sonder eenige nuttigheyt heeft ondervonden. D. Heurnius heeft anno 1651 de 4 Evangelisten met de Handelingen der Apostelen, en de 50 eerste Psalmen uytgegeven, maar soodanig gedeformeerd, met sulken slordigen en krommen stijl van schrijven, met soo veel vreemde woorden, dat men met reeden sig moet bedroeven, siende met wat een kleyn respect het Woord Gods gehandelt is.

Naderhand isser geweest D. Brouwerius, om de Oost hebbende predicant geweest, en naderhand tot Geertruydenberg. Deese, wederom soekende voor predicant uyt te coomen, en sig aangenaam te maaken bij de Heeren Bewindhebberen, heeft met der haast weeten te maaken een oversettinge van 't N.T. in de Maleyse taal, maar soo slordig dat het niet is t'beschrijven. Bijaldien Erasmus Maleys verstaan, en dat boek geleesen had, zoude hij geen reden ter werelt hebben gehad om soo hertelijk te lacchen, wanneer hij las de *Epistolas obscurorum virorum*.[268] Gelijk den Habisinsen[269] Gregorius, volgens het getuygenis van de heer Ludolphi, somtijts quaad wierd, en dan wederom lagte, wanneer hij hoorde hoedanig de Portugeese monniken de Habisinse woorden raabraakten,[270] zoo gaat dat hier ook mede met de Maleyers, wanneer men haar die boeken voorleest. Het is jammer dat daartoe zoo veel onnoodige kosten zijn gedaan. Het was te wenschen dat het als een misgeboorte nooyt het ligt gesien had, of terstond in sijn geboorte was gesmoord geworden.[271]

Om soodaanige dingen voor te coomen is hier geresolveert een goede en wel overdagte oversettinge in 't ligt te geven, om niet meer onderworpen te zijn het voorgeven van dese of geene die, een weynig Maleys geleerd hebbende, terstond haar inbeelden meesters daarin te zijn, bequaam om ook de aldermoeyelijkste schriften over te setten, eveneens als de jonge

---

[267] De vertalers die de Statenvertaling (1637) schiepen.

[268] 'Dunkelmännerbriefe' ('Brieven van obscure lieden', 1515 en 1517), gefingeerde correspondentie van kerkelijke personen, gepubliceerd door Duitse humanisten ter verdediging van Johann Reuchlins standpunt inzake de waarde van de rabbijnse literatuur, met het doel de onwetendheid van de monniken te hekelen.

[269] Abessijnse, Ethiopische.

[270] Hiob Ludolf (1649-1711), Duits oriëntalist, leerde te Rome Ethiopisch (Amhaars) van een Ethiopische monnik met name Gregorius. In de zeventiende eeuw werkten Portugese Jezuïeten enige tijd in Ethiopië.

[271] Zie betreffende de vertaling van het boek Genesis door Brouwerius: James T. Collins, 'A Book and a Chapter in the history of Malay: Brouwerius' Genesis (1697) and Ambonese Malay', *Archipel*, vol. 67, p. 77-127.

studenten die eerst op de Academie komen en, een weynig gestudeert hebbende, haar terstond inbeelden Professores te zijn. Om dan dit werk uyt te voeren heeft de E. Compagnie hier al groote kosten gedaan, de letters daartoe versorgt, en werd dit werk met nauwe overweginge van woorden en saaken voortgeset, met soodaanig een spoet als bequamelik kan geschieden. Wat nuttigheyt sal het zijn te hebben twederley oversettinge, waardoor den leeser zal gebragt worden in twijffelinge? Wat redenen souden de Heeren XVII hebben om onnodige onkosten te doen?

Dog de heeren seggen dat er geene onnoodige onkosten zouden werden gedaan omdat wij seer wel weeten dat, gelijk als er is een hooge en nederduytse, dat er ook alsoo is een hooge en laege Maleyse taal, en dat derhalven de eene oversettinge zoude zijn tot gebruyk van die de laege, en de andere voor die de hooge Maleyse taal verstaan. Het eene voor de grooten en het andere voor de kleyne. Wij verwonderen ons over 'tgeene de broeders soo vastelik gelieven ter neder te stellen over onse kennisse van de Maleyse taal. Dat geene dat de broeders seggen dat wij seer wel weten, daarvan betuygen wij de minste kennisse van te hebben. Diegeene die dit U.Eerw. heeft wijs gemaakt, betoont dat hij seer weynig ervarentheyt heeft van de Maleyse saken en taal, en dat hij een van de Ambonse Maleyers is die, wanneer haar eenige jaaren geleden de kromheyt van haar taal wierd aangewesen, en vermaant deselve allenskens te verbeteren, haar met alle kragten daartegen hebben aangekant, eveneens als de monniken ten tijden van Erasmus tegen sijn Latijn deeden, seggende dat haar taal de laege, en die men haar voorstelde hoog Maleys was.

Het is ook een abusive stellinge, die U.Eerw. gelieven ter neder te stellen, dat de hooge Maleyse taal van de grooten en de laage van de geringe zoude gesprooken en verstaan worden, aangesien groote en kleyne eenerley taal in Amboina gebruyken. Niet dat wij willen seggen datter geen onderscheyt is bij de Maleyers. De Maleyers selfs, die men oordeelen most de beste kennisse van haar eygen taal te hebben, die spreeken hiervan anders. Sij onderscheyden haar taal in vijven. De eerste noemen sij بہاٗ س جآ و ي, Bahàsa Dziàwy, dat is, de gemeene Maleyse taal, sooals die gebruykt en verstaan en gesproken word, waarin ook haare boeken werden geschreven. De tweede is بہاٗ س دآلم , Bahàsa Dàlam, dat is, hoofse taal, ofte maniere van spreeken, meestendeel daarin bestaande dat sij, spreekende van kooningen, gewoon zijn daaromtrent te gebruyken andere manieren van spreeken als er wel gebruykt worden van andere menschen. Soo agten sij incivil te seggen van een koning dat hij slaapt, eet of sterft, maar seggen dat hij wat rust, nuttigt, verdwijnd, of vertrokken is. De derde is بہاٗ س بغشآ و ن, ofte een taal der grooten en Edelen, welke een weynig verhevender is als de taal des gemeene volks, gelijk als in Europa de Edelen en grooten in cierlikheyt en beleeftheyt van spreeken booven het gemeene volk uytmunten. De vierde word genoemt بہاٗ س ڭو نڠ , Bahàsa Goènong, berg- of boere taal, welke wat plomper is dan de gemeene, gelijk meest overal de boerentaal verschild van die der stedelingen. De vijfde is Bahàsa Katsiòkan, بہاٗ س کچو کن , dat is, een gemengde of kromme, kreupele taal, verscheelende van de gemeene taal gelijk het monnikenlatijn van het goede, of gelijk hier het straat-Portugees verschild van het Portugees dat in Portugal, Goa, Macao, ook van de onse op Ceylon, word gesprooken, ofte, om U.Eerw. nog nader te verclaaren, gelijk een Waal, die een half jaar Nederduyts geleerd hebbende, sijn kromme taal van de Nederlandse verschilt.

Dog deese Bahàsa Katsiòkan is niet eenderley, maar seer verschillende, niet alleen ten opsigte van de verscheydentheyt der eylanden en volkeren, maar ook ten opsigte der verscheydentheyt der menschen door welke sij gesprooken word. De Maleyers, gelijk als het blijkt uyt haare beschreven zeeregten, zijn hier geweest de oudste handelaars, die al over langen tijd alle deese rontom leggende plaatsen tot Timor en verder bevaaren hebben. Daarom is haar taal seer gemeen geworden bij Javanen, Macassaren, Baliërs, Ambonesen, Bandanezen, Ternatanen, Timoresen, Siammers, en vervolgens ook nootsaakelik geworden voor de Chineesen, Portugeesen en Hollanders, wanneer sij deese landen hebben beginnen

te bevaren. Niet dat deese taal de natuurlike taal deser volkeren is, want ider volk heeft zijn eygen taal, maar omdat alle die menschen eenige kennisse moeten hebben van de Maleyse taal om met de aancoomende vaartuygen te konnen handelen. En hier vandaan is het dat ydereen, Maleyts spreekende, de woorden en manieren van spreeken in sijn eygen taal gebruykelik na sijn begrip in het Maleyts inmengt. Daarom verschilt het Maleys dat de Chineesen spreeken van het Maleys dat gesprooken word bij de Hollanders en Javanen, niet omdat het Maleys verscheyden is, maar omdat de Chineese, Hollandse en Javaanse taal van den anderen verschillen. Alle deese taalen nu worden bij de Maleyers genoemt met de naam van Bahàsa Katsiòkan, waaronder ook voornamentlik gestelt word het Hollands Ambons Maleys, hetwelke U.Eerw. volgens voorbeelt der Ambonse Hollanders met de naam van een laege Maleyse taal gelieven te vereeren, eveneens alsof het krom Portugees dat hier gesprooken word leeg[272] Portugees, en de regte Portugeese taal, waerin het N. Testament gedrukt is, hoog Portugees soude weesen, of als een Waal krom Nederduyts spreekende sijn taal een Nederduytse taal en de gemeene Nederduytse taal een hooge Duytse taal genoemd soude moeten werden. Dat het nu soodanig met die gepretendeerde leege taal is gelegen, sal iemand terstont gewaar werden wanneer hij siet hoe gebrekkelijck die taal is van woorden, en dat daarin nog orthographia, nog grammatica, nog syntaxis, nog iets dat tot een taal behoord is te vinden, daarin verschillende ten principaale van de gemeene Maleyse taal dat die dingen altesaamen daarin geobserveert worden.

Wanneer een oversettinge goed sal zijn, soo moet wel agt gegeven worden dat de woorden wel werden gespelt. Soo dat niet geschied, sal het belaggelik wesen. Naaulijks worden één woord ten regten bij haar gespeld, gelijk als sulks blijkt uyt de boeken die bij haar zijn uytgegeven. 't Gaat met haar gelijck het hier toegaat met de mixtiesen, die, als sij Duyts schrijven, men dikwils niet weet, vanwegen haare quaade spellingen, wat sij daarmede willen seggen. Zoo gebruyken sij in het gepretendeerde laege Maleys de namen Badang, Beitul, Chlaja. Wat dit voor naamen zijn zal geen Maleyer konnen raden, en tenzij wij uyt het Duyts, hetwelk sij vertaalden, hadden gesien dat sij door Badang een Lichaam, voor Beitul den Tempel, en door Chlaja Psal. 2:1 Heydenen verstonden. Nooyt zouden wij hebben konnen bedenken dat voor Badang بدن , Bedden, voor Beitul بيت آلمقدس , Beit-ulmucaddis, en voor Chlaja خلآيق , Chalajak, geset moesten werden.[273] In de uytgegevene wereldkaarten siet men hoe de zee bezuyden van Java gelegen genoemd word Mare Lautchidol. Wat dit seggen wil, zal geen Maleyer of Javaan konnen uytleggen, door de quaade spellinge, doordien لآوت كيدل , Lawut Kidol, dat de Zuydzee beteekent, is verandert in Lautchidol, welck woord geen beteykenis heeft. En somtijts gebeurt het ook wel dat een woord, qualik gespelt zijnde, een heel andere beteekenis heeft als diegeene welke men wilde uytdrukken. Gen. 50:16 set D. Brouwerius Pàsang voor Pasàn:[274] willende seggen, Daarom ontbooden sij aan Joseph; soo set hij: Daarom hebben sij vuir gegeven op Joseph,[275] en cap. 41:43 segt hij Batelok, dat is een Inham of Bay hebben voor Bertelud, knielen.[276] Meer diergelijke exempelen soude men konnen aantoonen, maar om kortheyts wille sullen die nalaaten. Dit is het eerste verschil, waarin de gemeene Maleyse taal die wij gebruyken verschild van het Ambons Maleys, hetgeene door U.Eerw. laag Maleis genoemt werd.

---

[272] Laag.

[273] Modern Indonesisch: khalayak, menigte; halaik, afgodendienaar.

[274] Brouwerius 1662: 'Tagal itou dia orang souda pasang pada Joseph, cattanja:'. Brouwerius onderscheidt overigens tussen passang en pasang, het eerste wordt gebruikt in de zin van het moderne pasang (plaatsen, aanleggen van vuur), het tweede is het moderne pesan: opdragen, bestellen. Zie hierna, de aantekening bij het voorbeeld uit Genesis 21:16.

[275] In Brouwerius' Genesis wordt Egypte weergegeven met 'negeri Mizri (NT: Misri)', in Brouwerius' NT Griekenland met 'negri Grecia', Rome met 'Roma', Syrië met 'negri Syria'.

[276] Brouwerius 1662: 'Lagi dia orang bateria de mouca dia: Bateloc'.

Zal een oversettinge goed zijn, soo moet men gebruyken die taal waarin dat men de versie doet, ofte, wanneer men gebruykt uytheemse woorden, soo moet men neemen soodaanige woorden, welke in die taal gebruykelik zijn, andersins sal men sigselven of onverstaanbaar, of bespottelik maken. Wanneer een kromtongige Waal Duyts spreekt, en hem een Duyts woort ontbreekt om sijn meeninge uyt te drukken, terstond Wals daaronder mengt, en Duyts en Wals ondereen spreekt, en soo is het met de soogenaamde laege Maleyse taal. Haar eenige woorden voorcoomende die sij door onkunde in 't Maleys niet konnen seggen, hebben sij terstont andere, en wel voornamentlik Portugeese woorden bij der hand, die sij daaronder lappen. Soo gebeurt het hier niet selden dat in een reden van 5 à 6 woorden Maleys, Portugees en Duyts ondereen gemengd word. Hebben sij geene Maleyse woorden om God, den H. Geest, de H. Schrift, een Bed, Tijd, het moet soo zijn etc. uyt te drukken, terstont hebben sij gereet de Portugeese woorden Deus, Espirito Sancto, Sagrada Escritura, Kama, Tempo, Mistèr per força, en diergelijke woorden welke sij versinnen. Maar gebeurd het dat niet alleen haar het Maleys maar ook het Portugees woort ontbreekt, dan keert men alles 't onderste boven, dan moet het Portugees woord Braga (een ketting om de beenen) een jok aan den hals beteekenen. Gen. 27:40 staat, Dan sult gij sijn jok (Brouwerius set het over: sijn Baragga, verbastert Portugees in plaatse van Braga, dat is, een keten om de beenen) van uwen halse afrukken. Zulx geschiet ook in 't noemen van eygene namen. Het zoude onbehoorlijk zijn in de oversettinge van den Nederlandsen Bijbel, Eypten, Syriën, Griekenland, de Roode Zee, etc. te noemen met andere naemen dan waarmede sij in Europa en in Nederland bekent zijn. Soo is het ook hiermede, lang sal men bij de Maleyers noemen de bovengenoemde plaatsen eer dat sij sullen weten aan wat oort van het aardrijk die zijn gelegen. Maar noemt haar Mitsir, هصر Egypten, شآم , Siaam, Syriën, يو نآ نم , Joenan of Roem , ر و م Griekenland,, بحر قلز م , Bahr Kolzom, de Roode Zee, dan sullen sij terstont weten waar men heen wil. Dit is het tweede verschil, waarin de gemeene Maleyse taal van de kromme Ambonse Maleyse taal verschild, namentlik dat daar men in die genoemde laage taal inmengt Portugeese, Duytse of andere woorden, die bij de Maleyers soo wel werden verstaan alsof sij Latijn, ja Pools hoorden spreken, daar men integendeel in de gemeene Maleyse taal niet gebruykt andere woorden als die bij haar in gebruyk, en in haar gemeene schriften gevonden werden.

Dat ider taal sijne eygene grammatica en syntaxis heeft, is seeker, en sonder daarop acht te geven kan er niet anders als een kromme, verwarde en veeltijts onverstaanbare taal gesprooken worden, maar nog op de grammatica, nog op de syntaxis werd in die genoemde laege of kromme taal de minste reflexie niet genomen. Dit geeft wel een gemakkelikheyt in 't spreeken, maar een moeylijkheyt om wel verstaan te worden. Adjectiva, Substantiva en Verba worden al onder één vermengt, nu voor het eene, dan voor het andere. En daar de Maleyers niet alleen haare Activa en Passiva hebben, gelijk als de Latijnen en Grieken, maar ook haar Kal, Niphal, Pihel, Puhal, Hiphil, Hophal en Hitpahel,[277] gelijk de Hebraeen en Arabieren, soo word in 't minste bij haar daarop geen acht gegeven, maar volgen daarin doorgaans de manieren van spreeken in de Duytse taal gebruykelik. Voor Verberari, Amari, seggen zij Fieri Verberare, Fieri Amare.[278] Hoe belaggelik soude een Latijnse oversettinge niet zijn, daar soodanig een stijl gebruykt wierd? Hier vandaan is het ook dat sij geen onderscheyd maken tusschen Discere en Docere,[279] maar gebruyken het eene voor het andere. Wanneer Christus de Apostelen belaste de volkeren te onderwijsen, soo set D. Brouwerius

[277] Vormen van het Hebreeuwse werkwoord.

[278] D.w.z., het is alsof men, Latijn schrijvend, de passieve betekenis van een werkwoord niet aanduidt met het in die taal daarvoor gebruikelijke suffix, maar met een hulpwerkwoord, zoals het Nederlands heeft (fieri verberare, getuchtigd worden, fieri amare, geliefd worden, in plaats van de correcte vormen 'verberari', 'amari').

[279] Resp. leren (bestuderen) en onderwijzen.

dat over alsof men in 't Latijn seyde, Discite omnes homines, voor Docete, Matth. 28:19.[280] Wanneer er staat, Gen. 4:25, Zij noemden sijnen naame Seth, soo staat er in het Maleyts: Sij hadde sijnen naame Seth.[281] Wanneer er staet, Gen. 11:9, Daarom noemde men haaren naame Babel, heeft D. Brouwerius: Daarom hebben de Menschen haaren namen Babel.[282] Wanneer Sara seyde, Gen. 21:10, De soone deser Dienstmaagd sal met mijnen soone niet erven, soo set hij over: De soone deser Dienstmaaght sal geen ervenisse wesen met mijnen soone.[283] Wanneer er staat, Gen. 18:28, Ik en sal se niet verderven, soo set hij het over: Ik wil niet vergaan.[284] Wanneer er staat, Luc. 3:20, dat Herodes Johannem in de gevankenisse geset hadde, soo heeft hij: Hij hadde een slot Johannem in de gevankenisse.[285] Daar nu die laege Maleyse taal soo kreupel is in haare grammatica, kan men ligt sien wat van haare syntaxis te verwagten is. Wanneer er staat, Gen. 5:20, dat Jabal vee hadde, soo heeft hij het overgeset, dat hij een Beest was. Wanneer er staat dat Abraham rijk was in vee, silver en goud, soo set hij het over dat hij een beest was, dat hij was silver en goud.[286] Wij weeten wel dat deese kromme maniere van spreeken hier gebruykelik is, niet alleen in het Maleys maar ook in het Portugees en Nederlands, bij de mixtisen, die, zullende seggen dat sij geld hebben, wel gewoon zijn te seggen, ik ben geld, of nog erger, ik is geld. Maar laten die soo krom spreeken als sij willen, soodanig een kleed moet Gods Woord niet aangetoogen worden. Dit is nu wederom een onderscheyt tusschen de gemeene en kromme Maleyse taal, dat deese dingen wel in de eene, maar niet in de andere werden geobserveert.

Wanneer een Nederlands woord heeft twee of meer beteekenissen, soo is het dat de invoerders van het Hollands Ambons Maleys dieselfde beteekenissen geven aan het Maleys woord dat het een of 't andere beteekent. *Pasang* beteikent eygentlik iets met vuir aansteeken, en nadien,[287] wanneer men met een roer schiet, het kruyd met vuir aangestooken word, soo beteekent het ook soo veel als vuir geeven, of met een roer te schieten. Maar dewijl er ook gesegd word te schieten met een boog, soo is het dat D. Brouwerius Gen. 21:16, wanneer hij sal oversetten als: eene die met een booge schiet, dat overset als: eene die met een booge vuir geeft,[288] eveneens alsof in dien tijd het buskruyd was bekent geweest, en dat men daarmede hadde konnen schieten met een boog. *Kruypen* beteikent kruypen op den buyk, als slangen, wormen. Ook beteikent het soo veel als kruypen op handen en voeten als de kinderen, ofte kruypen op vier voeten als de honden. Wanneer sij nu spreeken van het kruypende gedierte, soo gebruyken sij daartoe een woord 'twelck soo veel beteikent als op handen en voeten, of ook op vier voeten te kruypen, eveneens of het gedierte die men siet dat op haar buyk kruypt, doen ter tijd op vier voeten gekroopen had.[289] Soo ook wanneer hij spreekt van *wormen*, soo gebruykt hij daartoe een woord 'twelck beteikent wormen die in den buyk van een mensch groeyen. *Munte* beteikent een kruyd hetwelk met die naam genoemt word, en het beteikend ook de munte die op het geld staat, en vervolgens word het ook wel voor geld gebruykt. Wanneer men leest Matth. 23, Gij vertiend de munte, de dille en cumijn, soo word de naam munte door haar vertaalt Derham, geld, een woord welk de Arabierens hebben ontleent van de Grieken, en gebruykt word in de Arabise versie van

---

280 'Adjar-lah segalla orang manusia'.
281 'Lagi dia bernamma dia pounja namma Seth'.
282 'Tagal itou orang orang bernamma dia pounja namma Babel'.
283 'Carna hamba itou pounja annac tiadda jadi pousaca dengan beta pounja anac'.
284 'Akou tida mau binassa'.
285 'Dia souda bacontsjy Joannes dalam passong'.
286 Genesis 13:2 in Brouwerius 1662: 'Lagi Abram souda adda orang caya besar, carna dia adda haywan, daan perac, daan mas banja'. Zie de betreffende aantekening in doc. 287 (fol. 83v).
287 Aangezien.
288 'Seperti orang nang passang dengan pana'.
289 Genesis 1:24 in Brouwerius 1662: 'Tsjatsjing nang merancan'.

Erpenius, Gen. 20:16, Matth. 28:12, Luc. 15:8.9, Joh. 2:15, in de versie van Erpenius, en Walton.[290]

Dat de heeren Hasel en Ruyl,[291] ongestudeerde persoonen, hierin hebben gedwaalt is geen wonder, maar dat eerst D. Heurnius, de oversettinge dier heeren willende verbeeteren, en naderhand D. Brouwerius, alsook den Engelsman Thomas Marshall,[292] dit niet hebben gesien, en dat sij de heer Hasel daarin blindeling hebben nagevolgt, is te verwonderen, aangesien sij niet hebben gemerkt dat 't woord Derham van 't Griexe woord Dragma afkomstig is. Wie soude nu soodanig een taal verstaan, tensij iemand, kennisse hebbende van de Duytse taal, wiste dat het woord Munte die tweederley beteikenisse hadde. Hier vandaan is het ook dat D. Brouwerius, Gen. 1:2 zullende oversetten, de Geest Gods sweefde over de wateren, segt, de Geest Gods vloog over de wateren.[293]

Wanneer in de kromme Maleyse taal (meermaal genoemd) haar een woord voorcomt dat sij in 't Maleys niet en konnen seggen, en niet van sints zijn een Portugees woord daartoe te gebruyken, so neemen sij daartoe een woord 'twelk heeft een andere beteekenis. Soo gebruyken sij een woord dat onderhouden of voeden beteekent voor scheppen, en ook voor zegenen, soodanig als gesegt word, In den beginne schiep God hemel en aarde, zij seggen, In den beginne onderhield of voede God hemel en aarde.[294] Wanneer deese oversettinge plaats grijpt, wat dwalinge sal daar niet uyt voortcoomen? Een naam welke verstand beteekent, gebruyken sij voor bedrog. Gen. 3:13, alwaar staat, de slange heeft mij bedrogen, is volgens haar oversettinge, de slange heeft verstandig of wijs gemaakt.[295] Wanneer er staat, Luc. 1:74, Opdat wij God souden dienen, soo setten sij in quaad Maleys, Opdat wij God souden senden.[296] Wanneer van de wijsen die uyt het Oosten tot Christum quamen gesegt word dat sij haare geschenken aan hem bragten, soo gebruyken sij daartoe een woord 'twelk eygentlik beteekent een goddelijk, keyserlijk of koninklijk geschenk,[297] een naam welke volgens de geschrevene Maleyse wetten van geen onderdaans geschenk op poene van de dood gebruykt mag worden. En soo een vreemdeling met sijn geschenk aan iemand, wie het ook was, sulks bestont te doen, sijn geschenk wierd niet alleen verworpen, maar selver soude hij lustig afgerost worden. Daarom dan die vertaalinge lesende, zoude een Maleyer met die van het Pausdom terstond in gedagten vallen dat die wijsen sijn geweest kooningen. Op soodaanige een manier zoude die oversettinge bij de Papisten nog konnen doorgaan; maar hoe sal eenigsints, soowel bij Papisten als Gereformeerde, verdraagen konnen worden die oversettinge die hij gebruykt Matth. 5:23, 24 en 8:4? Wanneer er gesprooken word van de offerhande die men God met een nedrig gemoet tot een teeken van dankbaarheyt opoffert, hij daartoe gebruykt datselve woord hetwelk beteekent een gave die uyt een souveraine magt en gunste tot ymand, of van God, of van een koning, werd gegeven. Wanneer in

---

290 Matteüs 23:23 in Brouwerius: 'Carna pacanira orang bertsjouckey draham, daen jurimanis, daen adilmanis'. Thomas van Erp of Erpenius (1584-1624), Arabist en hoogleraar te Leiden. Brian Walton (1600-1661), Engelse theoloog en taalgeleerde, publiceerde 1654-1657 de *Polyglot Bible*, een uitgave in negen talen, waaronder Hebreeuws en Arabisch, met een critisch apparaat.

291 Jan van Hazel, koopman, en Albert C. Ruyl, vertalers van een in 1629 gedrukt Maleis Matteüs-evangelie, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 06.

292 Thomas Marshall (1621-1685), Anglicaans geestelijke en taalkundige, stelde een niet gepubliceerde grammatica van het Maleis samen (aanwezig in de Bodleian Library) en schreef het voorwoord van Thomas Hyde's uitgave van de evangeliën en het boek Handelingen in het Maleis (Oxford 1677), die een gecorrigeerde versie was van de vertaling Ruyl-Van Hasel (zie Bijlage Maleise Geschriften nr. 12).

293 'Lagi Deos pounja Spirito adda terbang atas ayer'.

294 Genesis 1:1 in Brouwerius 1662: 'Pada moulanja Deos souda miara Sourga dengan Boumi'.

295 Brouwerius 1662: 'Oular itou souda boat boudi pada beta'.

296 'Daen fassouro padanja sin tacottan'.

297 Carounja.

die genoemde laege taal gesprooken word van God te danken, soo gebruyken sij daartoe soodanig een manier van spreken die soo veel beteykent als: iemands geschenk uyt genegentheyt tot hem aan te nemen. Wanneer deese Inlanders komen voor de grooten om iets van haar te versoeken, is het bij haar een gewoonte niet anders als met een geschenk daar te verschijnen. Wanneer dat geschenk word aangenomen, is het een teeken dat men in haar gunst, en wel bij haar staat, en dan zijn de grooten gewoon te seggen, ik neem uw geschenk aan, dat is soo veel alsof sij seyden, gij staat wel bij mij, ik ben u genegen. Soo doet men dan in de laege Maleyse taal de geloovige spreken, soo doet men haar seggen dat God wel bij haar staat, en sij hem gunstig zijn. Wanneer sij Christum den Verlosser noemen, soo gebruyken sij een woord 'twelck beteikent de koopinge van een mensch, maar doen der bij soodanig een woord dat een van de geringste bedieningen beteekent die er te vinden zijn, en soo werd dan diegeene die verheerlijkt is boven alle kroonen en magten, gestelt in den laegsten trap en geringste bedieninge. En soo word Joh. 16:14 de H. Geest genoemd een Trooster, welk D. Brouwerius overset met een naam die qualijk een krankbesoeker zoude passen.[298] En soo gebeurd het dikwils dat sij verscheyde dingen toepassen, soodanige naamen, die er gants niet toe behooren. De Maleyers verstaan door het woord Orang een redelijk schepsel, 'tzij een mensch, die ziel en lichaam heeft, alsook de Engelen, en werd daardoor een persoon te kennen gegeven. Maar met die naam werden in de soogenaamde laage Maleyse taal genoemd soodaanige dingen die leven- en redeloos zijn, gelijk door D. Brouwerius Gen. 1 genoemd worden niet alleenlik vogelen, visschen, en wormen, maar selfs ook de son, maan en sterren,[299] waardoor iemand van de Heydenen ligtelijk hier gebragt soude werden tot de godsdienst der Sabeën, welke de son, maan en sterren aanbaaden, ofte bevestigt in het oud gevoelen, welke hier seer gemeen is, van de verhuysinge der zielen.

Wanneer haar voorcomen eenige Arabise woorden, in de Maleytse taal gebruykelik, worden die soo jammerlik gerabraakt en soo verkeerdelik uytgeleyd dat het niet en is te seggen. Het is een gewoonte bij alle Muhammedanen den Tempel van Jerusalem te noemen met den naam van بيت آلمقدس , Beit ulmukaddes. Soo word ook in de Arabische versie van Erpenius den Tempel genoemd, Rom. 2:22, maar in de oversettinge van D. Brouwerius, en van andere, word den Tempel genoemd Beit, en dan word daarbij gedaan de Articulus van het woord welke er moeste volgen, en voor Beit ulmucaddes gesteld Beitul; dit is immers bewijs dat sij niet weeten wat sij seggen. Wanneer Gen. 43:31 staat dat Joseph sig bedwong, soo set D. Brouwerius dat over door een Arabis woord, en segt dat hij sigselven kastijde of bestrafte.[300] Geluksalig word doorgaans bij haar vertaalt door 't woord Moemin, مومن , en met wat voor kragtige redenen men haare dwalinge heeft aangeweesen dat het was een Participium in Hiphil, ofte in de vierde conjugatie, afkoomende van het Hebreus האמין, of Arabis woord أمن, 'twelk gelooven beteekent, soo heeft men haar evenwel daar noyt konnen afbrengen. Bijaldien sij maar eens hadden konnen of willen nasien de Arabise versie van Joh. 20:27, Gal. 3:9, 2 Cor. 6:15, soowel diegeene die door Erpenius als door Walton is uytgegeven, soo souden sij immers ten vollen daarvan overtuygt zijn geworden. Het woord Tobat beteikend Bekeeringe, het komt af van توب, Toba, welke hetselfde is met het Hebreus woord שוב, en word voor Bekeeringe gebruykt in de Arabise versie van het N.T. Matth. 3:8, 10 en 9:13, Act. 5:31. En in dienselfden sin werd het ook doorgaans gebruyckt bij alle Maleyse schrijvers, maar dit woord, welk Bekeeren beteikent, werd bij haar in Vervloeken verandert. Gen. 5:29, alwaar staat: Het aartrijk, dat de Heere vervloekt

---

298 Jure-iborken (hibur: troosten). Geduid wordt op het gebruik van 'juru', dat in modern Indonesisch voorkomt in verbindingen als 'jurumudi', 'stuurman', 'jurutulis', 'klerk'. In het moderne christelijke spraakgebruik is 'Juruselamat' 'Zaligmaker'.

299 Bedoeld is Genesis 1:18 in Brouwerius 1662: 'Lagi agar (dia orang) pegang seang dengan malam lagi boat tsjerey trang deri galap: Deos pun liat itou adda baic'.

300 'Commedian dia souda basso moucanja, lagi callouwar, lagi seassat sendirinja, daan catta...'.

heeft, setten sij over: dat de Heere bekeert heeft. Gen. 9:21, Ik sal het aartrijk niet meer vervloeken, vertalen sij: Ik sal het aardrijk niet meer bekeeren.[301] Gen. 3:14, Daarom is u bekeeringe boven al het vee.[302] Matth. 5:44, Zeegent se, die u vervloeken, setten sij over: Onderhoud degene, die tot u keeren.[303] Faël beteekent een gedoente, daad, zijnde een Arabis woord, overeencoomende met het Hebreus פצל, evenwel moet dat woord bij haar beteekenen Aard, Natuur, gelijk D. Brouwerius dat gebruykt Gen. 1:11,12 en andere plaatsen meer.[304]

Het verdriet ons alle die absurditeyten aan te wijsen. Evenwel, eer wij hier van afscheyden zullen wij nog een exempel voortbrengen, en daarmede die saak besluyten. Wanneer de invoerders van dat Hollants Ambons Maleys hier eenige woorden hebben ontmoet die eenige gelijkenisse hadden met eenige Latijnse woorden, soo hebben sij die woorden gebruykt om de Latijnse daardoor over te setten. Soo gebruyken sij het woord Saluwani voor Silo, Gen. 49:10[305] en voor Salvator doorgaans in het N.T. Bijaldien sij Sulwaan geset hadden was het om te verdragen geweest, omdat het, een Arabis woord zijnde, beteekent een remedie tegen de liefde of droefheyt, maar Sulwani is nog Arabisch, nog Maleys, en t'eenemaal bij haar onbekent als men daarna vraagt. Alleenlik leest men iets van een Salwani die in voorige tijden een magtig en groot konink op Chormandel geweest is. Deese naam heeft haar gedagt bequaam te wesen om den naam van Silo en Salvator over te setten. Eveneens, of onsen kooning Jesus binnen Bethlehem gebooren een Heydens kooning op de Cust geweest waar.

In 't Maleys leest men dikmaals den naam van Sacti,[306] 'twelk eygentlik beteikent een Magus, een Tovenaar, die door een lange abstinentie en heremitagie kragt heeft gekreegen over de geesten en duyvelen om die voor hem te doen koomen, en alsoo wonderlike dingen weet uyt te rigten. En daarom, als de Maleyers hier hooren vertellen de daden van Doctor Faustus, soo houden sij hem voor een groote Sacti. Maar aangesien het geluyd van Sacti en Sancti eenigsins overeenkomt, heeft dit woord al mede tot haar kraam gediend om daar het woord Sanctus te vertaalen. Soo word bij D. Brouwerius, Rom. 1:7, de heylige, geroepene Romeinen met de naam van Sacti (tovenaars) genoemd.[307] En wanneer er staat, Joh. 10:36, dat den Vader den Soon heeft geheyligt, soo staat er dat de Vader den Soon tot een magus of Toovenaar gemaakt heeft. En Joh. 17:19, Ik heylige mijselven voor haar, opdat sij geheyligt mogen werden, soo stelt D. Brouwerius: Ik make mij tot een Magus of Toovenaar,[308] opdat sij ook Tovenaars zouden werden. In der waarheyt, wie soude niet schrikken, die sulke dingen komt te leesen? Christus, de Soone Gods, ja de waarachtige God en het eeuwige leven selver met de naam van sacti (Tovenaar) te noemen, en ons geroepene heylige met de naam van Tovenaars te vereeren.

Zoo hebben wij dan eenige weynige staalties uyt ontelbaare U.Eerw. voorgehouden waaruyt men ten vollen kan bemerken dat het onderscheyd in de Maleyse taal niet is gelijk het Hoogduyts van het Nederduyts, maar wel gelijk het Nederduyts van een kromtongige Waal gesprooken van het rechte Nederlands verschild, in spellinge, in manieren van spreeken, in de grammatica, syntaxis, verkeerde bevattingen van woorden. Nu geven wij het aan U.Eerw. oordeel selfs over, of het wel dienstig zoude zijn de H. Schrift in een kromme Walse Nederlandse taal te drukken, om soo alleen door kromme Walen geleesen en verstaan

---

301 'Deri boumi nang Alla Thalla souda bertobat'.
302 'Tagal itou tobat pada pacanira lebe deri pada segalla haywan, daan segalla binatang di boumi'.
303 'Pelihara-acan orang jang tobat pada djouw orang'.
304 Genesis 1:11, 12, 'naa zijn aard', Brouwerius 1662: 'tsjara dia pounja faël de dalam'.
305 Genesis 49:10 in Brouwerius 1662: 'sampej nang Saluwani datang'.
306 Modern Indonesisch 'sakti', magisch krachtig.
307 'Daen orang sacti bapangil'.
308 'Daen ako bersacti-acan ako sendiri ganti di diorang'.

te worden. Zoude het wel noodig zijn deselve uyt te geven in soo een kromme Duytse taal als hier gebruykt werd bij mixtisen en swarten? Zouden U.Eerw. de Heeren Bewindhebberen wel durven versoeken dat het N.T. in een kromme Portugeese taal, gelijk hier door de slaven langs de straat gesproken werd, gedrukt wierd, nadat sij reets de onkosten hebben gedaan om die in het goet Portugees uyt te laten geven? Zouden de Portugeesen de spot daarmede niet drijven, wanneer sij sulcke oversettinge laasen? En wat gedagten moeten de Maleyers niet hebben, wanneer sij sulke kromme en aanstootelike redenen hooren? Laat nu toe dat de H. Schrift gedrukt werd met soodanig een stijl, die bespottelik en ergerlik is voor een verstandigh leeser. Laat nu toe dat men in plaats van sijne saaligheyt te soeken in Jesus, die gebooren is binnen Bethlehem, men die zal gaan soeken in een Heydens kooningh. Laat nu toe dat de gemeente der heyligen genoemd werd een gemeynte van Magi of Toovenaaren. Ja, laat toe dat er gesegt word dat de Vader sijn Soon, onse Saaligmaaker, tot een Toovenaar gemaakt heeft, hetwelk de Jooden gretig zullen aanneemen. Wij zullen daar part nogh deel aan hebben; deesen brief zal een getuyge daarvan weesen. Vergeeft het ons, broeders, dat wij soo vrijmoedig schrijven aan U.Eerw. aansienelijke vergaderinge. De saake Christi laat ons niet toe hierin laauw te wesen, al was 't ook voor kooningen en princen.

Dogh U.Eerw. sullen misschien seggen dat de oversettinge van D. Valentijn niet is als die van D. Brouwerius, of andere die reeds gedrukt zijn, en dat alle die verkeerde stellingen en kromme en aanstootelijke manieren van spreeken daarin niet zijn te vinden. Wat daarvan zij konnen wij niet seggen, alsoo onse vergaderinge dat werk nooyt heeft gesien. Maar wat gedagten kan men hebben van de oversettinge van soodanig een die de kromme manieren van spreeken van den beginne sijner aankomst alhier heeft ingesoogen, en die versie heeft klaar gemaakt in soo een korten tijd dat men in deselve naaulijks den Bijbel zoude konnen uytschrijven, daar onse Duytse oversetters,[309] den Bijbel vertaalende, soo een geruymen tijd daaraan besig zijn geweest?

U.Eerw. oordeelen evenwel dat dat werk behoorde voort te gaan om de getuygenissen die door eenige landgrooten, en schoolmeesters zijn gegeven. Doch hoe ligtelik bij haar te krijgen zijn getuygenissen van schoolmeesters, die onder de predicanten staan, en niet gaern haar tot tegenpartijders hebben, weeten seer wel diegeene, die daar geleegen hebben. Op wat voor een wijse D. Valentijn die getuygenissen heeft gekregen kan men ligt bedenken wanneer men weet op hoedaanigen wijse hij die versogt heeft van den kerkenraad, namentlijk getuygenissen en recommandatiën over een werk hetwelk sij nooyt hadden gesien. En het schijnd dat die grooten en schoolmeesters niet gebruyckt hebben die voorsigtigheyd die den kerkenraad van Amboina gehad heeft, die het werck eerst heeft willen sien eer dat sij daarvan een getuygenis gaven.

Dog het zij soo het wil, sij hebben die versie gesien, of niet gesien. Hebben sij se niet gesien, hoe konnen sij er van getuygen? Hebben sij se gesien, soo is het wonder dat D. Valentijn voor den kerkenraad, soo van Amboina als van Batavia, niet gehad heeft die deference die hij gehad heeft voor eenige schoolmeesters. Ja, hebben sij die versie gesien, wat konnen sij daarvan oordeelen? Wanneer men een getuygenis geeft, moet men geven reden van wetenschap; wanneer men geeft getuygenis van een versie, moet men ook geven een getuygenis dat de oversettinge wel overeencomt met dat geen waaruyt de oversettinge is geschiet. Hoe kan nu dat geschieden door soodaanige die het Oude Testament nooyt hebben geleesen, en geen Duyts of Latijn, veel minder Grieks of Hebreus verstaan? Dog seggen U.Eerw. dat deese wel niet bequaam zijn om te geven een getuygenis van de nettigheyt der oversettinge, maar alleen van de nootsakelikheyt van soodaanigen werk in de Ambonse kerk. Dog willen sij U.Eerw. wel in bedenken geven welk getuygenis hier meer gelden moet? Het getuygenis des kerkenraads van Amboina, die met haar versoek aan de

[309] De vertalers die betrokken waren bij de Statenvertaling (1619-1637).

kerkenraad van Batavia om die oversettinge hier bij der hand te neemen, daarmede gegeven heeft een getuygenis van de nootsakelikheyt van dat werk waarmede men hier besig is, of dat hier meerder gelden moet de getuygenissen van eenige onwetende schoolmeesters? En wanneer dat versoek is aangenoomen door deese kerkenraad, en toegestaan door de Hooge Regeeringe, soo is het werk dat hier gedaan wort niet een besonder, maar een gemeen werk geworden. Wanneer op de ordre der Staten Generaal een nieuwe oversettinge is gemaakt om ingevoerd te worden in alle die kerken die onder haar heerschappije stonden, zoude het dan wel betamelik zijn geweest dat een bijsonder persoon op sijn eygen selfs dat werk had ondernoomen? Zoude een bijsondere Synodus de magt wel gehad hebben om soodanigen werk in de publike kerk in te voeren, om alsoo het oogwit der Heeren Staten te verijdelen?

Maar U.Eerw. gelieven te seggen dat het niet en zal gedrukt worden als na een naekeurige revisie. Bijaldien D. Valentijn sijn werk een goede revisie had willen onderwerpen, moest hij dat in India, daar men Maleys kan, gedaan hebben, en niet in Holland, daar de tale vreemd is. Dat U.Eerw. seggen dat in Holland cesseeren[310] die redenen die D. Valentijn hebben bewogen om sulks aan de Ambonse (wij doen er ook bij de Batavise) kerkenraad te weygeren, dit is een waarheyt die niet als al te waaragtig is. En wat is dog die reden geweest? Niet de questie, die hij gehad heeft met D. Gordon,[311] maar omdat daar mannen zijnde die de Maleyse taale kundig waaren, hem terstond sijne fouten en misslagen zouden hebben konnen aanwijsen, hetwelk in Holland niet kan geschieden. Deese toets heeft hij sijne schriften niet willen onderwerpen. Wij zullen evenwel voor vast stellen dat die revisie en verbeteringe exact en naukeurig wesen zal, en dat daardoor alle die kromme en aanstootelijcke manieren van spreeken zullen weggenoomen worden. Laat dat soo zijn, maar dan sullen U.Eerw. niet een laege maar een hooge Maleyse versie hebben, daar nogtans U.Eerw. willen versorgen een laege Maleyse versie, om van den gemeene man verstaan te worden, gelijk U.Eerw. in haaren brief gelieven te schrijven. Maar wie zullen dog die revisores wesen? Wij konnen dat immers wel dencken, wij kennen immers wel diegeene die, de Maleyse taal eenigsints kundig zijnde, hier vandaan na het vaderland zijn vertrokken. Niemand van haar heeft ooyd een goed Maleys boek geleesen, ja nooyt konnen leesen;[312] tesaamen spreeken sij even krom, alle besmet zijnde met denselve euvel. En wat verbeeteringe heeft men te wagten van die menschen die al soo lang uyt India zijn geweest dat, bijaldien zij al dien tijd niet anders als onder de Maleyers verkeert hadden, sij haar eygen tael selve zoude hebben vergeeten?

Daarom, siet wel toe, Eerwaarde Heeren, dat dat goet welke in de versie van D. Valentijn nog is door soodaanige revisores niet word weggenoomen en bedorven, en dat alsoo die oversettinge van D. Valentijn niet overkoome dat geene 'twelk gebeurd is omtrent de oversettinge der 4 evangelisten en de 50 Psalmen welke in de Maleyse taal waaren overgeset door de Heer Hasel, Directeur geweest zijnde in Patani, en door de Heer Ruyl, welke mannen een langen tijd verkeerd hebbende in die plaatsen daar het beste Maleys werd gesprooken, daardoor hadden verkregen een regte kennisse dier taal, en de woorden in haar eygen kragt seer nauw wisten uyt te drukken, gelijk men daar nog van siet eenige voetstappen overgebleven in haar voorgenoemde boeken. Wanneer D. Heurnius die boeken in handen kreeg, deselve overgesien, en soo hij segt, verbeetert heeft, soo is 't dat hij, deselve na sijn wijse fatsoenerende, die soodanig heeft mishandelt en bedorven dat diegeene die de versie van de Heeren Hasel en Ruyl selfs hebben gesien haarselven bedroefden en quaad maakten, siende hoedaanig de woorden en stijl door D. Heurnius zijn bedorven. Eveneens alsof een onwetende monnik de schriften van Erasmus in zijn tijd hadde willen verbeteren.

---

[310] Ophouden, niet meer gelden.
[311] Zie hiervoor, doc. 258 en doc. 265. Valentijn maakt er geen melding van.
[312] Bedoeld is: een boek in literair Maleis en met de Djawi-letter.

Immers kan U.Eerw. niet onbekent wesen dat geen 'twelk is voorgevallen omtrent de versie van het N.T. door D. Fereira.[313] Deese, zijnde een gebooren Portugees, die men presumeren moet een regte kennisse van zijn eygen taal te hebben, hadde de versie van het N.T. in de Portugeese taal voltrokken en na het vaderland gesonden, alwaar deselve is gedrukt geworden nadat die eerst was gerevideerd door D.D. de Voogt en Heynen,[314] mannen die pretendeerden een goede kennisse van het Portugees te hebben. Wat is het gevolg van dat werk geweest? Dat boek, tot Amsterdam gedrukt, werd verworpen, om redenen die daarvan zijn gegeven; een anderen revisie en druk word daarnae op Batavia bij der hand genoomen. En soo heeft de E. Compagnie tevergeefs verspild de onkosten die in 't vaderland gedaan zijn. Meynen U.Eerw. dat het hier beeter gaan sal? Is sulks geschied ontrent een versie die door een Portugees is opgestelt in sijn eygen tael, die gerevideerd is van mannen die eerst uyt India waren gecoomen, die de Portugeese taal kundig waren, als gelegen hebbende op Ceylon, daar het beste Portugees onder de onse werd gesprooken, ja omtrent een versie tot wiens revisie konden versogt werden meerder personen die de Portugeese taal kundig waaren, nadien men in Holland van soodaanigen geen gebrek heeft, wat sal men hebben te verwagten van soodanig een versie die in een vreemde taal gedaan is, die gerevideerd is door soodaanige welke, een geruyme tijt uyt India geweest zijnde, vast gesteld moet worden haar meeste Maleys vergeten te hebben, daar geen andere buyten die gevonden worden dewelke de Maleyse taal verstaan? En wat sal het gevolg dan hiervan zijn als dat men die kromme stijl, die ergerlijke en godslasterlijke manieren van spreeken hebbende aangewesen, d'E. Compagnie met veel meerder redenen zoude resolveeren dat gedrukte boek wederom te supprimeeren en die onkosten aan haar been te knoopen, veel liever als de vijanden van onsen godtsdienst redenen tot lasteringen te geven?

Bijaldien dan U.Eerw. evenwel mogten genegen blijven die druk te laten voortgaan, zouden wij U.Eerw. raden die oversettinge niet anders als door D. Valentijn selfs te laten revideeren, nadien men vast stellen moet dat hij, haast uyt India zijnde gecoomen, dat Maleys hetgeen hij gekend heeft minst zal hebben vergeeten, ofte anders die versie herwaarts over te senden, opdat wij zouden konnen zien, hoedanig die gestelt is.

Dit is 'tgeene wij hebben noodig geoordeelt om te beantwoorden U.Eerw. consideratiën, die ons zijn voorgesteld in den brief door de Synodus N. Hollandiae den 6e Augusti 1696 ons toegesonden,[315] en gelijk als volgens U.Eerw. recommandatie en onse geduurige gewoonte U.Eerw. letteren zijn gecommuniceerd aan alle de leeden van de kerkelijke vergaderinge, soo is 't ook dat die gesamentlik, met eenparigheyd van stemmen ten vollen hebben geapprobeerd deese antwoord soo als die hier is ter neder gesteldt.

(*Volgen mededelingen over andere zaken de Indische kerken betreffende.*)

– – – De predicanten en ouderlingen tot Batavia, en uyt aller naam Augustinus Thornton syn. p.t. vice praeses, M. Leydecker epist. p.t. scriba, Johannes Wagensfeld[316] ouderling.

Batavia den 15 november anno 1697.

---

[313] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 281, en Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 123-124.

[314] Johannes de Voogd, predikant aan de Kaap en op Ceylon, 1679-1681 in Nederland, 1682-1687 predikant voor de Portugees-sprekende gemeente te Batavia. Kenner van het Tamil en het Portugees. Bartholomeüs Heynen, geb. 1644 in Brazilië, studie theologie in Nederland, 1664-1679 in Ceylon en Batavia, repatrieert, 1683-1686 predikant te Batavia.

[315] Niet aangetroffen; de brief wordt vermeld in NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland 7, acta synode d.d. 30 juli – 7 augustus 1697, art. 11, ongefolieerd.

[316] Jan Wagensvelt, eerder fiscaal en provisioneel opperhoofd van de VOC-vestiging in Siam.

286. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 12 mei 1698.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 315-317.

Eerwaarde, godsaalige – – –

U.Eerw. seer aangenaame letteren van den 19de november des voorleden jaars en van den 18de january jongst[317] zijn bij ons, d'eerste met de behouden aankomste van het fluytschip de Nierop op d'eerste dag van dit jaar, en de volgende met het jacht de Geelvink den 5den february, wel ontfangen.

Welker beantwoordinge wij tot nader moeten uytstellen, sullende dese dienen bij gelegendheyd van het beroep en 't aanstaande vertrek van D. Petrus van der Vorm, onsen waarden medebroeder, tot de Maleytse dienst op Batavia. Gelijk U.Eerw. aan ons hebben geschreven dat het de Hooge Regeeringe heeft belieft zijn Eerw. derwaarts te beroepen, 'twelk wij met blijdschap hebben verstaan, hoopen ook dat zijn Eerw., gelijk onder ons geweest is, met veel getrouw- en wakkerheyd, als een goed dienstknegt Jesu, die gemeynte onder U leerende, veele zielen onder haar Christo gewinnen sal, en alsoo meer ende meer het rijke Christi onder mahhumetanen en heydenen uytsetten, waartoe God onsen Heere zijn persoon wil bewaaren, hem zeegenen met gesondheyd, behouden bij U.Eerw. overbrengen, en geeven dat hij met veele toegenegendheyd en liefde ontfangen werde als een mededienstknegt des Heeren. Die ook, achtervolgens U.Eerw. versoek, met d'eerste schepen en wel per het fluytschip de Nierop overkomt.

Aangaande het versoek van D. Nicolaus Hodenpijl sien wij uyt U.Eerw. brief dat het van de Hooge Regeeringe is toegestaan, tot wiens vertrek wij 't overige van U.Eerw. brieven, in 't besonder 'tgeen concerneerd d'oversettinge van D. François Valentijn, genoodsaakt zijn uyt te stellen, alsoo wij eenige informaatiën moeten neemen over de getuygenissen welke zijn Eerw., gelijk hij voorgeeft, bekomen heeft, beyde van de landgrooten en de meesters, alsof die strekten tot aanbeveelinge van die oversettinge, daar wij eens behoorlijk ondersoek na sullen doen en U.Eerw. naukeurig van onderrichten.

Aleen hebben wij hier noch aan te hechten, behalven de bekendmaakinge van onse gemeene welstand, waarvoor de Heere gedankt zij, dat d'Eerw. Christianus Fredericus Nucella noch op Honimoa, en Ludovicus de Mey noch op Haroeko continueerende, den 4de deser hebben believen blijken te geeven van haare voortgang in 't Maleyts, predikende op dien dag voor die gemeynte alhier aan 't Casteel Victoria, wanneer D. Christianus Fredericus Nucella een redelijk genoegen gaf, sullende voorts de dienst in die taal tot stigtinge van die kerk mede aanleggen. En D. Ludovicus de Mey, van wien wij wel gewenst hadden dat het beter ware geweest als tot ons leedweesen hebben aangehoord, en wierd so slecht bevonden dat het geensins kon passeeren. Waarop wij meteene genoodsaakt zijn geworden zijn Eerw. aan te seggen dat sich voortaan van 't prediken in die taal soude moeten onthouden ('twelk niet noodig hadde geweest indien wij niet hadden verstaan dat van zijn Eerw. op eygen authoriteyt en al te voorbaarig reeds was geschied, en om de stigtinge gelaaten diende) totdat zijn Eerw. door neerstigheyd meerder bekwaamheyd soude hebben verkregen. Waartoe wij hem broederlijk vermaanden sich doch te willen bevlijtigen, en in die taale oeffenen, gelijk wij in hoope zijn dat voortaan geschieden sal, om alsoo tegelijk met ons de dienst in die kerke dan te konnen waarneemen, waardoor meteene de loffelijke intentie van haar HoogEdelhedens soude werden voldaan.

Voorts volgen de persoonen welke met kerkelijke attestatie tot U.Eerw. overkomen, als onsen Eerw. medebroeder Petrus van der Vorm met Juff. Delia de Vos, desselvs huysvrouw, Eva van der Straaten, huysvrouw van mons^r^ Sugter, Coenraad Bogaard, Isaak Woutersz

[317] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 263-264 resp. 266-267.

Maarhuys,[318] Pieter Jansz Swart en Alexander Mackay, welke persoonen wij de goddelijke genaade en U.Eerw. opsicht bevelen.

Waarmede eyndigende – – –. De predikanten en ouderlingen in Amboina, Petrus Bierman syn. p.t. praeses, H. Kolde de Horn ep. p.t. scriba, N. Hodenpijl, Ambrosius Spelt, D^os^ Queljo, David Dias.

Amboina den 12^en^ mey anno 1698.

P.S. Met de behouden aankomste van het schip de Voetboog op Honimoa ontfingen wij den 10^den^ van dese maand U.Eerw. derde en laatste missive,[319] tot geleyde van de Acta Synodalia Nort Hollandiae, waarvoor wij U.Eerw. van herten dankbaar zijn, sullende ter gelegener tijd d'uytschrijver als voorleden jaar voldoen.

287. PAMFLET GETITELD 'DEURE DER WAARHIJD', DOOR DS. FRANÇOIS VALENTIJN. 's-Gravenhage, 1698. Gedrukt.[320]
Koninklijke Bibliotheek, collectie Knuttel 14409.[321]

(*In deze brochure weerlegt Valentijn de kritiek op zijn bijbelvertaling en die van Brouwerius, alsmede de bezwaren tegen de 'lage' vorm van het Maleis in het algemeen; hij gaat in het bijzonder in op de brief van de Bataviase kerkenraad aan de Synode van Noord-Holland, doc. 285 hiervoor*.[322])

---

318 Onzekere lezing.

319 Kkr Batavia aan kkr Ambon, 27 januari 1698, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 269-271. De twee eerdere brieven zijn d.d. 18 januari 1698 (fol. 267-268) en 19 november 1697 (fol. 263-264).

320 Volledige titel: *Deure der Waarhijd. Voor 't ooge der Christen-wereld geopend, waar door klaar te sien is, wat Tale voor alle Malytse Christenen in Oost-Indiën, van gebruik, en alleen van dienst zy. Of een klaar, en net bewijs, dat, dewyl alleen de Lage, of Gemeene, Malijtse Taal by hen verstaanbaar, en de Hooge by hen t'eenemaal onverstaanbaar, is, derhalven, soo 'er een Oversetting des Bijbels in een van byde die Talen sal moeten gedrukt werden, soo als die by het Christendom aldaar van dienst zijn sou, onwedersprekelyk de Oversetting in die Lage Tale, nu reeds verveerdigd, behoord geprefereerd, en den druk van dien ter hand genomen te werden. Alles vertoond By een volslage Apologie, en Antwoord op een Extract van sekere Missive, die van de Eerw. Kerken-raad van Batavia, aan de Christelyke Synodus van N. Holland, den 15 november 1697 geschreven, en dit Jaar voor de selve gekomen is, waar by dan gemelde waarhyd, van haar Eerw. wederspreken, maar onwedersprekelyk staande gehoude, en middag-klaar getoond werd, Door François Valentijn, Wel eer Bedienaar des Goddelyken Woords in Amboina*. Uitgegeven te Dordrecht bij Cornelis Willegaarts, boekverkooper, anno 1698. Hoewel de titelpagina dus als jaartal 1698 heeft, wordt pas in 1700, bij gelegenheid van Valentijns derde bezoek aan de Synode van Noord-Holland, meegedeeld dat het geschrift gedrukt is (Acta Noordhollandse Synode, 27 juli – 5 aug. 1700, art. 14). Echter is het in september 1700 in Ambon reeds bekend (zie de aanhef van doc. 292), hetgeen betekent dat het uiterlijk in de loop van 1699 van Amsterdam naar Batavia is verzonden of gebracht.
Het pamflet is slordig gedrukt: de tekengrootte is niet overal gelijk; in de paginering zijn de nrs. 37 en 38 overgeslagen terwijl de tekst doorloopt. Drukfouten, die vooral in Maleise woorden voorkomen, zijn met pen verbeterd,;ook zijn hier en daar woorden met pen ingevoegd of geschrapt. In de weergave van de tekst hierna zijn deze met de pen aangebrachte correcties en toevoegingen stilzwijgend gevolgd. De interpunctie is gemoderniseerd; het gebruik van hoofdletters is versoberd.

321 Bron: UB Utrecht PKE 442. Literatuur: Landwehr 656; Troostenburg, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië*, 409-411; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 252-257. Zie ook hierna, Bijlage Maleise Geschriften.

322 Voor taalkundige details in deze brochure wordt deels verwezen naar de aantekeningen bij doc. 285.

[31][323] Het is twee jaren geleden dat de Christelijke Synodus van Noord-Holland, tot Enkhuysen vergaderd, soo op mijn getuigenissen als mondeling vertoog van de staat der Kerke van Amboina[324] en van 'tgeen ik met een oversetting van de Bybel in de lage of gemeene Malijtse taal (die ik toonde onder de Malijtse Christenen nut, ja alleen nut te zijn) tot stigting en verdre opbouwing van 't Christendom aldaar gedaan had, de goedhyd gehad heeft van my, na van mijne billijke en goede sake gepersuadeerd te zijn, de behulpsame hand tot voordsetting van den druk mijns werks door een gunstige resolutie van 't selve by de Ed. Heeren Bewindhebberen, Gecommitteerden ter Vergadering der 17, met alle kragt te sullen voordsetten, te bieden, en van die resolutie ook bij een missive, in den selven jare aan den Eerw. Kerkenraad van Batavia afgegaan, aan haar Eerw. in 't breede kennis te geven.[325] Op welke letteren dan van de Christelijke Synodus voornoemd, d'Eerw. Kerken-raad van Batavia heeft gelieven te antwoorden met een missive dit jaar voor de Christelijke Synodus (tot Alkmaar vergaderd) by extracten gelesen, waarmede haar Eerw. (soo veel haar mogelijk was) de voordsetting van mijn werk hebben tragten te stuiten.[326]

Dewijl nu haar Eerw. niet alleen by de Christelijke Synodus dit hebben tragten te bewerken, maar ook soo'n indruk aan 't Eerw. Classis van Amsterdam (soo my 't eerst bleek) en ook aan 't Eerw. Classis van Walcheren (soo my wat later bij haar Eerw. missive daarover aan my en aan de Christelijke Synodus geschreven, te voren quam) hebben soeken te geven,[327] alsof mijn werk de hulp en protectie van die aansienelijke Christelijke Vergadering niet waardig, maar veeleer een onnut en bespottelijk werk was, en dit ongetwijffeld (soo 't by my legt) ook wel aan de Ed. Hoog-Agtb. Vergadering der 17 geschied sal zijn,[328] soo heb ik, om mijn werk en oversetting op een billijke wijse te verdedigen, en meteen ook om by de Synoden en al d'Eerw. Classen in [32] steden daar Kameren zijn, en vooral de Ed. Hoog-Agtb. Heeren 17 (teneynde haar Ed.Ed. geen verkeerd denkbeeld van deze saak, door een verkeerd gegeven berigt van dien, mogten hebben, of behouden) na waarhyd te onderrichten, het ten hoogsten van mijn pligt en best gedagt die brief van Batavia (voor soo verre die mijn sake betreft) van woord tot woord, soo als my die van d'Eerw. Classis van Walcheren toegesonden is, vooraf te laten gaan, en van stuk tot stuk daarop te antwoorden, teneynde alle en een ygelijk die dit antwoord, vergeleken met de hieragtervolgende extracten, of getrockene saken uit brieven tusschen die van Batavia en Amboina, en vice versa, en ook tusschen andre gemeenten met haar Eerw. gewisseld, eens vooral klaar en evident blijken mag hoedanig de constitutie der Malijtse Kerken in Indiën ten aansien van de Malijtse talen is, en wat taal, namentlijk of de hooge dan of de lage en gemeene, ende by my gebruikte, van dienst en vrugt zy. Om van 't welke dan een begin te maken, ik ter sake komen sal.

d'Eerw. broederen seggen dan voor eerst, dat sy wel gewenst hadden dat het schrijven van hare Vergadering[329] meer ingang gehad had by de Synodus als 't voorgeven van D. Valentijn. En ik verheuge my dat de Christelijke Synodus mijn bewijsen meer geloof heeft

---

323 Op p. 1-30 is de brief van kkr Batavia aan Synode Noord-Holland afgedrukt (hiervoor, doc. 285).

324 Hiervoor, doc. 256.

325 Betreffende de besluiten van de NH Synode van 1696, zie NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland 7, acta synode van 1696, art. 1 en 9.

326 Zie hiervoor, doc. 285.

327 Afschriften in ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 247-260 (Synode Noord-Holland, doc. 285); fol. 261 (classis Amsterdam). Een extract van de brief kkr Batavia-NHS in NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland, 7, acta synode van 1698, art. 13. De twee brieven van kkr Batavia aan cl. Walcheren betreffende de Maleise bijbelvertaling zijn van na 1698, nl. 19 november 1699 (ibidem, fol. 327-339; ook in Zeeuws Archief, Archief Classis Walcheren 68, doc. 35; een uitvoerig extract in SAA379, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 133-144) en 22 september 1700 (fol. 369-382; in het Zeeuws Archief niet aangetroffen).

328 Zie kkr Batavia aan Heren XVII, 26 november 1697, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 261-263.

329 Kkr Btv-NHS d.d. 15 november 1698 (hiervoor, doc. 285).

gelieven te geven dan het voorgeven van d'Eerw. Kerken-raad van Batavia, gelijk te sijner plaatse bewijsen sal.

Ook wenschen haar Eerw. dat de Christelijke Synodus, alvorens met soo een werk voord te gaan, met dien Kerkenraad hadden gelieven te consuleren. Het is billijk te consuleren met lieden die verstand van die saak hebben welke in geschil is; hier is nu in geschil of mijne versie, die in de gemeene taal verveerdigd is, dan of die van d'Heer Leidecker, die in een hooge, cierlijke en (soo men segt) in de suivre Malijtse taal toeberijd werd, beter zy.

Die daarover sullen [33] oordeelen, dienen ten minsten van een van byden die talen niet alleen kennis, maar self een theologische kennis te hebben. Want hier te lande sou ik 'er vele konnen aanwijsen die het Malijts bysonder wel konnen spreken, dog die ik daarom niet capabel sou oordeelen om mijn werk te revideren, vermits hare kennis sig principaal over saken van negotie en dagelijkse conversatie, en ook wel over saken van Godsdienst uitstrekt, maar niet met die naaukeurighyd als in soo'n revisor vereyscht werd, die, buiten dat hy taalkundig zy, ook een Theologant in die taal diend te zijn. Dit nu geloove ik niet dat imand die de billijkhyd plaats geeft sal tegenspreken.

Wanneer nu de broederen op Batavia wenschen dat men met haar Eerw. daarover eerst geconsuleerd had, en sy ondertusschen tegelijk voor dat hooge Malijts schrijven, soo was 't immers vooral van nooden dat sy een theologische kennis van die taal hadden. Maar nu segge ik dat ik niet een eenig lid in de geheele Kerkenraad kenne die de allerminste kennis van de hooge Malijtse taal heeft dan alleen de Heer Leidecker, die de eenige in die vergadering is die deselve verstaat. Ja ('tgeen nog verder gaat), ik en kenne 'er ook geen een in die vergadering (vermits d'Heer Leidecker wel hoog, maar geen laag Malijts verstaat) die 't gemeene Malijts wel verstaat, want wat d'Heeren predicanten aangaat die het souden zijn, waarby hebben die oit of oit eenige de allerminste preuven van haar bequaamhyd in die talen, 't zy by prediken, daar te Batavia de Malijtse dienst soo lang van predicant beroofd geweest is, 't zy by schrijven, 't zy self by dat wel te spreken, gegeven? Ende en behoorde het by een van die stellingen eerst niet te blijken of haar Eerw. wel in staat van daarover te konnen oordeelen waren, alvorens sig daarover eenig oordeel aan te matigen? Ook en kennen alle haar Eerw., niet alleen mijnes, maar ook anderes wetens die nog later [34] van Batavia gekomen zijn, geen Malijts. En seg dit laatste voor soo verre my dat berigt is van vrunden die het soo wel als de broederen pretenderen te weten, en daarvan ook kennis, ter plaatse daar het diende, hebben gegeven.

Wat de Heeren ouderlingen aangaat, daar is 'er geen een onder die hoog Malijts kan, en ook geen een die self het gemeen Malijts verstaat dan alleen de Heer Dane,[330] die, in Amboina geboren zijnde, ook dat Malijts spreekt, en geen ander verstaat. Dog de kennisse die dien Heer van die taal heeft gaat niet verder als de dagelijkse conversatie vereyscht, ook is sijn E. geen Theologant in die tale, ende en geloove niet dat sijn E. sig sou aanmatigen om over een versie des Bybels in die tale te oordeelen, en soo dien Heer al oordeelen wilde, soo sou hy moeten oordeelen over de lage, die hy spreekt en verstaat, en niet over de hooge, waarin sijn E. geheel onervaren is.

Uit allen desen blijkt dan dat (buiten de Heer Leidecker) geen een in de geheele Kerkenraad van Batavia bequaamheyd gehad hebbende om over de versie des Bybels in een van byde die talen te oordeelen, en alsoo ook geensins om desen brief (voor soo verre 't oordeel en een redenering over die talen en qualijk overgesettede passagiën belangd) op te stellen, haar Eerw. sonder eenige kennis van saken en blindeling hebben opgevolgt 'tgeen haar door de Heer Leidecker over die talen (blijvende nogtans dese en gene scherpe expressiën

[330] Vermoedelijk een zoon van vrijburger Hendrick Dame (*sic*) die in 1672-1673 en 1676-1677 lid was van de Ambonse kerkenraad (zie hiervoor, aantekening bij het slot van I-1 doc. 172, alsmede Valentijn *AZG*, 143 en *GM*, 4, 186).

daarover haar Eerw. eygen) is voorgeschreven, sonder by haarselven door eygen kennis eenigsins versekerd te zijn of 't soo was of niet; een sake of oordeel 'tgeen immers een vergadering hier in 't Vaderland met even soo veel indien niet met meer regt sig sou konnen aanmatigen. Maar, genomen alle de broederen verstonden het hooge Malijts soo wel als d'Heer Leidecker, souden die alle te samen, alleen maar kennis van die taal hebbende, sig durven aanmatigen [35] om te oordeelen over een versie in de gemeene Malijtse taal? Sou de billijkhyd niet eysschen dat hetselve geschieden door mannen ervaren in de gemeene Malijtse taal? Of sou't anders niet eveneens zijn alsof een man, ervaren in de gemeene Malijtse taal, sigselven wilde aanmatigen om te oordeelen over de versie van de Heer Leidecker, in de hooge Malijtse taal verveerdigd?

Onwedersprekelijk dan gaat het door, dat mijne versie in de gemeene taal moet gerevideerd werden door predicanten in die taal, en dat dan myselve (gelijk nog doe) daaraan onderworpen hebbende, het oordeel van die mannen aangaande de nuttighyd van die taal, en 't net oversetten van spreekwijsen volgens den aart dier tale, soo als die by alle Malijtse Christenen gebruikelijk is, niet alleen moet prevaleren boven 't oordeel van soo een vergadering daarin geen een lid die taal als een Theologant verstaat, en daar se alle voor 't hooge Malijts geporteerd zijn, maar dat mijn versie noit kan komen onder 't oordeel van ervarene in 't hoge Malijts, even gelijk ook een versie in 't hooge Malijts noit kan nog mag komen onder 't oordeel van ervarene in de lage Malijtse taal. De reden is, omdat veel dingen die in 't hooge Malijts goed souden zijn, niet alleen een bespottelijke, maar self een verfoejelijke sin in 't lage Malijts, en soo weer veel dingen die in 't gemeene Malijts goed waren ook diergelijken quaden sin in 't hooge Malijts souden geven.

Hoeveel billikhyd nu in dit versoek der broederen steekt, wanneer sy wenschen dat de Christelijke Synodus met haar Eerw. geconsuleerd had over mijne versie alvorens soo'n gewigtig werk te ondernemen, geve ik aan alle beschydenhyd-lievende broederen in bedenking.

Indien van de broederen nog gesegt was dat haar Eerw. gewenscht hadden dat men daarover eerst eens geconsuleerd had met predicanten, in die Malijtse tale in Indiën dienst doende, 't zy die dan in Amboina [36], 't zy die in Banda of Ternaten waren, het had nog eenige goeden schijn gehad. Dog dat sou dan meteenen tegen haar Eerw. sugt voor 't hooge Malijts hebben aangeloopen, en dan sou 'er nog overgebleven hebben te ondersoeken waar grooter getal van bequame predicanten in die gemeene Malijtse taal te vinden souden zijn, in Indiën of hier te lande.

Ik nu seg dat, by mijn vertrek in Amboina, 'er geen een predicant in die provintie geweest is die in die taal geverserd was. Want d'eenige die de Malijtse dienst daar, aan 't Casteel of op buitencomptoiren, waarnamen, zijn geweest D.D. van der Vorm en Hodenpijl, die sig oeffenden in de hooge Malijtse taal, daar, nog by geen Christenen elders, gansch niet verstaanbaar, gelijk nader toonen sal. Dese byden hebben ook de fundamenten dier tale onder de Heer Leidecker gelegt, daarna, swagers geworden zijnde,[331] daar één lijn in getrocken, maar egter soo veel daarin niet gevorderd dat sy eenigsins comparabel by d'Heer Leidecker zijn, waarbenevens dan ook de laatste geen kennis van andre talen dan van die hooge Malijtse en de Nederduitse heeft.[332] Dit nu zijn (mijn's wetens) ook de eenige predicanten in Indiën die in 't hooge Malijts wat gedaan hebben, en die in consideratie souden

[331] Ds. Van der Vorm was gehuwd met Delia Vos of de Vos (zie het slot van het hiervoorgaande document), ds. Hodenpijl met Agatha (de) Vos, zuster van Delia (zie hiervoor, doc. 261). Agatha overleed in 1697, en eind september of begin oktober 1698 (zie hierna, doc. 288) reisde Hodenpijl naar Batavia om daar te hertrouwen. Toen Valentijn de *Deure* schreef, was dit overlijden hem waarschijnlijk nog niet bekend.

[332] Met 'de laatste' is ds. Hodenpijl bedoeld, die als ziekentrooster was uitgekomen en in 1689 eerst proponent en daarna predikant werd. Leydecker was doctor in de theologie en in de medicijnen.

moeten komen; maar gen van byden heeft de helft der bequaamhyd van de Heer Leidecker in die tale, en derhalven niemand in Indiën soo bequaam om 't werk van dien Heer, als 't voltoid sal zijn, te revideren dan sijn Eerw. self, daar men nogtans hier meind dat 'er in Indiën Christenen genoeg zijn die die tale grondig verstaan, 't gen soo verre daarvandaan is dat se by een ygelijk Christen ('t zy Inlander, 't zy Europeër) niet alleen, maar self by ider schoolmeester der Inlanders nog eerst sou moeten aangeleerd worden, om die dan weer aan andre te leeren, en dat op een seer moejelijke wijse, sonder eenig nut, dewijl men die taal sou moeten leeren [37] daarin de gronden der Religie te leeren verstaan, niettegenstaande sy reeds een taal die universeel by alle Malijtse Christenen gesproken en gebruikt werd, hebben, en al die verborgentheden daarin soo klaar konnen hooren, lesen en verstaan dan in eenige taal ter wereld. 't Geen men vatten kan waar te moeten zijn, omdat men anders aan haar de saken die men haar in de hooge taal wilde doen vatten niet sou konnen uitdrucken of doen verstaan.

Is 't van nooden imand de gronden der Religie in 't Hoogduitsch, Fransch of Engelsch te leeren verstaan als hy die reeds in 't Nederduitsch of eenige andre taal verstaat, hoe krom die ook zy? En verstaat hy die in die eerste taal niet, of zijn 'er in die eerste taal soo kragtige en klare spreekswijsen niet om hem die te doen beseffen dan in een van die andre talen waarin men hem die wil doen begrijpen, hoe sal hy dan in een taal waarin die spreekswijsen niet, of soo klaar niet zijn, die leeren verstaan in een taal die hem vremd is? En verstaat hy dat reeds in die lage taal, maar zijn de woorden en spreekswijsen soo suiver niet in haar uitspraak als sy behooren te zijn volgens den aard der suivre taal, het en komt hier immers niet op suiverheyd van woorden of nethyd van spreekswysen, maar alleen daerop aan of sy, die woorden en spreekswysen hoorende die haar hetselve denkbeeld van saken geven als die suiverder woorden en netter spreekswijsen tot welke sy haar wilden doen overgaan, souden doen. 't Welk waar zijnde, gelijk het waar is, en geen een van diegene die kennis van de gemeene Malijtse taal hebben met fundament konnende tegenspreken, soo moet ik dan besluiten, en seggen 'tgeen ik toonen sal al vele jaren voor my door den Kerkenraad van Amboina gesegt te zijn, dat het namentlijk niet eygentlijk te doen is om Christus maar met vrugt bekend te maken aan de gemoederen der Inlanderen, maar enkelijk om die taal suyver te schryven [40][333] en die aan de Inlanders, die reeds een andre en beter taal van gebruik hebben, te leeren, latende haar Eerw. alsoo haarselve seer ter herten gaan een cierlijke Malijtse stijl en nette of hoogdravende spreekswijsen, even of dat het werk der predicanten was talen aan andre te leeren, daar sy immers die behooren aan te leeren die sy universeel van gebruik vinden, al was sy in vele spreekswysen soo net niet als sy behoord te zijn, indien sy maar een regt begrip en denkbeeld van saken geeft.

Dit is een sake die immers die Inlanders die eenig verstand en lust tot het Christendom hebben niet anders kan doen denken dan dat het die liefhebbers der hooge Malijtse taal meer te doen is om haar hoog Malijts te leeren, dan om haar de gronden van onse Godsdienst te doen verstaan. Omdat, indien 't haar Eerw. om 't laatste alleen te doen was, haar Eerw. dat gemackelijk, en met veel vrugt, souden konnen doen in die gemeene, nu zederd 70 a 80 jaren altijd met vrugt gebruikt, daar d'andre haar niet anders dan onnoodig, moejelijk en tedieus, seer belacchelijk moet voorkomen, even alsof men om een predicants wil die (omdat hy geen Nederduits geleerd had, en niet als Hoogduits kon) van gevoelen mogt zijn dat het Nederduitsch een kreupele en de Hoogduitse de suivre taal was, onse gemeintens en predicanten alhier wilde obligeren en gebieden Hoogduitsch te leeren.

Ik meine dat dat een werk sou zijn om in één snede af te snijden alle de godvrugtige arbyd van soo veel godzalige mannen, met soo veel vrugt, zederd soo lange reeks van jaren,

[333] In de gedrukte tekst ontbreken de paginanummers 38 en 39; p. 40 staat op de versozijde van blz. 37. De tekst loopt gewoon door.

sonder intermissie van 't gebruik dier tale, besteed, en alsoo niet anders dan, sonder de allerminste hope of verwagting van 't andre, 'tgeen men reeds vast had te laten varen, en 't onsekere, met het uiterste prijkel[334] en een extraordinare moeite, als blindeling en sonder behulp-middelen te gaan soeken. [41]

Dewijl'er nu in Amboina geen Malijtse predicanten, in de gemeene tael ervaren, waren, soo souden se nogtans in Banda of Ternaten mogen zijn. In Banda nu is D. de Graaf,[335] ook geen man die eenige andre taal dan die lage Malijtse en de Neder-duitse, verstaat; en D. Feylingius, die, by mijn vertrek uit Amboina, wanneer sijn Eerw. in die provintie nog was, eerst even op een buitencomptoir gelegt zijnde, niet verre daarin kan geavanceerd zijn. In Ternaten legt D. Stampioen,[336] die, even voor mijn vertrek uit Amboina, geen Malijts kon, en daar na toe ging, apparent, om by tijd en wijle sig daar in die tale te oeffenen, waarin derhalven ook niet verre kan gekomen zijn.

Hier nu in 't Vaderland is D. Caron, predikant tot Lexmond, die by de 14 jaren, met seer veel lof, niet alleen van die van Amboina, maar self van die van Banda, Macassar en Batavia, sijn talent in die tale besteed, en ook daardoor by haar HoogEdelheden en den Eerw. Kerkenraad van Batavia soo veel estime gehad heeft, dat sijn Eerw. schriften, op recommandatie van byden die Collegiën, soo aan de Ed: Vergadering der XVII^ne^ als aan 't Eerw. Classis van Amsterdam, zijn in druk gegaan,[337] tot seer veel nut en dienst der Christenen, soo in al de Oosterse provintiën als tot Batavia, als nader uit 't extract van de brief van haar Eerw. van den 16 December anno 1675, aan die van Amboina geschreven,[338] en onder de extracten hieragter volgende, omstandig blijkt.

De tweede is D. van der Sluis, die niet minder maar eer meer tijd in die tale dienst gedaan heeft, en die de laatste predikant (voor 't schrijven dier missive) in die eygen tale in de Malijtse gemeente tot Batavia geweest, ja die expres als soodanig een door haar HoogEdelheden en de broederen van Batavia uit Amboina daar beroepen is. Daarenboven zijn hier te lande nog D.D. Manteau[339] en Hek, van welke de eene in Banda en de andre in Ternaten gelegen heeft.

Wat den eersten aangaat, [42] hebbe, doen in Banda quam, by discours uit sijn Eerw. genoegsaam konnen hooren dat sijn Eerw. niet alleen Malijts kon, maar al seer net daarover wist te spreken. Laatst gemelde wete niet beter of heeft in Ternaten preuven en blijken van sijn bequaamhyd in die taal gegeven. En, genomen byden die Heeren en verstonden dat ganschelijk niet, die twee voornoemde Heeren verstaan het soo veel beter, en ik de derde hier te lande zijnde, meine ik dat wy te samen, en in getal, en in bequaamhyd byeengenomen, alle Indische predicanten, in die tale ervaren, souden overwegen, en alsoo in staat zijn, om, sonder de Indische predicanten daarmeê moejelijk te vallen, dat werk secuur en wel te revideren, zijnde het evenveel waar een werk gerevideerd werd, als de revisie maar goed is.

De broederen gaan voord, en seggen dat het buiten alle tegenspreken is dat men daar beter kennis van de Malijtse taal heeft als in Holland. Indien de broederen door de Malijtse taal de gemeene verstaan, gelijk sy moeten verstaan, sullen sy over een versie in die taal oordeelen, soo seg ik ronduit dat haar Eerw. daarin geabuseerd, en dat'er in gansch Indiën

---

334 Gevaar.

335 Jan de Graaf, krankbezoeker op Wokam (Aru-eilanden), repatrieert, arr. Batavia 1690, bevestigd als predikant en 1691-1698 predikant op Banda, overlijdt 13 maart 1698.

336 Joannes Stampioen, arr. Batavia 1691, 1692-1693 op Ambon, predikant op Ternate 1693-1699, op Banda 1699-1703, te Malakka 1704-1709, repatrieert.

337 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 19 en 23.

338 ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 15.

339 Carolus Manteau, arr. Batavia 1668, 1669-1677 en 1679-1687 predikant op de Banda-eilanden, 1687 gerepatrieerd.

geen ledematen nog self geen predikanten zijn, die voor soo verre haar kennis om een versie des Bijbels te revideren belangt, dat half soo goed dan de twee Heeren Caron of van der Sluis, kennen. En wat bequaamhyd ik daarin heb sal kunnen blijken aan mijn werk, en 't oordeel 'tgeen, by tijd en wijle, daarover door die Heeren en andere dier taalkundige sou konnen gegeven werden, gelijk dat ook by occasie, en discours met taal-kundige, liever sou willen toonen, en een ander dat laten seggen, dan ('tgeen de beschydenhyd niet lijd) daar self veel van op te geven. Verstaan de broederen door de Malijtse taal de hooge, soo kan het verstand, of oordeel, der kundige in die taal immers niet in consideratie komen om een oordeel te vellen [43] over een versie in de gemeene taal, en schoon haar oordeel al in consideratie kon komen, soo sou men weder vragen wat men met die woorden, van dat 'men hier beter kennis heeft', verstaat. Want men sal daardoor moeten verstaan menschen in het territoir daar de E. Compagnie Malijtse kerken heeft, als tot Batavia, in Ambon, Banda, Ternaten en de rest om de Oost, en dat men daar beter hoog Malijts verstaat, of men verstaat 'er door die in de territoiren van dese en gene Mahometaansche Prinçen, als Jambi, Djohor, Achin, Patani, Maningkabo en andere Rijken die streek uit, zijn. Indien het laatste, ik sta het toe, maar die Inlanders konnen immers niet in consideratie komen by geschil over een versie des Bijbels in de hooge of lage taal, omdat sy de lage niet verstaan, en in de hooge taal Mahometanen zijnde, 'er van haar nog geen andere souden konnen oordelen als priesters of koningen, omdat die eygentlijk geleerden in die tale, en de gemeene lieden daar soo kundig niet in zijn, en 't gemeene Malijts, soo wel als andere, in dagelijke conversatie, negotie, &c. gebruyken. Indien men het eerste verstaat, soo sal men by de menschen in het territoir der E. Compagnie weer of de Christenen en Heydenen of Mahometanen verstaan.

Nu segge ik, uit ondervinding op Batavia en om de Oost, dat niet alleen de Malijtse Christenen gansch geen hoog Malijts verstaan, maar dat ook de Chinesen, Baliers, Macassaren, Javanen en alsoo Christenen, Hydenen en gemeene Mahometanen in genere[340] van geen hoog Malijts of seer wynig 'er af weten, en alleen het gemeene gebruiken, gelijk ik dat tot Batavia en Bantam soowel als in Amboina en Banda self ondervonden heb. Maar dit is waar, dat de priesters, vorsten en hofgrooten op Java en andre plaatsen, ook self in Amboina, niettegenstaande sy in conversatie en negotie gemeen Malijts spreken, sig, in haar schrijven en in saken van Godsdienst bedienen van hoog Malijts, ook wel [44] van Arabisch, en dat met een Arabische letter, by de Mahometaanse gemeente soo niet bekend, t'geen een practijcq van deselve is om de saken van Godsdienst die alle in die letter beschreven zijn te meer verborgen te houden voor 't gemeen, die, buiten dat se het ten meesten deel niet lesen konnen, ook wynig daarvan verstaan, en dat (komende hierin over een met die van 't Pausdom, die haar Godsdienst in 't Latijn doen) op haar priesters maar laten aankomen, waarvan in Mahometaanse tempelen oor- en ooggetuige geweest ben. Uit al hetwelke dan onwedersprekelijk blijkt hoe wynig die gepretendeerde beter kennis van Malijts in Indiën dan in Holland ter sake doet en te pas komt, soo ontrent een oversetting in de hooge als in de lage of gemeene Malijtse taal.

De broederen nu voegen 'er dit by, dat sy dit versoeken opdat alsoo misschien niet met groote moeite en kosten in 't licht komen soude een werk 't welk onse tegensprekers met redenen souden konnen bespotten. Even of daar veel aan gelegen was of onse bittre tegenpartijderen, die Hooge Malijers, Mahometanen van Religie, ons bespotteden, als maar het teedre Christendom daardoor aangequeekt of opgebouwd wierd.

Of meinen de broederen ook dat sy Mahometanen, ten aansien van het wesen der saken in de Goddelijke Schriften vervat (daar 't hier op aan komt), soo'n werk in de hooge Malijtse taal minder dan soo 't haar in de gemeene taal voorquam souden bespotten? Voor my, ik niet, maar meine dat het Evangelium, gelijk het den Joden, in wat land 't ook zy, een

[340] In het algemeen.

ergernis, en den Grieken een dwaashyd is,[341] alsoo ook den Mahometanen bespottelijk en dwaas soo lang voorkomt, totdat het God behage door de werking van syn Geest hare herten kragtdadig te raken, haar 't regt verstand van saken te geven, en die spreekwijsen die haar doen, omdat sy se niet verstonden, bespottelijk voorquamen, te leeren verstaan na den aard dier tale in welke die saken haar [45] geleerd, overgeset en ingescherpt zijn. En ten uitersten genomen, al die bespotting sou alleen daarvan voordkomen omdat soo een, by een spreekswijs hem bespottelyk voorkomende, iets verstaan sou 'tgeen hy sich inbeelde dat te beteekenen in 't hooge Malijts, en niet (gelijk 't wesen moest, om wel te raisonneren) datgene dat den oversetter daarmede heeft willen te kennen geven, en dat het eygentlijk en klaar in de Lage taal, by allen die deselve verstaan, beteekend. En derhalven is dit een swarighyd die by my en andre lieden soo swaar niet weegt als by de Heeren broederen op Batavia, te meer dewijl soo'n oversetting in handen van diegeen die 't bespotten souden, na alle apparentie, niet eer sou komen voor en al eer sy door catechisatiën en predicatiën (die dan even bespottelijk souden wesen, en niet alleen nu, maar zederd seer veel jaren dienden verworpen te zijn) al eerst ten grooten deele gechristend waren. Maar even soo wynig als onse predicatiën en catechisatiën haar bespottelijk voorkomen, omdat sy uit eygen believen, en een aversie van onse Religie, wegens duisternis die God nog op haar herte laat, 'er niet komen om die te hooren, even soo wynig sou onse oversetting haar bespottelijk voorkomen, omdat sy die, om die eygen aversie, niet souden willen lesen voor en aleer het God behage haar kragtdadig te trecken, 't begrip der eerste beginselen te geven, en alsoo eyndelijk den geheele Godsdienst smakelijk te doen voorkomen.

Vervolgens dan seggen de Eerw. broederen: 'dog aangesien wy sien dat U.Eerw. zijt mislyd, sullen wy eens beantwoorden de redenen', &c. Dat de Synodus mislyd is, is seker, maar dat bestaat daarin dat haar Eerw. sig ingebeeld hebben dat die taal in welke D. Leidecker syn oversetting verveerdigd, een taal was die men alom by de Christenen verstond, en die alsoo van gebruik en nut sou zijn, en niet dat het een taal was die geen Christenen en ten hoogsten maar 2 à 3 predicanten verstaan, [46] en die men diegene die Christen zijn eerst, met veel moeite, sou moeten leeren, daar sy gemackelijk in die taal waarin ik overgeset heb konnen onderrigt werden, dewijl die universeel, daar Christenkerken zijn, verstaan, en alleen gebruikt werd.

Dat het moejelijk is voor imant sijn goede saak goed te maken voor een regter die, geen kennis van saken hebbende, het vonnis reeds geveld heeft, kan ik met meer fundament seggen dan den Kerkenraad van Batavia, vermits haar Eerw. in de sake van mijne versie, schoon sy niet d'allerminste kennis van saken hebben, ten eersten al een vonnis hebben believen te vellen, en alsoo my veel moeite te maken om voor haar Eerw., geen kennis van saken hebbende, mijn goede saak goed te maken, soo het namelijk van nooden en billijk was die daar voor goed te maken; en hoe kunnen dan haar Eerw. spreken van die saak goed te maken voor 't Synodus als onkundige, daar 't Synodus 'er meer kennis van heeft dan haar Eerw., want dit goed maken van haar Eerw. is niet een daad van haar Eerw., maar een eygentlijke daad van de Heer Leidecker, welk goed maken haar Eerw., als de saak niet verstaande, en die ter goeder trouwe aanemende, by 't Synodus willen doen gelden alsof het was een daad van den Kerkenraad, met een volstrekte kennis oordeelende en getuigenis gevende, of wegens die twee talen als wegens die twee versiën of oversettingen, even alsof de Heer Leidecker sijn gedagten geuit hebbende, en de Kerkenraad blindeling en sonder kennis die gedagten aannemende, dat voor meer dan voor ééne daad kon werden aangesien.

Dat de Heer Leidecker sijn oordeel over mijne versie en andere haar werken uit, staat sijn Eerw. vry, maar over dit oordeel moet weer geoordeeld werden van lieden die bequaamhyd in de lage tale hebben, en niet van Hooge Malijers, en veel min werden onderschraagd [47]

[341] 1 Korintiërs 1:23.

van een Kerkenraad die nog 't een nog 't ander volmaakt verstaat. Ik voor my heb mijn gevoelen, met alle zedighyd en candeur de persoon en 't werk van de Heer Leidecker behandelende, voor het Synodus opengelegd, en niet gewild dat men my gelooven sou omdat ik dat syde, gelijk de broederen op Batavia doen, die willen dat men haar seggen meteenen voor bewijs sal aannemen, daar 't immers maar een seggen van de Heer Leidecker, of anders maar notificatie van dien door hare Eerw. missive, sonder eenig versekerd bewijs, is, maar ik heb de Christelijke Synodus soo veel bewijsen van dien als tot volkomen overtuiging van mijn geregtige saak noodig waren, gegeven, en doen nog, daarenboven, my beroepen op taalkundige predicanten en andere die ik haar Eerw. self aanwees, en versogt dat haar Eerw. by deselve eens geliefden te examineren of ik haar in allen deelen de waarhyd niet gesegt en voorgedragen had.

Indien nu een Synodus, soodanig onderrigt van de nature der sake, nog moet passeren voor een regter die geen kennis heeft, waarvoor sal dan de Kerkenraad van Batavia passeren, die nog veel minder van de sake schijnt te weten, omdat sy andersins anders handelen sou? En, indien de Synodus goede en deugdelijke getuigenissen van Inlanderen en andre, en de judicature van ervarene predicanten en taalkundige over die sake, deselve confirmerende waar te zijn, niet mag gelooven, wat middel dan om hier uit te geraken dan dat sy (dewijl de predicanten van Batavia 'er ook geen kennis af hebben) self Malijts leere?

Vorder seggen haar Eerw. dat het noodig is dat Gods Woord in andre talen werde overgeset, en dat dat een waarhyd is die van self spreekt.

Hoe konnen dan de Eerw. broederen tegenspreken mijn versie des Bijbels in soodanigen taal die van een universeel gebruik is? en van welke de Heeren broederen self (gelijk hier achter by 't extract der Batavische [48] missive van den jare 1694 en den 31 Januarij[342] te sien is) dit navolgende seggen: 'Maar wat de Malijtse taal belangd, wy zyn mede van dat oordeel, dat d'ordinaire predicatiën behooren te geschieden in 't gemeen Malijts, als zijnde by den Inlander best verstaanlijk, en sy daaraan ook meest gewent, want die tale moet voor haar het stigtelijkste zijn, dewelke by haar best kan verstaan werden'. Is 'er nu een tale in welke Gods Woord met vrugt kan overgeset werden, het is sekerlijk die, dewelke men in Amboina gebruikt. Daar is de principale queek-school. Daar leerd men die Malijtse taal die van alle Christenen niet alleen, maar self ook van Heidenen en Mahometanen dagelijx gebruikt werd. Daar setten sich de predicanten tot het volmaakt gebruiken van die taal, soo als sy, tot voordsetting van 't Christendom, van nut en dienst is. Daar alleen heeft men vijftig of meer kerken, een getal soo considerabel, dat sy die van al de and're provintiën hoofd voor hoofd, ja by na alle tegelijk, overwegen. Van daar heeft men, van tijd tot tijd, veel predicanten tot and're gemeintens (ten bewijs dat 'et een taal van een universele nuttighyd was) versonden. Daar is die Kerke (om soo te spreken) eerst in die gemeene taal gefundeerd, niet zederd 10 à 20, maar zederd 70 à 80 jaren herwaards, niet door vijf of ses, maar door een considerabel getal van predicanten kundig in die taal, gelijk uit de extracten der brieven, hier achter volgende, na proportie van die tijd daar die van beginnen, af te nemen is. Daar, of door predicanten die daar gestaan hebben, zijn alle, of de meeste boeken in de gemeene en die universeel gebruikelijke taal geschreven, en, op kosten van d'E. Compagnie, op recommandatie van den Ambonschen Kerkenraad aan die van Batavia, verschydene, vele ook op recommandatie des Batavischen Kerkenraads aan haar HoogEdelheden, en soo voorts door die byde Collegiën weer aan de Heeren Majores, niet alleen gedrukt, maar [49] verschydene ook herdrukt, van welke recommandatie van die van

[342] Kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 31 januari 1694, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 108-114; door Valentijn deels afgedrukt in de bijlage van dit pamflet, p. 118.

Amboina aan die van Batavia, en soo voorts, een klaar voorbeeld in 't extract der missive van den 16 December 1675, hier achter aanvolgende, te sien is.[343]

Van daar heeft men in de provintiën van Banda, Ternate, Macassar &c. die boeken, gedrukt zijnde, en self de schriften van dien eer die nog in druk waren, versogt, met veel vrugt en betuiging van dankbaarhyd gebruikt (gelijk, hier achter, uit de extracten der missiven van den jare 1669 en den 26 Februarij, den 12 April, en den 5 September, ook van den jare 1673 en den 27 Februarij, te sien is[344]), en alsoo een onwedersprekelijk bewijs gegeven dat de taal daar gebruikelijk niet alleen van een universele nuttighyd was, maar dat ook alles 'tgeen tot vermeerdering van de kennis der Inlandsche Christenen vorder sou mogen overgeset werden, onwedersprekelijk moest overgeset werden in die taal, die van soo veel Dienaren, zederd soo veel jaren, met soo veel vrugt gebruikt, en soo universeel van gebruik en nut by die allen was, ten ware men, als op een klop, alles 'tgeen bevorens, niet alleen volgens getuigenis van alle buiten-kerken in provintiën, maar self volgens getuigenis van de Kerke van Batavia (boven geciteerd) wel en met vrugt begonnen, en tot soo verre, door Gods Genade, gebouwd was, plotselijk afkeuren, de boeken in die taal (hoe nut ook) beschreven zijnde achter de bank werpen, en dat groot werk soo temerair en reukeloos afbreeken wilde.

Al welke saken wel geconsidereerd zijnde, ik niet begrijpen kan hoe die broederen van Batavia aan de Kerken van Amboina, en nevens haar ook aan die van Banda, Ternaten en Batavia, daar men de selve boeken, de selve instructie, taal en predicanten in een en die selve taal (sullen sy verstaan werden) gebruikt, en by alle en een ygelijk dagelijx geen andre Malijtse taal spreekt, hoe de broederen (seg ik) aan alle de selve dan nog [50] konnen tragten te onthouden een oversetting des Bijbels in die taal, die haar familiaar, eygen, aangenaam en alleen van gebruyk is, en hoe men kan tragten soo veel natiën liever op te dringen het aanleeren van de hooge of suyvere Malijtse taal, opdat sy den Bijbel, die daarin werd overgeset, souden konnen lesen en verstaan (gelijk haar Eerw. missive van den 31. Januarij 1694, hieragter tans volgende, te kennen geeft) dan haar, nevens alle andre Christenen, de vryhyd te laten van den Bijbel te hebben in die taal die sy verstaan en dagelijx gebruyken. Een saak die immers van self spreekt, dat namelijk die van Amboina en alle die Malijtse Christenen den Bijbel in de by haar alleen verstaanbare en lage Malijtse taal even soo wel als andre Kerken behooren te hebben, al waar 't schoon dat haar taal, of haar Malijts, soo t'eenemaal aan haar provintie alleen vast was dat 'et nergens dan alleen by haar van gebruyk ware, hoeveel meer dan dewijle de oversetting in die tale verveerdigd, by soo vele buiten haar, ja by alle Malijtse Christenen, van een en 't selve gebruik en even verstaanbaar is. 't Geen men begrijpen kan waar te zijn, omdat het anders verkeerd gehandeld sou zijn predicanten te versenden of te beroepen van plaatsen daar sy verstaan werden, en dat om te gaan na plaatsen daar sy niet souden verstaan werden; 'tgeen ook plaats hebben, en een een de selve saak zijn sou met het versenden van boeken en meesters, die van die van Amboina, na andre gemeintens daar Malijtse Christenen zijn met een en de selve vrugt menigmaal versonden, expres ge-eyscht (gelijk hier achter, voor soo verre de

---

[343] Kkr Batavia aan kkr Ambon, 16 december 1675, ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 15, door Valentijn in de bijlage bij dit pamflet als volgt samengevat: 'dat sy gesien hebben de resolutie van den Ambonschen Kerkenraad, over het drucken van D. Carons Malijtse Predicatiën, uit een aparte missive aan haar [zie hiervoor, doc. 184], en dat sy met die van Amboina NB. in 't selve verstant zijn, dat die seer nodig zijn voor de Christenen aldaar; dat sy daarop die saak aan haar HoogEdelheden seer ernstig gerecommandeerd, en dat haar HoogEdelheden weder haar voorschrijvens aan de Heeren Majores toe gesegt hadden, belovende haar Eerw. daer en boven die saak op het serieuste aan deselve Heeren, als mede aan de Eerw. Classis van Amsterdam en Walcheren te sullen recommanderen.'

[344] Blijkens de bijlage bij dit pamflet (p. 110-111) betreft dit onderlinge correspondentie van de kerkenraden van Ambon, Banda en Ternate, niet aangetroffen. De inhoud bestaat voornamelijk uit verzoeken om geschriften in het op die plaatsen gangbare Maleis.

boeken of schriften betreft, uit verschyde extracten van missiven blijken kan) en met bysonder genoegen gebruykt zijn, 'tgeen men van de hooge Malijtse schriften immers niet seggen kan dat se oit, zederd den Godsdienst daar geplant is tot mijn vertrek uit Amboina, daar ge-eyscht zijn dan alleen (even voor mijn vertrek, en na expresse ordre [51] van dat Malijts in te voeren) by forme van consideratie hoe 't noodsakelijk sou zijn Malijtse schriften in een Arabische letter te hebben, soo men die suivere taal sou moeten leeren, soodanig nogtans dat dat niet op voordsetting van de Religie in en door de selve, maar alleen op de scholen en meesters, om die, als studenten op d'Academie, sig in de suiverhyd der Malijtse taal te doen evertueren en haar verstant in 't generaal op te helderen, specteerde. Maar hoe wynig verwagting 'er van de selve (voor soo verre aangaat dat men de Goddelijke waarheden daarin sou tragten te leeren, of ter neder te stellen) sou geweest zijn van de rest in een Arabische letter geschreven, kan men sien aan dat een klyn Vrage-boekje, in 't Hoog Malijts overgeset of geschreven, en tot Batavia gedrukt, 'tgeen, sonder ge-eyscht te zijn, al over eenige jaren na Amboina van Batavia gesonden zijnde, by geen Christenen, der Malijtser lage tale kundig, heeft konnen verstaan werden, en alsoo gansch onnut bevonden is, gelijk dat klaar blijkt uit de copye der missive van de Heer Padbrugge (gewesen gouverneur van Amboina) die hierachter aangehecht, en onder anno 1687 en den 20 Junij te vinden is, en by welkers tijd die boekjens gesonden zijn.[345]

Dat nu haar Eerw. seggen dat die waarhyd, dat 't Woord Gods in andre talen overgeset werde, niet veel bewijsredenen behoefd voor diegene die al eenige jaren lang besig geweest zijn, om dit werk eens tot een goed einde te brengen,[346] dat is een seggen, dat niet in 't allerminsten op die van Amboina past: want het werk waarvan haar Eerw. spreken werd verveerdigd in 't Hoog Malijts en sou derhalven, by tijd en wijle van nuttighyd werdende, eenelijk voor diegene die in die tale ervaren zijn konnen en moeten dienen, maar gansch niet voor die van Amboina, Banda, Ternaten of Batavia, daar men, by Christenen, die taal niet verstaat, en in saken van Godsdienst (daar 't hier op aankomt) noit met d'allerminste vrugt (hoe seer men soo nu en dan, voor een vlaag, [52] ook getragt heeft die in te voeren) gebruikt heeft. Ten ware men, seg ik wederom, 'er sig niet aan kreunde, en 't voor een geringe en gemakkelijke saak hield al die natiën te obligeren Hoog Malijts te leeren, alleen om den Bijbel die daarin werd overgeset te konnen lesen en verstaan.

Uit dese geheele stelling dan van haar Eerw., in sijn regte kragt aangemerkt, trek ik, in faveur van mijne oversetting, dese waarhyd, dat men veel minder bewijsredenen van nooden heeft voor diegene die al zedert eenige jaren een algemein dienstig werk, en een oversetting by alle Malijtse Christenen verstaanbaar, voltoid heeft, dan voor diegene die al eenige jaren lang besig geweest zijn om een werk ten einde te brengen 'tgeen by geen Malijtse Christenen sou konnen verstaan werden, en alsoo voor haar van geen gebruik zijn sou.

Wanneer men nu een Bijbel overset, soo is 't ook niet genoeg die maar in een andre taal over te setten, maar die taal waarin men overset moet verstaan werden by die Christen-natiën tot welker dienst en gebruik die, by tijd en wijlen, wesen sou, en die taal diend gesproken en verstaan te werden in 't gebied van den land-heer waarin soo'n oversetting gedrukt werd of sal werden. Sou het niet de vreemdste saak ter wereld zijn byaldien de H.M. Heeren Staten Generaal een Bijbel in haar gebied lieten drucken die by de ingesetenen, professie van de Christelijke Religie doende onder haar H.M. gebied, niet verstaan wierd, en dat in een tijd dat de selve nog van geen oversetting des Bijbels versien waren, en dat (sonder te considereren hoe moejelijk en verdrietig haar 't aanleeren van die taal vallen sou) om dese en gene natiën, buiten haar territoir onder vreemde vorsten (groote vyanden van

[345] Dit betreft het Kort Begrip van Faukelius-Burs in de vertaling van Leydecker (de *Ichtitsaar Catechismoe*), zie I-1, doc. 77, aantekening. 'Anno ... Junij' verwijst naar de bewijsplaatsen in het laatste deel van de *Deure* (p. 105-119).

[346] Zie hiervoor, doc. 285.

onse Religie) staande, te bekeeren, sonder bevorens nogtans eenige schijn of hoop te hebben van soo'n Religie, of boeken daarover handelende (omdat hetselve tegen alle politique en kerkelijke regelen der Mahometaansche vorsten en [53] priesters direct aanloopt), met eenige vrugt te konnen invoeren? Sekerlijk behoord immers in soo'n geval onse gebieders, en ons, de gemeinte Gods onder ons reeds professie van onse Religie doende, allereerst ter herten te gaan om die eerst 't Woord Gods in haar (dat is de by haar dagelijx gebruikelijke en verstaanbare) taal te geven, en daarna ook om andre te denken, maar men behoord die niet verlegen te laten, en veel min te vergen een taal die sy niet verstaan aan te leeren, ten einde het Woord Gods daarin te leeren verstaan, en dat alles onder pretext of van andre, die die suivre taal verstaan of gebruiken en Mahometaans van Gods-dienst zijn, te bekeeren, of enkelijk ('tgeen nog erger is) om een suivre taal te hebben, 'tgeen in der daad niet anders zijn sou dan 't sekere te verwerpen en, als voor een tijd, te laten varen, om met alle ernst, sonder hoop van d'allerminste meerd're vrugt ten aansien van 't wesen der sake (den Gods-dienst namelijk) te sullen doen, het onsekere na te jagen.

Voordgaande dan seggen de broederen nader: 'Broeders, byaldien den oversetter alhier dit werk soo seer had willen verhaasten, sonder nau agt te geven op de wigtighyd der saken &c., en versie en revisie soude hier af konnen gedaan zijn'.[347] De woorden 'soo', en 'verhaasten' zijn hier nadrukkelijk. Het is geen gevolg dat imand die lang over een werk besig is nauwer agt op de wigtighyd der saken geeft dan een persoon die soo'n werk in korter tijd ten einde brengd, omdat diegeen die 'er meest geheele dagen en ook een groot deel van de nachten (met een sucht om dat te voleinden) aansit, eer sal ten einde geraken dan imand, die 'er soo stipt en gestadig niet aansit, en alsoo in een jaar konnen afdoen 't gene daar een ander twee en meer jaren over besig zijn sou, sonder dat hetselve nogtans eenigsins sal beletten dat hy nau agt op de gewigtghyd der saken gegeven sal hebben.

Maar wie dog heeft de broederen dat wijs gemaakt, of daarvan overtuigd, dat namelijk het [54] verhaasten van mijn werk, uit enkle liefde tot voordsetting van het Christendom begonnen, en op 't ernstig versoek der Inlanderen op een betamelijke wijse voordgeset, en uit ygen drift en yver ('tgeen veel verschild van een werk dat men imand oplegt en versoekt, latende hem de vryhyd van te verhaasten of niet te verhaasten) ondernomen, eenigsins geschied zy sonder daarnevens, immers soo wel dan de Heer Leidecker, de behoorlijke agt op de gewigtighyd der saken en 't wel overleggen der woorden gegeven te hebben?

Dit is immers een praejuditie 'tgeen haar Eerw. tegen mijn werk, even alsof ik daar maar soo over henen geloopen had, willen leggen, daar immers haar Eerw. dat noit gesien hebben, en ook, al hadden sy dat gesien, niet in staat zijn om daarover te oordeele, en daar dit een saak is die blijken moet, en sal, wanneer dat door mannen die ervarene Theologanten in die taal zijn gerevideerd sal wesen.

Dat ook, by soo'n verhaasting van den Heer oversetter aldaar, soo'n werk wel eer voltoid (hoewel niet in den haak) geweest sou hebben, wil ik geerne gelooven, ook wel dat de revisie sou hebben konnen afgedaan geweest zijn. Maar tusschen konnen en doen is een groot onderschyd. Want dat daarom, omdat het mogelijk was, de revisie in der daad sulken vaart sou geloopen hebben, kan ik beswaarlijk aannemen; ook schijnd het de gewoonte van den Batavischen Kerkenraad niet te zijn ('t zy het dan by haar Eerw., of wel by andre intercidenten, toekomt) voltoide versiën ten eersten te revideren, dewijl 't anders wonder is hoe niet alleen de revisie van 't Nieuwe Testament in 't Portugeesch soo lang (soo my berigt is) onder handen geweest zy, maar hoe 'er ook tot nog toe aan de revisie van de oversetting des Ouden Testament's in 't Portugeesch (byden door D. Ferreira verveerdigd) by 't afgaan van die brief nog niet eens begonnen was, daar die nogtans zedert anno 1694, voor 't vertrek der retour-vloot (wanneer ik dat self, in Vergadering [55] te Batavia sittende, heb hooren bekend

[347] Zie doc. 285.

maken) al klaar gelegen heeft, en daar 'er reeds verschyde taalkundige en predicanten in die taal aldaar waren.[348]

Ik voor my geloove dat ik de reden van dien wel sou raden, maar sal daarvan mijn gedagten by my houden, om te toonen dat ik my van die saak niet verder wil bedienen dan sy hier voor 't jegenwoordige te pas komt. Dat het niet genoeg is een oversetting te maken maar dat men diend te sien hoe men die maakt, is seker. Maar dat daaruit sou vloejen dat die waarhyd voldaan, opgevolgd, en nau genoeg agt gegeven werd wanneer men, sonder te considereren wat taal van gebruik en een algemein nut zy, een oversetting verveerdigd in een voor de Malijtse Christenen onverstaanbare taal, die nog eerst moet aangeleerd werden, niet alleen by predicanten en meesters maar ook by diegene die sy leeren en daarin stigten sullen; en dat ook daaruit sou volgen dat men, de sin van den H. Geest willende uitdrucken, daartoe niet sou mogen gebruiken een gebroke, kromme en bespottelijke stijl, soodanig namelijk dat die alleen by die Hooge Malijers, Mahometanen van Religie, krom, gebroken en bespottelijk, en die tegelijk nogtans by alle Christenen (die lage taal gebruikende) en ook self by seer veel andre Indische en van onse Religie verschillende, volkeren universeel in gebruik, ten vollen verstaanbaar, alleen van vrugt, en de Goddelijke waarheden soo klaar als 't behoord uitdruckende is, dat, seg ik, kan ik in 't allerminste niet sien, en is een saak, die geen een man van verstand sal konnen goedkeuren.

Indien ook die hooge taal soo noodig was, hoe komt 'et dat men niet intijds, en van oudsher, boeken, onderwijsers en andre behulpmiddelen in die taal, om 't aanleeren van dien soo op Batavia als op de Buiten-Gouvernementen te faciliteren, besorgd? Hoe dat men de predicanten, tot den Malijtsen dienst geprojecteerd, soo lang in soo een bespottelijke taal niet alleen [56] met eygen goedkeuring heeft laten prediken, maar dat men de schriften van de soodanige in die taal self met veel ernst als dienstig gerecommandeerd, die aan haar HoogEdelheden, aan d'Eerw. Classis van Amsterdam en de Ed. Heeren Bewindhebberen openbaar (als ontrent de predicatiën van D. Caron, en by de extract missive van den 16 December, anno 1675, en in de Voorreden van D. Caron's Predicatiën, klaar te sien is) voor nut verklaard, en predicanten in die bespottelijke taal ook self in de Malijtse gemeinte van Batavia gebruikt en beroepen heeft, als in dien D. Brouwerius self (daar men 't soo op geladen heeft[349]), en in D.D. Hellenius, Vosmaar en van der Sluis, die alle de Malijtse Kerk als predicanten van dien daar bediend hebben en nogtans haar Malijts van Amboina mede gebragt hadden, gebleken is?

Dog dese geheele stelling loopt ook direct tegen de tale van Paulus, I Cor. 14, aan, daar hy (byna 't geheel Capittel door) 't leeren in een onverstaanbre taal verwerpt en 't leeren in een verstaanbare prijst. In 't 4e vs segt hy dat die in een vreemde taal spreekt, hemselven stigt. In 't 6e segt hy: 'Nu broeders, indien ik tot u quame, en sprake [vreemde] talen, wat nuttighyd soude ik doen soo ik tot u niet en sprake of in Openbaring, of in kennis, of in Prophetie, of in Leering?' In 't 12e vs wil hy dat men overvloedig tot stigting der Gemeinte zijn sal. Maar vooral drukt hy sich kragtig in 't 19. vs uit, daar hy segt: 'Maar ik wil liever in de Gemeinte vijf woorden spreken met mijn verstand, opdat ik ook and're mag onderwijsen, dan thien duisend woorden in een vreemde tale'.

Dat de broeders hier onse Duitse oversetters[350] bybrengen, alsof die soodanig op de agtbaarhyd der saken gelet hadden dat sy niet meteen, ja principaal op de stigting der gemeinte (volgens Pauli tale) en de verstaanlijkhyd der tale by de gemeene man, gelet sou hebben, is (behoudens haar Eerw. respect) niet wel geallegeerd, en 't en quadreerd op dese saak gansch niet. [57] Want die taal, en het Nederduytsch waarin die overgeset hebben, en

---

348 Zie over de bijbelvertaling van Ferreira, Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 123-124 en 257-259.

349 Op zijn bijbelvertaling.

350 De (Nederlandse) vertalers van de Statenvertaling.

is niet Hoog-Duitsch, self niet dat gereleveerd en hoogdravend Nederduitsch 'tgeen, gelijk 't Hoog Malijts met veel Arabische, ook even soodanig met veel uytheemsche en bastard woorden gemengt is. Ook is 't niet dat Duitsch 'tgeen men hier aan 't Hof, of aan de Hoven van Justitie, of by de curieuse verbeteraars van onse taal, gebruikt. Maar het is sulken gemeen en slegt Nederduitsch als by de gemeene man (voor soo verre de taal aangaat) gemakkelijk verstaanbaar, en by allen het geheel land door in daaglijkse conversatie in gebruyk en van een algemeene nuttighyd is.

Is dit nu niet een groot onderschyd tusschen de Heer Leidecker en tusschen onse oversetters, dat sijn Eerw. in een onverstaanbare, en dat die wijse en voorsigtige mannen in een overal in desen lande verstaanbare taal hebben overgeset? Want tusschen dat suiver Malijts 'tgeen de Heer Leidecker gebruikt, en dat kromme (soo haar Eerw. seggen) dat alle Malijtse Christenen en andre Inlanderen voornoemd gebruiken, is sulken onderschyd, dat sy dat kromme (of dat gemeene, soo ik met haar Eerw. in haren brief van den 31 Januarij 1694 dat noeme) klaar, en dat suiver Malijts nog in de meeste woorden, nog in spelling, nog in constructie, en alsoo van 't selve geen sin verstaan, en dat eerst moeten aanleeren om (soo haar Eerw. in 't extract der even gemelde missive hieragter volgende, willen) de taal suiver te leeren lesen en verstaan, even of 'er maar een klyn onderschyd tusschen byde die talen, en alsof het maar een quade spelling of kromme uitspraak was. Maar dat het soo veel verschild als ik seg, kan uit dese twee missiven, een van Banda, en een van Amboina (die hieragter onder den 26 Februarij en 12 April van 't jaar 1669 by extract te vinden zijn[351]) middagklaar blijken.

Indien nu de eerbied die haar Eerw. (na haar voorgeven) voor God hebben hen sou doen schricken om soo ras en sonder een nauwe overweging van saken en woorden 'er over heen [58] te loopen, 't is wonder dat haar Eerw. soo gemackelijk, en sonder te schricken, daar soo over heen hebben konnen loopen om den Bijbel in soo'n onverstaanbare taal te laten oversetten, of self over te setten, niettegenstaande haar Eerw. wel wisten, of konden weten, dat de andre (of die lage) van een universeel gebruik en nuttighyd by alle Inlanders daar Malijtse Christen-Kerken zijn, was.

Of men nu, sonder te haasten, en met langdurig dog verkeerd overleg, ook niet wel een blinden hond of ongeformeerden beer voordbrengen kan, sal de Ed. Compagnie tot haar schade veeleer aan werken van die natuur die in een onverstaanbare, dan aan die dewelke in een verstaanbare taal geschreven en gedrukt zijn, of vorder souden mogen werden, bevinden. Want 'tgeen D. Heurnius gedaan heeft, dat kan noit komen onder 't oordeel der liefhebbers van de suivre of hooge taal, vermits sijn Eerw. de vier evangeliën, de Handelingen der Apostelen en de vijftig eerste Psalmen soo als die daar lagen (sonder eenigsins op de nethyd of kromhyd der taal te sien, als sy maar verstaan wierd) t'enemaal geschikt en gereformeerd heeft na den aart der gemeene Malijtse tale, soo als die alom by de Christenen verstaanbaar was, en dat met sulken stijl van schrijven en soodanige woorden die noit by die gemeene Malijers, maar alleen die ervarene in die hooge taal vreemd en slordig sou konnen voorkomen;[352] terwijl nogtans alle die Christenen met reden sig over die reformatie (die de Eerw. broederen een deformatie noemen) souden verheugen, siende met hoeveel grooter respect sy nu 't Woord Gods, dat in een verstaanbare taal lesende, konden behandelen en aanmerken dan wanneer het haar in een voor haar onverstaanbare taal wierd of mogt werden voorgedragen.

Even soodanig is 't ook gelegen met de oversetting des N. Testament's van D. Brouwerius,[353] een man die, by dat werk alleen, meer dan alle andre te samen geschreven, en die by

---

[351] Een extract van laatstgenoemde brief in de bijlagen van de *Deure* (p. 110-111); de brief van Banda d.d. 26 februari 1669 daar en in ANRI, Archief Kkr Batavia niet aangetroffen.

[352] Heurnius reviseerde het werk van Van Hazel en Ruyl, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 12.

[353] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 17.

sijn schrijven noit voorgehad heeft net, suiver en hoog, maar alleen dat gemeen en by alle Malijtse [59] (dog principaal by de om de Oost woonende) Christenen verstaanbaar Malijts (hoe slordig het de suivre Malijers ook sou mogen voorkomen) te schrijven, agtende sijn Eerw. het beter te zijn om (volgens Pauli tale) 'één woord met sijn verstand, en tot onderwijsing van andre, dan thien duisend in een vreemde tale, alleen sigselven daarby stigtende',[354] en geen licht aan andre daardoor gevende, te schrijven. Dat die man sijn feilen hier en daar in sijn werk heeft, weet ik, en sou 'er mogelijk konnen aanwijsen die daar wat beter na souden gelijken dan vele die haar Eerw. aanhalen, maar ondertusschen nogtans soo weegt het goed in sijn werk het quade en die feilen seer verre op, voor soo verre hy een tale, by die lieden verstaanbaar en alleen van vrugt onder het gansch Malijts Christendom gebruikende, daarnevens ook diegene tot nog toe is en blijft die de grootste en principaalste van alle schrijvers in die gemeene taal, en alsoo een groot mede-fundateur van alles 'tgeen daarop gebouwd wierd, is. Al hetwelke nogtans alle andere broederen die ten dienste van dat Christendom schreven (als wel bysonder D. Caron) haar lof en eere niet moet schijnen te verkorten, aangesien ook die (en bysonder sijn Eerw. soo even genoemt) ongemeen verstaanbaar en met veel vrugt, die haar werken nog dagelijx dragen, geschreven hebben, schoon sy juist soo groote werken als D. Brouwerius niet hebben uitgegeven.

Daar is niet gemackelijker als te berispen, maar ik en kan niet sien dat het die berispers souden zijn die dien man in allen deelen souden verbeteren. Want soo sy hier of daar een plaats verbeterden, sy souden integendeel wel weer thien plaatsen die sijn Eerw. wel overgeset had deformeren en bederven, omdat sy die na het suivere Malijts ('tgeen immers by de gemeinte niet verstaan sou konnen werden) souden willen schikken, gelijk ook datgene dat sy slordig noemen ten grootsten deelen alleen haar Eerw., en niet andren, dier tale kundig, slordig voorkomen sou. En ingevalle Erasmus dat boek gelesen had sou hy, kennis van [60] saken hebbende, sekerlijk om 't selve in verre na soo hertelijk niet hebben gelacchen als hy sich wel hertelijck bedroefd sou hebben over 't willen invoeren van een oversetting in een tale die voor alle Malijtse Christenen onverstaanbaar en barbaars is. En genomen hy mogt daar eens om gelacchen hebben, voor soo verre dat niet beschreven was in die suivere taal, soo was daar wynig aan gelegen, wanneer den oversetter sig maar verstaanbaar maakte en sijn oogwit berijkte, 'tgeen hy onwedersprekelijk berijkt heeft, dewijl sijn werken van die Christenen seer wel verstaan werden, en veel vrugt doen.

Dat over dat boek (namelijk het N.T. van D. Brouwerius) suivre Malijers (daar het noit voor geschreven is) souden willen oordeelen, is onbillijk, en eveneens alsof men een boek, voor de Nederduitschers geschreven, niet alleen de Hoogduitschers, maar self lieden welker taal nog meer dan de Hoogduitse van de Nederduitse verschild wilde voorlesen om haar daarover te laten oordeelen. Want het verschil (als reeds gesegd is) is soo groot, dat een gemeen Malijer de gemeene taal seer klaar en de andre gansch niet verstaat. Indien nu die Hooge Malijers daarom mogten lacchen, dat sou geen bewijs van de belacchelijkhyd dier tale geven, maar de reden van dit lacchen sou alleen dese zijn, omdat sy die niet verstonden, of omdat sy die geerne na haar suivre (dog voor and're onverstaanbare) taal geschikt sagen. Met veel meer reden souden dan, om een oversetting des Bijbels in de Engelsche taal, lacchen alle die natiën die daarin ider iets van haar taal seer gedeformeerd souden mogen vinden, 'tgeen nogtans de Engelschen noit obligeren sou daarin te veranderen, maar liever dit mengelmoes en die gedeformeerde taal te houden, enkel en alleen omdat die soo best en klaar by de natie verstaan wierd.

Imand die regt weet wat tale 'er van nut en vrugt is, sal noit seggen dat 'het jammer is, dat tot het drucken van dat werk soo veel onkosten gedaan zijn', ten ware hy ook met een verkeerde en blinde drift was [61] aangedaan om liever sijn stem tot het drucken van een

[354] 1 Korintiërs 14:19.

oversetting in een onverstaanbare dan in een verstaanb're taal te geven. En ingevallen ik op al de buitensporige en liefdeloose expressiën der broederen sou antwoorden soo als het wel behoorde, het sou mogelijk de broederen gedagten konnen inboesemen alsof ik my sowel met scherpe expressiën als alleen door de bloote reden en billijkhyd deser saak tragte te verdedigen, weshalven hier op dese periode[355] niet meer sal seggen.

Om soodanige dingen, namelijk onnoodige onkosten, voor te komen, soo is daar (seggen d'Eerw. broederen van Batavia) geresolveerd, een goede en wel overdagte oversetting in het licht te geven. Dog hoe kan dat een goede en wel overdagte oversetting zijn, waarin niet anders steekt en daarmede men niet anders beoogt dan een taal te suiveren, soodanig dat men sig van verstaanbaar, onverstaanbaar maakt, en alsoo deformeerd in de plaats van te reformeren, ontstigt in de plaats van te stigten, en afbreekt in de plaats van op te bouwen? Een oogwit en een gedoente, direct tegen dat van de voornoemde Heeren, Heurnius en Brouwerius, aanloopende. Want sy deformeerden (soo de broederen seggen) een taal, om de gemeintens voor welke sy die schreven te reformeren, en de broederen tot Batavia reformeren weer de verstaanbare en met veel vrugt gebruikte taal deser broederen om de gemeintens voor welke die dienen sou te deformeren, sig 't niet eens kreunende of sy soo veel Christen Malijtse gemeintens deformeren, en haar onverstaanbaar voorkomen, als haar Eerw. die kromme taal en slordige stijl die men in Amboina en elders gebruikt maar reformeren. Dog wat is gemackelijker en redelijker: dat soo veel gemeintens die hooge en suivre taal, die twee à drie persoonen haar tragten op te dringen, aanleeren, dan dat twee à drie persoonen, onder soo vele duisenden, en om aanstonds vrugt te doen en van idereen verstaan te werden, die universeel verstaanbre (schoon kromme) taal [62] souden aanleeren? Onwedersprekelijk het laatste. Want, te seggen dat de predicanten die taal eerst souden konnen aanleeren, en dat sy die dan aan de meesters en die weer aan andre souden voordleeren,[356] is de belacchelijkste sake ter wereld, ende en is in specie niet anders dan de predicanten de wesentlijke reden van haar komst te doen vergeten, of ter zijden te stellen, en haar vooreerst tot schoolmeesters van een taal, om die suiver te leeren spreken, te maken, sonder dat sy by 't volleeren van die taal dan iets meer aan een Inlander souden konnen te kennen geven als men hem in die taal die hem familiaar is gemackelijker en spoediger reeds geleerd heeft, en nog leeren kan.

Dit is immers de reden van haar komst in Indiën niet, namelijk vreemde talen aan andre te leeren, en veel min die te verbeteren, maar dit is se, namelijk om talen die sy daar vinden te leeren, en sich hoe eer hoe liever aan den Inlanderen maar enkelijk verstaanbaar te maken, en hen Christus, en dien gekruist, te prediken, ten einde haar 'van de magt der duisternis over te brengen tot Gods wonderbaarlijk ligt',[357] en niet om hare duisternis dicker en grooter te maken door 't aanleeren van een taal die al de lust die 'er nog by dese en gene soude mogen wesen t'eenemaal uitblussen, en al het licht dat daar nog is als een omgekeerde fackel jammerlijk sou uitdoven en smoren. Dat een predicant voor sijn plaisir, en als een poinct van studie, suiver Malijts leere, en evensoo ook een meester, om wat verder in de suiverhyd der tale als een student te avanceren, soo voor sichselven als daarna voor sijn leerlingen, prijse ik. Maar dit in consequentie te trecken alsof de predicanten die taal aan de meesters, en de meesters die aan hare schoolkinderen souden moeten leeren, of die bequaamhyd souden behooren te hebben om de H. Schrift daarin te konnen lesen en verstaan, is een sake die de geheele wereld vreemd moet voorkomen wanneer sy dat in die extract missive, hieragter[358] onder anno 1694 den 31 Januarij gevoegd, soo klaar lesen sal; zijnde hier, in dit [63] aanleeren van die taal onses bedunkens geen andre vrugt dan voorsooverre het is een poinct

---

[355] Volzin, passage.
[356] Aldus ds. Van der Vorm in zijn Kort Ontwerp, hiervoor doc. 255.
[357] 1 Petrus 2:9.
[358] *Deure*, blz. 118.

van studie, en geensins voorsooverre het op de Religie specterende is, en is ook by ons noit anders toegestaan.

Dese voornoemde resolutie nu, van 'die goede en weloverdagte oversetting in 't ligt te geven', was genomen 'om niet meer onderworpen te zijn het voorgeven van dese of gene die, een wynig Malijts geleerd hebbende, terstond haarselven inbeelden meester daarvan te zijn, en bequaam om ook d'allermoejelijkste schriften over te setten, eveneens als de jonge Studenten die eerst op de Academie komen en, een wynig gestudeerd hebbende, haar terstond inbeelden Professores te zijn'.[359] Is dit een taal van broederen ontrent broederen? En heb ik, met mijnen langdurigen arbyd, soo choquante expressiën aan haar Eerw. verdiend?

Broeders, dit gaat te verre, dit is te scherp, ende mijn pligt en laat niet toe dat ik daarop sal swijgen, gelijk wel gewenscht had te mogen doen, omdat soodanige expressiën een applicabel antwoord uitlockende, de liefde, die by U.Eerw. al seer aan 't verkouden is, niet sullen vermeerderen. Off ik nu wynig of veel Malijts geleerd hebbe, wat konnen die broederen daarvan oordeelen, die nog't hooge nog 't gemeene verstaan? Dat de Heer Leidecker, die my tot Batavia heeft hooren prediken en menigmaal met my over de hooge tale gesproken heeft, dat sou stellen, kan ik beswaarlijk gelooven, want sijn Eerw. heeft van my, in presentie van vele vrunden, tot Batavia getuigd dat sijn Eerw. nog noit imand gehoord had die soo goeden Malijts als ik sprak, en die soo veel bequaamhyd in die tale toonde. Dit wete ik, dat sijn Eerw., die ik voor een man van sijn woord houde, noit sal tegenspreken, buiten dat ik dit met sijn Eerw. letteren, nog dit selve jaar aan my geschreven, sou konnen toonen, met dese expressie: 'Ik houde tot nog toe staande, dat ik onder de Predicanten tot nog toe op Batavia niemand heb ontmoet, die het Malijts soo wel verstond als U.Eerw.' D'Amboinesen [64] getuigen van my, dat noit een Predicant soo klaar en verstaanbaar in de Malijtse tale by hen gebruikelijk gepredikt, en noit imand van mijne predecesseuren soo verre daarin gekomen was dan ik.

Den E. Heer Generaal en d'Ed. Heeren Raden van Indiën hebben, op mijn versoek en de daarnevens overgekomen getuigenis, soo van den Gouverneur en sijn Raad als van den Ambonsen Kerkenraad, my, die nog maar een jaar voor 80 gulden ter maand gediend had, van die tijd af aan, expres omdat my soo iverig in 't aanleren der Malijtse taal getoond had en reeds de publique dienst waarnam, van 80 tot 100 gulden gelieven te verbeteren,[360] om daarvoor dat loopend verband van vijf jaren uit te dienen, daar ik anders vijf jaren voor 80 gulden, en dat verband eerst had moeten uitdienen. Welk verband ten eynde geloopen zynde, soo is my by mijn tweede verband (zijnde van drie jaren), op voorschrijvens en de goede getuigenissen soo van d'Heer Gouverneur en Raad als van den Ambonsen Kerkenraad, door de Ed. Heer Generaal en Raden van Indiën toegelegd 120 ter maand, met dese significante expressie 'er by: 'dat ik mijn beroep in de Christelijke gemeinte van Amboina, na de van daar gekomen getuigenissen, met alle iver en neerstighyd waarnemende, en my ook bysonder in de Malijtse taal geoeffend hebbende, van 100 tot 120 gulden verbeterd wierd'.[361]

Blijkt nu uit al die getuigenissen niet onwedersprekelijk dat het seggen van de broeders, voor soo verre het op my gepast is, t'eenemaal vervald? Schoon de broederen (soo gesegt heb) niet bequaamhyd genoeg hebben om desen brief, voor soo verre een solide oordeel over de hooge of lage Malijtse taal en over dese en gene daarin geciteerde Malijtse woorden en passagiën aangaat, op te stellen, soo hebben haar Eerw. nogtans bequaamhyd genoeg (als blijkt) gehad, om scherpe expressiën, die by my niet voor de H. Leideckers, maar voor dese en gene van haar Eerw. reekening staan, 'er in te laten vloejen. En dewijl nu bewesen heb

[359] Zie hiervoor, doc. 285.
[360] Zie hiervoor, doc. 244.
[361] Niet aangetroffen.

dat dese voornoemde expressiën niet wel van de Heer Leidecker, maar alleen van de andre [65] broederen konnen ter neder gesteld zijn, wie heeft haar Eerw., die immer geen verstand van hoog of laag Malijts hebben, geauthoriseerd om over my, die soo lange jaren predicant in die lage tale geweest, en daarenboven in staat ben om te konnen toonen dat geen minder bequaamhyd in de hooge en suivere als in de lage taal, ja die nu in die byde talen 12 jaren besteed heb, wie dog heeft haar de magt gegeven om over my soo magistraal te oordeelen? Even of ik, na 12 jaren sweetens in die taal, nog maar een leerling, of een student die pas op de Academie quam, was, en alsof haar Eerw. professoren in die taal waren? Of beelden sig haar Eerw. in dat haar Eerw., omdat sy een Kerkenraad zijn en ik maar een singulier predicant ben, alles mogen seggen wat haar gevalt, of dat de wijshyd en 't oordeel over die taal, omdat sy een Indische, en daarenboven die aansienlijke Batavische Kerkenraad uitmaken, aan hare vergadering, ook self tot nadeel van de waarhyd, vast is? Zijn 'er oit menschen geweest die, daar sy niet minder dan dat zijn, sig nogtans inbeelden meesters en professoren te zijn, soo zijn 't immers haar Eerw. in desen, willende dat, daar 'er op Batavia maar een klyne Malijtse gemeente is en in Amboina soo vele zijn, dat, seg ik, nogtans haar Eerw. oordeel boven de getuigenis van soo veel Ambonse Kerken (om van andre provintiën nog niet eens te spreken) over de hooge en gemeene taal, en welke de beste voor haar zy, sal prevaleren, en dat al mijne bewijsen, hoe kragtig en consonant die ook zijn, by het seggen en voorgeven van haar Eerw. niet eens sullen in consideratie komen.

Dog het komt my niet vreemd voor dat men my soo handeld, want even soodanig als men nu hier tegen my voor dit suivre Malijts plijt, heeft den Kerkenraad van Batavia tegen de geheele Kerkenraad van Amboina in den jare 1677 gedaan.[362] Doen was 'er, voor een oogenblik, ook soo'n drift en sugt daarvoor, op 't aansetten van d'een of d'ander liefhebber, dog die inbeelding vervloog in rook en damp, en men sprak er zederd niet meer af dan alleen dat 'er nu weer soo een koorts van de tijd is, die mogelijk eveneens sal afnemen en overgaan [66]. Eveneens nu als ik jegenwoordig daarop antwoord, en daarnevens over de professorale magt of superioritijt van haar Eerw. klage, evensoo heeft de Kerkenraad van Amboina daar ook op geantwoord, en daarover ook geklaagt, gelijk niet anders af te nemen is uit het antwoord van haar Eerw. aan die van Amboina over dat subject, by haar Eerw. missive van den 26 December 1677[363] en nog nader sou blijken, indien de brieven van den 8 Mey, en 5 September, anno 1677,[364] en van den 28. Mey, anno 1678, door die van Amboina aan die van Batavia over die sake geschreven, eens voor de Synoden en Classen alhier mogten komen, gelijk de broederen van Batavia dat voor haarselven houden, daar niet meer van notificerende dan haar Eerw. welgevallen is.

Dog om te toonen dat wy niet iets alleen seggen, maar ook bewijsen willen, soo sullen wy d'eygen woorden van haar Eerw. citeren, welke voor soo verre dese materie raakt aldus luiden: 'Wy hebben ons waarlijk, waarde broeders, ten hoogsten verwonderd dat U.Eerw. soo onbedagt en onvoorsigtig zijt, dervende soo een geheele en aansienlijke vergadering soo een laster en leugen aanvrijven dat hier meer (soo zijn de eygen woorden in U.Eerw. brief) op soo een hooge en cierlijke stijl in 't Malijts als wel op den aanwas van Gods gemeinte gelet werd, waardoor de gemeinte meer af- als toeneemt', en vervolgens seggen de broederen in die brief: 'Rakende de suprioritijt deser kerke van Batavia over de Kerke van Ambon, waarmede U.Eerw. ons ten onregt beschuldigd, daar antwoorden wy met één woord op: dat het uit U.Eerw. eygen letteren blijkt dat U.Eerw. tragt selfs de superioritijt over de kerk van Batavia te erlangen: want U.Eerw. oordeel is dat wy gehouden souden zijn ons

[362] Zie hierover de brieven van kkr Ambon aan kkr Batavia d.d. 28 mei 1678 en en 7 juni 1679 (hiervoor, doc. 225 en 230), alsmede Valentijn, *AZG*, 78.

[363] Kkr Batavia aan kkr Ambon, 26 december 1677, ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 60-61.

[364] Beide brieven niet aangetroffen, waarschijnlijk geschreven in antwoord op de brief van kkr Batavia d.d. 18 februari 1677, ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 48-50.

oordeel met dat van U.Eerw. te conformeren'. Komt dit, in 't wesen der sake, niet overeen met hetgene reeds by my gesegt is, en blijkt hieruit niet dat, indien de Kerk van Amboina al eyscht dat die van Batavia in de sake der Malijtse tale by de Christenen soo aldaar als op Batavia self gebruikelijk, haar met die van Amboina geliefden te conformeren, daarin niet alleen niet steekt die onbillijkhyd die 'er steekt in 'tgeen die van Batavia [67] tragten uit te werken, namelijk dat sy souden willen van dat men in Amboina een taal invoerde die nog in Ambon, nog self by de Christenen op Batavia verstaan wierd, maar dat 'er integendeel een seer groote billijkhyd insteekt, vermits haren wensch was dat de broederen van Batavia sig met die van Amboina (sonder op haar grooter kennis in de tale, of op haar grooter aansienlijkhyd, door meerder getal van Malijtse kerken, boven alle provintiën te staan) sig geliefden te conformeren tot het behouden van een taal die en in Amboina en tot Batavia by de Malijtse Christenen verstaan wierd, ja overal bij alle Christen Malijtse Kerken zederd soo veel jaren met soo veel vrugt gebruikt was, en derhalven, buiten de allerminste noodsakelijkhyd of schijn van eenige meerdere vrugt daardoor te doen, niet aan te nemen voor haar eygen kerk, en veel min andre kerken op te dringen, te persuaderen of te doen overgaan tot een taal die nog in Amboina, nog tot Batavia van Christenen verstaan wierd.

Die graat nu stak de broederen van Batavia nog te dwars in de keel, weshalven haar Eerw., by hare missive van den 14 February 1679,[365] in antwoord van de Ambonse missive van den 28 Mey des jaar 1678, dit seggen: 'U.Eerw. eerste missive, van den 28 Mey Anno passato, strekt sig eerst en meest uit in moejelijke en onlustige haketten over het Malijts werk en de saak van Albert Struis, van welke wy afkeerig, en daarin verdrietig zijn, andersins nog stof nog reden ontbrekende om met ernstige en gegronde verantwoording uwe driften te ontmoeten. Dog wy hebben de gewoonte niet, nog de gemeinte Gods.' Even of diegene die tegen 't invoeren van een onverstaanbare taal en voor 't behouden van een verstaanbare plijten niet soo wel, ja niet meer, toonde de gemeinte Gods te zijn als diegene die tegen de gebruikelijke taal voor 't invoeren van een onverstaanbare plijten.

Het oordeel daarvan laat ik over aan de gansche wereld, konnende dit 'er byvoegen dat, ingevalle diegene, of imand van diegene, die doen daar soo voor plijteden, twee ordinaire Raden van Indiën tot hare swagers gehad hadden,[366] die saak misschien wat meer vaard geloopen en soo schielijk daarby niet sou [68] hebben blijven steken. Ook souden de broederen daar soo gemakkelijk niet over gesproken en veel min soo direct aangegaan hebben tegen datgene dat haar Eerw. nu doen, dat is met andre Kerken haar vryhyd in desen niet te laten. Want by haar Eerw. missive van den 16 Januarij 1680[367] schrijven haar Eerw. aan die van Amboina dit navolgende: 'Het mishaagt ons ook ganschelijk niet dat U.Eerw., rakende de Malijtse taal in U.Eerw. Catechismus en formulieren gebruikt, haarselven nog refereren en gedragen aan haar schrijvens van den 20 February 1677,[368] alsoo wy ook desgelijx doen aan d'onse van den 14. February 1679, wel wetende dat ider Kerke vry staat die tale in hare formulieren en leerstucken te gebruiken welke de leerlingen allermeest en allerbest verstaan, al en verstaan nog gebruiken die van andre Kerken de selve niet'. Wisten de broederen doen dat ider Kerke die vryhyd had, en weten haar Eerw. het nu niet? Voor my, ik weet wel, en houde voor de geheele christenwereld staande, dat het een Kerk altijd, niet alleen vry staat, maar dat se ook verpligt is formulieren, leerstucken en oversettingen te gebruiken in een tale, die daar altijd van gebruik, verstaanbaar en nut geweest is. Maar dit wete ik daarnevens, en houde het eveneens staande, dat 'et een Kerk noit vry staat formulieren of leerstucken, en alsoo veel min de oversetting des Bijbels te gebruiken in een tale die nog in die

[365] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 84-86.
[366] Leydecker was verzwagerd met de Raden van Indië Abraham van Riebeeck (1709-1713 gouverneur-generaal) en Dirk de Haas (eerder gouverneur van Ambon, 1691-1701 Raad van Indië).
[367] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 108-109.
[368] Niet aangetroffen.

kerke self, nog by eenige andre Christenkerken verstaan werd, en dat 'et alsoo nog veel min vry staat die by andre kerken (ten ware men haar gemoederen geweld aan mogt doen) ook te willen invoeren, gelijk voor soo verre met de missive van haar Eerw. van den 31 Januarij 1694 blijkt haar Eerw. tragten te doen.

De broederen gaan voord, en seggen: 'om dan dit werk uit te voeren heeft de E. Compagnie hier al groote onkosten gedaan, en de letters daartoe versorgt'. Het staat de E. Compagnie vry te doen t'geen haar welgevald, maar dese saak, op qualijk gegevene berigten steunende, heeft de Heeren Majores mogelijk gebragt tot iets 'tgeen haar Ed.Ed. noit souden gedaan hebben soo sy wel van de sake waren onderrigt geweest, en 'tgeen haar Ed.Ed. sig [69] niet alleen te laat souden konnen beklagen, maar ook veel gevoeglijker had konnen geschieden na voltojing en revisie van een werk van 't welk men niet weet of God de Heer de maker en de reviseurs van soo'n werk (die mogelijk verre te soeken sullen zijn) soo lang sal laten leven dat sy dat konnen voleynden.

Dat nu dat werk, 'met nauwe overweging van woorden en saken, voordgeset werd met soodanigen spoet als bequamelijk kan geschieden', wil ik geerne gelooven, als haar Eerw. dat particulier van dien oversetter en van die taal in welke sijn Eerw. overset, gelieven te verstaan. Maar dat daarom een versie in de lage of gemeene Malijtse taal door imand (die buiten sijn dienst de meeste tijd van sijn leven by dag en by nagt daartoe besteed, wynig vermaak en divertissement gesogt, en sig gedrongen gevonden heeft soo door gestadig versoek der Inlanderen als door sijnen iver en hope van veel vrugt daarby te sullen doen en een sonderlinge preuve van sijne neerstighyd te sullen geven) niet met even naukeurige overweging van woorden en saken en met meer spoed en even soo bequaam sou konnen vervaardigd werden, sou jammer, en een voorbarig oordeel zijn. 't Geen best sal konnen blijken, niet alleen by de revisie van mijn werk, maar self ook by andre werken, daar verveerdigd,[369] die mogelijk eer dan haar Eerw. denken 't ligt sien, en souden konnen toonen wat de neerstighyd al vermag.

'Wat nuttighyd sal 't zijn (seggen haar Eerw.) te hebben tweederly oversetting waardoor den leser sal gebragt werden in twijffeling, wat redenen souden de Heeren 17nen hebben om onnoodige onkosten te doen?'

Believen de Heeren Bewindhebberen byde de versiën, van de H. Leidecker en my, te drucken, ik sal my daar met die drift niet tegen stellen als de broederen doen tegen de mijne, vermits God de Heere, by nader conquesten der E. Compagnie op landen van mahometaansche koningen daar die tale van gebruik mogt zijn, soo'n werk nog sou konnen zegenen, en alsoo dat van gebruik maken.

Ik wil den arbyd van den Heer Leidecker soo liefdeloos niet afbreken, maar moet evenwel dat seggen dat, als de Compagnie maar [70] eene versie sou moeten en willen drucken, het onwedersprekelijk doorgaat dat die sal moeten gedrukt werden dewelke in die taal is die van alle Christenkerken, ja ook self by die van Batavia, best en alleen verstaan werd, 'tgeen ik genoeg bewesen heb de mijne te zijn, en dat alsoo de versie van de H. Leidecker niet in consideratie sou konnen komen, als gemaakt zijnde in een tale die by geen Christenkerken verstaan werd, en die men geen Kerk in Indiën (sal sy haar vryhyd hebben die haar toekomt) kan vergen aan te leren, daar 'er reeds een alom verstaanbare en universeel gebruikelijke taal is.

De broederen seggen vorder dat se haar verwonderen over 't gene de Christelijke Synodus wegens haar Eerw. kennis van de Malijtse taal, en wegens diegene voor welke die byde talen dienen souden, soo vastelijk ter nedersteld, en betuigen daarvan niet de minste

[369] In Ambonsche Zaaken van den Godsdienst geeft Valentijn een opsomming van door hem vervaardigde Maleise geschriften (AZG, 109-110).

kennis te hebben. Indien de broeders daarmede verstaan dat haar Eerw. geen hoog nog laag Malijts verstaan, ik wil het geerne gelooven, mits dat ik alleen de Heer Leidecker en de Heer Dane (welke laatste het gemeen Malijts soo ver het in conversatie te pas komt spreken kan) mag uitsonderen, dog soo de Heeren daardoor verstaan dat haar Eerw. niet weten dat 'er is een hooge of suyvere, die men by de regte Malijers schrijft, en een lage of gemeene, die men in Amboina, Banda, &c., ja self op Batavia spreekt, en dagelijx, soo in saken van Religie als in die van conversatie en negotie, gebruikt, soo spreken haar Eerw. haar missive van den 31 January 1694 direct tegen. Of verstaan haar Eerw. daardoor dat sy niet weten dat die eene oversetting in de hooge sou konnen dienen voor de hooge Malijers, en de lage voor de lage?

Het is vast dat haar Eerw. weten, en moeten toestaan, dat mijne versie, als in de lage taal verveerdigd, van de lage sal konnen verstaan werden, voor soo verre de taal aangaat, of anders was mijn en anderer prediken, en de getuigenis van die van Amboina aan die van Batavia, ook tevergeefs. 't Is ook vast dat het werk van de Heer Leydecker, in de hooge of suivere taal verveerdigd, by een van byden, 't zy lage of hooge Malijers, sal moeten verstaan werden. De lage of [71] gemeene Malijers, soo Christenen als andre, en konnen dat niet verstaan, soo en is 't dan soo qualijk van de Christelijke Synodus niet gesteld dat dat sou konnen dienen voor die in de hooge taal ervaren zijn, en derhalven en wete ik niet waarvan de broederen sulken ignorantie gelieven te pretenderen, ten ware haar Eerw. daardoor dat eerste, namelijk dat sy nog hoog nog laag Malijts kennen, verstaan. Waarlijk, die expressie, van byde de versiën te willen bevorderen, is 'er door de Christelijke Synodus expres daarom in gesteld om te toonen, wel dat haar Eerw. voor mijn werk, als het nutst, verstaanlijkst en 't eerst voltoid, waren, dog dat nogtans hare en anderer drift soo verre niet ging van, terwijl sy voor mijn werk schenen, dat van de Heer Leidecker te willen agter de bank werpen en supprimeren, latende het vorder Gode en de tijd bevolen.

'Diegene nu (soo de broederen seggen) die de Christelijke Synodus dit wijsgemaakt heeft,[370] betoond een man van wynig ervarenthyd in de Malijtse taal te zijn'. Maar die man heeft betoond, en kan nog nader ten allen tijden betoonen, dat hy niet alleen laag of gemeen, maar ook het hooge en suivere Malijts, al vry beter dan de broederen sig inbeelden, niet alleen verstaan, maar ook met een Arabische letter schrijven, en de Malijtse tractaten in die letter soodanig lesen kan dat, indien de broederen dat soo wel als and'ren eens sagen, of liever konden sien (gelijk vele dat gesien hebben), haar Eerw. sekerlijk gunstiger dan hier doen van hem souden getuigen, voor soo verre namelijk haar Eerw. kennis van d'eene en d'andre taal en derselver letteren mogten hebben. Dog dit is een waarhyd, dat die man die de Christelijke Synodus dat niet 'wijsgemaakt' maar kragtig getoond heeft, een van die Ambonse Malijers is, die, wanneer haar eenige jaren geleden de kromhyd van haar taal (soo de broederen het noemen) wierd aangewesen en vermaand (door die van Batavia) deselve allenskens te verbeteren, haar met alle kragten (om al de te voren aangehaalde redenen) daartegen hebben aangekant, en met goede reden, ja met approbatie van Synoden en Classen, voor welke dese sijne saak wereldkundig is geworden, blijven aankanten, om te toonen dat sy van sulke schadelijke nieuwigheden, en invoeringen van vreemde talen, nieuwe spellingen en çierlijke spreekwijsen (die niet ter sake doen en den Inlander t'eenemaal onverstaanbaar voorkomen) gansch niet houden, wynig 'er na vragende of men haar doen by het doen der monnikken tegen Erasmus en tegen sijn Latijn vergelijkt,[371] als sy daarmede maar vrugt doen en, met contrarie te handelen door 't invoeren van een vreemde en onverstaanb're taal in saken van Godsdienst, sig maar in der daad en waarhyd niet gelijk maken diegene in 't Pausdom die een Ave Maria, of Kyrie Eleison beter dan een regt verstaanbaar gebed tot God of als de ware tale Canaans behaagd.

---

[370] Valentijn.
[371] Aldus in doc. 285.

De broederen seggen vervolgens dat het een abusive stelling is van de Christelijke Synodus, dat de hooge Malijtse taal van de groote, en de lage van de geringe of klyne sou gesproken werden. Het is waar dat dese saak, met al sijn omstandigheden, [72] en soo net als 't wel gesegt is van diegene, die dat voordroeg, door de Christelijke Synodus niet is ter neder gesteld. Maar hoe gemackelijk dit in saken van die natuir geschieden kon sal idereen vatten, dewijl imand die self in Indiën geweest is beter in staat is om dat net ter neder te stellen dan imand die daarvan maar een mondeling vertoog hoord doen. Maar egter en heeft de Christelijke Synodus daar niet geheel meê misgetast, want door 'de grooten' werden alle Mahometaanse grooten in alle rijken en landstreken, en door die weer de koningen, vorsten en priesters &c. (die dikwils meer bewind dan de vorsten selfs hebben) verstaan. Nu is 't seker dat die koningen, vorsten, priesters &c. sig in haar schrijven, en in saken van Godsdienst en andersins, van een hooge taal bedienen, die de slegte, geringe, en kleine Mahometanen niet verstaan nog gebruiken, dewijl die gemeenen Pasar-Malijts, by alle verstaanbaar (gelijk by haar komst en Negotie op Batavia en elders blijkt) spreken, soodanig dat sy van Ambonesen, Bandanesen, Baliërs, gemeene Macassaren en Javanen verstaan werden, 'tgeen men ook, in dagelijkse conversatie, veel van grooten en priesters siet.

Voor soo verre nu egter die groten en priesters &c. de suivere taal ('t zy men die noeme een 'Bahasa Dzjawi', of een 'Bahasa Dalam', of een 'Bahasa Bangsjawan'[372]) verstaan, voor soo verre sou die oversetting van de Heer Leidecker (na de meininge der Christelijke Synodus) voor de selve, en de lage of gemeene oversetting ook voor die gemeene en geringe lieden onder de Mahometanen (indien niet ook ten deelen voor veel grooten, als 't God behaagde hare herten te raken, om die te willen lesen) op dese en gene contreyen konnen dienen. Ook hebben de broeders abuis wanneer sy stellen dat groote en kleene eenerly taal gebruiken, vermits dat wel onder de Christenen, maar onder Mahometanen niet verder waar is als voor soo verre het dagelijkse in conversatie en negotie aangaan, maar in saken van Religie zijn de grooten, en de priesters bysonder, ook gewoon sig te dienen van Malijts 'tgeen niet alleen hooger dan 't gemene, maar ook met seer veel Arabisch vermengd is, een sake die men in de schriften der Malijers seer veel ontmoet.

Voor soo verre nu sou de oversetting in 't hooge en in 't gemeen Malijts ook de groote en kleene Mahometanen aldaar, by tijd en wijle (wanneer 't God de Heer behaagde kragtdadig in haar te werken) haar nuttighyd konnen hebben, blijvende nogtans onwedersprekelijk waar dat een oversetting in de gemeene Malijtse taal daar, en elders, niet alleen eer en meer vrugt dan een oversetting in de hooge of suivere taal doen sou, maar, 'tgeen verder gaat, ook alleen vrugt doen kan. Haar Eerw. stellen ook self in haar missive dat 'er by de Malijers onderschyd tusschen Malijts en Malijts is, en halen ook aan verschyde soorten van Malijts, die wy onder een benaming van de 'hooge' of 'suivere' uitdrucken, en onder andre ook een die de hooge Malijers 'Bahassa Katsjokan', dat is, een kromme gemengde of kreupele, en die wy de gemeene, taal noemen. Maar dat dat gemeene Malijts van haar Eerw., dat haar Eerw. de Bahasa Dzjawi, en de taal waarin men schrijft, dog 'tgeen wy hoog Malijts noemen [73], niet meer sou verschillen als 't Monnikken-Latijn van het goede, of het Straat-Portugees, van het geen tot Goa &c. gesproken word, of gelijk haar Eerw. nader uitdrukken, 'als de kromme taal van een Waal die wat Nederduitsch geleert heeft van de Nederlandse verschild', is een abuis van haar Eerw., 'tgeen naakt en klaar uit het extract van haar eigen missive van den 31 January 1694, en ook uit een brief van de Kerkenraad van Banda van den 26 February 1669 (bijde hier agteraan volgende) aan die van Amboina blijkt, uit welke eerste missive klaar blijkt soo grooten onderschijd te zijn, dat men die nog moet aanleeren, en uit de missive van Banda blijkt dat 't geschreven in die taal, in 't lage Malijts, soo men het verstaan wou, diende getranslateerd te werden. En wat komt hier

[372] Aanduidingen van het literair Maleis, zie hiervoor, doc. 285.

het krom Duits van een Waal by 't krom Malijts van een Amboinees te pas? 't Krom Duits van een Waal is maar krom door de uitspraak, en dat alleen by hem, sonder dat andre in ons land dat soo universeel als een Waal dat uitspreekt, gebruiken. Maar 't Malijts 'tgeen men in Amboina spreekt is niet krom door de bloote uitspraak, maar is, soo krom als 't is, een universele tale, by alle Christenkerken niet alleen, maar self ook op Batavia by de meeste andre natiën gebruikelijk, en immers soo verstaanbaar als in Amboina, hoewel die verschijde natiën dat eigen gemeen Malijts en die eigene spreekwijsen in die taal ider na 't accent van haar taal trekken, blijvende nogtans de taal deselve, gelijk dit van haar Eerw. seer wel aangemerkt werd, als ook dat die 'Bahasa Katsjokan niet eenderley is, maar verschild, soo ten opsigt van de verschijdenhijd der eilanden en volkeren, als ten opsigt der menschen die die uitspreken'.

Volgende het geen haar Eerw. daarvan seggen, van 'dat de Malijtse taal geen natuurlijke by alle die natiën, maar hen noodsakelijk is geworden om met alle (by haar Eerw. genoemde) volkeren te konnen handelen, dat die natiën nu en dan wel een woord van haar taal in dat Malijts inmengen, en dat Malijts, niet met andre woorden of spreekwijsen, maar alleen met een accent, meer na haar dan na een andre taal hellende, uitspreken', is waar. [74]

Stellen nu haar Eerw. het Hollants-Ambons Malijts meê met die naam van een Bahasa Katsjokan voor, ik sta het geerne toe, en sie by dese stelling van haar Eerw. mijn stelling, van dat dat Ambons Malijts ook by alle die natiën van gebruik en alsoo van een considerable nuttighijd is, soo kragtig als het behoord, bevestigd; maar dat de Christelijke Synodus dat Malijts met de naam van gemeene Malijts vereerd, geschied niet alleen volgens voorbeeld der Ambonse Hollanders, maar ook volgens voorbeeld van de Kerkenraad van Batavia, die het soo in haar missive van den 31 January 1694, aan die van Amboina geschreven, noemen.

Ook sou ik geen swarighijd vinden om het krom Portugees het lage te noemen, indien dat soo universeel van gebruik, en verstaanbaar, en het regte Portugees de naam van 't hooge te geven, indien dat in gebruik en verstaanlijkhijd soo veel van dat krom Portugees verschilde als dat krom Malijts van 't suivere of hooge verschild, gelijk 't ook soo met het krom Nederduits van een Waal, en my alsoo evenveel is wat naam men die lage of gemeene taal geeft, als sy maar de taal van gebruik, en die alom verstaanbaar is, blijft.

Vorders tragten haar Eerw. de wereld wijs te maken 'dat die taal soo gebrekkelijk van woorden is, dat daarin geen Ortographia, nog Grammatica, nog Syntaxis, nog iets dat na een taal gelijkt, te vinden is'. Omdat nu haar Eerw. niet beter weten, is het daarom waar? Daarover konnen immers haar Eerw. niet oordeelen? En indien ik, en andre voor my, sig in staat gevonden hebben, en nog vinden, om sig in die taal immers soo klaar, soo kragtig en soo verstaanbaar uit te drukken als in eenige taal ter wereld, meinen dan haar Eerw. dat de wereld meer sal konnen gelooven het seggen van haar Eerw. dan ons onwedersprekelijk bewijs van dat het die taal nog aan woorden, nog aan iet anders 'tgeen 'er tot het wel uitdrukken van zig zelven in die taal behoord, manqueerd? Ik voor my meine dat, als men capabel is om publijcq in een taal niet alleen te prediken maar ook een Bijbel in die taal over te setten, het een bewijs is dat het die taal niet ontbreken kan aan eenige van die dingen [75] die in een taal verijscht werden om sig volmaaktelijk en net te konnen uitdrukken. En hoewel nu die broederen souden konnen twijffelen of ik my soo net als 't behoord wel uitgedrukt had, soo sal die twijffeling soo haast mijn werk door kundigen in die gemeene Malijtse taale gerevideerd is van self ophouden, dewijl die mannen, aan welkers examen ik mijn werk geern wil overlaten, daar dan andre getuigenis van sullen moeten geven, indien dit buitendien ook by haar particulier, en by alle die kennis van dese taal hebben, niet even soo wel van de selve taal als van eenige andre ter wereld waar was en vast stond.

Van het eene uiterste dan tot het andre overstappende, seggen de Heeren broederen nader: 'wanneer een oversetting goed zijn sal, dat 'er op de spelling der woorden wel diend gelet te werden, en soo dat niet geschied, het belachelijk zijn sal'. Even of daaraan gelegen

was of men een woord sus of soo spelde, indien maar 't woord het selve in beteekenis en kracht, soo van gebruik, en verstaanbaarder alsof 't selve wel gespeld was by diegene die dat gemeen of krom Malijts spreken, is, en indien het een en hetselve aan den leser of hoorder te verstaan geeft 'tgeen den oversetter daarmeê wilde seggen, en 't gene het ter plaatse daar 't gebruikt werd beteekenen moest.

Wat ons aangaat, wy zijn van oordeel, en hebben ondervonden, dat die nette spelling en die nette expressie van woorden en manieren van spreken, met dieselve letteren als de regte Malijers doen gespeld, de woorden en saken in Amboina en elders t'eenemaal onverstaanbaar en den dienst van een predicant vrugteloos maken, ten ware men 't voor een vrugt wilde rekenen de taal net te spellen, en na de eigenschappen van de spreekwijsen der Malijers uit te drukken, sonder sig eenigsins te kreunen of men verstaan word of niet. Voor my, ik ben van een contrary gevoelen, en vinde my gesterkt van de gevoelens van vele andere, die nog op die nette spellingen, nog op die nette spreekwijsen in 't allerminste agt gegeven, maar die bijde die saken als hinderpalen om wel verstaan te werden aangesien, uit kragte van dien sig daar wynig aan gestoord, en sig aan die [76] spelling en aan die spreekwijsen by welke sy best verstaan konnen werden en die sij universeel by die van Amboina en alle andere Malytsche Christenen in gebruik vonden, onveranderlijk en met vrugt hebben gehouden.

Wat nu die cierlijkhyd van spreken aangaat, daarvan seyd de Heer Caron in sijn *Voorbeeld des openbaren Godsdienst*, en in desselfs aanspraak tot de Kerk van Ambon, dit navolgende:

> U E.E. hebben hier een spiegel, daarin sien konnen hoe men ter zalighyd gelooven, leven en bidden moet, toegesteld in gemeensaam Malyts, na de gelegenthyd, tijd, plaats en persoonen, niet om door een hoogdravende stijl den geoeffenden in die taal te ketelen,[373] nog door een kunstige methode en diepsinnige saken alleenlijk den geleerden te behagen, maar om U E.E., die teedere kinderen zijn in Christo Jesu, de kennis des waren Gods, de betrachtinge van sijn H. wille, de kragt sijns Woords en de dierbaarhyd van sijn aangenome Religie op d'eenvoudigste manier in te planten.[374]

Maar tot een voornaam bewijs kan ook dienen 'tgeen vinde in de Voorreden van een Vocabulaar of Woordboek, met Duitsch voor en Malyts agter, en ook Malyts voor en Duitsch agter, gecomponeerd by den Eerw. Caspar Wiltens (zal^r^) en namaals oversien, vermeerderd, in ordre gebragt ende uitgegeven door den Eerw. Sebastianus Dankaarts (zal^r^) zijnde in s'Gravenhage, in den jare 1623 by de weduwe en erfgenamen van wijlen Hillebrand Jacobsz van Wouw, ordinaris Drukker der Hoog Mog. Heeren Staten Generaal, gedrukt, alwaar hy dit segt,

> dat hy (D. Dankaarts) verscheide malen aangemaand is om die Vocabularia de drukkerie te onderwerpen, opdat se een ider gemeen souden gemaakt werden, oordeelende dat dezelve seer dienstig souden konnen wesen voor degenen (voornamelijk, die eerst aankomen) welke d'eylanden van Amboina, Banda, Molukken, en Java, frequenteren, in welke plaatsen de Malytse taal (hoewel imperfect) meest gebruikt werd gelijk se hier in dit gering werk werd vertoond. Wy weten wel (vervolgd hy), en bekennen seer geern, dat daarin van diegene, die grondige kennis der regte Malijtse tale hebben, vele [77] woorden eigentlijker souden konnen uitgedrukt, en ook eenige gecorrigeerd werden; dog en sou-

---

[373] Behagen.

[374] Fr. Caron, *Voorbeeldt des openbaeren Godtsdiensts*, Amsterdam 1678, 'Aenspraecke tot de Kercken van Ambon', ongepagineerd (voorwoord tot de prekenbundel van Caron, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 19).

den alsdan (gelijk door mijne ordinarische predicatiën, die mij de goede God als sijn onweerdig dienaar eenige jaren op Amboina heeft laten exerceren, wel bevonden heb) van de inwoonders der eilanden voorschreven (voor dewelke God de Heer nu een wijde deur tot de kennisse des H. Evangelii belieft te openen) niet konnen verstaan werden; sulx dat dienstiger hebbe geagt te blijven by hetgene dat van haar wel verstaan werd, en soo Wiltens voornoemd als ik meest uit haar eigene monden hebben geleerd. Invoegen dat mijn oogmerk in 't minste niet en is geweest hier een perfect, of suiver Malijts geschrift te stellen, en te corrigeren hetgene dat alreede by d'Heeren A. Reul en F. Houtman gedaan was, maar hebbe simpelijk gesien op 't gene my noodig dagte te wesen tot de voordplanting van de eer en leer Christi (daartoe, als geseit is, de mildadige God eenen goeden toegang verleend heeft ende, mijns oordeels, dese Vocabularia, soo alsse gesteld zijn, seer vorderlijk sullen wesen). Voorts sal den Christelijken Leser gelieven te weten dat alle de Malijtse woorden die in dit werk gebruikt werden niet en zijn gesteld gelijk se de regte Malijen in hare schriften gespeld hebben (want sulx groote difficultijt, voor de leerlustigen, zoude veroorsaken), maar wel gelijk sy se meest, en de inwoonderen der quartieren voornoemd (daarop ik alleen gesien hebbe) in allen deelen pronunciëren.[375]

Dusverre de woorden van D. Dankaarts (zaliger), welke of se niet t'eenemaal met 't gene by my te voren geallegeerd is overeenkomen in substantie van saken, ja self in woorden, ik t'eenemaal aan 't beschijden oordeel van die dit sullen lesen overlaat. Soodanig nu schreef men in den jare 1623 over dese materie en tale, zijnde reeds al een geruime tijd bevorens soo gebruikt, gelijk se ook, even soodanig, soo grooten reeks van jaren, van soo vele predicanten, [78] tot mijn vertrek toe en daarna, alleen met vrugt gebruikt, en alles 'tgeen met vrugt geboud wierd enkel daarop geboud is.

Hoe noodsakelijk nu de nette spelling tot een goede oversetting in die gemeene of kromme Malijtse taal zy, kan idereen hieruit oordeelen. Dat 'er naulijx een woord ten regten by diegene die in dit gemeen Malijts geschreven hebben sou gespeld zijn, is by uitnementheid gegrosseerd.

En schoon een regt Malijer niet mogt weten te raden wat namen 'badang', 'beitul' en 'chlaja' zijn, soo is 't genoeg als dit die lage en gemeene Malijers en alle Malijtse Christenen (voor welke die soo geschreven waren) maar konnen raden, en, daarnevens, haar regte beteekenis, soo als by die van Amboina en andere Christenen in gebruik is, weten. Want onwedersprekelijk is 't beter 'badang', 'beitul' en 'chlaja' soo krom, mits dat men 'er by verstaan werd, uit te spreken, dan, in plaats van die woorden soo te schrijven en te pronunciëren, liever 'bedden', 'beit-ul mucaddis' en 'chalajak' te seggen, om die woorden suiver te spreken en te schrijven, en ondertusschen aldaar nog elders van geen Christen verstaan te werden.[376]

Soo is 't ook met 'laoet kidol'[377] gelegen, 'tgeen, schoon 't na den aard der taal beter sou mogen wesen, nogtans by de zeevarenden, en kaartmakers, soo verstaanbaar niet zijn zou als 'lautchidol', omdat die zee, by haar met die eerste naam niet bekend zijnde, dit laatste, door d'usantie, alleen verstaanbaar is gebleven, en, om die eenige reden (nam verba valent usu[378]) by die lieden soo behouden werd, even gelijk men in Amboina sekere hoek van Amboina die men passeren moet om na 't Casteel te zijlen, by de zeevarenden niet den hoek van Noesa Nivel, maar Rosenive, door de bank, noemen hoord.

---

375 S. Danckaerts, *Vocabularium ofte Woortboeck*, 's-Gravenhage 1623, 'Aen den Christelijcken Leser', ongepagineerd (bijlage Maleise Geschriften, nr. 04).

376 Badan(g): lichaam; Batul: Huis (tempel) van...; Chalajak (moderne spelling: khalayak): schare, menigte. Zie echter doc. 285, aantekening.

377 Zuidzee.

378 De betekenis van een woord wordt bepaald door het gebruik.

Hoewel het waar is dat het woord 'pasan' ontbieden of bekend maken beteekenende, sonder *g* behoord geschreven te werden,[379] soo volgt daarom egter daaruit niet dat het met [79] een *g*, en 'pasang' voor 'pasan' geschreven zijnde, in die plaatse Gen. 50. 16, daar D. Brouwerius dat soo gesteld heeft, by imand die dat geheel vers leest, en eenigsins Malijts verstaat, in 't allerminsten 'dood schieten' kan beteekenen. Want wat sin sou dat geven, 'daarom schoten sy Joseph dood, seggende: uw vader heeft bevolen voor sijn dood'? Hoe sou imand, dit in sijn samenhang lesende, konnen vatten dat, Joseph dootgeschoten sijnde, men nog tegen hem sprak, en hy ook daarna weer tegen sijn broeders? Uit al hetwelke, te samen geconsidereerd, den leser aanstonds bespeuren sou dat het woord pasang, hoewel qualijk geschreven, echter daar niet anders als 'ontbieden', of 'laten aanseggen', kon beteekenen. Wat het woord 'batelok' aangaat, 'tgeen D. Brouwerius in sijn oversetting van Gen. 41. 43 gebruikt, dat beteekend (soo haar Eerw. voorgeven) mogelijk by de hooge Malijers een inham, dog een inham noemd men in de Malijtse taal die men in Amboina en elders gebruikt 'teloc'; en 'bateloc' beteekend daar noit iet anders dan knielen,[380] weshalven dat weer wel overgeset is, wel wetende dat het woord 'berteloed' goed, dog in verre na soo verstaanbaar by ieder een niet, nog soo wel als het eerste van gebruik is.

Dat in een oversettinge die goed zijn sal, die taal waarin men die versie doet behoord gebruikt te werden, of dat men, uitheemse woorden gebruikende, soodanige nemen moet die in die taal gebruikelijk zijn, of dat men sig anders bespottelijk of onverstaanbaar maken sal, sta ik geheel en al toe, mits dat het die van Amboina en andere Malijtse Christenen ook vry sta soodanige uitheemse woorden als by haar in haar Malijts gebruikelijk en verstaanbaar zijn, te gebruiken in een oversetting die voor haar en andere Malijtse Christenen, die taal gebruikende, gemaakt is; zijnde 'er weinig aan gelegen of andere, die die taal niet verstaan nog gebruiken, daarmee spotten, als die onder hen maar van dienst en nut is.

Hetgene [80] ook daar de broeders die van Amboina meê beschuldigen alsof het alleen in haar Malijts geschiede, is een sake die immers in alle talen niet alleen, maar self ook in de hooge en suivere Malijtse taal geschied. En wat regt heeft een hoog Malijers meer om Arabische, Persiaansche en Javaansche woorden in sijn tale te mogen gebruiken als een laag Malijer Portugeese, of andere waardoor hy sich gewoon is uit te drukken in sijn gemeene taal? Wil men seggen: die andre taal en derselver woorden zijn in de hooge taal met een en de selve letter geschreven, allenskens gebruikelijk, en met 'er tijd van vrugt en verstaanbaar geworden, hetselve seg ik ook van 't Portugees, en andere talen, die in dese lage of gemeene Malijtse taal vermengd werden. Nogtans moet men dit soo niet nemen even alsof, omdat sommige in haar schriften dese en gene Portugesche woorden gebruikt hebben, dit een gebrek in die taal, en alsof die daarom gedestitueerd was van andere goede en aldaar verstaanbare Malijtse woorden, want dat het contrary waar is sal aan mijn oversetting konnen blijken, waarin geen een eenig Portugees woord gevonden sal werden. En genomen men vond 'er nu al een woord, soo sou ik hetselve doen 'tgeen den oversetter van dat Hoog Malijts Vraagboekje (zijnde 't eenige gedrukte boek, en dat suiver Malijts voorbeeld) doet, die in 't gebed 'tgeen men Sondags na de predicatie bid, fol. 50, in d'agtste regel niet alleen Portugeesch, maar ook suiver Duitsch onder het Malijts mengd, wanneer hy, God sullende bidden voor de Heer Generaal en de Raden van Indiën, dit doet met dese woorden: 'Lagipon atas Toehan Goevernadoor Generaal, daan Segala Raden van India'.[381] Daar heb je vooraf Hoofs Malijts, gelardeerd met Portugeesch, en in 't slot een sauce van suiver Nederduitsch

[379] Brouwerius onderscheidt 'pasang' en 'passang', het eerste heeft de betekenis van het moderne 'pesan': opdragen, bestellen, het tweede is het moderne 'pasang': plaatsen, aanleggen van vuur.

[380] Modern Indonesisch 'teluk': baai, inham; de *Kamus Besar Bahasa Indonesia* geeft 'berteluk' als archaische vorm van het moderne 'bertelut' (knielen).

[381] 'Voorts voor de Heer Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië', zinsnede uit het gebed na de predikatie in de *Ichtitsaar Catechismoe* editie 1685, p. 50.

'er over. En dat is dat suiver Malijts, dat tot een voorbeeld sou dienen om daar hoog en suiver Malijts uit te leeren? (Want ten dien einde, [81] en om te sien of men het verstaan kon, is 't in Amboina gesonden.)

Sekerlijk, het ware beter geweest de dooden, in 't gene sy' wel gedaan hebben, te laten rusten, of, was men vittens gesint, eerst wel toe te sien of men self niet berispelijk was over 't geen men in een ander berispen wilde. Dog wat een mengelmoes van talen de Malijtse taal is, en van hoeveel andre talen sy woorden ontleend, kan, buiten dien, genoegsaam blijken uit hetgene D. Gueynier in de Voorreden van sijn Malijtse Vocabulaar[382] te kennen geeft, daar hy den gunstigen Leser aanspreekt, en in sijn elfde aanmerking aldus segt: 'alwaar gy vinden sult dese letteren, Jav: Mac: Chin: Amb: Ar:, soo sult gy weten dat het beduid dat de naast voorgaande woorden Javaansche, Macasaarsche, Chinesche, Amboinsche, of Arabische woorden zijn, die by de Malijers somwijlen gebruikt werden'.

't Geen de broederen, wegens de oversetting van 'een jok', Gen. 27. 40, daar D. Brouwerius 'baragga' toe gebruikt, aanmerken, is by de selve wel geremarqueerd, en komt my (vooralsnog) als qualijk overgeset voor. Het is ook onbillijk, de namen van dese en gene landen in Gods Woord, als 'Egypten', 'Syriën', 'Griekenland' &c., in een oversetting des Bijbels met andre namen dan waarmede sy in onse Provintiën bekend zijn, te noemen. Maar, soo onbillijk als het zijn sou in een Nederduitsche oversetting die landen te noemen en te spellen met de namen waarmede sy in dese en gene Hoogduitse landen (daar men de suiverste en hoogste taal gebruikt) genoemd werden, even onbillijk is 't dat haar Eerw. willen dat in een oversetting des Bijbels in de gemeene Malijtse taal Egypten 'Mitsir', Syriën 'Sjaam', Griekenland 'Joenan', of 'Roem', en de Roode Zee 'Bahr Kolsom', alleen om die redenen, sullen genaamd werden, sonder eens te considereren of men daarby verstaan werd of niet.

Wat 'Mitsir' te seggen is, weten vele, maar niet allen; wat 'Roem' is, weinige. Dog van 'Sjaam', [82] 'Joenan', en 'Bahr Kolsom' weten ter wereld geen lieden die die lage taal gebruiken, ende en is 't niet evenveel hoe sy 'et noemen, als sy daardoor maar 't selve verstaan? En souden sy somtijds ook niet soo wel eens mogen Duitsch spreken als de maker van dat Hoog Malijts Vrageboekje, wanneer sy haar, gelijk hy doen met sijn 'Goevernadoor Generaal, daan Segala Raden van India', eens mogten verlegen vinden om 'er in 't Malijts uit te drukken? Mengen wy in ons Nederduitsch niet wel dikwijls dan eens Fransche, dan eens Grieksche, dan eens Latijnsche en andere woorden, die wy, door 't gebruik, hebben leeren verstaan, en niet alleen behouden, maar ook van beter gebruik vinden, en die ook vele eer verstaan dan of wy se met regte Nederduitsche woorden uitdrukten? Soodanige zijn de woorden van 'Pensionaris', 'Propheet', 'Apostel', 'Evangelist', 'Tabernakel', en andren van die natuur, die van allen, soo uitgesproken, ten eersten sullen verstaan werden, maar velen, in 't regt Nederduitsch uitgedrukt, soo vreemd (door d'ongewoonte) sullen voorkomen, dat se niet sullen weten wat en wien men daarmee wil te kennen geven.

Wat nu 't ander van die periode der broeders aangaat, dat dunkt my al ruim genoeg by 't vorige wederlegt, en klaar genoeg getoond te zijn, dat niet alleen de lage, maar ook de hooge Malijers niet alleen Portugeesch en Nederduitsch, maar ook veel andere talen onder de hare mengen die veel beter van haar dan Poolsch of Latijn verstaan werden. En genomen dat wierd al niet verstaan van de hooge Malijers, indien de Malijtse Christenen en die gemeene Ambonsche kromme Malijers datgene dat sy in haar taal inmengen maar verstaan, soo is 't ons en de geheele wereld genoeg.

Wat aangaat nu dat die lage Malijtse taal geen grammatica, of syntaxis hebben sou,[383] dat meenen bevorens al genoeg beantwoord te hebben, dog sullen alleen die passagiën die de broeders aanhalen wat nader behandelen.

---

[382] Landwehr 756, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 18.
[383] Zie hiervoor, doc. 285.

’t Woord waarmede [83] D. Brouwerius, Math: 28. 19, ‘leeren’ heeft overgezet, dat sal geen laag Malijer, in die taal, een ander denkbeeld van de saak geven dan dat het woord ‘leeren’ daar ‘onderwijsen’, ‘docere’ en niet ‘discere’, beteekend; blijvende ondertusschen ook dit waar, dat het woord ‘manoesia’, ‘menschen’, en niet ‘volken’ beteekenende, daar niet wel gesteld is.[384]

De passagiën Gen. 4. 25, ook 21. 9, voor soo verre het woord ‘bernama’,[385] by Brouwerius daar om ’t woord ‘noemen’ te beteekenen gebruikt, betreft, die zijn by sijn Eerw., volgens ’tgeen dat woord by die gemeene Malijers beteekend, soo wel overgeset als het behoord, dewijl se die Malijtse lesers ’t selve denkbeeld van die saak in haar taal geven ’tgeen wy ’er in de onse van hebben, en by niemand van die Malijers die sin hebben die de broeders willen dat sy daar hebben. Maar wat Gen. 21. 10, ook 18. 28 en Luc. 3. 20 belangd, die passagiën (gelijk de broeders wel aanmerken) zijn niet wel overgeset, en sullen de reviseurs die by tijd en wijlen geheel anders, en nogtans in die gemeene taal zeer verstaanbaar, by my overgeset vinden.[386]

Ook is het zeer slegt geargumenteert, Brouwerius heeft die en die passagiën soo slegt overgeset, ergo, die lage taal is kreupel in haar grammatica en syntaxis, even of andere dat niet beter konden doen, en of daarom die geheele taal, van soo veel nut en gebruik by alle Christenen, blijvend afgekeurd moest zijn. Die passagie, dat Abraham rijk was in vee, silver, en goud, is, voor soo verre ’t woord ‘ada’, dat daar ‘hebben’ beteekend, aangaat, en na den aard dier taal, niet alleen by Christenen, maar ook by Hijdenen en Mahometanen dagelijks soo gebruikelijk, seer wel overgeset, want dat hetselve woord ’tgeen ‘zijn’ beteekend, ook veeltijds ‘hebben’ beteekend, kan men self in de woordenboeken, soo van D. Gueynier als van D. Dankaarts sien; en alsoo beteekend ‘ada haiwan’, daar niet ‘was beesten’, maar ‘had een beest’, of vee. Een sake die men soo in de Duitsche, Latynsche en andere talen [84] siet, dat een woord veeltyds tweederly beteekenis heeft, ’tgeen, als men soo in die talen handelen wilde, daar een en de selve schijn hebben sou alsof soo een woord hier of daar qualijk gebruikt was, hoewel ik nogtans dat geheel vers wat anders dan D. Brouwerius doet, oversetten sou.

Dog de broederen seggen nader self te weten, ‘dat die kromme maniere van spreken (soo haar Eerw. dat noemen) daar tot Batavia, of daar te lande, gebruikelijk is in 't Malijts en andere talen’.

Wel, waarom dan dat niet uitgelegt met datgene dat die Eylanders daarby verstaan, namentlijk, met het woord ‘hebben’, en niet met ‘zijn’? Ook is ’t een abuis der broederen dat het daarin met dat Malijts als met het Duitsch der Mixticen een is, want by die Malijers beteekend het woord ‘ada’ somtijds ‘zijn’, somtijds ‘hebben’. Soo nu is ’t met het woord ‘zijn’ in ’t Nederduitsch niet gelegen, want dat beteekend niet anders als dat, maar de Mixticen in de Malijtse taal ’t woord ‘ada’ voor ‘zijn’ en ‘hebben’ gebruikende, die beelden sig, Duitsch willende spreken, in dat wy in de Duitsche taal ook met één woord bijde die saken konnen uitdrukken, en daar komt het van daan dat sy seggen ‘ik ben geld’, en ‘ik ben wijs’, verstaande nogtans door het eerste ‘ik heb geld’.[387]

Dat nu ‘Gods woord soodanigen kleed niet sou mogen aangetogen werden’, daar dat woord universeel van sulken gebruik is, en by lage Malijers noit dat denkbeeld geefd dat

---

[384] Matteüs 28:19 in de vertaling-Brouwerius: ‘Adjar-lah segalla orang manusia’.

[385] Bernama, een naam hebben/dragen. Genesis 4:25 luidt bij Brouwerius: ‘Lagi dia bernamma dia pounja namma Seth’.

[386] Zie hiervoor, de betreffende passage in doc. 285.

[387] Dit verwijt aan Brouwerius komt nog in de 20e eeuw terug (Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 12-13). In de spreektaal heeft ‘ada’ ook tegenwoordig nog de betekenis van ‘bezitten’. De *Kamus Besar Bahasa Indonesia* (Groot Woordenboek der Indonesische Taal), editie 2002, geeft voor ‘ada’: ‘1. hadir [aanwezig zijn][...]; 2. mempunyai [hebben, bezitten]. [...]’.

haar Eerw., of mogelijk de hooge Malijers, daarvan hebben, is een zake die mogelijk, voor soo verre die versie in die suivere taal aangaat, eenigsins inschikkelijk sou konnen zijn, maar die by ons, nog by geen lage Malijers, in 't allerminste deurgaat.

De passagie nu Gen. 21. 16 is niet overgeset soo als 't behoord, en die sal men by my geheel anders overgeset vinden;[388] en wat die verscheide manieren van kruipen aangaat, ider met bysondere woorden by de hooge Malijers bekend, [85] daarvan weet men by de lage Malijers niet, en derhalven heeft men 'er dat denkbeeld niet van 'tgeen de Heeren broederen selfs, of hooge Malijers, daarvan souden hebben. Voor 't woord 'wormen', dat D. Brouwerius met het woord 'tsjatsjin' overset, sal men by my een ander woord vinden.

Ook zijn die passagiën Math. 23. 23 en Gen. 1. 2 by de broeders zeer wel aangemerkt, en van D. Brouwerius qualijk vertaald. Dog wat de passagie van 'God schiep hemel en aarde' aangaat, dat die 'God voede, of onderhield, hemel en aarde' sou overgeset zijn, is een groot abuis, en seer wel overgeset met de woorden die D. Brouwerius daartoe gebruikt, dewijl dat[389] noit anders dan 'scheppen' by de lage Malijers beteekend, maar dat en is dat woord niet 'tgeen, volgens haar Eerw. seggen, 'voeden' beteekend, want om 'scheppen' uit te drukken, gebruiken de lage Malijers 'miara'; dog 't woord dat in 't hoog Malijts 'voeden' beteekend, werd, met een wijnig verdraijing, in de lage Malijtse taal voor 'segenen' gebruikt, sonder dat 'et ooit iet anders beteekend.[390] En derhalven zijn die woorden, soo gebruikt, niet anders quaad dan enkel en alleen in de gedagten van de hooge Malijers, daar niet aan gelegen is, dewijl die soo alleen in tractaten voor lage Malijers geschreven gebruikt werden. Andersins sou men dit blad eens konnen omkeeren, en seggen dat die woorden in een oversetting in de suivere taal, in de beteekenis die sy daarin hebben, gebruikt, en van een laag Malijer gelesen, een en 't selve quaad denkbeeld van dat hoog Malijts woord, na sijn beteekenis in de lage Malijtse taal by hemselven uitgelegt, sou konnen geven als dat woord in een tractaat voor de lage Malijers geschreven, aan een hoog Malijer, wanneer hy dat op sijn hoog Malijts by sichselven uitleggen wilde, sou konnen geven.

De passagie Gen. 3. 13 is van D. Brouwerius, na de beteekenis die die spreekwijse by alle die lage Malijers heeft, seer wel uitgelegt, en geeft alsoo aan den leser te verstaan, [86] niet, als de broeders seggen, 'de slang heeft my verstandig gemaakt', maar 'de slang heeft my bedrogen'.[391] Soo is ook de plaats Luc. 1. 74, daar D. Brouwerius 'fasoero' voor 'dienen' overset, seer wel vertaald, vermits dat woord by die lage Malijers noit senden, maar enkelijk en alleen dienen beteekend.[392]

Ook weten die lage Malijers van dat onderschijd niet tusschen 't geschenk van een Konink aan sijn minder en van een mindren aan een Konink, en derhalven geen swarighijd over die passagie der Wijsen uit het Oosten, of haar geschenk Mat. 2. 11, ook niet over die Mat. 5. 23, 24 of 8. 4, want beteekend dat woord by de hooge Malijers een Godlijk, Keiserlijk of Koninklijk geschenk, by die lage Malijers niet, en by haar nooit iet anders dan een geschenk in genere, hebbende by haar die eigene significatie die by ons 't woord geschenk heeft,[393] waardoor dan al die gemoveerde swarigheden van self vervallen, en alleen konnen overblijven in de gedagten van hooge Malijers, voor welke dat niet geschreven en edie 't derhalven in soo'n geval niet meer geoorlooft is een laag Malijts woord na de beteekenis die dat in 't hoog Malijts heeft uit te leggen dan 't een laag Malijer geoorloft is even dat of

[388] Bij Brouwerius luidt de vertaling: 'seperti orang nang passang dengan pana'.
[389] Het door Brouwerius gebruikte woord 'miara'.
[390] Palihara.
[391] Genesis 3:13 in Brouwerius: 'Oular itou souda boat boudi pada beta'.
[392] Modern Indonesisch 'suruh', bevelen, zenden, 'pesuruh', zendbode.
[393] Carounja, modern 'karunia': genadegave, charisma.

diergelijk ander hoog Malijts woord uit te leggen na de beteekenis die 't by die lage Malijers heeft; een sake, die aan wedersijden niet kan nog mag geschieden.

Even alsoo hebben ook de lage of die kromme Malijers soo veel overweging niet over het woord danken als 'er de broeders of d'hooge Maleiers voor haar particulier af hebben, maar verstaan door 't woord 'tarima kassie' enkelijk maar 'danken', hoewel ik geerne bekenne dat dat woord by de hooge Malijers die beteekenis heeft die de broeders daarvan nederstellen; maar dat geeft in 't allerminste geen nadeel aan den sin die 't in 't lage Malijts hebben moet.[394]

Het woord waarmede alle die Malijtse Christenen Christus 'den Verlosser' noemen beteekend by haar niet anders als een Verlosser, en werd by haar voor Christus met immers soo veel respect [87] als by ons dat woord van Verlosser gebruikt. En eveneens is 't ook met dat woord gelegen waarmede sy den H. Geest 'den Trooster' noemen, derhalven bijde seer wel overgeset, dewijl bijde die woorden by die Christenen in dieselve kragt en met datselve respect als by ons de woorden van Verlosser en Trooster gebruikt werden. Wanneer D. Brouwerius met het woord 'orang' Gen. 1 van vogelen, visschen, wormen, son, maan en sterren spreekt, soo heeft hy daarin een misslag.[395]

Aangaande nu 't rabraken der Arabische woorden, daar de broeders van gelieven te spreken, het is beter die krom en verstaanbaar, schoon men beter weet, dan die recht, en onverstaanbaar uit te spreken, vermits die schryver niet anders beoogd heeft dan sig te verstaan te geven aan anderen.

De passagie Gen. 43. 3 werd by D. Brouwerius overgeset met een woord 'tgeen by de lage Malyers 'dwingen' beteekend,[396] dog in mijn oversetting sal men een woord vinden 'tgeen de significantie van 'bedwingen' heeft. *Moemin* beteekend by de lage Maleijers noit anders dan 'gelukkigsalig', werd by allen soo verstaan, en is derhalven goed, willende geerne gelooven dat het by de Arabiërs of hooge Malijers 'gelooven' beteekend, en daarvoor gebruikt werd, 'tgeen hier niet ter sake doet, als 't maar niet by die lage Malyers (dat is voor diegene waarvoor het geschreven wierd) dat beteekend.

Het woord 'tobat', 'tgeen, in de suivere Malijtse taal 'bekeeren' beteekend, heeft in de lage Malijtse taal geen andere significatie dan die van 'vervloeken';[397] en dewijl het om dat te beteekenen Gen. 9. 21 en 3. 14, Mat. 5. 44 en elders gebruikt is, soo is dat voor de lage Malyers soo wel overgeset als men het in eenige taal sou konnen doen, en het manqueerd maar alleen aan de broeders en anderen, die een denkbeeld hebben dat, omdat dat woord soo een beteekenis by de hooge Maleyers heeft, het daarom ook soo van de lage geconsidereerd, of met een denkbeeld van 'tgeen dat in de [88] hooge taal beteekend, gebruikt werd, 'tgeen een valsche stelling is.

Indien men dan dat quade denkbeeld 'er niet af heeft, gelijk men 'er dat by de lage Malijers noit van heeft, soo is dat derhalven ook dan niet aanstootelijk als alleen by diegene die niet beter weten. Wil men hier seggen dat het een quaden sin voor een hoog Malijer geven sal, soo hy dat las, het is nooit voor hem geschreven. Maar souden voor een laag Malijer, de woorden van 'tobat pada Allah' in een hoog Malijts tractaat lesende, niet wel erger en bespottelijker, ja een grouwelijker sin geven, indien hy dat woord 'tobat' (even als de hooge Malijers, 't woord 'tobat' in een laag Malijts tractaat lesende, soo onbeschijden gedaan hadden) na de beteekenis die dat woord by de lage Malijers heeft wilde uitleggen, vermits het aldaar, in de plaats dat dat woord met de andre by een hoog Malijer, en als voor

---

394 Modern Indonesisch 'terima kasih', heb (ontvang) dank.

395 Genesis 1:15-18, 21-25.

396 'Seassat', modern Indonesisch 'siasat', o.m. 'pijniging', 'straf'.

397 In de Kamus Besar Bahasa Indonesia heeft 'tobat' o.m. de betekenis: 'zijn ongenoegen te kennen geven'.

hoog Malijts geschreven, 'sig tot God bekeeren' soude beteekenen, dat by een laag Malijer nogtans geen andre significatie als 'God vervloeken', hebben sou? Sou dat niet by alle diergelijk qualijk uitgepikte passagiën, by sulken omkeering van de beteekenis der woorden (wanneer men eenig hoog Malijts woord in een laag Malijts boek lesende, dat op zijn laag Malijts daar verstaan en uitleggen wilde), niet de belachelijkste sin ter wereld geven? Allerbest dan dat men sulke woorden, 't zy in hooge, 't zy in lage Malijtse tractaten voorkomende, datgene laat beteekenen dat sy in die tale, en voor die Malyers waarvoor sy geschreven zijn, volgens gewoonlijk gebruik by haar, beteekenen.

Even soodanig is 't ook met het woord 'fael', 'tgeen by de lage Malyers alleen 'aard' of 'nature' beteekend, gelegen, en werd derhalven Gen. 1. 11,12 en elders seer wel gebruikt van D. Brouwerius, die liever dat woord als verstaanbaar (schoon krom na de meening der hooge Malyers) dan een ander t' eenemaal onverstaanbaar woord (en dat sonder vrugt) heeft willen gebruiken.[398]

Wat nu 't woord 'Saluwani' aangaat, dat is onder haar even gebruikelijk [89] en verstaanbaar voor 'een Zaligmaker', hoewel ik om 'een Heyland' of 'Silo' over te setten andere woorden gebruike. Weshalven al de glossen van Koning Salwaani (waarvan men by lage Malijers niet ter wereld weet) hier niet te pas komen. Op al hetwelke dan nog dit seg, dat ook het woord 'sacti', soo in de van de broederen geallegeerde plaatsen als elders, seer wel, na de beteekenis die dat woord by de Malijtse Christenen en in die gemeene taal heeft, overgeset is, vermits dat woord by haar noit een toovenaar, maar enkelijk en alleen 'heilig' beteekend, soodanig universeel gebruikt, en daarby (sonder ooit op toovenaars te denken) verstaan werd.[399]

Daar heeft men nu die schoone excerpta. Hoe jammerlijk heeft men nu dien vromen D. Heurnius en den neerstigen D. Brouwerius gevild en gescheurd? Voor my, ik moet seggen dat die aanmerkingen der broederen geschreven zijn, nog met genoegsame kennis van zaken, nog met die liefde, beschijdenhijd en moderatie die ik gewenscht had in broederen ontrent broederen te zien, maar wel met een voorbarig oordeel over de werken dier mannen, die nu dood, en alsoo niet in staat van sig te verantwoorden zijn, en dat enkelijk met een drift om mijn werk, 'tgeen haar Eerw. self bekennen noit gesien te hebben, tegen te gaan en af te keuren, een bitterhijd die nog die Eerw. mannen nog ik verdiend heb, en aanmerkingen die buitendien een seer slegte consequentie, voor soo veel die op mijn werk sien, geven.

't Is onwedersprekelijk dat die mannen welkers schriften men na haar dood soo hekeld en soo jammerlijk mishandeld, dat sy, seg ik, daar in Amboina, daar de principale zetel en queekschool der Malijtse Christenen by uitnementhijd boven anderen geweest is, mede van de eerste het ys gebroken, en door hare neerstigheid, onder Gods zegen, niet alleen met prediken en catechizeren, maar ook bysonder door haar schriften, 't Christendom geplant hebben. En nog onwederspreeklijker is 't dat op en door haren arbijd [90] in desen soo veel Kerken gebouwd, sy mede van de voornaamste schrijvers geweest, en, soo sy leefden, volkomen in staat souden zijn om reden van haar schrijven en van haar soo schrijven te geven.

Waarom den dooden D. Heurnius, waarom D. Brouwerius soo onmedoogend in haar graf aangetast, en waarom van den nog levenden D. Caron, die in een en dieselve taal geschreven heeft, en die sig verdedigen kan, niet eens gerept? Waar het niet edelmoediger en Christelijker geweest de dooden in hare graven te laten rusten, den goeden en godvrugtigen yver en arbijd dier wakkere mannen in haar schrijven te estimeren, en haar feylen beschijdentlijk verby te gaan en te verbeteren, dan soo wijnig liefde en soo grooten drift te toonen tot de werken van die neerstige voortsetters van het Rijke Christi met haar schrijven, dewelke,

[398] Modern Indonesisch 'faal', werking.
[399] Modern Indonesisch 'sakti', met magische kracht geladen.

indien sy hier en daar al een misslag mogten gehad hebben, immers, soo men haar na den aard der liefde behandelen sou, niet verdiend hadden dat men alleen het quade uitpikte en van 't goede, alsof dat niets weerdig was, niet eens sprak, en als ten vuire doemde?

Hadden sy, en wijnig andere die even als sy geschreven, en dieselve taal, spelling en spreekwijsen gebruikt hebben, niet geschreven, daar sou immers tot nog toe niets gedaan zijn? En is dit nu de lof voor al haar slooven en arbijden? Is dit de kroone hares roems, en die haar soo vele volkeren met soo veel eer en blijdschap op het hooft geset, en die sy als een geurige en aangename laurkrans (ook self na haar dood nog sullende groen blijven), na ten grave nedergedaalt te zijn, soo vele jaren daarna met soo veel lof hadden behouden; en werd die haar en haar posteritijt nu soo wreed en liefdeloos na haar dood van 't hooft gerukt, en dat door hare mede-broederen, die op andere tijden van D. Brouwerius en sijn Malijtse dienst als van een dienst die in haar Malijtse Gemeinte op Batavia vrugt deê, spraken? Of mogten die mannen na haar dood door haar schriften niet seggen een en hetselve 'tgeen sy in haar leven op de predikstoelen soo menigmaal met toejuiching en vreugde der Inlandsche Christenen [91] mondeling gesegt hadden?

't Was immers beter wat goeds en verstaanbaar te schrijven, schoon eenigsins gebrekkelijk, dan niets te doen (dan te berispen) en ondertussen soo vele blinde Hijdenen en Muhammedanen in hare blindhijd te laten sitten, alsoo die feylen met 'er tijd konden verbetert en alsoo 't werk voltoid werden. Hebben sy feilen gehad, ik geloove niet dat andere in allen deelen, 't zy in wat taal sy overgeset hebben, ook self in haar eygen gedagten daar vrij af geweest zijn, ook self niet van menigte spelfauten, die in in menigte in dat hoog Malijts Vraagboekje gevonden heb en 't niet eens nut is aan te halen. Daarom ook is men gewoon, om seker te gaan, diergelijke werken, als 't geschieden kan, te oversien, 'tgeen (mijns wetens) ontrent die tractaten dier zaliger Heeren niet gedaan is, mogelijk omdat men daartoe doen geen stof[400] en had.

Hoewel nu haar Eerw. overleden zijn, en niemant daar voor haar in de bresse staat, soo heb ik 't dan van mijn pligt geagt te toonen dat my, met veel liefde en met beschijdenhijd, haar eere ter herte gaat, als van mannen die noit een idele eere en glorie voor haarselven, door de verborgentheden des Evangeliums met een diepe geleerdheijd in de hooge Malijtse taal hare gemeintens voor te dragen, maar die enkelijk en alleen d'eere Gods gesogt, en enkelijk betragt hebben Christus aan de gemoederen van Heydenen en Muhammedanen bekent, en haarselven in desen ('t was dan door hoe kromme tale of spelling het zijn mogt) maar enkelijk verstaanbaar te maken, en dat op een en de selve wijse en met de selve vrugt waarmede het al hare predecesseuren gedaan hadden, en in die taal, die sy daar en alom by alle Malijtse Christenen van gebruik vonden. Settende het aan 't oordeel van alle beschijden, of niet volslagen en beschijden genoeg getoond heb dat die mannen niet in alles gedwaald, nog soo bespottelijk, als d'Eerw. broederen op Batavia voorgeven, geschreven, maar in tegendeel veel eere verdiend hebben.

Alles nu 'tgeen d'Eerw. broederen tegen mijne versie (hoewel in [92] allen deelen soodanig niet gemaakt zijnde), hetzy wegens de kromhijd van taal, 't zy wegens de spelling, korten tijd om dat over te setten, of wat meer van dien aard is (na haar losse gedagten daaraf), hebben, is by al het te voren geallegeerde soo kragtig als het behoord, en volslagen, beantwoord. En 'tgeen haar Eerw. tegen mijn getuigenis der landgrooten en schoolmeesters (even of de Christelijke Synodus sig daar alleen op fundeerde) hebben, en daarvan seggen dat diegene die in Amboina gelegen hebben seer wel weten hoe ligt die getuigenissen te bekomen zijn, is een scherphijd van een overgistend humeur, 'tgeen niet ter sake diend, vermits hier maar in consideratie komt of het wesentlijke in die getuigenis der landgrooten en schoolmeesters met de waarhijd overeenkomt. Want genomen ik was daar eens aange-

[400] Geschikte personen.

komen op sulken wijse als de broederen meinen, is datgene dat sy getuigen niet de opregte waarhijd? En wat getuigen sy daarin wegens mijn oversetting? Dat sy die gelesen, dat Malijts verstaan hebben, en in tegendeel van dat hoog Malijts dat men invoeren wil niet meer verstaan konnen dan of men Arabisch tegen haar sprak, en dat dat een taal is, die sy nog moeten aanleeren, die haar verdrietig, en veeleer haar verstand verduisterende dan verligtende is, versoekende derhalven aan alle Collegiën daar dit sou konnen te pas komen, dat sy gelieven te gelooven dat nog noit imant haar taal soo klaar en verstaanbaar voor haar gepredikt en geschreven had, en dat die, uit kragte van dien, de voortsetting van den druk mijns werks geliefden te behertigen.

Dese getuigenis is waar en billijk, by my niet anders dan om een getuigenis aangaande de verstaanlijke taal by my gebruikt, te hebben, versogt, en dat niet alleen by de landsgrooten en schoolmeesters, maar ook, met dat insigt alleen, by de Kerkenraad van Amboina, aan welke, byaldien ik imand onder haar bequaam gekend had om over de orthodoxie van mijn werk, als volslage taalkundigen in die lage taal, te konnen oordeelen, ik dan ook [93] meteenen 't gesigt en de revisie van mijn werk seer geerne sou hebben overgelaten, daar nu niet anders dan een getuigenis wegens de taal (op voorgemelde wijse als van de Ambonsche landsgrooten) versogt heb, ten einde den druk van dat werk te faciliteren, en te sijner tijd door bequame Theologanten in die taal te laten revideren, 'tgeen alles is wat men van een eerlijk man kan vorderen.

En, vragen de broederen: waarom het aan de Kerkenraad in Amboina niet soo wel als aan de Ambonsche landgrooten en eenige schoolmeesters getoond? Ik antwoord: omdat in dien geheelen Kerkenraad geen een predikant was die laag Malijts verstond, en omdat 'er twee waren (zijnde de eenigste predikanten in geheel Indiën die nevens de Heer Leidekker hoog Malijts, hoewel in verre na soo volmaakt niet als sijn Eerw., verstaan) die met een en de selve drift voor dat hoog Malijts (hoewel 'er geen een Inlander een eenige periode[401] van haar predikatiën verstaat) geporteerd waren.[402] 't Was niet raadsaam mijn werk te laten komen onder de judicature van medebroederen die mijn werk (by gesigt of revisie) met de selve drift als nu de broeders de werken van D.D. Heurnius en Brouwerius gedaan hebben, souden mishandeld hebben.

En wat de Kerkenraad van Batavia aangaat, die heeft my niet de allerminste aanlijding gegegeven om dat te konnen doen, vermits ten tijde dat ik, als een lid in de vergadering op Batavia sittende,[403] haar Eerw. kennis van mijn vervaardigd werk gaf, ik op mijn versoek van 't selve (by mijn doen aanstaande vertrek van daar) by haar missiven na 't Vaderland te willen recommanderen niet tot antwoord kreeg dat haar Eerw. alvorens in mijn faveur daarover te schrijven, mijn werk eerst wel eens wenschten en dienden te sien, maar alleen dat haar Eerw., het werk van de Heer Leidekker gerecommandeerd hebbende, geen twee werken tegelijk konden recommanderen, waarop ik dan seide, dat ik mijn werk (onder Gods zegen in 't Vaderland komende) self sou voortsetten.

Ingevalle nu de Christelijke Synodus [94] alleen op die bloote attestatie had aangegaan, soo souden de broederen eenigsins gelijk schijnen te hebben. Maar indien een persoon die die attestatie aan de Christelijke Synodus vertoonde sig meteenen beroepen heeft die saken by des kundige lieden en ervaren predikanten alhier eens te examineren, of die lage taal niet alleen van gebruik by de Christenen aldaar en of die hooge niet t'eenemaal onverstaanbaar is – indien de Christelijke Synodus dat soo bevonden, en die attestatie der landgrooten nog bovendien gesterkt gesien heeft met een attestatie van een Commisssaris der drie Oostersche

[401] Volzin.
[402] N.l. ds. Nicolaas Hodenpijl en ds. Petrus van der Vorm.
[403] In de maanden juni-november 1694.

Provintiën,[404] en die daarenboven vier jaren daarna geschreven, en in substantie der sake, ja met de selve woorden, een en 't selve behelsende, dat namentlijk Sijn Ed. tot overtuiging ondervonden heeft (by 't oversenden van Batavia na Amboina van dat eenig gedrukt hoog Malijts boekje onder sijn gouvernement) dat die taal en dat boekje t'eenemaal onverstaanbaar, onnut, en derhalven universeel verworpen was, en dat, soo 'er een oversetting moest gedrukt werden, dat in de lage taal onwedersprekelijk sou moeten geschieden.[405]

Meinen de broeders dat de Christelijke Synodus, by soo veel blijken, nog redenen heeft om aan de waarhijd van mijn saak te twijffelen? Dat het by de Christelijke Synodus doen anders lag, en by bijde de Christelijke Synoden nog anders legt, sal haar Eerw. te sijner tijd blijken. Dog 't is opmerkelijk dat in 't beantwoorden van den brief der Christelijke Synode, voor soo verre mijn saak betreft, haar Eerw. maar alleen beantwoorden saken daar 't niet op aan komt, en niet op die saak waarin de geheele knoop lijt, voor soo verre die aangaat 'er maar buiten om loopende.

Hoe komt 'et dat de broeders niet geantwoord hebben op de laatste woorden in die brief, my betreffende,[406] daar de Christelijke Synodus segt dat het veel beter is die volkeren in haar eigen (of een by haar verstaanbare) taal te stigten of te onderwijsen dan in een taal die sy nog eerst moeten aanleeren, vermits men nog moeite genoeg heeft om haar de [95] verborgentheden in die taal die sy verstaan te doen begrijpen? Is dit de post niet die allermeest moest beantwoord zijn, daar de geheele saak op aan komt en 't alles op draaid? Want dit niet genegeerd zijnde, soo vervald dese geheele brief van haar Eerw. in antwoord van dien geschreven.[407] Of is 't daarom dat haar Eerw. daar niet eens van reppen, omdat de consciëntie van haar Eerw. self tegen haar getuigen sou, dat namentlijk de lage tale verstaanbaar, en de andre waarlijk een taal is die men nog eerst moet aanleeren? Haar Eerw. doen seer wel dat sy voor soo verre hare consciëntiën niet willen beswaren, als wetende dat sulx uit haar Eerw. brief, den 31 januari 1694 aan die van Amboina geschreven,[408] te klaar sou konnen blijken soo te zijn. Maar is dit al niet genoeg sijn gemoed beswaard, met selver te bekennen dat de gemeene taal daar van gebruik, verstaanbaar, van dienst en nut is, en nogtans 't invoeren van de hooge taal met alle kragten voort te drijven, enkelijk en alleen daarom, omdat den Bijbel in die taal overgeset werd? Voor my, ik geve het over aan 't oordeel van alle beschijdenen wat van het niet beantwoorden van die saak daar 't alles op aan komt, en van alles 'tgeen daarnevens voortgebragt heb, te denken valt, en hoe grooten billijkhijd 'er in mijn voorstel zy, en hoe wijnig de volgende argumenten van haar Eerw. deurgaan. Hadden de broederen maar half soo veel geschreven, of op die saak alleen distinct en direct geantwoord, haar Eerw. souden my de moeite gespaard hebben van soo ampel (als om de onkundigen in die saak alhier nu noodig was) byna post voor post te beantwoorden.

Wat de getuigenis des Kerkenraads van Amboina en haar versoek aangaat, indien men door die Kerkenraad die twee (buiten d'Heer Leidekker) eenigste hooge Malijtse (dog voor alle Christenen onverstaanbare) predikanten verstaat,[409] soo wil ik gelooven dat die, na mijn vertrek, daar met al haar vermogen toe hebben gearbijd, te meer, dewijl sy swagers waren, [96] en nu niemand hadden die haar daarin met dat gewigt van redenen, als ik altijd met fundament gedaan heb, konden tegenstaan. Maar dat men my sou willen doen gelooven dat

---

[404] Vermoedelijk is bedoeld Robert Padtbrugge, gouverneur van Ambon 1682 of 1683 tot 1687, in 1688 gerepatrieerd. Blijkens I-1, doc. 244, is de Ichtitsaar naar Ambon gezonden vóór september 1686.

[405] De zin blijft onvoltooid.

[406] Brief van de Synode van Noord-Holland aan kkr Batavia, 6 augustus 1696, genoemd aan het slot van doc. 285, zie aantekening aldaar.

[407] Kkr Batavia aan Noordhollandse Synode, 15 november 1697 (doc. 285).

[408] Kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 31 januari 1694, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 108-114; door Valentijn deels afgedrukt in de bijlage van dit pamflet, p. 118.

[409] Petrus van der Vorm en Nicolaas Hodenpijl.

diegene in die provincie, en in die Ambonsche vergadering, die de gemeene Malijtse taal alleen verstaan (gelijk daar alle de Christenen die alleen verstaan, en alleen maar spreken, sonder van die hooge taal iets te begrijpen), dat, seg ik, diegene, na een behoorlijke openlegging van die saak die men na Batavia versoeken sou, om die versie versogt souden hebben, sal ik al soo wijnig gelooven als dat, in gevalle dat al geschied was, ik gelooven sal dat het imand ter wereld, kennis van saken hebbende, billijk sou konnen voorkomen dat een Kerkenraad haar magt tot nadeel van de Religie en uitdooving van de lust der Inlanders misbruikte om een taal, die de geheele natie daar als barbaars en onverstaanbaar voorkomt, met alle kragt in te voeren.

In dit geval meine ik, gesterkt van alle diegene die kennis van saken hebben, dat de getuigenis der Ambonse landgrooten en meesters (die hier gefundeerd is op 't seggen van de geheele natie en op datgeen dat alle Christenkerken daarvan seggen), en dat datgene dat soo veel predikanten (als hieragter uit de extracten der brieven zederd den jare 1656 blijkt) zederd zoo langen reeks van jaren gesegt, ja self die van Batavia en Amboina met soo vele brieven over en weer niet alleen bevestigd, maar haar Eerw. soo kragtig met haar missive van den jare 1694 confirmeerd, en waaraan diegene die hier te lande taalkundige en predikanten zijn, haar zegel gehangen hebben – dat, seg ik, die saak, soo in die ware circumstantie aangemerkt, seer verre moet praevaleren boven 't oordeel van die Batavische Kerkenraad, en ook boven 't oordeel van die twee predikanten, voor soo verre sy alle te samen nog geen van haar dese waarhijd niet konnen tegenspreken, dat de taal die sy verwerpen altijd met vrugt daar en elders gebruikt en by een ygelijk verstaan werd, en dat die, die haar Eerw. met sulken drift [97] willen invoeren, een taal is die daar niet verstaan werd, en die men op vorige gesegde wijse (sonder dat 'er eenige gedrukte Hoog-Malijtse boeken dan alleen dat eene vraagboekje, sonder dat 'er meesters of andere noodige behulpmiddelen zijn) met d'uiterste moeite nog eerst moet, en niet wel suiver en net kan, aanleeren dan alleen door kennis der Arabische letters, waarin alle suivere Malijtse schriften verveerdigd, en in welke alle die Christenen, die de Latijnse en Duitse letteren gebruiken, t'eenemaal onkundig en onervaren zijn.

Uit al het welk dan blijkt, wat fundament dat versoek van die van Amboina (soo men soo breed uitmeet) aan de Kerkenraad van Batavia, en wat gewicht dat van de Kerkenraad van Batavia weêr aan de Hooge Regering van Indiën geeft om soo een oversetting voort te setten, en dat alsoo een publijcq werk te noemen.

Wat nu de Heeren Staten Generaal in desen aangaat, haar Hoog Mogende hebben hare approbatie gegeven over een oversetting van den Bijbel[410] in soo een taal als ik gebruik, namentlijk een taal die overal het geheele land door verstaan wierd, en de gemeene taal was. Maar noit hebben haar Hoog Mogende haar magt gelieven te gebruiken tot het invoeren van een taal die by 't geheele Christendom aldaar onverstaanbaar, en een taal is die men nog moet aanleeren. Nooit hebben haar Hoog Mogende ook de predikanten gelast soo'n taal te leeren, om daarin by tijd en wijlen te prediken, en veel min die magt gelieven te gebruiken tot het voortsetten en invoeren van een oversetting des Bijbels in die taal, maar altijd aan de predikanten hier te lande het vry gelaten in die tale, en soo als sy best by de natie verstaanbaar waren, en de meeste vrugt konden doen, te prediken, en alsoo de sterke hand geboden tot het voortsetten en invoeren van een oversetting in dieselve alom daar verstaanbare en gebruikelijk taal.

Indien dit geallegeerde in al sijn omstandigheden haar HoogEdelheden de Heer Generaal en Raden van Indiën (in de plaats van de selve een geheel [98] verkeerd berigt der sake te geven) soo voorgedragen, en by deselve haar HoogEdelheden door haar Eerw. op die onwedersprekelijke redenen aangedrongen was, ik geloove niet dat haar HoogEdelheden

[410] De Statenvertaling.

daartoe souden gekomen zijn, latende nogtans het oordeel van haar HoogEdelheden particulier over die saak volkomen vry, dewijl maar alleen voorheb de billijkhijd van mijn sake, tegen 't schrijven van de Eerw. Kerkenraad van Batavia, op de gevoegelijkste wijse te toonen.

Wat nu de magt van een bysonder Synode aangaat, en of die soodanigen werk als 't mijne tegen soo'n oogwit van de Heeren Staten wel sou mogen invoeren, daarop slaat weêr 'tgeen reeds gesegt is, dat de H. Staten noit dat oogwit gehad hebben van de hand tot het invoeren van een vreemde en by de Nederduitsche Gemeinte onverstaanbare taal te leenen, en dat derhalven dit invoeren van mijn werk door de Christelijke Synodus, in de plaats van 't oogwit der Heeren Staten Generaal te verydelen, daar geheel en al meê overeenkomt. Dog indien nu de broederen dit op Indiën alles geappliceert hebben, en daaruit wilden argumenteren dat, omdat haar HoogEdelheden de hand leenen tot het invoeren van een vreemde taal en een oversetting in die taal, daarom een ander predikant den Bijbel niet sou mogen oversetten in die taal die overal verstaan werd daar Christen Malijtse Kerken zijn, en waarin hy en soo veelen soo considerabele reex van jaren met vrugt gepredikt en de gemeinte Christi daar te lande gebouwd hebben, en dat een Synodus dat niet sou mogen patrocineren (gelijk dit haar Eerw. schijnen te stellen), dat sou een argument zijn 'tgeen immers niet doorgaat, en soo wijnig een Synodus dan soo een verstaanbaar oversetter kan bepalen, ten ware de Souverainen van den Lande sulx alvorens expres verboden hadden. Een saak die ik aan de geheele Christenhijd in bedenking geve.

Of sou 't, na haar Eerw. gedagten, beter zijn dat de Synodus (om haar Eerw. oogwit meer dan de sake Gods en de verbrijding van sijn eer te bevorderen) die onverstaanbare taal meê hielp invoeren, om alsoo den laatsten doodsteek [99] aan de Religie in die gewesten te geven, en 't Christendom aldaar (onder de naam van een suivere taal in te voeren) te helpen nederstorten in een jammerlijken poel van een nare en beklaaglijke duisternis? Waartoe sou, soo doende, die teedre Kerke niet vervallen, en wat wisselvalligheden sou sy niet onderworpen zijn? In vorige tijden oordeelden de Kerkenraad en d'Hooge Regering tot Batavia soo, nu weer soo, en na korten tijd sou 't ligtelijk weer wat anders konnen zijn. Wat sal dog van die gestadige verandering komen? En wat sullen die veranderingen van resolutiën voortbrengen? Doen ordonneerde men, en dat soo grooten reeks van jaren vervolgens, dat de predicanten de taal daar van gebruik leeren en daarin prediken souden, en dat is geschied by soo velen, en met soo veel vrugt, en nu wil men weer geleerd hebben een taal die onverstaanbaar is, en wil eensklaps (op 't oordeel van een man 2 à 3) afbreken tgeen met soo veel moeite van soo velen gebouwd is. Komen die mannen nu te sterven of te vertrekken, daar legt dan weer dat geheele werk. Wat kan dit anders dan een formeele verwerring geven, die nog de Ed. Compagnie nog die Christenen aldaar diend?

Gelooft zy de Heer, die de Christelijke Synodus een ander herte, een Christelijk mededoogen met die teedere Christenen, en een ooge des verstants gegeven heeft om tot in het binnenste van die saak in te sien, en meer de eere Gods (die haar te klaar daarin uitblonk) te betragten dan geloof te geven aan 't schrijven van U.Eerw., die ook tegens datgene daar 't meest op aankomt (dat namentlijk mijn taal verstaan en de hare niet verstaan werd, en nog eerst aangeleerd moet werden) in 't allerminste niet schrijven, en sekerlijk met studie dat niet eens beantwoort hebben.

Wat nu de reviseurs van mijn werk aangaat, en wie die sullen zijn, dat is een vrage die niet eens hoeft beantwoort te werden. Want wat legt daar haar Eerw. aan gelegen, die immers daarover niet souden konnen oordeelen? Die reviseurs zijn hier, en bevorens reeds van my aangewesen;[411] en schoon 'er niet een [100] was, soo is men hier nog soo verlegen van ver-

[411] N.l. Fr. Caron en Corn. van der Sluys, beiden eerder predikant te Ambon; zie hierna en doc. 290.

stant niet dat men niet een middel en expediënt sou weten te bedenken om dat werk egter secuur en wel ter drukperse te brengen. Maar nu s'er zijn, behoeft dat niet. Hoe vreemd ook die Malijtse taal, waarin ik overgeset heb, in Holland is, en hoe men bequamer mannen daarin hier te lande dan in Indiën heeft, meine ik genoeg uit het bevorens geallegeerde te blijken. Dog dat ik die revisie aan de Batavise Kerkenraad sou gewijgert hebben is een saak die noit eens te pas gekomen, nog daar, mijnes wetens, niets meer af gesproken is dan reets bevorens daarover gesegt heb. Maar dit is egter waar dat, eer ik dat gedaan had, ik dat nog wel driemaal in bedenking genomen sou hebben, en dat 'et my nu ook nog te minder beroud, siende hoe lange die versie des Ouden Testaments, sonder dat men nog eens begonnen heeft te revideren, nog in de maling blijft.

Wat die van Amboina aangaat, en waarom ik die aan haar niet gelaten heb, daarvan heb ik bevorens reden gegeven, en in 't breede opening aan de Synodus gedaan. Maar 't is immers even veel waar dat werk gerevideert werd, hier of elders, als de revisie maar goed en (om goed te zijn) in handen van mannen is die soo lange jaren als D. Caron en D. van der Sluys (welke laatste nu tot Zuilen woond) met soo veel vrugt predicanten in die tale geweest, en soo in Amboina en Ternaten als op Batavia self den dienst met genoegen en lof waargenomen hebben.

Ook willen wy wel gelooven dat U.Eerw. 'diegene, die, eenigsins de Malijtse taal kundig zijnde, van daar na 't Vaderland vertrokken zijn, wel kennen'. Dog wie en wat U.Eerw. daarmeê meenen, is dubbelsinnig. Dat niemant van haar een goet Malijts, dat is, hoog Malijts boek gelesen heeft, ja noit heeft konnen lesen,[412] sou wel konnen zijn, maar dat daaruit sou vloeyen dat het soo is, geeft geen gevolg. Hebben sy noit geen goede lage Malijtse (dat is by idereen verstaanbare) gedrukte boeken gelesen, ende en zijn die niet goed omdat sy met geen Arabische letter geschreven, en in 't [101] oog van een hoog Malijer niet wel gespeld en niet met verhevene en nette spreekwijsen opgecierd zijn? Seer wel, wy staan dat toe, maar seggen evenwel dat sy goed zijn voor diegene voor welke dat sy geschreven zijn, ja voor haar oneindig beter dan die hooge en in de suivere taal geschreve boeken, vermits sy die niet souden konnen lesen wegens d'Arabische letter waarin sy zijn geschreven, en die, al lasen se die prompt, niet souden konnen verstaan.

Wij staan U.Eerw. ook toe, dat sy 'te samen even krom spreken, en datse alle met dieselven euvel besmet zijn', maar seggen ook dat alle Malijtse Christenen in Indiën dieselve kromme taal spreken, en ook met dieselven euvel besmet zijn. Is 't ook niet beter met een kromme taal te spreken de menschen regt voor God te maken, dan met een regte en suivere taal te spreken datgene dat alreeds soo verre regt was weer krom te vreeken?[413] Ende en sou dat niet belachelijk zijn, indien een liefhebber der Hoogduitsche taal van de predikanten die hier Nederduitsch prediken, omdat sy geen suiver Hoogduitsch spraken wilde seggen: 'sy spreken samen even krom, en zijn alle met denselven euvel besmet?' Even of sig de Nederduitsche predikanten daar wat aan souden kreunen, als sy van haar gemeintens maar grondig en wel verstaan werden.

Indien die kromme taal soo bespottelijk, lasterlijk en veragtelijk, en die suivere soo prijsensweerdig is, hoe komt dan dat men toegelaten heeft, soo veel jaren agter den anderen, daarin te prediken? Hoe dat die niet agter de bank geworpen, en in haar geboorte gesmoord is? Moet het niet desperaat met het invoeren van een taal zijn die ten allerhoogsten onder dat heel Christendom maar twee à drie predikanten kennen?

Wat verbetering men van diegene die soo lang uit Indiën geweest zijn, te wagten heeft, is een saak die, haar Eerw. immers niet bekend zijnde, haar Eerw. wat praecipitant [102] en

---

[412] Zoals gesteld in de brief van kkr Batavia aan de Synode van Noord-Holland, 15 november 1697 (hiervoor, doc. 285).

[413] 'Vreeken': wrikken.

met praejuditie doet oordeelen, om in andre daarvan dat selve praejuditie tegen de soodanige te leggen, daar nogtans die sake te sijner tijd sal konnen blijken.

Dat nu haar Eerw. de Christelijke Synodus versoeken 'wel toe te sien, dat mijn werk niet overkome 'tgeen de 4 evangelisten en de 50 Psalmen, door d'Heeren Hasel en Ruyl overgeset en by Heurnius (volgens voorgeven) soo mishandeld, overgekomen is', is een vermaning die hier niet sluit. Vermits die Heeren (na 't schrijven der broederen) in 't beste, dat is in 't hooge en suivere Malijts geschreven hebben, en dat werk (te voren onverstaanbaar wegens sijn suiverhijd en nethijd) door D. Heurnius tot laag en voor de Malijtse Christenen verstaanbaar Malijts gebragt is.

Hoe kan dat nu slaan op mijn werk, 'tgeen in 't laag Malijts verveerdigd is, en door predikanten in dieselve taal ervaren voor desselfs druk sal gerevideerd werden? Maar wat het Portugesche N. Testament van D. Ferreira aangaat, daarvan sal ik liever niet met allen spreken, hopende nog vreesende soo ongelukkig niet te sullen zijn als sijn Eerw., omdat ik self hier in loco,[414] en 'er by ben; en omdat ook hier die redenen die sijn Eerw. veel wederweerdigheden en lang talmens met sijn werk gegeven hebben, na alle apparentie sullen ophouden, of ten minsten ons debvoir daartoe doen.

Dat nu haar Eerw. soo authoritative aan een Synodus (als dit vast stellende) vragen: 'meinen U.Eerw. dat 't hier beter gaan sal?' en by vervolg van haar swacke redenering 'er dese conclusie niet duister uit trekken: 'dat 'et hier niet beter gaan sal', en dat om die elendige en vergesogte redenen die haar Eerw. van dese hare stelling geven, dat, seg ik, is een voorbarighijd en een praejuditie, 'tgeen by idereen soo klaar sal uitsteken, dat het byna niet eens noodig is daarop te antwoorden. Want is 't een vast gevolg, omdat het daar en daar en doen niet wel was, dat het hier en nu niet beter sal zijn? En is 't ook een vast gevolg dat die die laatst uit Indiën gekomen is, het beste de Malijtse taal verstaat, en dat [103] die 'er een jaar uit vertrokken is,[415] die vastelijk niet beter dan de later vertrokkenen verstaat?

Broeders, het was te wenschen dat daarmede de hevigheden ophielden, maar het schijnd daar moet tot slot van de reden nog een herhaling van die woorden 'kromme stijl', die 'ergerlijke en Godslasterlijke maniere van spreken', wesen. Dog ik sal dat (als genoeg daarvan gesegt hebbende) geduldig passeren, heel weinig vreese voor 't supprimeren van dat werk, als 't eens sal gedrukt zijn, veel min bekommering voor 't doen van onnoodige onkosten hebben, en my seer wijnig kreunen aan die ongegronde en onredelijke lasteringen dier vijanden van Gods Woord, hopende dat sy door 't selve nog eenmaal getrokken en tot dat wonderbaarlijk ligt 'tgeen ons bestraald sullen overgebragt werden.

Dat nu haar de Eerw. Synodus raden mijn werk door my te laten revideren, dat werd by my niet opgenomen soo als dat haar Eerw. schijnen te meinen. Maar beter sal 't zijn dat te laten revideren door andre buiten my, konnende egter samengaan dat ik daarover, nevens haar Eerw., als consulerende en raisonnerende spreek en conferere. Indien ik nu ook 't Malijts dat ik geleerd heb daarom minst sal vergeten hebben omdat ik laast uit Indiën gekomen ben, soo sal D. Van der Sluis, voorleden jaar en alsoo lang na my uit Indiën gekomen, nog minder het Malijts dat sijn Eerw. gekend heeft, vergeten hebben, en alsoo te beter in staat zijn van de revisie by te wonen. Maar mijn versie derwaarts over te senden, opdat haar Eerw. souden mogen sien hoedanig die gesteld zy, is, schoon het allerlaatst in den brief komt, wel het eerste in haar Eerw. gedagten geweest en sou, na my dunkt, allermeest en allereerst van haar Eerw. behagen zijn, en ik geloof dat haar Eerw. dan met'er daat souden doen 'tgeen haar Eerw. nu maar alleen met haar schrijven doen. Door wat bril haar Eerw. mijne versie souden sien, en van derselver gesteltenis oordeelen, sal een ygelijk

---

[414] Ter plaatse. Betreffende de gang van zaken bij de revisie van het Portugese Nieuwe Testament, zie hiervoor, aantekening bij het laatste gedeelte van doc. 285.

[415] N.l. ds. Van der Sluys, in 1697 uit Batavia naar Nederland vertrokken.

die sig haar talent in de hooge en lage Malijtse taal maar eens te binnen brengt, ligtelijk [104] bevroeden.

Wij danken dan de Christelijke Synodus, die dat anders heeft gelieven te apprehenderen, en wensche van herten dat het daarby blijve. En gelijk ik de broeders op Batavia de vrijhijd van handeling ontrent de oversetting in 't hoog Malijts, volgens 't gesegde, geerne wil aanbevolen, en sijn loop laten, also versoeke dat haar Eerw. ook my die vrijhijd ontrent mijne versie in de lage Malijtse taal en deselve haren loop gelieven te geven, van herten wenschende dat daarover niet meer op diergelijke wijse geschreven mag werden, opdat ik niet verpligt werde daar weêr op te antwoorden.[416]

288. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 27 september 1698.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 319-327.[417]

Eerwaarde, godzalige – – –

In onse kerkebrief van den 12den mey,[418] tot geleyde van D. Petrus van der Vorm en bij gelegendheyd van desselfs vertrek aan U.Eerw. geschreven, hebben wij ons antwoord op U.Eerw. letteren van den 18de januari moeten uitstellen, dewijl wij ons noch niet in staat vonden (gelijk wij daar vermeld hebben), U.Eerw. versoek te konnen voldoen om onse consideratiën over het schrijven van d'Eerw. Noord-Hollandse synode wegens d'oversettinge des Ouden en Nieuwen Testaments van D. François Valentijn, beneffens U.Eerw. antwoord, mede te geeven. Waartoe d'extracten, raakende die saak, soo uyt de brief van d'Eerw. synode van den 6de augustus[419] als uyt d'uwe van november des verleden jaars[420] in antwoord op deselve, aan ons zijn overgesonden, waarvoor wij U.Eerw. bedanken, met betuyginge dat wij ons niet hebben konnen ontrekken, ons (allenthalven gering) oordeel mede te geeven, en is derhalven eenpaarig goedgevonden in dese gewigtige en billike saak, welke ook dese kerken voornamentlijk raakt, niet stille te zijn.

Dese saak van D. Valentijn nu in zijn gevolg siende, brengt ons seer in verwondering, alsoo ons doe niets minder te verwagten scheen als dat, immers niet als dese vergadering met soo veel regt en reden haare aanmerkingen sond aan U.Eerw. over dat gerugte 'twelk D. Valentijn van sijne oversettinge des Ouden en Nieuwen Testaments maakte, welke (maar weynig voor zijn vertrek naar Batavia) seyde dat omtrent geheel voltrokken hadde, hetgeen wel nauwlijks bij yemant, het gewigte van die saak kennende, geloove vond, dewijl daartoe te veel arbeyd en kennisse wierde vereyscht dan dat soo een werk soo stil en onbekend of inderhaast slechts hadde konnen geschieden, en vermoedelijk noch veel minder ware gedaan, dewijl men van die saak nauwlijks voor het laatste van zijn vertrek van hier hadde gehoord. Maar alsoo dat gerugte bij dese en geene doe ter tijd onder de hand vermeerderde, scheen het soo dat zijn Eerw. mede niet wilde ontgaan daarvan selve te spreken, en sulks aan dese vergadering (wel weetende dat men door dat gerugte reeds op sijn hoede en opgewekt was) bekend te maaken, met versoek aan dese vergadering dat zij een favorabele attestatie

---

416 Volgen extracten uit brieven betreffende deze zaak uit de periode 1656-1697 (blz. 105-119) en vier ongepagineerde blz. errata.

417 In het archief van de classis Amsterdam, SAA 379, inv. nr. 187, bevinden zich enkele extracten van deze brief, alle van de hand van de Bataviase predikant Jacobus op den Akker. Op fol. 102-112 de tekst minus de laatste twee folio's; op fol. 114-117 een extract van dit extract; op fol. 118-128 een (op een enkel woord na) identieke kopie van het extract op fol. 102-112.

418 Zie hiervoor, doc. 286.

419 De brief van 6 augustus 1696, zie hiervoor, aantekening bij het slot van doc. 285.

420 Zie doc. 285.

wilde geeven tot aanbeveelinge van zijne oversettinge des bijbels in de laage Maleytse taal (welke sijn Eerwaarde seyde dat van hem bijna in 't geheel gemaakt was), doch sonder die oversettinge in de vergadering te brengen. Welke dan van ons, als een billike saak zijnde, geëyscht en versogt wierde, en dat zijn Eerw. die op onse tafel beliefde neer te leggen, opdat men na vereyschte lecture volgens bevindinge een attestatie konde verleenen, waartoe niemant der leden ongenegen was, maar alle getuygden eenpaarig dat zij bereyd waren (mits na een behoorlijke visie) daarin soodanig te attesteeren als men na consciëntie bevinden soude te konnen doen. En dat wij met hertelijke blijdschap zijn Eerw. versie soo veel liever souden ontfangen als se tot meerder stigtinge soude bevonden werden te weesen.

Doch zijn Eerw. had daarin geen zin, en declineerde sulks, betoonende daarin opentlijk en met'erdaad hoeseer hem de stigtinge deser kerken ter herten ging, en wat een goed vertrouwen selve hadde van zijne versie, met die aan het licht der beproevinge en der onderscheydinge te ontrekken. En geen wonder, alsoo zijn Eerw. wel wiste wie van de stigtinge deser gemeynten met'erdaad het meeste werk maakte, of de vergadering, of zijn Eerw., die dan ook wel soude bevonden hebben of gemelde oversettinge een verstaanbaarder taale voor het gemeen was dan die men tegenwoordig hadde, of die men met gemeen versoek van Batavia tegemoet sag,[421] konnende allenthalven hier van de zijne wel best oordeelen, en of se soodanig was dan niet.

Maar hoedanig die is, of niet, is bij ons onbekend, alsoo se niet gesien hebben, en die ons geweygerd is, hetwelke, als seer onbillik zijnde, ons ook t'eenemaal vreemd te vooren kwam, nauwlijks weetende wat daarvan te denken ware, alsoo die ons met geen regt ter weereld konde werden geweygerd, voor welker kerken (soo men seyde) die voornamentlijk gedestineerd was. En dat soo veel te meer als men voorgaf dat die versie een verstaanbaare goede taal voor het gemeen was, en wilde dat die hier van een ongelijk grooter dienst en meerder nuttigheyd soude bevonden worden dan een oversettinge in de goede, (hier gesegd) de hooge Maleytse taal, daarvan wij hier seker niet onkundig behoorden te weesen, en nog veel minder geacht werden onwillig om hier de meeste nuttigheyd met al ons vermogen te bewerken, en dese kerken toe te brengen, welke de Heere en Opperste Herder der schapen ons heeft toevertrouwd, oversulks behoorde ons die soo veel te minder sijn geweygerd.

En daarom sijn wij ook verpligt geweest op onse hoede te zijn, en U.Eerw. doe te moeten waarschouwen voor hetgeene soo bedektelijk ondernomen wierde, en men ons tegen regt en reden onthield te sien, gelijk in onse brief aan U.Eerw. doe gescheven hebben.[422] Doch als wij in het volgende jaar, na het vertrek van D. Valentijn, uyt U.Eerw. brief aan dese vergadering verstonden dat deselve weygeringe aan U.Eerw. was gedaan, heeft het ons doe toegescheenen dat zijn Eerw. wel van voorneemen mogte zijn die noyt aan het licht te willen geeven, dewijl 't alsdan nooyt aan een toetse soude behoeven te onderwerpen, welke hij genoeg scheen te willen ontgaan ter plaatsen daar die allenthalven moeste werden gesogt. Ook daghten we dat gemelde versie even daarom in het vaderland niet wel aanneemlijk konde zijn.

Maar dese extracten bovenvermeld, aan ons gesonden, doen ons nu wel anders sien, en dat d'oversettinge van D. Valentijn desniettemin gepresenteerd is aan d'Eerw. Christelijke synode van Noord Holland, maar ook bij deselve is aangenomen, met een loftuyginge, en om gerecommandeert te worden aan de Heeren Majores tot de druk, waartoe reeds doe het geheele werk gereed lag.[423] En dat niettegenstaande geen eene attestatie, of van U.Eerw. vergadering, of van d'onse, of van yemand anders in 't particulier, selfs niet, soo veel wij nu zijn komen te weeten, daarbeneffens is gegaan, ja wel het tegendeel. Hetwelke wij niet

[421] N.l. de vertaling-Leydecker-Van der Vorm.
[422] Kkr Ambon aan kkr Batavia, 29 september 1694 (hiervoor, doc. 270).
[423] NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland 7, acta synode van 1696, art. 1.

gelesen hebben dan met verwonderinge, meenende dat geen werk soo veel voeten in d'aarde hadde dan een oversettinge des bijbels, en eer die kon werden aangenomen daarvan al de sekerheyd, gelijkformigheyd en naukeurigheyd bevorens moeste zijn genomen, en insonderheyd dese (van soo verre komende) van alle soodanige attestatiën daartoe vereyscht, wel en deugdelijk weesen voorsien, en voornamentlijk van die kerken voor welke deselve met dat oogmerk en eynde overgeset was, eer dat deselve voor dat alles weerdig te houden was tot de drukpers. Waarin omtrent theologise boeken met sooveel nauwkeurigheyd en toesigt in het vaderland werd gehandeld, en selfs omtrent de nieuwe drukken van de Nederlandse oversettinge, hetwelk onses erachtens hiervoor al geen minder plaatse heeft, alsoo niemant der gemeynte deselve met het Nederduytsch, wij laaten staan met de grondtext, kan vergelijken.

Want wat die attestatiën aangaat welke D. Valentijn hier geligt heeft van eenige meesters en landsgrooten, alsof die strekten tot aanbevelinge van zijne oversettinge, is dat voor ons geheel anders gebleken, na een gedaan ondersoek aan alle die meesters welke noch op dese eylanden van Amboina in leven zijn, tot 15 persoonen toe. Alle dese lieden zijn bij ons, met voorkennisse van den Edelen Heer gouverneur, expres opontboden om voor den kerkenraad te verschijnen, alwaar zij ook alle gekomen zijn, teneynde om over die bovengemelde attestatiën soodanig en opregtelijk in consciëntie te verklaaren als die saak geschied was. En wierde haar voorgehouden, of D. Valentijn ooyt een attestatie van haar hadde gevorderd? en antwoorden: ja, en dat sij ook eene aen zijn Eerw. hadden gegeeven. Wederom gevraagd zijnde of zij wel wisten wat attestatie van haar gevergd was, etc., en waarin die bestond, soo hebben zij daarop geantwoord, hoofd voor hoofd, in onse vergadering staande, dat zij noch seer wel bewust waren dat zij eene gegeeven hadden, op zijn Eerw. speciaal versoek, en dat dat versoek hadde bestaan hierin: hoedanig sich in desselfs visiten onder haar had gedragen, en aangaande zijne neerstigheyd, daarbij noch wel duydelijk voegende dat, bijaldien zij (de meesters) yets tegens hem te seggen hadden, het nu de tijd was om sulks te doen, en niet hierna, als hij vertrokken was. Waarop zij verklaarden te hebben geantwoord dat zijn Eerw. bij haar was geweest en de visiten hadde gedaan als andere predikanten, en een seer goed Heer was etc., gelijk zij gewoon sijn wel tegens andere als predikanten te seggen, die zij altoos niet geerne souden mishaagen. Daarop wierde haar wederom gevraagd of zij dan geen andere attestatie aan zijn Eerw. gegeeven hadden, en besonder, of zij niet eene ondertekend hadden strekkende tot aenbeveelinge van een oversettinge des bijbels welke D. Valentijn soude gemaakt hebben. Hierop verklaarden se wederom, hooft voor hooft, dat D. Valentijn sulks haar nooyt gevergd hadde, en dat zij ook nooyt gedagt hadden sulks te doen, veel min dat ooyt gedaan souden hebben.

Ook waren 'er verscheydene welke niet eens wisten dat zijn Eerw. de bijbel had overgeset. Andere waren 'er nochtans onder dese, welke seyden dat D. Valentijn haar twemaal, eens uyt Genesis en eens uyt Exodus, op verscheyden tijden hadde laaten voorlesen door een meester Jan Lucasz (welke zijn Eerw. besonder bekend is, en doe meester was in de school van Mardhika aen 't Casteel Victoria en nu tegenwoordig tot Siri Sorri op 't eyland Honimoa), na welke voorlesinge haar gesegd wierde dat dat zijn Eerw. oversettinge was, en gevraagd, of zij die verstonden, hetwelke zij beantwoord hadden, met ja, een weinigje, soo wat heen, hier en daar een woord. Sonder doe, of daarna, eens om daarvan een attestatie te geeven hadden gedacht. Hetwelke zij alle in consciëntie en in de vreese Gods hebben verklaard dat soodanig de opregte waarheyd was als zij nu voor dese vergadering attesteerden. Aldus gedaan in onse vergadering den 9^{den} july 1698, alwaar doe verscheenen de meesters van het eyland Ambon selve, onderscheyden in de custen Leytimor en Hitoe, omdat alsdoe die van de buytenplaatsen noch niet konden komen, belet door de regentijd en het weer.

En zijn daarna verscheenen de meesters van de buytenplaatsen, in een twede sessie, in onse kerkenraad gehouden den 2^{den} september, te weeten die van Haroeko, Honimoa,

Nussalauwt en Ceram. Doemaals sat in onse vergadering onder de inlandse ouderlingen eene tegenwoordig, genaamt David Dias, orangkay van Ema etc., welke getuygde dat hij mede eene attestatie hadde gegeeven aan D. Valentijn, doch geen andere als even soodanig waarvan de meesters voor dese vergadering haar getuygenisse hadden afgelegd, siende aleen op de visites van zijn Eerw. en op desselfs gedrag onder haar, en niets minder dan tot aanbeveelinge van een oversettinge des bijbels, alsoo datselve niet eens gevergd was. Dese orangkay had met D. Valentijn als ouderling de visites gedaan, en zijnde een verstandig man onder dese lieden, en daarbij deugdsaam, hadde ook desselfs manieren van doen maar al te wel gesien, en was daarom dit getuygenisse soo veel dienstiger van hem ingenomen dan dat ander, gelijk we wel konnen denken. Ook merkte deselve aan, beneffens veele andere, dat soo een attestatie van niemant geëyscht was als zijn Eerw. van haar had gedaan, en dat het haar vremd dagt waarom D. Valentijn aleen en niet andere predikanten sulks mede gedaan hadden.

Waarvoor nu die attestatiën te houden zijn, op welke sich D. Valentijn voor d'Eerw. synode beroepen heeft, en welke dese meesters souden hebben gegeeven, behoorde men uyt d'attestatiën deser lieden, voor een kerkenraad en niet uyt vreese voor privaate persoonen gedaan, met sekerheyd te konnen oordeelen, en die te gelooven. En hieruyt soude wel behooren te volgen dat D. Valentijn geene soodanige attestatiën hadde welke zijn Eerw. oversettinge op eenigerhande wijse kan recommandeeren (of daar moeten noch andere persoonen toe behooren, van welke wij niet zijn komen te weeten), alsoo dese lieden vrijelijk ende opregtelijk hebben getuygd dat zij niet eens aan een oversettinge hadden gedacht, noch dat zijn Eerw. die eens soude hebben gevorderd. En bijaldien doch zijn Eerw. soodanige heeft, op wat wijse moeten die niet al genomen zijn, en waarvoor dan te houden?

Wij hebben niet voor te melden met wat omstandigheden van tijd en plaatsen die attestatiën van dese en geene, wederom op een ander tijd, van twe à drie te samen, en somtijds een lange tijd na den anderen gegeeven zijn, en dat op verscheyden plaatsen, en dese op wit papier, en geene anders hebben getekend, wederom sommige op d'eerste, en andere op de twede en derde aanspraak, en in de visite, op de negrijen, of in zijn huys versameld, waarvan wij niet anders sullen seggen als dat eeniglijk verhaalen. Opdat men van ons niet soude denken alsof onse meeninge eenigsins was hierbij saaken te voegen welke het gedrag van zijn persoon onder ons andersins souden raaken. Alsmede omdat wij niet gelooven dat men op dese attestatiën sal staan, of die houden alsof se bondig[424] waren, dewijl die geen gewigte bij de saak konnen brengen, al waren se selve met de beste intentie gegeeven, en volstrekt soodanig dat se sagen op d'oversettinge, en op de nuttigheyd desselfs onder dese gemeynte, dewijl in desen noch de nuttigheyd noch de nootsaaklijkheyd van een oversettinge hier in verschil komt, maar wel of D. Valentijn zijn oversettinge, en zijn voorgeeven van de verstaanlijkheyd desselfs bij de gemeynte, soodanig is. En indien soo, of die taal dan voor een Maleytse taal te houden soude zijn, en de woorden daarin gebruykt wel bekwaam souden zijn een gesonde zin en een regt verstand van de goddelijke waarheyd te geeven, en die wel uyt te drukken? En daartoe hebben hier de meesters geene bekwaamheyd ter weereld, wij laaten staan de landgrooten, namelijk om daarvan te oordeelen. Ook is dat Maleyts daartoe t'eenemaal onbekwaam, en dat is 'twelke U.Eerw. klaar en overvloedig hebben getoont uyt d'oversettingen die wij van D. Brouwerius etc. hebben, welk Maleyts maar aleen van den inlander geleerd zijnde, ook maar aleen van haar verstaan werd, volgens de gemeene trant, konnen ook daarna van geen beter oordeelen als die, of sullen ook daadelijk buyten het laag Maleyts gaan. Welke dan niet anders zijnde dan een seer ondeugende taal, op geenderley wijse behoorde gebruykt te werden tot d'oversettinge van den bijbel dan bij gebrek van een

[424] Bindend, zekerheid gevend.

beter, en kan dan nu allenthalven geen plaatse hebben, daar men niet aleen beter weet, maar reeds soo lange al aan besig geweest is, en soo verre gevorderd.[425]

En nadat wij U.Eerw. hiermede duslange hebben opgehouden, souden wij het voor ons hierbij konnen laaten, onder betuyginge dat wij U.Eerw. aanmerkingen op yeder point van d'Eerw. christelijke synode gegeeven van soo veel kragt en waarheyd bevinden, dat wij deselve volkomen toestemmen, en ons daarmede conformeeren, als waarin de geheele saak naukeurig verhandeld is, waaraan wij ons ook geheelijk gedragen. En zijn niet sonder hoope dat die van een gewenschte uytwerkinge in het vaderland sullen weesen.

Sullen aleen hier bijvoegen onse aanmerkingen, soo op de vergelijkinge van de laage en hooge Maleytse taal met de Hoog- en Nederduytse als op dat seggen waarin men voorgeeft alsof die taal (welke hier in 't gemeen gesproken werd) soo gemeen was als men voorwend. Waaruyt vervolgens wel sal komen te blijken of de nuttigheyd in 't onderscheyd der hooge en laage Maleytse taal, en dat voor de laatste, soo wel is waargenomen als D. Valentijn wil doen gelooven.

Wat nu de vergelijkinge aangaat welke gemaakt werd tusschen de Hoog- en Nederduytse taal met de hooge (of goede) en laage (of ondeugende) Maleytse taal, en soo als die hier gesproken werd, wij houden het daarvoor dat dat onderscheyd niet sonder goed overleg in dier voegen in het vaderland word uytgestrooyd, en selfs aen d'Eerw. synode mogelijk soodanig voorgedragen is, 'twelk men hier ook wel voorgewend heeft, niet om de gelijkheyd, welke daarin niet en is, alswel om het besonder oogmerk dat men daarin voorheeft, namelijk, te doen gelooven en vast stellen de noodsaaklijkheyd van een versie in de gemeene Maleytse taal, en dat die hier als de gemeene taal sekerlijk de beste is, soo ook opdat het besluyt tot de noodsaakelijkheyd van die versie op dat fondament te gemakkelijker soude volgen, hoedanig het mogelijk ook gegaan is. En indien het 'er soo mede gestelt ware, was de saak ook tegelijk van soodanigen insien. Want, bijaldien de gemeene Maleytse taal, welke hier gesproken werd van Hollanders, Amboineesen, Makassaren en Chineesen, soodanig hier was als de Nederduytse taal in Nederland, of de gemeene en eygene taal des lands selve, of ten minsten bijna zoo gebruykelijk als een eygene gemeene landtaal, en dat de hooge (soo genoemde) Maleytse taal hier bij de meesters en de landgrooten wierde geleerd en gesproken omdat se niet aleen in haar soort een goede, maar besonder omdat se een ongemeene taal is, om welker ongemeenheyd de Hoogduytse taal bij de grooten en aan de hoven in het vaderland werd gebruykt, en om niet met het gemeen deselve taal te spreken, dan soude het wel haast te vinden zijn welke oversettinge niet aleen behoorde voor te gaan, maar ook noodsaakelijk was. Want dan soude de proportie van d'eene en d'andere waarlijk seer ongelijk zijn, en de gemeene verstaanbare taal sekerlijk behooren voor te gaan, en dat soo veel te meer als de gemeene doch van allen verstaan werd, en die hooge vremde aleen maar van weynige, gelijk het met dat onderscheyd van de Hooge en Nederduytse taal in Nederland is gelegen. Maar, hoedanig het met die saak is gelegen toonen U.Eerw. ten vollen overvloedig, en klaar, en waarbij wij niets hebbben te voegen, en gelooven dat die reedenen haar Eerw. in het vaderland geheel sullen voldoen.

En seker, anders soude U.Eerw. swaare en moeyelijke arbeyd en ons aller oogmerk wel kwalijk aengelegd zijn, alsook onse hoope wel ijedel, immers van weynige nuttigheyd voor dese kerken, indien wij daarvan niet meerder te verwagten hadden. Maar hebbende een goede grond van hoope op een algemeene nuttigheyd welke van dat groote werk sal voortkomen, na welkers voltooyinge wij hier seer verlangen en waarvan wij alle jaaren in onse brieven aan U.Eerw. melden, soo verwagten wij hetselve met lijdsaamheyd. En ten anderen, wat de uytgestrektheyd van de laage Maleytse taal aangaat welke hier gesproken werd, welke men voorgeeft dat soo wijd en breed gaat alsof 't daar mede was evenals met de

[425] N.l. de vertaling Leydecker-Van der Vorm.

Nederduytse taal in Nederland, is wel een klaar bewijs van onkunde van de staat der taalen in dese landen, maar ook een voorgeeven in allen die hier ooyt geweest zijn dat seer onwaar is, en misleydende.

En inderdaad, wij souden wel willen weeten op wat grond men soomaar vaststeld dat d'inlander hier sooveel als een algemeene kennisse heeft van de Maleytse taal, selfs van die hier gesproken werd (buyten dese en geene woorden, welke in den borgerlijken handel gebruykt werden, en zij, doch niet alle, door gewoonte hebben leeren spreken). Wij weeten immers wel hoe gebrekkelijk die hier is, en dat 'er noch seer veele zijn welke se niet eens en kennen. Also ook dat, dewijl men alles aleen maar pleeg van buyten te leeren in de godsdienst, daardoor ook het gebrek (in die taal selven) soowel heerscht in de onkunde van woorden als saaken, 'twelk noch bij al te veel oude meesters plaatse heeft om dat niet te weeten, wij laaten staan bij het gemeen. Ook moet men sich geene inbeeldingen maaken alsof de landgrooten hier een hooger en ongemeener taal spreken dan het gemeen doet, want die lieden en verscheelen hier niet soo veel, na de weereld, dan de grooten en gemeene op Java, Sumatra etc. andere gewesten in Indiën wel doen, wij swijgen van die in het vaderland zijn. Hoedanig een concept hier geen plaatse heeft, want dat verschil is hier niet veel. Ook spreken hier de grooten vooral geen beter taal dan de gemeene, en dewijl de Maleytse taal hier bij de Amboineesen een vremde taal is, even soo is se voor haar, gelijk voor de Hollanders en Chineesen, maar een noodhulp, om daardoor met d'een en d'andere te spreken. En dewijl zij dat in weynige gelegentheden nodig hebben, gebruyken se die taal ook niet meerder dan noch aleen om de godsdienst, waarom zij die gemeenlijk leeren. Als nu een Amboinees met een Amboinees spreekt, soo gebruykt hij niet de gemeene Maleytse, maar d'Ambonse taal (die niemand onser verstaat), en niet een woord Maleyts. Ook en spreekt geen Hollander met een Hollander Maleyts, maar Nederduyts, noch een Chinees met een Chinees anders dan zijn taal, waeruyt nootsaakelijk volgen moet dat 'er niet aleen een vermengde, maar ook seer gebrekkelijke taal gesproken word, en na de natiën zijn seer verscheyden, gelijk in U.Eerw. antwoord klaarlijk is aangeweesen. En soo volgt ook dat die op verre na soo gemeen niet en is, of soo wel verstaan werd, als men voorwend, hetwelk men hoe langer hoe meerder komt ontwaaren, hoe men verder van het Casteel komt af te gaan. Tegen welk gebrek men hier al lang op middelen bedagt geweest is om dat door onderwijs niet aleen voor te komen, maar ook te verbeteren in de taal selfs. Doch het beliefde D. Valentijn op d'oude voet maar voort te gaan (welke inderdaad verreweg de gemakkelijkste is), en voor d'andere de moeyte te laaten, welke daarmede (besonder na zijn Eerw. vertrek) onophoudelijk en eenpaarig zijn voortgevaaren, en daarin zedert soo een nuttige en vermaakelijke voortgang onder veele hebben gemaakt in het aanleeren van de goede Maleytse taal, dat wij het niet sonder genoegen sien, ook dat de lust noch dagelijks vermeerderd door de geduurige oeffeningen en catechisatiën, aan de meesters en andere, soodat D. Valentijn selve met verwonderinge de voortgang (indien hier ware) soude konnen aenschouwen, en dan ook meteen soo veel beter ontwaren met wat onregt dat werk soo lange hadde tegengestaan. 't Welk bijaldien zijn Eerw. mede met soo veel ernst hadde believen voort te setten, en daartoe geene arbeyd en moeyte beneffens andere hadde ontsien, soude men al lang daarvan de vrugten hebben geplukt, en met'erdaat veel meerder tot d'opbouwinge en stigtinge deser christelijke kerken hebben bijgebragt, en dan ook soo veel minder attestatiën behoefd.

Dit hadden wij, Eerw. medebroeders, over dese saaken te schrijven, ons voorts (gelijk wij reeds gesegd hebben) geheel conformeerende met U.Eerw. antwoord aan d'Eerw. christelijke synode gesonden, in hoope zijnde dat U.Eerw. daardoor niet sullen aflaaten van het groote en goede werk hetwelk wij hier, in uwe oversettinge, tot een algemeene stigtinge verwagten, en besondere aanwas van kennisse, geloove en het oordeel des onderscheyds, opdat zij vrugtbaar mogen zijn in alle godzaligheyd, maar dat werk in alle yever, onder des Heeren zegen, ten eynde brengen. Ondertusschen bidden wij dat God D. Leydecker in

gesondheyd wil bewaaren, en met genoegsaame kragten voorsien om dien arbeyd met lust te eyndigen. Wij versoeken dat onse langheyd in desen U.Eerw. niet mishaagen mag.

Met genoegen lasen wij in U.Eerw. letteren de welstand van desselfs kerken, en van U.Eerw. in het midden derselver. Wij bidden God dat hij uwe persoonen alle genadelijk daarin wil bewaaren, versterken, en uwen arbeyd meer ende meer voorspoedig maaken, tot welvaaren van dat Zyon waarover u de Heere gesteld heeft. Wij hoopen mede dat D. Adrianus Bakker,[426] welke na het vaderland vertrokken is, reeds al behouden in hetselve sal zijn gekomen, beneffens de geheele retourvloot. En bedanken U.Eerw. voor de bekendmaakinge van de toestand der kerken om de west,[427] en wenschen van herten dat se lange in een goede staat mogen continueeren, alsmede voor de mededeelinge van de staat des vaderlands, waaromtrent onse hertelijke sugt is die aangenaame tijdinge eens te mogen hooren dat daar een vaste en bestendige vrede eenmaal mag geslooten zijn, soo tot welvaaren van den gemeenen staat als tot beste van de kerke Christi.[428] Wat ons en onse kerken aangaat, dese zijn hier noch in een redelijk toestand, waarvoor God de Heere gedanct zij, en gebeden die langs soo meer te willen heyligen, en geeven dat haar toenemen in alle godzaligheyd, liefde en vrede openbaar mag zijn. Word noch bediend aan het Casteel door D. Nicolaas Hodenpijl, welke met de chialoup Ceram, volgens permissie van haar HoogEdelen, tot U.Eerw. staat over te komen om te sien of daar zijn oogmerk tot een waarde ega soude mogen bereyken, waartoe wij zijn Eerw. alle zeegen en voorspoed wenschen, opdat ons, en dese gemeynte, haast weder mag gegeeven werden. Voorts Hermannus Kolde de Horn, welke alsnoch blijft persisteeren bij desselfs versoek aan haar HoogEdelen om zijne verlossinge van hier na Batavia, meteene U.Eerw. versoekende dat doch in zijne saake hem de behulpsaame hand gelieven te bieden, en zijn versoek aangenaam te maaken bij haar HoogEdelen, alsoo reeds al vijf en een half jaar in Ambon geweest is, beneffens D. Petrus Bierman. Welke beyde in die tusschentijd dat D. Hodenpijl na Batavia vertrokken sal zijn hier niet aleen de diensten in beyde de kerken sullen moeten waarneemen, maar ook nog de visiten van dit eyland en de buyteneylanden, Boero, Manipa ende Bonoa, waardoor inderdaat onse dienst hier seer verswaaren sal, en waarbij noch waarschijnlijk tot onse last sal komen de visite van het eyland Haroeko etc., bijaldien de togt van D. Ludovicus de Mey zijn voortgang heeft, welke door ordere van d'Ed. regeeringe alhier geordineerd is na Banda te moeten vertrekken, om daar de kerkendienst soo lange waar te neemen totdat zij van Batavia wederom sullen weesen voorsien, bij gelegendheyd dat de Agtb. regeeringe van Banda D. A. Feylingius volgens permissie na Batavia dimiteeren, en dat D. de Graaf overleden zijnde, haar kerken t'eenemaal souden zijn ontbloot van een leeraar, oversulks aan dese regeeringe om een predikant na derwaarts te willen senden, geschreven hebben.

Hierom versoeken we U.Eerw. hulpe, en dat we haast wederom met wakkere mannen mogen werden bijgesprongen, en dat D. Hodenpijl met den eersten wederom mag keeren, tegelijk met D. Crul,[429] van wiens dienst en hulpe wij tegenwoordig al ontset sijn. D. Christianus Fredericus Nucella continueerd noch op Honimoa, en soodanig als wij jongst geschreven hebben,[430] mede in de Maleytse taal. En wij alle zijn noch, door des Heeren genaade, in een redelijke gesondheyd (hebben echter van terzijden gehoord dat D. Ludovicus de Mey, in een korte tijd, wat schielijk onpasselijk is geworden). Ondertusschen continueeren wij in onse oeffeningen en catechisatiën aan de meesters en de gemeynte, hoopen dat God ons werk sal zeegenen, tot opbouwinge van dit swakke Christendom en tot

---

426 Arr. Batavia 1685, predikant in Zuid-India, 1690-1697 predikant te Batavia.
427 In het westelijke gedeelte van het VOC-gebied.
428 Op 20 september 1697 was de Vrede van Rijswijk gesloten, die de Negenjarige Oorlog beëindigde.
429 Hero Crul (Crullius, Krul), arr. Batavia september 1697, bestemd voor Ambon maar daarvan vrijgesteld, 1699-1722 predikant te Batavia.
430 Brief kkr Ambon aan kkr Batavia, 12 mei 1698, zie hiervoor, doc. 286.

gewinninge veeler zielen onder haar. En word ondertusschen mede het onderwijs in de Maleytse taal door H. Kolde de Horn vervolgd.

Wij senden U.Eerw. toe de schetsen onser visiten, zijnde een tesamentrekkinge der christenen uyt deselve, tot continuatie van de voorige,[431] alsmede een lijst met de naamen der meesters welke over d'attestatiën van D. Valentijn in onse vergadering hebben geweest.[432]

Versoeken mede de continuatie van de acta synodalia voor ons te willen besorgen, en senden yets in handen van D. Hodenpijl over om d'uytschrijver alsvooren te voldoen.

De persoonen welke met kerkelijke attestaties of in 't geheel of maar voor een togt overkomen, zijn D. Nicolaas Hodenpijl, den vrijborger Frederik Michault,[433] den soldaat Jan Rombout[434] alsmede Christina Caspars, huysvrouw van den vrijborger Daksteyn; versoeken U.Eerw. haar alle soolange in haar christelijke opsicht aan te neemen.

Waarmede desen eyndigende – – –. N. Hodenpijl syn. p.t. scriba, H. Kolde de Horn, syn. ep. scriba, Petrus Bierman, Barth. Cock, A. Kakelaer,[435] Z. Bintang.

Amboina den 27en september anno 1698.[436]

(*Bijlage: Schetsen van visitaties gedaan tussen 29 september 1697 en juli 1698*[437])

Korte schets der visite, gedaan op d'eylanden Ceram, Nussalauwt en Honimoa door den predikant Christianus Fredericus Nucella, nevens d'ouderlingen Anthony Mayassan en Johannes Kayhatoe, aangevangen den dato 29en september anno 1697 en geëyndigd den 28en february anno 1698.

gchrm = de christenen in 't gemeen zijn mans; gchrv = vrouwen; kind = kinderen; somma = somma; sk = kinderen in school; ged = gedoopte; lm = ledemaaten

plaatsen	meesters	gchrm	gchrv	kind	somma	sk	ged	lm
Elipapoeti	Laurens Simons	122	115	182	419	76	12	18
Amahey	Pieter Lucas	271	310	349	930	133	20	36
Sila en Leynitoe	Thomas Fransz	164	169	192	525	89	6	17
Titaway	Adriaan Malaroeroe	373	445	469	1287	150	11	13
Aboboe	Jacob Rodrigos	182	194	233	609	120	5	11
Akoon	L. Tarihoela	67	71	111	249	61	2	10
Amet	Hendrik Toehobessi	236	235	327	798	114	7	25
Nalahya	Adriaan Nunlatoe	149	171	169	489	88	7	20
Paperoe-Toehaha	Francis Pattitoeni	745	721	1184	2650	180	52	44
Itawakka-Nollot	Mattheus Akimanis					140		

431 Zie de bijlage aan het slot van dit document.

432 In doc. 292 hierna worden de namen genoemd van drie schoolmeesters met wie Valentijn contact had inzake zijn bijbelvertaling: Joannes Pattilaut, Domingos Thenoe, en Jan Lucasz.

433 In Mooij, *Bouwstoffen* III, 762, 764 (april 1689) een Frederick Micholt, notaris.

434 Vermoedelijk Jan Rombout, van Den Bosch, arr. Batavia 1692 als soldaat.

435 Adriaan Kakelaar, van Middelburg, 1688 onderkoopman, 1693-1694 diaken, 1698-1700 ouderling.

436 In een P.S. wordt vermeld dat de kerkenraad na het tekenen van de brief bericht ontving van de Politieke Raad dat ds. De Mey wegens ziekte niet in staat was naar Banda te vertrekken, en dat ds. Petrus Bierman gelast was met de chialoup derwaarts te gaan, terwijl ds. Nucella de diensten in het Kasteel zou waarnemen, samen met ds. Kolde de Horn. De kerkenraad verzocht hierop uitstel, om te zien of ds. De Mey weer wat zou opknappen, doch had hieromtrent bij het sluiten van deze brief nog geen antwoord van de PR ontvangen. Ds. De Mey overleed in april 1700.

437 Deze schetsen bevinden zich in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

plaatsen	meesters	gchrm	gchrv	kind	somma	sk	ged	lm
Ihamahoe	Francis Hatoelay	225	258	442	925	135	23	18
Portoe en Haria	Francis Latoepoeti	358	361	634	1353	185	41	25
Saparoea-Tiouw	Paulus Jans	169	192	228	589	96	1	36
Oelat	Jacob Kotta Oemar	291	294	542	1127	160	4	18
Ouw	(P. Pattikeke)	375	389	562	1326	148	20	31
Booy	Isaak Manoetoe	149	132	161	442	82	26	14
Siri Sorry	Jan Lucas	321	317	412	1050	129	9	28
Somma		4197	4374	6197	14768	2086	246	351

Schets der visite door D. Nicolaas Hodenpijl en d'ouderling David Dias, orangkay van Ema, gedaan op d'eylanden Manipa, Boanoa en Boero, aangevangen den 12en october en geyndigd den 30en 1697.

lm = ledematen; ged = gedoopten; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buyten de school; gchr = gemene christenen; som = somma

plaatsen	meesters	lm	ged	sk	kbs	gchr	som
Manipa	Alexander Vernoy	17	13	56	36	146	268
Boanoa	Philip Mendes	34	7	60	240	237	578
Bouro	Marcus Rodrigos	25	8	28	42	37	140
somma		76	28	144	318	420	986

Schets der visite, gedaan op 't eyland Haroeko en Ceram door den predikant Ludovicus de Mey en d'ouderling Salvador Jansz, patti van Oma, aangevangen den 23en october en geëyndigd den 19en december anno 1697.

sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buyten de school; ged = gedoopten; lm = ledematen; gchr = gemene christenen; som = somma

plaatsen	meesters	sk	kbs	ged	lm	gchr	som
Oma	Pieter Saléman	139	189	14	79	353	774
Wassoe	Thomas Salakay	53	37	–	18	79	187
Aboroe	Bartholomeus Lopis	61	99	–	34	226	420
Holalihoe	Diogo Lehitoe	44	83	–	26	146	299
Karihoe	Paulus Myskita	63	57	10	34	132	296
Haroeko en Samet	Jan de Wees	105	163	18	68	309	663
Roemahkay	Paulus da Lima	80	76	18	4	206	384
Tihoelale	Andries Castania	22	25	8	2	54	111
Camarian	Paulus Lehitoe	65	44	–	6	156	271
Serowawan	Franciskus Sawaytoe	10	14	2	2	39	67
Hatoesoewa	Domingus Laurens	15	9	3	1	25	53
Kaiboboe	Laurens Pays	82	83	9	26	330	530
Pieroe	Thomas Helisa	13	26	7	5	88	139
Tanoenoe	Domingus Riri	10	6	–	5	26	47
somma		762	911	89	310	2169	4241

Schets der visite, gedaan door den predikant Petrus van der Vorm, en d'ouderling David Dias, orangkay van Ema, aangevangen den 2en en geëyndigd den 28en december anno 1697.

meesters	plaatsen	sk	kbs	ged	lm	gchr	som
Julius da Lima	Baugala	77	68	13	40	256	454
Johannes Masnar	Soeli	72	59	14	28	273	446
Pieter Oessen	Thiël	18	4	–	6	38	66
Abraham Pasqual	Way	97	104	16	28	234	479
Louis Patisiwa	Hila	16	18	2	6	30	72
Daniël de Clercq	Hoekonaloe	15	22	1	9	58	105
Johannes Pattilawt	Alang	219	180	32	87	491	1009
Paulus Queljo	Lilibohi	136	194	23	44	575	972
Petrus de Fretis	Hatoe	47	83	14	19	196	359
somma		697	732	115	267	2151	3962

Schets der visite, gedaan door den predikant Hermannus Kolde de Horn en d'ouderling Domingus Queljo, radja van Kilang, op de Cust Leytimor, aangevangen den 2en en geëyndigd den 31en december anno 1697.

plaatsen	meesters	sk	kbs	ged	lm	gchr	som
Soya	Levinus Myskita	73	52	7	45	172	349
Hatalae	Andries Pessiloehoe	66	57	6	83	137	349
Nakoe	Abraham Jansz	100	46	9	57	200	412
Kilang	Lourens de Fretis	81	55	10	57	175	378
Hoekorile	Isaak Waas	63	73	12	46	141	335
Ema	Franciskus Siniela	107	153	16	60	326	662
Leahari	Jacob da Lima	18	7	2	18	28	73
Roeton	David de Fretis	50	31	6	32	87	206
Hoetoemoeri	Franciskus Risakau	189	126	24	69	492	900
Nussaniwe	Jan Tempessi	219	603	68	225	587	1634
Mardhika	Jacob Tempessi	156	408		108	729	1469
somma		1122	1611	160	800	3074	6767

Schets der visite, gedaan op 't eyland Haroeko en Ceram door den predikant Ludovicus de Mey en d'ouderling Salvador Jansz, patti van Oma, de dato 17de maart tot den 15de april anno 1698.

plaatsen	meesters	sk	kbs	ged	lm	gchr	som
Oma	Pieter Saleman	128	108	16	82	395	801[438]
Wassoe	Thomas Salakay	52	33	4	20	77	186
Aboroe	Bartholomeus Lopis	78	77	4	34	233	426
Holalihoe	Diogo Lehitoe	72	74	3	31	135	288
Karihoe	Paulus Myskita	61	56	4	34	141	296
Haroeko-Samet	Abr. Jansz Loehoesey	144	122	4	70	303	643
Roemahkay	Paulus da Lima	101	59	11	4	222	397

[438] Ten rechte 729

plaatsen	meesters	sk	kbs	ged	lm	gchr	som
Tihoelale	Andrys Castania	21	13	–	2	53	89
Camarian	Paulus Lehitoe	56	43	9	6	171	285
Seroewawan	Franciscus Sawaitoe	9	8	–	4	34	55
Hatoesoewa	Domingus Laurens	12	9	–	1	27	49
Kayboboe	Laurens Pays	74	77	4	40	294	489
Pieroe	Thomas Helisa	10	7	1	5	26	49
Tanoenoe	Domingus Riri	14	24	2	5	91	136
Somma		832	755[439]	62	338	2202	4189[440]

Extract uyt het visiterapport der kerken en schoolen, gedaan door den predikant Petrus Bierman en d'ouderling Domingus Queljo, radja van Kilang, op d'overcust van Ambon, genaamd Hitoe, de dato 1[en] april tot dato 28 mey anno 1698, zijnde een tesamentrekkinge van het getal der:

lm = christenen ledematen; gchr = gemeene christenen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buyten de school; ged = gedoopte; som = somma

plaatsen	meesters	lm	gchr	sk	kbs	ged	som
Hoekonaloe	Daniël de Clercq	9	47	15	23	–	94
Hatoe	Pieter de Fretis	19	190	47	85	3	344
Liliboy	Paulus Queljo	45	478	124	202	13	862
Alang	Johannes Pattilauwt	85	509	206	214	18	1032
Zoely	Johannes Masnar	27	259	71	77	5	439
Thial	Mattheus Pattiapon	6	39	10	13	3	71
Way	Abraham Pasqual	28	235	95	119	6	483
Pas Baguala	Julius da Lima	38	271	80	71	7	467
Hila	Louis Pattisiwa	11	37	15	19	2	84
Somma		268	2065	663	823	57	3876

Schets der visite, gedaan op 't gebergte van Amboina, genaamd Leytimor, door den predikant Nicolaas Hodenpijl en d'ouderling David Dias, orangkay van Ema, de dato 2[den] april tot dato 2[den] mey anno 1698, zijnde een tesamentrekkinge van het getal der:

gchr = christenen gemeene; lm = ledematen; dk = kinderen doop; sk = in de school; kbs = buyten de school; som = somma

plaatsen	meesters	gchr	lm	dk	sk	kbs	som
Nussanive	Jan Tempessi	578	220	170[441]	219	627	1644
Mardhika	Jacob Tempessi	720	106		155	417	1398
Kilang	Laurens de Fretis	174	58	7	80	55	374

[439] In de eerste rij is het totaal ten rechte 315; in de onderste is '755' ten rechte 710.

[440] Totaalcijfer correct volgens bovenstaande cijfers. De aangegeven afwijkingen zijn vermoedelijk te wijten aan foutnoteringen in de eerste en de vierde rij van de tweede cijferkolom.

[441] In de tabel staat geschreven: 'van january tot september zijn hier gedoopt kinderen', waarna het getal volgt. Dit betreft Nusanive en Mardhika. Dit getal moet worden toegevoegd aan het totaal van beide plaatsen tesamen, dat daarmee op 3212 komt; het is tevens onderaan de tabel toegevoegd aan de totalen van de derde en de zesde cijferkolom.

plaatsen	meesters	gchr	lm	dk	sk	kbs	som
Soya	Levinus Myskita	183	45	5	70	53	356
Hatalaë	Andrys Pessiloehoe	137	83	7	65	59	351
Nakoe	Paulus Gomis	249	79	6	97	117	548
Hoekorile	Isaac Waas	140	44	2	63	81	330
Ema	Franciscus Siniela	326	59	5	107	168	665
Leahari	Jacob da Lima	40	18	2	18	17	95
Roeton	David Dias[442]	86	31	2	49	36	204
Hoetoemoeri	Franciscus Risakahoe	492	70	13	189	147	911
Somma		3125	813	49	1112	1777	6876
				170			170
				219			7046

Schets der visite, gedaan op d'eylanden Ceram, Nussalauwt en Honimoa door den predikant Ch. Fr. Nucella, nevens d'ouderlingen Mayassan, radja van Oelat, en Johannes Kayhatoe, patti van Titaway, de dato 16en mey tot dato 13en july anno 1698, zijnde een tesamentrekkinge van het getal der:

gchrm = de christenen in 't gemeen zijn mans; gchrv = vrouwen; kind = kinderen; som = somma; sk = kinderen in school; ged = gedoopte; lm = ledemaaten

plaatsen	meesters	gchrm	gchrv	kind	som	sk	ged	lm
Elipapoeti	Laurens S. Latoemaelisa	141	149	146	436	62	10	18
Amahey	Pieter Lucas	280	305	366	951	123	12	35
Sila, Leynitoe	Pieter Anthonisz	170	162	197	529	86	9	19
Nalahia	Adriaan Nunlatoe	148	177	186	511	88	14	17
Amet	Hendrik Tohapesia	218	237	366	821	109	16	27
Akoon	Lucas Tarihoela	60	74	131	265	60	3	10
Titaway	Adriaan Malaroeroe	367	435	489	1291	150	29	23
Aboboe	Jacob Rodrigos	186	194	235	615	116	16	11
Paperoe, Toehaha	Francis Pattitoeny	748	726	1198	2672	170	23	
Itawakka, Nollot	Mattheus Akimanis					164	14	62
Ihamahoe	Francis Hatoelay	216	250	468	934	131	3	
Portoe en Haria	Francis Latoepoeti	347	354	668	1369	184	14	23
Oelat	Jacob Kotta Oemar	299	296	557	1152	141	11	41
Ouw	Paulus Pattikeke	369	376	588	1333	124	9	
Tiouw, Saparoea	Thomas Fransz	159	188	248	595	92	6	27
Boy	Isaak Manoetoe	138	124	189	451	81	3	14
Siri Sorri	Jan Lucas	330	378	350	1058	118	8	25
Somma		4176	4425	6382	14983	1999	200	352

289. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 26 september 1699.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 331-334.

[442] Waarschijnlijk een verschrijving voor 'David de Fretis'.

Eerwaarde, godsalige – – –

't Was den 3de february dat de Eerw. D. Nicolaas Hodenpeyl met sijn familie behouden en in goede gesondheyd van Batavia herwaarts wederom aanquam, die wij alle met blijdschap ontfingen, werdende ons van sijn Eerw. U.Eerw. g'eerde en beleefde letteren gedagtekend den 5de january 1699 inhandigd, waaruyt wij met blijdschap sagen de behouden overkomst van onsen gewesen collega D. Petrus van der Vorm. De Heere wil sijn dienst onder U.Eerw. vrugtbaar doen wesen en 't werk des Heeren tegelijk met U.Eerw. helpen bevorderen. – – –

Voor de bekendmaking van de algemeene vrede[443] blijven wij genegentlik dankbaar, verhopende deselve, wel bij menschen overlegd dog door den Heere in sijn gunste gegeven, bevestigd mag worden en blijven.

Terwijl ons van terzijden, en wel door D. Hodenpeyl, ter ooren is gekomen dat de oversetting des Ouden Testaments in de Maleytsche taal door de bijsondere ijver van D. Leydekker voltrokken ende ten eynde gebracht is, konnen wij niet nalaten om met blijdschap ons hertelik verlangen te uiten om eens van U.Eerw. te mogen verstaan wanneer en of de revisie van dien sijn aanvang mogte nemen of begonnen worden, niet twijffelende of U.Eerw. sullen ons per naasten met een goede tijdinge verblijden, en berichten hoedanig 't met dit gewigtig en nuttig werk staat.

D. Petrus Bierman, den 11den october des voorleden jaars van hier ter leen na de kerken van Banda vertrokken, is met behoorlike en goede getuygnis van daar op den 21sten juny deses jaars wederom teruggekomen, zijnde van daar door den Eerw. Stampioen (uyt Ternaten op den 9en juny in Banda aangeland) vervangen geworden.

Den dienst alhier aan 't Casteel word in beyde de kerken vice versa waargenomen door de broederen predikanten Nicolaas Hodenpeyl, Hermannus Colde de Horn en Petrus Bierman, blijvende D.D. Nucella en de Mey als voorheen geplaatst, de eerste op Honymoa en de laatste op Haroeko.

Wij hadden wel gewenscht 't genoegen dat U.Eerw. betuygden te hebben omtrend de buyten-broederen Nucella en de Mey, wegens de gegeven preuven van bequaamheyd in 't prediken der Maleytsche taal, door dese onse letteren mogte versterkd en vermeerderd konnen hebben, dog moeten tot ons hertelik leetwesen seggen dat de laatste, D. de Mey, niet gevordert is in de Maleytsche taal, gelijk nu jongst ons gebleken is uyt seker predikatie door sijn Eerw. op versoek des kerkenraads alhier aan 't Casteel gedaan, willende hopen dat in gevolge van de daarop gevolgde aanmaning en wel sonderlinge bestraffing des kerkenraads sig wat ijveriger als tot nog toe gebleken is betoonen sal, teneynde de hope daarvan bij dese vergadering als ook bij U.Eerw. en in 't vaderland, niet vruchteloos mag bevonden worden.

De schaarsheyd der predikanten doed ons bedugd zijn dat wij in 't aanstaande jaar niet wel sullen konnen versien worden met een leeraar tot vulling der alhier vacerende plaats, die niettemin hoognodig ten dienste der kerken alhier soude wesen, waarom wij U.Eerw. versoeken 'tselve, soo doenlik is, bij haar HoogEdelhedens te willen smakelik maken en besorgen, temeer alsoo mogelik welhaast de een ofte ander onser broederen, en wel in 't bijsonder D. Petrus Bierman, van gedagten is 't aanstaande jaar sijn verlossing na 't vaderland bij haar HoogEdelhedens te versoeken, mogt komen van hier te vertrekken, en ten dienste deser kerken bijsonder nodig is dat de nieuw en eerst aankomende predikanten omtrend de handelingen deser kerken door gewoonte en omgang der oude predikanten bequaam gemaakd worden tot 't doen der visiten der omleggende en afgelegene kerken en schoolen, tegelijk om in der tijdt de Maleytsche taal aan te leeren, die tot den dienst alhier nodig vereyscht word.

---

[443] De Vrede van Rijswijk (1697).

Den staat der kerken en scholen wat belangd onse opsigd aanbetrouwd sal U.Eerw. uyt de korte uyttrekking der rapporten hiernevens overgaande,[444] genoegsaam blijken en 't toenemen van dien ontwaaren.

De visitens en catechisatiën werden als voorheen onderhouden en waargenomen, hebbende eenlik in absentie van D.D. Hodenpeyl en Bierman de visite der kerken en scholen op de drie eylanden Boero, Manipa en Boanoa in 't afgeweken jaar stilgestaan en staat dit jaar, soo de Heere wil en wij leven, door D. Colde de Horn wederom te geschieden.

De ledematen tot U.Eerw. overkomende met kerkelijke attestatiën zijn dese: Rachel de Coning, Helena Roelofsz, Maria Elizabet Tabbart, Magdalena Claasz en Frans de Behourt; versoeken dierhalven dat U.Eerw. deselve in haare christelijcke gemeenschap ende opsigd aan te nemen.

Hiermede – – –. Hermannus Kolde de Horn syn. p.t. praeses, Petrus Bierman syn. ut et[445] ep. scriba, N. Hodenpijl, L. de Mey, A. Kakelaar, Hans Metsler,[446] Z. Bintang, 't teken van Pedro Lekahenila +.

Ambon den 26ste september 1699.

Korte schets van den staat der kerken en schoolen in de provincie Amboina van den jaare 1699 soo als dezelve in de visite bevonden is in 't voorjaar.[447]

sch = scholen; kind = kinderen in 't geheel; kbs = kinderen buyten 't school; ged = gedoopt (bejaarde en kinderen);[448] gchr = gemeene bejaarde christenen; lm =ledemaaten; som = somma van yeder bedrag

1. Aan 't Casteel Victoria, alwaar zijn gelegen deze 6 negrijen
a. Ten Z.W., hebbende één school tezamen:

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
1. Noessanive 2. Seilale 3. Oerimessing 4. Hattive 5. Latoehalat 6. Amahoesoe	1	216	680	246[449]	672	215	1783

b. Ten N.O. aan 't Casteel zijn deze 3 negrijen, hebbende één school:

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
7. Soya 8. Halong 9. Mardhika	1	154	430	–	706	106	1396

444 Zie de bijlage hierna.
445 Ut et (Lat.): alsook.
446 Afkomstig uit Praag, sergeant, later vaandrig, diaken 1693, ouderling 1696-1698, 1699-1700.
447 ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd. In de linkermarge staat: 'Uit Ambon in 't jaar 1699 den Batavise kerken-raad toegesonden'.
448 Alleen onder Rumahkay, Tihulale, Kamarian en Kaibobo (alle op Ceram-Haruku) is de kolom gedoopte bejaarden (de vierde kolom, zie onder de genoemde plaatsen) ingevuld. Overal elders waren over de periode in kwestie alleen kinderen gedoopt.
449 Dit aantal is niet meegenomen in het totaal van 1783. Volgens een aantekening op de staat waren van de 246 er 227 kinderen en 19 volwassenen; in de eerst vier maanden (gerekend vanaf september 1697) waren 81 kinderen en 5 volwassenen (86) gedoopt, en in de acht laatste maanden 149 kinderen en 11 volwassenen (160 in totaal).

c. Op het gebergte van Leytimor, alwaar deze 9 negerijen zijn

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
10. Roeton	1	46	40	3	96	35	220
11. Leahary	1	23	16	1	46	18	104
12. Hoetoemoeri	1	175	117	11	494	69	866
13. Ema	1	112	160	9	317	57	655
14. Hoekorile	1	90	52	4	132	43	321
15. Kilang	1	90	70	3	176	57	396
16. Nakoe	1	103	95	10	186	75	469
17. Hattalae	1	96	45	2	137	84	364
18. Soya	1	67	48	4	138	44	301

d. Op d'overkust van Amboina, alwaar ook 9 negrijen zijn:

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
19. Hila	1	18	14	3	28	9	72
20. Baguwaal	1	81	76	1	265	40	463
21. Soeli	1	67	87	4	249	27	434
22. Tiël	1	17	8	3	42	6	76
23. Way	1	94	141	–	262	27	524
24. Hatoe	1	47	96	4	185	19	351
25. Liliboy	1	142	220	6	471	45	884
26. Alang	1	200	253	12	514	93	1072
27. Hoekonalo	1	11	15	1	49	9	95[450]
27 negrijen, 20 scholen, 19 kerken		1849	2663	327	5165	1078	11082

2. *Op de buyte eylanden, onder de kerk van Amboina:*

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
1. Boeroe	1						
2. Manipa	1						
3. Boanoa (is geen visite gedaan, maar was jongst:	1	144	318	28	420	76	986
30 negrijen, 23 scholen, 22 kerken		1993	2981	355	5585	1154	12068

3. Op 't eyland Honimoa en onderhoorige eylanden
a. 't Eyland Honimoa:

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
1. Siry Sorry	1	122	299	9	660	27	1117
2. Oulat	1	119	405	15	614	17	1170
3. Ouw	1	124	456	16	672	19	1287
4. Paperoe 5. Toehaha 6. Nollot 7. Itawaka	2	335	875	17	1513	45	2785

[450] Ten rechte 85

8. Ihamahoe	1	119	309	8	504	18	958
9. Tiouw 10. Saparoea	1	113	123	1	398	31	666
11. Boy	1	82	96	6	324	13	521
12. Harya 13. Porta	1	177	567	22	692	27	1485
13 negrijen, 9 scholen, 8 kerken							9989

b. Op 't eyland Nussa-Laut:

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
1. Sila	1	97	198	5	358	15	673
2. Leynitoe							
3. Nalahya	1	91	103	8	340	21	563
4. Amet	1	118	224	13	484	25	864
5. Akoon	1	58	58	1	133	8	258
6. Abouboe	1	111	134	4	372	14	675
7. Titaway	1	133	416	8	945	41	1543
7 negrijen, 6 scholen, 6 kerken							4536[451]

c. op 't eyland Ceram onder Honimoa:

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
1. Amahey							
2. Sowoka		121	253	9	589	34	1006
3. Makarike							
4. Elipapoeti	1	74	54	10	258	20	416
4 negrijen, 2 scholen, 2 kerken							1422

24 negrijen, 17 scholen, 16 kerken	1994	4570	152	8856	375	15947[452]

4. op en onder Haroeko

a. Haroeko, alwaar zijn 7 negrijen:

negorijen	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
1. Haroeko 2. Samet	1	139	129	9	304	64	645
3. Oma	1	182	122	7	401	79	791
4. Wassoe	1	55	27	2	81	19	184
5. Aboroe	1	96	68	4	233	40	441
6. Holaliew	1	69	51	1	132	31	284
7. Kariha	1	70	51	1	124	38	284

b. Ceram, daar 8 negrijen zijn:

negorijen	sch	kind	kbs	ged bej.	ged kind	gchr	lm	som
1. Roemahkay	1	110	59	7	4	227	4	411
2. Tiholale	1	35	13	1	–	57	4	110

[451] Ten rechte 4576.
[452] Ten rechte 15.987.

negorijen	sch	kind	kbs	ged bej.	ged kind	gchr	lm	som
3. Kamarien	1	73	32	1	5	186	5	302
4. Seroewawan	1	11	6	–	–	35	4	56
5. Hatoesoua	1	16	6	–	5	27	2	51
6. Kaiboboe	1	101	53	1	9	327	40	531
7. Tanoeno	1	12	3	–	1	23	7	46
8. Piroe	1	19	19	–	1	90	9	138

Bedraagende voor Haroeko:	sch	kind	kbs	ged	gchr	lm	som
14 negrijen, 14 kerken	14	988	639	10/44	2247	346	4274
en voor Honimoa: 24 negrijen 16 kerken	17	1994	4570	152	8856	375	15974
en voor Amboina 30 negorijen 22 kerken	23	1993	2901	355	5505	1154	12068
de gehele provintie 69 negrijen, 52 kerken	54	4975	8190	561	16689	1875	32289

290. EXTRACT VAN EEN BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA AAN DE SYNODE VAN NOORD-HOLLAND. Batavia, 16 november 1699.
Zeeuws Archief, Archief Classis Walcheren 68, fol. 1-28. Afschrift.[453]

Wij saagen in U.Eerw. brief[454] dat de synodus, sig gestelt hebbende als gevoegde nevens D. Valentijn, van voornemen bleef daar bij te persisteeren. Wanneer wij over twee jaaren over die saak schreven,[455] hadden wij nog eenige hoope dat, door kragt van redenen overtuygd zijnde, U.Eerw. van voorneemen souden hebben veranderd, en wij hebben U.Eerw. wel willen waerschouwen niet verder op reyse te begeven in soo een schip, waarin wij oordeelden dat al te precipitant en te onvoorsigtig waaren geëmbarqueerd, niet alleen omdat, de reyse al volbragt zijnde, niet anders konden hebben als schadelijke gevolgen, maer oock omdat het geen groote eer voor de synodus soude zijn bij andere een werk van soo groot een gewigte op het los voorgeven van een eenig persoon soo hard aan te dringen sonder daartoe te hebben geconsuleerd met dese kerken, welke gepresumeerd moeten werden daarvan te konnen hebben de beste kennis, die die saak aldermeest aanging, wiens advys, goetkeuringe en toestemmige daartoe noodsaakelijk wierd vereyscht. Behalven dat wij ook seer wel

[453] Ook in SAA, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 145-169; ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 298-325; een zeer uitvoerig extract in NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland 7, acta synode van 1701, art. 14. De afschriften in het Zeeuws Archief en SAA zijn beide gecollationeerd door ds. Thornton, ze vertonen echter verschillen in spelling. De tekst hierna is die van het afschrift in het Zeeuws Archief. Waar evidente verschrijvingen voorkwamen, zijn die gecorrigeerd uit het afschrift in SAA.

[454] Niet aangetroffen; vermoedelijk is deze brief van augustus 1698, zie notulen synode van 1698, art. 13.

[455] Zie hiervoor, doc. 285.

konden bevroeden dat al de moeyte en arbeyd die door de synodus daartoe gedaan soude werden na alle waarschijnlikheyt vrugteloos soude weesen. Want schoon genoomen U.Eerw., misleyd zijnde, behaagd heeft dien wegh in te slaan, en daarin te continueeren, soo moeten evenwel U.Eerw. niet gelooven dat daartoe soo ligt sullen te brengen zijn diegeene, die haar oordeel soo lang hebben opgeschort totdat sij onse consideratiën daarover hebben gehoort. Wanneer de Hooge Regeringe en kerkenraad alhier van een meyninge is, soo is het dat de Regeringe, nevens ons daarover schrijvende, wij een goeden uytslag tegemoete konnen sien wanneer de synodus die saak de Heeren XVII gelieft in gedagtenis te brengen. Wanneer wij U.Eerw. versoeken om bij de Heeren XVII te bewerken yets daar eenige oncosten aan vast zijn, hebben wij daarvan het minste niet te wagten soolang het deese Regeeringe niet behaagt ons versoek met haar Ed. schrijven te bekragtigen, en de saak moet hoopeloos gesteld worden indien ons schrijven door haar Ed. werd gecontrarieerd. Wat uytslag U.Eerw. nu konnen hebben in een saak welk strijdt niet alleen tegens ons schrijven en dat van de kerke in Amboina aan, maar ook tegens het gevoelen deser Regeeringe, die ook kennis van saaken heeft, geven wij U.Eerw. selfs in bedenken. Het sal onse schuld niet zijn bijaldien bij verdere aanhoudinge in dit werk niet alleen uwen arbeyd ijdel sal weesen, maar dat ook in het toekomende sult verswakken die versoeken die met meerder fatsoen en reden hadden konnen voordraagen.

Wij hebben gewaarschouwt, en voldaan aan onse pligt, maar schoon genoomen wij sien U.Eerw. als gevoegde nevens D. Valentijn tegens ons aangestelt, en dat wij weynig hoope hebben dat dese letteren meer ingang bij U.Eerw. sullen hebben als onse voorgaande, soo is het evenwel dat het respect hetwelke wij schuldigh zijn aan U.Eerw. aansienlike vergaderinge, en de verpligtinge die wij daaraan hebben, ons nogmaals verpligt U.Eerw. te waerschouwen, als oordeelende de saak nog niet geheel desperaat bij U.Eerw. te staan, temeer dewijle het U.Eerw. behaagd te seggen van niet te willen opiniatreeren[456] in een saak waarin U.Eerw. met eygen oogen niet klaar genoeg konden sien. Indien U.Eerw. hadden konnen begrijpen misleyd te zijn, en bijaldien wij U.Eerw. hadden konnen onderrigten dat de hooge of, gelijk wij die noemen, de regte Maleyse taale op Amboina en nabij geleegene eylanden soo gemeensaam en verstaanbaar was als de laage, souden U.Eerw. sijn gereet geweest te besluyten dat hier deftigheytshalven[457] niet de laage oversettinge van Mr François Valentijn, maar de hooge van de Heer Melchior Leydecker behoorde te worden ingevoerd. Dat U.Eerw. niet konnen sien misleyd te weesen is geen wonder, omdat niet anders konnen en willen sien dan door de oogen van D. Valentijn. Indien U.Eerw. deselve maar eens konden afleggen, en alles sonder vooroordeel aanschouwen, soo soude de synodus wel bemerken het voornemen van D. Valentijn om de geheele wereld te misleyden. Want bijaldien men aanmerkt den tijd, waarin soo een groot werk soude zijn verrigt, en de sorge om het schuyl te houden in India,[458] bijaldien men aanmerkt de getuygenissen waarop hij sig beroept, de persoonen die hij aanwijst om als taalkundige over sijn werk te oordeelen, bijaldien men aanmerkt de revisores die hij steld, uyt alle deese dingen sal met duysterlijk blijken het voornemen van D. Valentijn om de synodus te misleyden.

(*De kerkenraad herhaalt de argumenten uit zijn vorige brief: het is onmogelijk de bijbelvertaling te vervaardigen in zo korte tijd als ds. Valentijn zegt nodig gehad te hebben; het is verdacht dat ds. Valentijn zijn vertaling aan niemand heeft willen tonen; degenen wie hij de revisie wil toevertrouwen, ds. Caron en ds. Van der Sluys, zijn daartoe niet capabel, want zij waren niet in staat kennis te nemen van het zuivere*

[456] Hardnekkig bij eigen mening blijven.
[457] De tekst heeft hier 'destigheytshalven'.
[458] Om het verborgen te houden voor collega's en overheden in Indië. Zie hierna, doc. 305.

Maleis.[459] *De attestaties van meesters en landgroten, waarop Valentijn zich beroept, zijn gebleken gefingeerd te zijn. Het zogenaamde lage Maleis is geen taal, maar een verbastering van het eigenlijke Maleis, met een kleine woordenschat en zonder grammatica en syntaxis. Het is ook niet de landtaal, en wordt op Ambon maar door weinigen verstaan, zoals ds. Valentijn ooit zelf namens de kerkenraad schreef.*[460] *Het gebruik van woorden als 'sakti' in een bijbelvertaling leidt tot gruwelijke dwalingen. De vertaling van Brouwerius, waarin dat is gedaan, behelst 'leugens die de duyvel uyt de hel nooyt heeft bestaan te uyten'.*)

Dog aangesien U.Eerw. redenkavelingen, nevens die van Valentijn, geduerig aan hierop aanloopen, op het onderscheyt van het hoog en laag Maleys, de verstaanbaarheyt van de eene en de onverstaanbaarheyt van de andere: laat D. Valentijn een boek uyt het Oude Testament, welk het hem ook behaagt, oversenden, wij sullen het stueren na Amboina, nevens een oversettinge die hier gemaakt is, wij sullen, en daar, en hier, laaten oordeelen of er soo grooten verschil is in de verstaanbaarheyt derselve als D. Valentijn voorgeeft. Ofte soo hij het niet begeert te doen, laat hij dan swijgen.

Het behaagt verder U.Eerw. te seggen dat, om hierin te voorsien, en de saak te brengen op een anderen voet, souden de predikanten hoog Maleyts moeten aanleeren, de schoolmeesteren daarin onderwijsen, en deese haar schoolieren. Tegens hetwelke de synodus niet veel heeft als alleen dat het is een werk van te moeyelijken uytbreydinge, hetwelk lichtelijk in sijn voortgank stuyten sal.

Hier is het dat U.Eerw. eerst de saak eenigsints beginnen te vatten soo als het behoord. Maar omdat U.Eerw. gedagten te veel beneveld zijn door den rook van D. Valentijns voorgeeven van laag Maleys zijnde de gewoonlijke land- en verstaanbaare taale van alle volkeren om de Oost, soo is het dat U.Eerw.daarin voorkoomen eenige duysterheden, daar niet door konnen sien. Bijaldien dat vooroordeel niet al te vast bij U.Eerw. had geleegen, twijfelen wij niet of, het klouwen hebbende, souden het eynde van den draat wel hebben gevonden. Gelieft dan maar de saak met een weynig veranderinge te considereren, en alle swaarigheyd sal weggenoomen zijn, en wij sullen er niet tegen hebben.

De predicanten moeten goed Maleys leeren, hoe beeter hoe liever, en de leermeesters daarin onderwijsen. Dan moeten de leermeesters haare leerlingen onderwijsen, niet in de hooge of laage Maleyse taal, hoedaanig men die ook mag noemen, tenzij dat ymand daarin begeerde onderweesen te zijn, omdat de eene soowel als de andere haar even vreemd is, als geen landtaal zijnde, maar moesten die onderwijsen in haar eygen, dat is in de Ambonse taal. Aangesien het waar is hetgeene U.Eerw. seggen, dat het 'veel eenvoudiger en gereeder schijnt te weesen dat weynige aanleeren de taale van veelen als dat veelen aanleeren de spraak van weynige'.

Wat swaarigheyd kan sig hierin opdoen? Te minder, omdat het niet van nooden is dat een naamwaardig getal van menschen de taale van veele aanleeren, aangesien de meesters, in de Maleyse taale onderweesen zijnde, van natueren en door haar opvoedinge de Ambonse taale kennen. Maar, Heeren en vaderen, in 't leesen van deese woorden gelieft daarin af te leggen dat vooroordeel, hetwelk soo diep in U.Eerw. sit, namentlijk dat het laag Maleys de landspraak en moederlijke landtaal van dat volk is. Aangesien deselve van den anderen

---

459 Ds. Caron verzorgde een bundel van veertig preken in het Maleis (zie de bijlage Maleise Geschriften nr. 19 en 23). Beide werken werden gedrukt; de prekenbundel was tot in de 19e eeuw in gebruik. Ds. Van der Sluys werkte 1673-1690 op Ambon en Ternate en was 1693-1697 predikant van de Maleise gemeente te Batavia. Van 1698 tot 1702 woonde hij in Nederland. Hij keerde terug naar Batavia en maakte daar deel uit van de commissie die belast was met de revisie van de Leydecker-vertaling. Waarschijnlijk is bedoeld dat beiden de Arabische letter niet konden lezen en schrijven.

460 Brief kkr Ambon aan kkr Batavia, 18 september 1690 (hiervoor, doc. 253, zie ook hierna, doc. 292).

verschillen als het Latijn van het Duyts. Want, Heeren, en vaderen, de predikanten in Amboina moeten geconsidereerd werden, niet als predikanten alleen, maar ook als doctores, wiens werk het niet alleen is als een predicant te prediken, maar ook als een doctor te onderwijsen diegeene die t'avond of morgen als leermeesters begeeren gebruykt te worden, voor wat voor eylanden het ook soude mogen wesen. Gelijk er dan aan eenen doctor niet sooseer van nooden is als kennis te hebben van de Latijnse taal, omdat hij daardoor kan onderwijsen Polacken, Hungaren, Duytsen, Fransen etc., soo is 't ook dat een predikant in Amboina niet sooseer van nooden heeft als kennis te hebben van de Maleyse taal, aangesien hij daarin kan institueeren allerley slag van menschen, Amboneesen, Macassaren, Ternatanen etc. Hierin nu steekt geen groote swarigheyt, dat 8 à 10 predikanten goed Maleys konden leeren.

Voor deesen is er meer moeyte aan vast geweest. D. Roman heeft eerst wat van haare letteren, spelkunst en grammatica geschreven.[461] Maar uyt de quaade spellinge die sijn Eerw. gebruykt, blijkt het dat hij niet genoegsaam is voorsien geweest van Maleyse boeken, waaruyt die kennisse moeste werden gehaald.

Hoe swaar het is geweest eenige Maleyse boeken te krijgen uyt de handen der Maleyers kan niemand die daarontrent beesig is geweest onbekend zijn, en al niet sonder reden, want aangesien hier geen boeken worden gedrukt, soo is 't dat een boek uytgeleend zijnde, zij vreesen dat het haar niet mogte werden wedergegeeven, wanneer sij weynig kans sien om diergelijke wederom magtig te worden. En gelijk men heeft veel moeyte om deselve ter leen te krijgen, soo heeft men alsoo veel moeyte om deselve te koopen, omdat sij daar niet gaarn afscheyden als om een seer duuren prijs.

Aan dictionaria en lexica is ook altijd gebrek geweest. Alleen heeft men gehad een Maleyse dictionarium van Danckers, behelsende alleen eenige woorden die op de basaar (dat is markt) gebruykt wierden. Naderhand zijn daarbij gedaan door D. Heurnius eenige woorden, getrokken uyt de schriften van de heeren Hasel en Ruyl,[462] zijnde nog niet in staat om te ondersoeken de Maleyse schriften selffs. Maar t'sedert ontrent 25 jaaren zijn alle deese swarigheden weggenoomen, haar schrijv- en spelkunst heeft men t'eenemaal ontdekt, met groote moeyte en kosten veele boeken magtig geworden, nagt en dag is er besteed om die te copieeren, aanmerkelijke penningen te koste geleyd om eenige te koopen, en meer dan in 20 jaarigen arbeyd heeft men versameld een lexicon, welke, indien het soude worden gedrukt, wel 4 of 6 folianten soude uytmaaken, en waaruyt al verscheyde copyen in kort zijn bijeengetrokken en uytgeschreven,[463] gelijk als D. Valentijn een compendium daarvan heeft laten copieeren, soodat een predikant nu willende goet Maleys leeren, hij niet veel reden heeft om te klaagen dat hem daartoe eenige hulpmiddelen souden gebreeken.[464]

Gelijk wij nu hebben gesteld dat de predikanten aldaar moeten aangemerkt worden als doctores, soo is het dat haar discipulen moeten geconsidereerd worden als studenten die op de een en de ander tijd in den dienst der kerken willen geadvanceert worden. En gelijk de studenten, hoedaanig of van wat land die ook mogen zijn, moeten leeren de Latijnse taal, waardoor men gemeenschap kan hebben met alle volkeren, en in welke taal sij geïnstitueerd[465] werden in Vrankrijk, Poolen, Duytsland etc., soo moeten ook deese discipulen

---

[461] Landwehr 754-755, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 14.

[462] Landwehr 753, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 11.

[463] Het eerste deel van dit lexicon werd in 1835 uitgegeven door ds. D. Lenting, maar deze uitgave ging enkele jaren later door diefstal vrijwel geheel verloren en werd niet voortgezet. Zie P.H. van der Kemp, 'Uit den tijd van C.P.J. Elout's toewijding aan de Maleische taal. Een bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der Indologische wetenschappen', *Bijdragen KITLV* 69 (1914), 184-189, 207-208.

[464] Zie Landwehr 757-758 en Bijlage Maleise Geschriften, nr. 53.

[465] Onderwezen.

leeren de Maleyse taal, om daar te konnen onderweesen worden, van wat landaard sij ook souden mogen weesen.

Hierin nu is ook weynig swaarigheyt geleegen. Want wat moeyte is er aan vast dat een goede taal leeren diegeene die eenige woorden alreeds kennen, en niet van nooden hebben als om andere daar nog bij te leeren, en dat haar getoond word te wagten van eenige abuysen die men haar hoort begaan? En men heeft niet te denken dat die daarin traag sullen weesen, aangesien sij sonder voorproeven van bequaamheyt te hebben gegeven, geen avancement hebben te verwachten, soodat hierin ook niet en steekt eenige naamwaerdige swaarigheyd. Maer gelijk wij de predikanten als doctores en de discipulen als studenten, soo is het dat wij haar, als sij schoolmeesters worden, eenigsins moeten considereeren als predicanten, aan wien ydereen sijn school en plaatse word aangeweesen om daar zijn dienst te doen, te leeren, te singen, te bidden, capittelen haar voor te leesen, en de kranke naa haar vermogen te troosten, en in 't kort alles te doen dat een predikant gewoon is te doen, uytgenoomen alleen het prediken, en de sacramenten te bedienen.

Maar gelijk studenten, van de academiën komende alwaar sij haar theologie in het Latijn geleerd hebben, ydereen gaet naa sijn eygen land, den eenen naa Engeland, den anderen naa Schotland, Duytsland, Switserland etc., om daar sijne landsgenooten niet in de Latijnse, maar in sijn moeders taal te leeren, soo moesten ook die discipulen bequaam geworden en verkooren zijnde, ydereen heenen gaan, sijne landsgenooten leeren niet in de Maleyse, maar in sijn moeders taal, 'tzij Ambons, Ternataans en Macassaars etc.

Siet, Heeren en vaderen, op soodanigen wijse soude men een goede verwagtinge konnen hebben dat men niet meer soude klaagen dat de kennis der inlanderen alleen bestond in een van buyten leeren sonder dat die wisten wat sij seyden. Siet hier het eenigste middel waardoor het werk om de Oost gebragt kan werden op een beeter voet. Dit is geweest al overlang het gevoelen van D. J. Heurnius, die den inlander niet in het Maleys, dat haar een vreemde taal is, maar in het Amboinees wilde onderweesen hebben. Soo het werk soodanig niet werd bij der hand genoomen, is er weynig uyt te rigten.

(*Maar hiervoor zijn twee dingen nodig: predikanten met een grondige kennis van Oosterse talen, die bereid zijn zich in de Maleise taal te verdiepen, en de vertaling van de bijbel in een taal die door de gehele bevolking van de Indische archipel begrepen wordt, namelijk de Maleise, en wel het zuivere Maleis.*)

Dit is ook geweest het gevoelen van D. Heurnius, dewelke sijn dictionarium aan de generaale Oost Indise Compagnie dedicerende, uyt Wijk te Duursteede anno 1650 aldus schrijft: 'Welke mijnen arbeyd ik hoope dat den bedienaaren des H. Evangelii onder U.Achtb. gebied in Oost-India behulpig sal weesen, om haar te vaardiger te maaken tot verkondinge des H. Evangelii aan de Indise natiën, ende om te eer te geraaken tot de volmaakte kennisse der Maleyse taale in de plaatsen daar deselve suyverlijk gebruykt word, opdat bequaam mogen werden de H. schrift voorts in deselve taale over te setten'.[466]

Hiermede souden wij nu een eynde konnen maaken met U.Eerw. brief deese saak aangaande te beantwoorden, tenzij U.Eerw. haarselven niet hadden beroepen op D. Valentijns antwoord,[467] en sijne bedenkingen over ons schrijven, soo als dat is geïnsereerd in U.Eerw. acten.

Wij hebben met reeden moogen twijffelen of wij wel behoorden sijn antwoord en bedenkingen op onsen brief te beantwoorden, niet alleen omdat het de synodus behaagd den

[466] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 11.
[467] Vermoedelijk is bedoeld de *Deure der Waarhijd*, zie hiervoor, doc. 287.

inhoud van onsen brief, in notulen uytgetrocken, als in het hemd en als een geraamte voor te stellen, en sijne antwoord op sijn versoek van woord tot woord daarin te schrijven,[468] maar ook omdat wij die antwoord en bedenkinge leesende, deselve soo kout en flauw bevonden hebben dat sij waarlijk naulijx weerd is yeds daarop te seggen.

Wij konnen wel bedenken dat sijn E. met een groote vrijmoedigheyt daarover heeft konnen spreeken in U.Eerw. vergaderinge, die sig alreede als een gevoegde nevens hem tegen ons had verklaard, en waarvan niemand een eenig woord hem heeft konnen antwoorden. Ja, wij willen wel gelooven dat U.Eerw. met opene ooren en monden met verwonderinge hebt aangehoord, approbeerende al hetgeene hij seyde. Maar alles een weynig meer ingesien zijnde, wat voor een antwoord daarin geleegen is op onsen brief konnen wij niet sien.

Wat is nu hierop de antwoord van D. Valentijn? Niet anders als dat hij aanneemt veele van die plaatsen, door D. Brouwerius volgens onse opstel qualijk overgeset, te defendeeren dat sij wel sijn overgeset, en sullende veele aan die plaatsen bewijsen, soo komt hij voor den dag met het eene woord van tobat, en eyndelijk dat het hem wonderlijk voorkomt dat de oncosten tot dat werk reets gedaan zijn. Is dat niet een schoone antwoord op alle die swaarigheeden die wij hebben voorgesteld? Soodat wij dan tot verdeedinge van onsen brief niet anders te doen hadden als bewijs te eysschen hetgeene D. Valentijn 1, 5, 6, 7, etc. komt ter neder te stellen, ende met een regel of twee te schrijven soude getoond worden de ijdelheyt van sijne woorden etc. Daarom dan, om niet t'eenemaal op onse redenen stil te swijgen, soo valt hij op yts anders, vaststellende datgeen dat hij moest bewijsen, namentlijk dat de gepretendeerde taal de gemeene verstaanbaare landtaal is, welkers tegendeel is getoond. Ingevalle het volgens ons voorgeven waar is, segt hij dat men in Amboina etc.

Het schijnd dat sijn Eerw. niet veel tegens heeft tegen datgeene hetwelk wij hebben geschreven over de Maleyse taal, en hoe dat die بهأس كچو كن , dat is *bhasa katsiokan*,[469] die in Amboina gebruikt word, nog grammatica nog syntaxis heeft. Hij stelt alleen dat men dat Maleys daar klaar verstaat, en dat men daerom de H. schrift daerin moet oversetten. Is dat een antwoord? Is dat een refutatie van onsen brief, of van onse stellinge? Zoude men hierop niet moogen seggen: hoe klaarder uwe taal, hoe klaarder ook sullen zijn uwe quaade stellingen? Want, Heeren, en vaderen, schoon genoomen die taal daar klaar en verstaanbaar was, soo soude evenwel nog niet volgen dat de H. schrift daarin soude mogen of konnen overgeset werden, voornamentlijk wanneer daaruyt te verwagten zijn sulke schadelijke gevolgen als wij in onsen voorgaanden U.Eerw. hebben aangeweesen, en niet alleenlijk dat, maar ook wanneer de oversettinge bespottelijk soude moogen weesen. Men mag verdragen sulke manieren van spreeken in den gemeenen ommegang, men moet evenwel die niet laaten invloeyen in Gods woord, en hier komt wel te pas hetgeene Erasmus segt over Joh. 21:[470]

---

[468] De notulen van de Noordhollandse synode van 1698 (NHA 119, Archief Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, inv.nr. 7, ongefolieerd) bieden een zeer uitvoerig extract van de brief kkr Batavia-NHS d.d. 15 november 1697; de schriftelijke weerlegging daarvan door Valentijn ('Korte Solutie der Gravamina door de Eerwaarde Kerkenraad te Batavia ingebracht...') wordt kort samengevat in zes punten.

[469] Mengtaaltje.

[470] Vertaling van het volgende: Degene die door onwetendheid de doop toedient met de woorden 'Ik doop u in de naam van vaderland, dochter en heilige geestvrouw' is verontschuldigd. Echter, niemand die op de hoogte is, is gehouden een dergelijke doopbedienaar te verdragen, laat staan een dergelijke vertolker. Zelfs vond Augustinus het niet goed dat het volk in de kerk zong 'Moge [mijn kroon] op hem blinken [in het klassieke Latijn niet bestaande werkwoordsvorm] ...' in plaats van 'zal blinken', ook al wist hij dat God zich niet beledigd gevoelt door taalfouten. Des te minder moet het getolereerd worden wanneer een ernstiger fout insluipt in de woorden van het evangelie zelf. Erasmus, *Annotationes in Novum Testamentum/Ioannem 21:22*, in: *Opera Omnia*, ed. Waszink, VI-

Excusatur is qui per imperitiam literarum his verbis baptizavit: *ego baptizo te in nomine patria, filia et spirita sancta*; nemo tamen sciens laturus est talem baptizatorem et multo minus interpretem. Quin ipse Augustinus non probabat, quod populus in temply caneret, *super ipsum autem floriet*, pro *florebit*. Etiamsi sciret deum non offendi solaecismis, quanto minus dissimulandum est, si tanto faedior menda in Evangelicas irrepserit literas.'

Het zij ons geoorlooft daar bij te doen: Quanto minus ferendum est si adornetur versio tot ac tantis scaturiens mendis.[471] En is de verstaanbaarheyt genoeg, wat reeden was er een nieuwe versie in de Nederlandse taal te maaken, daar sij tevooren den bijbel hadden in een verstaanbaare Nederlandse taal overgeset?[472] Behalven dit, soo en kan de H. schriftuur daarin overgeset werden,[473] omdat dat genoemde laag Maleys geen 1/20 part heeft van die woorden die tot soodanige Maleyse oversettinge noodig zijn. Want hoe weynige woorden daarin gebruykt worden, blijkt genoegsaam uyt het dictionarium van D. Danckers en D. Wiltens, een weynig door D. Heurnius vermeerderd, gelijk als boven gesegd is, en al wat daar buyten is word voor hoog Maleys bij de Ambonse Hollanders gereekent. Om dit gebrek is D. Brouwerius genoodsaakt geweest soo veele Portugeese en Nederduytse woorden in sijn versie als Maleyse in te flansen, en datgeen 'twelk in 2 en 3 regels gestelt kan worden daartoe bijwijlen te gebruyken 6 à 7 regels.

Wat D. Valentijn hierin gedaan heeft, weten wij niet. Sal hij naavolgen de versie van D. Brouwerius, soo sal hij al meede Portugees en Nederduyts voor laag Maleys doen doorgaen. Gebruykt hij daartoe andere woorden uyt sijn dictionarium, dat als gesegt in Amboina heeft doen copiëeren, siet daar dan een hoog Maleys welke bij D. Heurnius en D. Brouwerius en D. Caron niet is te vinden, en daarom onverstaanbaar. Wij seggen dat, schoon genoomen die laage taal goed en verstaanbaar Maleys was, dat de H. Schrift evenwel daarin niet kan werden overgeset, tenzij die taal naader werd aangeleerd. Hetgeen staat in Colloquiis Corderij[474] is buyten twijffel niet alleen verstaanbaar, maar ook goed Latijn, dog seer ver soude ymand verdwaald zijn bijaldien hij, met geen ander huysraad als dat versien zijnde, soud' meenen in staat te zijn om daarmeede de geheelen bijbel over te setten, en bijaldien er yts anders gebruykt wierd, dat hij dan seggen soude: het is hoog Latijn, en sal D. Valentijn buyten twijffel dat ook alsoo doen.

D. Valentijn segt dat die verstaanbaar is bij christenen, muhammedanen, Chineesen. Dat een groot gedeelte van die menschen wat Maleys konnen, is waar:
1. Voor sooveel sij dat van nooden hebben op de basaar (dat is markt), want aangesien sij sijn van verscheyde taalen, den eenen spreekende Chinees, den anderen Hollands etc., soo is het noodig te hebben een gemeene taal om met den anderen te handelen.
2. Voor sooveel sij die van nooden hebben om haar hofdiensten te doen, op de corcorren te roeyen en voor de opperhoofden te verschijnen.
3. Voor sooveel sij die van nooden hebben tot den godsdienst, de christenen tot de christelijke, de muhhammedaanen tot de muhhammedaanse. Wat de Chineesen aangaat, of Alfoereesen: weynig hebben sij meer Maleys van nooden, wat aangaat de christenen en muhhammedaanen: de christenen leeren het, dog niet wel, uyt boeken die geschreven zijn door eenige Hollanderen in de Maleyse taal, die eenige kleyne kennisse daarvan hadden ge-

---

6, Amsterdam enz. 2003, 171-172; zie Augustinus, *De doctrina Christiana*, Liber II, 47; vgl. Psalm 132 (131) :18 volgens de Vetus Latina.

471 'Te minder kan het getolereerd worden als een editie wordt voorbereid die wemelt van zo vele en zo ernstige fouten'.

472 De in 1637 verschenen Statenvertaling, die de populaire Deux-Aesbijbel verving.

473 Hier moet waarschijnlijk worden gelezen: 'niet daarin vertaald worden'.

474 *Colloquiorum scholasticorum libri V* van Mathurinus Corderius (1479/80-1564, leraar van Johannes Calvijn), een oefenboek voor de Latijnse taal.

kreegen. De muhammedaanen leeren het uyt die boeken die door de Maleyers selfs in die taal zijn geschreven, en soo is het dat die ongelijk beter het Maleys spreeken als de christenen, maar gelijk als de Amboinse, 'tzij christenen en muhhammedaanen, het Maleys soo verre aanleeren, soo is het dat sij ongelijk veel beeter haar eygen taal moeten verstaan. Dat het Maleys door de Amboneesen niet wel verstaan word heeft D. Heurnius, als boven geseyd is, al overlang aangeweesen. D. Valentijn schrijft het selfs in sijn brief,[475] die van Amboina bevestigen dit verleeden jaar;[476] laat ons dan eens resumeren de woorden van D. Valentijn, en sien waar die heenen loopen.

Gelijkerwijs als het waar is dat men in Amboina soo een mengelmoes en bijsonder soort van Maleys spreekt, soo blijft het ook meteenen waar dat men niet het Maleys maar het Ambonees daar klaar verstaat, en derhalven geen andere taal om de H. schrift, daarin overgeset zijnde, van nooden heeft om die aan te leeren, omdat het even wel is in wat taal men die leerd, als men die maar verstaat. Nu is het onwedersprekelijck waar dat men de H. schrift in alle taalen, en derhalven in de Ambonse soo wel diende te hebben als andere taalen. Soo siet dan D. Valentijn dat deese geheele redenkavelinge loopt om te bewijsen de oversettinge in de Ambonse, en niet in sijn gepretendeerde laage Maleyse taal. Dog hierin abuseerd hij de synodus, dat hij de laage Maleyse taal alsof het de Ambonse was voorsteld, en dewijle D. Valentijn niet pretendeerd in de Ambonse taal een oversettinge gemaakt te hebben, soo is dat deese redenkavelingen in het minste voor hem niet doen.

D. Valentijn segt verder: 'bijaldien de kerkenraad van Batavia, gelijk het haar pligt is, de bekeeringe der volkeren, en derhalven ook de oversettinge der H. schrift voor alle natiën, ter herten ging, soude het haar Eerw.' etc.

Den kerkenraad weet seer wel dat haaren pligt en die van andere is, en hoe gebrekelijk D. Valentijn daarin geweest is op Amboina, is hier door de Ambonse kerkenraad wel aangeweesen. Dog D. Valentijn steld genoegsaam vast dat ons die bekeringe niet ter herten gaat, omdat wij sijn voorneemen tegenspreeken. Laat ons dan hier wederom gebruyken de woorden van D. Valentijn: gelijk het is de pligt des kerkenraads de bekeeringe, niet van dit of dat, maar van alle volkeren, en bij gevolg ook een oversettinge der H. schriften voor alle natiën ter herten te laaten gaan, soo betaamt het haar Eerw. alle schandaalen voor te koomen, en bij gevolg den druk van D. Valentijns versie als gebrekkigh, niet universeel verstaanbaar, aanstootelijk, bespottelijk, hinderlijk voor de muhhammedaanen en heydenen en ook voor christenen die de Maleyse taal grondig verstaan, tegen te staan, en daartegen te schrijven. Te meer dewijl den kerkenraad verseekerd was van de waarheyd van haare stellingen, gelijk dan daarbij niet alleen tegenwoordig zijn geweest D. Melchior Leydekker, die niet alleen het hooge, soo als sijn Eerw. het belieft te noemen, maar ook het laage alsoo wel kend als D. Valentijn, en de heer Dane selfs, die in Amboina geweest is,[477] en andere Heeren, welke die taalkundig zijn.

Want schoon genoomen die in Amboina niet zijn geweest, souden die daarom die taale niet verstaan? Soude men wel seggen kunnen dat ymand geen Frans kan, alleenlijk daarom, omdat hij nooyt in Vrankrijk was geweest? Dat D. Valentijn gelieft te seggen dat predikanten die in Amboina geweest zijn (wij gelooven dat sijn E. daarmeede meynd D. Caron, van der Sluys, D. Hek en D. Gordon) veel beter daarvan konnen oordeelen als de geheelen kerkenraad van Batavia, is een stout en onbeschaamt seggen, D. Valentijn alleen eygen. Behooren dan D. Leydekker en Dane daartoe niet? Zijnder geen andere mannen die die taal daagelijx spreeken, en dikwils moeten spreeken? Zijn sij niet geweest in Amboina? Zijn sij dan ook nooyt geweest op Java en Batavia? daar men spreekt deselve taal met die van Am-

---

[475] Vermoedelijk is bedoeld het Kort Ontwerp van den staat der kerken, van Valentijn (hiervoor, doc. 256).

[476] Hiervoor, doc. 288.

[477] Zie aantekening bij doc. 287, fol. 34.

boina, volgens datgeene dat D. Valentijn in sijne twee positen[478] ter neder steld. Of soude men juyst met het ademen van de Ambonse lugt een begryp krijgen van haare spraak?

Wat D. Hek en D. Gordon aangaat, D. Valentijn moet sig schaamen dat hij daarvan spreekt. Wat aangaat D. Caron en D. van der Sluys, doet er D. Valentijn bij. Dieselve sullen op verre na niet berijken de bequaamheyd van diegeene die hier zijn, en bijaldien D. Valentijn, D. Caron en van der Sluys hier tegenwoordig waaren, soude haar dryen nooyt werden toevertrout het minste briefje te translateren.

D. Valentijn segt dat men het Maleys dat men in Amboina spreekt niet alleen daar verstaat, maar ook in Banda en Ternaten. Het Maleys is in Ternaten en Banda alsoo weynig de moedertaal als in Amboina. En daarom is het noodsaakelijk dat verscheyde menschen van verscheyde taale, daar tesaamen komende om met malkanderen te handelen, de Maleyse als de gemakkelijkste daartoe gebruyken voor sooveel haar op de basaar (dat is de markt) van nooden is, met het verdere haar weynig bemoeyende, en alsoo niet veele woorden daartoe van nooden hebben. Soo is het niet het twintigste deel van het Maleys. Dat dat Maleys daar word verstaan in het prediken bij de Ternataanen, daartoe is bewijs[479] van nooden. Dat D. van der Sluys daar heeft gepreedikt, weeten wij; hoe veel hij daar verstaanbaar is geweest, is ons bekend,[480] en sal hij selfs dat niet voor vast konnen seggen.

Wat D. Hek aangaat, die heeft geduerig daar soo overhoop geleegen met zijn collega's, dat meer tijd besteed heeft in sijne questiën als in het aanleeren van taalen.[481] En van D. de Leeuw aangaat, bijaldien sijn Eerw. in dat Maleys was verstaanbaar geweest, nooyt soude hij hebben aangeleerd de Sangreese en andere moedertaalen, om daarin de Inlanderen te onderwijsen. Wat D. Valentijn aangaat, wij weeten dat hij in Amboina, en een reys of twee op Batavia heeft gepredikt. Wat Banda aangaat, wat hij daar gedaan heeft is die van Amboina soowel als ons bekend, aangesien sijn E. uyt Banda opgekoomen zijnde, sijn dimissie daar vandaan nooyt heeft derven toonen, en wat hij in Amboina gedaan heeft toond sijn daar gegeven dimissie.[482] En dat sijn Eerw. voorder segt dat D. Caron, D. van der Sluys met de christenen, muhhammedaanen etc., siet, datselve seggen wij ook van D. Guenjer, D. Leydekker, D. Vosmeer, D. van der Vorm, welke indien haar taale onverstaanbaar was, als D. Valentijn gelieft te seggen, nog in dagelijkse conversatiën met christenen, muhhammedaanen, Chineesen, Baliërs soo wel niet souden teregt geraakt zijn als wel klaar blijkt geschiet te zijn, doordien verscheyde van deselve alleen door onderwijs het christengeloof hebben aangenoomen.

Wanneer een Maleys predikant op Batavia vaceerd, soo worden de predikanten daartoe uyt Amboina beroepen, dat steld sijn Eerw. als een universeele waarheyd ter neder. Wie soude hem op sijn seggen niet gelooven? Wanneer de plaats van Brouwerius vaceerde, schoon genoomen D. Caron in Amboina predikant was, soo ver is het daar vandaen dat sijn Eerw. of een ander soude zijn beroepen uyt Amboina, dat doen ter tijd door de Heer Gouverneur Generaal Maatsuyker D. Guenjer is gerecommandeerd het regt Maleys hier aan te leeren, hetwelk hij in Amboina soo ligt niet soude hebben konnen doen, en dat aangeleerd hebbende, heeft hij niet in het quaad, maar in het goed Maleys gepredikt, en hier als predikant den tijd van eenige jaaren gedient.

Wat zijn het nu voor predikanten die van daar zijn geroepen? D. Valentijn noemd haare namen: D. Hillenius, D. Vosmeer en D. van der Sluys. Maer die zijn van daar niet ontboden, maar waaren hier tegenwoordig wanneer die plaatse vaceerde. De eenigste die daar vandaan beroepen is, is D. van der Vorm. Siet eens hoedaanig zijn E. de synodus abuseerd. En gelijk

---

478 Stellingen.
479 Voorgestelde lezing: geen bewijs.
480 Voorgestelde lezing: onbekend.
481 Zie I-1, doc. 239, 241, 243.
482 Zie hiervoor, doc. 279.

sijn E. de synodus daarin abuseerd, soo doet hij het ook hierin, dat hij segd dat sij geroepen zijn om te prediken in dieselve taal als in Amboina gebruykelijk, want hetselve nimmermeer van haar is gestipuleerd ofte geëyscht. En is dat waar van D. Hillenius, Vosmeer, D. van der Sluys, soo moet ook waaragtig zijn van D. Van der Vorm, waarvan evenwel D. Valentijn elders gelieft te seggen dat hij niet anders als hoog Maleys kan, en daarom onverstaanbaar was. Wat D. Vosmeer aangaat, daarvan sal een weynig hiernaa worden gesprooken.

Maar, schoon genoomen dat de predikanten wierden geroepen van de Oost om hier den dienst te doen in 't Maleys, wat wonder? Wonderlijk soude het sijn bijaldien men die hier beriep van de West, van Ceylon of Mallebaar, daar men behalven de Nederlandse en Portugeese niet en spreekt als de Malebaarse of Singaleese taal.

3, Segd D. Valentijn dat sedert 30 à 40 jaaren en laater geen andere als de voornoemde taal soo in de voornoemde provintiën als tot Batavia is gebruykt. Wat de stat van Amboina aangaat, hier spreekt D. Valentijn eveneens als over ontrent 10 of 12 jaaren gewoon waaren te doen de predikanten van Amboina, sig seer veel uytbreydende over den bloeyenden staat der kerken aldaar, maar wij sullen hierin D. Valentijn beantwoorden met sijn eygen woorden, getrocken uyt een kerkelijk brief door D. Valentijn geschreven aan den kerkenraad van Batavia 'twelk in 't voorige van desen brief aangehaalt is.[483] Siet hier de vrught van dat werk, dat de meeste boeken in die taale gedrukt zijn. Wat wonder is 't, dat aangesien diegeene die een goede taal hadden behooren aan te leeren, haarselven tevreeden hielden die maar soo ver te kennen om daarin volgens den gemeenen trant te prediken, sonder agt te geven wat vrugt sij daarin hadden. En aangesien er weynige zijn geweest die het goed Maleys hebben aangeleerd, wat wonder dat er weynig in is geschreven. Men heeft sig van die boeken bediend omdat men roeyen moest met die riemen die men heeft, daartoe gebruykende het beste dat men had, waarom ook de onnutte en ergerlijke versie van D. Brouwerius nooyt op Batavia is in het gebruykt gebragt. Men leest op Batavia voor uyt de 4 evangelisten[484] omdat men geen beeter heeft. Dat is hetselve Maleys, segt D. Valentijn, dat men gebruykt in Amboina. Is dat soo, en is ook meteenen de versie van D. Brouwerius hetselve Maleys dat men gebruykt in Amboina, soo is dat niet begrijpelijk, aangesien die twee oversettingen oneyndig veel in taal en woorden van den anderen verschillen.

Eén eenig boekje, segd D. Valentijn, is er in de hooge Maleyse taal gedruckt, en, segt sijn Eerw., dat word nog in Amboina, nog in Banda, nog in Ternaten, nog tot Batavia van eenig christen verstaan, maar voor onnut gehouden bij etc.[485]

Wie soude hem D. Valentijn niet gelooven op sijn seggen? Wat Amboina aangaat, het tegendeel kan gesien worden uyt den brief der meergenoemde kerken van Amboina, waarvan de copye U.Eerw. is toegesonden.[486] Het is onnut gehouden door D. Valentijn, die de moeyte niet wilde neemen om dat eens in te sien, om meer Maleys als uyt D. Dankers aan te leeren, evenwel met geen goede oogen konde aansien dat andere in kennis van de Maleyse taal boven hem uytstaaken. Dat boekje word hier gebruykt en in Amboina, met groote vrugt. En kunnen sij nu dit leeren, waarom het andere ook niet? Maar, D. Valentijn, is D. Vosmeer geen predikant geweest in Amboina? Heeft hij niet het laag Maleys verstaan? Heeft hij het niet gesprooken, en daarin gepreedikt? en dat verstaanbaar? Hoe komt het dog dat U.E. soodanig schrijft van dat boekje, aan welkers opstel sijn Eerw. saliger meede deel heeft gehad? Siet, dat was U.E. onbekend, omdat gij meynde een ander alleen den autheur

---

[483] Vermoedelijk is bedoeld doc. 253 hiervoor. Deze brief is echter geschreven door ds. Van der Vorm.

[484] Vermoedelijk is hier bedoeld de vertaling van Ruyl en Van Hazel in de bewerking van Heurnius (Landwehr 712, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr 12).

[485] Bedoeld is de *Ichtitsaar Catechismoe*, de vertaling van het Kort Begrip van Faukelius-Burs door ds. M. Leydecker, zie band I-1, aantekening bij doc. 77.

[486] Wellicht is bedoeld de brief kkr Ambon aan kkr Batavia, 11 aug. 1687 (I-1, doc. 246; zie ook doc. 244).

daarvan te zijn. Heeft een boekje, daar een laage Maleyer deel aan hadde, voor hoog Maleys, en voor ons onverstaanbaar moeten doorgaan en heeft D. Vosmeer besorgt buyten kennis van diegeen die sijn E. meynd den opsteller te zijn, datter soo groote menigte van exemplaren is gedrukt omdat hij meynde hetselve van seer groote nuttigheyt te sullen zijn om de Oost?

IV. Segt D. Valentijn dat de hooge taal etc., soo spreekt sijn E. al wederom van een non ens,[487] daar hij op bout. Sijn gebouw, hetwelk op een non ens gegrondvest is, moet van selfs terneder vallen. Sijn E. segt dat men dat Maleys nergens verstaat in het territeur van de E. Compagnie onder de christenen. Dat is een stellinge die geen waarheyt in sig behelst, tenzij sijn Eerw. Batavia, Malacca, Macassar, de Westcust van Sumatra daar uyt wilde sluyten. Maar men heeft geen instituteurs of meesters in deselve. Al wederom onwaar. Van wien heeft D. Leydekker, van der Vorm, Hodenpijl, Kolde de Horn, Bierman, Camminga, Stampioen, (van Aaken overleden[488]) haar taalen geleerd? Men heeft, segt hij, in deselve geen manuductie[489] dan Maleyse schriften met een Arabise letter, en dat is het regte middel waardoor men een taal moet aanleeren.[490] Wie heeft ooyt gehoord dat ymand een taal sullende aanleeren als Hebreeus, Syris, Arabis, Æthiopis, dat hij daartoe soude moeten hebben een Duytse letter, die soude immers niet deugen? En daarom ymand die taalen leerd, het eerste dat hij doet is te leeren leesen. Heeft D. Valentijn in het leeren van het Hebreeus de Duytse of Latijnse letter gebruykt, sal hij weynig kennis hebben van deselve. Aangesien dan de Maleyse taal de Arabische letter heeft, soo souder D. Valentijn een vreemde maniere van institueeren instellen bijaldien hij daartoe een andere wilde gebruyken. Dat men hierin de regte wegh niet heeft ingeslagen, en daartoe een Hollandse letter gebruykt,[491] is geenen kleynen oorsaak van al die spelfouten, verkeerde woorden, en verwerringe in onsen brief aangemerkt. Deese nu segt D. Valentijn dat niet anders als met veele moeyte moet werden aangeleerd. Wat swaarigheyt dat daarin steekt kan men niet sien, niet meer als in het aanleeren van andere letters en taalen. D. Valentijn pretendeerd immers die geleerd te hebben? Datgeen dat sijn E. met weynig moeyte heeft gedaan, waarom soude dat soo moeyelijk zijn voor andere? Tenzij men vaststeld dat sijn Eerw. in alle dingen in verstand, kennis, boven andere seer ver quam uyt te steeken.

Wat aangaat hetgeen sijn Eerw. segt van de hooge taal den Inlander aan te leeren, wij hebben al te vooren gesegt dat D. Valentijn zijn laag Maleys geern soude doen doorgaen voor de land- en moedertaal, welk een puere onwaarheyt is. Wij hebben aangeweesen in wat voor een taal den bijbel moet werden overgeset, namentlijk in soodaanig een die sijn opsigt heeft op alle deese volkeren, als eertijds de Griekse, en dat de predikanten daarin moeten onderwijsen haare discipulen, en de discipulen, daarin aangeleerd hebbende theologise saaken, dan in haar eygen taal haare landgenooten moesten onderwijsen.

Het behaagde sijn E. verder te seggen, dat er maar één predikant is die die taal volmaaktelijk kend en twee andere die het van hem etc. Dat D. Hodenpijl die taal van D. Leydekker geleerd heeft, is de waarheyt. Maar hoe segt dan D. Valentijn dat er geen instituteurs in die taale zijn? Dat D. van der Vorm die van D. Leydekker soude hebben geleerd is een onwaarheyd die ydereen met de handen kan tasten. D. van der Vorm is altijd in Amboina en D. Leydekker tot Batavia geweest, welke plaatsen 600 à 700 mijlen van den anderen leggen. Hoe kan de eerste door den anderen zijn onderweesen? Een groote roeper had men van doen om van soo verre tot malkanderen te konnen spreeken. Wat onderschijd er is tusschen de kennisse van D. Leydekker en van der Vorm in de taal, daar heeft D. Valentijn geen be-

---

487 Een niet bestaand iets.
488 Gerrit van Aken, krankbezoeker, 1693 predikant, werkte in Ternate en Manado, overleden in 1695.
489 Handleiding, gids.
490 Zie *Deure*, fol. 97 (hiervoor, doc. 287).
491 In kerkelijke Maleise publicaties.

quaamheyd toe om daarvan te oordeelen, tenzij hij, beeter kennisse hebbende van die taal dan die beyde, de schriften van den eenen tegens den anderen had geconfereerd, en dan daarover geoordeeld. En daarom segt D. Leydekker dat van der Vorm het Maleys soo wel verstaat als hij selfs, en dat al hetgeen waarin D. Leydekker eenig voordeel boven D. van der Vorm soude konnen hebben alleen bestaad in een uytterlijke saak, namentlijk in een lexicon door hem met veele moeyte versaameld, met bijvoeginge van verscheyde passagiën uyt Maleyse boeken.[492] En aangesien D. van der Vorm soo wel de vrijheyt heeft om die te gebruyken, soo sal er geen onderscheyd ter wereld weesen. In allen deesen beantwoord D. Valentijn niet een van onse swarigheden, die wij hadden ter neder gesteld, want siende die onwrikbaar, en door hem niet te wederleggen, valt hij op wat anders, seggende: 'tgeen haar Eerw. tegen de versie van D. Brouwerius hebben, is in sommige plaatsen soo verre gesogt, dat ik aanneme etc.

Praestate virum[493] D. Valentijn, hoe bewijst gij dat? Met geen eenige letter mistrouwende aen U.E. macht, segt gij alleen dat, schoon genoomen dat alsoo was, wat soude dat U.E. raaken? Wat prejudiceert dat U.E. werk, etc.? Dat dat U.E. werk prejudiceert, blijkt daar uyt, omdat gij pretendeert te spreeken en te schrijven het laag Maleys, zijnde het selve met D. Brouwerius, en uyt D. Brouwerius hebben wij voorgesteld wat ergernissen etc. uyt die taal zijn te verwagten. Dat wij dat[494] niet hebben gesien is onse schuld niet, maar de uwe, die niet vertrouwt hebt hetselve te laaten koomen onder de oogen van een eenig mensch die het wettig toequam daarover te oordeelen. Dat D. Valentijn segd dat hier geen taalkundige predikanten zijn, hoe kan dat Valentijn met waarheyd seggen? Die 100 of 500 Maleyse woorden kan, sal een taalkundige zijn, en die er 4000 kan, sal onkundig weesen? Die verstaat de Colloquia Corderii [495]verstaat Latijn, maar die Cicero verstaat is onkundig van die taal? Een wonderlijk stellinge. D. Valentijn, sijn werk mistrouwende, onderwerpt hetselve het oordeel van diegeene die hij daartoe kiest en steld. Soo kan ymand altijd sijn werk goed maaken, hoe godloos ook hetselve weesen mag.

Bijaldien ydereen werd toegestaan revisores te kiesen na sijn welbehaagen, en bijaldien ymand een boek geschreven heeft welke na de kerkenordre[496] gerevideert moet werden, soo sal de synodus niet toelaaten dat den autheur er daartoe eene kiese, maar de synodus sal er selfs stellen. Van hoe meerder gewigte het boek is, hoeveel te naaukeuriger men daarna sal verneemen. Hoe dat men soo nonchalant soude zijn in revideeren van een oversettinge van Gods woord, konnen wij niet bedenken, omdat er niets is waarin men naaukeuriger behoorde te weesen. Wij weeten wel dat de synodus tegens het versoek van D. Valentijn niet en heeft, maar dat sij het alreeds heeft toegestaan. Maar aangesien dat soude moeten zijn een boek alleen dienstig voor deese kerk, soo seggen wij dat de revisie daarvan ons van niemand kan werden bedisputeerd.

Bijaldien de synodus het beliefde te laaten drukken voor Holland, wij souden er niet tegens hebben, maar nu het gedrukt soude werden voor de kerken van India, soo moet het ook aan haare wettige opsienders staan wel toe te sien, wat boeken men haar in de hand soude willen stoppen. Wij moeten hier staan tegen heydenen en muhhammedaanen, wij moeten toesien wat swaarden men ons geven wil tot verbrekinge van het koningrijke der duysternisse. Sij moeten van goed staal zijn die men daartoe gebruykt; zijn se van loot, soo sal men die wegwerpen.

En daarom is tevergeefs de bekommeringe van D. Valentijn dat de revisie alhier lange soude onderweege blijven, want wij de synodus en sijn E. wel willen verseekeren dat wij

---

[492] Zie aantekening bij het eerste gedeelte van deze brief.
[493] Allervoortreffelijkste.
[494] Het handschrift met de bijbelvertaling van Valentijn.
[495] Zestiende-eeuws leerboek Latijn, met als lesstof gesprekken ('colloquia').
[496] Conform art. 55 van de Dordtse Kerkorde.

niet meer eenige boeken als die schandelijcke ende ergerlijke oversettinge van D. Brouwerius in de handen sullen laaten duwen. En schoon het in het vaderland al mogte gerevideert en gedrukt zijn, soo sullen wij hetselve hier niet invoeren, tenzij het hier eerst gerevideert sal weesen door mannen die daartoe souden te stellen zijn, en daarom sal D. Valentijn sijn oversettinge of voor of na den druk in revisie moeten laaten komen. Soo het goed is, het is wel, maar soo het gedrukt zijnde quaad bevonden word, hoe sal de synodus haar konnen excuseeren van de E. Compagnie gebragt te hebben op onnoodige en vrugteloose kosten?

Dat de predikanten in het vaderland, door D. Valentijn genoemd,[497] met één sap sijn overgooten, is waar, omdat sij die taal nog leesen nog schrijven konnen, omdat sij maar een weynig Maleys kennen, en de woorden geeven een verkeerde betekenisse.

D. Valentijn had gesegd, dat hij soude staande houden dat veele passagiën door D. Brouwerius wel waaren overgeset. En hoe doet hij dat? Hij segt § VI[498] dat de passagiën bij ons aangehaald niet, etc. En hiertoe komt hij tot het woord *tobat*, seggende dat het in de eene beteekend vervloeken, en in de andere bekeeren.[499] Soo soude men ymand konnen wijs maaken dat wit swart en swart wit beteykend. Wanneer men sal bewijsen de beteekenis van een Hebreeus woord, sal men dat betoonen uyt het Oude Testament in het Hebreeus. Wanneer men sal bewijsen de beteekenis van een Arabis woord, soo sal men dat soeken uyt haaren Coraan, uyt de Geographia Nubiënsis,[500] uyt Elmecinus,[501] Abulfarajas,[502] Abasciades etc.;[503] van een Grieks woord sal men het aanwijsen uyt Haesiodus, Homerus, Plato, Aristoteles, Xenophon, Thucydides; van een Latijns woord uyt Cicero, Livius, Salustius, Terentius en de andere Classici Auctores. Soo ook in het Maleys. Dat tobath of tobat in het Arabis, waarvandaan het de Maleyers hebben overgenoomen, bekeeren beteekent, is in onsen brief nu 2 jaaren geleeden aan de synodus geschreven, aangeweesen. Wij sullen hier nu nog bij brengen eenige passagiën uyt de Maleyse schrijvers, in een boek genaamt Kenz Ulchaphi[504] dat is, Den verborgen schat, handelende van de scheppinge van de weereld en van den mensch, van de doot, van het graf, van den antichrist Gog Magog, het laaste oordeel etc. Daar staan pag. 23 lin. 9 deese woorden, كام موهنكن امڤون كڤد الله تعالي دان توبتله درڤد ڤكرجآن إيت dat is, kamu mohonkan ampon kapada Allah taala, dan tobatlah derri pada pakardjaan itoe. Dat is, wij bidden God om vergiffenis en bekeeren ons van soodaanige wercken te doen. En pag. 251 lin. 9: توبة درڤد دوش Tobat deri pada dosa. Bekeeren van de sonde. En Gê anac Adam, berbhagya-lah bagi-moe djika angkauw tobat, dan berbhagya-lah bagi-moe, djika karidlaan Allah taala atas kamoe. Dat is, O gij nakomelingen (of kinderen) van Adam, gelukkigh zijt gij soo gij U bekeert, en gelukkigh zijt gij indien Gods welbehaagen op U is.

Vorder segd D. Valentijn: ‘dat nu de onkosten tot het drukken van een werk ’tgeen half voltooyt is zouden zijn gedaan, is een saak, die mij wonderlijk voortkomt’. Maar het komt ons wonderlijker voor dat D. Valentijn willens en weetens onse woorden soodanig verdraayd. Bijaldien het de synodus behaagd had ons schrijven van woord tot woord in haare acta te setten, gelooven wij niet dat D. Valentijn het hert soude hebben gehad om sulx te schrijven. Wij seggen in onsen briev met uytgedrukte woorden dat de Ed. Compagnie daartoe al groote kosten had gedaan, en letters daartoe versorgd. Waarin die onkosten bestaan word ‘er genoeg uytgedrukt. Groote kosten tot een werk al gedaan te hebben, is dat

---

497 Ds. Fr. Caron en ds. Corn. van der Sluys.
498 *Deure der Waarhijd*, 87v.
499 Zie aantekening bij doc. 287.
500 Twaalfde-eeuwse wereldbeschrijving door Idrisi, in 1620 in Latijnse vertaling te Parijs verschenen.
501 Al-Makin of Ibn Amid (1205-1273), Egyptisch christen, geschiedschrijver.
502 Gregorius Abulfaraj Bar Hebraeus (1226-1286), arts, bisschop in de Syrisch-Orthodoxe Kerk.
503 Onbekend.
504 Al-Kanz al-Khafi, geschrift uit de mystieke traditie van de Islam (tasawuf).

soo veel te seggen als dat de onkosten tot een werk reeds zijn gedaan? Wie is bequaam om dit weder goet te maaken als D. Valentijn door een distinctie tusschen laag Nederlants en hoog Nederlands, seggende gelijk hij segd van het woord tobat: groote kosten gedaan te hebben beteykend in de laage Nederlandse taal soo veel als alle de kosten gedaan te hebben? Want aldus behaagd het sijn E. onse woorden op te neemen.

Gecollationeerd, accordeert: Augustinus Thornton, synedry et epist. p.t. scriba.

291. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 mei 1700.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 335-337.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerw. geëerde letteren van den 21[en] desember des vergangenen jaars[505] is ons met de behoude aankomst van 't jagt de Faam wel ter hand gesteld, en hebben met genoegen den inhoud van dien verstaan. We waaren wel verpligt dezelve te dezen tijd bredelijk te beantwoorden, maar vinden ons genoodsaakt hetzelve tot nader bezending uit te stellen, door het afwezen van de Heeren broederen Petrus Bierman en Christ. Fred. Nucella, zijnde d'eerstgenoemde op de visite der kerken en schoolen op 't eyland Haroeko of Oma en Ceram, de tweede bezig zijnde met datzelve werk in zijn district van Honimoa.

(*De Ambonse kerkenraad is verheugd over de vorderingen van ds. Leydecker bij het werk aan de Maleise bijbelvertaling en over de aankomst van nieuwe predikanten.*)

Wij zeggen ten opsigte van onszelvs dat we althans reeds twee broederen predikanten minder of beneden het ordinaire getal hebben, als zijnde D. Lud. de Mey ons jongst door de dood ontvallen op den 10[en] april deses jaars, hebbende zijn E. een geruyme tijd lammigheid in de beenen gehad, en daarna het water en de perssing, die hem ten grave heeft doen daalen. De Heere, vertrouwen we, heeft hem in genade ende in zijn eeuwige heerlijkheid opgenomen. Onsen anderen broeder, Nucella, heeft een swaar overval gehad, die hem op d'oever des doods bragt, dog God lov, zijn Eerw. is wederom, boven de gedagten van veelen, hersteld, en neemd den dienst als vooren waar. Onzen medebroeder d'Eerw. D. Bierman is althans aan haar HoogEdelens versoekende om tegen aanstaande jaar verlost te werden, als genegen zijnde na 't lieve vaderland te retourneren, bij welkers verlossing maar drie predikanten alhier zouden overblijven, waarontrent wij U.Ed. verzoeken van ons te willen gedagtig zijn.

Wij verzoeken U.Eerw. van onzentwegen te bedanken de Eerw. Heeren broederen Melchior Leydekker en Petrus van der Vorm voor haar Eerw. letteren[506] en het daarnevens gezondene tot dienst van onze vergadering, alle welke met eere en genoegen van ons wel ontfangen is, en zullen haar Eerw. mede, om reden bovengenoemd, in 't aanstaande antwoorden, wanneer wij ook U.E. vergadering ontrent de zaake dienende tot beantwoording van de redenen der Eerw. christelijke synoden in 't vaderland, met ons gering oordeel en bewijsredenen, zullen dienen,[507] tot overtuyging en geruststelling van haar Eerw. en beschaming van den hoogmoedigen, grootsprekenden D. François Valentijn, die altijd het wed behouden heeft wanneer hij geen tegensprekers ontmoete.

---

[505] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 342-344.
[506] Niet aangetroffen.
[507] Hierna, doc. 295.

Hiermede – – – N. Hodenpijl synedrii p.t. praeses et ep. scriba, Hermannus Kolde de Horn syn. p.t. scriba, Z. Bintang, Petrus Bierman, soo geretourneerd van de visite, S[r] Metsler,[508] A. Kakelaer.

Amboina Victoria den 19[en] mey anno Christi 1700.

292. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE SYNODEN VAN NOORD- EN ZUID-HOLLAND EN AAN DE CLASSIS WALCHEREN. Amboina, 25 september 1700.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 351-411; Zeeuws Archief, Archief Classis Walcheren 68.[509]

Copie-Brief des kerkenraads van Amboina, geschreven aan de christelijke HoogEerwaarde synoden van Zuyd- en Noord-Holland, en 't Eerwaarde ClassisWalcheren geschreven.[510]

Eerwaarde godzalige, hooggeleerde Heeren en vaders in Christo.

Buyten het gewoonlijk gebruyk onzer kerke werden wij genoodsaakt U.Eerw. synodale vergadering met deese onze geringe letteren te vermoeyen, om kort en na waarheid der zaaken onze gedagten over yets, rakende wezendlijk de kerke en gemeinte Jesu Christi in Indiën, bijsonderlijk die van Amboina, over welke de Heere Jesus, als den oppersten herder der schapen, ons tot opzienders en dienaars geroepen en gesteld heeft, te uyten, en U.Eerw. wijs en godvrugtig oordeel over te laaten, mitsgaders ook om ons zelvs, en onze leeraaren, zoo die thans nog onder ons werken door het woord als die van ons vertrokken is, te zuyveren van 'tgeene haare persoonen en H. diensten is te na gesproken van D. François Valentijn, eertijds mede geweest zijnde een leeraar der gemeinte Christi in deze gewesten.

De aanleydinge hiertoe is 'tgeene wij gezien en verstaan hebben uit het schrijven van d'Eerw. kerkvergadering tot Batavia de dato 21[en] december anno Christi 1699,[511] en in 't bijzonder uit zeker tractaatje, uitgegeven door onzen eertijds gewesen mede-broeder D. Fr. Valentijn, verwaandelijk genoemd Deure der Waarheid, voor 't ooge der Christenwereld g'opend,[512] en soo voort. Verders ook omdat wij hebben verstaan dat d'Eerw. synoden van Z. en N. Holland benevens het Eerw. classis van Walcheren haar als gevoegden hebben gesteld op de sijde van D. Valentijn in de zaake des verschils met de kerkenraaden van Batavia en Amboina tot voorsettinge van den druk zijns Eerw. oversettinge van den bijbel in de laage of gemeene Maleyse taal, zoo als zijn Eerw. gelievd voor te geven.

Eerw. Heeren en Vaders, gelijk het ons vreemd en wonderlijk voorkwaam en in de ooren klonk wanneer D. Valentijn, niet lang voor zijn vertrek, gelievde voor te geven dat bij hem was bewerkt en overgeset den bijbel in de laage Maleyse taal, verzoekende vervolgens een getuygenis dienaangaande, en tot recommendatie van dezelve versie, ten einde dezelve als een nuttige en nodige zaak voor de kerke van Amboina, en verders van de andere gewesten om de oost, mogte gedrukt werden (gelijk 't extract des brievs van Amboina na Batavia, getekend 29[en] september 1694,[513] onder de letter A hiernevens vertoond[514]), alzoo, en met

---

508 Waarschijnlijk Hans Metsler (Metseler), zie aantekening bij doc. 289.

509 Beide handschriften zijn in Ambon vervaardigd en dragen de originele ondertekeningen. Zij vertonen onderling kleine verschillen, met name in de spelling. De kopie in ANRI is beter leesbaar dan die in het Zeeuws Archief en is daarom ten grondslag gelegd aan de hierna volgende tekst.

510 Het handschrift in het Zeeuws Archief voegt toe: 'betreffende d'oversettinge van Gods heylig woord, in de Malaise taale, tegens 't ijdel en ongegrond voorgeeven van D. François Valentijn etc.'.

511 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 342-344.

512 Zie hiervoor, doc. 287.

513 Zie hiervoor, doc. 270.

514 De bijlagen van de brief, geletterd A t/m S, zijn hier niet opgenomen; zie ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 415-430.

nog grooter verwondering, hebben wij verstaan dat zijn Eerw. in 't lieve vaderland, en aan de Eerw. Christelijke synodale en classicale vergaderingen, datzelvde voorgeven zijns werks met zoo veel vrijmoedigheid en assurantie heeft bekend gemaakt, en aan de zelve Eerw. christelijke vergaderingen heeft derven verzoeken om hulpe en voorspraake tot den druk zijns voorgegeven versie.

Ja, wij stonden verbaast en onset wanneer wij zagen dat D. Valentijn met zeker gedrukt tractaat, boven genoemd, de stoudheid heeft gehad van de christen-wereld te willen bedriegen met zijn stoute en onbeschaamde penne ontrent een non ens, een zaak welke in den grond, nog na waerheid, niet en is, gelijk wij ook tot ons leedwezen genoegsaam hebben verstaan dat hij de Eerw. christelijke synoden en classis door zijn welsprekende tong en vleyende woorden misleyd heeft, dat hij daarenboven sig niet en heeft ontzien zijn gewezene medebroederen en collegen, ten opsigte van haar persoonen en diensten, met leugenen en lasteringen te beschuldigen, en daardoor haaren arbeyd, moeyte en ijver te verkleynen, ja te verijdelen.

Tot U.Eerw. narigt, en kwijtinge onzer consciëntie, moeten en zullen we dan, na waerheid en eys der zaaken, zoo ten opsigte van D. Valentijns versie[515] en dienst als andere aanhangende dingen, vervolgens spreken.

Van de voorgegevene oversettinge des bijbels door D. Valentijn zelvs bewerkt, zeggen wij vrijmoediglijk dat wij niet konnen geloven dat zijn Eerw. die versie zelvs gedaan heeft. Dat zijn Eerw. een oversettinge des bijbels onder hem heeft, willen wij geloven, omdat wij niet willen denken, nog zeggen, dat D. Valentijn zoo stout en assurant zoude zijn van aan onze kerkvergadering eerst, daarna aan de kerkenraad tot Batavia, dat zoude hebbe bekend gemaakt, met versoek van lovlijke en aanprijsende getuygenissen tot voortsettinge van des zelvs druk in 't vaderland, nog dat hij de Eerw. christelijke synoden en classen in 't vaderland met dat voorgeven zoude hebben willen misleyden en zoo veel moeyte en arbeyd aandoen, gelijk reeds hebben gedaan, indien zijn Eerw. geen versie des bijbels in 't Maleys onder sig had berustende. Wij weten ook dat hij zeer bedektlijk, en als ter sluyk, eenige stukken van dezelve oversettinge door de schoolmeesters Joannes Patilaut, Domingos Theenoe en Jan Lucasz, en derselver schoolkinderen, heeft laaten naschrijven, waarvan nog eenige stukken en brokken te vinden zijn, en ook wij bekomen en onder ons hebben. Maar gelijk dit waar is, alzoo houden wij het ook voor een waarheid dat die oversettinge niet D. Valentijns, maar eenes anders werk is, welk zijn Eerw. van ymant, 'tzij in de tijd zijnes verblijvs in Banda, of hier in Amboina, bedektelijk is magtig geworden. De kortheid des tijds in welke zijn Eerw. zegt dat werk gedaan te hebben: te weten binnen 2 jaaren, of weynig tijds meer (want in september anno 1691 dat werk als van voornemen zijnde in de vergadering bekendmaakte, als uit d'extract resolutie hiernevens blijkt, onder de letter B),[516] en in 't midden van 't jaar 1693 dervde voorgeven dat voltrokken te hebben, de schuylhouding van dat werk: dat het van niemant der taalkundige broederen in 't bijsonder, nog van den kerkenraad (die men nogtans om getuygenisse verzogt), nog ook niemant der bekenste borgers en inwoonders die kennisse van zaaken hebben, gezien is, nog hebben mogen zien, meynen wij, zijn kragtige en genoegsaame bewijsen. En indien men gissen of raaden mag, van wien of waar die voorgegevene oversettinge van D. Valentijn komt? of wiens werk het meestendeel of in 't geheel is? zoo mogen wij volgens genoegsaame, immers waarschijnlijke, onderrigtinge zeggen dat den Eerw. D. Simon de Larges zaliger, gelegen hebbende en gestorven zijnde in de provincie van Banda,[517] de bewerker en oversetter is.

---

[515] Bijbelvertaling.

[516] In de bijlagen bij deze brief, fol. 416.

[517] Ds. Simon de Large was proponent resp. predikant op Banda in 1674-1675 en in 1676-1677. Hij overleed 17 augustus 1677.

D. Valentijn zal met zijn roem van neerstigheid, als dat hij 'er meest geheele dagen en ook een groot deel van de nagten (met een zugt om dat te voleynden) heeft aangeseten (als hij zegt in zijn tractaat pag. 53),[518] onze regtmatige gedagten en vermoeden niet konnen wegnemen. Immers weten wij zeer wel hoe naarstig dat D. Valentijn, in de tijd zijns verblijvens in Amboina, geweest is, en wat werk hij heeft konnen doen in de zelve. En omdat wij het tegendeel van zijn roem en eygen lov-geving zekerlijk weten (als die niet verre van, maar digte bij zijn medebroederen woonde en daaglijks bij den anderen kwaamen), zoo werden wij op het sekerste in onze gedagten versterkt, of zoude D. Valentijn ons mede wel volgens zijn gewoone assurantie zoeken wijs te maaken dat hij in de twee laaste jaaren van zijn verblijv in Amboina (in welke hij gevrijd heeft na meer als een, en getrouwd is met een rijke weduwe, wiens ommeslag[519] medebragt dat er daaglijks of dikwijls rekening te doen was, waartoe tijd vereyscht, ja in welke twee laaste jaaren zijn Eerw. ook die bekende moeyelijkheid met zijn medebroederen gehad heeft[520]) zoo veel werk zoude hebbe konnen afschrijven, wij seggen ronduit van neen, en dat het hem niet mogelijk is geweest.

Ook en voldoed niet in 't minste de reden van 't schuylhouding en 't verswijgen dat hij dat werk onder handen en voltrokken had, in zooverre dat zijn medebroederen nog den kerkenraad dat niet hebben mogen zien (gelijk D. Valentijn in zijn tractaat, pag. 93, tot antwoord van verschooning geeft). Integendeel is in dat antwoord en reden een leugentaal en lastering, tot nadeel der twee gemelde broederen, D.D. Petrus van der Vorm en Nikolaas Hodenpijl, begrepen, welke lasterleugen D. Valentijn noyt sal, nog kan goed maken. Want haar Eerw. het Maleys, dat zijn E. in hoog en laag, buyten waarheid en reden onderscheyd, immers zoo wel, en te dien tijd, hebben verstaan dan D. Valentijn, en immers met zoo veel nut en stigting haare predikatiën en leerredenen de gemeinte hebben voorgesteld dan zijn E. En daarom, indien zijn Eerw. niet voor een lasteraar zijner broederen, tot verheffing van eygene eer, wil doorgaan, zal hij moeten bewijzen dat den inlander minder van haare predikatiën konden verstaan dan van de zijne. Wij voor het onze zeggen en betuygen het tegendeel, en dat D. Valentijn niets vooruit in deze gehad heeft dan mogelijk in de natuerlijke gaave zijner heldere stem. Behalve dat 'er in de kerkevergadering ook meestal taalkundige ouderlingen zitten, zoo uit de borgers als inlanders, en in de jaaren van 1690 tot 1694 gezeten hebben d'ouderlingen Hendrik Leydekker, Jan de Ruyter, Mattheus Molkman, Dirk Rouscher, Ambr. Spelt (Europianen, en van Europisch bloed, hebbende veele jaaren in dese landen gewoond, en met d'inlanders verkeerd, zijnde de 2^{e}, 4^{e} en 5de bovendien hier in Amboina of Banda gebooren) en ook van de inlanders Domingos Queljo, radja van Kilang, Bernardus de Silva, radja van Soya, David Dias, orangkaya van Ema, Domingos Latoemeten, radja van Latoehalat, en Domingos Uspessi, orangkaya of hoovd van Hative. 't Was dan niet de onbekwaamheid der twee bovengenoemde broederen, D.D. Van der Vorm en Hodenpijl, of haar drivt en zugt voor de Maleyse taal die D. Valentijn de hooge noemd en wij de zuyvere, nog veel minder die des kerkenraads van Amboina, maar de waare reden waarom hij verborg en weygerde te voorschijn te brengen zijn voorgegevene oversettinge was de bekwaamheid dier broederen, en des kerkenraads in 't gemeen, voor welke hij bevreesd of beschaamd was zijn genoemde versie het ligt te doen zien, als die aan zijne trekken en lemiten[521] deszelvs maker en bekwaamheid wel zouden hebben doen kennen, en de deugdelijkheid of ondeugdelijkheid zijns zelvs doen zien.

Dit hebben wij, Eerw. Heeren en Vaders, nodig g'agt vooraf te moeten zeggen aangaande D. Valentijns voorgewende oversettinge des bijbels in de Maleyse taal, eer wij kwamen tot de zaaken des verschils tusschen D. Valentijn en de kerkenraaden van Batavia en Amboina

---

[518] Zie hiervoor, doc. 287.
[519] Bezit, goederen.
[520] Zie hiervoor, doc. 258, 265, 266.
[521] Limieten, grenzen.

of de kerken van Indiën in 't gemeen, voor welke de Maleyse bijbel nodig en nuttig is, of zijn kan.

Wij hebben het oordeel en de kragt van redenen van den Eerw. kerkenraad tot Batavia gezien in de brieven die dezelve onder datum 15 november anno 1697 en die verleden jaare 1699 aan d'Eerw. en christelijke synode van N. Holland gezonden zijn,[522] en met aandagt overwogen, vindende die zoo nadrukkelijk, kragtig en overtuygende, dat wij niet en konnen begrijpen hoe dat D. Valentijn nog derv ondernemen dezelve redenen tegen te spreken, en niet veeleer de kragt der waarheid openhertig en leerzaamlijk toestemd en aanneemt. Ons aangaande, wij betuygen dat dezelve op ons dat vermogen gehad, en nog heeft, dat we ons zegel der toestemminge aan dezelve, als aan een kragtige waarheid, hangen, en ons oordeel bij de zelve voegen, gelijk wij al voor twee jaaren ten opsigte van de oversettinge des bijbels in de zuyvere, gemeene Maleyse taal (bij de Maleyers genoemt *bahasa djawi*, en niet bahasa katsjokan of *malajoe bazar*[523]) omstandig onze gedagten daarover gegeven hebben in onze kerkelijke briev aan de Eerw. kerkenraad tot Batavia (van welke briev afschrivten aan de Eerw. christelijke kerkelijke vergaderingen in 't vaderland door de Batavise kerkvergadering gezonden zijn).[524]

Wij zouden met reden, indien we de moeyten wilden ontgaan, door deze onze medestemminge en oordeel met de Eerw. kerkvergadering tot Batavia onze letteren hiermede konnen bekorten, en mogen vertrouwen dat de Eerw. christelijke synode genoegsaam overtuygd was dat de zaaken zoo niet als D. Valentijn voorgeevt, maar zodanig gelijk het kerkelijk schrijven en de betuygingen van Batavia en onzes kerkenraads is, waaren. Bij gevolg dat de oogen van de christelijke kerkvergaderingen van Z. en N. Holland, benevens die van Walcheren, regt g'oopend zijn om te zien hoe vermeeten, stoutmoedig en onbeschaamd D. Valentijn haar Eerw. heeft misleyd, met schijn-redenen welke van geen nut en tegen de waarheid zijn.

Maar om niet genaamt of aangezien te werden als persoonen of een vergadering die maar beaamt 'tgeene andere voorzeggen, of die gerust zijn in 't woord van een andere vergadering, welke se, ten opsigte van 't getal der persoonen, jaaren van dienst en geleerdheid of ervarendheid meerder agt dan sig zelvs, of die sweeren in 't woord van andere (gelijk de dicipelen van den vermaarden wijsgeer Pythagoras, welke maar zeyde: 'hij heeft het gesegt'[525]), zoo moeten en zullen wij van onzentwegen, ontrent de hoovdzaken des verschils, mede het onze zeggen, en toonen dat D. Valentijn niet alleen in de grond der zaaken, maar in al 'tgeene hij voorgeeft buyten de waarheid, en ten ondienste van de Indise kerken om de oost, U.Eerw. vergadering misleyd en bedrogen heeft.

Wanneer wij de zaak des verschils tusschen D. Valentijn en den kerkenraad van Batavia, benevens de kerken om de oost, regt inzien, zoo meinen wij dat het niet en is of den bijbel in de Maleyse taal nodig is, en overgeset zijnde diende gedrukt en gemeen gemaakt te werden. Want van D. Valentijn en d'Indise kerken werd zulks toegestaan, en nodig g'agt. Maar 't verschil is over de taal zelvs, welke D. Valentijn onderscheyd in een hooge en laage Maleyse taal, en in welke van beyde die taalen, in de hooge of laage Maleyse taal, dat den bijbel zal moeten gedrukt werden?

Wij zijn, Eerw. Heeren en Vaders, ten hoogsten verwonderd over de aanhoudende onwetenheid van D. Valentijn, benevens zijn opsettelijke kwaadaardigheid in het misleyden van de Eerw. Synoden en van de christenwereld, als die aan zijn oude dwalinge, door onkunde en onwetenheid veroorsaakt, noch vast blijvt, niettegenstaande hij uit de kerkelijke briev van Batavia, geschreven aan het christelijke synode van N. Holland anno Christi 1697,

---

522 Hiervoor, doc. 285 en 290.
523 Pasar-maleis, spreektaal.
524 Kkr Ambon aan kkr Batavia, 27 september 1698; zie hiervoor, doc. 288.
525 Αὐτοσ ἔφα, in het Grieks spreekwoordelijk geworden.

beter had konnen zien en leeren de verscheydene hoedanigheden of benamingen der Maleyse taal. Dog deze valsche grondstellingen, van dat er een hooge en laage Maleyse taal, en dat de laage als een gemeene taal, universeel verstaanbaar bij alle christenen om de oost is, was hem al te dienstig tot zijn oogwit, ja, het eenige fondament van zijn gebouw en ijdel voorgeven, met welke twee valsche grondstellingen hij onbeschaamd en opsettelijk de christenwereld in 't gemeen en de christelijke kerkvergaderingen in 't bijsonder blijvt misleyden en bedriegen.

Wij agten het onnodig dese twee valsche onderstellingen opnieuws en bredelijk te wederleggen, wijl bovengenoemde kerkelijke briev van Batavia geschreven anno 1697, en wij ook des jaars daaraan, de dato 27 september aan de Eerw. kerkenraad van Batavia, en wederom den kerkenraad van Batavia aan de synoden van Zuyd- en N.-Holland, gelijk mede D. Petrus van der Vorm in 't bijsonder aan 't Eerw. classis van Hoorn, het verleden jaar,[526] dat wijdlustig gedaan hebben.

(*Er is maar één Maleise taal, zoals er maar één Nederlandse taal is, ook al onderscheiden wij verschillende dialecten en stijlen. De zogenaamde lage taal is slechts een inferieure vorm van dat ene Maleis. Het is ook onjuist dat die lage taal door alle bewoners van meerdere gebieden in de archipel wordt verstaan en gebruikt. Die gebieden hebben elk hun eigen landstaal, en het Maleis wordt door de bewoners gebruikt in het onderling verkeer, zoals het Latijn in Europa. Bovendien verstaat slechts een fractie van de bewoners het Maleis, in welke vorm dan ook. Dit staat reeds te lezen in de kerkenraadsbrieven van 20 september 1689 en 18 september 1690*[527] *alsmede in een aantal visitatierapporten.*
Valentijns beschuldiging als zou het de Bataviase predikanten alleen om een zuivere taalvorm te doen zijn, is onbillijk. Het zuivere Maleis wordt alleen onderwezen aan de schoolmeesters met het doel dat zij het in die taal geleerde in de landstaal doorgeven aan hun leerlingen en gemeenteleden.)

Eerw. Heeren en vaders, we verhoopen nu dat U.Eerw. (door deze onze vaste redeneringe, en klaare demonstratie der Indische kerkvergaderingen ontrent de zaaken des verschils deser kerken en D. Valentijn aangaande zijn Eerw. voorgegeven versie des bijbels in de Maleyse taal) zullen hebben regt verstaan als dat het ijdel voorgeven en geroep van D. Valentijn ontrent zijn oversettinge en taal nietig, buyten de waarheid, en geheel ondienstig voor de Indise kerken in 't oostergedeelte van Indiën is, en dat hij door zijn stout en verwaand gedoente U.Eerw. en d'andere christelijke kerkvergaderingen in 't bijsonder misleyd en bedrogen heeft. Integendeel vertrouwen wij dat U.Eerw. het werk (de versie) van D. M. Leydekker in de gemeene zuyvere Maleyse taal, met ons, alleen nodig en dienstig zal oordeelen voor de kerken en gemeynten Jesu Christi en vervolgens D. Valentijns verzoeken voortaan niet meer zal willen hooren, maar afslaan, en hem, benevens zijn werk, niet meer behulpzaam zijn ontrent de Ed. Hoog Agtbaare Heeren Majores of de Vergadering van Seventienen, maar wel en alleen U.Eerw. ijver besteden ontrent de gedaane oversettinge door D. M. Leydekker meergenoemd, gelijk wij U.Eerw. en d'andere synode en kerkvergaderinge ten dien einde verzoeken.

Van de hoovdzaak des verschils overtredende, komen wij tot een ander verschil, daaraan hangende, 'twelke D. Valentijn mede bedisputeerd met de Indische kerken, zoo van Batavia als van Amboina, en dat niet zonder te benadeelen, te beschuldigen en te lasteren zommige,

---

[526] Brief Petrus van der Vorm aan de classis Hoorn, 20 november 1700; een extract in NHA 119, Archief Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland 7, notulen synode van 1701, art. 14.
[527] Resp. I-1, doc. 251 en hiervoor, doc. 253.

ja meest al zijne medebroederen in haar diensten en ijverigen arbeyd ontrent de kerken Gods in deze gewesten. 't Is namentlijk over de revisie zijns werks, waar en door wien die behoord te geschieden. D. Valentijn wil die geheel ontrekken de kerken van Indiën, en alleen laaten geschieden in 't vaderland, door sodanige persoonen als hij zelvs aanwijst. Voorwaar een ongehoorde zaak, welke tegen alle redelijkheid en billijkheyt aanloopt, en die klaar genoeg doet zien dat D. Valentijn sig zelvs nog zijn voorgegeven oversettinge niet vertrouwt van dat het de waare en zuyvere toets zouden konnen uitstaan.

Wij erkennen de kerken in 't vaderland voor de moederkerken van ons Nederlands Indiën, en van die onder dezelve behooren. Wij erkennen de provinciale synoden en classen voor de hoogste en aanzienlijkste vergaderingen, aan wien yder kerk, leeraar en ledemaat, in dezelve provincie onderworpen is. Maar wij vertrouwen ook dat d'Eerw. christelijke synoden en classen de kerken van Indiën ook erkennen en houden voor wettelijke kerken, en haar vergaderingen voor wettige vergaderingen, welkers zorge, vóór andere, over haare gemeentens gaan moet, en die het naast weeten, en eygen is, te beraadslaan om te zien en bij der hand te nemen die middelen welke dienstig zijn voor de welstand van haare gemeentens, evengelijk de kerken in 't vaderland dat regt voor haar zelvs hebben. Met wat regt of reden dan kan D. Valentijn d'Indise kerken betwisten de revisie van zijn voorgewende versie des bijbels in de Maleyse taal, welke bijbel als den algemeene bronader moet werden aangemerkt uit welke de leeraars, beyde voor muhhammedanen en heydenen, de christelijke leere en gods-dienst zouden voorstellen, leeren en bevestigen, die haar t'allen tijden moeten gereed houden en vaardig wezen om niet alleen de waarheid van de leere des christelijken geloovs te bevestigen, maar ook om de genome ergernissen tegen dezelve leere of spreekwijzen weg te nemen, en de billijkheid en nuttigheid van dien te betoogen. Nu, hoe zouden de leeraars en opzienders haar daarin konnen kwijten? Hoe zouden zij vermogens weezen dat werk met vrugt, en ter eeren Gods en onzes zaligmakers Jesu Christi, bijzonderlijk onder de halsstarrige muhhammedanen en blindstokkige heydenen, te volbrengen? Indien men haar wilde opdringen en in de hand steeken een zodanigen bijbel, overgeset met een bespottelijke stijl, ergerlijke en aanstotelijke woorden, ja godslasterlijke benamingen van den drie-eenigen God, Vader, Zoon, en H. Geest, benevens die van zijn kerke? Gelijk men moet onderstellen dat de oversettinge van D. Valentijn in de genoemde laage Maleyse taal is. Immers het vooroordeel daarontrent gegrond blijvt, zoo lang dezelve versie door ordre van d'Indise kerken en taalkundige persoonen, niet overzien is.

(*Het is een ongehoorde zaak dat ds. Valentijn de revisie van zijn vertaling wil onttrekken aan de kerken in Indië en wil laten geschieden in het vaderland omdat er in Batavia en Ambon niemand te vinden zou zijn die zijn vertaling kan beoordelen en hij daartoe alleen ds. Caron en ds. Van der Sluys in staat acht.*)

Wanneer men de kerkenraaden van Batavia en Amboina in haare leden aanmerkt en overziet, zoo bevinden se te bestaan uit predicanten en ouderlingen. D'ouderlingen nu (want op dezelve doeld D. Valentijn in 't bijsonder) werden, op Batavia, de eene helvt uit de E. Compagnies dienaaren en d'andere helvt uit de oudste en voornaamste borgers verkooren. Onder de compagniesdienaaren (welke alle meest persoonen zijn van aanzienlijke bedieningen, als kooplieden, opperkooplieden) werden meestal gevonden zodanigen die oud van jaaren en diensten zijn, die lang met d'Indiase volkeren, 'tzij in 't westen, oosten of enig ander oord van Indiën, ofwel op Batavia zelvs verkeerd en gehandeld hebben. Alle nu die beoosten en bezuyd-oosten het rijk van den grooten Mogel, of zelvs op Batavia gelegen en handel gedreven hebben, kennen en verstaan de Maleyse taal. Insgelijks zeggen wij van de ouderlingen, welke uit de oudste en aanzienlijkste borgers verkooren zijn: 't zijn meest al persoonen die lang met de inlanders, 'tzij om de oost, of west, ofwel op Batavia, gewoond,

en met dese Indiaanse volkeren verkeerd en handel gedreven hebben, ja die in de vergadering en regtbank van heeren scheepenen der stad zitten, of hebben gezeten, tot welken vierschaar behoord alle de verschillen en processen der borgers, Mardhikers, Maleyers en Chinesen, en alle andere die onder het baellieu- en drostschap van Batavia of Jakatra staan, die bij gevolg meest al de Maleyse taal kennen en verstaan.

Ten opsigte van den Amboinsen kerkenraad zeggen wij dat de ouderlingen werden verkooren uit de Europianen of mix- en castyssen, en uit d'inlanders, geboorene Amboinesen, te weten een compagniesdienaar, een borger en twee Amboinesen, welke Amboinese ouderlingen meest al van de hoovd-radja's of hoovd-orangkaya's, leden van den Landraad, verkooren werden. En dewijl de Maleyse taal hier in Amboina gemeen is, als de taal van communicatie en verkering der Europianen met d'inlanders, Chinesen en Mardhikers of vrijgemaakte borgers, zoo kennen en spreken zij alle, zoo compagniesdienaars als borgers en Amboinesen, de Maleyse taal, door de daaglijkse conversatie, dog den eenen beter dan den anderen.

Dewijle nu dat D. Valentijn voorgeevt dat zijn versie in de gemeene laage Maleyse taal is gesteld, die bij alle Maleyse christenen in Oost-Indiën van gebruyk, ja universeel van gebruyk is, en verstaan werd, en dewijl hij in 't bijsonder voor de kerken van d'Oost, als Amboina, Banda en Ternaten, zijn oversettinge verstaanbaar en nuttig oordeeld, ja ook voor die van Batavia, daar hetzelvde Maleys, na eygen getuygenis, in gebruyk is, gesproken en gepredict werd, met wat gemoed en consciëntie?, ofte op wat grond van reden dan, kan en dervt zijn E. de kerkenraaden van Batavia en wel die van Amboina uitmonsteren[528] of onbekwaam keuren om zijn oversettinge in de slegte en gemeene Maleyse taal te konnen nazien, of daarover te oordeelen? Hoe kan hij vaststellen dat zijn laage of gemeene Maleys bij alle christenen werd verstaan, in 't ooster Indiën, op Batavia, in Amboina, ensoovoort, en tegelijk zeggen (met veroordelinge van den Batavise en Ambonse kerkenraad, beyde predikanten en ouderlingen, Europianen en inlanders) dat geen predikanten nog ouderlingen (die immers onder de voornaamste en verstandigste christenen moeten gerekend en geteld worden) het gemeene Maleys van zijn oversettinge niet en verstaan? Zal den eenvoudigsten Amboinees of Mardhiker dan D. Valentijns Maleyse bijbel konnen lezen en verstaan? (Zijn Eerw. zegt ja, want 't is gemeen of laag Maleys, universeel, en alom bij alle verstaanbaar), en zal dan de verstandigste onder de Amboinesen, als de hoovd-radja's en orangkaya's zijn, benevens de verstandigste van de Mardhikers en borgers, uit dewelken de ouderlingen werden verkooren, dat niet verstaan konnen? Wie kan dat overeen brengen? Wie en ziet hier niet dat D. Valentijn sigzelvs tegenspreekt, vermeesterd en verstrikt?

D. Valentijn tragt deze knoop los te maken, en den strik in dewelke hij door zijn eygen redenering gevangen is zoekt hij te ontslippen, door te zeggen (gelijk hij van de Heer Dane in 't bijsonder zegt) dat de kennisse die de ouderlingen mogten hebben niet verder gaat als de daaglijkse conversatie vereyscht, maar dat se geen theologische kennisse en hebben, pag. 34. Maar het kan hem gansch niet gelukken, want deze spreekwijze maar een gezogte uitvlugt is, waarmede zijn Eerw. wat wil zeggen, dog mogelijk zelvs niet kan verklaaren wat hij daarmede verstaat. Immers weten nog en verstaan wij niet ten wat opsigte D. Valentijn van een theologische kennisse der laage Maleyse taal spreekt. Mogelijk wil hij zeggen dat de ouderlingen geen Theologanten in die taal zijn! Maar wat wil dat wederom? Dat se de theologie gelijk een predikant, nog de theologische termen als wel D. Valentijn niet en verstaan, nog konnen uitdrukken. Maar schoon genomen ymant de theologie in haar hoovddeelen en ganschen inhoud niet verstaat, zoo kan hij, taalkundig zijnde, de woorden en redenen van de eene taal, in de andere overgeset, lezen en verstaan, en verder vergelijken of se overeenkomen in zin of betekenis der zaaken waartoe se gebruykt werden. Gelijk zoo

[528] Na keuring ongeschikt verklaren.

ymant een theologisch boek (neemt den bijbel), schoon hij geen Theologant is, leezen en verstaan kan in haar woorden en redenen, ja ook van de eene in de andere taal, welker beyde hij verstaat, na de kragt der woorden en zin eener reden verstaan en vergelijken kan.

Het voorgewende laage Maleys, wat behelst die meer dan zodanige woorden als er tot de daaglijkse conversatie, bijsonder in den koophandel, vereyscht werden? Immers weet die van geen theologische termen, nog kan dezelve in D. Valentijns versie voortkomen (want dan was zijn versie geen laag en bij alle universeel verstaanbaar Maleys) dewijl zelvs de zuyvere of 't genoemde hooge Malays haar theologische termen van d'Arabische taal, met de voortplantinge van de muhammedaanse godsdienst onder de Maleyse volkeren, ontleend heeft.

(*Er waren en zijn in Indië meer predikanten die het Maleis beheersen dan de drie die Valentijn noemt; de kerkenraad geeft de namen van Gellius Cammiga, Abraham Feylingius, Petrus van der Vorm, Hermannus Kolde de Horn, Petrus Bierman, Chr. Fr. Nucella, Gerard van Aken, Johannes Stampioen, Johannes de Graaf, Daniël Hodenpijl, Andreas Loderus en Melchior Leydecker. In Nederland daarentegen zijn er minder dan Valentijn beweert.*)

Wat aangaat de Heer Caron, wij willen nog konnen niet anders zeggen dan dat zijn Eerw. met veel lov en ijver de kerken alhier, zoo aan 't Casteel als op de buyteneylanden, bediend heeft, en na het talent van den Heere ontfangen mitsgaders ook na 't begrip der zaaken die zijn Eerw. ontrent den dienst en staat der kerken gehad heeft, getuygen wij nog op heden dat zijn Eerw. zoo veel gedaan heeft als ymant voor en na hem heeft gedaan of konnen doen. Zoo dat de gedagten van zijn Eerw. nog levendig en in zegen is bij en onder den inlander, gelijk se daar nog meermaalen van weten te spreeken, wegens zijn Eerw. gemakelijk humeur en gemeensamen ommegang met haar.

Van D. van der Sluys zeggen wij almede dat zijn Eerw. het zijnen heeft tragten te besteden, en na vermogen met ijver den dienst der kerken alhier onder ons heeft waargenomen, dat de inlanders mede met genoegen van hem spreken en getuygen.

Maar wat de de taalkunde van die geenen geweest is, en nog mogt zijn, komt hier nader in 't geschil. Uit de gedrukte werken van de Eerw. D. Caron blijkt klaar dat zijn Eerw. de gemengde of laage taal vrij wel heeft verstaan en gesprooken, en verre beter dan D. van der Sluys. Dog of zijn Eerw. nog in deese zijn oude dagen, na een vertrek van 26 jaaren uit de landen daar het Maleys gesprooken werd (in welke tijd geen gebruyk dier taal meer gehad heeft), die taal nog, en zoo wel, verstaat, twijfelen wij ten hoogsten, en vertrouwen het honderste gedeelte daar niet van. Gelijk wij al mede denken van D. van der Sluys, die sedert zijn vertrek van Batavia al mede veel vergeten zal hebben van 'tgeene zijn Eerw. gekend heeft. Stil staan gaat agteruit, zeggen de mathematici.

Wat D. Manteau taalkunde aangaat, die heeft mede zeer sober geweest, en na 'tgeene wij daarvan uit bekende persoonen, eertijds in Banda, ten zijner tijden, gelegen, hebben verstaan, is die maar gemeen geweest, volgens de sleur in conversatie en ommegang, maar zijn Eerw. heeft noyt in Banda Maleys gepredikt,[529] welk weynige Maleys zijn Eerw. het meestendeel, als nu al 10 à 11 jaaren uit Indiën vertrokken zijnde, mede al zal hebben veragterd.

Maar D. Hek, die eertijds in Amboina, naderhand in Ternate gelegen heeft, gelijk ook D. Gordon, hebben noyt in Indiën Maleys gekend, immers niet dat de minste naam mag hebben. Zoodat D. Valentijn met de uitterste stoutheid en onbeschaamtheid, om de Eerw. christelijke synoden te misleyden en te bedriegen, dezelve heeft derven noemen, eniglijk tot

[529] Vgl. deel III, doc. 106 en 108.

vermeerdering van 't getal der persoonen en voorgegeven revisores van zijn oversettinge des bijbels in 't vaderland.

(*De kerkenraad moet tot zijn leedwezen de beweringen van ds. Valentijn over de ijver die hij in zijn werk betoond zou hebben, tegenspreken*.)

D. Valentijn dan dervt roemen wegens zijn neerstigheid in 't aanleeren der Maleyse taal, in zooverre dat hij in 't eerste jaar zijns aankomsts en aanwezen in Indiën of Amboina van 80 tot 100 gulden in gagie verhoogd geworden is; expres, zegt hij, omdat sig zoo ijverig in 't aanleeren der Maleyse taal getoond had, en reeds de publyke dienst waarnam (vide pag. 64). Wij bekennen, Eerw. Heeren, dat het veel, ja een wonder zoude zijn, indien ymant binnen 't jaar een vreemde taal zoude aanleeren en daarin konnen prediken. D. Valentijn roemd het sig, en dat nog binnen minder tijd, te weten: van ultimo april, wanneer in Amboina is g'arriveert, tot den 21sten september, den dag van 't sluyten en afzenden des kerkelijken brievs, dat is, binnen 5 maanden. De christelijke synode oordeele zelvs of dat mogelijk is. Ten waaren dat zijn Eerw. voorgav, een uytnemender gaave der taalen, des geestes, boven anderen te hebben, 'twelke wij niet en konnen denken, en het ons noyt in 't vervolg gebleken is.

Wij en ontkennen niet dat D. Valentijn, in datzelvde jaar, in de Maleyse taal zijn eerste proevstuk deede, hebbende een Maleyse predikatie van buyten geleerd en in de memorie geprent, wanneer de E.E. Heeren Padbruggen, gouverneur van Amboina, en Lobs, oudgouverneur van Ternate, retournerende na Batavia, daar ook tegenwoordig waaren. En dat zijn Eerw. op 't bijsonder voorschrijven van de E.E. Agtb. Regeringe van 80 tot 100 gulden verhoogd wierd. Maar uit het vervolg van tijden is wel gebleken hoeverre D. Valentijn de regeringe van Indiën heeft bedrogen, en hoe dat hij voorts sig heeft beijvert in de Maleyse taal. Want nadat hij eenmaal deze predikatie gedaan had, heeft zijn E. sedert niet meer gepredikt van buyten, volgens 't ordinair gebruyk onzer kerke, tot den jaare 1693, wanneer hem zulks door de Hooge Regeringe van Batavia is verordineert (vid. kerkelijke resolutie van den 21 april 1692 en 4 maart 1693 hiernevens gaande onder letteren C en D). Wel is waar dat zijn E. in 't Maleys, met het voorlezen van een Maleyse predicatie, den dienst heeft gedaan, maar dat is geen bewijs van neerstigheid en ijver in 't aanleeren, en kennisse der taal. Want een die nog geen Maleys kan, of geleerd heeft, kan zijn Nederduytsche predikatie wel door een ander laaten oversetten, en dus eens andermans werk als het zijne gebruyken, met voor te lezen.

't Is ook een verdigtsel en ijdel voorgeven van zijn E. dat op de goede getuygenisse van den Amboinsen kerkenraad wegens zijn ijver, neerstigheid en bekwaamheid, of bevordering in de taal, zoude zijn verbeterd. Want daar hij (Valentijn) op den laasten april 1696 in Amboina aanlande, en op den 9en mey zijn eerste sessie in den kerkenraad nam, heeft hij al op den 22 juli (dat is maar 2 maanden daarna) zijn verzoek van voorschrijvens aan den Amboinsen kerkenraad voorgesteld, om in zijn maandelijkse gagie te mogen verbeterd werden (vid. kerkelijke resol. onder de letteren E en F). De periode[530] van den briev des kerkenraads van Amboina, onder datum 21 september 1686[531] geschreven, luyd woordelijk aldus:

Onzen medebroeder D. Valentijn is, nog op Batavia zijnde, door Zijn HoogEdelheid toesegginge gedaan dat bij zijn Eerw. arrivement in Amboina, mitsgaders daaglijks waarnemen zijns predictsampts, van *f* 80 tot *f* 100 zoude verbeterd werden (N.B.), op welke toezegginge wij ook niet hebben konnen stil staan, of moesten U.Eerw. insgelijks

[530] Passage.
[531] Niet aangetroffen, vgl. band I-1 doc. 244.

mede versoeken dat hierontrent de behulpsaame hand zoude mogen toebrengen, om een favorabel appostille op zijn request, 'tgeene onder de papiere der E. Compagnie overkomt, te obtineeren. Twijfelen niet of zijn Eerw. zal deze weldaad, in zijnen dienst, langs zoo meer weerdig maken, gelijk dat tot goed genoegen der gemeinte alreeds preuven in de Maleyse taal opentlijk gegeven heeft.

De christelijke synode ziet dan dat D. Valentijns versoek van voorschrijven, en 't schrijven van den kerkenraad, niet steund of gefondeert is op betoonde ijver en neerstigheid in 't leeren der taal, want wat kan de tijd van 2, 3 of 4 maanden veel bewijs geven? Maar wel dat se gegrond is (N.B.) op gedaane belovte van den Ed. Heer Gouverneur Generaal. D. Valentijn heeft, na 't schijnd, dat ook konnen zien, waarom hij de periode in den briev voornoemt heeft veranderd of doen veranderen, met het plakken van een papier op dezelve, en dus door dezelvde hand van den copiist, den inlands schoolmeesters Jan Lucasz, laaten beschrijven. Onzen medebroeder D. Valentijn heeft ons voorgesteld zijn hertelijke versoek om van *f* 80, zijnde zijn uitgebragte gagie, tot *f* 100 te moogen verbeterd werden etc., welke verandering wij nu, in 't nazien van 't oude brieveboek, komen te zien, vindende dat geplakt papier, als boven veranderd, en door de tijd los geraakt, daarbij leggen.

Wat aangaat D. Valentijn voorgewende neerstigheid en ijver in zijn openbaaren predictdienst, zoo aan 't Casteel als in 't doen der visiten op de buyten gelegen plaatsen onder 't Casteel behoorende, als d'andere eylanden van Amboina: van dezelve zeggen wij dat se niet tot roem, maar wel tot schande van zijn E. strekt, wijl 'tzelve bij zijn Eerw. met de uitterste traagheid en onwilligheid is betragt, want zijn Eerw. sig ontrokken heeft, kort op het vertrekken van D. N. Hodenpijl na Ternaten, op een ijdel voorwensel, om twee malen des zondags te prediken in de Maleyse kerk en voor die gemeinte, klagende dat hem zulks te swaar viel, omdat hij alleen van de predikanten aan 't hoovdcomptoir was overgebleven die het Maleys verstond, en daarom twee malen op den dag des Heeren genoodsaakt wierd te prediken, daar integendeel de Hollandse kerk en gemeente van drie predicanten bediend wierd, predikende twee maar yder een maal, en de derde dan vrij bleev, ten welken eynde zijn E. den kerkenraad zeer bedrieglijk en sinisterlijk wist te misleyden, en bijzonderlijk de twee nieuw aangekomen heeren broederen Gordon en Loderus, als blijkt uit de kerkelijk resolutie van den 21^{en} mei 1691, die van hem (Valentijn) als syned. p.t. scriba[532] zeer slinks, buyten waarheid en ordre, met verswijging van de voorstellinge door hem selvs gedaan, is opgesteld (alles blijkende uit de bijlagen hier nevensgaande of d'extracten des kerkenraads de dato 21 mei 1691, 8sten februari en 24^{en} maart 1690, 21 april en 12^{en} mei 1692, en 4^{en} maart 1693 onder de letteren G, H, J, K, C, en D). Welke traagheid in den dienst zijn Eerw. door de Agtb. regering van Amboina en Batavia dus klaarlijk, als in genoemde extractstukken onder de letter C en D en K verweten zijnde, heeft hij dat gevijnsdelijk zoeken te verschoonen, of te verbeteren, met een aanbieding van zijn dienst om des zondags de dubbelde dienst in de Maleyse kerk en taal waar te nemen (als bij evengenoemde kerkelijke resolutie de dato 21^{en} april 1692 blijkt), dog zonder gevolg, als wederom komt te blijken uit de resolutie des kerkenraads van den 12^{en} mey 1692, luydende als volgt: 'D. Valentijn bied nogmaal zijn dienst aan van des zondags twee malen te prediken in de Maleyse taal, met versoek van aan d'Agtb. Regering nogmaals voor te stellen of haar Agtb. gelieven te approbeeren dat des zondags twee maalen in de Maleyse kerk van zijn Eerw. of met behulp van D. Loderus gepredict werd'.

d'Eerw. christelijke synode oordeele zelvs over D. Valentijns neerstigheid en ijver in den dienst des woords, en of zodanige voorstellen, na aangewezene traagheid, opregt of nodig waaren? Want daar dog de gemeente even wel twee malen, zoowel voor- als namiddags,

[532] Toentertijd scriba van de vergadering (kerkenraad).

vergaderde, en des voormiddags van den inlands opperschoolmeester wierd voorgelezen, stont het hem vrij, immers na gebleken misnoegen der regering, om te prediken, zoowel des voor- als namiddags, maar 't blijkt dat zulke frivole aanbiedingen maar doekjes voor 't bloeden waaren, 'twelke uit bovengenoemde extract-resolutie (onder de letter K) openbaar en nader kennelijk werd.

Dog niet alleen blijkt D. Valentijns traagheid en lusteloosheid in zijn dienst des woords, om hetzelve te prediken, maar ook, en insonderheid, in de bijwooninge en 't betragten van de gewoone openbaare catechizatie der gemeente, welke des zondagsavonds in de kerk met het avondgebed geschied, en ook ontrent de bijzondere instructie aan zijn huys ontrent de discipelen en aankomende leerlingen. d'Eerste genoemde heeft hij niet in 't minste behertigd, maar geheel en al nagelaaten, en d'andere zoo veel hem mogelijk was belet of verhinderd. Immers, wanneer hij zag dat zijn medebroeders daartoe wilde treden, en een aanvang maken, zeyde hij ronduit dat hij zijn discipelen daar niet in wilde zenden. En wanneer hij D. van der Vorm, na zijn komst van Honimoa, daar ijverig en met vrugt zag in voortgaan, heeft hij het minste gevolg nog medehulp daarontrent gedaan. Op 't meeste was 't dat hij om de maand, en dat nog maar op zijn beurd, de meesters in de kennisse van de hoovdleeringe onses geloovs heeft overhoord en onderwezen.

Ziet daar, Eerw. Heeren en vaders, den ijverigen en swetende arbeyd van D. Valentijn, zelvs in zijn dienst aan 't Casteel en de hoovdplaats, voor en in tegenwoordigheid zijner medebroederen. d'Eerw. christelijke synode kan nu wel denken dat hij sig in den buytendienst, onder de afgelegen negrijen en eylanden, niet wakkerder nog gewilliger in neerstigheid getoond heeft. De blijken en getuygen zijn in dezen ten nadeelen van D. Valentijn zoo veel en klaar, dat wij niet en konnen begrijpen hoe hij nog derv spreken en roemen, met zijn broederen te benadelen, of lasterende te beliegen. De visitens over zee of te water heeft hij sig altijd ontrokken, zooveel hem mogelijk was, onder voorgeven dat hij vreesagtig voor 't water was en tegen dezelve niet vermogt, ja dat het hem onmogelijk was. Noyt heeft hij de visite gedaan op de eylanden van Bouroe, Manipa en Boanoa, die nogtans onder de kerke en ten lasten van de predikanten van de hoovdplaats staan, 'tgeene dan zijn noodsakelijken dienst medebragt, daar hij met een compagniessloep of andere bodem ter gelegener tijd had konnen na toe vaaren, indien hij al vreesagtig voor de zee was, om met de gewoone vaartuygen derwaars heen te vaaren 't niet had durven bestaan: dog veel liever liet hij dezelve gemeentens onbezogt en onbediend, om 't gemak maar te behouden. Eenmaal is hij geweest na de eylanden Honimoa en Nussalaut, in den jaare 1689, maar hoe zijn Eerw. de visite en dienst in dezelve waargenomen en betragt heeft, zullen de inwoonders van Nussalaut nog gedenken tot in 't derde geslagte. Want D. Valentijn het niet en geluste nog sig dervde verstouten van Honimoa over te steken na Nussalaut (niet meer dan een mijl waters van den anderen gelegen, daar Honimoa van Amboina wel 10 à 12 mijlen waters verre legt), maar ordineerde d'inwoonders van de 7 negrijen van dat eyland, hebbende 6 kerken en 6 schoolen, en over de 4000 christenen te samen, over te komen na Honimoa, mans, vrouwen, school- en jonggebooren kinderen, teneinde hij voor dezelve prediken, aan de ledematen het avondmaal bedienen, de jonggebooren kinderen doopen, en de schoolkinderen in haar leeringe overhooren zouden: wat ook den inlander daartegen mogt hebben, en dat met reden, als een ongehoorde zaak, nooyt tevooren geschied, wat aanbieding van vaartuygen, zelvs de corra-corra van den Ed. Heer gouverneur, met alle magt van volk van land halende, en daarmede overkomende, 't en mogt nog niet helpen, en de zinnelijkheid, tot gemak van hem (Valentijn) en t'uitterste ongemak van de inlanders, moest evenwel geschieden: hij bleev op Honimoa, en die van Nussalaut moesten hem daar bijkomen. Twee malen is zijn Eerw. geweest op de visite van Cerams binne-kust, te weten eens in den jaaren 1687, in de maand

van maart, en eenmaal in den jaare 1693.[533] Twee malen is zijn Eerw. geweest op de visite van 't eyland Oma of Haroeko, te weten eens in de jaare 1689, tegelijk met die van Honimoa en Nussalaut, en eenmaal in den jaare 1693[534] evengemeld. Dog hoe geerne en gewillig sig de laaste maal daartoe begav, blijkt en kan gezien werden uit de hiernevens gaande extract-resolutie des kerkenraads de dato 3[en] augustus 1693[535] (onder de letter L). Dus had zijn E. altijd voorwenselen, wanneer hij medebroederen had die taalkundig waaren, om dien last te leggen op de schouderen van dezelve, als blijkt uit de nevensgaande extract-resolutie des kerkenraads onder datum 20[en] september en 18[en] october 1688, item 7 desember 1689 (getekend met de letteren M, N en O).

(*Ook de visitaties over land, op het eiland Ambon, werden door ds. Valentijn verwaarloosd.*)

Wat D. Valentijn in de tijd zijns aanwezens ter leen aan de kerke in Banda gedaan heeft, hoe ijverig, neerstig en getrouw hij in zijn dienst aldaar geweest is, getuygen nog daaglijks alle diegeenen die hem aldaar gekend hebben, dog met de uitterste veragting van zijn persoon en gedoente. Niet eens is hij (Valentijn) op Poulo Ay geweest om te prediken, kinderen te doopen en 't H. avondmaal te bedienen. Na 't hooge land van Lontor, zijnde 't grooste eyland van Banda, een gotelingsschoot van Neira gelegen, is hij weynig malen geweest, keerende onder de benaminge van vreesagtig voor 't water somtijds wel wederom, en dat met twee sloepen of schuyten, wanneer 'er maar een weynig kabbeling in 't water was. Wij weten ook, uit de mond van zekere en geloovwaardige persoonen, dat zijn E. sig niet heeft ontzien den luyaart te speelen, laatende een krankbezoeker maar voorlezen daar hij zelvs nog in de kerk zat. En wat wonder, daar hij den ouden Heer gouverneur Van Zijl op de hand had en zijn E.E. zeer wel met zijn vleyende en gladde tong wist te belezen en te believen dat het alles wel was wat hij deede. 't Was ook om deze redenen dat den Bandase kerkenraad hem D. Valentijn geen attestatie nog demissie heeft willen verleenen, als uit nevensgaand extract-resolutie de dato 27[en] mey anno 1688 (onder de letter S) be-oogd kan werden.

Ziet, Eerw. Heeren en vaders, niettegenstaande dit alles derv D. Valentijn U.Eerw. christelijke vergadering en de christenwereld zoo onbeschaamt bedriegen, door voorgeven van zijn werken en daaden, tot roem zijns persoons en met veragting van andere zijne medebroederen. Hij nog derv roemen die man te zijn die 10 jaaren in Amboina en ook eenige tijd in Banda zijn talent daar met genoegen besteet heeft, en 12 jaaren heeft besteet en gesweet in de Maleyse taal. Hij vergroot wederom de tijd van zijn aanwezen en dienst 2 jaaren, zeggende 10 jaaren zijn talent met genoegen te hebben besteet, daar hij maar 8 jaaren, van ultimo april 1686 tot den 5 mei 1694, in Amboina, en tegelijk in Banda, standplaats heeft gehouden.

Maar D. Valentijn, na wij bemerken konnen, schijnd te speelen met of onder het woord 'talent', en het besteeden zijns talents met genoegen, gevende aan de christelijke kerkvergaderingen andere gedagten te nemen van zijn bedrijv en gedoente, en dat ten goeden van hem, als die woorden in haar eygenste zin betekenen en met waarheid op hem (Valentijn) mogen toegepast werden.

Wij nemen die woorden dan op (na de meninge van D. Valentijn) in betekenisse van geld, en niet van gaven (want gelijk bekend is, een talentum was een stuk gelds van 600 goude kroonen in waardije), en dan bekennen wij dat het waar is 'tgeene D. Valentijn tot roem zijns zelvs zegt, namentlijk dat hij zijn talentje beyde in Amboina en Banda met winst

[533] Zie hiervoor, doc. 262.
[534] Hiervoor, doc. 262.
[535] Doc. 259.

heeft besteet, en dat in de tijd van 10 jaaren, met de uit- en t'huysreys te zamen gerekend. Dog zijn E. weet best of dat met genoegen van zijn geldzugt en consciëntie is of niet. Want volgens 't gemeene spreekwoord 'kan geld nog goed, in overvloed, de gierigheid niet stoppen'. Ook kan een zodanige die tot verarming van huysgezinnen en ontblotinge van behoevtigen sig verrijkt heeft, niet veel gerustheid in 't geweete hebben, nog besitten.

Hier hebben wij, Eerw. Heeren en vaders, het waare esse, of 't wezen der zaake ontrent welke D. Valentijn 10 jaaren, tot sweetens toe, niet alleen des daags maar ook een groot gedeelte van de nagt, gearbeyd heeft, als die uit lievde tot geld en vermeerdering van zijn talentje zodanige dingen ondernomen en volbragt heeft, dat een christelijk en godvrugtig gemoed het in de hoogste graad verfoeyt. Wel mag den apostel zeggen dat dengeenen die rijk willen werden vallen in verzoekinge, en in den strik, ende in veele dwaaze en schandelijke begeerlijkheden, welke de menschen doen verzinken in verderv en ondergang, en dat de geldgierigheid een wortel van alle kwaad is.[536] De tijd, die alles ondekt 'tgeene den mens meent zeker en verborgen te zijn, of zeer geheym heeft gepleegt, heeft ons zoo voor, maar bijsonderlijk na D. Valentijns vertrek van Amboina, veel dingen doen hooren en g'openbaard waardoor de uitterste schraap- en geldzugt van zijn E. werd gekend.

't Is bij veele onder ons en die van Banda nog in versche geheugen hoe D. Valentijn in d'eerste jaaren van zijn tijd al wist, en roemde te zeggen, hoe lange dat van mening was in Indiën te blijven, en hoeveel duyzend rijksdaalders dan hebben moest, even of hij het gulde vlies gevonden had. Yder weet hoe zijn E. uit enkele gierigheid heeft verkogt het randsoen dat hij van d'E. Compagnie genoot, als wijn, kaarsen, olyen etc., houdende van 7 pond kaarsen 1 pond, van 7 kannen wijn maar eene kan voor zijn gebruyk in de maand. (Wat heeft dan zijn Eerw. niet al veele nagten, met dat eene pond kaarsen, sig konnen uytslooven!) Ydereen is bekend dat hij wel veel discipelen, somtijds 6, 8 en 10 tegelijk, gehad heeft, maar van welke hij geen eene de kost gav, integendeel moesten zij de kost voor hem, in haare negrijen, en rareteyten deses lands bovendien, gaan zoeken, verders ook zijn kramerijen gaan verkoopen, zelvs dan ook wanneer zij op de visite met hem waaren, om 'twelke hij wel een dag of twee te langer te dier plaatse bleev.

Indien wij verder de christelijke vergadering wilde optellen en voorstellen staaltjens van D. Valentijn bedelarijen en schraperijen, wij vreesen dat haar Eerw. ten uittersten zouden verveelen dezelve aan te hooren, gelijk het ons reeds al verdrooten heeft daarvan yets te moeten schrijven en te melden. 't Heeft ons ook nooyt gelust, ook en gelust het ons nog niet, ontrent de smouserijen en schraperijen van D. Valentijn onszelv te vermoeyen, om bijsonderheden daarvan te melden, wijl dezelve bij alle in Amboina en Banda zoo bekend zijn, dat wij niet dan met leedwezen dezelve menigmaal nog moeten hooren verhaalen, beyde van Europianen en inlanders, en die zoo grof en vuyl zijn dat we niet en konnen begrijpen hoe een man van die bediening[537] het in gedagten kon nemen, ja in 't werk stellen, ten waare hij een Judasgemoed hadde gehad, met één woord gezegt. De meeste meesters hebben D. Valentijn gemest en rijk gemaakt, en zijn integendeel zelve verarmt geworden, gelijk de weduwe van den inlands opperschoolmeester van de hoovdplaats Jeremias Rodrigos, de meesters Jan Lucasz, Paulus Gomis, Pieter de Silva (van Soya) en andere meer het nog klagende gevoelen. 't Is door zijn schrapen en rapen, plukken en villen, dat zijn E. in Amboina en Banda een zodanige naam nagelaten heeft, waardoor de geheugenisse van zijn naam, niet tot lov van sig, nog in zegen, maar wel tot schande en veragtinge is bij Hollanders, Inlanders en Mardhikers.

Dus hebben wij de Eerw. christelijke synode opengelegt en klaar aangewezen hoe slings en bedrieglijk D. Valentijn de synoden en kerkvergaderingen misleyd heeft in 't stuk der

---

[536] 1 Timoteüs 6:9-10.
[537] Een predikant, dienaar des Woords.

Maleyse taal en zijn dienst der kerken in 't oostergedeelte van Indiën, en hoe ijdel en vals den roem is van zijn Eerw., zoo ten opsigte van zijn voorgegeve werk als van zijn arbeyd, ijver en neerstigheid in zijnen dienst. Integendeel hebben wij onszelvs en onze leeraaren onder ons moeten zuyveren van die lasterende en leugenagtige taal van hem, die andere tragt te beschuldigen, en om den hals te werpen zodanige dingen die zelvs ten zijnen lasten zijn, en aan welke hij altijd schuldig is geweest, in de zaaken zijner dienst, wat hij door wandivoir en traagheid heeft verzuymd, en dat op 't verste is gebleken van 'tgeene met een onbeschaamde stoutheid derv seggen en roemende voorgeven: dat hij niet de gemeinte Gods geweyd heeft als een getrouw herder en dienaar Jesu Christi, maar den onregtveerdigen Mammon nagejaagd, en zijn talent met winst niet in het geestelijke maar wereldlijke heeft aangelegt. Wij en willen daarom nu niet twijfelen of de gedagten van de Eerw. christelijke kerkvergaderingen ontrent de persoon van D. Valentijn, zijn werk en voorgeven, zullen geheel anders vallen alse door de stoute schijnredenen en 't ijdel voorgeven van zijn E. eerst geleyd waaren. Wij vertrouwen ook dat U.Eerw. vergadering andere en betere gedagten van de kerkenraaden van Batavia, Amboina en andere plaatsen van Indiën en van de leeraaren der gemeente onder ons zal hebben en behouden als wel D. Valentijn, tot vergrooting van eygene werken en roem, daarvan met ontrouw heeft willen voorgeven.

Wij verzoeken vervolgens dat de christelijke synoden haare wakkerheid, neerstigheid en goeden ijver willen onderhouden, tot voorsettinge van 'tgeene dat waarlijk nodig en dienstig is voor de gemeente Jesu Christi in deze gewesten, en wel in 't bijzonder tot bevordering van den bijbel gelijk die van den regt Eerw. Heer M. Leydekker, leeraar der gemeente Jesu Christi tot Batavia, in de zuyvere Maleyse taal vervaardigd werd, ja thans, na we vertrouwen, reeds zal voltrokken zijn.

Eer wij, Eerw. Heeren en vaders, tot besluyt komen, oordeelen we dat het de Eerw. christelijke synode en kerkvergaderingen in 't vaderland niet onaangenaam zal zijn ons ook een woord van onszelvs te hooren spreeken, te weten van den staat en toestant der kerken in Amboina, en den dienst ontrent dezelve door de predicanten en schoolmeesters. Waartoe wij te gereeder en te gewilliger zijn omdat we vertrouwen dat de Eerw. synode een klaarder gezigt en kennisse van dezelve zal bekomen.

Vooraf zeggen wij dan dat de provincie van Amboina in verscheyden eylanden bestaat en verdeeld is, te weten, in:

1. 't Eyland Amboina (alwaar de hoovdplaats, het Casteel genaamt Victoria is, daar den Ed. Heer gouverneur woond, en de meeste compagniedienaars, borgers en Mardhikers of vrijgemaakte haare stant- en woonplaatsen hebben. Welk eyland wederom door een groote en lange inbogt werd gesplist, en gedeeld als in twee eylanden, namelijk A. in 't land en gebergte van Leytimor, en B. in 't land genaamt Amboina (op dewelke de kusten of de landstreeken van Hitoe, Larique en Lyang zijn gelegen, alwaar ter genoemde en onderhoorige plaatsen niet dan muhhammedanen woonen, uytgenomen weynige christenen die op Hila een kampongan of kleyne negrije hebben, voorts langs de binnezoom en na de oost en N.O. buytekant, zijn d'inwoonders alle christenen, gelijk die op het land-deel van Leytimor woonen mede alle christenen zijn). Deze twee genoemde land-deelen werden door een kleene smalle hals, laag en even land, daar de vaartuygen overhaalen, tesamen gehegt.
2. 't Eyland Oma, gelegen ten oosten van Amboina, 'twelke ook Haroeko werd genoemd, op welke eenige negrijen christenen en eenige nog muhhammedanen zijn.
3. Het eyland Honimoa, of Uliasser, ook oostwaards van Oma, alwaar alle d'inwoonders belijdenisse van de christelijke godsdienst doen, uytgenomen weynige andere, te weten het kleenste gedeelte van de negrij Sorri-Sorri, die nog bij 't muhhammedaanse geloov blijven.
4. 't Eyland genaamt Nussa-laut, daar zijn alle de inwoonders christenen.

5. Het groot eyland Ceram, 'twelke benoorden van Amboina en evengenoemden eylanden gestrekt leyd, welkers grooste deel onder de provincie en regeringe van Amboina, en 't minder gedeelte onder dat van Banda behoord, dewijl het in de lengte van Oost en West langs en verbij beyde die gouvernementen en dezelve eylanden strekt, dog onder Amboina alleen zijn de christen negrijen, te weten, langs de Z.W. zijde en stranden over de kust van Hitoe en d'eylanden Oma, Uliasser, en Nussa-laut. d'Inwoonders van 't gebergte zijn domme heydenen, en voorts de rest der stranddorpen zijn muhhammedanen en heydense Alfoeresen.
6. 't Eyland Bouroe, gelegen ten N.W. van Amboina, daar maar een kampongan of kleyne negrije van christenen is, zijnde d'andere inwoonders muhhammedanen en heydenen.
7. 't Eyland Manipa, noordelijk van Amboina, daar eene negrij christenen en d'andere voorts al muhhammedaans zijn.
8. 't Eyland Bonoa, mede noordelijk van Manipa, daar de eene negrij christen en d'andere muhhammedaans is.

Daar is nog een 9de eyland, genaamd Amblau, dat ten zuyden van de Z.O. hoek van Bouroe is gelegen, op welke de inwoonders alle van 't muhhammedaans geloov zijn. Deze alle zijn bewoonde eylanden, want van de onbewoonde hebben wij niet te spreeken.

Ten opsigte der kerke in dit gouvernement werden alle deze 8 eerste genoemden eylanden, daar christenen woonen, kerken en schoolen zijn, wederom verdeeld in 3 hoovdverdeelingen, of kerken. d'Eerste is die van en onder de hoovdplaats, de tweede is die van en onder Honimoa, en de derde is die van en onder Haroeko, of Oma.
1. Op de hoovdplaats, aan 't Casteel, zijn twee kerken, de Nederduytse en Maleyse, daar op den dag des Heeren in yder twee malen werd gepredict. Tot de Nederduytse gemeente wederom behooren alle d'Europianen, compagniesdienaars en borgers, ook de voornaamste mix- en castyssen, en tot de Maleyse gemeente behooren d'Amboinesen en vrijgegevenen of Mardhikers van verscheyden natiën, welke aan 't Casteel haare woonplaatsen hebben.

d'Inlandse negrijen aan 't Casteel bewesten en beoosten zijn t'samen, groot en kleen, 9 in getal, en hebben de 6 bewesten en de 3 beoosten een school en schoolmeester.

Onder dezelve hoovdplaatskerk behooren ook de 9 negrijen of dorpen gelegen op 't gebergte en stranden van Leytimor alsmede de 9 strandnegrijen van de binnen- en buytenzoom van 't landdeel Amboina, mitsgaders de drie christennegrijen op d' eylanden Bouroe, Manipa en Boanoa, hebbende yder een kerk en school.
2. Op Honimoa (daar doorgaans een predicant is woonagtig) zijn 24 negrijen, 16 kerken en 17 schoolen, te weten: Op 't eyland Honimoa zelvs zijn 13 negrijen, 8 kerken en 9 schoolen. Op Nussalaut zijn 7 negrijen, 6 kerken en 6 schoolen. Op Ceram onder dito kerk zijn 4 negrijen, 2 kerken en 2 schoolen.
3. Op Haroeko, of Oma (daar mede gemeenlijk een predikant is gelegen, wanneer 't getal der leeraars zulks kan bijbrengen, en dit jaar aldaar overleden is D. Ludovicus de Mey, Indus[538]), aldaar zijn en onder gehooren 15 negrijen, 14 kerken en 14 schoolen, te weten: op 't eyland Oma zelvs zijn 7 negrijen, 6 kerken en 6 schoolen, en op Ceram, onder dito kerk gehoorend, zijn 8 negerijen, 8 kerken en 8 schoolen. Al hetwelke door het geheele gouvernement van Amboina tesamen bedraagd 69 negrijen, 52 kerken en 54 schoolen der inlanders, waarbij gedaan de Nederduytse kerk en school aan 't Casteel, zoo zal het getal der kerken 53 en schoolen 55 zijn.

Aangaande nu den dienst die ontrent deze kerken en schoolen werd betragt, daarvan zeggen we nader, tot U.Eerw. narigt, dat dezelve op volgende wijzen geschied.
1. Aan de hoovdplaats of 't Casteel werd, na de vaderlandse gewoonte en ordre, des zondags door de predikanten aldaar geplaast twee maalen in yder kerk gepredict, en des avonds in

[538] 'De Indiër': ds. De Mey, afkomstig uit de Mardijker-gemeenschap te Batavia.

de Maleyse kerke daarenboven gecatechizeert, over de verhandelde stoffe des namiddags. En op de buytenaf gelegen negrijen werd door de schoolmeesters beyde voor- en namiddags een predikatie in 't Maleys of eenige capittelen de gemeente voorgelezen, en mede des avonds in 't gebed gecatechizeerd.
2. Op de buytenplaatsen, daar een predicant is gelegen, werd des zondags mede voor de Europianen, aan 't fortje of de hoovdplaats van dien, Nederduyts gepredict, en Maleys voor de inlanders, en in de andere afgelegen negrijen werd mede als even gesegt is van de inlandse schoolmeesters den dienst betragt.

Boven deze gewoone wekelijkse dienst werd twee maalen des jaars in alle plaatsen de kerk- en schoolvisite gedaan door een predicant en inlands ouderling, en dat yder der taalkundige in zijn beurt. Meermaalen kan het niet wel geschieden, om de harde regen 6 maanden lang, en sterke winden die in yder moeson doorgaans waayen. Zelvs werden de drie buyteneylanden, Bouroe, Manipa en Bonoa, om dezelve redenen maar eenmaal in 't jaar besogt.

Den dienst der visite geschied op volgende wijze:
1. Ontrent de schoolkinderen, welke alle, grooten en kleynen, jongens en meysjes, werden overhoord in 't lezen der vraagens, yder na zijn rang en ordre, en der gebeden, mitsgaders ook in 't lezen, schrijven en zingen.
2. Ontrent de bejaarden, welke alle, ouden en jongen, grooten en kleynen, de hoovden en gemeenen, mans en vrouwen, werden gecatechizeert, overhoord en onderwezen in de kennisse der gebeden en hoovd-leeringe des christelijken geloovs, insgelijks wie 't lezen, schrijven en zingen onderhoud. Dan werd ook meteenen de belijdenis afgenomen, en de ledematen genodigt tot en aangemaand ter bereyding van 't H. avondmaal onzes Heeren Jesu Christi.
3. Ontrent de gansche gemeente tesamen werd vervolgens gepredict, kinderen gedoopt (ook bejaarden die uit het muhhammedaan- of heydendom, zomtijds overkomen), verder werd het H. avondmaal bediend aan de ledemaaten; en eindelijk die te trouwen zijn bevestigd in den egt. Dat en zodanig werd in yder negrij daar een kerk en school is verrigt.

Bij deze gelegenheid moeten wij als in 't verbijgaan zeggen, ten opsigte van D. Valentijn, dat zijn Eerw. noyt de inlanders in de visite catechizeerde, nog onderwees door vraagen en antwoorden, maar sig vergenoegde in de kinderen te overhooren en eene predikatie te doen, en dat nog niet in alle kerken, maar liet meestal 2 à 3 negrijen, indien de gelegendheid daar maar enigsins toe leyde, in eene plaats die de grooste was bij den anderen komen, als die van de negrij Lehary en Roeton moesten komen op Hoetoemoery, die van Hatalay en Nako op Kilang, die van Tiël op Soeli, en zoo voorts, leggende het zijn Eerw. alzoo met ééne predikatie dat alles af.

Boven al dit gemelde werk des diensts der predikanten in Amboina, zoo ordinair als extra-ordinair, hebben zij nog op sig genomen het werk der institutie in de Maleyse taal, en in de hoovdzaaken en leeringe onzes christelijken geloovs, te weten, des maandaags voor de omlopende leermeesters en alle discipelen en voorts alle leergierige aankomelingen, zoo ook des woonsdags aan alle de meesters der nabij gelegen negrijen op 't land van Amboina en Leytimor, en alle de eerstgenoemde tegelijk, 'twelk D. Valentijn ook noyt gedaan heeft, zoodat zijn E. op de helvt na zoo veel dienst, moeyte en arbeyd gehad heeft, niettegenstaande zijn roemen, dan de tegenwoordige predikanten hebben. Want hij predikte maar eens ter week, en om 't jaar deed hij één visite op 't hoogste, en dat terloops, moeten wij zeggen, ten opsigte van 't werk en de wijze zijns diensts dat hij deed.

Dus kan de christelijke synode zien en verstaan de uitgestrektheid en verdeelinge der kerken, en hoedanig dezelve werd bediend, te weten, yder gedeelte van haar leeraaren, namentlijk de predicanten leggende aan 't Casteel (welke tegenwoordig zijn de Heeren broederen Nicolaas Hodenpijl, Harmannus Kolde de Horn en Petrus Bierman), yder volgens

zijn beurt en na ordre besorgen 'tgeene volgens voorgemelde verdeelinge onder de hoovdplaatskerk staat, waarbij door 't afsterven van D. de Mey dat van Haroeko en Ceram gekomen is. En insgelijks de predicant van Honimoa, D. Christianus Fredericus Nucella, besorgt en bediend het zijne.

(*Om de synode een indruk te geven van de omvang der Ambonse christenheid voegt de kerkenraad een statistisch overzicht toe, hier niet opgenomen.Een even volledige statistiek hiervoor, doc. 289.*)

Hiermede, Eerw. Heeren en Vaders, hebben wij het onze gezegt (verzoekende excuis en verschooning over onze letteren, die door de stoffe der zaaken, zelvs tegen onze eygen gedagte en vermoeden, wat wijdloopig is geworden), waarom wij dan eindigen – – –. Den kerkenraad van Amboina, uit aller naam en last Hermannus Kolde de Horn, synedrii p.t. praeses, Petrus Bierman, syn. p.t. scriba, N. Hodenpijl, epistolarum scriba, A. Kakelaar, ouderling, B. de Silva, radja Soya.

Amboina Victoria, de 25^{en} september anno Christi 1700

P.S. Gelijke inhoud dezer hebben wij aan de Eerw. christelijke synoden van Z. en N. Holland en 't Classis Walcheren mitsgaders aan de Heeren XVII geschreven en toegezonden.[539]

293. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, [25][540] september 1700.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 339-347.

Eerwaarde, godzalige – – –

Met 't vertrek van het schip de Faam, en in handen van den krankbezoeker G. van Bemmel, hebben wij onze jongste letteren, getekend 19^{den} mey 1700, aan U.Eerw. overgezonden,[541] voornamelijk om U.Eerw. kennisse te geven van den ontfang uwer letteren en geschrivten, mitsgaders ook van het overlijden van onzen medebroeder D. Lud. de Mey op den 10^{den} april deses jaars.

Voor tegenwoordig konnen wij daerom U.Eerw. vergadering begroeten door deze onze geringe letterboode, en tegelijk bekendmaaken hoe dat wij aandagtiglijk en ernstelijk hebben gelezen en overwoogen de geschrivten, zoo die van de synodale en classicaale vergaderingen in 't vaderland aan U.Eerw. vergadering, alsook wederom die van d'uwe aan haar geschreven zijn. Ook hebben wij het tractaatje van D. Valentijn, opgesteld tegen U.Eerw. vergadering, en verwaandelijk genoemd Deure der Waarheid,[542] doorbladerd en doorlezen, ontrent al hetwelke wij de Eerw. kerkenraad althans met onze rescriptie in antwoord dienen.

Belangende vooreerst het tractaatje van D. Valentijn, wij hebben met de grootste verwondering gezien hoe zijn E. met de uitterste onbeschaamdheid zigzelve verheft en de eere geeft boven alle leeraaren die oyt in dese gewesten geweest, en nog zijn, beyde in bekwaamheden en diensten, ja dat hij zijn gewesen medebroederen veragt in haare ijverige arbeyd en gaven, niet zonder te begaan lasteringen en leugenen ontrent dezelve. Dat hij (Valentijn) door valsche grondstellingen en openbaare onwaarheden, beyde ten opsigte van de Maleyse taal en deszelvs gebruyk of verstaanbaarheid alsmede door zijn assurante en stoute tong en pen, de christelijke kerkvergaderingen in 't vaderland misleyd en bedrogen heeft, ja hard-

539 De brief aan Heren XVII niet aangetroffen.
540 Datum gegeven in kkr Ambon aan kkr Batavia d.d. 25 mei 1701 (hierna, doc. 294).
541 Zie hiervoor, doc. 291.
542 Zie hiervoor, doc. 287.

nekkig blijvt bedriegen, gelijk wij, ten tweede, hebben konnen verstaan uit de extracten der brieven van 't N. Hollants synode en 't classis van Walcheren, in antwoord van U.Eerw. briev in den jaare 1697[543] aan dezelve kerkelijcke vergaderingen geschreven, als die door de kragt der waarheid, in U.Eerw. letteren betoogd, niet zijn overredet geworden, maar haar hebben laaten verblinden, tegens de waarheid, door schijnredenen, die den onkundigen in zaaken veelsins en ligtelijk misleyde. Wij hebben verder ten derden U.Eerw. antwoord (tot wederlegginge van de swarigheden en bedenkingen der synoden en classes evengemeld) in haar kragt en ernst overwogen, vindende dezelve zoo voldoende en overtuygende dat wij ons zegel der toestemminge aan deselve hangen, vertrouwende dat de oogen der synodale en classicale vergaderingen in 't vaderland nu beter zien, en de waare geschapenheid of 't wezen der zaaken teregt kennen zullen, in zooverre dat D. Valentijn met al zijn roem en groot voorgeven zal uithebben, en hij als een bedrieger werden afgewezen.

Wij hebben, Eerw. Heeren, het mede van onzen pligt geagt om over de zaak des verschils tusschen D. Valentijn en d'Indische kerken, waarin de kerke van Amboina bijsonderlijk g'intresseert is, het onze te zeggen, waarom wij te raaden zijn geworden van aan de christelijke synoden van Z. en N. Holland, mitsgaders aan het classis van Walcheren, en ook aan de Heeren Seventienen of derzelver vergadering, elk in 't bijzonder te schrijven[544] (omdat de zaak des verschils een algemene zaak is, rakende wezendlijk de kerken in 't ooster-deel van Indiën, en in 't bijsonder die van Amboina) zoo tot wederlegginge van D. Valentijns grondstellingen als beneminge van eygen roem, en tot verdedinge van ons en onze leeraaren in 'tgeene wij en zij van hem (Valentijn) beledigd en benadeeld zijn. Van welk schrijven wij aan U.Eerw. vergadering een afschrivt, zoo van de briev zelvs als van de bijlagen hiernevens zenden, willende verhoopen dat den inhoud van dien, of onze redeneringen ten voorschreven einde gerigt, U.Eerw aangenaam zal zijn en als voldoende den eys der zaaken voorkomen.

Wij hebben verders in onze brieven aan de christelijke vergadering omstandig geschreven aangaande de staat en dienst der kerken en schoolen, en derzelven ommeslag en uitbreydinge in deze provincie, zoodat wij van alles verslag hebben gedaan 'tgeene wij oordeelden bij deze gelegendheid niet verbij te konnen gaan, maar schuldig te zijn, ontrent hetwelke wij ons dan verder gedragen, houdende het mede als aan U.E. (die d'afschrivten origeneel werden toegezonden) zelvs geschreven, zoodat wij in deze onze letteren te korter konnen en zullen zijn.

Voor 't overige zeggen wij dan dat de broederen D.D. Nik. Hodenpijl, Herm. Kolde de Horn en Petrus Bierman nog als vooren aan 't Casteel in beyde de kerken de Nederduytse en Maleyse dienst, benevens die van de visiten op de afgelegen negrijen en eylanden behorende tot dezelve, waarbij die van Haroeko nog gekomen is, waarnemen met ene wakkere neerstigheid en ijver, gelijk ook D. Christ. Fred. Nucella op Honimoa en deszelvs onderhoorige plaatsen, en zijn althans tesamen, God zij gedankt, in goede gezondheid.

De onderwijzinge ontrent de meesters, discipelen en aankomelingen werd bij de bovengenoemde Heeren broederen alhier aan 't Casteel, zoo des maandags als woensdags, op voorgaande voet en wijze nog onderhouden, en ondervinden wij goede bevordering als vrugten van dezelve, zoodat de Maleyse taal bij de meesters honderdmaal beter verstaanbaar geworden, en sij door dezelve betere en bescheydener gedagten van zaaken, zoo die de taal als die de grondleringen des christelijken geloovs raaken, hebben en verkrijgen, 'tgeene ook de reden is om te meer te verlangen na, en te wenschen om de Maleyse bijbel, overgezet door d'Eerw. Heer M. Leydekker, opdat wij na dezelve, als de grond en bronader van de leerlinge onzes christelijken geloovs, mogten en konden voortgaan tot verder onderwijs van

[543] Doc. 285.
[544] Doc. 292.

't inlands Christendom, en dat in de eyge taal van den inlander, immers voor zoo veel als de eerste beginselen in de schoolen en kerken aangaat.

En daarom wenschen wij van herten dat haar HoogEdelens, als regte voedsterheeren van Gods kerken, de hand van hulpe tot den aanvang en voortgang van de revisie van dien wilden leggen, opdat dat nodige en gewenschte boek en werk eens ten einde en gebruyk mogte komen. Immers agten wij het hoog tijd, ende dat althans de beste en bekwaamste gelegendheid en hulpmiddelen daartoe bij den hand zijn, en mogelijk meerder dan oyt voor of na deze geweest zijn of zijn zullen, want niet alleen de tijd van ymands leven gaat haast verbij, maar ook die van ymands lust tot zoodanig een werk en verblijv in deze landen vind en krijgd ook zijn einde, en wanneer men die verzuymd of verbij laat gaan, wat raad, wat hulpe dan!

In 't bijsonder en nader moeten wij U.Eerw. ons oordeel geven over de versie van d'Eerw. Heer M. Leydekker, waarvan zijn Eerw. 2 stukken, of boeken (Genesis en Exodus) als een proev aan onze vergadering heeft gezonden. Dezelve twee boeken zijn vooreerst van de meesters gesamentlijk, in de gewoone institutie derzelven, meest al gelezen en verhandeld door onzen Eerw. broeder D. Herm. Kolde de Horn, en bevonden dat derzelven stijl en taal zeer wel verstaanbaar is, immers zoo goed als de versie van Brouwerius en Heurnius, en dat zommige woorden in dezelve, ziende meest op staaten, ampten, en andere die de bouwkunde en derzelver omslag aangaat, welke van zijn Eerw. zonder omschrijvinge met de eygen namen genoemd zijn, eerst wel onbekend haar voorkwamen, dog zeer wel door de onderwijzinge verstaanbaar zijn, en van haar konnen werden begrepen. Onze vergadering heeft daartoe ook gecommitteerde uit de predikanten en ouderlingen genoemd, te weten D. N. Hodenpijl en Petrus Bierman, met Pedro Lekehenila, pati van Halong, die de twee genoemde stukken hebben doorbladerd, en hebben gemelde broederen gecommitteerde zeer goede getuygenisse van die versie en taal ingebragt, en zeer nodig en nuttig g'oordeeld voor deeze kerke, en ten dienste van 't Maleyse Christendom. Dezelve twee boeken hebben wij laaten naschrijven, en zenden die volgens 't verzoek van de Eerw. Heer Leydekker wederom, onder wederverzoek van ons dat zijn Eerw. eenige volgende stukken, de drie laaste boeken Mosis,[545] aan ons met d' overkomst der scheepen gelieve toe te laaten komen, om mede van ons afgeschreven te werden. Wij verzoeken d'Eerw. kerkelijke vergadering, uit onsen naam de Eerw. Heer M. Leydekker hertgrondelijk te bedanken voor de eer van zijn letteren,[546] en zijn beleevtheden in dezelve begreepen, alsmede voor de overzending van de genoemde stukken zijner versie en het tractaatje van D. Valentijn, betuygende veelsins verpligt te zijn aan zijn Eerw. en voor deszelvs goedheid.

Ingelijks hebben wij te verzoeken ontrent d'Eerw. Heer onzen gewezen medebroeder en leeraar D. Petrus van der Vorm, wiens brieven, en opstel tegen D. Valentijn,[547] ons aangenaam zijn geweest. Onses oordeels heeft zijn Eerw. geheel en al geslooten de deure van D. Valentijns waarheid, door zijn wijdlopige wederlegginge van 't gemelde tractaat van D. Valentijn, van zijn E. verwaandelijk en ten onregte genoemd Deure der Waarheid. Wij integendeel noemen het Deure der leugenen, alsoo dat niet anders in sig vervat dan onwaarheden, leugenen en lasteringen, met welke hij (D. Valentijn) roemd tot eygen schanden, En ten dezen opsigte zeggen wij wederom dat onzen seer waarde broeder D. van der Vorm die leugendeure heeft ontslooten en geopend, waardoor dezelve leugenen konnen werden gezien en gekend van alle.

En gelijk zijn Eerw. (onzen genoemde broeder D. van der Vorm) met reden sig geraakt gevonden heeft, nevens andere van zijne broederen, die haar ook beledigd vinden, over de

---

[545] Leviticus, Numeri, Deuteronomium.
[546] Niet aangetroffen.
[547] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 292.

onwaare getuygenisse en laster van D. Valentijn (te vinden in zijn bovengenoemde Deure, pag. 35, 36, 40, 42, bijzonderheid 93, 95 en voorts) en uit dien hoovde onze vergadring nader verzogt heeft om attestatie daartegen, en extracten van 't schrijven van d'Edelagtbare regeringe van Amboina na Batavia aan de Hooge Regeringe, raakende persoonlijk hem en zijn dienst in Amboina, alzoo willen wij zijn Eerw. in deze dienen, en daarontrent zeggen dat wij op zijn Eerw.[548] vertrek van ons na Batavia getuygd hebben aangaande deszelvs persoon, dienst en wandel onder ons en de gemeente, te weten dat met veel getrouwigheid en wakkerheid als een goed dienstknegt Jesu Christi onder ons en de gemeente gearbeyd, en veel nut en stigtinge toegebragt heeft. Waarbij wij het zouden konnen laaten, maar omdat wij de waarheid en een goede zaak altijd willen handhaven, en 'tgeene wij eerst verklaard hebben ook meermaalen willen getuygen, zoo zeggen wij wederom in opsigte van het eerste verzoek dat wij zijn Eerw. kennen en erkennen te zijn een persoon die in zijn praedictampt en diensten met alle ijver heeft getragt en beoogt de stigtinge der gemeente onder ons, en wel in 't bijsonder die van de Maleyse taal, en dat hij door zijn catechizeeren, visiteren en praediken veel vrugt en stigtinge ontrent de gemeente Gods heeft te weegen gebragt, zoodat wij hem vrij kennen en verklaaren van de lasterende beschuldiging van D. Valentijn bovengemeld. Ten opsigte van het tweede versoek zeggen wij dat wij niet en konnen zien, nog noodsaakelijk oordeelen, dat zijn Eerw. boven de getuygenisse van onze kerkvergadering nog die van de regeringe daarenboven zoude vereyschen, of nodig hebben, wijl wij onze kerkelijke getuygenis als genoegsaam agten, als die op 't naasten met zijn Eerw. verkeerde, en kennisse van deszelvs diensten hebben gehad. Ook kan zijn Eerw. dezelve extractschrijven, indien dezelve nodig agt, ook op Batavia bekomen.

Verders verzoeken wij U.Eerw. voorspraak en hulpe ontrent de Hooge Regeringe, om nog twee leraars voor onze gemeente te mogen erlangen, wijl het getal der predikanten alhier twee minder is geworden en nog bovendien twee Heeren broederen om haare verlossinge na 't vaderland zijn verzoekende, te weten D. Petrus Bierman verleden mey en D. Herm. Kolde de Horn tegenwoordig, waardoor wij geheel en al zouden ontbloot werden van taalkundige leeraaren. Wij hebben aan de E.E. Agtb. regeringe in Amboina ingelijks versogt om haare voorschrijvinge dienaangaande aan de Hooge Regeringe te Batavia.

Eerw. Heeren en broeders in Christo, wij en konnen niet verbijgaan nog met een woord hierbij te doen, en te zeggen dat, niettegenstaande onze leeraars zoo haare ordinaire als extraordinaire diensten, beyden ontrent de gemeinte in 't gemeen als de meesters, discipelen en aankomende leerlingen in 't bijzonder aan haare huyzen, in alle neerstigheid voortgaan en vorderen, wij wel wenschten dat se in haare ijverige arbeyd, de buytengewoone en vrijwillige diensten zoo aan de meesters als leerlingen, niet wierden gestoord en vermoeyd van buyten door andere nijdige menschen, gelijk reeds geschied van zodanige die de predikanten beschuldigen, over en ontrent de discipelen, als dat se die misbruyken en houden als tot haare huysdiensten, en om agter haar te laaten loopen, als jongens, gelijk haar HoogEdelens van Batavia aan deze regering in Amboina geschreven, en het kostgeld van 3¼ rds voor een discipel, dat de predikanten pleegen te genieten, afgeschreven hebben.[549] Hoe waar dat dese beschuldiging is van dat de discipelen misbruykt werden, en gehouden tot huys-diensten, of jongens en oppassers, kan werden afgenomen uit haare leeringe en kennisse, waarvan wij met waarheid zeggen, en openbaar voor de wereld willen doen zien, dat de discipelen en

[548] N.l. van Petrus van der Vorm.

[549] HR aan PR Ambon, 9 febr. 1700, NA, VOC 934, fol. 75-105, nader fol. 103. De Ambonse overheid schafte het discipelgeld af per resolutie van 3 april 1700 (missive aan HR d.d. 24 sept. 1700, NA, VOC 1637, fol. 73-140, nader fol. 108). Zij verklaarde niet te kunnen zeggen in hoeverre de discipelen voor huishoudelijke diensten gebruikt of misbruikt werden; verklaarde echter dat zij wel degelijk werden opgeleid tot in ieder opzicht competente leermeesters (fol. 139-140). In dezelfde brief wordt de ijver van ds. Hodenpijl op het gebied van taalstudie en onderwijs hoog geprezen (fol. 127).

leerlingen, zoo die binnen als buyten onze wooningen zijn, zoo bekwaam zijn en werden gemaakt, beyde in de kennisse der Maleyse taal als der hoovd-leeringen onzes christelijken geloovs, dan zij noyt geweest zijn. Bijgevolg dat de predikanten, zonder verzuym en in alle ijver, yder de zijne leerd en doed leeren, ende niet tot haare huysdiensten houden. Wel is waar dat men de discipelen bij gelegendheid in en buyten 't huys veel gebruykt, niet tot een slaavs werk, maar tot personele dienst, gelijk van oudsher dat in gebruyk geweest is, en gelijk in 't vaderland de leerlingen bij kooplieden, die meest al nog een goede penning verleren en verteren, gebruykt werden. Bovendien, wanneer men aanmerkt dat een predikant 2, 3, 4 en meerder discipelen in huys heeft en aanhoud, dezelven onderhoudende, niettegenstaande hij voor een eenige maar 't bovengenoemde kostgeld trekt, zoude men van die kosteeters geen dienst mogen genieten? Uit zoodanige dingen van te beschuldigen, en te verkorten een gering voordeeltje der predikanten van 3¼ rds daar se geen andere voordeelen hebben, en dat voor bijsondere diensten, verre van haar ampt en boven haar beroep zijnde, dog dat se vrijwillig en met genegendheid tot nut der kerken van deze en andere provinciën op haar nemen en betragten, en waardoor zij dubbeld en dubbeld verdienen zoo een geringe beloninge, zoude ligtelijk de lust en ijver werden benomen, want op zo een wijze met schaade en smaadwoorden of schanden beloond te werden, ziet men beyde kosten en moeyten veragt, en wie ziet dat geerne? Gelijk dan in 't vaderland een predikant voor alle extra-ordinaire diensten werd beloond, alzoo oordeelen wij ook dat zulks plaats moet vinden in Indiën en onder ons, ende dat verzoeken wij van de Hooge Regeringe wederom, gelijk wij U.Eerw. voorspraak in deze mede verzoeken en aan de regering, den Ed. Heer gouverneur en raad in Ambon mede verzogt hebben.

Hiermede – – –. Hermannus Kolde de Horn syn. p.t. praeses, N. Hodenpijl syn. epistol. scriba, Petrus Bierman syn. scriba, A. Kakelaer, B. de Silva.

294. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 mei 1701.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 431-433.

Eerwaarde, godzalige – – –

Met het schip de Generaale Vrede, hier behouden gearriveerd den 1sten maart, zijn tot ons overgekomen de Eerwaarde broederen predikanten Thomas van Simey en Dirk Maartens, welke aan onse vergaderinge hebben medegebragt en overhandigd U.Eerw. seer aangenaame brief van den 17de january deses jaars,[550] met de bijlagen. Haar Eerw. voornoemd zijn in onse vergadering met alle hertelijke genegendheyd broederlijk ontfangen, onder toewenschinge van des Heeren zegen over hunne persoonen en heylige diensten. We hoopten dat dese onder ons lange souden continueeren in gesondheyd, doch het heeft den Heere behaagd eene derselver ons seer spoedig wederom t' ontrukken, te weten D. Thomas van Simey, dewelke na eenige voorgaande sukkelingen aan desselfs oude quaalen eyndelijk door de hoest sooseer is aangetast geworden dat des nachts den 8sten deser schielijk is komen te overlijden. En daardoor ook meteenen 't eyland Honimoa van een permanent leeraar onvoorsien, derwaarts zijn Eerw. door d'E. Agtb're regering geplaatst was om D. Chrs Frs Nucella te vervangen, die volgens ordere van de Hooge Regering aan 't Casteel Victoria stond te komen, hebbende tot dien eynde meest alle haare goederen reeds alhier en derwaarts overgesonden.

Uyt U.Eerw. brief sien we dat d'onse van 't verleden jaar in september aan U.Eerw. gesonden, ongedagtekend is geweest, 'tgeen we niet weeten toe te schrijven dan aleen dat

[550] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 389-391.

sulks door haastigheyd versuimd moet zijn, want vertrouwen vastelijk dat alle d'andere getekend zijn, gelijk die bij ons in kerkekas gelegd is, dito den 25ste september anno 1700.[551]

We verheugen ons over de welstand van U.Eerw. kerke en persoonen, bidden God dat het hem behaagen mag zijnen zegen noch lange daarover te laaten continueeren, met bewaaringe van U.Eerw. alle en beterschap van D. Coop à Groen.

We bedanken U.Eerw. voor de communicatie van de staat der buytenkerken, gelijk ook voor het toesenden van d'acta syn. N. en Z. Hollandiae, waarvan we de continuatie versoeken, en sullen ook bij nadere gelegendheyd voor d'uytschrijver sorgen als voordesen.

Aangaande ons versoek aan U.Eerw. om met desselfs voorspraak bij de Hooge Regering ons versoek te willen secondeeren tot het bekomen van een recognitie voor onse arbeyd welke besteden aan de meesters en discipels, sien we hoe U.Eerw. sulks niet aleen onmogelijk goed hebben konnen vinden te doen, maar ook dat het U.Eerw. moeyde, wij sulks derwaarts gedaan hebben, dewijl doch seker was dat 'er niets dan een vergeefs versoek geschieden soude, en sulks soo wel van U.Eerw. vergadering soude gedaan zijn als het nu van ons sonder effect geschied is; waardoor we nu, boven die verminderinge in dese dure provincie, noch de weygeringe van ons versoek te dragen hebben, 'tgeen we ons moeten getroosten. We meynen redenen gehad te hebben een beter uytslag van ons versoek te mogen verwagten dan we bekomen hebben, en gehoopt dat haar HoogEd. onse extraordinaris arbeyd en ons regtmaatig versoek met een gunstiger oog souden hebben aangesien, alsoo 't van den dienst eenes predikants onderscheyden is 'tgeen we hier moeten doen ten beste van Gods kerke buyten onse dienst, temeer alsoo een predikant in 't vaderland overal voor eenige andere of buytendiensten meer genieten als sulk een geringe belooninge. We mogen denken dat andere lang voor ons hebben getrokken daar wij den arbeyd doen, en tot soo lang er yets beters te hoopen is ons des getroosten, want hier hebben we geen ander middel om dat te vergoeden, noch te verwagten, dan 'tgeene van de goedheyd van de Hooge Regeringe hebben tegemoet te sien.

Wat onse kerken aangaat, insonderheyd onse inlandse, die neemen noch onder Gods zegen toe in kennisse, al is 't weynig en langsaam, waarvan we aan U.Eerw in september wat nader schrijven sullen,[552] en tot daartoe mede reserveeren de bijlagen bij U.Eerw. brief aan ons gesonden. Tot noch toe wort aan 't Casteel Victoria de Hollandse en Malaise dienst waargenomen door D.D. Nicolaas Hodenpijl, Hermannus Kolde de Horn en Petrus Bierman. 't Eyland Honimoa door D. Christianus Fredericus Nucella, die na we van ter zijden hooren, des genegen zijnde, wel aldaar (op 't afsterven van D. Simey) mogte continueeren.

't Eyland Haroeko staat bediend te worden door D. Dirk Maartens, aldaar geplaatst door d'E. Agb. regeringe, en staat ook eerlange derwaarts te vertrekken.

De broederen predikanten Hermannus Kolde de Horn en Petrus Bierman renouveeren wederom haar versoek aan de Hooge Regering om verlost te moogen worden, waartoe U. Eerw. voorspraak versoeken.

Met kerkelijke attestatie komen tot U.Eerw. over den coopman Jan van Hoorn[553] en huysvrouw Catrina Lesage, d'oppermeester Bartholomeus Coeck en huysvrouw Elisabet van den Dale, noch Casper van Slijp[554] en Maria Parera, die we U.Eerw. christelijke opsicht aanbeveelen, waarbij noch soodanig tot U.Eerw. overkomt d'Ed. Heer Gouverneur Willem van Wijngaerden.

Hiermede – – – de kerkenraad van Amboina. Petrus Bierman syn. p.t. praeses, Christianus Fr. Nucella s.p.t. scriba, H. Kolde de Horn, sc. epistol., Hans Metsler, ouderling.

Amboina Victoria, den 25en mey anno 1701.

---

551 Bedoeld is de brief hier opgenomen als doc. 293.
552 Zie hierna, doc. 295.
553 Uit Middelburg, in 1701 hoofd van het kantoor te Hila, resident van Hitu.
554 Soldaat, zie aantekening bij doc. 282.

P.S. Hebben we ontfangen van d'Ed. Agtbare Regeeringe deses Gouvernements een extract waarbij de kerkenraad wierde bekendgemaakt dat d'Ed. Agtbare Regeeringe D. Dirk Maartens van 't eyland Haroeko na Honimoa hadde verplaatst, en daardoor dat eyland wederom als vooren en noch jongst na 't overlijden van D. de Mey saliger onder de visites van de broederen van 't Casteel was gekomen, wordende 't comptoir Zeelandia door een krankbesoeker bediend.

295. BRIEF VAN DE KERKERAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 21 september 1701.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 435-445.[555]

Eerwaarde, godzalige – – –

In onse voorige brief, aan U.Eerw. in mey gesonden,[556] hebben wij uytgesteld onse consideratiën op 't extract uyt de brief des classis van Walcheren,[557] gelijk ook dan te melden 'tgeene wij verder van onse kerken souden hebben te seggen.

Nadat wij 't gemeld extract hebben overwogen, en besonder gelet op 'tgeene haar Eerw. daarin voorgeven, alsof sij in haare gedachten omtrent het werk en den druk van D. Valentijns oversettinge waren gesterkt door ons schrijven aan U.Eerw. vergadering anno 1698,[558] en daarnevens op U.Eerw. antwoord:[559] uyt de gesondene copie hebben wij niet konnen sien het verder noodig is daarop veel meer te antwoorden, alsoo de saaken door 't Eerw. classis vermeld, van U.Eerw. nu wederom met opset zijn verhandeld, en bovendien klaarlijk getoond is de swakke grond van het fondament waarop haare gedachten noch persisteerden voor de nuttigheyd van D. Valentijns versie en de noodsakelijkheid van die te doen drukken, soodat wij, U. Eerw. wegens die moeyte voor ons genomen in 't verdeedigen van onsen brief hertelijk mits desen bedankende, het daarbij voort souden konnen laten berusten, temeer alsoo dat poinct in den jaare 1699 volslagen behandeld is door U.Eerw. en na het vaderland geschreven aan de synoden etc.[560]

Doch hetzij U.Eerw. van gedachten waaren het niet ondienstig soude weesen dat wij ons ten aansien van 't volgende wat nader uytdrukten, ofwel haar Eerw. meynen mogten dat 'er eenig voordeel voor haare gedachten wegens D. Valentijns oversettinge in gelegen waare, te weeten daarin dat het Malays in Ambon (waarvoor D. Valentijn pleyt, en van welkers gebruyk wij aleen gesproken hebben, gelijk dat uyt onse brief klaarlijk te sien is) beter soude werden verstaan dan het goede Malays, en oversulks reeden hebben om noch bij haare voorige gedachten te persisteeren, en meenen wij klaarlijk te sien dat alle haare reedenen hierop uytkomen, ja 't eenigste is dat haar Eerw. in dit extract tragten te bewijsen, dat namelijk daarom die versie behoorde te worden gedrukt, omdat dat Malays beter verstaan word dan het goede. En blijven zij noch daarbij, nadat zij beter g'informeerd zijnde aangaande de Malayse taal, dat die geen land- of moedertaal in Ambon is, en oversulks in 't algemeyn

---

555 De tekst in ANRI is het originele document. Een extract van deze brief in Zeeuws Archief, Archief Classis Walcheren 69, ongefolieerd.

556 Hiervoor, doc. 294.

557 Vermoedelijk is bedoeld een brief van cl. Walcheren aan kkr Batavia, januari 1700, genoemd in de vergadering van Gedeputeerden tot de Oost-Indische Zaken van de classis op 1 januari 1700 (Acta, Zeeuws Archief, Archief Classis Walcheren 66).

558 Hiervoor, doc. 288.

559 Waarschijnlijk is bedoeld de brief van kkr Batavia aan cl. Walcheren, 19 november 1699, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 327-339 en Zeeuws Archief 68, doc. 35.

560 Vermoedelijk zijn bedoeld de brieven van kkr Batavia aan de Noordhollandse synode d.d. 16 november 1699 (hiervoor, doc. 292) en aan de cl. Walcheren d.d. 19 november 1699, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 327-339.

van niemant verstaan werd dan aleen van diegeene welke se geleerd hebben, hetzij door d'ommegang met andere natiën, of om de christelijke godsdienst. En steunt dat gevoelen eeniglijk op het concept dat het quaade en kromme Malays gebruyklijker is, en beter verstaan word. Indien haar Eerw. hadden believen te seggen wat zij door dat 'gebruykelijker', en door 't 'beter verstaan' wilden te kennen geeven, en soud' er, na ons gevoelen, alsdan niet veel swarigheyd meer overblijven, immers dese saake beter onderkend werden.

Het schijnt ons toe dat haar Eerw. doe noch van gevoelen waren, aangaande de Malayse taal, dat die onderscheyden soude zijn in twe taalen, in een krom quaad Malays en in een ander, de goede Malayse taal, waar 't dat het laage of kromme Malays door een geruyme tijd en het gebruyk eindelijk geworden soude zijn tot een taal op sichselven, gelijk 'er wel soodanige zijn afgekomen van de Latijnse taal.[561] En schijnen haar Eerw. dat genoeg opentlijk te willen seggen, met d'aangehaalde exempelen van de lingua franca in Barbariën,[562] het Pools boerenlatijn etc., en het Luykerwals in Luykerland.

Hetzij haar Eerw. van die meeninge geweest zijn, en door 'tgeene U.Eerw. nader geschreven hebben, besonder anno 1699, verandert zijn, of noch van dat gevoelen mogen weesen, de saak of onderstelling is onwaar, en vals, dewijl het laage, kromme of quaade Malays geen taal op sichselven is, maar aleen dat de Malayse taal qualijk en krom gebruykt word, niet op één manier, maar op veelerley wijse bij verscheydene natiën om de oost van India, en soowel in Ambon als andere plaatsen, nadat haar taal en uytspraak is, niet aleen van die natie in 't gemeen eveneens, maar bijna van de persoonen in 't besonder soodanig als 't hen in 't hoofd komt en zij se kennen, de saken soodanig uytdrukkende en met sulke woorden als 't hen goed dunkt of die hen 't eerste voorkomen, sonder dat daarin g'observeerd word eenerley grammatica en syntaxis. Gelijk een Waal het Nederduyts spreekt, volgende de constructie van het Wals Frans, de woorden qualijk uytspreekt en verkeerd gebruykt. De Nederlanders construeeren het na 't Nederduyts, de Françen na het Frans, evensoo ook d'Ambonneesen na de constructie van d'Ambonse taal, en onder haar noch verscheyden, en evensoo gaat het met andere natiën die hier zijn.

Dit vooraf gesegd hebbende, komen wij de saak wat naderbij, te weeten, om te ondersoeken wat men verstaan moet door dat woord en de maniere van spreken 'gebruyklijker', en 'beter verstaan', welke haar Eerw. in dit geval gebruyken om haare meeninge uyt te drukken.

Indien men, door het quade en kromme Malays gebruyklijker te noemen dan het goede of regte, verstaan wil hebben dat 'er een sekere quaade en kromme Malayse taale soude weesen, onderscheyden van het goede en regte, en vervolgens twe Malayse taalen, en dat hier om d'oost van India, en besonder in Ambon, onder de christenen niet de goede en regte Malayse taal maar de twede taal gebruyklijker soude weesen, genaamd de quaade en kromme Malayse taal, dat, seggen wij, is geheel mis en het concept daarvan sonder grond, alsoo 'er geen diergelijke twede Malayse taal is. Derhalven moet men daardoor verstaan dat hier in Ambon, en besonder dat hier in 't algemeen de christen Amboineesen het Malays quaalijk en krom gebruyken, en dat 'er sulke lieden ongelijk meer zijn dan andere, welke de Malayse taal goed en regt gebruyken. Dat het 'er nu soodanig mede gelegen is gelijk wij in het twede besluyt seggen, is klaarlijk te sien uyt het bovenstaande, want anders heeft het woord 'gebruyklijker' hier geen plaats en betekenis, dewijl men van een en deselve taal anders niet soude konnen seggen, sonder ongerijmdheyd, dat se gebruyklijker is als se is, het Malays als het Malays, het Latijn als het Latijn, want het Latijn zijnde, is het Latijn, Malays, is het Malays, en moet men oversulks het woord 'gebruyklijker' neemen voor soodanig, van quaalijk en krom Malays, niet alsof dat Malays een taal op sichselven soude

[561] De Romaanse talen.
[562] Hier: de niet-Grieks of Latijn sprekende gebieden in de Romeinse tijd.

wesen, maar aleen een en deselve taal soodaanig en quaalijk gebruykt. En d'oorsaak daarvan is niet omdat zij 't niet beter noch regter willen gebruyken, maar omdat zij 't niet beter kennen, want, soodraa zij 't beter kennen gebruyken zij 't aanstonds beter, en gelijk het Malays is. Ook meenen se daarmede niet dat zij een andere taal kennen en spreken, maar deselve taal beter, en soo als se is. Gelijk het gelegen is met iemant die iets van 't Latijn of Nederduyts krom en quaalijk heeft geleerd, ken of spreekt, niet meynen sal een ander taal dan die te kennen of te spreken wanneer hij die, schoon beter, aanleerd en gebruykt, sal hij maar Latijn kennen, of Nederduyts. En daarmede agten wij dese swaarigheid beantwoord.

Volgt nu de maniere van spreken 'beter verstaan', waaromtrent wij wederom acht moeten geeven. Te weeten, dat 'er maar één Malayse taal is, en dat die in Ambon, insonderheyd onder de christenen, seer quaalijk en krom gebruykt word, in plaats van se te gebruyken soo als de Malayse taal is, alsook op het soodanig gebruyk van de Malayse taal in Ambon. Dewijl 'er geen twe Malayse taalen zijn, soo en kan 'er ook ten dien aansien geen 'beter verstaan' van d'eene als d'andere plaats hebben. Het moet dan mede sien op het gebruyk dat die taal in Ambon heeft, dat men se beter verstaat, of soo wel niet en verstaat. Een Amboinees sprekende Malays kan daarin niet volgen de constructie van 't Nederduyts, want die taal en ken hij niet, noch die van het Malays, dewijl hij die niet geleerd heeft, soo sal hij dan geene andere konnen volgen dan sijn eigen taal, d'Ambonse. Datselve is mede waar in andere, daarin haar eigen taal volgende. Soo hebben hier de voorige predikanten gedaan, volgende niet de grammatica, noch de constructie van 't Malays, maar van het Nederduyts, omdat zij het Malays niet hebben gekend gehad, want anders en souden zij daarin niet het Nederduyts hebben gevolgd, maar het Malays gelijk dat redelijk is. De grammatica en constructie van 't Nederduyts loopt soo wel tegen het Malays aan[563] als tegen d'Ambonse taal, en andere meer. Een Malayer, of die met Malayskundige ommegang heeft gehad en daardoor iets van 't Malays geleerd heeft, en kan dat Malays 'twelk na onse Nederduytse taal geconstrueerd is, niet aleen niet beter verstaan, maar ook soo veel minder als se meer daarna geschikt is, en noch erger, hoe se meer vermengd is, en dat heeft niet aleen plaats bij die, maar ook bij d'Amboineesen.

Alle christen-Amboinesen, en die christen willen worden, leeren wel 't Malays dat in de gedrukte boekjes is, om daarin gevraagd en g'examineerd te werden, maar niemant moet eenigsins denken dat die lieden daarom dat Malays souden verstaan of kennen, al weten zij het van woord tot woord van buyten op te seggen. Verre is het daar vandaan, zij kennen 't daardoor niet anders als van buyten. En alschoon dat gedrukte Malays (van welke 't eene noch veel quaader en krommer Malays is als 't ander) van 't markt- of straat-Malays ontleend is en overgebragt tot de godsdienst en 't onderwijs daarin, soo is 't echter een klaare en sekere saak dat het van andere saaken spreekt als die men in d'ommegang noodig heeft of gebruyken kan, soodat iemant die 't Malays niet anders geleerd heeft als om de godsdienst, en geen gebruyk daarvan heeft door d'ommegang met vreemde natiën, dat hij 't daardoor ook niet verstaan sal konnen. Nu is 't een sekere saak dat 'er nauwelijks een van hondert Amboineesen het Malays door d'ommegang leeren, dewijl zij met soodaanige die het Malays kennen seer selden iets te doen hebben of verkeeren, ja dikwijls wel geheele maanden zijn dat zij geen een woord Malays hooren spreken, veelmin zij dat verstaan souden. Behalven dat hooren se 't in de kerk (alwaar doorgaans maar een van tien komen); daar leest men in die taal, bid en zingt, en kan men vervolgens wel denken met wat lust zij derwaarts gaan, wat aandagt zij daar hebben, en hoedanig zij vandaar wederkeeren! Derhalven en kan men niet seggen, hoe men 't ook neeme, dat zij het Malays verstaan souden, veel minder dat zij 't beter souden verstaan.

[563] Is evenzeer strijdig met het Maleis.

Maar om verder voor te komen een gedagte welke te neemen is uyt het gebruyk van de lingua franca in Barbariën, insonderheid ten aansien van haare slaven, willen wij hierover noch het volgende aanmerken. En in 't gemeen, dat 'er een groot onderscheyd is in de maniere of wijse van het Malays te leeren onder de christen-Amboineesen en de slaven. Dese, uyt verscheydene landen tesamen gebragt, leeren het Malays door d'ommegang, en geene door onderwijs met dat van buyten t'onthouden.

Dat onderscheid doet sich klaarlijk op wanneer men let op de slaven, dat die eensdeels, door gebrek van eygen natie en gelegendheyd, haar moeder- of landtaal, al kennen se die, seer weinig of geheel niet kunnen oeffenen, als andersins, door een noodsaaklijkheyd van haare meesters te verstaan en verstaan te worden, sooveel moeten leeren als 'er tot de dagelijkse ommegang noodig is. Ook konnen se eerlange leeren sooveel daartoe behoord, dewijl se dagelijks met soodaanige omgaan die het spreken, en behalven die taal hier in Ambon niet hooren spreken dan Nederduyts etc.

Maar men moet niet meynen, het soodaanig gelegen is met d'Amboineesen, alsof die 't Malays eveneens souden leeren gelijk de slaven. Niet van Amboineesen selve, dewijle zij daarmede geen woord Malays en spreken, maar Amboinees. Niet door noodsaakelijkheyd, dewijl alle d'Amboineesen 't niet genoodsaakt zijn te kennen, want haare hofdiensten konnen se doen al kennen zij geen een woord Malays, en andere saaken konnen se mede verrigten door behulp van iemant onder haar die wat Malays ken, hoedanig 'er altijd onder haar zijn, en ten minsten een of twe.

Maar om christen te worden en, christen zijnde, de beginselen van de christelijke godsdienst te kennen, moeten se dat in 't Malays leeren, dewijl het is de taal des godsdienstes. Al en kennen se anders geen Malays of, behalven dat, geen een woord spreken: gevraagd zijnde, moeten se daarin antwoorden; daarin leeren zij nu bidden, de 10 geboden, de 12 artikelen des christelijken geloofs, eenige kleyne vraagjes, dan noch eenige onder haar de Heidelbergse Catechismus.

Maar hoedanig leeren se dat? Niet in een taal die se kennen, maar in een vreemde taal, daar se niets van verstaan. Zij antwoorden veerdig, dog sullende seggen wat het betekend, wat daardoor verstaan word, hetzij met andere Malayse woorden, of in haar moedertaal, soo siet men hoe 't 'er gesteld is.

En hoe sou 't anders konnen weesen? Dewijl 'er pas een van hondert Amboineesen met vremde natiën omgaat, en dat 'er somtijds in maanden geen eene van die in haar negrijen of dorpen komt die van haar kan gesien worden, met wie souden se dan Malays spreken, daar se selve soo weynig komen te sien, verre af woonende van ons en andere vremde natiën die hier zijn, die niet verspreyd, noch bij d'Amboineesen in haare dorpen woonen, maar bij den anderen, en voornamelijk aan 't Casteel, alwaar d'Edele Heer gouverneur zijne residentie houdt? Zij en hooren dan geen Malays spreken dan als gesegd is, noch iets van die taal onder haar dan in de schoolen en kerken. Indien nu de helft van de kinderen al ter school gaan en daarin uytleeren, soo hebben se geleerd de gebeden, 10 geboden, 12 artikelen van 't geloof, de kleyne en groote vraagen, wat lesen, schrijven en zingen. Niet dat zij 't verstaan, maar van buyten leeren. 't Selve word onderhouden in de kerken, wanneer zij daar onderweesen worden, en na dat de meesters zijn en weeten, wort het vermeerdert of niet. Daarin wort des sondags gelesen en gezongen, en dat is 't al. Nu sal niemant oordeelen dat dat genoeg is, gelooven wij, om daarop te konnen seggen dat de christen-Amboineesen dat Malays verstaan, of beter verstaan dan het goede Malays, al konnen zij 't eenigsins in haar eygen taal uytdrukken, of met andere Malayse woorden, dewijl eensdeels 't onderscheyd niet en is tusschen twe onderscheyden taalen, maar aleen dat een en deselve taal van dese soo 't behoord, en andere quaalijk gebruykt word. Alsook dat, indien zij het krom en quaad Malays eenigsins verstaan, weetende wat die woorden en reeden seggen willen, zij dan ook het goed Malays noch beter sullen verstaan, wanneer zij maar hooren dat men dat woord of

die reeden niet soo, maar anders gebruyken moet, om 'er dat door te verstaan. Dit ondervinden we dagelijks, niet aleen onder onse leerlingen in onse oeffeningen, maar ook in de visiten. Niet dat wij haar een ander taal leeren, of leeren willen, maar aleen de zin en reeden van het Malays suyveren van ongerijmdheyd, en 'tgeene onverstaanbaar is verstaanbaar maaken, behouden we het goede en verwerpen het quaade, dat noch verklaarende, soo veel mogelijk is, met haar eygen taal, soo goed als we 't met de noodhulpen doen konnen.

Dit kan niet eenigsins gedacht worden te strekken tot nadeel aan dese gemeynten, maar moet g'oordeeld worden geheelijk te dienen tot haar voordeel, en in waarheyd tot beter verstand der saaken. Ook is 't niet te begrijpen dat iemant het krom Malays, dat soo verscheyden is als wij boven gesegd hebben, beter soude verstaan dan het goede en regte Malays, dewijl se 't eene niet en weeten t'onderscheyden van het andere, en in 't gemeen na de betekenis en zin maar raaden. Van waar ook selvs diegeene welke gewoon zijn aan het Malays van Brouwerius oversettinge niet en verstaan het Malays dat in de 4 evangelisten[564] gevonden wort etc. 't Geene zij dan soo weynig en quaalijk weeten, ja als onseker kennen, is regt bequaam tot verwerring en verduystering, maar niet eenigsins om het op soodaanig een wijse beter te verstaan. Daartoe en is 'er niets nader, noch beter, dan het eenvoudig gebruyk van de taal soodaanig als haar eygen is. En hiermede meenen wij d'eysch der saaken ten aansien van dat gevoelen te hebben voldaan.

Voorts weeten wij wel dat wij herwaarts gesonden zijn om Christum Jesum den Heere etc. te prediken, en niet eigendlijk om den menschen taalen te leeren. Maar wij weeten ook dat, soo dese lieden ons sullen verstaan en wij haar, wij onderling een taal moeten hebben die wij allebeyde verstaan, en welke een taal van communicatie onder ons en haar is, en wort daartoe in 't algemeen in dese gewesten gebruykt de Malayse taal, en niet sonder goede reedenen, gelijk dat getoond is anno 1699 van U.Eerw., en van ons mede aan de synoden, en 't classis van Walcheren in 't voorleden jaar anno 1700.[565]

Indien nu ten minsten diegeene die hier leeraars of meesters zijn, of soeken te worden, die taal niet regt en verstaan, wat sal men dan doen? Sal men 't daarbij laaten? Dat meenen haar Eerw. niet, maar dat zij moeten worden geholpen. Doch wie sal dat doen? Wie sal se onderwijsen in de taal? Want de taal van communicatie moeten se eerst kennen, indien se van 't onderwijs eenige nuttigheyd sullen hebben. Soo daar nu geen andere zijn die haarlieden dat konnen leeren, of willen, soo moet het staan blijven, of wij moetend doen. D. F. Valentijn wilde het liever laaten staan, en de leerlingen in onkunde en verwarring laaten blijven, dan de moeyte neemen om se beter te leeren om haare kennisse te vermeerderen, en haar daardoor in staat te brengen van beter dienst te konnen doen. Want sich aan d'oude gewoonte houdende, vond sich van al die moeyte ontslagen, ende haar aleen van buyten hoorende opseggen en kon hij niet weeten of zij 't verstonden of niet, maar zij bleven ook daardoor in die staat daar se in waren, sonder verbeterd te worden in kennisse der saaken die se leerden, of der taale selve daarin se leerden. Al konnen die Heeren broederen dat regtveerdigen en loftuygen, wij konnen dat niet doen. En wat hoop was 'er dan tot beterschap, soo men niet de handen sloeg aan het werk en daarin voortvoer te arbeyden en hebben wij hoop dat onsen arbeyd niet ijdel sal zijn. Wij sien ook, door dese oeffeningen en de kennisse en lust vermeerderen, en sullen zij ook wel verder bekwaam werden door des Heeren zeegen.

De saak soodanig zijnde, kan men lichtelijk sien met wat regt en na wat billikheyd haar Eerw. ons en onsen arbeyd veroordeelen en D. Valentijn regtveerdigen en prijsen. D. Valentijn, wel weetende dat dese lieden dat Malays niet anders kennen als wij hebben aangeweesen, en heeft echter geen moeyte genomen, noch willen arbeyden, om het kromme

[564] In de door Heurnius gevreviseerde vertaling van Van Hazel en Ruyl.
[565] Doc. 292.

en verkeerde aan te wijsen en te verbeteren, opdat het alsoo, en daardoor, te regte mogte worden gebracht. Maar neen, hij wil se daarin houden en bevestigen, en tragt dat daarom te verdedigen in zijn boekje met te seggen: 't is wel waar, daarvan is dat de regte betekenisse in de goede of hooge Malayse taal, maar niet in 't laage Malays, daar heeft 't een ander, en tegengestelde betekenis, en die reeden een ander zin. 't Geene U.Eerw. seer wel hebben aangemerkt en met regt getoond, wat Deure hierdoor g'oopend wierde voor quaade leere etc. Bovendien wil hij dat, soo veel in hem is, onverbeterlijk maken en soodanig ganschelijk bevestigen, door Gods heylig woord, daarin overgeset, te doen drukken, om daarop voor sichselve een ijdele glorie te bouwen, al was 't met een irreparabile schande voor d'Hooggeëerde kerkvergaaderingen in het vaderland, die anders wel verre zijn van eenigsins toe te laten dat Gods heylig woord op soo een wijse soude gedrukt werden. Wij laaten staan dat men dat doen soude met voorweeten, om daardoor te leggen een steen des aanstoots voor het Muhhametaandom, welker leere der verdichtselen en dwaalingen soo veele volkeren in dese gewesten in duysternisse houd.

Indien haar Eerw. echter noch van meeninge blijven D. Valentijn te regtveerdigen op die grond, en ons maar te veroordeelen, wij sullen ons des getroosten, en laaten dat loflijk exempel daar, ja hem voorts voor 'tgeene hij is of zijn mag, maar ook haar Eerw. met ons te veroordeelen laaten begaan, weetende dat wij hebben een goede consciëntie in desen, sonder dat wij willen spreken over 'tgeene haar Eerw. schrijven wegens de middelen en wijse op welke D. Valentijn zijne attestatiën bekomen heeft, waarin men onse vergaadering, op soo een wijse handelende, en dat in soo een geval, geen regt en doet, maar verongelijkt, alsoo men D. Valentijn in dat zijn eygen geval niet tegens ons kan stellen. Doch hiervan en willen wij niet spreken, maar aleen noch tot een besluyt op het bovenstaande seggen dat wij nochtans sullen voortvaaren door de genaade onses Heeren Jesus Christus te arbeyden om soowel dat verward, krom en onverstaanbaar is te schiften, van het goede teregte te brengen, als ook verstaanbaar te maaken, en in onse oeffeningen dat allesins tragten te vermeerderen, opdat zij, het regt verstaande, daardoor bequaam mogen zijn tot betere en heerlijker oeffeningen. En opdat alsoo eyndelijk eens de beginselen der leere etc., en daarin God, door zijne genaade en zegen, van dese gemeynten mag werden gehoord, geleerd en gekend in haar eygene taale, daartoe seggen wij amen.

Wij weeten wel dat wij in desen 't eene en 't andere van 'tgeene reeds al gesegd en geschreven is hebben moeten herhaalen, maar d'eysch der saake heeft dat soo medegebragt. 't Sal ons dan genoeg zijn soo wij hiermede iets hebben konnen toebrengen tot voortsettinge van het gemeene werk, en ten dienste van d'oversettinge in het goede en regte Malays. Tot welken eynde wij ook bij extract-resolutie onser vergaadering d'E. Agtb. regeering deses gouvernements hebben versogt[566] dat zij met haar gunstig voorschrijven aan de Hooge Regeering geliefden te secondeeren ons versoek om een begin van de revisie van de reeds voltrokken oversettinge van D. M. Leydecker te maken, opdat haar HoogEdele te eerder mogten treden tot soo een gunstig besluyt, en tot soo groot een dienst aan dese gemeynten in 't besonder, en souden wij ons over soo aangenaame tijdinge seer verheugen, en verhoopen wij dat het daartoe soo veel nader is, als wij uyt U.Eerw. letteren sien dat de saaken van D. Valentijn niet aleen ten achteren gaan, maar ook dat hem tot de druk van zijne oversettinge genoegsaam alle apparentie benomen is.

Wat ons en onse kerken aangaat, se zijn noch meest alle als wij 't voorleden jaar hebben geschreven, en al is het niet veel, soo konnen wij echter eenige verbeteringe omtrent sommige verneemen. Wij bidden God om zijnen verderen zegen over haar allen. Worden noch bediend aan 't Casteel Victoria, in beyde de taalen, door D.D. N. Hodenpijl, H. Kolde de Horn, P. Bierman, Chr. Fr. Nucella, en de kerken onder 't eyland Honimoa door D. Dirk

[566] Niet aangetroffen.

Maartens, van dewelke wij hoope hebben, door zijn Eerw. genegendheyd tot het aanleeren van de Malayse taal, dat daarin eerlange die kerkendienst sal konnen doen. Voorts behoord 't eyland Haroeko en Ceram mede onder onse opsicht en visite, welke aldaar insgelijks op de behoorlijke tijd geschied, en word aldaar 't guarnisoen bediend van een krankbesoeker, gelijk ook dat van Honimoa. Hiernevens senden wij d'extracten onser visiten, volgens gewoonte.[567]

In onse oeffeningen continueeren wij als vooren, en beneffens ons ook D. Nucella, een yder in 't zijne en alle tesamen iets toebrengende tot den gemeenen opbouw, welke God verder zegenen wil. In d'oeffeningen van de Malayse taal sien we noch met genoegen dat beyde de kennisse en lust vermeerderen, 'tgeene ons ook meteenen aanmoedigd daarin met genoegen te continueeren.

D.D. Kolde de Horn en Bierman hebben dit jaar wederom haar versoek om verlossinge aan de Hooge Regeringe vernieuwd, en heeft D. Nucella mede versoek gedaan om zijne verlossinge. Oversulks hebben wij bij extract-resolutie het voorschrijven deser Regeringe versocht aan de Hooge Regeringe om het gewoon getal der predikanten, opdat wanneer gemelde broederen door haar HoogEedelens goedheyd wierden verlost, wij in den dienst deser kerken wederom met andere mannen mogen worden gesecondeerd, waartoe wij mede U.Eerw. hulpe versoeken.

De toegesondene Acta Synodalia Zuyd en Noord Hollandiae hebben wij ontfangen, versoeken de volgende, en senden iets aan D. Van der Vorm voor den uytschrijver na gewoonte.

Hiermede – – –. De predicanten en ouderlingen des kerkenraads van Amboina, en uyt aller last en naam Petrus Bierman, syn. p.t. praeses, Christianus Fred. Nucella, s.p.t. scriba, H. Kolde de Horn, epistolarum scriba, H. Groo, ouderling.

Amboina in onse kerkelijke vergadering den 21 september anno 1701.

Korte Schets van den staat van kerken en schoolen in de provincie Amboina, van den jaare 1701.[568]

ged = gedoopte kinderen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buyten de school; gchr = gemene christenen; lm = ledematen; sum = summa

1. onder Amboina aan

a. 't Casteel Victoria:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Nussanive, Hative, Sehilaloe, Latoehalat, Orimissing, Amahoesen	–	400	474	241	984	2099
Soya, Halong, Mardhika	–	156	392	109	762	1419

b. Op 't gebergte van Leytimor, alwaar zijn de negerijen:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Soya	2	81	46	45	148	322
Hatalay	4	107	45	88	136	380
Nakoe	13	106	120	96	155	490
Kilang	6	109	55	55	181	406

567 Zie de bijlage bij dit document.
568 ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Hoekorilah	9	81	78	39	149	156[569]
Ema	16	128	166	57	313	680
Roeton	14	43	48	34	96	235
Leahary	3	22	21	15	46	107
Hoetoemoery	18	170	173	63	478	902

c. Op d'overkant van Amboina, alwaar zijn:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Alang	18	189	388	91	462	1148
Liliboy	37	136	236	69	439	917
Hatoe	9	70	89	23	204	395
Hukonalo	2	17	10	8	52	89
Baguaal	5	92	87	37	274	495
Soely	6	92	83	25	244	450
Tyel	1	16	8	7	47	79
Way	12	86	89	28	284	499
Hila	1	23	15	8	29	76
27 negrijen	176	2124	2623	1138	5483	11544[570]

*d. Op de buyteneylande*n

negrijen	ged	sk	kbs	lm	chr	sum
Boerou	6	27	23	29	52	137
Manipa	18	61	32	15	156	282
Boanoa	14	74	198	34	251	571
3 negrijen	38	162	253	78	459	990

2*a. Op 't eyland Honimoa, alwaar zijn*:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Siry-Sorry	20	143	254	35	694	1146
Oulat	23	127	440	32	520	1142
Ouw	20	136	446	35	652	1289
Paperoe, Toehaha, Nollot, Itawaka	66	336	755	53	1663	2873
Ihamahoe	23	114	247	22	588	994
Tiouw, Saparoea	12	97	122	34	458	723
Boy	11	84	94	16	323	528
Harya, Porto	31	197	393	35	727	1383

b. Op 't eyland Nussalaut, alwaar zijn:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Sila, Leynitoe	7	106	86	25	342	566
Nalahya	3	105	72	20	301	501
Amet	15	112	201	38	487	853

[569] Ten rechte 356.
[570] Dit is het totaal van de rij en geeft het correcte getal.

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Akon	2	60	54	12	126	254
Abouboe	18	115	114	23	373	643
Titaway	17	160	353	49	856	1435

c. Op 't eyland Ceram, alwaar zijn:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Elipapoeti	11[571]	65	112	27	293	508
Amahey, Sowoko, Makarike	13	115	298	35	579	1040
24 negrijen	292	2072	4041	491	8982	15878

3a. Op 't eyland Oma, alwaar zijn:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Haroeko, Samet	8	145	125	70	316	664
Oma	15	120	160	89	403	787
Wassoe	4	55	23	20	72	174
Aboroe	6	108	61	30	253	458
Holaliew	6	64	66	28	127	291
Kariho	1	80	53	33	140	307

b. 't eyland Ceram, alwaar zijn:

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
Roemahkay	4	102	82	6	262	456
Thiholale	2	33	20	4	57	116
Kamarien	7	82	46	7	197	339
Seroewawan	–	10	9	4	38	61
Hatoesoua	–	17	6	2	29	54
Kaiboboe	6	90	70	38	336	540
Tanoeno	1	10	5	8	22	46
Pieroe	4	16	21	5	90	136
15 negrijen	64	932	747	344	2342	4429

komt te samen voor geheel de provincie van Amboina

negrijen	ged	sk	kbs	lm	gchr	sum
69 negrijen, 53 kerken	570	5290	7664	2051	17266	32841

296. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia, Amboina, 17 mei 1702.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 455-458.

Eerwaarde, godsalige – – –

[571] Genoteerd staat: 1 bej[aarde], 10 [kinderen].

Den eersten maart, insgelijks den 15 desselfs, hebben wij Uw Eerwaardens ons seer aangenaame brieven[572] uyt handen van de overgekoomene, ons seer waarde, broederen ontfangen.

Met blijdschap zijn se beide in onse vergaaderinge gelesen, alsoo wij sagen de vaderlike voorsorge van haare HoogEdelens in 't vervullen van die door de dood opengevallen plaatse van den Eerw. D. Thomas van Simei zaliger, gelijk ook die van d'Eerw. broederen D.D. Hermannus Kolde de Horn en Petrus Bierman, door het verkrijgen van haare verlossinge naar het lieve vaderland vacant geworden zijnde.

Den Eerw. D. Christianus Pooleman is volgens anschrijven van haare HoogEdelens aan deese Agtb. regeeringe (wanneer er geen reedenen ter contrarie voorkwamen, gelijk er geene voorgekoomen zijn) alhier door deselve aan 't hooftkasteel vast geplaatst, gelijk ons sulks per extract gebleeken is.

Den Eerw. D. Abrahamus Parent heeft insgelijks sijne verblijfplaatse tot nog toe hier ter steede.

Den Eerw. D. Abrahamus Witsonius, zieck aan land gekoomen zijnde, is na verloop van 14 dagen den 24 maart, tot onser aller droefheit overleden.

Den staat van kerken en schoolen alhier sullen U.Eerw. uyt de extracten onser visiterapporten, die daar volgens gewoonte met het laatste schip ofte vaartuig sullen overgesonden werden, konnen vernemen.

Hier an 't Kasteel geschied de dienst des sondags 's ogtens in de Duytsche gemeente, door wisselbeurten van die 4 hier anwesende broederen; 's agtermiddags hebben haare vaste beurten aldaar D.D. Poleman en Parent. D.D. Nicolaus Hoodenpeil en Christianus Fred. Nucella nemen daarenboven meede waar den dienst in de Malaitsche gemeente. Den Eerw. D. Dirck Martens, op Honimoa bescheiden, doet sijnen dienst aldaar.

Haroeko blijft open, van wegens de dood van D. Witsonius, weshalven wij niet twijffelen of U.Eerw. sullen met ons t'samentlick de vervullinge van deese plaatse bij haare HoogEd. versoeken.

d'Eerw. D.D. Poleman en Parent zijn besig met het anleeren der Maleitsche taal, om in deselve heden ofte morgen neffens ons Kristi koningrijk uyt te breiden. Ende alsoo, om dit oogemerk in d'uytbreidinge van Kristi koningrijk te ligter te bereiken, d'oversettinge des bijbels in de Malaitsche taal, gedaan door den Eerw. Melchior Leidekker zaliger diende overzien en vervolgens door den druk an het licht gebragt te werden, soo is 't dat wij nogmalen U.Eerw. broederlick en instandig versoeken (en dat te meer, alsoo wij de minste antwoort op ons laatste versoek, dit angaande, niet gekregen hebben) tot dit soo hoognoodige werk ons de behulpsame hand te bieden en desselfs nootsaakelickheit (die wij in ons schrijven, onder dato den 21 september 1701,[573] wijtloopig hebben getoont) weederom op het nieus aan haare HoogEdelens voor te stellen, met bijgevoegde betuiginge van onsen kerkenraad dat wij in geenen deelen eenige besondere insigten met dit ons versoek hebben, als onder anderen dat men d'een ofte ander uyt onsen middel tot overziene deser bijbel mogte gebruiken. Neen, geensints, als die wij van 't gewigt deses werks, van onse swakheit om daaran te tillen, gelijk ook van genoegsame Malaitsche taalkenners op Batavia, ten vollen overtuigt zijn. Dit is het alleen 'tgeene dat wij wenschen, de uitbreidinge van Kristi kerk hier om d'oost, alwaar een groote oogst, door dit middel, meer ende meer te zien. Hierom is het dat wij nu weederom deesen versoek, soo door U.Eerw. als door d'Agtb. regeeringe alhier, aan haare HoogEd. doen, niet twijffelende, volgens het wijs en godvrugtig bestier derselver, aan een gewenscht gevolg.

---

572 Kkr Batavia aan kkr Ambon, 2 januari 1702 en 6 februari 1702, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 424-428 en 434-435.

573 Hiervoor, doc. 295.

Met d'aankomst der schepen herwaarts hadden wij de synodale acten verwagt, dog niet overgesonden zijnde, versoeken wij dat sulks in 't aanstaande mooge geschieden, sullende van ons voor ider acte schrijfloon twee rds ter dank wederom uitgekeert werden.

d'Eerw. broederen D.D. Herm. Kolde de Horn en Petrus Bierman namen den 10 mai haaren affscheid van onse vergaaderinge, en ontfingen naar meriten haare dimissiën en kerkelijke attestatiën. Gelijk ook meede met kerkelijke attestatiën tot U.Eerw. overkomen haare huysvrouwen, Juffr. J. Antonia Schagen en Catharina Schat, mitsgaders Jacob van Gein,[574] Pieter Loopwijk[575] en sijne huisvrouwe Maria Kolijn. De Heere wil haar aller leidsman zijn ende een ider in sijn ampt en beroep zeegenen, alles tot grootmaakinge sijnes naams. Als waarmede wij deesen afbreken – – –. Den kerkenraad van Ambon, en uit desselfs naam Abrahamus Parent syn. p.t. praeses, Christianus Fred. Nucella ep. scriba, H. de Vliegh.[576]

Amboina Victoria deesen 17 may 1702.

297. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1702.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 447-449, 451-453.

Eerwaarde, godsalige – – –

Volgens ons laaste schrijven van den 17^{en} mey deses loopenden jaars[577] senden wij over d'extracten onser visiterapporten, waaruyt U.Eerw. den staat der kerken en schoolen alhier konnen zien.[578] God zeegene onsen arbeid.

En gelijk wij aan onse kant alle moogelijke neerstigheyd soeken aan te wenden tot opbouwinge van de tente der t'samenkomste, soo en twijffelen wij niet of U.Eerw. sullen haare rams- en dassevellen[579] daartoe weeten bij te brengen, 'twelk voor een groot gedeelte sal geschieden wanneer U.Eerw. onse gedane versoeken in de voorige missive[580] onbeswaard met nadruk aan haar HoogEdelens gelieven voor te stellen.

Verders maken wij U.Eerw. bekend dat, alsoo den krankbesoeker op Honimoa, Hendrik van Groll, overleden, wij dese opengevallen plaatse graag vervult wederom hadden gesien. Dog per extract van d'Agtb. regeringe alhier verwittigt sijnde dat sulx strijdig tegens de positive ordre van haar HoogEdelens, als die niet meer als maar twee krankbesoekers in dit gouvernement gelieven te plaatsen, soo is ons voorstel gedeclineert. Weshalven wij U.Eerw. broederlijk versoeken nadere openinge hiervan aan haar HoogEdelens te doen, haar indagtig makend hoe dat wel eertijds 5 à 6 krankbesoekers op Amboina en het onderhoorige, als Manipa, Nussalaut en Haroeko, sijn geweest. Immers, daar soo vele duysenden kristenen hier zijn, voorts bij sieckte off overlijden van een ofte ander uyt onsen middel, oordeelen wij noodsakelick te zijn dat dese open gevallen plaatse vervult werde.

Met desen bodem komt met kerkelijke attestatie over Monsr Ernst Knipping[581] en zijne huysvrouw Maria Dirks.

---

574 Jacob van Ghijn, van Amsterdam, secretaris van de Leitimorse Landraad; Pieter Loopwijck, baas huistimmerlieden (Knaap, *Memories*, 290).

575 Van Leiden, in 1694 baas van de timmerwerf.

576 Huybert de Vlieg(h), van Dorth, arr. Batavia 5 oktober 1689, compagniesdienaar, later opperhoofd van Haruku, fiscaal van Honimoa en secunde te Ternate, aldaar overleden 1712. Zie ook aantekening bij doc. 310.

577 Doc. 296.

578 Fol. 451-453, hier niet opgenomen.

579 Exodus 25:5; 35:7, 23.

580 Doc. 296.

581 Hoofd van Honimoa, opgeroepen naar Batavia.

– – – Den kerkenraad op Amboina, en uyt desselfs naam Abrahamus Parent syn. p.t. praeses, Christianus Fredericus Nucella p.t. epist scriba, Huybert de Vliegh.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 20^{en} september anno 1702.

298. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 6 juni 1703.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 459-461.

Eerwaarde, godsalige – – –

Met de behouden aankomste over Banda van het jachtje Eykelenberg is den 11^{den} der voorleden maand mey tot ons in goede gesondheid overgekomen d'Eerwaarde Heer en medebroeder Jacobus van der Vorm, hebbende sijn Eerw. op desselfs eerste verschijninge in onse vergaderinge, nadat van de gesamentlijke broederen hertelijk verwellekomt, ende des Heeren rijken segen over sijn Eerw. persoon en wigtigen dienst was toegewenst, ter vergaderinge overgelevert U.Eerw. seer aangename letteren gedagtekent den 20 van december 1702,[582] ende daaruyt met sonderlinge blijdschap gesien ons jongste schrijven, U.Eerw. so in mey als september des gepasseerden jaars toegesonden, wel was inhandigt geworden, mitsgaders den welstand van U.Eerw. kerke en personen. Wij bidden en wenschen de grote Albestierder sijn segen en genade dienaangaande over het Zion Gods en U.Eerw. verder wil uytbreyden, ende doen geduursaam sijn, ja wij daarvan jaarlijks tot onser vreugde de gewenste tijdingen uyt U.Eerw. letteren vernemen mogen.

Voor het ons medegedeelde nieuws belangende den toestand der buytenkerken in India, gelijk ook voor de twee ons toegesonden acta synodalia Noord-Hollandiae van den jare 1700 en 1702, blijven wij U.Eerw. ten hoogsten dankbaar, met vrindelijk versoek die alle jaren, so van Noord- als Zuyd-Holland, ons vervolgens mogen werden overgesonden, niet sullende nalaten in de maand september aanstaande de voor het uytschrijven geëyste 6 rijksd. d'Eerw Heer Petrus van der Vorm over te maken.

(*Mutaties in het predikantencorps elders en de instelling van een commissie ter revisie van de Leydecker-vertaling worden vermeld en van commentaar voorzien.*)

Het persisteren harer HoogEdelens bij desselfs vorig besluyt van geen krankbesoeker op Honimoa, in plaatse van den aldaar jongst overleden, weder aan te stellen, is ons so uyt U.Eerw. missive als de reets gedane bekentmakinge der E. Agtb. regeringe alhier aan onse vergaderinge met leetwesen gebleken, weshalven ook van verdere vergeefse versoeken daaromtrent geresolveert sijn af te laten.

Belangende den staat der kerke in dese provincie, is door des Heeren goedheid nog in een bloeyende toestand, wordende den dienst desselfs aan dit hoofd-Casteel Victoria waargenomen door de Eerw. broederen Nicolaus Hodenpijl, Christianus Fredericus Nucella, Christiaan Poleman, Abr. Parent en Jacobus van der Vorm, sullende sijn Eerw. laastgemelte nevens de voorgenoemde broederen in toer de dienst in de Nederduytse kerke waarnemen.

De broederen Poleman en Parent bevlijten sig alsnog in de Maleytse tale te oeffenen, teneynde sij de broederen Hodenpijl en Nucella in den dienst dier kerke eerlang bijspringen, en also den last des Heeren met een eenparigen schouder dragen mogen, waartoe ook onsen jongst aangekomen broeder Van der Vorm van gelijken desselfs ijver ende vlijt aan te wenden, ende daarvan in 't kort ter aanleringe deser tale aanvang te sullen maken, betuygt heeft.

[582] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 448-449.

D. Fred. Nucella heeft sedert eenige weken met onpasselijkheden geworstelt, sulks in het waarnemen van den predikdienst heeft moeten stil staan, en het huys houden. Wij verhopen de opperste Helper en Medecijnmeester sijn Eerw. tot spoedige herstellinge van gesondheid doen komen, ende U.Eerw. daarvan per naasten sullen mogen berigten.

Het eyland Honimoa werd als voorheen door d'Eerw. Dirk Maartens bedient, hebbende sijn Eerw. voor ruym twee maanden aan dit Casteel opentlijk in de Maleytse tale gepredikt, ende daarvan met veel genoegen deser regeeringe en kerkenraads preuven van taalkunde en bequaamheid gegeven. De Heere geve sijn Eerw. in desen tot welstand en stigtinge sijner kerke meerder toe te nemen en te vorderen.

Haroeko is alsnog met geen leeraar voorsien, tot welkers vervullinge egter, nadien nu het getal der predikanten in dese provincie compleet is, niet twijffelen of sal eerstdaags door de E. Agtb. regeringe alhier getreden werden. Sulks insgelijk hiervan, alsook het verdere dese kerke aangaande, U.Eerw. in de maand september aankomende nader sullen konnen berigt doen.

Met kerkelijke attestatie gaat althans tot U.Eerw. over den soldaat Godefridus van der Slijp, welke U.Eerw. christelijke opsigt en sorge willen aanbevelen.

– – – De predikanten en ouderlingen des kerkenraads van Amboina, en uyt aller last en naam Abrahamus Parent, syn. p.t. praeses, Christiaan Poleman epist. scriba, David Eversdyk[583] ouderling.

Amboina in onse kerkelijke vergaderinge den 6 junii 1703.

299. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 september 1703.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 463-464.[584]

(*De kerkenraad hoopt dat zijn laatste brief,[585] die in juni met het jachtje Eykelenberg naar Batavia is gestuurd, is ontvangen. Op 16 juli jongstleden is ds. Christianus Fredericus Nucella overleden, na geruime tijd ziek te zijn geweest. De Bataviase kerkenraad wordt verzocht bij de Hoge Regering om nieuwe predikanten te vragen. Ds. Nic. Hodenpijl neemt nu in plaats van de overleden Nucella de Maleise predikdienst in het kasteel waar. Een van de aanwezige broeders zal in oktober de gebruikelijke visitatie van Buano, Manipa en Buru gaan verrichten.[586] Het comptoir Haruku is nog niet met een predikant voorzien en wordt bediend door de krankbezoeker Jan Claasz Bagijn. Het aantal christenen in de provincie Amboina wordt per nevensgaand extract uit de visitatierapporten bekendgemaakt.[587] De kerkenraad van Amboina: ds. Christiaan Poleman en ouderling David Eversdijk.*)

583 David Eversdijk, 1697-1699 diaken, 1702-1704 ouderling.

584 Wegens zware beschadiging van het document zijn de vijf alinea's waaruit de korte brief bestaat hier samengevat. De bijlage, 'Korte Schets van de staat der kerken en schoolen in de Provincie Amboina van den jaare 1703' (ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd) is niet opgenomen.

585 Hiervoor, doc. 298.

586 Het Uittreksel uit het Kort Summier van deze visitatie, gehouden door ds. Chr. Poleman en ouderling Matthijs de Fretis, orangkaja van Ema, in de maanden oktober en november 1703, bevindt zich in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

587 Zie de bijlage bij dit document.

300. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 8 mei 1704.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 465-467.

Eerwaarde, godsalige – – –

U.Eerwaardens seer aangename letteren van den 14^{en} january deses jaars[588] sijn ons met de behouden overkomst der schepen op den 14^{en} dag van de volgende maand met veel blijdschap toegekomen. Welcker inhouwt ons soo veel te aangenamer was als wij daaruyt verstonden de gunstige voorsorg die de Hooge Regering wederom over dese kerken hadde gelieven te dragen, met aan haar toe te senden onsen geliefden medebroeder de Eerw. heer Willem Spandaw, tot een leeraar voor de gemeenten deser provincie, gelijk wij op bovengemelte datum ook het geluck gehadt hebben van sijn Eerw. in een redelijke gesontheyt alhier te mogen ontvangen en in onse vergadering te verwelkommen, sijnde aan ons en dese kerken sijn Eerw. komste ten hoogste aangenaam geweest, ende het beginsel sijnes dienstes reedts van een goeden opgang geworden, biddende voorts den Vader der ligten dat hij sijne en sijner medebroederen arbeydt wil bekroonen met voorspoet, tot uytbreyding van de palen van Christi koninkrijk, en tot omkeeringe van het rijke der duysternis.

Het is ons mede seer aangenaam geweest dat U.Eerw. ons van het voorgevallene omtrent kerkelijke saken, en in 't bijsonder van de stantplaatse onser medebroederen in dese gewesten, niet onkundig hebt gelaten, waarnevens ons ook de de staat der kerken van Nederlandt uyt de overgesondene acta synodalia is gebleken, voor welck alles wij onse gevoelige danksegging betuygen, sullende het ons altoos lief sijn dese mededeeling jaarlijks te mogen genieten.

Aangaande de Malaitse oversettinge des bijbels door d'Eerw. Heer Melchior Leydecker saliger gedagtenisse opgestelt, hebben wij gesien wat daaromtrent door de Eerw. Heeren onse geagte medebroederen Van der Vorm, Van der Sluys en Colde d'Horn, mitsgaders den onderkoopman en translateur Hodenpijl,[589] gedaan is, wensschende van herten dat dese beginselen van haar arbeydt van een goed gevolg mogen bevonden werden, sullende met lijdsaamheyt en verlangen die tijt afwagten dat soo een heylsaam werk eens geluckelijk ten eynde sal mogen volbragt werden, tot voortplanting van de leere des Evangeliums in dese gewesten.

Aangaande U.Eerw. versoek om te mogen weten of eene Cornelis Jacobsz christen en gedoopt is, wiens vader alhier in sijn leven geweest is sergent in dienst der E. Compagnie en genaamt Jacob Hendriksz en sijn aanneemmoeder genaamt Pieternella Bastiaans, hadden wel gewenscht dat voorschreve Cornelis Jacobsz eenige aantekening van het jaar of de maand, in welke hij segt gedoopt te sijn, aan ons had opgegeven, alsoo dese onsekerheyt niet anders als een wild soeken kan baren. Dog kunnen egter dit aan U.Eerw. tot berigt antwoorden, dat sijn bovengemelde aanneemmoeder ons gesegt hebbende dat voorschreve jongeling volgens haar geheugenis soude gedoopt sijn in die tijd dat de Ed. Agtb. Heer Padbrugge hier als gouverneur geregeert heeft, sijnde van den jare 1683 tot 1687. Wij de doopboeken van dien tijd doorsogt hebben, maar de naam van Cornelis Jacobsz of die van sijn vader of van sijn aanneemmoeder in deselve niet gevonden hebben.

Aangaande den staat der kerken in dese provincie, en sullen niet nalaten volgens gewoonte in het najaar U.Eerw. daarvan een korte schets te laten toekomen, kunnende voor tegenwoordig aangaande de stantplaatse van onse medebroederen U.Eerw. berigten dat volgens besluyt van de E. Agtb. regering alhier van den 23 february 1704 de Eerw. predi-

[588] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 476-480.
[589] Maarten Hodenpijl, onderkoopman en vertaler in dienst der Compagnie, broer van ds. Nicolaas Hodenpijl.

kant Dirk Maartens alhier aan 't Casteel Victoria geplaatst is, ende in desselvs plaatse op Honimoa gevolgt de Eerw. Abrahamus Parent.

Het comptoir Haroeko werd alsnog bedient door den krankbesoeker Bagijn, werdende de kerkelijke visite aldaar en over desselvs onderhorige plaatsen nog twee malen des jaars verrigt door eene van de alhier aanwesende broederen, gelijk nu jongst in de maand april door de Eerw. Jacobus van der Vorm geschiedt is. Soodat voor tegenwoordig haar verblijf aan 't Casteel Victoria hebben de predikanten Nicolaus Hodenpijl en Dirk Maartens, welcke de Malaitse predikdienst waarnemen, en de Eerw. Christianus Poleman, Jacobus van der Vorm en Willem Spandaw, welcke haar dienst in de Hollantse kerk betragten, werdende inmiddels van de vier jongst aangekomene broederen nog dagelijks gearbeydt tot aanleering van de Malaitse taal, verhopende dat dese inlandse kerken daarvan haast vrugten sullen genieten. Gelijk wij oock in het gemeen stoffe hebben om ons te verheugen wegens de diensten van alle de broederen in dese provincie, dat van haar met neerstigheydt werdt gearbeyt tot opbouwing van het geestelijke Zion, wensschende dat haren arbeydt niet idel sijn sal in den Heere.

Met kerkelijke attestatie komen tegenwoordig tot U.Eerw. over den koopman en oudfiskaal deser provincie Jacob Kloeck[590] en sijn huysvrouw Johanna Morgenster, en nevens deselve Jan van Rensser, sergeant, Warnar van Rijssel, corporael,[591] welcke wij aan U.Eerw. christelijk opsigt aanbevelen.

Voorts – – – Den kerkenraadt van Amboina, ende uyt aller last en naam N. Hodenpijl praeses, Jacobus van der Vorm, epistol. syn. h.t. scriba, David Eversdijk ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria, in onse kerkelijke vergadering den 8 may anno 1704.

301. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 september 1704.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 471-474.

Eerwaarde, godsalige – – –

't Sedert onse laatste,[592] die wij de d'eere gehadt hebben in dato den 8^{en} may deses jaars per 's Compagnies bodem 't Casteel Batavia aan U.Eerw. vergadering af te senden, hebben wij voor tegenwoordig wederom niet willen ontbreeken om van onsen tegenwoordigen toestant aan U.Eerw. in dese weynige letteren kennisse te geven. Wij hebben oneyndige redenen van danksegginge aan de goedheyt onses Godts, dat het hem belieft heeft tot nu toe sijn kerke onder ons te bewaren, ende haar nog de verkondiging van sijn hemels woord sonder verhindering te laten genieten, mitsgaders alle hare leeraren tot nu toe met het leven ende een redelijke gesontheyt te bekronen.

Van de stantplaatse ende de diensten derselver onder ons hebben wij tegenwoordig aan U.Eerw. niet nieuws te berigten, alsoo sij nog deselve sijn als wij in onse vorige vermelt hebben. Te weten de Eerw. predikanten Nikolaas Hodenpijl en Dirk Maartens ten dienste der Malaitse kerk, ende de Eerw. Christianus Poleman, Jacobus van der Vorm en Willem Spandaw althans nog ten dienste der Hollantse kerk, alhier geplaatst aan het Casteel Victoria. Terwijl de kerken van Honimoa ende die daaronder resorteren door de Eerw. Abrahamus Parent bedient werden. Wij kunnen onderentusschen U.Eerw. berigten dat onse medebroeders de Eerw. Jacobus van der Vorm en Abrahamus Parent sig reedts in de aan-

590 Jacob Cloeck, volgens *GM* 6, 144 fiscaal van Ambon; in *GM* 6, 526 luitenant en kapitein, later gezaghebber op Ternate, 1723-1725 gouverneur der Molukken.

591 VOC Opvarenden vermeldt Warnar van Rijssel, uit Doesburg, uitgekomen 1690 als sergeant, gerepatrieerd 1697.

592 Hiervoor, doc. 300.

leeringe der Malaitse taal soo verre bevlijtigt hebben, dat sij van hare bekwaamheyt in deselve, de eerstgemelde op den 17en der jongst voorledene maand augustus ende de laatstgenoemde op den 14en september daaraan volgende, met in de Malaitse taal en kerke te prediken publike preuven met lof gegeven hebben. Gelijk oock dan mede de overige broederen, de Eerw. Heren Poleman en Spandaw, haar nog dagelijks met vlijt beneerstigen, om eerlange in staat te sijn om de volkeren alhier in gemelte tale het woord Godts te verkondigen, hebbende de Eerw. Heren Poleman en Parent reeds voorlange in den voorledenen jare 1703 in de maanden october, november, december, de eerstgemelde op Boeroh, Manipa en Boanoa, ende de laatstgenoemde op Haroeko en Ceram, de kerkenvisitens met genoegen bedient en waargenomen.

Het comptoir Haroeko is nog in deselve staat als voordesen, onder den dienst van den krankbesoeker Jan Bagijn, terwijl de kerkelijke visitens over hetselve ende over Ceram alsvoren verblijven onder het opsigt ende de besorging der gesamentlijke broederen die aan 't Casteel Victoria bescheyden sijn.

Wij senden hiernevens aan U.Eerw. vergadering over een korte schets van de staat der kerken en scholen deser provincie,[593] getrocken uyt de raporten der visiten door de broederen in desen jare geschiedt, waaruyt U.Eerw. sullen kunnen sien dat het getal der inlandse christenen nog in een goede menigte is aangegroeyt. Wij wenschten van herte dat wij oock roemen mogten van haar merkelijke wasdom in de kennisse der waarheyt die na de godsaligheyt is, maar vinden ons tot onse bijsondere droefheyt, gelijk onse vergadering voor desen meermalen van de interieure[594] staat des Christendoms alhier aan U.Eerw. berigt heeft, alsnog genoodsaakt van deselve te schrijven dat, schoon d'er wel eenige namen onder deselve gevonden werden bij welke de kennisse Gods ende Christi is, dat egter den gemenen hoop derselver nog als in een duysternisse der onwetenheyt haar leev-dagen doorbrengen. Want schoon dat nog wel vele der bejaarde christenen in de kerkelijke visitens volgens gewoonte over de eerste beginselen der goddelijke waarheden ondervraagt sijnde, die vragen seer veerdig beantwoorden, soo is 't dog dat sij maar als een vogel klappen, sonder hare antwoorden te verstaan, bestaande haare voornaamste kennisse in het van buyten leeren van den Ichtitsaar Catechismoe, of eenig ander boekje daar sij aan gewent sijn, ende dat sij die vragen en antwoorden door de gewone catechisatiën van hare schoolmeesters onthouden hebben in haar geheugenis. Maar daarenboven is 't oock dat den meesten hoop van die bejaarde christenen, niettegenstaande de wekelijkse catechisatiën die in ieder negrije gehouden werden, oock dat beantwoorden der vragen van buyten vergeten hebben, werdende meest overal klagten gehoort dat soowel de ledematen als gemene christenen luy en traag sijn om in de catechesatiën te komen. Daarenboven hebben wij bevonden dat dit gebreck (namelijk van haar eygen antwoorden niet te verstaan) niet alleen resideert bij de jonger christenen, die gewoon sijn te leeren uyt het suyverder Malaits van den Ichtitsaar Catechismoe, maar oock bij de bejaarder christenen, dewelke gewent sijn aan de boekjes van Aldegonde, Caron, Dankerts etc. Behalven dat oock dese laatstgemelde in het gemeen veel slegter bevonden sijn in 't beantwoorden van hare geleerde vragen dan de jonger christenen in 't beantwoorden van hare vragen uyt den Ichtitsaar voornoemt geleert.

Hierbenevens is er nogal een gebrek van Malaitse taalkunde bij vele christenen, en insonderheyt op Ceram ende andere afgelegene plaatsen. Dewelcke, schoon oock nog vele van deselve de Malaitse vragen en antwoorden, sooals se bij haar in de scholen en kerken geleert sijn, promt kunnen opseggen, mede selve niet verstaan, ende voor de rest oock geen Malaits en kennen, sijnde dit oock bij de meeste christenen hier een gebreck, dat sij wel sooveel Malaits verstaan als tot den gemene wandel en hofdiensten nodig is, maar seer

[593] Zie de bijlage bij dit document.
[594] Inwendige.

weynig de woorden die gebruykt moeten werden om de goddelijke waarheden uyt te drucken.

Wij vertrouwen vastelijk, broeders, dat niemant van U.Eerw. de leeraren deser kerken, 'tsij die hier in vorige dagen geweest zijn ofte die 'er nu tegenwoordig gevonden werden, van wandevoir in hare diensten sullen verdenken, alsof sulcks de oorsaak sijn soude waarom het Christendom deser landen nog niet vrugtbaarder is geworden in de kennisse der goddelijke wegen. Het is aan U.Eerw. niet dan al te wel bekent hoedanig onder dese natie heerscht een luyigheyt ende ijverloosheyt, niet alleen om 'tgene tot hare eeuwige saligheyt dient te behertigen, ende verstant te leeren verkrijgen van de weg die haar ten hemel leyde, maar oock om selvs hare tijdelijke welstant te versorgen, soodat soolange de honger haar niet en perst, sij niet ligt uyt haar eygen beweginge een hand aan het werk sullen slaan. Getuygen van dese lauwigheyt sijn de menigvuldige klagten, die ons niet alleen in vorige jaren sijn voorgekomen maar oock nu nog dagelijks gehoort werden, dat de kinderen nalatig sijn om in het school ende de bejaarde christenen om in de kerk te komen, in welcke nalatigheyt sij, niettegenstaande de ernstige vermaningen der visiterende predikanten, ja selvs die van de d'Ed. Agtb. regering alhier aan de opperhoofden van hare negrijen menigvuldig gedaan sijn, nog evenseer blijven volherden. Waaruyt U.Eerw. ligtelijk kunnen oordeelen wat vrugten onse onderwijsingen op sodanige gemoederen kunnen doen. 't Is wel waar dat hare onkunde in de Malaitse taal, aangaande sodanige woorden die men van noden heeft om de goddelijke waarheden uyt te drucken, wel ten deele de oorsake is van hare onwetenheyt en vervolgens van hare lusteloosheyt om de goddelijke verborgentheden na te speuren, dewijl se haar, als onbekent, oock niet beminnelijk kunnen voorkomen. Maar hier ontbreekt het haar mede, dat het haar niet lust sig te vermoeyen om sooveel verstant van die tale te verkrijgen, waartoe haar anders de gelegentheyt niet soud ontbreken, om tenminste die onderwijsingen te verstaan die sij meest alle in haar jeugdt van buyten gekent hebben, ofte nog kennen.

Sekerlijk, indien menige volckeren nog sodanige middelen genoten als wel hier ter plaatse aan diegene die de naam van Christus noemen werden toegedient, wij souden verwagten mogen dat sij meerder vrugten souden voortgebragt hebben. Althans, het ontbreekt ons door Godts goedheyt tegenwoordig niet aan wackere en geleerde mannen die den dienst der kerke Christi ter herte gaat, en werden bij ons nog steedts de middelen aangewent om te besorgen dat het Christendom toeneme, niet alleen in getale, maar oock in de kennisse van Gods wegen, ende tot dien eynde oock werk gemaakt om de inlandse leermeesters, welker dienst medebrengt haar dagelijks te onderwijsen, bekwaam te maken, gelijkerwijs diegene die nabij aan de comptoiren gelegen sijn maandelijks, ende die verder afgelegen sijn tweemaalen des jaars in de visitens van de Eerw. predikanten onderwesen werden, ende door deselve speciaal van hare bekwaamheyt een proef genomen werd, waarvan aan onse vergadering een schriftelijk raport gedaan werd.

Dit is hetgene wij U.E.Eerw. van de tegenwoordige toestant van het inlandse Christendom, insonderheyt sooals het op de buytencomptoiren en negrijen gevonden werd, te berigten hadden. Aangaande de kerke aan dit Casteel Victoria, deselve is door Gods zegen in vrij beter staat ten aansien van de kennisse der waarheyt. Ende geschieden hier de diensten nog als voordesen, te weten dat twee malen des sondags in de Nederduytse kerk gepredikt, ende daarbij een catechisatie in de weeck ten dienste der jeugt en bejaarde in deselve kerk gehouden werd door de predikanten die de Nederduytse kerk bedienen, waarnevens nu onlangs oock een wekelijkse catechisatie binnen het Casteel door deselve broederen begonnen is gehouden te werden ten dienste der militie. Dat desgelijks in de Malaitse kerk twee malen des sondags gepredikt, ende twee malen in de week een catechisatie ten dienste van die gemeente door de opper inlands leermeester na het avontgebedt gehouden werd. Gelijk nog daarenboven twee malen des weecks door de predikanten die de Malaitse kerk bedienen een

onderwijsinge geschiedt aan de leerlingen die haar bekwaam soeken te maken om tot inlandse leermeesters der negrijen te werden.

Aangaande den druck des Malaitsen bijbels ten dienste van het Christendom alhier, schoon wij sien dan de obstaculen nog soo groot sijn dat daar niet iets meer van te hopen is, soo en kunnen wij niet nalaten te schrijven dat onsen wensch en verlangen om soo een werk eens in het ligt te sien gebragt altijd deselve sijn sullen, ende dat wij sulks gans nodig agten ten dienste van het Christendom alhier, soo lange de Malaitse taal hier levendig sal gehouden werden, wenschende oock meteene dat de Eerw. Heer Petrus van der Vorm, onsen eertijts getrouwen medearbeyder in het werk des HEERE, de moeyte verder op sig beliefde te nemen om den rijm der Malaitse Psalmen[595] ten eynde te brengen, ende dat dese kerken daarvan mogten medegedeelt werden. Wij sullen onderentusschen, met de middelen die Godt ons genadiglijk verleent heeft, niet ophouden te arbeyden tot opbouwing van sijn geestelijk Zion, in verwagtinge dat onsen arbeyd niet idel sijn sal in den HEERE.

Wij hebben hier nu nog alleen maar overig aan U.E.Eerw. voor te dragen het versoek van eenen Cornelis de Hertog, chirurgijn in dienst der E. Compagnie in dese provincie Amboina, welcke versoekt van U.E.Eerw. vergadering sijn attestatie als lidmaadt te mogen ontfangen, seggende dat hij in den jare 1701 in december een kerkelijke attestatie heeft ontvangen op Punto Gale van den Eerw. predikant Agotha,[596] ende deselve op Batavia heeft overgebragt, alwaar in de maand july of augustus des jaars 1702, ter rede leggende, twee krankbesoekers om de ledematen tot het avondmaal des HEEREN te nodigen bij hem gekomen sijnde, de voorschreven attestie uyt sijn handen hebben overgenomen om aan de Eerw. kerkenraadt van Batavia vertoont te werden, daarbij voegende dat hij doe oock sijn naam, als van een lidmaadt die met attestatie van buyten aangekomen was, in de kerk heeft hooren aflesen, ende daarop vervolgens gecommuniceert heeft. Dog dat hij, van Batavia herwaarts aangekomen sijnde, versuymt heeft sijn attestatie van U.E.Eerw. vergadering te eysschen, 'twelck hij nu bij desen versoeckt om hier te kunnen dienen.

Hiermede – – –. De predikanten en ouderlingen constituerende den kerkenraad van Amboina, ende uyt aller last ende naam W. Spandaw praeses, Jacobus van der Vorm epistolarum syned. h.t. scriba, David Eversdijk ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onse kerkelijke vergadering den 15^{en} september anno 1704.

(*Bijlage: Uittreksels uit de Korte Schetsen van de Staat der Kerken en scholen in het eerste halfjaar van 1704.*[597])

Uyttreksel uyt de korte schets van het visiteraport aangaande de staat der kerken en scholen op Leytimor en Hitoe, gedaan door den predikant Dirk Maartens ende de ouderlingen Isaak Ferdinandus, orangkay Latoehalat, en Mattheus de Fretis, orangkay Ema, in de maanden april, may en juny des jaars 1704.

Korte aanwijsinge van alle de negryen, meesters, kerken en scholen, alsmede der christenen, soo van alle negrijen in 't algemeen als van ieder in 't bijsonder, mitsgaders der ledematen,

---

[595] Ds. Van der Vorm vervaardigde op verzoek van de kerkenraden van Ambon en Batavia een berijming van de eerste 25 psalmen in het Maleis. Deze berijming werd door drie predikanten onderzocht en goedgekeurd, waarna Van der Vorm het werk voortzette. Bij zijn overlijden was hij gevorderd tot psalm 106. Het werk werd door anderen voltooid en in 1735 uitgegeven. Zie hierna, doc. 304, 308, 334, 337; Landwehr 718-719; Bijlage Maleise Geschriften, nr 33 en 57.

[596] Nic. Agotha (1637-1718), 1668-1718 predikant op Ceylon.

[597] ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.

bejaarde, kinderen in ’t, dito buyten ’t school, en niuw of jong gedoopte, in de visite van Leytimor of Ambon en desselves overkust gedaan anno 1704 in de maant april, may en juny.

krk = kerken; sch = scholen; sk = kinderen in ’t school; kbs = dito buyten ’t school; ged = gedoopte; lm = ledematen; bej = bejaarde; som = somma

plaatsen	meesters	krk	sch	sk	kbs	ged	lm	bej	som
Soya	J. de Lima	1	1	65	36	2	42	139	284
Hatala	A. Pessiloehoe	1	1	103	50	2	76	136	367
Nakoe	P. Gomis	1	1	99	106	5	104	137	451
Kilang	L. de Fretis	1	1	94	73	4	53	188	412
Hoekoerila	I. Waas	1	1	86	62	1	39	137	325
Ema	P. Miskita	1	1	118	119	7	49	410	703
Lehary	L. Pattisiwa	1	1	27	15	2	14	45	103
Roetong	M. Rodrigos	1	1	48	30	6	28	89	201
Hoetoemoery	M. Pietersz	1	1	135	183	8	62	492	880
Hatoe	L. Miskita	1	1	78	77	11	28	198	392
Lilliboy	P. Queljo	1	1	138	203	22	61	495	919
Alang	P. Majare	1	1	208	210	24	111	593	1146
Hila	P. de Fretis	1	1	20	9	–	12	36	77
Roemah Tiga	F. Sawitoe	1	1	16	11	–	7	53	87
Baguaal	J. de Lima	1	1	96	77	6	37	279	495
Tiël	J. Marcus	1	1	16	7	2	7	48	80
Soely	J. Silvester	1	1	88	73	3	21	244	429
Way	A. Pasquaal	1	1	94	82	7	26	273	482
Nussanive	Jacob Tempessi	1	1	297	697	29	201	1037	2261
Mardhika	Jan Tempessi	1	1	140	419	18	88	754	1419
Somma					1966	2539	159	1066	5783
Somma sommarum									11513

Uyttreksel uyt de korte schets van de staat der kerken en scholen onder Haroeko en Ceram resorterende, volgens visite aldaar gedaan door den predikant Jacobus van der Vorm ende den ouderling Salvador Ferdinandus, radja van Haroeko, in de maand april des jaars 1704.

dienaars = bedienaars van kerken en scholen (krankbezoeker en inlandse meesters); lm = getal der ledematen; bejchr = getal der bejaarde gemene christenen; gedbej = getal der bejaarde gedoopte uyt het heydendom overgekomen; sk = getal der schoolkinderen; kbs = getal der christenkinderen buyten ’t school; dk = getal der jong-gedoopte kinderen; som = somma van alle de christenzielen

Negerijen op ’t eyland Haroeko

plaatsen	dienaars	lm	bejchr	gedbej	sk	kbs	dk	som
Casteel Zeelandia	Jan Claasz Bagijn[598]	10[599]						
Haroeko en Samet	Abr. Jansz Loehoesey	75	335	–	134	121	8	673

[598] Met toevoeging: ‘krankbezoeker voor de Nederduytse gemeente’.
[599] Tien Nederlanders, in de optelling niet meegerekend.

plaatsen	dienaars	lm	bejchr	gedbej	sk	kbs	dk	som
Oma	Pieter Saleman	82	413	–	152	189	11	847
Wassoe	Laurens Pays	20	116	–	54	45	2	237
Aboroe	Bartholomeus Lopis	25	262	–	82	92	4	465
Karihoe	Domingos Laurens	30	166	–	66	40	4	306
Holaliehoe	Jeremias Lehitoe	28	149	–	66	52	3	298
Somma inlandse christenen		260	1441	–	554	539	32	2826

Negrijen op ’t eylant Ceram

plaatsen	dienaars	lm	bejchr	gedbej	sk	kbs	dk	som
Roemahkay	Paul de Lima	6	285	–	88	67	3	449
Thiolale	Andries Castanja	4	57	3	28	31	3	126
Ceroewawan	Pieter Pati Radja	3	42	3	9	11	–	68
Kamarian	Thomas Fransz	7	215	5	65	53	5	350
Hatasouwa	Joris Rodrigos	2	33	1	8	13	–	57
Kaybobo	Jacobus de Lima	32	346	–	59	67	5	509
Tanoenoe	Philip Mendes	7	29	–	8	10	–	54
Pieroe	Willem Pietersz	7	104	2	15	18	4	150
Somma van de christenen van Ceram		68	1111	14	280	270	20	1763
Somma van de inl. chr. van Haroeko en Ceram te samen		328	2552	14	834	809	52	4589

Uyttreksel uyt de korte schets van het visiteraport wegens de kerken en scholen van Honimoa, Noessa Lawt ende een gedeelte van Ceram, gedaan door den predikant Abraham Parent ende de ouderlingen Isaak Patti Naya, patti van Itawaka, en Johannes Cayhatoe, patti van Titaway, in de maanden april en may des jaars 1704

Korte schets van mijn visite, vervattende ’t getal der christenen, soo in ’t bijsonder als in het gemeen:

lm = ledematen; gchr = gemene personen; ged = nieuw gedoopte; sk = kinderen in ’t school; kbs = dito buyten ’t school; som = somma

plaatsen	lm	gchr	ged	sk	kbs	som
Elipapoety	26	288	5	72	131	522
Amahey	35	597	14	94	335	1075
Leinitoe en Sila	24	351	4	102	109	590
Nalahya	20	306	3	103	91	523
Amet	35	488	5	146	190	864
Akoon	12	123	–	59	63	257
Aboboe	24	374	3	110	144	655
Titaway	49	860	9	184	259	1361
Itawaka en Nollot	23	657	11	148	359	1198
Paperoe en Toehaha	25	962	3	160	540	1690
Ihamaoe	19	466	9	113	398	1005

plaatsen	lm	gchr	ged	sk	kbs	som
Siri Sory	30	660	8	111	369	1178
Oelad	27	470	11	117	453	1088
Ouw	33	716	15	145	434	1343
Boy	15	296	3	87	133	534
Area[600] en Porto	29	746	24	155	534	1488[601]
Tiow en Saparoea	31	381	5	102	139	658
Somma	457	8741	132	2008	4681	16029[602]

302. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1705.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 475-477.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerw. aangenaame van den 21 januari deses lopenden jaars[603] is ons benevens de afschriften der Zuid- en Noord-Hollandse synodale handelingen, waarvoor wij U.Eerw. hertelijk bedanken, behoorlijk geworden.

Met veele vergenoeginge hebben wij vernomen dat den Eerw. Heer Petrus van der Vorm zoo veel lievde aan de broederschap en gemeente van Amboyna als ijver voor het gemeen heevt gelieven te vertoonen, dat sijn Eerw. op ons versoek den rijm der Malaytse psalmen heeft begonnen te vervolgen.[604] Jehova zegene het beginsel en den voortgang van sijn Eerw. werk, sijn Eerw. in gezondheid bewarende.

't Verblijde ons niet weynig dat de Heeren Majores een hert van Jehova ontfangen hebben om alles toe te brengen wat tot vaststellinge en voortplantinge van het Evangelium der genade Gods, zoowel onder die volkeren welken het Evangelium Christi een dwaasheid is als die met haare hand hebben ondertekend dat se des Heeren zijn. Hoeseer waar het te wenssen dat ook haare HoogEd. mogten goedvinden den Malaytsen bijbel te laten drukken, om met meerder grond te konnen verwagten dat Jehova door het lezen van sijn heylig woord in voornoemde taale een zegen mogte agterlaten.

De welstand der broederen door gans India, derzelver onvermoeyde vlijt en wandel, geven ons dikwils stoffe aan Gods goedheid te gedenken. Wij verlangen te verstaan dat Jehova het verlies door het overlijden van den Eerw. ouden vader Zas[605] zaliger gedagtenis met een ijverig, godvrugtig en geleerd man zal vergoed hebben. De toestand der dienstknegten Jesu Christi in dese provintie, welke tragten haare bedieningen te vervullen in den Heere en alsnog aan deselve standplaatse volgens berigt van voorleden jaare waarnemen, is door Gods goedheid gewenst. 't Is tot onse blijdschap, welke ook die van U.E.Eerw. is, dat onsen Eerw. amptgenoot Jacobus van der Vorm reeds eenige tijd herwaarts de Malaytse kerk- en verd're dienst, beneffens d'Eerw. broederen Nicolaus Hodenpijl en Dirk Maartens, bij beurte tot vergenoeginge heevt waargenomen. Dat ook onse Eerw. broeder Christiaan Poleman, welke tot nog met onsen broeder Willem Spandaw de Hollandse kerk- en verd're dienst waargenomen heeft, op den 23 augusti deses jaars, in de Malaytse kerk een loffelijke proeve in de Malaytse taale met lof heevt gegeven, staat makende, onder Gods zegen, in het korte mede

600 Haria.
601 Ten rechte 1078.
602 Ten rechte 16.019.
603 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 504-506.
604 Zie het voorgaande document.
605 Theod. Zas, arr. Batavia 1656, predikant te Malakka en 1674-1704 te Batavia.

de Malaytse kerk en verd're diensten bij beurte waar te nemen. Dat onse Eerw. broeder Abrahamus Parent, die op Honimoa den dienst des Evangeliums waarneemd, zederd het geven van sijn Eerw. eerste proeve in de Malaytse taalkunde zig niet alleen in gezegde taale verder geëvertueerd,[606] maar ook altijd gepredikt heevt.

De kerkbesoeking is voorleden jaar in dese provintie in de maanden november en december op Leytimor en de kust van Hitoe door den Eerw. N. Hodenpijl, en op d'eylanden Manipa, Boanoa, Boero, Ceram en Haroeko door den Eerw. D. Maartens volbragt, gelijk nu dit jaar door den laastgenoemden broeder op Ceram en Haroeko, en op Amboyna's gebergte door den Eerw. Jac. van der Vorm. Den Eerw. Abraham Parent heeft in het voorleden jaar, gelijk in dit tegenwoordige, de visite op Honimoa, Nussalaut etc. volbragt.

Hoe groot het getal der Inlandse christenen is, konnen U.Eerw. uit de nevensgaande korte schets[607] ligtelijk zien, maar belangende haare vorderinge in kennis der waarheid en christelijken wandel hooren wij alsnog de selve klagten dewelke voormaals door de Eerw. broederen gedaan zijn. Wij zenden U.Eerw. hiernevens vier rds voor het doen uytschrijven van de synodale acten in het voorjaar bekomen, welke den Eerw. N. Hodenpijl per wissel aan den Eerw. Petrus van der Vorm over heeft gesonden. Wij hebben jaarlijks tot ons leedwesen in U.Eerw. brieven dese periode gezien dat, indien versuymagtig zouden zijn, U.Eerw. niet meer in staat zouden zijn ons deselve meer te beschikken, daar wij egter niet en weten ooyt suymagtig in het betalen geweest te zijn.

Dewijl den Eerw. N. Hodenpijl aan onse vergaderinge vertoond heevt dat sijn Eerw. voor 9 of 10 jaaren aan den Eerw. Leydekker zaliger heeft overgesonden sijn Eerw. eygene versie van het N. Testament in de Malaytse taale, beyde met een Arabise en Nederduytse letter geschreven zijnde op een geheel blad kleen formaat papier, waarvan de helvt der zijde onbeschreven of schoon gebleven is, zoo verzoeken wij gedienstig dat U.Eerw. gelieven bij haar HoogEd. te intercederen, vermits gedagte verzie onder de papieren van d'Heer Leydekker zaliger in U.Eerw. raad kasse is opgesloten, en de sleutel van dien in handen van den Heer secretaris der Hooge Regeringe berust, dat sijn Eerw. Hodenpijl de voornoemde verzie mag bekomen, alzoo de aanwesende broederen, en die namaals hier nog mogten aankomen, haarzelven van gezegde versie mogten bedienen, zoo in het aanleren van de Malaytse taale als in haare predikdienst.[608]

Jehova zij met U.Eerw. in alles, om nuttige werktuigen te zijn tot overbrenginge van veele zielen uyt de magt der duysternisse tot het koningrijke sijns Zoons. – – – De kerkenraad van Amboyna, en uit aller last en naame D. Maartens syn. h.t. praeses, W. Spandaw h.a. epist. scriba, Hans Metsler.

Amboyna Victoria den 18[en] september 1705.

P.S. Met attestatie komt tot U.Eerw. over Pieter Jansz van Basel, soldaat in compagniesdienst. Maria Jansz, huisvrouw van Salomon van der Horst weleer baas smit alhier, om haar snood gedrag alhier onder censuure, gaat mede naar Batavia, voor wien wij alleen U.Eerw. waarschouwen, ten einde U.Eerw. door leugentaale niet mogten misleid en sij, ten minsten voor een tijd, tot de genietinge van des Heeren H. avondmaal toegelaten worden.

303. LIJST VAN MALEISE BOEKEN EN DOCUMENTEN UIT DE NALATENSCHAP VAN DS. NICOLAAS HODENPIJL. Ambon, 26 maart 1706.
NA, VOC 1742, fol. 92-95. Afschrift.

---

[606] Bekwaamd.
[607] Statistiek over 1705, hier niet opgenomen, in: ANRI, Archief Kkr Batavia 136, bundel rapporten en extracten 1692-1705, ongefolieerd.
[608] Zie doc. 303.

Memorie van de Maleydse geschriften en papieren, bij den Eerw. Nicolaas Hodenpijl zaliger (in sijn leven dienaer des goddelijken woords in Amboina) nagelaten, welke met consent van de EdelAgtbare Regeringe van Amboina door de E.E. weesmeesteren aan den Eerw. kerkenraad van gemelte plaatse zijn overgelevert op den 26en maart anno 1706.[609]

In folio
1. Het geheele Nieuwe Testament, mitsgaders de boeken Genesis, Exodus, Leviticus en de 150 psalmen Davids, bij malkanderen ingenaayd, alle van de translatie van de Eerw. Heer Melchior Leydecker zaliger, geschreeven met een Arabise letter.
2. Woordenboek in welke het Malais met de Arabise letter, op ordre van 't alphabeth, voorstaet, met de Nederduytse beteekenis agter, mede van het maaksel van gemelte Heer Leydecker, dog door de Eerw. Hodenpijl zaliger en andere met eenige woorden vermeerdert.[610]
3. De Heydelbergse Catechismus met een Hollandse letter geschreven, waarvan defect de 1e vrage.
4. Boeken Genesis en Exodus van de oversetting van de Eerw. Heer Leydecker, bij malkanderen genaayt, Arabise letter.

In quarto
1. Het geheele Nieuwe Testament van de oversetting in handschrift van de Eerw. Hodenpijl zaliger, Hollandse letter, altemaal in klad, except de Handelingen der Apostelen, welke alleen in 't net zijn geschreven.[611]
2. Een gedeelte van het Nieuwe Testament, van het evangelium van Mattheus af tot de briev Pauli aan Philemon incluys, mede van de Eerw. Hodenpijls oversetting en meest van sijn handschrift, met een Hollandse letter, en in klad geschreven.
3. Ferdinand Guinier Maleys Vocabulaar,[612] met vellen papier tusschen de bladen gebonden en met verscheyde woorden tot vervulling van 't vocabulaar door de Eerw. Hodenpijl beschreeven.
4. Joh. d' Outrein's Korte Schets der Goddelijke Waarheeden,[613] in d'Eerw. Hodenpijls oversetting en handschrift, Hollandse letter, overgeset van 't begin af tot het XVIIen hooftstuck, 3en vrage, voerende den titul van 'De volheyt des tijds'.
5. Een copia van een gedeelte van de bovengenoemde d'Outrein's oversettingh beginnende van het eynde des Ven hooftstukx tot het XVIIen hooftstuk No 102, gecopieert met een Hollandse letter, zijnde het ander of eerste gedeelte van 't gecopieerde volgens berigt door den overleden zaliger na Batavia gesonden.
6. Een gedeelte van het N. Testament van het 6en vers des 3en capittels van de Handelingen der Apostelen tot het eynde van de Openbaringe Joannis van de Eerw. Hodenpijls oversetting, Arabise letter.
7. Drie hooftstucken van seekere vragen en andwoorden over de christelijke religie van de Eerw. Hodenpijls opstel, en oversetting en handschrift in klad, Hollands, uytmaakende vier quaterns papier.

---

609 Ds. Hodenpijl, eerder krankbezoeker, in 1689 te Batavia als predikant geordend, van 1690 tot 1691 en 1694 tot 1706 predikant te Ambon (1691-1693 Ternate), overleed op 5 februari 1706 te Ambon.
610 Zie hiervoor, aantekening bij doc. 290.
611 Zie hiervoor, doc. 302 en hierna, doc. 304; zie ook P.J. Veth, *De Gids*, 1847, p. 12, die Hodenpijl een leerling van Leydecker noemt.
612 Fr. Gueynier, *Vocabulaer ofte Woordenboek*..., Batavia 1677 (Landwehr 756; zie ook hierna, Bijlage Maleise Geschriften, nr. 18).
613 Johannes d'Outrein, *Korte Schets der Godlyke Waarheden, soo als die in haare natuurlyke orde te samen geschakelt sijn. [...]*, Amsterdam 1687, 15e druk 1736. Johannes d'Outrein (1662-1722), predikant in Nederland, o.m. in Dordrecht, lange tijd woonplaats van Valentijn. Zie *BLGNP*, I, 237-239. Zie voorts Bijlage Maleise Geschriften, nr. 25.

8. De XXIII eerste psalmen van David in de Maleytse rijm, Hollandse letter.
9. Seven stux Maleytse predicatiën, Arabische letters.
10. Maleytse Letterkonst.

In octavo
1. Het boek Exodus van de Eerw. Leydecker oversetting, Arabische letter.
2. Een gedeelte van 't Nieuwe Testament, beginnende van 't evangelium van Lucas tot de briev van Paulus aan die van Galatia incluys, van de Eerw. Leydeckers oversetting, Arabische letter.
3. Eerste beginselen van de Maleytse Letterconst, begreepen in een vel papier of 8 bladen, Hollandse letters.
4. Igtitsaar Chatechismoe in de Ambonse taal getranslateert.[614]

(Onder stont) Aldus ontfangen op dato voornoemt door den predicant Jacobus van der Vorm en den ouderling Abraham Pietersz,[615] als daartoe van den Eerw. kerkenraad gecommitteert.

Lager stont: Accordeert: (was getekent) Jacobus van der Vorm syned. h.t. schriba. In margine: Amboina aan 't Casteel Victoria den 17^{en} maart anno 1707.(

Onder stont: Accordeert: (was getekent) B. de Bruynne secretaris.

304. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1706.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 479-482.

Eerwaerde, godsaelige – – –

U.Eerw. seer aengenaeme letteren van den 28 december des afgeweeken alsmede die van den 20 maert des loopenden jaers,[616] beneevens de synodale acten, sijn ons ter sijner tijt wel inhandigt, bedanckende U.Eerw. genegentlijk weegens de onderhouding van broederlijke gemeenschap, sullende verders het tantum van vier rds U.Eerw. door mejuffr. Scheyteruyt over het uytschrijven van opgenoemde acta synodalia worden inhandigt, versoekende U.Eerw. jaerlijks met het senden derselver gelieven te continueeren.

(*Mutaties in het Bataviase predikantencorps worden vermeld en van commentaar voorzien.*)

Wij wenschten dat wij U.Eerw. 'tselfde ons betreffende konden schrijven, en stoffe geeven om oover onsen welstandt verheugdt te konnen sijn, doch het heeft den Almoogenden behaegt den 5^{en} february, tot onser aller droefheyt, onsen oudsten leeraer en medebroeder den Eerw. Nicolaus Hodenpijl ons door de doot te ontrukken, door welk smertelijk verlies wij ons van een gansch ijverig en dienstig leeraer in deese provincie weederom berooft vinden, en versoeken dierhalven U.Eerw. bij haer HoogEd. gelieven te interceederen en nedrig te versoecken dat hare HoogEd. sijn Eerw. saliger plaets gelieven te vervullen met een ander ijverig en vreed-lievende leeraer, opdat wij in eendragtigheyt moogen t'saemenwoonen, en 't werck des Heeren onder onse handen mag werden voorspoediglijk voortgeset.

---

614 Van een vertaling van de *Ichtitsaar Catechismoe* in de Ambonse taal is verder niets bekend.
615 Abraham Pietersz (Meerman), in 1687 resident van Buru, 1695-1696 en 1699-1700 diaken, 1705-1709 ouderling.
616 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 531-533 resp. 536.

De 25 eerste Malayse psalmen, daarvan U.Eerw. in de laest opgenoemde gelieft te gewaegen,[617] blijven wij alsnoch te gemoete sien, en versoecken vrindelijk dat U.Eerw. in 't aenstaende jaere ons gelieft meede te deylen, ten dienste der kerken alhier.

Wij hadden meede wel gewenscht de Malayse versie des N.T., door D. N. Hodenpijl saliger oovergeset, hadden bekoomen, aengesien sijn Eerw. saliger niet alleen gesegt heeft daervan geen afschrift te hebben, maer ook 'tselve nae sijn doot gebleeken is, alsoo die onder sijn Eerw. papieren[618] niet gevonden sijn, waerom nochmael U.Eerw., des moogelijk sijnde, daerom versoecken.

De dienstknegten dewelke vooralsnoch aen deze standtplaets sig beneerstigen in 't bouwen van Christi koninkrijk sijn:

Ten dienste van de Hollandsche kerck de Eerw. broederen Christiaen Poleman en Willem Spandaw, welke eerstgenoemde soo nu als dan in de Malaise kerk meede den dienst waarneemt, en den laestgenoemde bevlijtigt sigselven meede in 't aenleeren van opgemelte tael, hoopende in 't kort daervan een oopentlijke preuve te sullen geeven.

Ten dienste van de Malayse kerck sijn Dirck Maartens en den Eerw. Jacobus van der Vorm. Op het eylandt Honimoa en 't onderhoorige van dien wordt met vergenoeging den dienst waergenoomen in beyde de taelen door onsen Eerw. medebroeder Abrahamus Parent.

Haroecko blijft nog onder opsigt van den krankbesoecker Jan Claasz Begijn.

De laesten school- en kerkvisiten gedaen op Boeroe, Manipa en Bonoa in de maent october 1705 en de andere in de maenden april, may, juny en july sijn waergenoomen als volgt: Boeroe, Manipa en Bonoa door onsen Eerw. medebroeder Christiaen Poleman; Leytimor of 't gebergte van Ambon door sijn Eerw. soo eeven genoemt; desselfs overkust door den Eerw. Willem Spandaw; Haroecko en 't onderhoorige van dien door Dirck Maartens; Honimoa met den resorte van dien door den Eerw. D. Parent. Belangende het getal der christenen in dese provincie, zijn:

ledemaeten	1852
gemeenen christenen of bejaerde	18127
kinderen in 't school	5102
kinderen buyten 't school	8808
nieuw of jongh gedoopte	334
somma	34223

Betreffende den staet van 't Amboinasche Christendom hebben wij, gelijkerwijs in onse voorige mede gemelt hebben, alsnoch hooge reedenen om te klaegen dat, niettegenstaende soo veel kosten van de E. Compagny en den onvermoeyden arbeyt soo der voorige als aenweesende broederen sijn en werden aengewent om haer te brengen tot kennis der waerheyt die nae de godsaeligheyt is, egter als blinde in de duysternis blijven omtasten, sijnde eenige weynige uytgesondert niet alleen gansch onkundig in 't stuck van den godsdienst, maer ook in de Malaise tael, daervan de liefdeloosheyt tot den godsdienst een groote oorsaek is, en onder haer niet hooger in agting gehouden werdt als hof- of quaertsdiensten,[619] waerom wij hooge reedenen hebben om te wenschen dat sij bestraelt moogen werden met Christi saeligmaeckende ligt, en uyt den slaep der sonden ontwaecken en opstaen van den dooden, opdat zij eenmael onse kroon en heerlijkheyt sijn moogen in den dag der toekomste onses Heeren Jesu Christi

– – – Uyt aller naem en last W. Spandaw syn. h.t. praeses, D. Maartens pr. t. epist. scriba, Abraham Pietersz.

Amboina Victoria in onse kerckelijke vergadering den 17 september anno 1706.

---

617 Vervaardigd door Petrus van der Vorm, zie aantekening bij doc. 301.

618 Zie hiervoor, doc. 303. Het is niet duidelijk hoe deze mededeling zich verhoudt tot het aldaar genoteerde.

619 Kwartodiensten, vorm van herendienst ten behoeve van de VOC.

P.S. Met kerkelijke attestatie komt tot U.Eerw. oover Wijnandt Verplancken, geweesen kranckbesoeker ten deese Casteele.

305. BEOORDELING VAN VALENTIJNS MALEISE BIJBELVERTALING DOOR DS. PETRUS VAN DER VORM EN ANDEREN. Batavia, 8 november 1706.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 212, fol. 413-415.

Wij ondergetekende, visie genomen hebbende van de Malayse oversetting ons door D. François Valentijn ter hand gesteld, hebben vernomen:
1. Dat het geheele werk, van Genesis af tot Maleachi, en van Matthaeus af tot de Openbaring Johannis toe, buiten de apocryphe boeken, compleet is.
2. Dat niet alleen de text des Bibels, maar ook de Summaria Capitum[620] in 't Malays zijn overgebragt.
3. Dat die geheele oversetting met een Nederlandse letter opgemaakt is.
4. Dat het schrift voor 't meerder gedeelte van sijn Eerw. eigen hand is.
5. Dat de voorschreven oversetting geheel en al schijnt gerigt te zijn na de Nederlandse oversetting van onsen Staatenbibel, sonder dat wij hebben kunnen merken dat elders de grondtext nageslagen of opgevolgd is, waardoor ook hier en daar een misslag door d'oversetter is begaan.
6. Dat de daarin gebruikte taal, buiten eenige woorden, van den ouden trant is, te sien, doorgaans, uit de kwaade orthographia, meermalen uit d'oneigene etymologia, en hier en daar uit de wanschikkelijke syntaxis, besonder in het N.T., 'twelk sijn Eerw. werk geweest schijnt te zijn, waarna de boeken van het O.T. van Genesis af tot Ezechiël toe zig mede schikken, behalven Daniël en de kleine propheten, waarin een beter taal uitblinkt, zoo als besonder het eerstgenoemde boek van Daniël ons heeft doen sien, 'tgeene van een geheel ander Malays is, schoon er nog veel dingen met opset in verandert zijn, zijnde het te wenschen geweest dat niet alleen dit boek in zijn voorige staat was gebleven, maar ook de geheele oversetting in dese taal vervaardigd was geweest, wanneer wij het gantse werk d'Eerw. kerkenraad voor recommendabel zouden hebben kunnen voordragen, invoegen wij van sijn Eerw. nog verwagten zouden dat hij 't overige in dier voege schikt soo als sijn Eerw. een begin daarvan gemaakt heeft met de drie eerste capittelen van Genesis te verbetren, waardoor wij meteenen een ontwistbaar blijk vernomen hebben dat D. Valentijn zelfs die oude oversetting van hem niet approbeert, waarvan dan hier de vraage van zelfs voorkomt om wat reden het is dat D. Valentijn geen gelijkvormige oversetting ons heeft overgeleverd en, ten tweeden, om wat reden het is dat sijn Eerw. die geheele oversetting niet in de goede taal vervaardigd heeft, zoo als wij reeds vermeld hebben dat daarin eenige stukken opgesteld zijn, wanneer wij ons in staat hadden bevonden van bij dese te zeggen dat dit werk nevens dat van D. Melchior Leidekker zaliger had kunnen geleyd en aangemerkt werden, daar wij nu, om voorschreven beide redenen, het tegendeel van moeten getuigen.

Petrus van der Vorm, Hermannus Kolde de Horn, Cornelius van der Sluys.

Batavia, 8 november 1706.

306. EXTRACT UIT DE RESOLUTIES VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON BETREFFENDE DE MALEISE BIJBELVERTALING VAN DS. FRANÇOIS VALENTIJN. Ambon, 10 augustus 1707.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 497-498.[621] Afschrift.

---

[620] Samenvattingen van de hoofdstukken, zoals in de oude edities van de Statenvertaling gegeven.
[621] Een extract in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 177-178.

document 306 **10 augustus 1707**

Extract uyt het geresolveerde in kerkelijke vergaderinge in Amboyna aan 't Casteel Victoria op woensdag namiddag den 10 augusti 1707.

De Eerw. predikant François Valentijn maakt aan dese vergaderinge bekend hoe dat sijn Eerw., bij sijn jongste aanwezen tot Batavia, aan den Eerw. kerkenraad aldaar (na een particulier gesprek tussen hem ende de heeren broederen gecommitteerde over het nasien van sijn bijbel, te weten, de Eerw. predikanten Petrus van der Vorm, Hermannus Kolde de Horn en Cornelius van der Sluys) voorgesteld had wel genegen te zijn om sijne Malaytse overzettinge des bijbels van voren af aan te oversien, en zoo veel hem mogelijk was na de trant van 't Malayts bij hem in 't overzetten van Daniël en de kleine propheten, mitsgaders in de reets van hem overgesiene drie kapittelen van Genesis gebruykt, te willen schikken, bijaldien haar Eerw. de goedheid wilden hebben van aan hem, teneinde geen vergeefsen arbeid te doen, te beloven dat haar Eerw., na voltojing van dat werk, 'tselve nevens de overzetting des bijbels gemaakt door den Eerw. predikant Melchior Leydekker zaliger zouden gelieven aan haar HoogEdelens de Heeren Majores te recommanderen, ende met haar voorspraak en hulpe tragten te bevorderen dat uit beyde die werken tezamen, met den anderen vergeleken, een complete oversettinge des bijbels in de Malaytse tale mogt werden vervaardigd, welk versoek van sijn Eerw. door den Eerw. kerkenraad van Batavia overwogen zijnde, aan hem door haar Eerw. volkomen was toegestaan. Weshalven nu sijn Eerw., uit kragte van het voornoemde gedaan en toegestaan versoek, hetselve voorstel en versoek op denselven grond en om deselve reden ook aan deze Eerw. kerkenraad van Amboyna voordroeg, teneinde het ook haar Eerw. mogte behagen na voltojinge sijnes werks op voornoemde wijze, zoo bij de Ed. Agtb. Regeringe alhier (aan welke sijn Eerw. versogt dat hiervan ook kennisse mogt gegeven werden) als bij de Hoge Regeringe tot Batavia ende de Heeren Majores, ende daar het verder mogte van noden zijn, hare hulpe te bewijzen, teneinde sijn Eerw. arbeyd niet vrugteloos zijn zoud, ende aan de Indische kerken daar de Malaytse tale gebruikt word veel dienst geschieden mogte.
De vergadering, dit voorstel en versoek gehoord hebbende, prijst sijn Eerw. loffelijken ijver, wenschende aan sijn Eerw. toe een reeks van levensjaren ende de bijstand van Gods Geest om zoo een wigtig werk tot eere van God en nuttigheid van sijn kerke te volbrengen, neemt aan zoo veel in haar is sijn Eerw. behulpzaam te zijn om het voorschreven werk na voltojinge desselfs en genoten visie bij onse Hoog gebiedende Heeren in 't vaderland en in India, en waar het mogte vereist worden, op den selven voet als den Eerw. kerkenraad van Batavia te recommanderen, teneinde uit gemelte sijn Eerw. overzetting, en die welke van den Eerw. predicant Melchior Leydekker zaliger van het boek Genesis tot het einde des briefs aan die van Ephezen is opgesteld, ende van daar tot het einde des Nieuwen Testaments door de Eerw. predikant Petrus van der Vorm vervolgd is, mitsgaders uit de overzetting van onse zalige amptgenoot de Eerw. Nicolaas Hodenpijl over het Nieuwe Testament gemaakt, en zoo vele recommandabele versiën daar mogten bevonden werden, tezamen met den anderen vergeleken, een complete gerevideerde overzetting, om ten dienste der kerken gedrukt te worden, mogt geformeert, en aldus sijn Eerw. gewenst en loffelijk oogmerk mogte bereykt worden, ende besluit van dit verhandelde aan de Ed. Agtb. regeringe alhier per extract kennise te geven.
G'extraheert, accordeert: Christiaan Poleman epist. scriba.

307. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de Synode van Noord-Holland en de classis Amsterdam. Ambon, 21 september 1707.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 483-488.[622]

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde Heeren, en medebroederen in Christo.

Met de behouden aankomste alhier van de Eerw. Françoys Valentijn in maart jongstleden is ons U.Eerwaardens zeer aangename brief van dagtekeninge den 5 augusti 1704[623] door sijn Eerw. inhandigd, ende van ons met vele vergenoeginge gelezen, temeer als daaruit ter eerster opslag ontwaarden U.Eerw. seer vrindelijke en broederlijke bede om gemelte tot ons overgekomen D. Valentijn in alle liefde en minsaamheid te ontfangen, mitsgaders alle vorige verwijderingen, dewelke voormaals tussen de broederen alhier ende sijn Eerw. mogten geweest zijn, onder de asse van vergetenheid te begraven, ende in het vervolg tegelijk met den anderen alles hetgene tot stigtinge en verderen opbouw van Jesu kerke in dese provincie dienen mogte in onderlinge eendragt en liefde te behertigen.

Eerw. Heeren en medebroederen, wij konnen verzekeren: zooals U.Eerw. hertelijke zugt en zeer genegen betuiginge tot ons aller welzijn, en wel bijsonder die deser kerke, bij ons veel indruk gehad heeft en in liefde is aangenomen, wij ook deselve in allen delen sullen tragten op te volgen, bij onszelven genoegsaam overtuigd zijnde het niet alleen een uitnemend cieraad is voor Jesu dienaaren in alle vredelieventheyd en overeenstemminge t'zamen te woonen, ende tot opbouwinge van het Zion Gods de handen ineen te slaan, maar ook wel voornamelijk in dese gewesten de onder ons wonende heydenen en moehhamedanen, gelijk ook het nog zeer swak en teder inlands Christendom alhier, door zulken voorbeeld Christo onsen Heere gewonnen, grotelijks gestigt, ende ten goede werd aangezet.

't Zal dieshalven, Eerw. Heeren en medebroederen, steeds ons aller oogmerk en poginge zijn meergemelte onse amptgenoot, wegens de weerdigheid der bedieninge tot welke sijn Eerw. nevens ons aan dese plaatse geroepen is, alsook tot verdere aanmoediginge om dat talent 'tgeen God in hem als een aarde vat[624] gelegd heeft te doen zijn tot heerlijkheid van koning Jesus ende ten nutte van sijn kerke, denzelven (zeggen wij) steeds met alle hertelijkheid te ontmoeten, en alzoo alles tragten toe te brengen waardoor het werk des Heeren door ons hier te lande gelukkig mag werden voortgezet, in sekere verwagtinge de Eerw. Valentijn aan sijn zijde in gevolge van U.Eerw. gedane verzekeringe aan ons nevens sijn Eerw. plegtlijke betuiginge voor U.Eerw. zeer g'eerde vergaderinge zig ook altijd in alle opregtigheid, vredelieventheyd, en minzamen ommegang jegens dese vergaderinge en de gezamentlijke leden sal laten vinden en gedragen, teneinde alzoo alle gelegentheden tot twist en verwijderinge afgesneden, ende een volkomen eensgezindheid onder ons zijn mag, hebbende sijn Eerw. niet te vresen eenige de minste wortel van bitterheid rakende de vorige verschillen bij eene der althans hier aanwesende broederen tot stremminge van alle heylzaam en nuttig werk meer overig zijn zal, zulks het voorheen gepasseerde zullende daarlaten, elk onser zig zal beneerstigen te behouden de eenigheid des geestes door den band des vredes, verhopende veelgenoemde onsen medebroeder Valentijn ook met ons dienzelvden voet houden, en daartoe alles zal tragten aan te wenden.

---

[622] Deze brief eveneens in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 181-186 en in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 199 (met als bijlage een afschrift van de extract-resolutie kkr Ambon d.d. 10 augustus 1707); extracten in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 177-178 en in NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland, 8, acta synode 30 juli – 8 augustus 1709, art. 50. Zie ook hiervoor, doc. 306.

[623] Niet aangetroffen. In NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland, 8, acta synode 29 juli – 7 augustus 1704, art. 28, wordt vermeld dat op verzoek van ds. Valentijn de synode hem 'brieven van voorschrijving' meegaf voor de kerkenraden van Batavia en Ambon.

[624] Vgl. 2 Korintiërs 4:7.

In beantwoordinge der wensch en vrindelijk verzoek van de christelijke synodus dat de kerken van India en andere zig van de Malaytse tale bediende, zeggen wij dese provincie ende het inlands Christendom alhier betreffende niet beter te weten of de Eerw. broederen dewelke in vorige jaren hier in Amboyna zijn geplaast geweest hebben zig allesins bevlijtigd zoo in openbare als particuliere onderwijsingen haar van de gezeyde tale te bedienen, en door behulp derzelve de volkeren te brengen tot kennisse en bevattinge der goddelijke waarheden. Hoedanig ook de Eerw. broederen welke in de volgende en jongst verstreken jaren aan dese standplaatse des Heeren dienst is aanbevolen geweest, en onder die wel inzonderheid de Eerw. Heeren Petrus van der Vorm, Nicolaas Hodenpijl en Hermannus Kolde de Horn, de eerst- en laastgemelte voor eenigen tijd door de Hooge Regeringe van India ten dienste der Malaytse kerke tot Batavia verplaast, en de tweede tot ons aller droefheid, en smertelijk verlies deser kerke, in den beginne des afgeweken jaars 1706 hier in Amboina overleden, elk harer Eerw. in navolginge van de Eerw. Melchior Leydekker zaliger gedagtenisse met een onvermoeyden ijver ende vlijt gearbeid hebben, niet alleen een grondige en volkomen kennisse der Malaytse tale te bekomen, maar ook deselve, zoo veel haar doenlijk was, den volke zuyver en verstaanbaar voor te stellen en die ook aan anderen zodaanig te leeren, zijnde haar Eerw. vlijt en arbeid in dese ook van die vrugt ende dat gevolg geweest dat ons al verscheiden harer leerlingen, zoo onder de schoolmeesteren in de buitennegerijen als zommige andere nog leerlingen zijnde, hebben nagelaten, van welke wij in het vervolg hope en verwagtinge hebben, sij hetgene in haar gelegd is verder ten nutte van die dewelke hare opzigt reets zijn ofte nog mogten werden toevertrouwd, zullen zoeken voort te planten. Gelijk ook de althans hier aanwesende broederen, het spoor der laastgemelte Heeren opvolgende, haar ook met ernst bevlijtigen de woorden Gods in de suyvere Malaytse tale zoo veel in haar is de gemeente klaar en verstaanbaar voor te houden, waartoe veeltijds verscheiden woorden van een en deselve betekenisse gebruyken, en haar alzoo na de verscheydentheid der verstanden harer toehoorderen en leerlingen zoeken te schikken, zulks wij uit het voorgeschrevene U.Eerw. konnen verzekeren dat belangende de Malaytse tale en dienst in dit district van Amboina het verzogte voormaals is en nog dagelijks bij ons werd in agt genomen.

Aangaande het verder verzoek der christelijke synodus, dat namentlijk dese vergaderinge bij minnelijk verdrag met D. Valentijn een middel geliefde uit te vinden ten einde de natiën gelegentheid mogten krijgen om zig van den arbeyd van de Heeren Leydekker en Valentijn te konnen bedienen, en zoo het eene als het ander werk ten nutte voor christenen, heydenen en moehhamedanen het ligt sien mogte, antwoorden wij dat betreffende de overzettinge des bijbels van de Eerw. Melchior Leydekker zaliger wij niet en twijffelen of de Eerw. kerkenraad tot Batavia zal U.Eerw. daarvan berigt gegeven hebben mitsgaders ook rakende het verzoek van D. Valentijn aangaande sijne overzettinge in den voorleden jare aldaar gedaan benevens het daarop geresolveerde bij haar Eerw., gelijk ook de Eerw. Valentijn in de jongstleden maand augustus dese vergaderinge daarvan kennisse gegeven en aan deselve een gelijk versoek als tot Batavia heeft voorgesteld, 'twelk sijn Eerw. op deselve voet en grond als in kerkenrade aldaar bij ons geaccordeerd is, en U.Eerw. in dit nevensgaande extract uit de resolutiën deser vergaderinge zullen konnen nalezen.[625]

Betreffende den staat der kerke, en wel bijzonder die van het inlands Christendom alhier, vinden wij ons genoodzaakt daarvan hetgene aan den Eerw. kerkenraad tot Batavia meermalen geschreven hebben alsnog te moeten getuigen, namentlijk dat wel vele in getal dog, met uytzonderinge van weinige, voor het meeste en grootste gedeelte derzelver kennisse en wetenschap in saken van den christen-godsdienst seer slegt en gering is, zulks niettegenstaande de veelvuldige gedane kosten bij de E. Agtb. Maatschappije, en hoezeer ook de

[625] Zie hiervoor, doc. 306.

vorige leeraren onvermoeid gearbeid hebben, en de nog aanwesende dagelijks ijveren haar in de kennisse der leere Christi te doen vorderen en toe te nemen, egter daarin nog even onkundig en onwetende zijn en blijven, in 't gemeen met een overgroote traagheid en lusteloosheid omtrent den godsdienst en bijwonen van dien zijnde aangedaan, invoegen des Heeren dienst haar als tot een last en vermoejing is, ende sij doorgans daartoe als moeten gedwongen werden. Wij wensschen en bidden de groote God en Herder der schapen Jesus haar meer ende meer bestrale met de verligtinge des Evangeliums der heerlijkheid Christi, teneinde sij in het alderheyligst gelove opgebouwd, gefondeerd, vast en onbeweeglijk, ja daardoor in liefde werkzaam ende steeds vrugtbaar in goede werken zijn mogen.

Des Heeren dienstknegten dewelke hier in Amboyna hun aanbevolen dienst zoo in de Nederduytse als Malaitse tale in alle getrouwheid betragten, zijn: de Eerw. Dirk Maartens op het eyland Honimoa, welke, overmits den tijd van drie jaren des verblijvs van de Eerw. Abrahamus Parent aldaar bijna g'expireerd was, zig, alsoo nog ongetrouwd is, vrijwillig heeft aangeboden voor de tweede maal derwaarts te gaan, en aan dit hoofd-Casteel zijn Christiaan Poleman, Abrahamus Parent, Jacobus van der Vorm en Françoys Valentijn, welke laastgemelte van sijn aankomste alhier in beide de talen gepredikt heeft, hebbende de Eerw. Willem Spandaw, welke tot nog nevens de voorgeschrevene broederen alleen de Nederduitse gemeente bediend heeft, den 4 deser in de Malaytse kerke een opentlijke preuve sijner taalkunde in de gezeyde tale met lof gegeven, verhopende eerlang in staat te zullen zijn nevens de andere broederen met een eenparigen schouder den gehelen dienst in beide de kerken en talen te vervullen.

Het eyland Haroeko, alsnog zonder predicant zijnde, dog alwaar, gelijk ook op de andere buitencomptoyren en negerijen, tweemaal des jaars de sacramenten bediend en de kerk- en schoolvisiten door de broederen verrigt werden, word bediend door den krankbezoeker Jan Claasz Bagijn, welke nu eenige jaren aldaar sijn dienst met genoegen deser vergadering heeft waargenomen.

Voorts, Eerw. Heeren en veel g'agte medebroederen in Christo, na hertelijke bedewensch de Alderhoogste U.Eerw. zeer ge'eerde vergaderinge met sijn Geest en genade steeds bijzijn, derzelver besluiten tot eere van sijn naam, en heerlijkheid van koning Jesus zegenen, mitsgaders U.Eerw. perzonen en zeer wigtigen dienst met alle bedenkelijke voorspoed gelieve te bekronen, zullen wij, U.Eerw. Gode en den woorde sijner genade bevolen hebbende, ons noemen, Eerwaarde, godsalige, hooggeleerde Heeren en veelgeliefde medebroederen in Christo, U.Eerw. seer genegene en dienstvaardige dienaren, vrinden en medebroederen den kerkenraad tot Amboina. En uyt aller last en naam Jacobus van der Vorm syned. h.t. praeses, Christiaan Poleman epist. scriba, H.J. Wirth,[626] ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onse kerkelijke vergaderinge den 21 september 1707.

308. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 21 september 1707.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 491-496.

Eerwaarde, godzalige – – –

De Eerw. Françoys Valentijn, den 14^{en} der jongstleden maand maart nevens de sijne alhier in gezondheid aangeland, ende van deze vergaderinge met veel liefde en zegenwensch over sijn Eerw. perzoon en dienst verwellekomt en ontvangen zijnde, heeft ons U.Eerw. zeer

[626] Hans Jacob Wirt(h), van Wintertooren (Winterthur, Zwitserland), arr. Batavia 1 augustus 1689 als soldaat, in 1694 plv. onderchirurgijn.

g'eerde de dato 7 february dezes jaars[627] met de daarbij gevoegde acta synodalia van Zuid- en Noord-Holland overhandigd. 't Gaf ons bijsondere stoffe van verheuginge wij met de komste van gemelte onse medebroeder ons vorig verlies van de Eerw. Nicolaas Hodenpijl zaliger weder vergoed en het vereiste aantal van leeraren in deze provincie vervuld zagen. Gelijk wij ook wijders met geen mindere beweginge van blijdschap lasen U.Eerw. gezamentlijke welstand en die der Indische kerke tot Batavia als andere buitencomptoiren. Jehovah make U.Eerw. te zamen getrouw in het werk der bedieninge tot volmakinge der heyligen en opbouwinge des lighaams Christi. Hij doe derselver dienst, ijver en arbeid allesins voorspoedig ende vrugtbaar zijn tot inwinninge veler zielen Christo onsen Heere en koning, en bekrone U.Eerw. verder met alle voorspoed en gezondheid.

De 25 eerste psalmen door de Eerw. Petrus van der Vorm in de Malaytse taal en rijm overgebragt, hebben wij over Makassar ontvangen. Wij zijn sijn Eerw. ten hoogsten verpligt voor desselfs betoonde vlijt en neerstigheyd, God biddende hij sijn Eerw. verdere gezondheid en bekwaamheid gelieve te vergunnen om dit werk te vervolgen en ten einde te brengen, verhopende hetselve van nut en stigtinge in de kerk zijn zal.

De van ons verzogte overzettinge des N. Testaments van den Eerw. Hodenpijl zaliger volgens aanschrijven niet bij U.Eerw. maar in bewaringe van de Hoge Regeringe onder de papieren van de Eerw. Melchior Leydekker zaliger berustende,[628] is ons een afschrift daarvan door de Eerw. Kolde de Horn toegezonden, ende zal van de broederen gecopieerd zijnde, sijn Eerw. weder werden overgemaakt. Zulks nu daarvan gediend zijnde U.Eerw. deswegen geen verdere devoyren gelieven aan te wenden.

Voor de ons toegekomen synodale acten van Zuyd- en Noord-Holland van den jare 1705 seggen wij U.Eerw. dank, met verzoek daarin verder gelieve te continueren, en verzekert te zijn wij aan onse zijde nimmer zullen verzuimen de daartoe gestelde beloninge voor den uytschrijver jaarlijks over te maken, hoedanig voor de ons jongst gezonden door den althans overgaanden borger mons^r^ Joannes Michault[629] U.Eerw. rds 4 zullen werden toegesteld.

Belangende den staat der kerke, en wel bijzonder die van het inlands Christendom in deze provincie, het smert ons grootelijks wij alsnog in 't gemeen wegens de grove onkunde, traagheyd en ijverloosheid der christen inlanderen betreffende de zaken van den godsdienst en bijwoninge van dien, onse klagten doen moeten. 't Is wel waar eenige weinige derselver in de kennisse der leere Christi eenigsins geoeffend zijn, ende met lust en ijver zijn aangedaan de verborgentheden des Evangeliums te onderzoeken en na te speuren. Dog hoeseer klein en gering derselver aantal, en integendeel hoe groot de menigte is dergener dewelke de aldereerste beginselen des christengeloofs, welke sij in haar jongheid in de scholen geleerd hebben, door de tijd vergeten, en daarover gevraagd wordende zelfs naauwlijks van buiten konnen opzeggen en beantwoorden, konnen wij niet als met droefheid gedenken. De God der geesten bewerke door sijn Geest in haar een heyligen ijver om God en Christum sijnen Sone, die hij gezonden heeft in de algenoegzaamheid sijner verdiensten en genoegdoeninge voor den sondaar, teregt te leeren kennen en in hem door den gelove gevonden te worden tot zaligheid. – – –[630]

De gewone kerk- en schoolvisiten onder dit district zijn zedert ons laaste schrijven verrigt:

Op de eylanden Boerou, Manipe en Boanoa en in de negerijen Piroe en Tanoenoe op Ceram in de maand october 1706 door de Eerw. Jacobus van der Vorm.

---

627 Niet aangetroffen (de uitgaande brieven in ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 541-561niet leesbaar).

628 Zie ANRI, Archief VOC, inv.nr. 4316 en 4543.

629 Diaken te Ambon 1703-1705, ouderling 1707-1708 en 1710-1711.

630 Hier volgt een opsomming van in Amboina werkzame predikanten, die gelijk is aan de zevende alinea van doc. 307.

Op het eyland Haroeko ende het onderhorige van dien op Ceram in de maand december 1706 door Christiaan Poleman.

Cerams kust onder Haroeko zorterende nevens de negerijen Piroe en Tanoenoe door Jacobus van der Vorm in de maand april deses jaars, ende het eyland Haroeko met een gedeelte van de overkust van Leytimor door Abrahamus Parent in de maanden april en junius jongstleden.

Leytimor op het gebergte door Willem Spandaw in de maand januarius 1707, en in de maand junius door Christiaan Poleman.

De overkust van Leytimor door Abrahamus Parent in de maand januarius, en voor het grootste gedeelte in de maand april door Christiaan Poleman.

Het eyland Honimoa, Nussalaut en onderhorige van dien op Ceram in de maanden januarius, februarius, junius en julius door Dirk Maartens.[631]

Zijnde het getal der gezamentlijke christenen in dese provincie volgens de jongste visiterapporten der broederen:

ledematen	1722
gemene christenen of bejaarde	18649
kinderen in 't school	5077
kinderen buiten het school	8747
nieuw gedoopte	379
in 't gehele	34574

En overmits zoo aan dese hoofdplaatse als andere buytencomptoyren en negerijen een groot gebrek van nodige kerk- en schoolboeken bevonden werd, en wel bijzonder van het Malaytse N. Testament van de Eerw. Brouwerius, de 4 evangelisten en Handelingen der Apostelen van Heurnius, Carons Voorbeelden of Malaytse predicatiën, psalmboeken in quarto, octavo en duodecimo mitsgaders de Ichtitsaar Catechismoe, zulks in verscheide negerijen van de eerstgemelte maar een, en van de andere op zommige plaatsen maar een à twee, en die nog door langduurig gebruik afgesleten en bijna onbruikbaar zijn, heeft dese Eerw. vergaderinge besloten den Ed. Agtb. Heer gouverneur en regeringe alhier van het bovenstaande kennisse te geven, en tegelijk Haar E. Agtb. ootmoedig te verzoeken derselver believen zijn mogte bij haar HoogEd. tot Batavia te insteren[632] dat ons per de eerste herwaarts aankomende schepen de ondergenoemde school- en kerkboeken mogten werden toegezonden, namentlijk: Malaytse overzettinge van Genesis door D. Brouwerius, dito overzettinge van het N. Testament, de 4 evangelisten en Handelingen der apostelen van Heurnius, Carons predicatiën, Ichtitsaar Catechismoe, Nederduitse bijbels in fol., dito in quarto, psalmboeken in quarto, dito in octavo, d'Outreyn, Schets der Goddelijke Waarheden,[633] vrageboekjes van Borstius,[634] Kort Begryp der christelijke religie van M. Burs,[635] a.b.c. boekjes. Wij verzoeken vrindelijk U.Eerw. gelieven ook met derzelver voorsprake en verzoek hetselve bij de Hoge Regeringe te bewerken en ons in deze behulpzame hand te bieden, ten einde het Christendom alhier van de nodige hulpmiddelen tot onderwijs en leere niet verder mogen ontbloot zijn.

Van hetgene de Eerw. Françoys Valentijn voor eenige dagen belangende sijn Eerw. overzettinge des bijbels in kerkenrade alhier voorgesteld ende verzogt heeft, hem dienaan-

---

631 Deze verslagen en staten niet aangetroffen.

632 Insisteren, aandringen.

633 Zie aantekening bij doc. 303.

634 Jacobus Borstius, *Kort Begryp der christelijke leere, met eenige vragen voor de jonge kinderkens*, van 1651, vaak herdrukt, in het Maleis vertaald door G.H. Werndly (gedrukt 1732, Landwehr 672, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 30, vgl. nr. 56) en in het Tamil door S.A. Bronsveld (gedrukt 1754 te Colombo, Landwehr 703).

635 Zie aantekening bij doc. 76.

gaande hetselvde 'tgeen tot Batavia bij U.Eerw. verzogt had ende geaccordeerd was, ook dese vergaderinge sijn Eerw. zulks op dienzelven voet en grond wilden toezeggen en beloven, alsook het daarop geresolveerde deses kerkenraads, bekomen U.Eerw. zoo van het eene als het ander een hiernevens gevoegd extract en copye,[636] waaruyt U.Eerw. onse behandelinge omtrent gemelde zake en verzoek zullen konnen nasien, seer geerne hetgene den Eerw. kerkenraad tot Batavia in desen aan gemelde onse medebroeder (zoo ons berigt en gezegd heeft) hebben gelieven toe te zeggen en te accorderen, denzelven zulks ook op dien eygen voet en grond te beloven en aan te nemen.

En aangezien de Eerw. Jacobus van der Vorm per dese bezendinge bij de Hoge Regeringe tot Batavia verzoek doet in de maand mey des aankomenden jaars voor een springtogt na Batavia te mogen overgaan, met gedagten om aldaar na een andere huysvrouw uit te zien, zoo is 't dat sijn Eerw. nevens ons vrindelijk versoekt U.Eerw. gelieven hem bij haar HoogEd. in dese met derselver voorspraak behulpig te zijn, ten einde sijn Eerw. het verzogte obtineren mogte.

Bij deze gaan ook tot U.Eerw. over twee brieven, de eene aan de Eerw. christelijke synodus van Noord-Holland en de andere aan de Eerw. classis van Amsterdam, in beantwoordinge van haar Eerw. g'eerde letteren ons door de Eerw. D. Valentijn inhandigd. Wij verzoeken vrindelijk U.Eerw. gelieven die onder derselver couvert per de eerste vertrekkende schepen na het vaderland te laten afgaan, konnende U.Eerw., alzoo beide van een inhoud zijn, hetgene daarin geschreven is uit deze nevensgevoegde copye nalezen.[637]

Voorts niet meerder van belang zijnde, – – – den kerkenraad tot Amboina, en uyt aller last en naam Jacobus van der Vorm syned. h.t. praeses, Christiaan Poleman epist. scriba, H.J. Wirth ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onse kerkelijke vergaderinge den 21 september 1707.

Met kerkelijke attestatie tot gaan tot U.Eerw. althans over den borger Monsr Johannes Michault en sijn huisvrouw Regina Engel, alsook den borger Monsr Gerrit Westhoven[638] met desselfs huisvrouw Philippa Loef, welke wij U.Eerw. christelijke opsigt willen aanbevelen.

309. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 mei 1708.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 499-500.

Eerwaarde, godzalige – – –

Onze kerkelijcke brief van dato den 21 september des voorledenen jaars gedaghteeckent,[639] benevens die voor de christelijke synodus van Noordholland alsmede voor de Eerwaarde classis van Amsterdam, in beantwoordinge van haar Eerw. geëerde letteren, ons door den Eerw. Heer François Valentijn inhandight, verhoope U.Eerw. zeer wel zult ontfangen hebben. Belangende U.Eerw. kerkelijcke brief, die wij volgens jaarlijckxse gewoonte van U.Eerw. ontfangen, is ons tot dato dezes nogh niet geworden.

Vervolgens hebben U.Eerw. voor jegenwoordigh niet anders te communiceeren als dat volgens permissie van haar HoogEdelen onzen Eerw. medebroeder Jacobus van der Vorm met 't schip Overrijp tot U.Eerw. overgaat om zigh in een tweede huwelijck te begeven, waartoe wij zijn Eerw. alle zeegen en voorspoed wenschen, dogh in die hoope en verwagh-

636 Zie hiervoor, doc. 306.
637 Zie hiervoor, doc. 307.
638 Afkomstig uit Deventer, arr. Batavia 6 januari 1691 als soldaat, in 1694 baas kruitmaker te Ambon, diaken te Ambon 1700-1702.
639 Doc. 308.

tinge oock dat wij, onder den zeegen des Almaghtigen, dezen onzen waarden medebroeder wederom in gezontheyt en voorspoed tegens aanstaande jaar zullen tegemoet zien.

Gemelde onzen Eerw. medebroeder Jacobus van der Vorm komt met kerkelijcke attestatie tot U.Eerw. over. – – – Den kerckenraad van Amboina, en uyt aller last en naam D. Maartens syn. p.t. praeses, A. Parent syn. et epist. scriba, Ab. Pietersz.[640]

Amboina aan 't Casteel Victoria in onze kerkelijcke vergaderinge den 10 may 1708.

P.S. Juffrouw Barbera Vergouw, huysvrouw van den manhaften capeteyn Cornelis de Visser van Wieringen,[641] gaat zonder kerkelijcke attestatie en als onder censuur gestelt zijnde mede met 't schip Overrijp tot U.Eerw. over, welcke zaack en handelinge van de genoemde Juffrouw wij U.Eerw. met 't naast vertreckende schip zullen communiceeren.

310. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 mei 1708.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 501-504.

Eerwaarde, godzalige – – –

Onze kerkelijcke brief van dato den 10en may dezes jaars gedaghteeckent,[642] verhoope U.Eerw. uyt handen van onzen Eerw. medebroeder Jacobus van der Vorm wel zult ontfangen hebben.

Inmiddels hebben wij niet willen mancqueeren om U.Eerw. over de zaak en handelinge van Juffrouw Barbera Vergouw, huysvrouw van den Capeteyn Cornelis de Visser, waarvan wij U.Eerw. in onse laaste met een post scriptum geschreeven hebben, te communiceeren. Welcke deze is, hoedanigh dat in de huysbezoekinge en noodiging der Hollandse ledematen tot de genietinge van 't H. Avontmaal, door den predikant Abrahamus Parent nevens den ouderling Hans Jacob Wirth op den 10en januari dezes jaars gedaan, haar dit volgende ontmoet was, gelijck U.Eerw. uyt deze nevensgaande extracten en resolutiën daarover genoomen zijnde, zult cunnen ontwaaren.[643]

Hierom, Eerwaarde Heeren en medebroederen, dragen wij dezen Juffrouw Barbera Vergouw U.Eerw. op, met vrundelijck verzoeck U.Eerw. deze zaack, als ons eygene zijnde, en in onzen naam en van onzentwegen, gelieft aan te vatten en, dewijl zij in onze

---

640 In 1687 is een Abraham Pietersz boekhouder en 'gebieder' op Buru. Valentijn, *AZG*, 145-146, geeft onder 1699 Abraham Pietersoon Meerman (diaken), onder 1706, 1708 en 1709 Abraham Pietersoon (ouderling).

641 Kapitein Cornelis de Visser, in 1705 op Ambon gekomen, 1709 gerepatrieerd. Zie hierna, doc. 310, en *GM* VI. Zie betreffende Barbara Vergouw het hiernavolgende document.

642 Doc. 309.

643 ANRI, Archief Kkr Batavia 137, fol. 507-510 bevat een extract-kerkenraadsresolutie van 12 januari 1708; fol. 511 idem 13 jan.; fol. 515-517 idem 23 jan.; fol. 517-518 idem 28 maart; de eerste betreft een verslag van ds. A. Parent en ouderling Hans Jacob Wirth van een huisbezoek bij Barbera Vergouw. De omlopende leermeester (méster keliling) van Ambon, Laurens Rafel (Raphael), was vooruitgestuurd om Juffrouw Vergouw de komst van de kerkenraadsleden aan te kondigen. Het huisbezoek mislukte, aangezien de juffrouw aan de deur zei: 'Mijn Heer, U.E. wil ick wel binnen hebben, maar dien keerel niet, want ick wil hem niet zien'. Dit deed zij om haar man Cornelis de Visser, die op het ziekbed lag, te vrijwaren van een confrontatie met ouderling Wirth, met wie hij een conflict had. De kerkenraad besloot daarop haar in de consistoriekamer te citeren. Ook de citatie mislukte, waarop de kerkenraad besloot advies aan Batavia te vragen 'hoe bij langduurige obstinaatheyt met zoodanigh een lidmaadt te handelen, terwijl van een publike excommunicatie geen exempel in deze kerck bekent is'. In de kerkenraadsacta zijn als ouderlingen vermeld: Hans Jacob Wirth, Johannes Michault (absent, naar Batavia, later opgevolgd door Matthys van Groenevelt), Jacob Castanja orangkaja van Hative, Matheus de Fretis orangkaja van Ema. Zie verder doc. 313.

vergaderinge niet verscheenen en als onder censuur staande vertrocken is (temeer dat zij nogh zoo assurant en stout geweest is, dat zij heeft durven een briefjen, door de bode van de landraad op den 10^{en} may, even voor haar vertreck, in onze vergaderinge overleveren, dat met haar eygen hand onderteeckent, en van volgenden inhoud was: 'Aan den Eerw. kerkenraad alhier. Verzoeckt zeer vrundelijck, Barbera Vergouw, huysvrou van den capeteyn Cornelis de Visser van Wieringen, altans op haar vertreck staande na Batavia, om haar behoorlijcke kerckelijke attestatie te moogen becoomen, en in cas van weygeringe, reden van dien te moogen weeten bij geschrifte.') haar niet toe te laten of aan te nemen tot tijt en wijlen dat zij U.Eerwaarde vergaderinge, evenals onse eygen, genoegen gegeven heeft, en ingevalle de gemelde Juffrouw U.Eerw. geen satisfactie quam te geven, en zij na 't vaderland mogt coomen te vertrecken, zoo verzoecken wij U.Eerw. oock zeer vrundelijck, deze zaack van haar aan de Eerw. classis voor welcke Camer zij te huys vaart mede bekent te maacken, opdat zij en anderen daarna met onze handelingen den spot niet moghte coomen te drijven, gelijck wij weeten dat hier reeds van haar geschied is.

Weegens 't gedecideerde van den 20 december jonghstleden door de E. Aghtb. Raad van Justitie tot Batavia belangende de zaack van den gewesenen fiscaal Huybert de Vlieg,[644] welcke wij vaststellen dat U.Eerw. al voor ons zal bekent geweest zijn, zoo heeft onze Eerwaarde vergaderinge goetgevonden hem zonder kerkelijcke attestatie en als onder censuur gestelt zijnde tot U.Eerw. te laten overcoomen.

De kerkelijcke brief die wij volgens jaarlijckxse gewoonte van U.Eerw. ontvangen, is ons tot dato dezes nogh niet inhandight geworden. Wij zullen U.Eerw. volgens gewoonte, zoo God wil en wij leven, in de maand september met 't galjoot of eenigh ander vaartuygh de staat dezes kerken en 't Inlands Christendom alhier U.Eerw. communiceeren.

Waarmede deze eyndigende, wenschen wij dat de Alderhooghste U.Eerwaardens perzoonen en gewightige bedieningen met zijn heylige zegeningen wil overstroomen, en verblijven – – – U.Weleerwaardens van herten toegenegene en bereydwillige vrunden en dienaren den kerkenraad van Amboina, en uyt aller naam en last D. Maartens syn. h.t. praeses, A. Parent syn. epist. scriba, M. van Groenevelt[645] ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onze kerkelijke vergaderinge den 22 may 1708.

P.S. De perzoonen dewelcke met kerkelijcke attestatiën tot U.Eerw. overcoomen, zijn Anna Maria Belten, weduwe van den garnizoenboeckhouder W. de Rieu,[646] en Amerentia Belten, jongedoghter, alsmede Johanna Loderus, huysvrouw van den gewesenen fiscaal H. de Vlieg, en Aletta de Wint, jongedoghter.

311. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 12 september 1708.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 519-526.

Eerwaarde, godzalige – – –

Onse kerkelijke brieven van dato den 10^{en} en 22^{en} may deses jaars gedagtekendt,[647] benevens desselfs bijlagen, verhoope U.Eerw. zeer wel zult ontfangen hebben.

---

[644] Huibert de Vlieg(h), van Dordrecht, opperhoofd Haruku, sinds 1703 fiscaal van Amboina, 1706 koopman, in 1707 afgezet wegen het gebruik te Honimoa van een rijstmaat met dubbele bodem (*GM*, VI, 325, 328, 525), in 1710 secunde op Ternate. Zie hiervoor, doc. 296 en hierna, doc. 313.

[645] Ouderling in 1709 en 1710 (Valentijn, *AZG*, 146).

[646] Gouvernementssecretaris.

[647] Doc. 309 en 310.

Inmiddels was 't ons aangenaam wanneer wij U.Eerw. zeer aangename letteren van dato den 27en februari deses jaars gedagtekend,[648] benevens de twee extracten alsmede de synodale acte van Zuyd-Holland, op den 30en july daaraanvolgende ontvingen, bedankende U.Eerw. genegentlijk wegens de onderhouding van broederlijke gemeenschap, zullende verders 't tantum van twee rijksdaalders U.Eerw. door den onderkoopman mons. Hendrik Trip[649] over 't uitschrijven van opgen. acta synodi werden inhandigd, versoekende U.Eerw. die van Noord-Holland ons toekomende jaar, wanneer U.Eerw. die bekomen heeft, mede toe te senden, en zoo vervolgens met 't senden der anderen ook gelieven te continueren, met vrindelijk versoek ook, dat den uitschrijver van dien beter pampier gelieft te nemen, want dit soodanig doorvloeyt, dat 't niet leesbaar en is.

Voor 't afsenden van onse brieven, soo aan de christelijke synodus van Noord-Holland als aan de Eerw. classis van Amsterdam,[650] blijven wij U.Eerw. genegentlijk dankbaar, gelijk wij ook U.Eerw. seer hertelijk bedanken voor de bekendmaking van den staat der kerken in Nederlands India.

(*De kerkenraad reageert op een mutatie in het Bataviase predikantencorps.*)

Wij wenschen dat wij U.Eerw. 'tzelfde ons aangaande konde berigten, om over onse welstand mede verheugd te zijn, dog 't heeft den Opperheer en Albestierder behaagd den 8en september tot onser aller droefheid onsen medeleeraar en amptgenoot den Eerw. Wilhelmus Spandaw door de dood van ons weg te nemen, door welk smartelijk verlies wij ons van een gantsch ijverig en bekwaam leraar in dese provincie wederom beroofd vinden. Versoeken dierhalven U.Eerw. bij haar HoogEd. gelieven te intercederen, en ootmoedig te versoeken dat haar HoogEd. sijn Eerw. zaliger plaats gelieven te vervullen met een ander bekwaam en ijverig leraar. En dewijl wij nu reeds twee broederen predikanten minder of beneden 't ordinaar getal hebben, en wij nog maar met ons drie broederen aan dit hoovdcasteel aanwezig zijn, dewelke den geheelen dienst in beide de talen alsmede die groote en swaare visitens moeten waarnemen, daarenboven ook alzoo onsen medebroeder Dirk Maartens van wegens sijn onpasselijkheid en swaare ziektens insgelijks aan haar HoogEd. versoek doet om tegens aanstaande jaar mede voor een springtogt op te gaan, en wij ook uit dien hoofde niets aan sijn Eerw. hebben, en ook gantsch geen staat op sijn Eerw. maken kunnen, soo versoeken wij U.Eerw. dan seer vrundelijk dat U.Eerw. bij haar HoogEdelens tog zoodanig gelieft te bezorgen, dat haar HoogEd. gelieven mogte ons twee wakkere en bekwaame leraaren (benevens onsen Eerw. medebroeder Jacobus van der Vorm, dewelke maar voor een springtogt is overgegaan) met de komst der schepen toe te senden, dewelke bekwaam mogen zijn om den dienst en het werk des Heeren met ons in alle getrouwigheid te komen waarnemen. U.Eerw. zult ons ten hoogsten verpligten.

De dienstknegten dewelke alsnog aan dese standplaatse zig bevlijtigen in 't opbouwen van Christi koningrijk zijn, ten dienst zoo van Hollandse als Malaytse gemeente, D.D. Christiaan Poleman, Abrahamus Parent, Françoys Valentijn, welke den geheelen dienst in beide de taalen en kerken waarnemen. Den dienst op 't eyland Honimoa en 't onderhoorige van dien word alsnog door onsen Eerw. medebroeder Dirk Maartens indispositie met veele swakheid bediend en waargenomen, waarom ook sijn Eerw., wegens zijn Eerw. continuele ziekte, sig voor twee maanden aan dit hoofdkasteel vervoegd en tot bekominge sijner voorige gezondheid gemedicineerd heeft, dog tot nog toe niet hersteld is, maar alsnog met sijn swakheid steeds worsteld. Zoo is 't dat sijn Eerw. gelijk wij U.Eerw. boven vermeld

---

648 ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 21-22.

649 Hendrik Trip, wordt in 1705 of 1706 garnizoensboekhouder, daarna koopman en opperhoofd van Haruku, repatrieert 1708.

650 Doc. 307.

hebben, per dese besendinge bij de Hooge Regeringe tot Batavia versoek doet om in de maand may des aanstaanden jaars voor een springtogt na Batavia te mogen overgaan, om aldaar te medicineren, en te sien of sijn Eerw. door veranderinge van lugt als andersints tot sijn voorige gesondheid, met de hulpe Gods, geraaken kan. Waarin dan sijn Eerw., nevens ons, vrindelijk versoekt, U.Eerw. gelieve hem bij haar HoogEdelhedens in dese met derselver voorspraak behulpig te zijn, ten einde sijn Eerw. 't verzogte obtineren mag.

Haroeko blijft nog onder opzigt van den krankbesoeker Jan Claaszen Bagijn.

De gewoone kerk- en schoolbesoeking zijn zederd ons laatste schrijven verrigt: op de eylanden Boerou, Manipe, Boanoa, in de maand december 1707 door den Eerw. Wilhelmus Spandaw; op 't eyland Haroeko en 't onderhoorige van dien op Ceram in de maand december 1707 door den Eerw. Christiaan Poleman; de overkust van Leytimor in de maand december 1707 door den Eerw. Françoys Valentijn; Leytimor op 't gebergte in de maand december 1707 en january 1708 door den predikant Abrahamus Parent; Haroeko en 't onderhoorige van dien in de maanden april en may deses jaars 1708 door d'Eerw. Wilhelmus Spandaw; de overkust van Leytimor in de maanden april en may door den predikant Abrahamus Parent; Leytimor op 't gebergte in de maand juny door d'Eerw. Christian Poleman; Honimoa met den resorte van dien door den Eerw. Dirk Maartens. Belangende 't getal der christenen in dese provincie, zijn:

ledematen	1761
gemeene christenen	18173
kinderen in 't school	5161
kinderen buiten 't school	8471
nieuw of jong gedoopte	441
somma	34137[651]

Aangaande den staat van 't inlandse Christendom hebben wij, gelijkerwijs wij U.Eerw. in ons laatste vermeld hebben, alsnog hooge redenen om te klagen vanwegens haar groote onkunde, niet alleen in de fondamenten des geloovs, maar ook insonderheid vanwegens haar traagheid en ijverloosheid in 't nalaten en betragten tot den godsdienst. Schoon evenwel een onvermoeyden arbeid en ijver alsnog door de aanwesende broederen werd aangewend om haar te brengen tot de kennisse der waarheid die na de godzaligheid is, sij egter nogtans als blinde in de duisternisse blijven omwandelen en omtasten, waarom wij dan den Jehova willen bidden dat hij haar meer en meer wil bestraalen met de verligtinge van sijnen Geest, opdat sij God en Christus sijnen Soone, die hij gesonden heeft tot genoegdoeninge voor den zondaar, nog eens te regte mogen leeren kennen, en zoo in hem door den geloove mogen gevonden werden tot zaligheid.

't Verwonderden ons dat U.Eerw. niet eens hebt gelieven te antwoorden wegens 't verzogte aan U.Eerw. in ons laatste schrijven gedaan vanwegen de kerk- en schoolboeken, dewelke zoo aan dese hoofdplaatse als andre buitencomptoiren en negorijen grootelijks ontbreken, waarbij wij U.Eerw. tot verkrijginge van dien bij haar HoogEdelhedens tot Batavia verzogt hebben. En alzoo door d'Agtb. regeringe alhier aan haar HoogEdelhedens tot Batavia mede voorleden jaar hiervan kennisse gegeven is, en ons deselve tot nog toe niet en zijn toegezonden, zoo versoeken wij U.Eerw. zeer vrindelijk of U.Eerw. nogmaals de goedheid wil hebben van bij haar HoogEdelhedens tot Batavia te versoeken dat ons zoodanige boeken als aan U.Eerw. voorleden jaar geschreven is, ten nutte en ten dienste van kerk en schoolen dog mogte toegesonden werden. U.Eerw. zult ons ten hoogsten verpligten.

Hiermede – – – den kerkenraad tot Amboina, en uyt aller last en naam François Valentijn, syn. h.t. praeses, Abrahamus Parent syn. epist. scriba, M. van Groenevelt ouderling.

Amboina aan 't kasteel Victoria in onze kerkelijcke vergaderinge den 12 september 1708.

[651] Ten rechte 34.007.

P.S. Met kerkelijcke attestatie komen althans tot U.Eerw. over den ondercoopman Mons. Hendrick Trip,[652] alsoock de Juffr. Agnieta Hanevelt, weduwe van den chyrurgijn Adriaan Nederhout, welke wij U.Eerw. christelijk opzight aanbeveelen.
P.S. Hiernevens becomt U.Eerw. een doopbewijs of een getuygenis van een van de drie perzoonen daar U.Eerw. ons van hebt gelieven te verzoecken. Dogh van de twee andere perzoonen en can van ons niet voldaan werden, alzoo haar naamen in 't doopboeck dezer provincie niet te vinden zijn, want wij alle de doopboecken hebben doorgezogt, en daarom zenden wij U.Eerw. de twee andere briefjes weder terugh.

312. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN LEITIMOR, DS. FRANÇOIS VALENTIJN. Ambon, z.d. [november 1708]. Gedrukt.
Fr. Valentijn, *Oud- en Nieuw Oost-Indiën*, deel III 1e stuk, pp. 119-130.

(*Dit rapport handelt over een visitatie van kerken en scholen op Leitimor verricht door ds. François Valentijn en de Ambonse ouderling Christoffel Lukasz in de maanden oktober en november 1708. Hier wordt alleen de op een ongenummerde pagina na p. 130 afgedrukte verzamelstaat opgenomen.*[653])

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; dop = doopelingen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buiten de school; tz = te zamen

eilanden	meesters	lm	gchr	dop	sk	kbs	tz
Boero	Henrik Tehoe	17	71	8	26	29	151
Manipa	Domingus Riri	15	177	5	45	53	295
Bonoa	Jak. da Lima	29	304	32	106	166	637
Te zamen		61	552	45	177	248	1083

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; sk = kinderen in 't school; kbs = kinderen buiten 't school; dk = doopkinderen; tot = uittreksel van alle de zielen

plaatzen	meesters	lm	gchr	sk	kbs	dk	tot
Pas Baguala	Julius de Lima	38	300	69	99	9	515
Soeli	Jan Sylvester Piris	21	270	77	67	1	436
Thiel	Andries Gomis	9	44	14	10	1	78
Way	Pieter Saleman	23	239	53	86	10	411
Alang	Andries Pesiloehoe	99	548	250	193	18	1108
Liliboy	Pieter Majari	59	544	183	174	8	968
Hatoe	Livinus Misquita	27	198	100	91	7	423
Soya	Simon Latoeheroe	41	163	59	26	5	294

652 Arr. Batavia 8 september 1705, 1705 garnizoensboekhouder te Ambon, 1706 opperhoofd Haruku, repatrieert 1708.

653 In de (tweede) verzamelstaat en de tabellen in het eraan voorafgaand afgedrukte visitatierapport komt een aantal evidente fouten voor. De hier gegeven tabel is een reconstructie, waarbij de cijfers voor Soya en Naku onzeker zijn. Het juiste totaal kan daardoor niet meer berekend worden; in alle kolommen zijn de totalen gegeven zoals Valentijn ze heeft. De cijfers voor Mardika c.a. en Nusanivel c.a. zijn of in het rapport of in de staat verwisseld. Simon Tempessi, geb. te Urimessing, was oppermeester en voorzanger in de Maleise kerk van Ambon.

Hatala	Dirk Frans Pati	76	157	83	53	3	372
Nako	Mattheus Raphaël	86	182	82	72	5	427
Kilang	Laurens de Fretis	49	106	88	58	7	308
Hoekorila	Pieter Heherehoe	34	135	76	51	6	302
Ema	Joseph Quelho	59	371	121	68	10	629
Leahari	Bartholomeus Lopis	10	37	12	8	1	68
Roeton	Francisco Sawaytoe	20	110	50	40	3	223
Hoetoemoeri	Daniël Rihata	45	512	173	163	9	902
Mardheyka, Soya, Halong	Simon Tempessi	67	752	156	496	14	1535
Noessanivel, Latoehalat, Hative	Jakob Tempessi	184	1098	317	741	32	2318
18 schoolen	18 meesters	949	4792	1979	2496	130	11168

313. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 21 mei 1709.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 527-532.

Eerweerdige, godzalige – – –

U.Eerw letteren van den 21en january deses jaars[654] zijn ons seer wel ter hand gesteld, uyt welke wij gesien hebben dat onse missiven van den 10en en 20en may des verleden jaars[655] U.Eerw. mede wel overhandigd, en dat de zaken van Juffr. Barbara Vergouw U.Eerw. in dier voegen voorgecomen waren dat zij geen andere getuygenis dan die sij medebragt van nooden had, gelijk sij daarop ook sonder getuygenis van U.Eerw. na het vaderland vertrocken was.

Dog vrij vreemd quam ons voor het antwoord 'tgeen U.Eerw. ons op onse broederlijke raadpleging met U.Eerw. gelieven te geven, bij welke wij voorstelden aan U.Eerw., niet of een openbare excommunicatie ontrent sulke lieden helpen soude of niet (want dit weten wij van ons selve wel, sonder het andere te vragen, dat dit de practijcque der kerke in 't vaderland is), maar de vrage was eygentlijk, wat U.Eerw. ons, die reeds vooraf gezegd hadden alle wegen van sagtmoedighijd ingeslagen te hebben, en die dierhalven die lesse van U.Eerw. niet van nooden hadden, bij langer obstinaathijd ontrent soodanigen lidmaat hier in Indiën raaden souden, en wat U.Eerw. over sulk [...ig][656] en oneerbiedig wanbedrijf gewoon waaren in uwe kerke te doen, om ons in een kerke als dese, daar geen voorbeeld van excommunicatie en bij ons ook geen inclinatie tot deselve was (als uyt ons extract van den 23en januari 1708[657] claar blijkt, een zake in alle kerken te wenschen) niet alleen de raad, maar ook na het voorbeeld van U.Eerw. te konnen rteguleeren – daar wij aan dat antwoord van U. Eerw. van 't oordeel over onse kerk-gevallen aan ons eygen voorsigtig beleyd te laaten, niet in de wereld hebben, gelijk het ook op onse vrage ofte raadpleging gansch niet vallende is.

654 ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 39-41.
655 Doc. 309 en waarschijnlijk doc. 310 (22 mei 1708).
656 Enkele woorden onleesbaar.
657 Zie hiervoor, aantekening bij doc. 310.

Alleen konnen wij er dit op seggen, dat wij in het toecomende voorsigtiger sullen zijn van U.Eerw. niet meer te vragen, en dat wij wenschten dat U.Eerw. de passagie van 't oordeel over onse kerk-gevallen aan ons eygen voorsigtig beleyd te laten, in opsigt van onse censure, bij ons aan den gewesen fiscaal Huybert de Vlieg geoeffend,[658] hadden gelieven in gedagten te houden, in de plaats van daarontrent soo schertsende te schrijven, of deselve een quasi-censure te noemen, en ons klare redenen af te vorderen over een sake waarover wij U.Eerw. niet de minste redenen, nog verder opening, dan dat soo een man onder censure overcomt, schuldig zijn, alsoo ider kerk het oordeel over haare voorcomende kerkgevallen aanbevolen, en geen andere collaterale kerk bevoegd, maar alleen die kerk daar de censure gegeven. En 'tselve aldus voorsigtig en op een billike wijse in 't werk gesteld zijnde, soo staet het die man vrij sijn debat daarover in de kerkenraad of, sig daarbij beswaard vindende, wel bij de overheyd van die plaats te doen. Dog dat niet geschied en hij onder die censure, en wel om een hem voorgehouden wanbedrijf daar geen debat tegen viel, verzonden zijnde, soo was geen andere collaterale, en alsoo ook de Batavise kerke, niet bevoegd om daar eenigermaten aan te twijffelen, veel min om ons daarover nog nader elucidatie af te vorderen. Te meer dewijl sij die, soo sij die anders van nooden had, door deselve weg door welke wij die kregen (te weten bij versoek van een extract der Hooge Regering wegens de Vliegs wanbedrijf) ter plaatse waar de sententie geveld was, origeneelder en nader dan wij becomen conden. Om egter te toonen hoe wij dien man tot U.Eerw. overgesonden, hoe met hem gehandeld en waarom wij geoordeeld hebben dat U.Eerw. sijn wanbedrijf al voor ons kondet geweten hebben, soo sullen wij U.Eerw. hierontrent eenige opening geven, niet omdat wij genegen zijn aan U.Eerw., 'tzij nu, 'tzij in het toecomende reden van ons doen te geven, maar alleen om dien onbeschaamden vrager de Vlieg voor U.Eerw. met sijn levendige couleuren af te malen, en in sijne onbillike proceduren voor U.Eerw. soo als hij verdiend ten toon te stellen.

Nadat de schepen voorleden jaar hier aangeland waren, soo wierd ons van al de overgecomene vrienden, en ook De Vlieg, in sijn huys en in presentie van verscheyde leden onser vergadering, gesegd dat hij door de raad van Justitie tot Batavia wegens een valsche bodem, in een rijsmaat gemaakt, en alsoo over gepleegde falsiteyt, van ampt, qualiteyt en gagie door den Agtb. raad van Justitie tot Batavia gedeporteerd was.

Dese sake nu, soo algemeyn bij al de overcomende vrienden bekend, stelden wij vast dat ook U.Eerw. sou bekend zijn; maar of se nu U.Eerw. bekend was of niet, daer lag in opsigt van De Vliegs censure U.Eerw. gansch niet, maar wel ons seer veel gelegen om versekert te zijn of dat waar was, opdat wij weten mogten hoedanig kerkelijk met dien man, soo het soo was, te handelen. Om 'twelk dan voorsigtig te doen, wij van de Agtb. regering alhier bij extract elucidatie versogt. Dat, soo als de bijlage letter A uytwijst,[659] erlangd, gesien en wel overwogen hebbende, geoordeelt hebben dat een lidmaat, schuldig aan sulken wanbedrijf, met geen stigting aan de tafel des Heeren toegelaten en niet anders dan onder censure gesteld zijnde na Batavia versonden konde werden. Welke resolutie, nevens het essentiële van het extract der Agtb. regering, als de grond deser censure, De Vlieg ordentelijk door een predicant en ouderling (soo als uyt de bijlage onder letter B blijkt) aan sijn huys voorgehouden, en soo voorsigtig en ordentelijk als het mogelijk was bekend gemaakt is, sonder dat hij daartegen iets ingebragt heeft, waarop dan sijn vertrek met bekendmaking dat hij soo overquam, en dat maar in generale termen om hem niet meer ten toon te stellen als hij reeds was, gevolgd zijnde, dit U.Eerw. behoorde genoeg geweest te zijn, zonder dat wij verpligt waren U.Eerw. reden van ons doen te geven, alsoo wij die hem en niet U.Eerw.

---

[658] Zie hiervoor, doc. 310. Zie betreffende de kerkelijke censuur over Huybert de Vlieg ook ANRI, Archief Kkr Batavia 137, fol. 535-536, 543, alwaar enkele extracten van Ambonse kerkenraadsresoluties van 3 en 5 april 1708.

[659] Deze en de hierna genoemde bijlage niet aangetroffen.

schuldig waren, gelijk zij hem ook soo voorgehouden hebben, over welke soo hij sig eenigsins beswaard vond, hij hier sijn beklag ('tgeen noit geschied is) had konnen, maar geensins op Batavia moeten doen.

Ook waren U.Eerw. niet bevoegd een man tevreden te willen stellen over een sake waarontrent U.Eerw., na den aard der liefde en na stijl van alle kerken, van dese onse kerke oordeelen moest dat deselve met alle voorsigtigheyd gehandeld en niet alleen niet anders dan 'tgeen haar pligt was gedaan, maar dat se ook niet dan om gewigtige redenen dien man onder censure overgesonden had. Buyten dat U.Eerw. wel weten dat ider kerk het oordeel over de gevallen haar voorcomende aanbevolen, en geen verantwoording ter wereld van haar doen of laten aan een andere kerk van gelijke magt schuldig is. Te minder behoorden U. Eerw. ons soodanig gehandeld te hebben, vermits wij U.Eerw. noit eenige reden van U. Eerw. doen ontrent persoonen herwaarts onder censure overgecomen weten afgevorderd of aan de billikheyd van U.Eerw. handelingen oit getwijffeld, maar soodanig een op U.Eerw. bloot schrijvens altijd volstrektelijk voor een billijk gecensureerde gehouden, en U.Eerw. dierhalven noit de minste reden gegeven te hebben van ons soo weynig met destigheyd van U.Eerw. vergadering als de afvordering van reden met het regt der selve over en tegen ons overeencomende.

Dit is het, Eerweerdige Heeren en broederen, 'tgeen wij U.Eerw. in opsigt van de sake van De Vlieg noodig oordeelen te moeten schrijven om, soo U.Eerw. het nu nog noodig en sig daartoe bevoegd vinden, dien man op sijn vrage na de oorsaak van dese hoon tevrede te konnen stellen, verwonderd sijnde dat hij die of diergelijke vrage niet liever bij den Agt. raad van Justitie aldaar doen gaat (gelijk nog voor hem open staat), alsoo hij daar de waare reden aanstonds hooren sou die ons genoodsaakt heeft hem soo te moeten handelen, 'tgeen wij liever gewenscht hadden niet te moeten doen.

Over school- of kerkbehoeften sullen wij U.Eerw. almede geen versoek meer doen, alsoo wij (tot onse leetwesen) bespeuren dat U.Eerw. de goedheyd niet gelieven te hebben om dit versoek over een saak van soo veel aangelegenhijd niet gelieven voor ons, maar voor onse kerke te doen. Want zijt versekerd dat wij U.Eerw. dat niet souden versogt hebben soo de opgave aan de Agtb. regering alhier genoeg geweest ware, buyten dat wij nu weder dit jaar, tot ons leetweesen, so slegt van veel verrotte boeken, seer verlegen[660] papier, van geen Maleytse N. Testamenten, hier soo noodig, en van ongebonden, en voor soverre onnutte, Ichtitzaars van Batavia voorsien zijn, die wij onnut noemen alsoo men die hier wegens 't menigvuldig werk soo niet kan gebonden krijgen (hoewel den E. Heer gouverneur sijn uyterste debvoir aanwend om se te doen binden), maar den oppercoopman wilde de predicanten nog wel opleggen soo dese als die 12000 incomplete 't voorleden jaar ons toegesonden, door onse bediende te laten binden.

Voor 't toesenden van de acta synodalia 1707 (welkers copije wij na Banda reeds besorgd hebben) alsmede voor de notificatie van de staat der kerken, 't beroep van onsen gewesen medebroeder de Heer Jacobus van der Vorm, en de verdere saken tot het kerkelijke specterende, blijven wij U.Eerw. dankbaar en sullen U.Eerw. de stand onser kerken bij ons nader schrijven in september bekend maken. D. Maartens continueerd hier aan 't Casteel nog in deselve staat gelijk wij bevorens U.Eerw. genotificeerd hebben[661] waarover wij nader bij sijn Eerw. overcomst, volgens haar Edelhedens permissie, aan U.Eerw. schrijven sullen.

– – – Den kerkenraad van Amboina, en uyt aller naam François Valentijn vice praeses et epist. scriba, Christiaan Poleman syn. h.t. scriba, Abrahamus Parent, M. van Groenevelt ouderling.

Amboina Victoria den 21[en] mey 1709.

---

[660] Door lang liggen onbruikbaar geworden.
[661] Zie doc. 311.

314. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 11 september 1709.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 545-548.

Eerwaardige, godzalige – – –

Aangesien wij U.Eerw. missive van den 21en january deses jaars den 21en may daaraan volgende beantwoord, en doe niet anders van belang gereserveerd hebben dan om U.Eerw. over den staat deser kerke te schrijven, soo sullen wij, in hope dat die bij U.Eerw. al sal ontfangen zijn, U.Eerw. jegenwoordig daarover nader berigt geven.

De arbeyders in den oegst des Heeren alhier zijn D.D. Christiaan Poleman, Abrahamus Parent, François Valentijn en Arnoldus Brants, die den 4en july alhier behouden uyt Ternaten aangeland, en met veel liefde bij ons ontfangen is. Dese alle zijn aan 't Casteel, en nemen daar in beyde de taalen en gemeynten de dienst waar.

Aangaande nu D. Dirk Maartens, sijn Eerw. comt, volgens becomen permissie van haar HoogEdelheden, voor een springtogt op, en gelijk wij hem alle bedenkelijke zegen op sijn reyse gewenscht hebben, alsoo bidden wij dat God hem met sijn Geest gelieve te ondersteunen.

Wij hebben sijn Eerw. ook de vier rds voor 't uytschrijven der acta synodalia medegegeven, en versoeken dat U.Eerw. de goedhijd gelieven te hebben om ons van deselve jaarlijks te versorgen, voor welke reeds bewesen en noch te bewijsene beleefdhijd wij U.Eerw. te aller tijd sullen verpligt zijn.

De kerk- en schoolvisiten, zedert ons laatste schrijvens aan U.Eerw., zijn dese:

De eylanden Boero, Manipa, en Boano benevens de dorpen Hila en Hoekoenalo zijn door de Eerw. D. Christiaan Poleman in november 1708 besogt, mitsgaders Honimoa en Noesa-laoet in december 1708 en january 1709, en daar beneven ook geheel Ceram en Oma in de maanden april, mey, july en augustus 1709 door sijn Eerw. gevisiteerd.

De Eerw. D. Abrahamus Parent heeft in de maanden november 1708 mitsgaders january en february 1709 gevisiteerd de eylanden Ceram en Oma, ofte Bowang Besi, en in de maanden van mey en july daaraan de eylanden Honimoa en Noesa-laoet besogt, uytgenomen drie dorpen, daarin door siekte belet zijnde.

D. François Valentijn heeft het gebergte van Leytimor en de overcust in de maanden october en november 1708 besogt[662] en dieselve visite in de maanden april, mey, july, en augustus 1709 wederom waargenomen, uytgenomen drie dorpen, door de comst der Alfoeresen belet zijnde, alsoo die op Leytimor op de weg-loopers stonden uyt te gaan.

Aangaande 't getal der christenen, dat is, voor soverre ons nu bekend is, aldus in dese provintie:

ledematen	1501
gemeene christenen	16514
kinderen in de school	4312
dito daar buyten	8146
nieuw gedoopten	472
somma	30945

De ongevisiteerde ses dorpen voornoemd bedragen 3271, somma 34216.

Ontrent den staat van 't inlandsch Christendom vinden wij, niettegenstaande wij alle bedenkelijke debvoiren aanwenden, nogal seer veel reden van klagten, ten principalen daar uyt ontstaande dat de inlanders in 't gemeyn, in onse absentie op de buytenplaatsen, en selfs in ons bijwesen alhier, seer traag zijn om Gods huys te betreden of in de avondoeffeningen te comen, hierontrent niet anders te doen zijnde dan dat wij in onsen ijver van hen te leeren

[662] Zie hiervoor, doc. 312.

en ernstig te vermanen voordgaan, God biddende dat hij door de werking van sijn Geest hare blinde herten eens soodanig gelieve te verligten en te raken, dat sij uyt eygen bevatting, beweging en hoogagting van dat dierbaar Evangelium der genade met sooveel sugt na Gods huys en de oeffenplaatsen eens mogen gedreven werden als sij 'er nu, lusteloos door hare blindhijd, selden comen te verschijnen.

Waarmede afbrekende, – – – den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en name, Arnoldus Brants syn. h.t. praeses, François Valentijn, epist. scriba, M. van Groenevelt ouderling.

Amboina Victoria den 11en september 1709.

315. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1710.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 551-555.

Eerwaerde, godtsalige – –

De twee seer verscheyde brieven van U.Eerw., den eene van dato den 10en en de andere van den 11en februwari deses jaars 1710,[663] sijn ons ter behoorlijker tijd met het arrivement der schepen te recht inhandigt. Wij sagen daaruyt dat onse voorens gesondene, van den 21en may 1709,[664] eerst den 4 november daaraen volgende door U.Eerw. was ontfangen, 'twelck onses bedunkens al wat laat is, alsoo de schepen den 14en juny hier vandaen gegaan, sekerlijk veel eerder tot costy sullen sijn overgekomen, temeer alsoo ons een brief van Malacca tot rescriptie van onse terselven tijde afgedepescheert, juyst den 4 november gedateert, is inhandigt, waaruyt wij gelooven dat de onse aen U.Eerw. oock eer op Batavia sal sijn geweest.

Op den eerst gedateerden van U.Eerw., die ons ten aensien van desselfs bewoordingen, inhouwt en stijl vrij ongewoon en onaengenaem voorquam, als sijnde geschreeven sonder eenige minsame expressies van broederlijke onderrechtinge, is eenparig bij onse vergadering goetgevonden niet wederom te antwoorden, alhoewel de spreuke van den wijsten koning[665] seker en waarachtig is: 'een sacht antwoord keert de grimmigheyt af, maer een smertendt woord doet de toorne rijsen'. Soo meenen wij evenwel het verre best te sijn het laeste van die spreuke niet op te volgen, nog eenigermaten ons daaraen schuldig te maeken, maar veeleer door den geest van sachtmoedigheyt sulcken neteligen stoffe afbreken, als komende met de lesse van onsen grooten Meester best overeen. Wat souwt sijn, broeders, soo wij onder voorwensel van ons onschult te betoonen, en onse saecke te rechtveerdigen, ondertussen beledigende expressies gebruykten; dit was sekerlijk gelegt de gront van twist en verwerringe, waerin wij ons geensins soeken in te wikkelen, wel wetende dat de gemeente Godts daarvan de gewoonte niet heeft, nog onder desselfs opsienders moet gevonden werden, die deselve dingen niet passen te doen die se in een andere oordeelen, 'nam turpe est doctori cum culpa redarguit ipsum'.[666] Wij sullen dan seer geerne, en 'twelck best met onse genegentheyt overeenkomt, alle schrijfwijsen van dien aart laten varen, en het daer op toeleggen om U.Eerw. vergaderinge met geen antwoord van diergelijke bewoordingen te verveelen, teneynde wij, alle wortel van verdere twist en dispuyt afgesneden, 't geluck mogten hebben om de duslang gecultiveerde minsame en broederlijke correspondentie met

[663] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 76-84 en 84-86.
[664] Doc. 313.
[665] Salomo, zie Spreuken 15:1.
[666] 'Quae culpare soles, ea tu ne feceris ipse. Turpe est doctori cum culpa redarguit ipsum': 'Wat ge pleegt te berispen, doe dat niet zelf. Want het brengt schande over wie anderen onderwijst als hij door zijn daden zichzelf weerspreekt', Cato, *Disticha*, Liber I, 30b.

U.Eerw. nog langer te mogen onderhouwden, niet twijfelende of U.Eerw. genegentheyt is daertoe ook streckende. Soo versoeken wij dat onderling daarin mag gecontinueert werden.

Uyt U.Eerw. andere missive is ons ter kennisse gebracht den toestant der rontsomme gelegen kerken in dese Indische gewesten, en wat opsienders daarover gestelt sijn. Wij sijn hertelijk danckbaer voor dese U.Eerw. notificatie. Het behage den grooten Lantman dit sijn geestelijk ackerwerck alomme met alle het noodige genadelijk te segenen.

't Was ons in 't bijsonder heuchelijk te verstaan dat Godts kerk onder U.Eerw. herderlijke leydingen door desselfs krachtdadige medewerckinge meer en meer gesegent en vermenigvuldigt wiert. Dit groote en wenschelijk goet bidden wij dat steets over deselve mag werden uytgestort, als oock dat U.Eerw. met gesontheyt des lichaems en sterckte des geestes nog langer mogen ondersteunt werden, teneynde door derselver onvermoeyden arbeyt 't werck van den opbouw van des Heeren huys nog verder voorspoedig mag voortgaan.

Wij hoopen in 't vervolg te verstaan dat U.Eerw. voordragt en bede, soo bij onse gebiedende heeren in 't vaderlant als bij de groot Achtb. Hooge Regeeringe hier te lande, om 't Zion Godts te hulpe te komen en 't gebreck der verlege gemeentens te vervullen, 't welck door 't vertreck der drie predikanten nog grooter is geworden, van een gewenst effect sal sijn, teneynde yder kerk van haar noodige en genoegsame leeraers mag versorgt werden. Van onse kant bedancken wij U.Eerw. dat neffens den staat van andere verlege gemeentens oock de onse, daer vier predikanten sijn, en bevorens meer waren, in opmerckinge hebben believen te nemen. Dit hoopen wij mede dat eerlang niet sonder vrucht sal sijn.

Wijders seggen wij U.Eerw. ook danck voor de genome moeyte in 't bestellen des briefs van den Eerw. classis van Amsterdam, die ons ook op sijn tijt is inhandigt.[667] Daerentegen hebben wij ook sorg gedragen dat de missive van U.Eerw. aen den Eerw. kerkenraad van Ternaten na derwaerts is afgevaardigt.[668]

Het kerkelijke 'tgeen wij U.Eerw. uyt dese provincie te berichten hebben, is nog in staat als vooren. Wij sijn door des Heeren goetheyt met ons vier predikanten, als met name D.D. Christiaan Poleman, Ab. Parent, Fr. Valentijn, Arn. Brants, hier aen 't hooft Casteel nog in goede gesontheyt; met eenparige schouwder nemen sij den H. dienst in beyde de talen en kercken waar.

Den Eerw. Fr. Valentijn heeft ons gecommuniceert van voornemens te sijn met dese besendinge na Batavia sijn verlossinge aen haer HoogEd. per request te versoeken, teneynde het aenstaande jaar na derrewaerts mocht opkomen en alsoo vervolgens van daar na 't vaderlant te vertrecken. Van welck versoek U.Eerw. hiermede wert kennisse gegeven, teneynde in het herrewaerts senden van predikanten, in opsicht van het versocht getal, daarop mocht gereflecteert werden.

Om den welstant den kerken en schoolen in dese gewesten te bevorderen, werden de ordinaire middelen door de voornoemde broederen met ijver en na vermogen in 't werck gestelt. Tot dien eynde heeft yder sijn deel gehadt in 't waarnemen der visiten op de buytenplaatsen. Sedert ons laaste schrijvens sijn dese navolgende visiten volbracht:

Den Eerw. D. Poleman heeft in november en december 1709 sijn kerck- en schoolvisite afgeleyt op Honimoa, Nousselaoet, en op de kust van Ceram, misgaders op 't gebergte van Leytimoer in augustus 1710. Den Eerw. D. Parent heeft in october en november 1709 de hongietocht met de Ed. Heer gouverneur bijgewoont, en daaraen, in de maanden april en mey 1710, de kust van Ceram en 't eyland Oma besocht.

Den Eerw. D. Valentijn heeft in de maant november 1709 sijn visite volbracht op 't gebergte van Leytimor en de overkust, en is de overkust door sijn Eerw. insgelijx besocht in augustus 1710.

---

667 Brief cl. Amsterdam aan kkr Ambon, SAA 379, Archief Classis Amsterdam 169, fol. 83-84.
668 Brief kkr Batavia aan kkr Ternate, 10 februari 1710, ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 87.

D. Brants heeft hetselve werck verricht op Boeroe, Manipa, Boanoa, Piroe en Tanoenoe in de maanden october en november 1709, en op 't eyland Oma in januari 1710, gelijk ook op Honimoa en Nousselaoet in juny en july desselven jaars.

Uyt de rapporten van de soo even genoemde visiten[669] blijkt de bevindinge van 't getal der gesamentlijke christenen jegewoordig dusdanig te wesen:

ledematen	1653
gemeene christenen	18344
kinderen in 't school	4590
kinderen buiten 't school	8652
doopkinderen	441
somma	33680

Daer doet sig alsnog weynig verandering van beterschap op ontrent den toestant van dit Christendom. 't Is nogal hetselve gelijk wij U.Eerw. voormaels bericht hebben, 't verval eer toe- dan afnemende. Wij meenen al het onse genoeg gedaan te hebben om dit aensienlijk getal verbondelingen[670] door middel van overtuygingen, onderwijsingen, ernstige vermaningen en bestraffingen te maecken tot een waar en vrijwillig volck van den Messias, dog dit schijnen voor de meeste van haar altijd laffe en sachte wegen te sijn als dat sij dieswegen door eyge sucht en genegentheyt tot de betrachtinge van onsen redelijken godtsdienst zouwde werden aengeset, moetende derhalven tot ons leetwesen sien en ondervinden dat alle aengewende moeyte weynig of geen vrucht ter beteringe en ter dadelijke betooninge van ijver in den godtsdienst voorbrengt onder dese natie. Wij sullen echter soo veel in ons is in onsen arbeyt trachten voort te gaan, met bede tot Jehovah dat het hem behage eens wasdom te geven over het geplante, en schijnsel over onsen dienst, teneynde men in haar eens een neyging mag sien tot een ware onderwerpinge aen de rijcksstaf van Jesus, en een sucht voor de eere van sijn huys, en wij alsoo eens rede mochten hebben om met waarheyt te seggen: dit volck hebt ghij geformeert, O Jehovah, sij verkondigen uwen lof.[671]

d'Acta synodalia, die gehoopt hadden ons dit jaar te sullen werden toegesonden, versoeken wij dat door U.Eerw. voorsorge ons per naaste mogen toekomen. Dese ingeslotene brief aen de Eerw. classis van Amsterdam[672] versoeken wij almede dat U.Eerw. sijn behoorlijke bestellinge na derrewaerts gelieven te doen erlangen, waermede ons groote dienst en verplichtinge sal geschieden.

Hiermede – – – den kerkenraad van Amboina, en uyt aller naem en last François Valentijn preses, Arnoldus Brants h.a. epist. scr., Johannes Michault ouderling.

Amboina in onse kerckelijke vergadering, den 24[en] september 1710.

316. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 24 september 1710.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 189-193.

Eerwaarde, godtsalige, hooggeleerde Heeren en seer gerespecteerde medebroederen in Jesu Christo.

Den sesden maart deses loopenden jaars hadden wij 't geluck van U.Eerwaardens seer geërde en aengename missive van dito den 4 januwary 1709[673] door den Eerw. kerkenraad

---

669 Niet aangetroffen.
670 Deelhebbers aan Gods verbond, gedoopten.
671 Vgl. Jesaja 43:21.
672 Zie hierna, doc. 316.
673 Vermeld in notulen cl. Amsterdam d.d. 22 december 1711, SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 551-554.

van Batavia te hebben ontfangen. Voor de eer die ons in desen doen sijn wij gevoelig en dankbaer, en vinden ons verplicht dese tot rescriptie aen U.Eerw. weder te laten afgaan. 't Gaf ons een groot genoegen dat U.Eerw. door onse voor dees gesonden en ontfangen missive[674] eenige blijtschap hadden kunnen scheppen wegens ons gedrag in de vrindelijke ontmoetinge van onsen Eerw. medebroeder D. Fr. Valentijn bij sijn eerste aenkomst alhier, alsmede wegens onsen dienst in 't verkondigen van Godts heyligend en saligmaekend woort in de Maleytsche tale, tot verstant van 't christenvolck alhier. Wij sullen, Eerw. Heeren, in 't vervolg alles trachten bij te brengen wat eenigsins strecken kan om derselver blijtschap hierover nog verder te doen toenemen, als saecken sijnde seer dienstig tot opbouw van Godts kercke, tot welckers welstant wij uyt kracht van onse roepinge ten hoogsten verplicht sijn, en U.Eerw. soo veel sucht hebben dat ons des Heeren medewerkinge in onsen dienst, tot ijveriger opweckinge van het trage Christendom, van herten toewenschen, waervoor wij genegentlijk danckbaer sijn.

Over het point rakende de Maleitsche versie des bijbels door den Eerw. Fr. Valentijn, en sijn Eerw. versoek en voorstel daerontrent gedaen in de kerckenraadt van Batavia, alsmede deselver gedaan bericht aen U.Eerw. wegens sijn voorgestelt versoek rakende sijn versie, sullen wij bij desen niet uytvoeriger schrijven, het best oordeelende het ter nader elucidatie van die Eerw. kerckenraad te laten 'tgeen denselve hierover aen U.Eerw. hebben bericht en geschreven. Alleenlijk versocht den Eerw. Fr. Valentijn dese nevensgaende extracten uyt de resolutie hierover genomen soo in de kerckenraaden van Batavia als Amboina, U.Eerw. mochten werden overgesonden, teneynde daaruyt zoude kunnen oordeelen of het voorgestelde van sijn Eerw. in beyde de kerckenraaden met malkanderen overeenkomt, en het denselve is toegestaan of niet, welck versoeck van sijn Eerw. niet hebbende kunnen wijgeren, wij hetselve ook als soodanig met dese nevensgaende extrachten seer gaerne volbrengen.[675]

Tot beantwoordinge van U.Eerw. g'eert schrijvens van de nootsaeckelijckheyt der overeenstemminge van de Indische kercken in een Maleytsche versie des bijbels, en dat, door verschillende gevoelens hierover, het te dencken is de Hooge Overigheyt wellicht in 't geheel mochten afsien van iets te laten drucken, seggen wij, Eerw. Heeren en medebroeders, dat belangende dese Ambonsche kercke wij tot nog toe met geen andere daarover in een verschillent gevoelen sijn geweest, nog oyt in eenige onderhandelinge getreden waeruyt blijken sou dat wij daerin niet zouden overeenstemmen. Wij souwden van onse kant niet geeren de schuldt hebben dat soo een gansch noodig en tot voortplantingh van des Messie[676] heylleer ten hoogsten dienstig werck als daar is een goede Maleytsche versie des bijbels door onse niet-overeenstemminge souwde achterblijven of vertraegt werden, betuygen veeleer het van overlang onse ernstige wensch en verlangen te sijn geweest dat hoe eer hoe liever sulcken nootsaeckelijken werck mochte werden ter drukpers gebracht, teneynde het Evangelium daerdoor snelder sijn loop mocht hebben, en 'tselve tot meerder overtuyginge aen dit inlansch Christendom verkondigt werden.

En wat aengaet den Eerw. Fr. Valentijn in 't bijsonder, seggen wij tot U.Eerw. gerustheyt, en wegneminge van vreese voor het vertragen van het drucken eener versie door het te veel staen op het drucken van sijn werck, dat sedert sijn Eerw. laest gedaan versoeck alhier geen nader voorstel over 't stuck van eenige Maleytsche versie des bijbels door denselve is gedaan, sijnde neffens ons ten vollen overtuygt van de nootsaeckelijkheyt dat eenmael een goede Maleytsche versie tot klaarder begrip der goddelijke waarheden ten nutte van 't inlansch Christendom en tot bekeeringe van heydenen en Mahomedanen mochte in 't licht gebracht werden.

---

674 Zie hiervoor, doc. 307.
675 Zie hiervoor, aantekening bij doc. 306.
676 Des Messiae: van de Messias.

Voorts bedancken wij U.Eerw. Heeren en medebroederen voor de communicatie van den toestant van ons lieve vaderlant in desen swaren en langduyrigen oorlog.[677] De Heere der heyrscharen, die de wapenen der geallieerden met aensienlijke overwinningen gesegent hadt in de laeste veldt-tocht, wenschen wij dat sijn segen sal hebben achtervolgt, en het reets daerdoor soo veere sal gebracht sijn dat de verwoestingen een eynde sullen hebben genomen, en 't verslindend oorlogsvuyr door een voordeelige en bestendige vrede sal sijn uytgeblust, met welcke hoope wij ons, door overgebrachte blijmaren, jegenwoordig vleyen.

Niet minder verheugden wij ons ten hoogsten dat het aensienlijck getal beroemde leeraeren van de Amsterdamse kerck, vermindert door de doot van sommige, weder met mannen van naam vervult was. Godt doe U.Eerw. tesamen een bestendige gesontheyt des lichaems en sterckte des geestes genieten, opdat sijn kercke met mont en pen nog langer mochte gesticht en tot een cierlijken tempel opgebouwt werden.

Gelijk wij met ons voorig schrijven aen U.Eerw. ons de eer gegeven hebben van denselve eenig bericht te doen ontrent den toestant deser Ambonsche kercken, onse sorge aenbevolen, soo sullen wij weder met dese daarin voort gaan.

Het voorig sestal predikanten onder dit district, vermindert door de doot van D. Willem Spandauw en het vertreck van D.D. Jacobus van der Vorm en Dirck Maartens, de eerste na Malacca, en den laeste na Batavia en soo voorts na 't vaderlant, is jegenwoordig gebracht tot vier, als met name D.D. Chr. Poleman, Abr. Parent, Fr. Valentijn en Ar. Brants, welcke laeste tot vervulling van een der vacerende plaatsen den 4 july des vergangen jaars, op 't geërt goetvinden van de Hooge Regeering deser landen, van Ternate herrewaerts is overgekomen, werdende den H. dienst in beyde de talen en gemeentens, soo Nederduytsche als Maleytsche, met alle doenlijke ijver en getrouwigheyt door dese gesamentlijke broederen verricht en waargenomen. Het eyland Honimoa is sedert de sieckte en 't vertreck van D. Maartens nu al eenigen tijt sonder predikant geweest, gelijck oock alsnog het eyland Haroekoe, weshalven de aenwesende broederen aen dit hooft Casteel door dit gebreck genootsaeckt sijn tweemael des jaars aldaer, gelijk ook op andere buytenplaatsen onder dit districkt, de kerck- en schoolvisiten te verrichten en 'tgeen verder ontrent den godtsdienst te doen is te volbrengen.

Niettegenstaende dit werck met veel fatigues verselt is, soo souwde wij echter met veel blijtschap daerin arbeyden, soo maer mochten sien dat het vruchten der beteringe, en dadelijke betooninge van ijver in den godtsdienst voortbracht onder dese natie. Wij meenen het onse genoeg gedaen te hebben om dit aensienlijk getal verbondelingen[678] door middel van overtuygingen, onderwijsingen, ernstige vermaningen en bestraffingen te maecken tot een waar en vrijwillig volck van den Messias, dog dit schijnen voor de meeste van haar al te laffe en sachte wegen te sijn als dat sij door eyge sucht en genegentheyt tot de betrachtinge van onsen redelijken godtsdienst souwde werden aengeset, moetende derhalven dan dagelijkx tot ons leetwesen ondervinden dat het zaat van Godts woort in haar herten valt als in een steenachtige en onbereyde aerde, daar 't nederwaerts geen vaste wortelen schiet, nog opwaerts vruchten draegt die 't geloov en de bekeeringe weerdig sijn.[679] Wij sullen echter soo veel als in ons is in onsen arbeyt trachten voort te gaan, met bede tot Jehovah dat het hem eens behage wasdom te geven over het geplante, en schijnsel over onsen dienst, teneynde men in haar eens een neyging mag sien tot een ware onderwerpinge aen de rijksstaf van Jesus, en een sucht voor de eere van sijn huys, en wij van haer eens met waerheyt dus mochten seggen: dit volck hebt Gij geformeert, o Jehovah, sij sijn een spruyt uwer plantinge, en een werk uwer handen, waerdoor Ghij verheerlijkt wert.[680]

---

677 De Spaanse Successieoorlog, 1702-1713.
678 Leden van Gods verbond (door de doop).
679 Vgl. Matteüs 13:3-8, 23.
680 Jesaja 60:21.

Hiermede, – – – U.Eerw. dienstwillige dienaren, seer genegen vrinden en medebroederen in Jesu Christo, en uyt aller last en naam François Valentijn preses, Arnoldus Brants epist. scriba, Johannes Michault ouderling.

Amboina, Victoria, in onse kerckelijke vergaderinge den 24 september 1710.

317. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 3 september 1711.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 557-566.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerw. aangename missive van dato den 29en januarius dezes jaars gedaghteeckent[681] is ons, benevens de acta synodi van Noord- en Zuyd-Holland, de eerstgenoemde van den jaare 1708 en 1709 en de laatstgenoemde van den jaare 1709, behoorlijck geworden.

Wij bedancken U.Eerw. genegentlijck weegens de onderhouding van broederlijcke gemeenschap. Wij verzoeken oock aan U.Eerw. zeer vrundelijck, vervolgens met 't zenden der anderen gelieven te continueeren. Wij hebben oock, volgens U.Eerw. verzoek, de geseghde acta synodalia alhier laten copiëren en de Eerw. broederen in Banda mede toegezonden, en alzoo wij volgens U.Eerw. schrijvens geen belooninge voor 't uytschrijven der acta synodalia behoeven toe te zenden, zoo is 't dat wij U.Eerw. daarvoor beleefdelijck danck zeggen.

Dat U.Eerw. over de blijken van de geest der vrede, liefde en saghtmoedigheyt t'onswaarts, en daaruyt, gestight en vertroost zijt geweest, hebben wij met aangenaamheyt uyt U.Eerw. ge-eerde letteren mede ontwaart. – – – Jehovah wil U.Eerw. diensten allesins voorspoedigh en vrughtbaar doen zijn, tot inwinninge veeler zielen Christo onzen Heere en koning, en bekroone U.Eerw. met alle voorspoed en gezontheyt naar ziel en lichaam.

Ter occasie van 't vertreck van onzen Eerw. medebroeder Poleman, door haar HoogEdelhedens op Batavia den 6 april deses jaars 1711 van hier derwaarts beroepen zijnde om in de Portugese tale 't predikampt aldaar waar te nemen, als ons gebleecken is uyt een extract van de E. Agtb. regeringe alhier op den 17 july daaraan volgende in onze kerkelijcke vergaderinge, zoo hebben wij niet cunnen nalaten dezen onzen brief zijn Eerw. als een geleydbrief mede te geven, verhopende dat zijn Eerw. van U.Eerw. met liefde en alle toegenegentheyt zal ontfangen werden gelijck een leeraar en medebroeder, om in denzelven oogst te arbeyden, en de gemeente Jesu Christi aldaar te weyden met alle saghtmoedigheyt, onderwijzende dezelve in de leere der waarheyt die ter godzaligheyt is leydende. Wij twijffelen oock niet of U.Eerw. zullen zijn Eerw. bevinden te zijn een getrouw uytdeelder der verborgentheden Gods, zagtzinnig en vredelievend in zijn Eerw. ommegang en wandel bij alle menschen, gelijck zijn Eerw. soodanig bij deze onze vergaderinge bekent staat, en dierhalven als zoodanig ook van U.Eerw. zal aangesien en ontfangen werden. Onderwijlen bidden wij dat zijn Eerw. dienst soo aangenaam als vraghtdragende magh zijn onder U.Eerw., waartoe de gunstige Jehovah hem bijspringe met een geduyrige bijstand zijner genade.

Dogh aangesien wij hierdoor, Eerw. Heeren en medebroederen, van een gantsch ijverig en bequaam leeraar in deze provincie wederom ontbloot werden, verzoecken dierhalven U.Eerw. bij haar HoogEdelhedens gelieven te intercederen, en ootmoedigh te versoecken dat haar HoogEdelhedens onze Eerw. medebroeder Poleman plaats gelieven te vervullen met een ander bequaam en ijverigh leeraar. En alzoo wij nu reets twee broederen predikanten minder, of beneden 't ordinaar getal hebben, en alzoo wij bij 't vertreck van onzen

[681] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 133-136.

geliefden medebroeder Poleman dan nogh maar met ons drie broederen in deze provincie Amboina zullen aanwesigh zijn, dewelcke den gehelen dienst in beyde de talen alsmede die groote en swaare vizitens zullen moeten waarnemen, daerenboven nogh, alzoo onzen medebroeder den heer Françoys Valentijn per request bij haar HoogEdelhedens om zijn Eerw. verlossing van hier naar 't vaderland reets verzoght heeft en nogh continueert, en bijaldien zijn Eerw. 't gesegde verzoghte moghte obtineeren, zoo verzoecken wij U.Eerw. dan zeer vrundelijck dat U.Eerw. bij haar HoogEdelhedens togh zoodanigh gelieft te bezorgen, dat 't haar HoogEd. gelieven moghte ons dan vier wakkere en bequaame leeraaren, om 't getal van ses te vervullen, met de komst der schepen toe te senden, of anders maar drie, bij verblijf van onzen medebroeder Françoys Valentijn, dewelke bequaam mogen zijn om den dienst in 't werck des Heeren, met ons, in alle getrouwigheyt te konnen waarnemen. U. Eerw. zult ons ten hooghsten verplighten.

De dienstkneghten dewelcke nogh aan deze staandplaatse zigh bevlijtigen in 't opbouwen van Christi koninckrijck zijn, ten dienste zoo van de Hollandse als Maleytze gemeente, D.D. Christiaan Poleman (die als boven gezeght is met de chaloup Ceram tot U.Eerw. overkomt), Abrahamus Parent, Françoys Valentijn, Arnoldus Brants, welcke den geheelen dienst in beyde de talen en kercken waarnemen. 't Eyland Honimoa is alsnogh van een predikant ontbloot, zoodat de vizite van kercken en schoolen door ons tweemaal in 't jaar aldaar verright werd. Haroeko blijft nogh onder opzight van de kranckbezoecker Jan Claaszen Bagijn.

De gewoone kerck- en schoolvizitens zijn zedert ons laaste schrijven verright: op de eylanden Bouro, Manipa, Boanoa in de maand november 1710 door den predikant Abrahamus Parent.[682] De eylanden Honimoa en Haroecko in de maanden december 1710 en januarius 1711 door den Eerw. Christiaan Poleman. Ceram benevens 't eyland Nussalauwt in de maand december 1710 en januarius 1711 door den Eerw. Arnoldus Brants. De overkust van Leytimor in de maand december 1710 door den Eerw. Françoys Valentijn. Leytimor op 't geberghte in de maand februarius 1711 door den predikant Abrahamus Parent. Op de eylanden Nussalauwt en Honimoa in de maanden april en juny 1711 door den predikant Abrahamus Parent. Geheel Ceram benevens een gedeelte van Oma alsmede 't grootste gedeelte van de overkust van Leytimor in de maanden april en july 1711 door den Eerw. Christiaan Poleman. Leytimor op 't geberghte in de maand augustus 1711 door den Eerw. Françoys Valentijn. Een gedeelte van de overkust van Leytimor, benevens 't grootste gedeelte van 't eyland Haroecko in de maand augustus 1711 door den Eerw. Arnoldus Brants. Belangende 't getal der christenen in deze provincie, zijn:

ledematen	1586
gemeene christenen	17692
kinderen in 't school	4336
kinderen buyten 't school	6174
nieuw of jonggedoopte	427
somma	30215

't Getal der zielen is zedert ons laaste schrijvens weegens de groote sterfte, zoo aan de kinderpokjes als andere ziektens, al vrij wat vermindert.

Belangende dan den staat van 't inlands Christendom hebben wij, gelijckerwijs wij U.Eerw. meermalen geschreven hebben, alsnogh hooge redenen om te klagen vanwegens haar groote onkunde niet alleen in de fondamenten des geloofs, maar oock insonderheyt vanweegens haar traagheyt en ijverloosheyt in 't nalaten en betraghten tot den godsdienst, schoon evenwel een onvermoeyden arbeyd en ijver alsnogh door ons werd aangewent om haar te brengen tot de kennisse der waarheyt die na de godzaligheyt is. Zij echter noghtans als blinde in de duysternisse blijven omwandelen en omtasten, waarom wij dan den Jehovah

[682] De rapporten van deze en de volgende visitaties niet aangetroffen.

willen bidden dat hij haar meer en meer wil bestralen met de verlightinge van zijn Geest, opdat zij God en Christum Zijnen Zoone, die hij gezonden heeft tot genoeghdoeninge van den zondaar, nogh eens te reghte moogen leeren kennen, en zoo in hem door den geloove moogen gevonden werden, tot zaligheyt.

Voorts – – – Den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam, François Valentijn syn. h.t. praeses, Abrahamus Parent h.t. epist. scriba, Johannes Michault ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onze kerkelijcke vergaderinge den 3[en] september 1711.

P.S. Met kerkelijcke attestatiën coomen tot U.Eerw. over de Eerw. Christiaan Poleman, zijn Eerw. beminde Adriana Hidding, Catharina Poleman, Martina Adriana Vrijthoven en Helena Vrijthoven jongedoghters, alsmede Zeyts Gerrits.[683]

318. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 mei 1712.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fols. 573-575.

Eerwaarde, godsalige – – –

U.Eerw. seer aengename en geëerde missive van den 21[en] december des voorleden jaars[684] is ons op sijn tijt door d'Eerw. Heer en medebroeder Nikolaus Groenewoutt, die met de komst der schepen in goede gesontheyt met desselfs familie alhier gearriveert is, behoorlijk inhandigt. Wij sagen daaruyt met verheuginge, het haar HoogEdelens behaagt had, uyt aenmerckinge van den welstant van 't Sion Gods te bevorderen, en de veelheyt onser kercken, desen onsen voornoemden medebroeder te beroepen en aen te stellen om neffens ons aen dese stantplaatse de heylleer van de groote heylpropheet Jesus den volcke te verkondigen. Wij hebben derhalven denselven met opene armen ontfangen en in onse vergadering genegentlijk verwelkomt, met toewenschinge van Gods segen en genade over desselfs persoon en 't werck sijner bedieninge, teneynde daardoor veel sielen toe te brengen tot de schaapskoye van onsen oppersten Herder Jesus.

Voorts hebben wij U.Eerw. te berichten het haar HoogEdelens behaagt heeft d'Eerw. Heer en onsen geachten medebroeder François Valentijn van dese post af te roepen en met dese vertreckende schepen na Batavia te laten overgaan, gelijk onse vergadering gecommuniceert is met een extract van d'Agtb. regeeringe alhier. Het vier getal leeraeren was nu wederom vervult, dog door dit sijn Eerw. vertreck sal dese plaats weer openstaan, waardoor wij staan ontbloot te werden van een trouw en ijverig medearbeyder in den opbouw van des Heeren huys aen dese stantplaatse, en missen sullen een wacker taalkundig leeraar, die in alle de deelen sijnes opgelegden dienstes sig niets onttrocken heeft, maar neffens ons volveerdig getoont in al hetgeene wat in den last des Heeren te doen is, kunnende wijders getuygen van sijn Eerw. vrindelijken en reckelijken ommegang sedert desselfs nu ruym vijfjarig verblijf onder ons, waardoor sijn Eerw. steets ons aengenaam is geweest, hoopende en biddende, de Jehovah sijn Eerw. reyse wil voorspoedig maken, hem geleyden in de have van sijn begeerte, en voorts segenen in sijn dienst, tot welcke het den Heere behaegen mocht sijn Eerw. langer te gebruyken.[685]

Dewijl wij dus in 't kort van twee wackere, bequame en taalkundige leeraeren sijn ontset geworden, soo sullen U.Eerw. seer licht kunnen beseffen dat hier voor ons drie predikanten

683 Sietse Gerrits, uit Holwerd (Fr.), arr. Batavia 8 september 1707 als kwartiermeester, repatrieert 1712.
684 Niet aangetroffen. Betreffende de datum, vgl. doc. 319.
685 Valentijn werd naar Ternate gezonden. Toen hij deze bestemming weigerde, werden zijn gage en emolumenten ingetrokken en vertrok hij buiten bediening naar Nederland (november 1713).

al vrij wat swaars te doen sal vallen, bijsonder in het doen der visiten van de buytengelege kercken en schoolen. Weshalven wij in hoope sijn, dese plaatse eerlange weder mag vervult werden met mannen van soodanige gaven en bequaamheden, die het jock des dienstes met een eenparigen schouwder (als dese gedaan hebben met ijver en volstandigheyt) mogen helpen dragen. 't Behaegt den Heere ons na sijn bijsondere goetheyt nog te segenen met gesontheyt, waarin wij hoopen door sijn genade te sullen continueeren, opdat alles na behooren in dese veelvuldige verspreyde kercken mag bedient en verricht werden, 'twelck anders voor een groot gedeelte sekerlijk souwde moeten stilstaan.

Wij sullen d'beantwoordinge van U.Eerw. geëerde missive sparen tot d'laaste besendinge, als wanneer wij ook volgens gewoonte U.Eerw. het kerckelijke sullen communiceeren, alleenlijk bedancken wij U.Eerw. seer genegentlijk voor het toesenden van d'acta synodi Suythollandiae, die ons door de eerw. Heer en medebroeder N. Groenewoutt behoorlijk sijn inhandigt, hebben reets sorg gedragen om deselve te laten copieeren en se dan vervolgens, op U.Eerw. aenschrijvinge, na d'Eerw. kerkenraad van Banda over te senden.

Voor 't overige – – – Den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam N. Groenewoutt h.t. praeses, Arnoldus Brants, h.t epist. scriba, Claas Symons.

Amboina Victoria, in onse kerkelijke vergaderinge, den 20 may 1712.

P.S. Met dese vertreckende bodem komen tot U.Eerw. met kerkelijke attestatiën over den Eerw. predikant Fr. Valentijn, desselfs huysvrouw Juffr. Cornelia Snaats en dochter Maria Valentijn, alsmede den kranckbesoeker Samuel Faloers, dien wij daerenboven dat getuygenisse geven, denselven in sijn dienst aen dit hooftcomptoir, gelijk ook in sijn leven en gedrag, tot goet genoegen van onse vergaderinge te hebben gedragen.

319. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 8 september 1712.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 569-572.

Eerwaarde, godsalige – – –

Met het vertreck van onsen Eerw. medebroeder François Valentijn, den 27^{en} may passato, hebben wij de occagie waargenomen van aen U.Eerw. vergaderinge te schrijven,[686] 'tgeen wij hoopen dat sijn Eerw. in goede gesontheyt, bij behouwden varen van 't schip Ouwerkerck, reets lang U.Eerw. sal hebben overhandigt, sijnde den desen nu eeniglijk gericht ter beantwoordinge van U.Eerw. laast toegesondene missive, gedateert den 21^{en} december 1711,[687] waarop wij in den aanvang seggen het ons ten hoogsten aengenaam geweest te sijn te verstaan, U.Eerw. alle tesamen nog door des Heerens goedheyt in goede gesontheyt wierden geconserveert, en dus nog in staat waren om derselver bloeyende en aensienlijke kercke met een volstandigen ijver en getrouwigheyt verder op te bouwen tot glorye van onsen Heere en koning, Jesus. Lang moet desen segen over U.Eerw. duyren, en wenschen het God behagen mag sijn sterckte en genade over derselver geëerde persoonen en heylige diensten verder te gebieden, teneynde dus nog veele daardoor mogen getrocken werden uyt de duysternisse en magt des satans tot het heylrijk en den dienst van Jesus.

Wij vinden ons aengeset U.Eerw. bij desen van herten te bedancken voor derselven gedane wijtloopige openinge van den toestant der kercken die in dese Indische gewesten alomme gevonden werden, alsmede welcke daar sijn de bedienaars des Woorts aen wien de

[686] Zie hiervoor, doc. 318.
[687] Niet aangetroffen, vgl. de datering van deze brief in doc. 318. In ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 159-162, bevindt zich een brief van kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 26 januari 1712.

sorge en opsicht over het Zion Gods op yder plaats is toevertrouwt. Tot leetwesen verstonden wij het afsterven van sommige medebroeders, welckers diensten men op de vacerende plaatsen wel van nooden had gehadt. 't Behage den Opperheer dese bresse wederom toe te muyren, en overal sijn kercke met andere trouwe leeraars en al het noodige tot haaren aenwas genadelijk te besorgen.

U.Eerw. versoek om eens na te sien of Jacoba van Arrakan, gewese slavinne van den baas timmerman Abraham Arentsz, christen is, hebben wij soeken te volbrengen, dog die naam niet kunnen vinden, omdat niet weten wat tijt of jaar ontrent deselve souwde moeten gedoopt sijn, weshalven U.Eerw. daarvan ons nog nader sullen gelieven te onderrechten, als wanneer wij het doopboeck misschien met beter succes sullen kunnen opslaan.

Het is U.Eerw. bekent hoe dat nu binnen de tijt van een jaar twee wackere en in den dienst van dese kercke beproefde mannen[688] op 't welbehagen van haar HoogEdelens van dese post sijn afgeroepen, waardoor wij versteken sijn geworden van haar medehulpe en trouwen ijver in den dienst van desen grooten oogst verspreyde kercken.

Wij hoopen wel bij gesondheyt niets achterweege te laten wat noodig is om ons aenbevoolen werck sonder versuym te doen voortgaan, waarin wij eenigermaten sijn versterckt geworden door de behouwde overkomst van onsen Eerw. medebroeder Nikolaus Groenewoutt. Dog wijl daarmede maar één plaats is vervult, en seer licht een van ons drie eenige onpasselijkheyt en sieckte kan overkoomen, gelijk wij dog alle dit onderworpen sijn, soo volgt daaruyt dat ons werck dies te swaarder is en bij soodanigen gelegentheyt 'tselve beswaarlijk, sonder iets achter te laaten, gelijk tot nog toe geschiet is, souwde kunnen voortgang nemen. Weshalven wij niet sonder reden in hoope en verlangen sijn dat ons het aanstaande jaar eenige wackere, bequame mannen mogen toekomen die neffens ons met een eenparigen schouwder mogen arbeyden, tot bereyking van welck oogmerck wij de hulpe van haar Achtb. alhier hebben versocht, gelijk wij ook U.Eerw. bij desen versoeken hetselve met haar genege voorspraek te willen ondersteunen.

Sedert wij U.Eerw. van den toestant onser kercken hebben bericht gedaan, kunnen wij niet seggen datter eenige merckelijke veranderinge daarontrent is geschiet en voorgevallen. Uyt de ingeleverde visiterapporten der broederen over het heele lichaam der kercke, gelijk als van den Eerw. D. Abrahamus Parent op Boeroe, Manipa, Boanoa, heel Ceram, en Haroekoe in de maanden november en december 1711, en van den Eerw. D. François Valentijn op Leytimors gebergte en de overkust in de maand februari deses jaars 1712, en van den Eerw. D. Arnoldus Brants op Honimoa en Noesalaut in de maanden november en december des jaars 1711,[689] is gebleken dat het getal en den toestant der verbondelingen nog bijna hetselve is sooals wij U.Eerw. laastmael hebben gecommuniceert, weshalven wij jegenwoordig daarvan geen wederherhaling sullen doen.

Het heeft hier in de regentijt van dit jaar sulcken extraordinairen slechten weer gemaekt, dat ons voorgenomen desseyn der visiten na de buyteneylanden daardoor is belet geworden, sulx daarvan niet eens een aenvang hebben kunnen maeken als in de gepasseerde maant van augustus, waarin de Eerw. D. Ab. Parent op de overkust en D. Arnoldus Brants op Leytimoers gebergte de visite volbracht hebben, welcke beyde broederen van voornemens sijn haast na de andere buytenplaatsen heenen te gaan om 'tselve werck te verrichten, in hoope dat onse gedane en nog te doene arbeyt mag vergeselschapt gaan met de krachtige medewerckinge van Gods Geest, teneynde hetselve niet ijdel maar vruchtbaar mag sijn, ter dadelijke betooninge van vruchten der gerechtigheyt, die daar sijn tot prijs en heerlijkheyt onses Gods.

---

688 Ds. F. Valentijn en ds. Chr. Poleman.
689 Niet aangetroffen.

Hiermede eyndigende, – – – den kerkenraad van Amboina, en uyt derselver last en naam Abrahamus Parent syn. h.t. praeses, Arnoldus Brants h.a. ep. scriba, Corn. Mars[690] ouderling.

Amboina Victoria, in onse vergaderinge den 8 september 1712.

P.S. U.Eerw. werden bij dese versocht om de kerckelijke attestatie van den alhier overgeplaasten kranckbesoeker Simon Dol ons 't aenstaande jaar toe te senden.

320. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 september 1713.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 581-586.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerw. seer aangename letteren van den 29 december 1712[691] zijnde ons (benevens de acta synodalia van Noord-Holland, waarvoor wij onse dankbaarheid betuygen) ter regter tijd wel geworden, en in onse vergaderinge den 27 february deses jaars gelesen, waaruit wij den ontfang van onse missiven gedateerd den 20 mey en 8 september des voorleden jaars[692] gesien, en daaruit met blijdschap de behoude overkomste van onse medebroeder Françoys Valentijn (en desselvs familie) in gezondheid ontwaard, dog met leedwezen zijn indispositie vernomen, waarom wij in der tijd sijn herstellinge na den lighaam onder 's Heeren zegen, en in bedieninge onder haar HoogEd. gunstige regeringe, hopen te verstaan.

(*De Ambonse kerkenraad reageert op berichten aangaande de gemeente te Batavia.*)

In de broederlijke correspondentie, die geen kwaad ziet nog denkt, en die ook ten eersten over zekere uitdrukkingen aan synoden of classen niet klaagd, scheppen wij, als zijnde de gewoonte van dese vergaderinge, veel genoegen, omdat die tot onderhoudinge van vrindschap nodig en kragtig is, waarom wij van ganscher herten daarin te volharden betuigen, niet twijffelende of U.Eerw. zullen ook in geen gebreke blijven.

De posities aangaande het kinderdoopen in opzigt van de vaders en getuygen, door U.Eerw. op order van haar HoogEdelens opgesteld en van haar goedgekeurd, daarvan is ons een afschrift, volgens order van de Hooge Regeringe deser landen, door de Agtb. regeringe alhier ter hand gesteld. En nadien U.Eerw. advys, waarmede haar HoogEd. haar hebben gelieven te conformeren, bij ons altijd t'zederd de vernietiginge van de voorgaande resolutie is in practijq geweest, zoo is geen de minste swarigheid gemaakt om 'tzelve ook in 't vervolg te doen stand grijpen,[693] ons verpligt vindende haar HoogEd. en U.Eerw. te bedanken – haar HoogEd. voor de goede voorzorge omdat de welgemelde overheden haar dusdoende voedsterheeren van dese Indische kerken toonen, en die het niet voor de geringste perel aan haar flonkerkroon rekenen haar heerlijkheid in deselve in te brengen,[694] waarom wij wenschen dat de Heere, de allerhoogste God, haar eerstoelen bevestige, haar luyster vermeerdere, haar perzoonen en hooge bedieninge zegene, opdat den bloey van Gods kerke onder haar regeringe ten hoogsten top mag werden opgevijseld – U.Eerw. voor het billijke, welberadene, wijs tot ruste en stigtinge strekkende advys, waardoor gij het goede van Gods

[690] Cornelis Jansz Mars, werfbaas te Ambon.
[691] Niet aangetroffen. In het uitgaande brievenboek kkr Batavia over de periode 1707-1722 (ANRI Archief Kkr Batavia 53) is tussen fol. 165 en 237 (jan. 1712 en jan. 1714) een aantal folio's onleesbaar.
[692] Doc. 318 en 319.
[693] Zie Enklaar, *De scheiding der sacramenten*, 43-60.
[694] Jesaja 49:23 en Openbaring van Johannes 21:24.

kerke gezogt hebt, waarvoor wij, U.Eerw. bedankende, zeggen dat het ons tot een regel als boven gementioneerd is verstrekken sal.

In den voorleden jaare hebben wij een kerkelijke attestatie voor den alhier geplaatsten krankbesoeker Simon Dol verzogt, maar niet bekomen, vaststellende dat U.Eerw. die te zenden vergeten hebben. Waarom wij nog eens, om de kerkelijke order te voldoen, en om iemand die wij weten als lidmaat van uw kerke bekend te staan, denwelken wij wel om een ander reden als mede geen kerkelijke getuigenisse hebbende tot den Tafel des Heeren niet willen toelaten, en dewijl hij zig op den krankbesoeker beroept dat die ook geen kerkelijke attestatie heeft medegebragt en nogtans geadmitteerd is, waarom hij dan ook niet zoude mogen toetreden – om dan denzelven de mond te stoppen en om boven voornoemde reden die voor den krankbesoeker nog eens verzoeken, en die te zenden gelieven U.Eerw. indagtig te zijn.

Mons[r] Johannes Maurus[695] heeft om reden aan de liefdemaaltijd van de Heere Jesus niet mogen aanzitten, dien wij thans, omdat hij onder het getal der dooden is, 'et de mortibus nihil nisi bonum',[696] niet melden zullen.

De dienaaren des woords dewelke aan dese plaats den opbouw van het Zion Gods met ijver behertigen en de verborgentheden des koningrijks Christi in beide de talen den volke uytdeelen, zijn de Eerw. Abrahamus Parent en Arnoldus Brants, en D. N. Groenewoutt neemt den dienst in de Nederduytse gemeente na sijn vermogen waar. Nadien dan den oogst hier groot en de arbeyders zoo weinig zijn, zagen wij als met arentsoogen uit om een medebroeder, doe de tijd van de aankomst der schepen vastaan naderde, maar de uitkomste deed ons sien dat wij waaren misgedeeld, en dat de gemeente van Banda een vierde, zijnde een boven haar ordinayr getal, was toegevoegd, en daar het getal, als het hier compleet zoude zijn, ses moeten uytmaken. Bijaldien D. Schie[697] onse kerk was toegedaan, wij zouden seer verblijd zijn geweest. Hier was ook werk voor sijn Eerw.: daar wij hier een geruyme tijd maar één kerk hebben gehad, zoo zijn wij nu van twee voorzien.

In de nieuwe kerke[698] is den dienst begonnen den 13 november 1712, die volgens resolutie des kerkenraads door den oudsten broeder Abrahamus Parent zoude worden ingewijdt, maar nadien den hemel sijn Eerw. huysvrouwe den tienden van die maand uit dit tranendal heeft gelieven weg te halen, waardoor sijn Eerw. hem buyten staat bevond om het werk te volbrengen, en het den Ed. Heer gouverneur behaagde dat de inwijdinge des namiddags geschieden mogte, op welke tijd den Eerw. Arnoldus Brants in de Malaytse tale moste dienst doen, zoo volgde het van zelfs – dewijl het des gouverneurs behagen, en dat sondags van te voren in de kerk gepubliceerd was dat de inwijdinge den 13 geschieden zoude – dat die door den jongsten broeder, N. Groenewoutt, most volbragt werden, gelijk het ook geschied is, waaruit U.Eerw. met ons besluyten zullen dat hier wel werk voor een vierde te vinden is. Dog aangesien het Gode en onse overheden dan nog behaagd dat wij hier met ons dryen zijn, zoo sullen wij egter in den dienst des Heeren niet vertragen, maar eerst het dryvuldig snoer van broederlijke eendragt, dat niet ligt gebroken word,[699] sterk tragten toe te draayen, en daarna onse gemeente omtrend den boom des levens in het heylig vermaak eener goede consciëntie soeken op te houden, en haar om weerdiglijk den Evangelio te wandelen, aandringen.

---

695 Johannes Moris, resident van Saparua.

696 En [omdat] over de doden niets dan goeds [gezegd behoort te worden].

697 Nikolaas van Schie (1688-1714), arr. Batavia 1712, 1713-1714 predikant te Banda, aldaar overleden.

698 De Hollandse Kerk of Koepelkerk. In 1809 werd het gebouw door de Engelsen gebruikt als opslagplaats, enige tijd later werd het afgebroken. In de algemene brief van de Ambonse overheid aan de Hoge Regering d.d. 24 juni 1784, § 171, wordt gemeld dat gouverneur Van Pleuren in deze kerk een orgel heeft laten plaatsen (NA, VOC 7939).

699 Prediker 4:12.

Den toestand onser kerken is deselve, gelijk met de voorledene, in onsen brief van den 8 september 1712[700] bekend gemaakt, en de broederen der Malaytse tale kundig zijn tot nog toe door de swaare regentijdt om visiten van kerken en schoolen te doen belet geworden, maar staan die eerstdaags te beginnen. Gave God! dat het gepredikte woord niet vrugteloos tot haar wederkeerde, maar dat het met Gods Geest mogte vergeselschap gaan, om zielen te bekeeren en te heyligen, waartoe wij haar des Heeren zegen en gesondheid wenschen.

Wij bedeelen U.Eerw. dat de broederen predicanten Abrahamus Parent en N. Groenewoutt ieder een request aan de Agtb. regeringe alhier hebben overgegeven, met versoek om aan haar HoogEd. te worden overgesonden, om haar dimissie naar 't vaderland te mogen erlangen. Ingevalle haar versoek mogte werden geaccordeerd, soo willen wij geensins twijffelen of de Hooge Regeringe, die niets meer ter herten neemd als de welstand van Gods Zion te bevorderen, zal in derselver plaats mannen van beproefde gaven en wakkerheid in des Heeren dienst senden, om dese gemeente in liefde en vrede mede te weyden.

Geliefd dese ingelegde aan het Eerw. classis van Amsterdam de bestellinge te doen erlangen.[701]

God, de fonteyne alles goeds, deele U.Eerw. sijnen Geest rijkelijk mede, heylige, en zegene U.Eerw. persoonen en diensten. – – – Den kerkenraad van Amboina, en uit aller last en naam Abrahamus Parent syn. h.t. praeses, N. Groenewoutt h.a. epistolarum scriba, Corn. Mars.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onse kerkelijke vergaderinge den 14[en] september anno 1713.

321. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 14 september 1713.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 199-203.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde Heeren en respective medebroederen in Christo Jesu.

U.Eerwaardens seer aangenaame en geëerde letteren van den 22 december 1711[702] sijn ons den 27 van die maand des voorleden jaars wel geworden, en in onse vergaderinge gelesen, waarvan wij in den ingang betuygen daaruyt te sijn gestigt en getroost geweest omdat sig in deselve soo duydelijk en allendhalven opdeede de geest der vreede, liefde en sagtmoedigheid, welke de geest van het Christendom is. Wij sullen God bidden dat hij ons en alle sijne dienstknegten, op wat post sij van den Heere gesteld mogen sijn, dus door de liefde als de band der volmaaktheid t'samenvoege, en doe staan in eenen geest.

Met veel verwonderinge sagen wij uyt U.Eerw. missive dat den kerkenraad van Batavia over zekere expressiën, in onsen briev vervat, geklaagd had.[703] Wij versekeren U.Eerw., de sagtsinnigheid des Evangeliums te laten uytblincken altijd de gewoonte van dese vergaderinge is, die haar vermaakt in ruste en vergenoegen die de liefde geevd en te wege brengd. De heylige hertstogt omtrend broederen, die geen kwaad denkt maar alles bedeckt, sal ook door Gods genade een hoogen zetel in haar genegendheden houden, waarom wij op U.Eerw. wijse en vaderlijke aanmaninge om den vreede te bewaren Amen seggen, verzekerd sijnde dat woordenstrijd of ijdele twistingen meer ontleeren als leeren, en eerder haat als liefde inprenten, tegens Christi en der apostelen voorbeeld. Beeter met Salomo sig ten tempelbouw

[700] Doc. 319.
[701] Zie hierna, doc. 321.
[702] Een extract van deze brief in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 551-554.
[703] N.l. in de brief kkr Batavia aan Classis Amsterdam d.d. 9 januari 1710, vgl. ook kkr Batavia aan Classis Amsterdam d.d. 29 december 1712.

te scicken als met David te oorlogen,[704] al sijn er die sig bedunken laten dat het oorlogen des Heeren sijn. En dat U.Eerw. ook van die gedagten sijn, blijkt in het opscorten van haar Eerw. oordeel. Voor die heylige voorsigtigheid seggen wij U.Eerw. van herten dank, en onse betragtinge sal altijd sijn om den sanger Israëls op het spoor na te volgen dat het soet en lieflijk is dat broeders t'saamen woonen, in woorden, werken en gescriften.[705]

Aangaande de Maleytse versie des geheelen bijbels van Melchior Leydecker zaliger, die is op Batavia in de kerkenkas berustende, en bij gevolg konnen wij daarover geen oordeel vellen, also wij maar eenige manuscripten daarvan onder onse kerkelijke pampieren hebben.[706] Betreffende de versie of eenige stucken van D. François Valentijn, daarvan is ons noyt yets in de vergaderinge getoond. Onse eenige wensch en begeerte is dat het eerlange eens door haar HoogEdelens en de Heeren Seventien so verre mag gebragt worden dat wij maar van een deugdelijke versie des bijbels, door wien van beyden die ook mogte sijn overgeset, bediend wierden. En nadien wij uyt U.Eerw. missive ontwaard hebben dat de Heeren Seventien tot het drucken van een versie souwden inclineeren, waartoe U.Eerw. ook alle devoiren aanwenden, waarvoor wij U.Eerw. bedanken, so versoeken wij nog mits desen dat U.Eerw. so veel in haar is alles mogen toebrengen dat wij eens het lang gedesidereerde oogmerk bereyken mogen.

Heeren en broederen, U.Eerw. scijnen een indruk te hebben dat, wanneer den bijbel in 't Maleyts overgeset is, dat dan het Inlandse Christendom het woord Gods in haar eygen taale in welken sij geboren sijn lesen konnen. Daar[707] die taale hier so wel een vreemde dan de Portugeesse of Nederduytse taale is, oorspronglijk van Djohor, leggende beoosten van Malacca, door die volkeren benevens de Javanen dese cust ten tijde doe dese inwoonders nog in de duysternisse van het heydendom beswalkt lagen in dese provincie gekomen, voor de tijden van 1510 en 1515, als wanneer het moorse door de muhammedanen en het roomse geloof door de Portugeesen is ingekomen. Maar wij denken nogtans dat onder alle de vreemde taalen de Maleytse nog allerbest tot stigtinge, omdat die nog van veele verstaan word, soude konnen werden ingevoerd.

Die in de hemel woond sal eens het woeden sijner vijanden bespotten, en de Almogende sal de hoornen die de waapenen der geallieerden verstroyen willen, verbreken, omdat hij smeden en hamers kan sceppen, en dappere helden verwecken, en den arm sijner heerlijkheid aan haare regterhand doen gaan, waardoor wij staande desen oorlog[708] so veel zegenrijke victoriën bekomen hebben, en ondervonden dat zelfs de bloeyende leeliën in 't midden van de soomer verwelckeren konnen.[709] U.Eerw. hebben ons in 't bekendmaken van den toestand des vaderlands daarvan nog een preuve bedeeld, als onse geallieerden in 't gezigt van 's vijands leger Bouchain veroverd hebben,[710] voor welkers communicatie wij U.Eerw. van herten dankbaar sijn. Voor dese en andere weldaden hebben wij reden om God te loven, en sullen hem ook alleen in volle kragt daarvoor de eere geven, en wij sullen den Heere bidden dat de herten der geallieerden mogen vereenigd blijven, en dat hij sijn slaanden engel in 't leger van den Fransen Assyriër wil senden[711] en ten eenemaal vernietigen, of ons een vrede in sijn gunste geven, en dat de zwaarden tot spaden en de spiessen tot sikkelen mogen ge-

---

704 Zie 2 Samuel 7:1-16; 1 Koningen 5:1-5.
705 Vgl. Psalm 134.
706 Zie hiervoor, doc. 293.
707 Terwijl.
708 De Spaanse Successieoorlog, 1702-1713.
709 De lelie prijkte in het wapen van de Bourbon-koningen.
710 Bouchain, vesting tussen Kamerijk en Valenciennes, in september 1711 door Marlborough op de Fransen veroverd.
711 Vgl. 2 Koningen 19:35.

slagen worden,[712] opdat de inwoonders van ons lieve Nederland van de lasten met welke sij tot nog toe sijn gedrukt geweest om 's lands vrijheid te behouwden mogen ontslagen worden. En al mogt den vijand blijven woeden, so hebben wij dat vaste vertrouwen, dat God ons lieve Nederland, dat scoone Eden, om den scoonen altaar die daar bediend word sal onder sijn vleugelen bescermen en bewaren.

Wat betrefd den toestand onser kerken, soo aan 't Casteel en 't inlandse Christendom, daarin hebben traagheid en ijverloosheid al vrij veel de overhand, gelijk in alle de kerken van dese Indisse gewesten, die daarom nodig hebben door vermaningen en bestraffingen te worden opgewekt. Maar ook heefd er de Heere de sijne, bij dewelke des Heeren vreese gehuysvest is, die vrugten der geregtigheid voortbrengen. Wij sullen God smeeken dat hij de hardneckige wil vermurven door den hamer van sijn woord, en in de ijverloose een vuyrigen geest verwekken, opdat sij al loopende des Heeren woord mogen komen aanhooren, en dat veele zielen onse kerken toegedaan worden, waartoe wij hopen dat God sijn zegen eens op sijn tijd geven sal.

Des Heeren dienstknegten in dese wijngaard sijn de Eerw. heeren Abrahamus Parent en Arnoldus Brants, die met seer veel ijver en neerstigheid in beyde de taalen den volke het woord des Heeren leeren, en D. N. Groenewoutt, voordesen predikant op de Cust van Cormandel, neemd den dienst in de Nederduytse gemeente na vermogen waar, alhier gekomen in plaats van de Eerw. heeren Christiaan Poleman, beroepen in de Portugeesse kerke op Batavia, en François Valentijn, naar voornoemde hoofdplaats vertrocken, waardoor dese kerken van twee wakkere leeraaren ontbloot sijn geworden, die haar talent niet begraven, maar op woeker gelegd hebben,[713] waarvan de winste, bekeeringe der zielen, wij hopen den Heere sal sijn toegebragt.

Het eyland Honimoa is t'sederd het vertrek van D. Maartensz nog altijd sonder een vast aldaar dienstdoend predikant geweest. Haroeko word nog door den krankbesoeker Claas Bagijn bediend, waarom de broederen predikanten der Maleytse taale kundig niet alleen de visiten van kerken en schoolen van die voornoemde, maar ook van alle andere plaatsen deser provintie te verrigten om den altaar te bedienen[714] genoodsaakt sijn, waartoe wij haar in der tijd die vast aannaderd des Heeren zegen en gesondheid toewenschen.

Wij bedeelen U.Eerw. dat twee broederen predikanten, Abrahamus Parent en N. Groenewoutt, van haar HoogEd. per rekwest om haar dimissie naer 't vaderland versoeken, omdat haar tijd (alsook om andere redenen) geëxpireerd is. Dit is 'tgene van ons word medegedeeld, om van U.Eerw. in broederliefde aangenomen te worden. God zegene U. Eerw. persoonen, huysgesinnen, vergaderingen en gemeente om gesond te sijn in de vrede en vrese Gods.

– – – Uyt aller naam en last Abrahamus Parent syn. h.t. preses. N. Groenewoutt h.a. epistolarum scriba, Corn. Mars ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onse kerklijke vergadering den 14 september anno 1713.

322. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 september 1714.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 589-595.

Eerwaarde, godzalige – – –

[712] Vgl. Jesaja 2:4.
[713] Vgl. Matteüs 25:14-29.
[714] Voor de kerkelijke dienst.

U.Eerw. zeer geëerde en aangename missive van dato den 8 january dezes jaars 1714[715] is ons op zijn tijd zeer wel ter hand gestelt, en den 28 februarius in onse kerckelijcke vergaderinge geleesen, waaruyt wij met veel vergenoeginge verstonden U.Eerw. welstand en gezondheyt, gelijck oock van de kerck U.Eerw. opzight toevertrouwt. De Jehovah geve U.Eerw. tesamen een langdurige gezondheyt, ja zegene U.Eerw. perzoonen en H. diensten, opdat U.Eerw. 't werck des Heeren met veel vreughde en blijdschap verrighten mooght, en dat er nogh veele door U.Eerw. leere moogen gebraght werden tot 't geestelijck en eeuwigh koninckrijck van onze Heere Jesus.

Dat 't U.Eerw. smert wegens 't drie getal der predikanten alhier in Amboina, en dat er geen anderen, wegens gebreck, ons cunnen toegesonden werden tot vervullinge van 't sestal, daaraan en willen wij niet twijffelen, en wij bedancken U.Eerw. voor die smert die U.Eerw. daarover gelieft te nemen. En waarlijck is 't van U.Eerw. zeer wel begrepen, aangesien hier een swaare dienst is, want daar den dienst voorheen door ses leeraaren is bedient geworden, word nu maar door drie waargenoomen, en 't en is niet alleen aan dese hoofdplaatse dat den dienst in twee taalen moet bedient werden, maar oock die swaare visitens die telkens alle jaaren moeten verright werden. Dogh Gode zij danck, die ons gezondheyt en kraghten verleend, dat wij tesaamen 't swaare werck der bedieninge en de last die op onze schouders geleght is met vreughde cunnen doen. Ondertussen verhoopen wij dat in 't korte genoeghsame predikanten uyt 't vaderland zullen gecoomen zijn, en dan willen wij niet twijffelen of 't gebreck van leeraren zal alhier door de Hooge Regeeringe vervult werden, gelijck wij daartoe de hulpe van haar Agtbaarhedens alhier hebben verzoght, gelijck wij oock U.Eerw. bij dezen verzoecken 'tzelve met haar genege voorspraack te willen ondersteunen.

De broederen predikanten Abrahamus Parent en Nicolaas Groenewoutt hebben sigh in de schickinge der Hooge Regeeringe berust, in hoope dat er nu seeckerlijk eenige predikanten uyt 't vaderland zullen gecoomen zijn, en dat haar verzoeck weegens hare verlossinge van hier naar 't vaderland, 'tgeen zij wederom voor jegenwoordigh per request aan de E. Agtbare Regeeringe alhier hebben overgegeven met verzoeck om aan haar HoogEdelens tot Batavia te werden overgezonden, zal werden toegestaan.

De acta synodalia van Noort- en Zuydt-Holland zijn ons den 31 augustus, over Macassar toegezonden, zeer wel geworden, waarvoor wij U.Eerw. beleefdelijck danckzeggen. Maar, Eerwaarde Heeren, wij hadden gedaght dat volgens U.Eerw. schrijvens in U.Eerw. kerckelijcke brief van den 29 januarius 1711,[716] aan ons geschreven geen belooninge meer en behoefden te zenden voor 't uytschrijven van de acta synodalia, dewijl U.Eerw. beslooten hadden 't voortaan van de leermeesters te laten doen, want U.Eerw. hadden oock die penningen die wij U.Eerw. op die tijd voor 't uytschrijven hadden toegesonden, in de armebussche geztoocken.

Dat U.Eerw. onze brief aan de classis van Amsterdam in U.Eerw. brief ingeslooten en alzoo zijn addres gegeven hebt, daarvoor zeggen wij U.Eerw. zeer genegentlijck danck. Maar, Eerwaarde Heeren, 't quam ons seer vremt voor wanneer wij uyt U.Eerw. missive verstonden dat U.Eerw. zeer bedught waaren om in 't vervolg toegesegelde brieven in de uwe te sluyten, om deselve aan eenighe classis of synode in 't vaderland te bestellen, en dat temeer dewijle wij weten dat die, eer dezelve konnen geslooten werden, voor den politiquen commissaris moeten gelesen werden. Eerwaarde Heeren, neemt 't niet qualijck dat wij oock moeten zeggen dat wij een commissaris politicus in onze vergaderinge hebben, en geen brieven van ons weghgezonden werden of die brieven moeten oock eerst voor den politiquen commissaris gelezen en dan toegeslooten werden, en zoo daar iets aanstootelijcks in moghte geschreven zijn, soo zoude dezelve niet afgezonden werden. En dewijl U.Eerw. daarover

[715] Niet aangetroffen, zie de aantekening bij het begin van doc. 320.
[716] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 133-136.

eenighzints bedught zijn, zoo zullen wij onze brieven in 't toecoomende, die aan eenigh classis of zynode behooren, zenden aan deze of geene particulier Heer, die dan dezelve wel bezorgen en bestellen zal.[717]

Inmiddels bedancken wij U.Eerw. voor de communicatie van den staat en toestand der kerken en predicanten in Nederlands India.

De dienstkneghten dewelcke nogh aan deze standplaatse zigh bevlijtigen in 't opbouwen van Christi koninckrijcke zijn, ten dienste zoo van de Hollandze als Maleytse gemeente, D.D. Abrahamus Parent, Arnoldus Brants en Nicolaas Groenewoutt.

't Getal der gesamentlijcke christenen word volgens onze jongst gedaane vizitens bevonden dusdanigh te wesen:

ledematen	1520
gemeene christenen	17815
kinderen in 't school	4433
kinderen buyten dito	9149
jonggedoopte	1141
somma	34058

Belangende den staat van 't Inlands Christendom, wij hebben nogh hooge redenen om te klagen vanweegens haar groote onkunde, niet alleen in de fondamenten des geloofs, maar oock inzonderheyt vanweegens haare traagheyt en ijverloosheyt in 't nalaten en betraghten tot den godsdienst, schoon evenwel een onvermoeyden arbeyd en ijver alsnogh door ons werd aangewent om haar te brengen tot de kennisse der waarheyt die na de godsaligheyt is, 'tgeen oock wel van de schoolmeesters met alle ijver werd betraght, was 't maar dat de dorpshoofden als goede voorgangeren de gemeente yder[718] in haar negorije voorgingen. Waarom wij dan den Jehovah willen bidden dat hij haar meer en meer wil bestralen met de verlightinge van zijn Geest, opdat zij God, en Christum zijnen Zoone, die hij gezonden heeft tot genoeghdoening van den zondaar, nogh eens te reghte moogen leeren kennen, en zoo in hem door den geloove moogen gevonden werden, tot zaligheyt.

Voorts – – –. Den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam A. Parent syn. h.t. praeses et epistolarum scriba, N. Groenewoutt vice scriba, Abraham Pietersz ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria in onze kerkelijcke vergaderinge den 19 september 1714.

P.S. U.Eerw. werden bij dezen versoght om de kerckelijcke attestatie van eene Wiggert Frederickze, ondermeester in dienst der E. Compagnie, die dezelve weegens zijn schielijck vertreck vergeten heeft, ons het aanstaande jaar toe te zenden.

323. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 mei 1715.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 597-600.

WelEerwaarde, godsalige – – –

Aengesien beyde de Eerw. Heeren en onse g'achte medebroederen D.D. Abrahamus Parent en Nicolaus Groenewout op verkrege consent van de Hoog Indische regeeringe, soo als onse vergadering wettig is comen te blijken per een extract van d'Achtb. regeeringe deser provintie op den 25^{en} april passato, van hier na Batavia, en soo na 't vaderland staan

[717] Zie betreffende het overheidstoezicht op de correspondentie tussen de kerken in Azië en die in Nederland Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 71, 170-171, 227-228.

[718] De tekst heeft hier 'yver'.

te vertrecken, soo hebben wij niet kunnen manqueeren dese aen U.Eerw. te laten toekomen, en te laten dienen om dese onse voorgenoemde waarde medebroederen behoorlijk tot U.Eerw. vergaderinge te geleyden. Onse liefde en genegentheyt is t'haarwaarts uytgestreckt, wenschen en bidden van den Godt des hemels dat hij haer veylig wil geleyden, en behouwden overbrenge tot de have van haer begeerte, U.Eerw. meteenen vrindelijk versoekende haer beyden gunstig gelieven te ontfangen, en als trouwe meedearbeiders in 't werk des Heeren in liefde te ontmoeten. Wij worden dus ontset van twee wackere en bequame mannen in den dienst des Evangeliums, sijnde beyden beproeft bevonden in alle de deelen haares ampts, hebbende sig noyt onttrocken, maar altijt volvaerdig en ijverig getoont om den last die op haer schouwderen gelegt was nevens ons te dragen. Sij sijn ons beyde seer aengenaam geweest, en hebben met vrede en eendragt onder ons als broeders t'samengewoont, en de muyren van het geestelijk Sion alhier helpen opbouwen. De God van algenoegsaamheyt wil haar dieswegens genadelijk beloonen en sijn segen op haer gebieden tot in eeuwigheyt.

Wijder communiceeren wij U.Eerw. als dat op den 4^{en} februari passato den Eerw. D. Anthony van Brummen alhier van Batavia behouwden is g'arriveert, medebrengende U.Eerw. missive aen onse vergaderinge,[719] waerin vervolgens met alle toegenegentheyt en toewenschinge van Gods segen en genade over desselfs persoon en heylige bedieninge is verwelkomt, met het overleveren van d'acta synodalia, voor welkers toesenden wij U.Eerw. seer genegentlijk bedanken. Berichte sijn Eerw. dat hem versocht was, wij deselve alhier voor den kerkenraad van Banda souwde laten uytschrijven, 'tgeen reets volbragt is, wachtende maar na occagie om deselve na derrewaarts te kunnen oversenden. Wij sullen U.Eerw. g'eerde missive thans niet b'antwoorden, maar daermede volgens gewoonte wachten tot de laaste besendinge na Batavia, als wanneer wij U.Eerw. meteene sullen mededeelen den toestant van 't Sion Gods in dese provintie.

Op den 26^{en} april jongstleden is den Eerw. D. Carel Georgius Seruus van Banda alhier behouwden aengelant, en ook als een waardig medebroeder met veel toegenegentheyt van ons ontfangen en verwelkomt. Dus vinden wij de plaatsen van onse vertreckende medebroeders door Gods goedheyt wederom vervult, en bidden Jehovah dat hij haer Eerw. en ons alle met gesontheyt en alle nodige gaven gelieve te begunstigen, teneynde het swaarwichtig werck der bedieninge in dese veelvuldige kerken sijn loop hebbe, en veele sielen daerdoor tot het heylrijk van koning Jesus mogen getrocken en gewonnen werden.

Hiermede eyndigende, – – –. Den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam N. Groenewoutt syn. h.t. praeses, Arnoldus Brants epistol. scriba, Abraham Pietersz ouderling.

Amboina Victoria den 22^{en} may 1715.

P.S. Met kerkelijke attestatiën komen tot U.Eerw. over de Eerw. Heer Abr. Parent en desselfs dochter Wihelmina Parent; den Eerw. Heer N. Groenewoutt, de Heer Gerardus Lindeborn[720] en desselfs huysvrouw Catharina van Laar, alsmede Sophia Adriana van Spranckhuysen, en de twee militairen Carel Lijflant van den Ham[721] en Cornelis Wassenaer.[722]

---

719 Kkr Batavia aan kkr Ambon, 31 december 1714, ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 278-281.

720 Medio 1705 onderkoopman en opperhoofd van Larike; eind 1705 als koopman en opperhoofd naar Honimoa, 1715 naar Batavia, 1716 weesmeester aldaar.

721 Carel Lijflan(d)t, van Ham (Hamm in Dld?), 1699-1717 als militair in VOC-dienst.

722 Cornelis Wassenaer, van Rotterdam, arr. Batavia 1702 als soldaat, repatrieert 1705, komt 1709 opnieuw uit als adelborst, repatrieert 1716.

324. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1715.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 601-606.

Eerwaarde, godsalige – – –

Onze laaste aan U.Eerw. vergadering hebben wij afgesonden in handen van de Eerw. Heeren en onse geliefde medebroederen Ab. Parent en N. Groenewout, sijnde eenelijck een briefje ten geleyde van haar Eerw., welcke den 30[en] may passato met de schepen van dese rheede vertrocken. Wij van herten hoopen dat lang voor den onfangst deeses behouwden en gesont tot Batavia sullen sijn overgekomen, waarvan wij de goede tijdinge met verlangen tegemoet sien.

Bij dese occagie achten wij ons wederom verplicht dese ter rescriptie van U.Eerw. ontfangene missive van dato den 31[en] december des voorleden jaars[723] tot U.Eerw. vergadering te laten afgaan.

(*De Ambonse kerkenraad reageert op de berichten over de toestand in de gemeente te Batavia.*)

Ons voorig schrijvens,[724] rakende de belooninge der uytschrijvers van de acta synodalia, ende het versegelt oversenden van onse kerkelijke missive na het vaderlant, sagen wij met leetwesen sodanig beantwoort, dat wij reden hebben te dencken U.Eerw. daerover gansch niet wel tevreeden sijn geweest. Wij sullen hier geen lange deductie maeken om ons dieswegens te verontschuldigen, ja willen wel geerne toegeven dat U.Eerw. saeck billijck en ordentelijk is, doch met U.Eerw. welnemen kunnen wij evenwel niet sien dat se van soo veel gewicht en belang bij U.Eerw. kan wesen, om te schrijven dat met recht daerover verwondert sijn, en ons antwoort vrij onheus vinden. Ons dunckt dat een broederlijke eysch ter onderrechtinge van saecken waervan men niet wel en ten genoegen geschreven of onderrecht mochte sijn, meer ingang vindt als soodanig een manier van uytdruckinge. Soo U.Eerw. in 't vervolg niemandt meer van de leermeesters sullen kunnen disponeeren om soodanigen diergelijken geschrift te laten uytschrijven, sullen wij ons daarmede moeten getroosten, dog wij versoecken vrindelijck dat het U.Eerw. soo verre niet gelieven te laten komen, maer liever een vasten voet te beramen hoedanig wij voortaen met de uytschrijvers sullen handelen, of haar na oude gewoonte een belooningtie te senden, dan niet, waerna wij ons sullen reguleeren, aengesien wij van de kennisse der synodale acta ons niet geerne souwde versteken sien, met welcke over te senden wij U.Eerw. dan vrindelijk versoecken 's jaerlijx gelieven te continueeren, waervoor wij steets danckbaar sullen wesen, wijl dat humeur bij ons niet is om iets te doen dat strijden souwde tegens de goede kerkenordre, waarvan U.Eerw. ons komen te onderrechten, dat wesen souwde als kerkelijke brieven particulier na 't vaderlant wierden gesonden sonder alvoorens in U.Eerw. vergadering in presentie van den Ed. Heer commissaris politicus gelesen te sijn. Soo sullen wij, wanneer wij eens wederom een brief na 't vaderland afsenden, soodanig een besluyt nemen als overeenkomstig is met de positive Batavische kerkenordre die daervan mochte wesen,[725] want den inhouwt soo gewichtig van aenmerckinge en bijsondere speculatie niet en is of U.Eerw., met wien wij de eer hebben van in eenen geest en een gevoelen te staan, mogen daer wel kennisse van dragen.

---

723 ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 278-281.
724 Doc. 323.
725 De Kerkorde van Batavia (1643) bevat geen bepaling inzake het recht van de wereldlijke overheid inzage te nemen van de kerkelijke correspondentie; dit gebruik berustte op besluiten van de overheid zelf.

Wij hebben U.Eerw. laastmael gecommuniceert de behouwden overkomst van de Eerw. medebroederen A. van Brummen en C.G. Serruus, welcke de plaetsen vervult hebben van de vertrocken Heeren medebroederen, sulx wij hierdoor wederom met ons drie predikanten sijn aen dit Casteel.

Door het vertreck van den Eerw. Ab. Parent is den Malaysen dienst alleen op D. Arnoldus Brants gedevolveert, welcke deselve tot nog toe na vermogen waerneemt, waarin na alle apparentie soo lang sal dienen alleen te continueeren totdat een van de overgekomene broeders welcke het heylige in het Nederduyts bedienen sig in staat bevindt om oock daarin te kunnen arbeyden. Waertoe eerlang hoope is, aengesien den Eerw. D. Serruus sig ten genoegen van onse vergaderinge verklaart heeft om die taale aen te leeren en sig eygen te maeken tot oeffeninge van den godsdienst.

Belangende den Eerw. D. A. van Brummen, die is tot ons leetwesen nu eenigen tijt herrewaarts vrij wat onpasselijk geweest, en buyten staat om dienst te doen, doch hopen haast wederom tot voorige gesontheyt herstelt sal sijn en ons de noodige assistentie sal aenbrengen, waartoe de goede Godt sijn segen gelieve te verleenen. U.Eerw. kunnen hieruyt wel bespeuren, wij reden hebben om te wenschen het haar HoogEd. behagen mag ons de hulpe van een of twee medebroeders in deze provintie nog te laten toekomen, teneynde het werck des dienstes in dese menigvuldige verspreyde kerken, sonder achter te laten, sijnen loop hebbe, 'tgeen jegenwoordig soo net als voordesen, doen wij hier met ons vier mallayskundige predikanten waren, niet gaan kan.

Wij hebben U.Eerw. van den staat en toestant deser kerken jegenwoordig niet veel anders te berichten als 'tgeen wij U.Eerw. laastmael hebben overgeschreven, waaraen wij ons maer sullen gedragen. Doch tot ons leetwesen moeten wij seggen dat den wortel des heydendoms hier en daar hoe langer hoe meer wederom begint uyt te spruyten, want men hoort van verscheyde afgekeurde en godloose gewoonten die dan op deese dan op geene plaatse van de christenen gepleegt werden. Men doet al wat men kan om haar de saligmakende heylleer van de Messias smakelijk te maecken, doch het schijnt van weynig of geen uytwerkinge bij veele die maar behagen toonen te hebben tot haar ouwde dwase ijdelheden, die geen nut en doen.

Wie weet, soo 't doenlijck was, of het in 't generael niet wel beter met haar gestelt souwde sijn wanneer de christelijke leere haar oock in de Ambonese taale wierde voorgestelt, sooals in 't Mallays tot nog toe gedaan wert, volgens hetgeen U.Eerw. daerover in derselver geëerde missive komen aen te mercken. Soo sulx was in 't pracktijck gebracht, 't souwde ongetwijfelt wel soo veel, of meerder vrucht gedaan hebben, doch het Mallays nu in usu sijnde, waeraen sij haar, schoon niet ten vollen van haar verstaan, duslang gewendt hebben, kunnen wij niet dencken dat minder kracht van overtuyginge op haare gemoederen heeft om daardoor vrucht onder haar te kunnen doen. Want weynige sijnder ons voorgekomen, of sij verstaen sooveel van dese taale wel als noodig om haar te leeren en in te scherpen dat sij om salig te worden moeten gelooven in Jesus Christus, en dat bij niemant anders eenige heyl of saligheyt te vinden is.

't Hangt dan maer af van den rijckdom van Gods genade, en de werckinge van sijn goeden Geest, om hope te hebben dat sij door middel der predikinge en onderwijsinge 't beste verkiesen, en vruchtdragende christenen mogen werden, waerom wij sullen aenhouwden te arbeyden, en te bidden dat den tijt van genade over haar komen mag, en sij alsoo mogen werden een gedienstig en vrijwillig volck van de Messias in waarheyt en oprechtigheyt.

Hiermede eyndigende, – – –. den kerkenraad van Amboina, en uyt aller naam, A. van Brummen, A. Brants h.a. ep. scriba, L. van Renesse.

Amboina in onse kerkelijke vergadering den 18^{en} september 1715.

325. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 mei 1716.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 607-609.[726]

(*De brieven uit Batavia van 1715 en 20 januari 1716*[727] *zijn overgebracht door de nieuwe predikanten Ninaber en Van der Win. Ds. Van Brummen is door de Hoge Regering naar Batavia geroepen.*)

326. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1716.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 613-617.

Eerwaerde, godsaalighe – – –

Wij hebben d'eere gehad in de maand may voorleden met het vertreck van d'Eerw. Heer en onsen geliefden medebroeder Antoni van Brummen (welckers behouden aankomst op Batavia wij per naasten hopen te verstaan) U.Eerw. bekent te maaken de behouden overkomst en verwelkoming in onse vergadering van de twee wackere leeraaren Engelbertus Cornelius Ninaber en Adolphus van der Win,[728] sijnde dese alleenig gericht tot nader beantwoording van U.Eerw. seer aangenamen en seer geëerden brief en bekentmaaking van den toestand onser kerken en persoonen. Met groote blijdschap en verplichting saagen wij in den aanvang van U.Eerw. aangename letteren dat van d'eene kant de verwelkoming en aangenaame ontfanging der in 't voorlede jaar hier aangekomene leeraaren, en van d'ander kand het merckelijk verval van kerck en schoolen in onsen voorgemelden van den 1715 U.Eerw. bekent gemaakt, ter herten ginck, doordien wij daarin bespeurden U.Eerw. waare christelijke en ongeveynsde broederlijcke liefde, die sig wel verblijd met den blijden, maar ook treurt met den treurigen.[729]

Wij verheugen ons oock in den Heere over welstand van U.Eerw. en gemeentens U. Eerw. aanbevoolen en hopen dat de Heere onse God d'Eerw. Heeren Feilingius, Groenewoud en Parent, na 't vaderland vertrocken, sal veylig brengen in d'havens haerer begeerten. Gelijk het ons oock van herten leet was te verstaan de dood van die vroomen, getrouwen en afgeleefden leeraar Cornelius van der Sluys, wiens gedachten in d'herten der Amboneesen nimmermeer sterven sal wegens de trouwe diensten van sijn Eerw. haar bewesen.

Wij bedancken U.Eerw. wegens het verdere aan ons medegedeelde nieuws aangaande de staat der Indische gemeenten in 't gemeen, oock wegens de aan ons toegesondene acta synodalia van den jaare 1711 en 1714, en wij senden U.Eerw. over voor d'uytschrijvers twee ducaten, met versoeck deselve haar te willen behandigen. Oock hebben wij volgens U.Eerw. versoek en onse gewoonte een copie van elckx na Banda per de Bandase chaloup Neira in de maand july afgeveerdight.

Wat ons aangaat, en de gemeenten over welcke wij gestelt sijn: wij hebben reden om God te loven en te dancken dat hij de vier leeraaren die alhier de cudde des Heerens weyden, namentlijck d'Eerw. Heeren Arnoldus Brands, C.G. Serruus, Engelbertus Cornelius Ninaber en Adolphus van der Win, nogh met de aangenaame schatten der gesondtheyt, vrede, liefde en eendracht ondersteunt in onderlingen t'saamenpaart om de arke des Heeren met eenpaarighe schouderen te torsen. Dese vier sijn nogh aan 't hooftcomptoir en nemen, de twee

[726] Dit document is zwaar beschadigd en kon slechts gedeeltelijk worden gelezen.
[727] Kkr Batavia aan kkr Amboina, 19 december 1715 en idem 20 januari 1716, ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 310 en 314-316.
[728] Zie hiervoor, doc. 325.
[729] Romeinen 12:15.

eerste in de Malaytse en de twee laatste in de Hollandse kerck, haaren dienst met onvermoeyden ijver waar, doende de scriba deses t'sedert den 2en augusti voorleden, wanneer sijn proefpredikatie met redelijk goet genoegen der toehoorderen in de Maleytse taal deede, sijn dienst benevens d'Eerw. Brands in de Maleytse kerk.

De kerk- en schoolvisiten[730] sijn op Boeroe, Manipa, Bonoa, Haroeko en desselfs onderhoorige Ceramse negoriën in de maanden octobris en novembris, en op de cust Hitoe in de maand maart voorleden door d'Eerw. Heer Brands gedaan, dogh op Honimoa, Noessalaoet en desselfs onderhoorige Ceramse negoriën in de maanden van novembris en decembris en op het gebergte Leytimor in de maand maart voorleden, door den schrijven deser. 't Getal der Inlandse christenen door haar aldaar bevonden is:

ledemaaten	1431
gemeene christenen	17145
kinderen in 't school	4881
kinderen buyten 't school	8377
nieuw gedoopten	1389
t'samen	33233[731]

Welck getal wel groot en aanmerckelijck is, dus nog grooter in veele derselver onkunde en ijverloosheyt in saaken van den godsdienst, die wij genoodsaakt geweest bennen nochmaals bij d'Achtbaare regering alhier clachtig te vallen over het merckelijk verval van kerken en schoolen, welcke ons beloofde d'opperhoofden der negoriën nochmaals aan te maanen haare onderdaanen met goede voorbeelden voor te gaan en deselve tot meerdere neerstigheyt in den godsdienst aan te wackeren. Dewijle wij van onse kand, gelijck oock de schoolmeesters, yder op sijn negorie alle mogelijke vlijt en neerstigheyt aanwenden om haare onkunde weg te nemen en tot verderen voortganck in delen der waarheyt aan te setten, God sonder ophouden biddende dat het hem eens behage door de krachtige wercking sijnes Heyligen Geestes met het licht der waarheyt haar blinde oogen en herten meer en meer te openen en soodaanig te verlichten en aan te roeren, dat sij niet meer als gedwongene maar uyt eygen beweging en hooghachting voor de lere die na de godsaaligheyt is, de godshuysen en andere daartoe gestelde oeffenplaatsen tijdelijk mogen frequenteren.

Wij versoecken U.Eerw. een kerckelijke attestatie voor een soldaat genaamt Jan Willemsz van Ousenroode,[732] die ons geseght heeft ledemaat van Christi kerck te Batavia geweest te sijn, welke wij, doordien hij ons oprecht in sijn handel en wandel voorkomt, oock als soodanig in onse broederlijke gemeenschap in opsicht hebben genomen.

Hiermede – – –. Den kerkenraad in Amboina, en uyt aller naam en last E.C. Ninaber syn. h.m. praeses, C.G. Serruus epist. scriba, Claes Symonsz.

Amboina in onse kerckelijcke vergaderinge, den 17en septembris 1716.

P.S. Wij versoeken U.Eerw. desen aengeslootenen aan de classis van Amsterdam[733] te adresseren.

327. Brief van de kerkeraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 17 september 1716.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 204-206.

---

730 Verslagen niet aangetroffen.
731 Ten rechte 32.223.
732 Jan Willems, van Appenzell/Ausserrhoden (Zwitserland), arr. Batavia 26 oktober 1713 als adelborst, overleden 18 februari 1730.
733 Zie het hiernavolgende document.

Eerwaarde, godsaalige – – –

Den seer aangenaamen en seer geëerden brief van U.Eerwaardens classis van den 21[en] decembris 1714[734] is ons in de maand maart voorleden wel geconditioneert behandight en in onse vergadering voorgelesen. Wij vinden ons in den inganck van dien aan U.Eerw. verplicht over de waare broederlijke en ongeveynsde liefde die U.Eerw. toonen, soo in de genotene blijdschap en vreughde uyt de welstand deser kercken als over den rijken segenwensch die U.Eerw. over deselve en haaren dienaaren uytspreeken teneynde al het gebreckelijcke in onsen voorgaanden gemelt tot vergrooting van Christi koninckrijke eyndelijk mocht werden weggenomen.

Wat aangaat het daarin versochte bericht wegens d'hooghe en laaghe Maleytse taal en desselfs onderscheyt: wij twijffelen niet of daar is er al voor desen ten overvloede over geschreven,[735] self van betere taalkundigers der Maleytse taal als wij, die noch leerlingen van deselve sijn. Derhalven U.Eerw. niet quaalijk sullen konnen afnemen dat wij ons in 't geheel daarvan excuseren, ons selven referende aan soo veele nauwkeurighe berichten die deswegens voor desen sijn gedaan. Wenschende ondertusschen dat dogh eenmaal die langh verwachte versie van Gods woord mochte in 't licht gebracht werden, temeer dewijl bijnaar niet een school noch kerck in dese geheele provincie te vinden is daar het N.T. door Brouwerius vertaalt geheel gevonden word.

Aangaande de staat der kercken alhier, en insonderheyt van 't Inlands Christendom, vinden wij ons genoodsaakt daarvan 'tgene wij noch meermaalen getuyght hebben alsnoch te moeten getuygen: dat wel veele in 't getal, dogh met uytsonderinge van weynighe voor het meeste en grootste gedeelte desselver kennis en wetenschap in saaken van den godsdienst seer slecht en weynigh is. Niettegenstaande den onvermoyeden ijver en aarbeyt der voorgaande en nog aanwesende leeraaren om haar de kennis die na de godsaaligheyt is in te boesemen, blijven sij echter even onkundig, sijnde in 't gemeen aangedaan met een ongemeene lusteloosheyt en traagheyt tot de godsdienst.

Betreffende 't getal der Inlandse christenen, sijn volgens de laatste bevinding gevonden:

ledemaaten	1431
gemeene christenen	17145
kinderen in 't school	4881
kinderen buyten 't school	8377
nieuw gedoopte	1389
t'saamen	33233[736]

Des Heeren dienstknechten welcke sigh alhier met een onvermoyeden ijver en aarbeyt bevlijtighen in 't opbouwen van Christi koninckrijke sijn d'Eerw. heeren Arnoldus Brands, welcke t'sedert 't vertreck van d' Eerw. heer Abrahamus Parent den dienst in de Maleytse taal alleenigh heeft waargenomen tot den tweeden augusti laatstleden, wanneer de scriba deses, voorleden jaar tot ons uyt Banda gekomen, sijn proefpredikatie in de Maleytse taal met goet succes en genoegen der toehoorderen gedaan hebbende, t'sedert die tijt de predikdienst in die taal benevens d'Eerw. Brands waarneemt.

In de Neerduytse gemeente aarbeyden met ongemeenen ijver d'Eerw. heeren Engelbertus Cornelius Ninaber en Adolphus van der Win, beyde desen jaare tot ons van Batavia gekomen in plaatse van d'Eerw. heer Antonius van Brummen, die op aanschrijving van d'hooghe regering van hier na Batavia vertrocken is om aldaar of elders sijn dienst waar te nemen.

Hiermede – – –. De predikanten en ouderlingen van Amboina, en uyt aller naam en last E.C. Ninaber syn. h.m. praeses, C.G. Serruus epist. scriba, Claes Symonsz.

---

[734] SAA 379, Archief classis Amsterdam 169, fol. 144-145.
[735] Zie ook hiervoor, doc. 285 e.v.
[736] Ten rechte 32.223.

Amboina in onse vergaadering den 17[en] septembris 1716.

328. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1717.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 621-623.

Eerwaerde, godsalige – – –

U.Eerw. aengename en seer geëerde letteren van den 4 january deses jaars[737] zijn ons, benevens de ingeleyde attestatie, en acta synodalia van Z. en N. Holland, wel geworden, en met alle vergenoeginge in onse vergaderinge gelesen. Wij verstonden met blijdschap uit deselve den ontfang onser missiven van den 15 mey en 17 september des voorleden jaers,[738] neffens de behoude overkomst van onsen medebroeder A. van Brummen. De Heere wil hem meer en meer voorsien met de nodige bequaemheden en versterkingen des lichaams en der ziele, tot opbouw en stigtinge van Christi coningrijke.

De welstant van U.Eerw. en der talrijke gemeentens U.Eerw. heylsaem opsigt toevertroud, baerde ons bijsonder grote vreugde en blijtschap. Jehovah verlene U.Eerw. nog lange jaren de kostelijke schat der gesondheyt en bekrone U.Eerw. met de dierbaerste genadegaven sijner algenoegsaamheyt, opdat 't werk van den opbouw van 't Zion Gods door U.Eerw. onvermoeyden arbeyd voorspoedig en vrugtbaer zij, en so de vrugt van Jesus ackerwerk ruyssche als de cederen Libanons. Onse smekingen sullen ook steeds tot God sijn dat hem eens behagen mag 't swacke lichaem van de Eerw. D. Thornton te versterken, de kragten te vernieuwen en de verslagen geest op te beuren, als versekert sijnde dat de Heer 't gekrookte ried niet sal verbreken nog 't rokende lemmet niet uitblusschen,[739] maer eens overwinninge geven.

Wij bennen U.Eerw. ten hoogsten verpligt en dankbaer voor de openinge der toestant uwer en andere kerken in de Indische gewesten: wie overal 't Evangelium Christi als een kragt Gods ter saligheyt[740] verkondigen, wat voor veranderingen in derselver standplaetsen voorgevallen, en welke wackere mannen nog uit 't vaderland aengekomen sijn om in Jesus wijngaerd te arbeyden. De God aller genade besproeye haer alle met zijne zegeningen, so geestlijk als lichamelijk, opdat eens alle volkeren der aerde sigh voor coning Jesus mogen nederbuygen, in sijnen name gezegent, en in hem als den waaren Messias gelucksaligh genoemt werden.

Volgens gewoonte senden we hierneffens 2 ducaten voor 't uitschrijven van de bovengenoemde acta synodalia, U.Eerw. voor derselver toesendinge van herten dankbaer blijvende, in verwagtinge dat sulks sal agtervolgt werden.

De dienstknegten Jesu welke met alle naerstigheyt en sorge alhier den gekruysten Christus prediken en sijn cudde weyden sijn, gelijk U.Eerw. bewust is, de Eerw. D.D. Arnoldus Brants en Carolus Georgius Seruus in de Maleytse, en de Eerw. D. Adolphus van der Win en scriba deser in de Nederduytsche gemeente, welke alle door Gods sonderlinge goedheyt een gewenste staet van gesondheyt genietende, dese gemeentens door 't voorbeelt van hare onderlinge vrede, liefde en vrindschap in leer en leven soeken te stigten.

Wij bedelen U.Eerw. mede als dat om desselfs verlossinge na Batavia aen de Hoge Regeringe aldaer de Eerw. D. Brants heeft gerequestreert.

Aengaende de kerk- en schoolvisiten, deselve sijn in de maend november 1716 geschied door den Eerw. Seruus op de eylanden Boeroe, Manipa, Boanoa, Pieroe Tanonne, Kay-

---

[737] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 343-346.
[738] Zie doc. 325 en 326.
[739] Jesaja 42:3. Lemmet: kaarsenpit.
[740] Zie Romeinen 1:16.

bobbe, Oma en desselfs district. En op de cust Hitoe door sijn Eerw. in de maend juny deses jaers.[741]

Op 't gebergte van Leytimor en hier aen 't Casteel in de maenden january en february, en op de eylanden Honimoa, Nusalaoet en 't onderhorige op Ceram in de maend april van dit jaer door den Eerw. Brants. Als wanneer 't getal der Inlandsche christenen door haar Eerw. bevonden is te sijn, dusdanig:

ledematen	1384
gemeene christenen	17272
kinderen in 't school	4044
d'kinderen buyten school	7018
nieugedoopte	808
somma	30526

Welk getal ten opsigte van dat des vorigen jaers wegens een grote sterfte in enige negorijen vermindert is.

In may laestleden is met kerkelijke attestatie van hier na Batavia vertrocken Juffr. Adriana Augustina Rumphius wed. Leydecker.[742]

– – – De predikanten en ouderlingen der kerkenraed in Amboina, en uyt aller naem en last Engelbertus Cornelius Ninaber synedrii h.t. praeses et epist. scriba, Claes Symons.

Actum in onse kerkelijke vergaderinge gehouden tot Amboina aen 't Casteel Victoria den 17 september 1717.

329. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 13 mei 1718.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 625-626.

Eerwaerde, godsalige – – –

U.Eerw. aengename briev van den 27 december des afgewekenen jaers[743] (welke wij met de laeste besending zullen beantwoorden) is ons benevens een afschrift der Suyt-Hollantse synodale handelingen gehouden binnen 's Gravenhagen in den jare 1716 (waervoor wij U.Eerw. hertelijk bedanken) behoorlijk geworden. Wij hebben uyt de lecture van denzelven vernomen op den 21 february dat den predikant Arnoldus Brants, onsen veel geliefde medebroeder, van haer HoogEd. de Hooge Indische regeering (op zijn overgesondene versoekschrift) was toegestaen om met zijn familie naer Batavia te mogen komen, en dat in deszelfs plaets ons wiert toegesonden den Eerw. Jacobus Rennet, om den dienst van Godts kerke in Amboina te helpen waernemen, insgelijk zulx wettig is gebleken uyt een extract van den Achtbare regering desen provincie.

En aengesien onse geachte medebroeder de Eerw. Heer Arnoldus Brants op het voornoemde verkregene consent naer Batavia staet te vertrekken, zoo hebben wij niet willen manqueeren desen aen U.Eerw. af te senden, en te laten dienen om desen onsen voornoemde medebroeder behoorlijk tot U.Eerw. vergadering te geleyden, met versoek om zijn Eerw. met alle genegentheyt te ontfangen en als een getrou medearbeyder in het werk des Heere in liefde te ontmoeten. Wij bidden dat de God des hemels zijn Eerw. met vollen zegen van het Evangelium in gesontheyt tot U.Eerw. wil overbrengen, gelijk wij ook U.Eerw. bij dese gelegentheyt berigten dat onsen Eerw. en zeer geliefde medebroeder Jacobus Rennet met desselfs familie, behouden tot ons overgekomen, met liefde ontfangen en met veel toege-

741 Verslagen visitatierapporten Ambon 1717 niet aangetroffen.

742 Kleindochter van G.E. Rumphius, dochter van diens zoon Paulus Augustus Rumphius, huwde in 1711 met Bartholomeus Leydecker, jongste zoon van Hendrik Leydecker.

743 ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 376-379.

negentheyt en segenwensch over zijn persoon, familie en hoogweerdige bedieninghe in onse vergaderingh sessie is aengewesen. Wij hoopen hierdoor in staet te zullen zijn om het werk des Heeren aen dese stantplaets geluckig te doen voortgaen. 't Behage den algenoegsame God zijn Eerw. en ons alle daertoe genadelijk kragt en sterkte te geven.

Hiermede eyndigende, – – – den kerkenraed van Amboina, uyt aller last en naem, E.C. Ninaber syn. h.m. praeses, A. van der Win, h.a. epistolarum scriba, L. van Renesse.

Amboina Victoria den 13en may anno 1718.

330. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 september 1718.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 627-630.

Eerwaerde, godzalige – – –

Onse laeste aan U.Eerw. vergadering[744] hebben wij afgesonden in handen van onsen gelievde en zeer gewenste medebroeder Arnoldus Brants, gerigt ten geleyde van zijn Eerw. welke den 16 may passato met het schip Samson van deze rhede vertrokken, wij van herten hoopen dat behouden en gesont tot Batavia zal zijn aangekomen, waervan nog de goede tijdinge zullen tegemoet zien.

Bij deze gelegentheid agten wij ons wederom verpligt deze, ter beantwoording van U.Eerw. ontfangene missive van dato den 27 december des afgewekene jaars,[745] tot U.Eerw. vergaderingh te laten afgaen.

Dat U.Eerw. door onse bevorens gesondene en ontfangene missive eenige blijdschap hadden kunnen scheppen wegens onse gesondtheid, eensgesintheid, en ijver om het Woord Gods in alle kragt niet alleen te kunnen maer ook te willen werken in deze onse toevertrouwde gemeynte, hebben wij met aengenaemheyd van onse herten ontwaard. Wij zeggen U.Eerw. nedrig dank voor de vreugde, en het deel dat U.Eerw. daarin hebben gelieven te nemen. Wij kunnen als nog (tot roem van Jehova's oneyndige goedheyd) onser aller uyterlijken welstand getuygen, dat de geest der vrede en lievde onder ons woont, en dat wij niet nalaten met alle neerstigheid, ijver en trouwe te arbeyden in den dienst des Heere, met vierige en ernstige gebeden tot God dat zijn woord dat uyt zijn mond uytgaat niet ledig tot hem wederkeere, maer doen 'tgeen hem behaegt, en voorspoedig zij, waartoe hij het uytzend.[746]

Wij bedanken U.Eerw. voor de gedane communicatie van den staad der kerken, zoo in Indiën als die welke U.Eerw. herdelijke opsigt is toevertrouwt. Wij verheugde ons in den geest dat den dienst des heyligen Evangeliums (door U.Eerw. met ijver en getrouwigheid verrigt) nog gezegent wierd, en dat God schijnsel gaf over U.Eerw. heylige bedieningen.

(*De brief herhaalt de ontvangen berichten inzake mutaties in het Bataviaas predikantencorps*.)

De dienstknegten des Heere welke zich aen deze standplaets bevlijtigen om den weg der zaligheid aen vele te verkondigen en beminnelijk voor te stellen, zijn (gelijk U.Eerw. bewust is) de Eerw. Heeren Carolus Georgius Serruus, welke den gehelen dienst met veel getrouwigheid in de Malaytse taale waerneemt, en Engelbertus Cornelis Ninaber, Jacobus Rennet en de scriba deses, die het werk des Heere verrigten in de Nederduytse gemeynte.

---

744 Doc. 329.
745 ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 376-379.
746 Jesaja 55:11.

Wat aangaat de school- en kerkvisitens,[747] die zijn dit jaar gedaan op Boanoa en Manipa in de maend october des afgewekene jaers door den scriba dezes. En op Piroe Tanoune, Kabobbe, Oma en desselfs onderhoorige door den Eerw. Brants in de volgende maendt november. Op Honimoa, Nusalaut en 't onderhoorige op Ceram in dezelve maend november voornoemt door den Eerw. Ninaber, die ook hetzelve op de kust Hitoe verrigt heeft in de maendt maert dezes jaars. Door den Eerw. Serruus op het gebergte Leytimor in de maand maart voornoemt, als wanneer het getal der Inlantsche christenen bevonden is:

ledematen	1284
gemene christenen	17049
kinderen in 't school	4580
dito buyten	7525
gedoopte	674
somma	31112

Hiernevens gaat ingesloten een ducaat, zijnde een beloningh voor den uytschrijver van de acta synodalia Zuydt-Hollandie van den jare 1716, met welke jaerlijks over te senden wij U.Eerw. vriendelijk verzoeken te willen continueren. U.Eerw. verzoek om dezelve jaerlijks, hier uytgeschreven zijnde, naar Banda over te zenden, hebben wij niet kunnen voldoen vermits wij op onse missive nevens de acta synodalia in den jaare 1716 toegesonden, niet eerder als in de maendt maart jongstleden antwoord hebben gekregen, in welke die Eerw. Heeren en medebroederen haar weygerachtig toonde om ons de verschotene penningen te restitueren, met deze woorden:

> dat de kerkenraad van Banda niet gewoon is voor 't uytschrijven van acta synodalia iets te betalen, uyt kragte van 't aanschrijven der Eerw. kerkenraad van Batavia, aan U.Eerw voor eenige jaaren voorwaerts gedaan, behelsende dat haar Eerw. van Batavia gaarn zaagen dat die acta in Banda door U.Eerw. sonder kosten gecopieert zijnde, haar franco toegesonden werden, dog niet voor onse rekening, gelijk wel een gewoonte was geweest voor deze. Wij kunnen deswegen U.Eerw. geen beter raad toedienen, om aan haar uytgeschotene penningen te geraken, als haar actie tegens den Eerw. kerkenraad op Batavia in te stellen.

Waarom wij nog voorleden, nog dit jaar, de acta synodalia haar hebben toegesonden, en zullen daarmede vertoeven totdat de restitutie van de verschotene penningen zal zijn geschiet.

U.Eerw. werden versogt om de kerkelijke attestatie van eenen Jan de Jong, soldaet alhier in dienst van de E. Compagnie, ons over te zenden, alzo ons gezegt heeft in den jare 1714 tot lidmaedt op Batavia aangenomen te zijn, ontrent Paeschtijd.

Hiermede eyndigende, – – – de kerkenraad van Amboina, uyt aller last en naam E.C. Ninaber syn. h.t. praeses, A. van der Win h.a. epistolarum scriba.

Amboina aen 't Casteel Victoria den 15^{en} september 1718.

331. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 31 augustus 1719.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 633-635.

Eerwaerde, godsalige – – –

[747] Verslagen niet aangetroffen.

Volgens gewoonte het beantwoorden der kerkelijke brieven door ons met de laeste versendinge geschiedende, so dient dese om U.Eerw. te berigten als dat U.Eerw. geagte en seer aengename missive van den 12 january deses jaers,[748] met de komst der schepen ontvangen sijnde, op den 9 maert daeraen met veel vergenoeginge in onse vergaderinge gelesen is. Wij verblijden ons over de behoude aenkomst van onsen weleer hier so waerden amptgenoot d'Eerw. Brants.

De heuse vermaninge aengaende den inlandse dienst en Maleytse tael nemen wij met een broederlijke genegentheyt aen, wetende dat hetselve uit een opregte ijver tot Gods kerke voortkomt, hetselve soo veel te kragtiger sijnde vermits het door taelkundige werd voorgesteld. Denkt niet, broeders, dat wij van getrouwigheyt en liefde tot bekeringe der afgedwaelde of onderwijsinge der onwetende berooft sijn. Gelooft ook vrij dat, so ymand van de predikanten de Nederlantse dienst waernemende in staet was geweest de Maleytse tael te prediken, het al geschied sou sijn. Immers tot het aenleren der taelen werden, behalven liefde tot deselve en onvermoeyde oefeninge, jaren en tijd beyde daertoe bequaem vereyst. Bijsonder in een tael als dese, daer so menigerleij redeneringe over geschied, diende men wel eerst een kleyn concept so van de nuttigheyd als de tael selfs te hebben, hetwelk daer sijnde, vind men in bequame jaren de hand aen de ploeg slaende, de saek seer ligt, dog bijaldien men dan nog verder sou gaen, om ook d'Ambonese landtael te leren (waerop mede schijnt gedoelt te worden), sou men om verscheyde redenen de moed aen ymand doen ontsinken. Maer wij sullen ons hier niet verder over inlaten, alleenlijk om te tonen dat er nog een vonksken ten minsten van heylig vuyr in ons huysvest, seggende dat d'scriba deser, sig hebbende beginnen te oefenen in de Maleytse tael, van voornemen is deselve in vervolg van tijd meer en meer aen te leren, sullende so ras hem doenlijk is daervan preuven geven, dat nog wel, met Godes zegen en medewerkende Geest, van dit jaer soude kunnen geschieden.

Voor de toegesondene acta synodalia, sijnde drie in getal, genegentlijk dank gesegt en continuatie versogt hebbende, so bekomen U.Eerw. drie ducaten. U.Eerw. kunnen ook versekert sijn dat het al lang een vast besluyt bij ons geweest is van gene acta synodalia aen de passieuse[749] Bandase kerkenraed over te senden, hetwelk wij ook verwagten en versoeken van U.Eerw., immers niet voor en aleer deselve ons honorabele en profitabele satisfactie gegeven sal hebben.

Op de missive van 't Eerw. classis van Amsterdam met de bijgevolgde poincten hebben wij (na U.Eerw. voor de oversendinge bedankt te hebben) volgen den inhoud onser hier ingeslotene letteren[750] geandwoord, hopende dat 'tselfde met U.Eerw. sentiment sal overeenstemmen.

Wij sijn U.Eerw. ten hoogsten verpligt voor de notificatie der thans in dienst sijnde, gestorvene en aengelande leraers van geheel India, sullende hetselve jaerlijks tegemoet sien, alsmede voor de bekentmakinge van sijn afgestorvene HoogEdelheyts dood,[751] en successie van de Hoogedele Heer H. Swaerdecroon. Wij bidden met U.Eerw. dat het den Coning aller coningen behagen mag desselfs hoogwigtige en heerlijke regeringe te becronen met voorspoed, zegen en alle dierbare genadegaven, tot welwesen van de E Compagnie, blijdschap der ingesetene, troost der bedrukte en dienst van politie en kerk.

De saligmakende genadeleer word nog op deselfde wijse, gelijke eendragt en door deselfde leraers den stervelingen alhier voorgestelt so als door ons voorleden jaer berigt en aen U.Eerw. bewust is, sijnde volgens dese schets de kerk- en schoolvisitens t'zedert onse laeste waergenomen.[752]

---

[748] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 424-433.
[749] Aan zijn hartstochten toegevende.
[750] Zie hierna, doc. 332 en 333
[751] Gouverneur-Generaal Christoffel van Swol, overleden 1718.
[752] Visitatierapporten 1718 niet aangetroffen.

Door den scriba deser over Bonoa, Manipa, Bouro en Cerams cust in october 1718 en in april laestleden door denselven over Haroeko.

Honimoa, Nucellaut en 't onderhorige op Ceram is bedient door den Eerw. Van der Win in december anno passato.

Leytimors gebergte is in april deses jaers gevisiteert door d'Eerw. Seruus, hebbende d'Eerw. Rennet in deselfde maend de visitatie gedaen op de cust Hitoe.

Bij retourneringe is het getal der christenen bevonden dusdanig:

ledematen	1277
gemeene christenen	17325
kinderen in school	4716
dito buiten	7624
nieuw gedoopte	1011
somma	31953

Vermits, so wij geloven, de kerkelijke attestatie voor enen Jan de Jong, na sijn seggen in 1714 op Batavia lidmaet geworden, door haestig vertrek vergeten is om ons toe te senden, als waerom in onse vorige letteren versogt was, so sullen wij deselve nu verwagten.

Dus sullen wij desen, naer U.Eerw. Gode en de Woorde sijner genade aenbevolen en Jesus overdierbare heylgaven toegewenst te hebben, afbreken. – – – De Ambonse kerkenraed, en uit aller naem en last C.G. Serruus syn. p.t. praeses, E.C. Ninaber syn. et epist. scriba, L. van Renesse ouderling.

Actum in onse kerkelijke vergadering in Amboina den 31 augusti 1719.

332. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 31 augustus 1719.

SAA, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 208-209.

Eerwaerde, godsalige, hooggeleerde heren en veelgeagte broederen.

Den 9 maert laestleden had dese vergaderinge d'eer om met veel blijdschap en vergenoeginge aen te horen het lesen van U.Eerwaerdens veelgeagte missive dato den 14 december 1717,[753] verselt met een bijlage in sig begrijpende 16 ter nedergestelde poincten om door dese vergadering beantwoord te werden.

Inderdaet, wij verheugden ons, merkende U.Eerw. onvermoeyden arbeyt en ijver in 't aendringen van de bewuste saek, namentlijk het drucken van een Malaytse versie,[754] een werk so heylsaem en nuttig voor het Christendom in dese gewesten, werdende hetselve reykhalsende tegemoet gesien. De salige en alleen magtige Here doe het een gewenst eynde nemen, hij neyge daertoe de herten als waterbeeken, opdat een ygelijk in Gods woord tot ziels saligheyt mag onderwesen werden. Jehovah rekene de heydenen dog eens in 't opschrijven der volkeren, opdat men op der aerde sijnen weg en onder alle heydenen sijn heyl kenne.[755]

Wij sullen U.Eerwaerdigheden onse consideratiën en beantwoordinge op de voorgestelde poincten in het hierneffensgaende opstel[756] mededelen, hopende beknoptelijk U.Eerw. begeertens voldaen te hebben.

Om U.Eerw. weder den staet der kerke in dese plaets te berigten, so dient dat den gehele Maleytse dienst rust op de schouderen van d'Eerw. Seruus, met seer veel getrouwigheyt en ijver arbeydende in die tael alleen 't Evangelium als een kragt Gods tot saligheyt verkon-

[753] SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 62.
[754] Van de bijbel.
[755] Psalm 87:6 en 67:3.
[756] Hierna, doc. 333.

digende. Dog den scriba deser heeft onse vergaderinge bekent gemaekt dat van voornemen is, wijl deselve sigh enigsins in 't Maleyts geëvertueert heeft, om nog van dit jaer, onder Godes zegen, preuven in die tael te geven en de Maleytse dienst aen te vaerden. De Here versterke hem door sijn Geest en genade.

Godes woord werd in 't Nederduyts door d'Eerwaerde heren Adolph van der Win, Jacobus Renet (in 't jaer 1718 van Batavia in plaets van d'Eerw. A. Brants, derwaers vertrocken, tot ons overgekomen) en den scriba deser met alle mogelijke vlijd en naerstigheyt op de consciëntie der menschen aengedrongen en toegepast.

De jaerlijkse visitens sijn dusdanig geschied: door den scriba in october 1718 over d'eylanden Manipa, Bouro, Boanoa en Cerams cust, alsmede door denselven in de maend april laestleden over 't eyland Haroeko. d'Eerw. van der Win heeft se waergenomen in de maend december anno passato over d'eylanden Honimoa, Nucellaut en t'onderhorige op Ceram. Het gebergte Leytimor is besogt in de maend april deses jaers door d'Eerw. Seruus. Gelijk mede in deselfde maend de visite op de Cust Hitoe is afgedaen door den Eerw. Renet.[757] Waerna de toestand van 't Christendom aldus bevonden is:

ledematen	1277
gemeene christenen	17325
kinderen in 't school	4716
dito buyten	7624
nieuw gedoopte	1011
somma	31953

De God aller genade volmake, bevestige en versterke U.Eerw. in 't werk des Heren. – – – De kerkenraed van Ambon, en uit aller naem en last C.G. Serruus Amb. eccles. syn. p.t. praeses, E.C. Ninaber syn. et epist. scriba,[758] L. van Renesse ouderling.

In onse kerkelijke vergadering tot Amboina aen 't Casteel Victoria den 31 augusti 1719.

P.S. Voor enen Jan Bremer,[759] bij d'Eerw. Heer Sibersma[760] (volgens voorgeven) tot lidmaet aengenomen, werd kerkelijke atestatie versogt, of d'attestatie bij sijn Eerw. in 't jaer 1716 gelaten.

333. Antwoord van de kerkenraad van Ambon op enkele vragen van de classis Amsterdam aangaande de Maleise bijbelvertaling. Ambon, 31 augustus 1719.
SAA, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 210-213.

Antwoort op de poincten aengaende de Maleytse versie van D. Leydecker sal. door 't Eerwaerde classis van Amsterdam aen den Ambonesen kerkenraed voorgestelt[761]

Articul I en II, behelsende dat de versie van D. Leydecker saliger op Batavia aen de Maleytse predikanten mag overgegeven werden en deselve alsdan een berigt daerontrent opstellen, vervallen ten onsen opsigte van selfs, vermits die versie alleen op Batavia is berustende en wij om die reden geen visie daervan hebben kunnen.

Aengaende artic. III en IV, of de bijbel, en hoe ver deselve is overgeset, en so er yets deficieerde, of ymand in staet is om 'tselve te voltojen, kunnen wij berigten dat de gehele bijbel van Genesis af tot Ephes. 6:6 in 't Maleyts overgeset is van d'Eerwaerde Leydecker

757 Rapporten niet aangetroffen.
758 Scriba van de vergadering en voor de brieven.
759 VOC Opvarenden vermeldt een Jan Bremer, scheepskorporaal, uitgegaan 1716, overleden 1725.
760 Hero Sibersma, 1644-1728, predikant, 1683-1729 te Amsterdam.
761 Zie de aanhef van het hiervoorgaande document.

saliger, sijnde het vervolgens ten eynde gebragt door d'Eerw. Petrus van der Vorm, thans nog predikant in de Maleytse tael op Batavia.

Artic. V luyd dusdanig: met wat soort van letter die geschreven is, met de Latijnse of Arabische. Hoewel wij die versie noyt onder ons gehad hebben, bennen wij egter versekert dat deselve in d'Arabische geschreven is, want sulks is ook de gewoonte onder de Maleyers.

Art. VI, in wat soort van Maleyts. Wij behoeven niet indagtig te maken dat er inderdaet in sig selfs aengemerkt geen hoge of lage Maleytse tael te vinden is, sijnde sulks genoegsaem, so in de missive van d'Eerw. Petrus van der Vorm aen 't Eerwaerde classis van Hoorn[762] als bij andere gelegentheden, aengetoont, so dat er geen Maleyts in soort kan plaets hebben. Niets immers kan eygentlijk de naem van Maleyts dragen als hetgene in de boeken van dat volk gevonden word, of dat volgens d'aerd der tael met haer regels overeenstemt. Dieshalven een versie welke sodanig is moet sekerlijk de beste en suyverste sijn. Dat nu alle hetselve sonneklaer in de versie van Leydecker te sien is, sal niemand, bijaldien hij maer weynige progressen in die tael gedaen heeft, kunnen met reden tegenspreken, ten ware men ook den tael de naem van Maleyds wilde geven die met allerley Portugeesche, Duytsche en andere woorden niet alleen t'samengelapt is, maer ook bijkans nog maet nog onderscheyt gebruykt in regels, tijden, selfstandige of bijwoorden. Immers wij menen dat alle de in 't sogenaemde laeg Maleyts gedrukte schriften voor een taelkundige vrij onverstaenbaerder en duysterder sijn als die welke na d'eygenschap der tael werden opgestelt, gelijk sulks in de genoemde versie plaets heeft.

Het is waer dat wij noyt inspectie van deselve gehad hebben, egter oordelen wij niet soseer uit d'alom bekende taelkundigheyt van sijn Eerw. saliger, als wel uit enige stucken of delen van de versie onder particulieren en in de kerkekas met d'Arabise en Latijnsche letter alhier berustende. Alleen hiermede geensins willende verdedigen sodanige Arabische woorden (die in deselve hier en daer mogten voorkomen) welke seer vreemd en selden in d'Maleitse schriften te vinden sijn, bijsonder wanneer de saken door ware Maleydse woorden in deselfde kragt en betekenis kunnen uitgedrukt werden, welke swarigheyt egter ter sijner tijd kan weggenomen werden door de revisores.

Volgens artic. VII is de vraeg, of die so geschreven is dat zij, indien 't goedgevonden wierde, soude kunnen gedrukt werden.

Het drucken van die versie, als seer heylsaem voor 't Christendom in dese en andere gewesten, is buyten tegenspraek ten hoogsten nodig. Maer of dat geschieden kan so als die geschreven is, sal men vooraf moeten onderscheyden, en dan bepalen, want bijaldien hetselve reflecteert op de letter van die versie sal 't drucken kunnen geschieden of in d'Arabische of in de Latijnsche, waervan artic. 10 en 11 sal gesproken worden dog bijaldien het reflecteert op het Maleyts selfs, soals die versie door Leydecker saliger is opgestelt, antwoorden wij dat het drucken alsdan sijn voortgang sal kunnen hebben, vermits, so veel ons bewust is, die versie in kragtige woorden en goed Maleyts sig uitdrukt, latende het aen de revisores over om het gebreklijke (so er yets sig opdede) na d'aerd der tael te veranderen en verbeteren.

In Artic. VIII en IX word specifice geëyst een specimen van de genoemde versie. Het doet ons leet dat wij sulks niet kunnen oversenden, vermits, als artic. 6 getoont werd, wij maer enige weynige boeken van 't O. en N.T. van die versie magtig sijn, so dat het niet aen de wil maer aen de magt ontbreekt.

Artic. X en XI behelsen te berigten of d'oversettinge van Leydecker saliger of met d'Arabische of met de Latijnse letter overal in India en overal in de Moluccos soude kunnen gelesen en verstaen worden.

---

[762] Niet aangetroffen.

Het is niet nodig consideratiën te maken over de woorden 'overal in India en de Moluccos', hoe deselve moeten gebruykt werden, kunnende wel begrijpen dat geensins de mening is daerdoor alle geconquesteerde landen der E. Compagnie, of daer deselve coophandel drijft, of specifice d'eygentlijke Moluccos te verstaen, maer wel sodanige plaetsen alwaer 't Christendom en dat bijsonder in de Maleytse tael kan voortgeset worden, en thans geschied, als bijvoorbeelt Sumatra, Java, Macasser, Banda, Ambon, Ternate etc. Welke meeste volkeren de tael, te weten het Maleyds, maer aengeleerd hebbende, de versie van D. Leydecker, so deselve (gelijk se nu is) in d'Arabische letter bleef, niet souden kunnen lesen, maer vermits deselve hare eygene letters doorgaens tot haer moedertael hebben, sijn wel gewoon alsdan het Maleyds in haer letter uit te drucken en te schrijven, en diesvolgende so te lesen, hoewel ook wel onder haer, bijsonderlijk daer het Maleyds de land- of moedertael is, sommige gevonden worden die d'Arabische letter souden kunnen lesen, gelijk de moren (geen liefhebbers van gedrukte boeken) alleen die letter in hare scholen laten leren, lesen en schrijven, sijnde uit dien hoofde de mahumedanen geen andere als die gewoon, dog hare scholen sijn selden (altoos niet hier) met vele leerlingen vervult.

Edog, wijl de gemelde letter met regt seer swaer en moeielijk geoordeelt wierde, so is bijsonder onder de christenen (om op artic. XI te antwoorden) de Latijnse in gebruyk gekomen, werdende daerom niet alleen hier maer ook op Batavia etc. de boeken met een Arabische letter geschreven doorgaens en seer dikwijls in een Latijnse overgebragt, welke ook in de scholen overal in 't Maleyts Christendom door onderwijsingen en boeken werd aengeleert. En inderdaet, de Latijnse letter is bequaem tot voortplantinge van 't Christendom, wijl deselve veel facilder en spoediger als d'Arabise kan geleert werden, ook alrede onder 't gantsche Christendom gebruyklijk is, welker ijver, door de minste moeyte verflaeuende, so doende niet verwackeren soude, als men namentlijk de Arabise letter wilde invoeren. Wij bekennen en weten wel dat hier in Amboina inlandse christenen gevonden worden letterkundigh in 't Arabisch, dog dat getal is niet groot, deselve niet aenlerende voor en aleer de Latijnse letter en Maleytsche tael wel verstaen kunnen.

Vragende nu of het Maleyts van D. Leydecker, in sodanige Latijnse letter geschreven, overal en ook in de Moluccos soude kunnen verstaen werden, so antwoorden wij eerst van Neen. Dog de woorden 'overal in de Moluccos' restringerende tot de plaetsen daer het Maleyts in gebruyk is (als boven geseyt), sullen wij bijsonderlijk aengaende dese gewesten seggen dat d'onwetendtheyt in die tael nog op sommige negorijen of dorpen seer groot is, wijl een aengeboorne woestheyt en ijverloosheyt in dese natie hier en daer huysvest, sodat er selfs gevonden worden welke in 't geheel geen Maleyts verstaen. Egter sijn er hier seer vele die de versie van Leydecker kunnen verstaen, bijsonder so deselve in de Latijnse letter opgestelt en nagesien was. Immers, het ware te wenschen dat sodanige oversettinge in 't ligt gebragt wierde, en door de drukpers algemeen gemaekt, sullende sodoende door dese en andere middelen niet alleen d'inlander tot ijver aengeset, maer gelegentheyt aen leraers, schoolmeesters en andere gegeven werden om eens op een vaste voet het Evangelium voort te setten in verwagtinge van Godes medewerkende Geest. 't Is seker dat het Christendom sugt na Gods heylig woord, om, gelijk men alrede daerop uit is, hetselve in een suyvere tael te verkondigen, daerin door ondersoeken selfs versterkt te worden, het hart sijnde (gelijk wel inlanders aen ons klagen) dat d'erfgenamen van een testament het niet gebeuren mag hetselve in te sien en sig te verheugen, moetende de bijgebragte texten alleen op het gehoor aennemen.

Op art. XII, of er bequame personen te Batavia souden te vinden sijn welke lust souden hebben de letter te translateren, om tot de drukpers te vervaerdigen, sal de saek van selfs spreken dat, so ergens revisores bennen, deselve in Indiën te vinden sullen sijn, waeraen het onses oordeels ook niet manqueren sal, welke ook alsdan lust genoeg hebben sullen om tot welstand van Gods kerke so een treflijke saek te vervaerdigen.

Artic. XIII en XIV werd gevraegt waer het drucken op de gevoeglijkste wijse soude kunnen geschieden. Wij menen op Batavia, wij hier oordelen dat de revisores in Indiën te vinden sijn, het verder afhangende van de HoogEd. Heren Bewinthebbers.

Of nu, volgens 't XV artic., een Maleytse vocabularium of grammatica door dese of gene opgestelt is, so kunnen wij berigten dat voornamentlijk in gebruyk sijn, en nodig, het vocabularium van Jacobus Golius aengaende het Arabisch,[763] gelijk daertoe ook dienstig sijn enige geschrevene van Leydecker[764] en andere, bekent onder particulieren, en aengaende de Latijnse letter, het woordeboek van Fr. Guynier, in 1708 op Batavia herdrukt etc. Vervolgens so gebruykt men de gedrukte grammatica van D. Joh. Roman[765] en Th. Erpenius,[766] alsmede de geschrevene van Herp. de Jager,[767] moetende eygen oefeninge en ondersoekinge de beste leermeestresse sijn.

De laeste of XVI artic. is buiten ons, als rakende de predikanten onder wien de versie van Leydecker berustende is, vermits wij deselve niet hebben.

Aldus hopen wij voldaen en genoegen gegeven te hebben in de voornoemde articulen te beantwoorden.

Uit last des kerkenraeds, C.G. Serruus Amboniorum ecclesiastes, syn. p.t. praeses, E.C. Ninaber syn. et epist. scriba.

In onse kerkelijke vergaderinge, tot Amboina aen 't Casteel Victoria den 31 augusti 1719.

334. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 september 1720.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 637-640.

Eerwaarde, godsaalige – – –

Den seer aangenamen en seer beleevden brief van U.Eerw. kerkenraad gedachteekent den 15 januari deses[768] is ons benevens desselfs bijlage, een copy der acta synodi Noord-Hoolandiën binnen Amsterdam gehouden, te sijner tijd met d'aankomst der schepen behandigt en den 4^{en} maart in onsen kerkenraad voorgelesen.

Wij voelden ons verpligt tot hartgrondige danckbaarheyt, niet alleen wegens 't oversenden des gemelde copie acta synodi, voor welcke wij weder een ducaat voor den uytschrijver oversenden, maar oock, soo wegens 't oversenden van onse kerkelijke brief aan Amsterdams classis,[769] der geëyschte kerkelijke attestatie,[770] als voor de communicatie van den staat der Indische kerken aangaande haare leraaren, in 'twelck te doen wij U.Eerw.

---

763 Jacobus Golius (1596-1667), opvolger van Erpenius in Leiden, publiceerde o.m. een Arabisch woordenboek en een Arabische grammatica.

764 Zie aantekening bij doc. 290.

765 Joh. Roman, *Kort Bericht van de Maleysche Letter-konst*, Amsterdam 1655 (Landwehr 754, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 14). Joh. Roman, *Grondt ofte Kort Bericht van de Maleische Tale [...]*, Amsterdam 1674 (vermeerderde editie, Landwehr 755). Ook verscheen een Latijnse versie: *Grammatica Malaica, tradens praecepta brevia idiomatis linguae in India Orientali celeberrimae [...]*, Weimar 1688 (niet in Landwehr).

766 Een Maleise grammatica van Erpenius (zie hiervoor, aantekening bij doc. 285) is niet bekend. In de volledige titel van Roman's grammatica wordt hij niet genoemd.

767 Herbert de Jager, theoloog en oriëntalist, 1663-plm. 1700 in dienst van de VOC (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 213-214).

768 Niet aangetroffen.

769 Hiervoor, doc. 332 en 333.

770 Zie het slot van doc. 331.

vriendelijk versoeken te continueren, belovende van onse kant ontrent het communiceren van den staat der kerken alhier oock niet nalaatig te sullen sijn.

't Bedroefde ons uyt U.Eerw. letteren te verstaan de dood van soo veel wackere mannen die soo te Batavia als elders door een vercregen schat van geleertheyd der goddelijke vertroostingen de gemeente Christi den tijt haarer bediening hebben gestigt en opgebouwt. Maar 't welck ons eenigsins in U.Eerw. verlies vertroostede was de vervulling dier vacante plaatsen door andere wackere mannen, en in 't bijsonder d'aanstelling van onse gelievde medebroeder en gewesen mede-aarbeyder in den oegst des Heren alhier, d'Eerw. Arnoldus Brants, tot permanent predikant in de Maleyse taal te Batavia. Wij twijffelen niet of 'tselve sal tot veel vrucht en stichting dier gemeente gedijen.

Wat ons aangaat, en de ons aanbevoolene kudde Christi in de daalen en op d'heuvelen der bergen deser provincie verspreyd, word deselve met veel trouwheyd, vlijd en eendracht versorgt in d'Hollandse taal door d'Eerw. Heren Adolphus van der Win en Jacobus Rennet, die t'sedert eenige maanden de predikdienst wegens siekte niet heeft kunnen waarnemen, en in de Maleyse taal door de scriba deses en d'Eerw. E.C. Ninaber t'sedert d'8ste october voorleden, wanneer met veel lof sijn proefpredikatie in die taal dede.

De visiten der kerken en schoolen deser provincie[771] sijn op Boeroe, Manipa, Boanoa en de cust van Ceram in de maand october, en op 't eyland Oma in de maand november door de schrijver deses gedaan. Op d'eylanden Honimoa, Noessalauwt en desselfs district op Cerams binnecust in de maanden october en december door d'Eerw. Ninaber. Op het gebergte en hier aan 't hoofdcomptoir in de maand maart door d'Eerw. Rennet, en eyndelijk door d'Eerw. van der Win op d'overcust Hitoe in de maand van april, waarna het getal en toestand der inlandse christenen bevonden is soodaanig:

ledemaaten	1279
gemeene christenen	15812
kinderen in 't school	4699
dito buyten 't school	8648
nieuw gedoopte	845
t'saamen	31283

Welckers getal voordesen grooter geweest is, sijnde door verscheyden groote stervtens soo vermindert. Evenwel soud het groot genoeg sijn indien maar haare neerstigheyd tot kunde der saaligmaakende lere soo groot waare, en ons stoffe gave om, gelijk over het getal, soo ook over haare neerstigheyd en wetenschap te roemen. Niet, broeders, dat het ontbreekt aan neerstigheyd van haare leraaren en schoolmeesters, die niet op en houden van tijdig en ontijdig haar te leren en te vermaanen. Maar, gelijk het genoegh bekend is, aan haare ingeboorene luyheyd in 't beneerstigen soo van tijdelijk als eeuwig welwesen, sijnde sij gewend haare kinderen selden t'school te stieren en sij selfs in de kerk te komen, tensij de predikant in de negorie is om de visite te doen, 'twelck door soo een cleen getal als wij tegenwoordigh sijn nauwlijkx eens in het jaar op de soo wijd verspreyde plaatsen geschieden kan. Derhalven waar 't te wenschen dat het getal der leraaren alhier (als het voordesen was) tot op ses wackere mannen, jong van jaaren, ende die sig in staat vonden de Malayse taal aan te leren, tot groote stigtinge, niet alleen der Hollandse maar oock der inlandse gemeenten, vermeerdert wierde, opdat de eylanden, daar voordesen tot groote stichting van den inlander predikanten geplaatst waaren, weder van deselve souden kunnen werden versien, niet twijffelende of 'tselve soude (soo sij ons van tijt tot tijt aanseggen en 'tselve reykhalsende tegemoet sien) niet alleen tot opwecking maar oock tot grooten nutte des inlands christendom geschieden.

[771] Rapporten niet aangetroffen.

Dit is oock de rede waarom wij per extract d'Agtb. regering alhier hebben versocht dit ons billick versoek d'Hoge Regering te Batavia gunstig voor te dragen, en dat naar dese provincie drie wackere leraaren mogen werden gesonden, temeer daar d'Eerw. Jacobus Rennet, wanhopende alhier sijn gesondheyd te verkrijgen, gerequesteert heeft naar Batavia op te mogen gaan, in vertrouwen daar deselve te ontmoeten.

Eerw. broederen en veelgeachte mede-aarbeyders in den grooten wijngaard onses Heren, indien wij ons mogen verseekeren van 't goede aandeel dat U.Eerw. nemen in den welstand der wijd verspreyde gemeentens Christi alhier, wij bidden en smeeken U.Eerw. dit ons versoek door gunstige voorspraake bij haare HoogEdelheden te secunderen, temeer dewijl soo een aansienelijk getal van leraaren uyt 't vaderland verwacht word, en den oegst hier wel groot, maar d'aarbeyders weynig sijn.

Wij versoeken van U.Eerw. oock ons 't vervolg der psalmen in Malaysen rijm door d'Eerw. Petrus van der Vorm overgeset, over te senden, hebbende onder ons niet meer dan 106 derselve, en soo deselve tot 't eynde noch niet sijn overgeset, dan sijn Eerw. uit onsen naam te versoeken in soo een nuttig werk soo veel als doenlijk is voor te vaaren.

't Welk van U.Eerw. verwachtende, en alles wat U.Eerw. aangaat Gode en den woorde sijner genade aanbevoolen hebbende, – – – de kerkenraad in Amboina, en uyt aller naam en last E.C. Ninaber syn. h.m. praeses, C.G. Serruus epist. scriba, J.H. Kleyn.[772]

Amboina aan 't Casteel Victoria den 19^{en} september 1720.

335. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1721.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 641-647.

(*Dit document is zwaar beschadigd en kan niet meer worden gelezen.)*

336. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 11 mei 1722.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 649-650.

Eerwaarde, god-zaalige – – –

U.Eerw. veelge-eerde letteren van den 19^{en} january deeses jaars[773] met de bijlaagen van de Zuyt- en Noort-Hollantsche acta synodi tot Dordrecht en Enchuysen anno 1720 gehouden, zijn ons door onsen Eerw. medebroeder Paulus Taats ter behoorlijker tijt wel geworden.

Uyt deselve verstonden wij onder anderen dat onsen geliefden meedebroeder Adolph van der Win volgens resolutie van haar HoogEd. op Batavia ter employ aldaar in der tijt verwagt, en in desselfs plaats ons toegesonden wiert de Eerw. Paulus Taats, om nevens ons in den wijngaart Gods alhier getrouwelijk te arbeyden. Sulkx is ook uyt het aan ons toegesonden extract van de polyticque vergaadering alhier (volgens de missive van haar HoogEd. aan deselve, de 31^{en} january deeses jaars op Batavia gedateert en toegesonden)[774] ons klaarlijk gebleeken.

En dewijl hij die de tijden te vooren verordineert, en de plaatsen van onse wooningen bij hem bepaalt heeft, na sijn goddelijk en alleen aanbiddelijk welbehaagen sijn Eerw. van hier

[772] In 1733 is een Jan Kleyn fiscaal te Ambon.
[773] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 542-546.
[774] HR aan PR Ambon d.d. 31 jan. 1722 in NA, VOC 974, fol. 903-912. Extract niet aangetroffen; de resoluties van de PR Ambon over deze jaren zijn niet bewaard gebleven.

in een anderen wijngaart begeert uyt te senden, en van ons tot U.Eerw. te doen overgaan, soo hebben wij niet willen onderlaaten door onsen gemelden meedebroeder deese wijnige U.Eerw. te laate toekoomen, met dit hertelijk versoek nogtans dat sijn Eerw. met geen minder liefde en toegeneegentheit (gelijk hij den tijt sijns verblijfs onder ons verkeert en van ons behandelt is geworden), ook alsoo bij sijn aankomst, die gelukkig en voorspoedig sijn mag, van U.Eerw. ontfangen en alle broederlijke liefde-blijken in vervolg van tijt mag beweese worden.

Gelijk wij bij deese U.Eerw. bekent maaken dat onsen veel geliefden meedebroeder Paulus Taats, die in goede gesontheit tot ons behouden overgekoome zijnde, op dusdaanige wijse ook van ons in onse vergaadering is ontfangen, en naar toewensing van Gods heilrijken zeegen en genaade soo over sijn persoon als sijn hoog-weerdige en heilige bedieninge, sijn behoorlijken sitplaats is aangeweesen.

God verleene uyt sijn vrije en loutere genaade aan beiden, soo aan die tot U.Eerw. sal overgaan als aan die reets bij en onder ons is, dat sij den reuk van Christi kennisse, ieder aan sijn stantplaats, moogen verspreiden en openbaar maaken, tot grootmaaking en verheerlijking van Gods naam en uitbreiding van sijn coninkrijk, om soo haar selfs als anderen, die haar hooren, te behouden.

U.Eerw. seer ge-eerde letteren sullen wij voor het tegenwoordige in 't breede niet beantwoorden, maar daarbij supersedeeren,[775] volgens ouder gewoonte, tot de laaste besending in september, als wanneer wij dan U.Eerw. omstandiger sulle kunne berigten de regte geschaapentheit van schoolen en kerken in deese provintie, meteenen dan daarbij indagtig sijn het gewoone salaris voor den uytscrijver der synodaale actens.

Wij besluyten – – –. Die van de kerkenraad van Ambon, uyt aller naam en last onderteikent Philippus Capelle praeses, J. Rennet epist. hoc anno scriba.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 11^{en} mey 1722.

P.S. Hierneevens gaat een proefstuk van de Malaytsche Psalmen in rijm, door den Eerw. Serruus opgestelt,[776] begonnen van den 107^{en} (alwaar het den Eerw. van der Vorm heeft gelaaten) tot den 119^{en} incluys. Dog die van den Eerw. Ninaber hebben wij alsnog niet kunne magtig worden. Wij twijfelen niet, of met de laaste besending in september sal het overige tot de 150^{en} door deese onse beide meedebroeders U.Eerw. worden toegesonden.

Bij 't sluyten van deesen brief ontfangen wij die ook van den Eerw. Ninaber, welke wij bij die van den Eerw. Serruus U.Eerw. toesenden.[777]

337. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 september 1722.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 651-653.

Eerwaarde, god-saalige – – –

In onse laaste missive,[778] die wij met onsen alhier geweesene collega den Eerw. Van der Win ten gelijde meedegaaven, en sonder twijffel aan U.Eerw. wel zal besteld en overhandight zijn, beloofde wij U.Eerw. letteren omstandiger te sullen beantwoorden, en meteen den staad van schoolen en kerken in deese provintie alhier te berigten.

---

[775] Afzien van, het er bij laten.
[776] Van deze berijming is niets bekend. Echter vertrok ds. Seruus in 1729 naar Nederland om daar de druk van de vertaling-Leydecker te begeleiden, samen met G.H. Werndly, die in 1735 een Maleise psalmbundel (berijmd) verzorgde. Zie verder hierna, doc. 337.
[777] Niet aangetroffen.
[778] Doc. 336.

Wat dan aengaat U.Eerw. opgegevene onderrigting tot het voleyndigen van de overige psalmen in rijm te brengen, en daartoe naa te sien de Heeren Mesgnien en Meninski,[779] dient tot beantwoordiging dat die boeken tot Macasser bij den Eerw. Werndly zijn berustende. Ondertusschen hebben onse Eerw. meedebroeders Serruus en Ninaber, althans den eersten, (om geen tijd te versuymen) sig bediend van de wijse die den Eerw. Van der Vorm in 't rijmen zijner psalmen gehouden heeft, niet twijffelende off zijn Eerw. zal sig van die bovengenoemde Heeren, waarheen wij van U.Eerw. gesonden werden, wel bedient hebben. Zulx zullen U.Eerw. nu kunnen sien uyt de reets tot een proef toegesondene en nu nog verders resteerende gerijmde psalmen, die wij U.Eerw. nu hierneevens oversenden, 'twelk wij ter judicatuure van U.Eerw. en een iegelijk overlaate.[780]

Althans den Eerw. Serruus heeft den schrijver deeses bericht dat hij in 't rijmen der psalmen niet alleen den Eerw. Van der Vorm, maar ook (soo veel sijn Eerw. doenlijk is geweest) de mijning[781] des H. Geestes uyt de oorspronkelijke taale, en naar de Neederduytsche oversettinge des bijbels, in een goede, klaare en bij ieder verstaanbaare Malaydsche taale opgevolght heeft.

Althans wij twijffelen niet off onsen collegaas aengewenden iver in deesen zal lof- en prijsselijk van alle worden opgenoomen, als dewelke hiermeede niet anders hebben beoogt als de eere Gods en stigting zijner kerke te bevorderen.

't Waar nu wel te wenschen dat de gerijmde psalmen door den druk het light sien mogten, waartoe wij U.Eerw. gedienstig versoeken het noodige daarontrent bij de Hooge Regeering te willen besorgen, en te maaken dat bij de aankomst der scheepe, zoo lange als den Mallaydschen bijbel ongedrukt blijft, ons eenige Nieuwe Testamenten van Brouwerius mogte toegesonden werden, dewijl verschijde kerken alhier daarvan geheel ontbloot en de meesters genootsaakt zijn alleen iets uyt Carons voorbeelden[782] des sondaags den volke voor te leesen.

Wij seggen hertelijk dank voor de broederlijke correspondentie die U.Eerw. hebben betoond in het aan ons meededeelen van de kerkelijke toestand op Batavia en andre Indische gewesten met desselfs leeraars. – – – Wat den toestand van kerken en schoolen alhier aenbelangt kunnen wij niet naarlaaten U.Eerw. te berigten als dat onse oudste meedebroeder Serruus den Maleydschen dienst alleen aan 't hooftcomptoir alhier met veel iver en getrouwigheid waarneemd, gelijk meede in deselve taale van onsen meedebroeder Ninaber op Honimoa en het onderhoorige geschied. En in de Neederduytsche taale word met deselfde iver en getrouwheid de kerke Jesu Christi gestight en opgebout door onse meedebroeders Capelle, Wenting, Taats en den schrijver deeses, welke twee eerste sig in het aenleeren van de Maleydsche taale naar haar vermoogen bevlijtigen, om in deselve t'eeniger tijd haar talent tot woeker voor de Heere Jesus onder deesen volke aen te legge. Door des Heeren goedheid zijn wij alt'saamen in een goede en reedelijke gesondheid, gelijk ook den schrijver deeses, die, schoon hij uyt zijn swaare en langduurige siekte nog eenige overblijfsels van swakheid heeft overgehouden, welke hem alsnog bijblijven, nogthans door Gods onverdiende goedheid en genaade tot nog toe in het waarneemen van zijn dienst geensints verhindert hebben en alsnog verhinderen.

De visiete van kerk en schoolen op de eylanden Bouroe, Manipa, Boanoa, een gedeelte van Cerams cust en het eyland Haroeko zijn door den Eerw. Capelle in october 1721 afgedaan. In jannuary 1722 op de cust Hitoe door den Eerw. Van der Win. In mey 1722 op

---

[779] Franciscus à Mesgnien (Meninski, 1623-1698, tolk aan het keizerlijk hof te Wenen), *Thesaurus linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae [...]*, 5 delen, Wenen 1680. Het 'Heeren' in de tekst berust blijkbaar op het misverstand als zou het bij deze naam om twee personen gaan.

[780] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 336.

[781] Mening, bedoeling.

[782] Fr. Caron, *Voorbeeldt des openbaeren godsdiensts*, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 19.

Honimoa met het onderhoorige van dien door den Eerw. Ninaber. In juny 1722 op het geberghte Lijtimor nog eens door gemelte heer Capelle.[783]

De toestand en 't getal der Inlandsche christenen bevonden aan:

ledematen	1349
gemeene christenen	17320
kinderen in 't school	4425
dito buyten dito	7707
nieuw gedoopte soo bejaarden als kinderen	737
somma	31538[784]

Hiernevens gaan de twee dukaaten voor den uytschrijver der Zuyd- en Noord-Hollandsche synodaale actens, versoekende U.Eerw. tot onderhouding van broederlijke correspondentie jaarlijkx daarin te willen voortvaaren.

Gelieft de bestelling van deesen ingelijden brieff aan het Eerw. classis van Amsterdam[785] meede te versorgen.

God, de Fontijne alles goeds, overstorte U allen met zijn algenoegsaamen genaade, en Geest, hij heylige U.E. persoonen en zeegene U.E. bedieningen. De genaade zij met U allen die onsen Heeren Jesum Christum liefhebben in onverderflijkheid.[786] Verblijvende, – – – d'kerkenraad van Ambon, en uyt aller naam en last Jacobus Rennet syn. p.t. praeses et epist. hoc anno scriba, Claas Symons.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 15^{en} september anno 1722.

338. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 15 september 1722.

SAA, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 218-220.

Eerwaarde, godzaalige, seer geleerde heeren en hooggeagte meede-broederen in Christo Jesu.

U.Eerw. g'eerde letteren van den 24^{en} december 1720[787] zijn ons ter behoorlijken tijd wel geworden. Aen de eene zijde verheugden wij ons als wij U.Eerw. broederlijke geneegentheid t'onswaarts uyt deselve bespeurden, hoe U.Eerw. onvermoeit bij de Heeren Majores tot het drukken van de Malaydsche versie aengehouden hebben. Dog aan de andre zijde was het ons een droefheid als wij meteen daaruyt verstonden dat U.Eerw. onse begeerte in deesen niet hebben kunnen voldoen. Egter zijn wij U.Eerw. hertelijk dankbaar voor die aengeroerde vlijt en moeite, verders seer gedienstig versoekende dat U.Eerw. deese saak bij gemelte heeren gelieven leevendig te houden, en soo veel moogelijk is aan te dringen, teneynde dit heilsaam werk eindelijk zijn effect sorteeren mag. Hiernaar zullen wij ondertusschen rijkhalsen, en deese blijde tijding t'eeniger tijd tegemoete sien.

Vorders maaken wij U.Eerw. bekent als dat onsen meede-broeder Ninaber, kort naa 't afsenden van onsen brief aen U.Eerw., sig tot den Malaytschen predicdienst heeft overgegeven, dewelke nu op ordre van onse politique regeering voorleeden jaar geplaast is op 't eyland Honimoa, om de kerken aldaar als meede op het eyland Nussalaut en een gedeelte van de cust van Ceram te stigten, en het noodige tot opbouwing dier kerken en schoolen te besorgen, blijvende onsen meede-broeder Serruus alsnog alleen aan 't hooft-comptoir in de Malaydsche taale het woord Gods verkondigen, dien wij egter hoope dat in 't kort van onse

783 Rapporten van deze visitaties niet aangetroffen.
784 Zie ook hierna, doc. 338.
785 Doc. 338.
786 Efeziërs 6:24.
787 SAA 379, Archief Classis Amsterdam 169, fol. 175-176.

meede-broeders Capelle en Wenting sal werden bijgesprongen, als dewelke sig in het aenleeren dier taale reets bevlijtigen.

Het getal der broederen alhier op Ambon bestaat uyt ses, namelijk de vier reets genoemde neevens den Eerw. Paulus Taats en den schrijver deeses, die door des Heeren goedheid tesaamen nog in een reedelijke gesondheid zijn, en ieder derselver haar aenbetrouden dienst soo in de Hollandsche en Malaydsche taale naar de maate des Geestes Gods, haar meedegedeeld, getrouwelijk waarneemen.

Wij kunnen ook niet naarlaaten U.Eerw. bekent te maaken alsdat de Eerw. heeren Serruus en Ninaber de Malaydsche berijming der Psalmen Davids van den hondert-en-seevenden, alwaar het den Eerw. van der Vorm gelaaten heeft, ten einde gebraght hebben.[788] 't Waar te wenschen dat deselve voor deese Inlanders door den druk wierden gemeen gemaakt, als dewelke de Neederduytsche woorden, dog zonder verstand, en sommige wederom de nooten van ut, ree, mi, fa, sol, etc. in de kerk alleen singen dog wat stigting en voetsel hetselve aen die menschen kan geeven laaten wij aen U.Eerw. oordeel zelfs over.

Aenbelangende de kerk- en schoolvisiete die op Ambon en de onderhoorige eylanden jaarlijkx geschieden,[789] daarvan geeven wij U.Eerw. dit beright, dat de eerste is verright door den Eerw. Kapelle op Bouroe, Manipa, Cerams Cust en het eyland Haroekoe in october 1721, d'tweede door den Eerw. van der Win op de Cust Hitoe in jannuary 1722, d'derde door den Eerw. Ninaber op het eyland Honimoa en het onderhoorige van dien in mey 1722, en eindelijk de vierde of laaste nog eens door gemelte heer Kapelle op het gebergte Leytimor in juny deeses jaars 1722.

De geheele somma van 't Christendom is bevonden te bestaan in 31538 persoonen, en onder deselve is het getal der leedemaaten 1349, der gemeene christenen 17320, der schoolkinderen 4425, der kinderen buyten 't school 7707 en der nieuw gedoopte 737. Tesaamen met den anderen opgereekend zijnde, zal boovengemelte somma van 31538 correct uytkoomen.

Dit is in 't corte dat wij U.Eerw. hadden bekend te maaken, weshalven wij deselve besluyten. – – – D'kerkenraad van Ambon, en uyt aller naam en last Jacobus Rennet syn. praeses et epist. hoc anno scriba.[790]

Amboina aan 't Casteel Victoria den 15 september anno 1722.

339. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 mei 1723.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 657-659.

Eerwaerde, godsaelige – – –

U.Eerw. seer ge-eerde en aengename missive van den 18 januari currentis anni,[791] welke wij te beantwoorden tot de laeste besending supersideeren, hebben wij, met eene copie der Suid-Hollandsche synodale acta binnen Enkhuizen gehouden (waervoor wij hertelijk danken), den 30 maert ejusdem anni in onse vergaederinge gelesen, en daeruyt verstaen dat op den 29 december anno passato onsen veel geliefden en getrouwen medearbeider Engelbertus Cornelius Ninaber op U.Eerw. versoek, volgens het besluyt van haare HoochEd., van hier naer Batavia op te roepen,[792] en D. Werndley van Macassar, om tot het corrigeeren en revideeren der Malaytsche bibel die op ordre van de Ed. Heeren bewindhebberen staet

[788] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 301.
[789] Visitatierapporten over 1722 niet aangetroffen.
[790] Voorzitter der vergadering en in dit jaar scriba voor de correspondentie.
[791] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 38-46.
[792] Resolutie HR d.d. 29 december 1722, NA, VOC 738, fol. 546.

gedrukt te worden malkander t'assisteeren, gelijk sulks ook wettig is gebleken uyt een extract van d'Achtb. regeeringe deeser provincie, onsen geachten medebroeder benevens zijne familie met een der schepen derwaerts te sullen doen transporteeren. Uyt wier hoofde wij niet hebben willen naelaten deesen onsen medebroeder (dien we hertelijken dank betuigen voor zijne oprechte en broederlijke vriendschap, en voor al het goede aen Gods kerk alhier bewesen) tot U.Eerw. vergaderinge te geleiden, met versoek om sijne Eerw. met alle genegentheid als een getrouw medearbeider tot het werk des Heeren in broederlijke liefde t'ontfangen, den Heere biddende dat het hem behaege zijne Eerw. gesond en voorspoedig over te brengen. Gelijk we ook U.Eerw. bij deese gelegentheid berichten dat onse Eerw. en seer geliefde medebroeder Wallerius Nicolai met desselfs familie behouden tot ons overgekomen, met liefde, toegenegentheid en segenwensch over zijne persoon, familie en waerdige bedieninge in onse vergaederinge sessie is aengewesen, om vervolgens eenpaerig het werk des Heeren t'aenvaeren, die hem ende ons hoe langer hoe ieveriger make, en met zijne kracht en sterkte uytruste.

Hiermede eindigende, – – – de kerkenraad van Amboina, uyt aller naam en last C.G. Serruus praeses, Philippus Capelle epistolarum scriba, Claas Symons.

Amboina den 17^{en} mai 1723.

340. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 8 september 1723.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 661-664.

Eerwaerde, godsaelige – – –

Onse laeste aen U.Eerw. vergaederinge[793] hebben wij afgesonden in handen van den Eerw. Heer Engelb. Corn. Ninaber, die volgens resolutie van haere HoochEd. derwaerts tot de revisie der Maleitschen bibel opgeroepen, hopende dat zijne Eerw. met desselfs familie lang voor den ontfangh deeses behouden en gesond sal zijn overgekomen. Zulks wij ons nu verplicht achten met het vertrek der chaloepe deese letteren ter rescriptie van U.Eerw. ontfangene missive van den 18 januari currentis anni tot U.Eerw. vergaederinge te laeten afgaen, met betuiging van dankbaerheid dat d'iever en aengewende moeite in het voltooien van de resteerende in Maleitschen reim gebrachte psalmen door den Heer Serreus en Ninaber bij U.Eerw. met veel genoegen is opgenomen.

Aengaende de versogte Maleitsche N.T. van Brouwerius, die tot ons niet overgekomen sijn, sullen de schoolmeesters afschrijven en dus der gemeente voorlesen.

Wij bedanken U.Eerw. ook hertelijk voor de mededeeling van den kerkelijken toestand op Batavia en andere Indische gewesten met derselver leeraers. – – – Maer eer wij tot den Amboinsen en daeronder behoorigen staet van kerken en scholen te berichten overgaen, konnen wij niet onaengeroert laeten dat we hertelijk gevoelig geraekt zijn over de nadrukkelijke expressie die de reverenda classis van Walchern op 't rapport van den Ed. Heer bewindhebber Bodart,[794] in haeren brief aen U.Eerw. overgesonden, heeft laeten invloeien, alsof hier op Amboina, niettegenstaende 'r vier praedicanten zijn, maer eens sondags in de Hollandsche en Maleitsche kerke gepredikt word. U.Eerw. schijnen door deese pijlen eenigsins getroffen, als welken niet onbewust dat hetselve eenige jaeren voor onse komste door een vierde getal is gestaekt, denwelken meer de schuld dan den aenkomenden praedicanten kan geïmputeert[795] werden. Echter dat de nadeelige discoursen aldaer

[793] Doc. 339.
[794] P. Boddaert, bewindhebber voor de Kamer Zeeland. Zijn rapport niet aangetroffen, evenmin als de genoemde brief van de classis Zeeland aan de kerkenraad van Batavia.
[795] Toegerekend.

zulks noch souden bevestigen, gelijk U.Eerw. voor de waerheid schrijven, is verre niet nabij, alsoo die breuke eenige maanden voor den ontfangst van den Batavischen kerkelijken brief reeds genesen van alle sondagen in beyde kerken tweemael te prediken. Wij versoeken daerom in 't toekomende rechtveerdigere gedachten te formeeren van de Amboinse medebroederen, die tot voortplantinge van 't christendom en vermeerdering van Jesus koninkrijk alles aenwenden wat in hun vermogen is, wel wetende dat se haere bedieninge niet voor den Batavischen kerkenraed of de respective classis van Walchern, maer voor de geduchte vierschaere des Alderhoogsten sullen moeten verantwoorden, en ook hetselve aen die zoo evengemelde Eerw. classis te berichten, om gezondere opinie der leeraars deeser gewesten toe te draegen. Onder welke onsen medebroeder Serreus den Maleitschen dienst aen 't hoofdcomptoir 2 mael sondaegs met getrouwigheid waerneemt, gelijk mede in de Hollantsche kerke de Eerw. Rennet, die, wel buiten staet zijnde tot nu toe de voormiddags beurte, ter oorsaeke van sijne blindheid die hem noch uyt de siekte bijblijft, waer te nemen, altoos 's achtermiddags den catechismus gepredikt en den dienst desgeene die de stede van zijne Eerw. des voormiddags bekleed wederom 's achtermiddags vervult heeft, zulks dat zijne Eerw. den voor- en achtermiddagsdienst op den 5 september begonnen, voortaen selfs te bedienen van voornemen is.

De anderen medebroeders, als d'Eerw. Wentink, Taats, Nicolai en den schrijver deeses, waken ook noch onder Gods segen over des Heeren kudde, en d'eerste bevlijtigt zich noch in 't aenleeren van de Maleitsche taal, om daerin t'eeniger tijd Jesus koninkrijk onder de swakke inlanders te prediken, hoewel de laeste, reeds de hand aen de ploeg geslagen hebbende, wegens de moeilijkheid dier taale en menigte van swaere Arabische woorden daerin weinig avanceert, altoos moedeloos om daerin opentlijk te prediken, welk bericht de broeders met haere aengeboorne liefde gelieven te bedekken.

Voor de toegesondene acta synodalia en 't afsenden van den kerkelijken brief aen de Eerw. classis van Amsterdam[796] seggen we nedrigen dank, met versoek om daerin te willen volherden, voor welk afschrijven hiernevens twee ducaten gaen.

Behalven de wekelijke visitens, die nu tweemael als des saturdaegs en sondagsavond wanneer het gebed gedaen word, in de seven negorijen onder dit comptoir, ook in 't casteel en op de werf, in praesentie van ieder predicant worden waergenomen, zijn de jaerlijkse geschied door den Eerw. Wentink over Boanoa, Manipa, Bouro en Cerams cust in october; op Honimoa, Nucellaut en 't onderhorige op Ceram door den Eerw. Ninaber in november 1722; op 't gebergte Leytimor door den Eerw. Serreus in april; en op de cust Hitoe door den Eerw. Wentink in deselfde maand.[797]

ledemaeten	1337
gemeene christenen	18133
kinderen in school	4503
dito buiten	7487
nieuw gedoopte	611
somma	32071

De grote God en Vader aller genaden zegene voortaan het werk uwer bedieninge. – – – U.Eerw. dienstwillige dienaeren en medebroeders des kerkenraeds van Amboina, uyt aller naam en last Walerius Nicolai praeses, Philippus Capelle h.t. scriba, Claas Symons ouderlinck.

Amboina den 8 september 1723.

[796] Doc. 338.
[797] Rapporten niet aangetroffen.

341. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 6 september 1724.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 665-668.

Zeer waerde, veelgeachte – – –

Met veel liefde en broederlijke genegentheid hebben wij U.Eerw. gerespecteerde letteren van den 30 december anno elapsi[798] op den 26 februari hujus currentis ontfangen, ende daeruyt de opening van den toestand der kerken op Batavia met haere arbeiders in deselve gelesen. – – – De synodale acta van Suid- en Noord-Holland (voor welkers toesending wij danken) hebben we ontfangen, hoewel daervan niet in U.Eerw. brief gerept staet, dat ons doed vooronderstellen dat de twee ducaten voor derselve uytschrijving wel zijn overgekomen, waervoor we van nieuws twee laeten toekomen, met versoek van de voornoemde synodale acte wat duidelijker te laeten copieeren.

Voor 't overige neemt het ons seer wonder dat de broederen de sachte schrijfmanier onser voorgaande[799] zoo swaer getilt, alsof deselve zoo hatelijk ontworpen, en onder die uytdrukkingen eenige bitterheden verborgen lagen, die daerom als merktekenen der Amboinse medebroederen in den kerkelijken brief aen de respective Walcherse classis gegraveert staen, alsof wij daerdoor de vreedsaeme broederlijke gemeenschap sochten te verswakken en eenige afbreuke te doen. Doch verre buiten ons oogwit. Want alleenlijk hebbende aengetoont dat wij de stoffe van zoodaenig schrijven van die classis niet veroorsaekt, maer reeds voor ons aenwesen gevonden hebben, versogten we nae den aert der liefde, niet vergenderwijse,[800] aen gemelte respective classis te melden dat wij, eer U.Eerw. schrijven t'onswaerts is overgekomen, uyt ons eigen beweging des zondags tweemaal begonnen te prediken, maer geensins hetgene alleenlijk in U.Eerw. brief met een linea is onderhaelt zonder de praemissen onaengeroert te laeten. Nademael het ons immers vrijstond te verantwoorden en de saeke nae waerheid te berichten die wij sooseer behertigen.

Andersins, ge-eerde vaders en medebroederen, hebben we niet anders voor dan de wederzijdsche liefde onder malkander te betuigen, als sijnde kinderen van eenen Vader, deelgenoten van hetselve geloof en erfgenamen van deselve hoope, gesamentlijk strijdende onder onsen veldoversten Jesus, dien we alle trouwe en liefde op 't krachtigste gesworen, om eens segenpraelende deel te hebben aen de erfenis hier boven. Dus dan door deese geestelijke broederschap op 't nauwste verknocht zijnde, zijn we elkanderen schuldig met de tederste liefde te beminnen, en alles te vermijden waerdoor die liefde of in 't geheel of ten deele kan gekrenkt worden.

Den staet der leeraeren alhier betreffende, zoo arbeid onse medebroeder Serreus noch onvermoeit in den Maleitschen dienst van tweemaal sondags aan 't hoofdcomptoir te prediken.

Den Eerw. Rennet, dien de blindheid noch bijblijft, volhard ook ieverig in zijn dienst met den Eerw. Taats, Nicolai en den scriba deezer in de Hollantsche gemeente. De Eerw. Wentink is op zijn versoek voor 't voordragen van den Eerw. kerkenraad aen d'Achtb. regeeringe den 18 april deeses jaers nae Sirri Sorri verplaetst, om zich dies te beter in de Maleitsche taal te kunnen oefenen, waervan zijne Eerw. in 't aenstaende jaer publyke blijken schrijft te sullen geven.

Behalven de wekelijke visitens, als des saterdags en sondags avonds in de schoolen van de negorijen onder dit comptoir, en op de werf en in 't Casteel, zijn de jaerlijkse verricht door den Eerw. Paulus Taats over Boanoa, Manipa, Bouro en de cust van Ceram in october; op Honimoa, Nucellaut ende het onderhoorige op Ceram door den Eerw. Wal. Nicolai in

[798] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 98-99. Anni (sic) elapsi: van het verstreken jaar.
[799] Doc. 340.
[800] In de vorm van een eis.

november 1723; op 't gebergte Leytimor door den Eerw. Serreus en Wentink in april en september; op de cust Hitoe door den Eerw. Wentink en den scriba in april en january deeses jaers.[801]

ledematen	1433
gemeene christenen	18369
kinderen in school	4406
dito buiten	7454
nieuw gedoopte	761
somma	32423

Hiermede – – – U.Eerw. dienstwillige dienaeren en medebroederen des kerkenraeds van Amboina, uit aller naam en last Philippus Capelle praeses en vice scriba, Hendrik Vries.[802]

Amboina in onse kerkelijke vergadering den 6en september 1724.

342. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 september 1725.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 669-671.

Eerwaarde, godsalige – – –

U.Eerw. g'eerde letteren gedateerd den 15en january 1725[803] zijn ons te zijner tijd behoorlijk geworden.

Vooraf seggen wij U.Eerw. nedrig dank voor U.Eerw. gulhertige aanbieding van de broederlijke correspondentie met genegentheyd te willen onderhouden. Ten blijke van dien hebben U.Eerw. hedens ons, na ouder gewoonte, de acta synodalia Zuydhollandie overgemaakt. Gevolglijk diend desen ten geleyde van een ducaat voor den copieerder van gemelde acta, en een voor de toekomende. Voorder seggen wij U.Eerw. met veel vermaak te hebben verstaan dat dien Eerw. ouden Heer Op den Akker door Gods zeegen sig nog gesond bevind, en met geen minder genoegen hebben wij verstaan dat dien ouden Eerw. Heer Petrus van der Vorm genoegsaam door Gods zeegen in gesondheyd hersteld is. Wij wenschen met alle onse genegentheden dat de algenoegsame God U.Eerw. Heeren nog in lengte van dagen met kragt uyt der hoogte sal ondersteunen ten dienste van zijn heylige gemeynten. Gelijk wij U.Eerw. dank seggen voor het overmaken van gemelde acta, niet minder seggen wij U.Eerw. dank voor het medegedeelde kerknieuws.

De Hollandse gemeynte nevens de Maleitse gemeyntens zijn hier door Gods zeegen in rust en vrede, en in een redelijke groy en bloy. Wij hebben bij de laatste visitens bevonden te zijn 't getal

der ledematen	1513
der gemeene christenen	18133
der kinderen in de school	4509
der kinderen buyten de school	7772
der nieuw gedoopten	664
tesamen	32591

De opsienders deser provintie maken tegenwoordig het getal van 6 uyt. Den Eerw. Carolus Georgius Serruus neemd hier aan 't hoofdcomptoir den Maleitschen dienst alleen en met een onvermoyden ijver waar. Den Eerw. Joh. Wenting heeft voor 6 maanden voor 2 gecommitteerdens van den Agtb. Raad in de Maleytse kerk zijn inleydingspredicatie in 't Maleyts

801 Rapporten niet aangetroffen.
802 Wellicht Hendrik Vries, 1724-1728 als militair in VOC-dienst.
803 ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 151-155.

gedaan, en staat voortaan te Syri Sorry, onder Saparoa leggende, den Maleitschen dienst te vervullen. Den Eerw. Jacobus Rennet, schoon blind zijnde, neemt nevens de Eerw. Heer Philippus Capelle, den scriba deses en den Eerw. Wallerius Nicolai den dienst van de Hollandsche gemeynte met alle getrouwigheyd waar, zijnde alle door Gods zeegen gesond en welvarende.

Voor tegenwoordig niets U.Eerw. hebbende mede te deelen, sullen desen eyndigen. – – – Uyt last en naam des kerkenraads, Philippus Capelle, p.t. praeses, P. Taats h.t. epistolarum scriba, J. Schravelaar[804] ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 19^{en} september 1725.

343. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 19 september 1725.
SAA, Archief Classis Amsterdam 187, fol. 234-237.

Eerwaarde, veelgeagte en seer geliefde Heeren medebroeders in Christus Jesus.

Wij hebben U.Eerw. geëerde letteren van den 15^{en} september 1722,[805] onder couvert van den brief van de Heeren broederen op Batavia, ter regter tijd ontfangen.

Wij seggen U.Eerw. nedrig dank voor U.Eerw. onvermoyden ijver en werksaamheyd, om de Heeren Majores te overtuygen van de noodsakelijkheyd van de Maleytsche versie in 't werk gesteld, welke tot onser aller vreugde dit gevolg heeft gehad, dat de Heeren n. Ninaber, voor 2 jaren te Syri Sorry onder 't cantoor Saparoa in 't Maleyts dienst doende, nevens den Eerwaerden n. Werntley, die op de gedagte tijd op Makasser in 't Maleyts predikte, van de Hoge Regering op gemelde tijd na Batavia zijn geroepen om de Maleytsche versie van den bijbel, door den Eerwaerden Leydekker saliger opgesteld, nevens de Eerw. Heeren Petrus van der Vorm en Brants na te sien, waarin haar Eerw. reeds tot over de helft zijn gevordert, waarom wij staat maken dat dat gewigtig werk over 2 jaren op Batavia onder de pers sal werden gebragd. Wij wenschen dat dat gewigtig werk zijn gewenst gevolg sal hebben. Wij roemen ook U.Eerw. onvermoyden ijver en werksaamheyd met bij de Heeren Majores te besorgen dat een genoegsaam aantal van predicanten mogt werden na India overgesonden, om de plaatsen der afgestorvene Heeren en broederen te vervullen en de swakken te hulp te komen, waarop wij in de maand february jongstleeden met de aankomende scheepen van Batavia berigt bequamen dat op Batavia binnen de muuren 18 Heeren predicanten vers uyt 't vaderland aangeland nog onbeplaats waren, en dierhalven, dat de arbeyders tegenwoordig veele en den oogst kleyn zij.

De versie van de psalmen, door den Eerw. Van der Vorm, Serruus en n. Ninaber in Maleytschen riem overgebragd, sal na 't drukken van den Maleytschen bibel eerst onder de pers werden gebragd, omdat de versie van de psalmen diend geschikt te worden na die spreek-manieren, onder welke de bibelsche waarheden in den Maleytschen druk zijn opgenomen.

Wij hebben met veel en gemeen genoegen verstaan dat de Eerw. Heeren broederen de Eerw. classis van Amsterdam uytmakende voor 't grootste aantal nog welvarende zijn. Wij wenschen dat de algenoegsame God U.Eerw. nog een geruymen tijd in gesontheyd en welvaren sal continueeren, teneynde door U.Eerw. dienst onder Gods zeegen nog veel nut

[804] Jacobus Schravelaar, van Delft, arr. Batavia 21 december 1701 als jong bootsgezel, 1711 sergeant op Manipa, overleden 26 juli 1731 als kapitein-militair en secunde van Ambon, commandant van de militie.

[805] Niet aangetroffen. Aangenomen kan worden dat deze datum onjuist is (vgl. hiervoor, doc. 338) en dat bedoeld is de brief van cl. Amsterdam aan kkr Ambon d.d. 22 november 1723 (SAA 379, Archief Classis Amsterdam 169, fol. 210-212).

en voordeel Gods kerkgemeynte mogt werden toegevoegd. Gelijk wij met veel vermaak uyt U.Eerw. geëerde letteren hebben verstaan dat God de Heere zijn kerke in 't vaderland (niettegenstaande de menigvuldige sonden) nog met zijn rijken zeegen agtervolgd, soo dat se in groy en bloy sig bevind; insonderheyd dat de goede God U.Eerw. dienst binnen Amsterdam wonderlijk vrugtbaar maakt. Wij wensen met alle onse genegentheden dat de Heere uyt zijn vrije genade zijn zeegen over zijne kerke aldaar en over U.Eerw. persoonen en dienst sal doen continueeren.

De Hollandse gemeynte nevens de Maleytsche gemeyntens zijn in dese provintie door Gods zeegen in rust en vrede, en in redelijke groy en bloy.

Wij hebben met dese laatste visitens bevonden te zijn 't getal der

ledematen	1513
der gemeene christenen	18133
der kinderen in 't school	4509
der dito buyten school	7772
der nieuw gedoopte	664
t'samen	32591

De opsienders in dese provintie maken het getal van 6 uyt. Den Eerw. Carolus Georgius Serruus neemd hier aan 't hoofdcomptoir den Maleytschen dienst alleen en met een onvermoyden ijver waar. Den Eerw. Johannes Wenting heeft voor 6 maanden voor 2 gecommitteerdens van den Agtb. Raad in de Maleytsche kerk zijn inleydingspredicatie in 't Maleyts gedaan, en staat voortaan te Syri Sorry, onder Saparoa leggende, den Maleytschen dienst te vervullen. Den Eerw. Jacobus Rennet, schoon blind zijnde, neemd nevens den Eerw. Philippus Capelle, den scriba deses en den Eerw. Wallerius Nicolai den dienst van de Hollandsche gemeynte met alle getrouwigheyd waar, zijnde alle door Gods zeegen gesond en welvarende.

Voor tegenwoordig niets meer U.Eerw. hebbende mede te deelen, sullen deesen eyndigen. – – – Uyt last en naam des kerkenraads Philippus Capelle p.t. praeses, P. Taats h.t. epistolarum scriba, J. Schravelaar ouderling.

Amboina, aan 't Casteel Victoria den 19^{en} september 1725.

344. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 13 mei 1726.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 673-675.

Eerwaarde, godsaalige – – –

't Was in 't eynde van february deses, met d'aancomst van 't schip 't Stadhuis van Delft, dat wij d'eere hadden U.Eerw. aangenamen briev[806] t'ontfangen. Wij saagen uyt denselven dat het d'Hooge Regeringe van Nederlands India behaagt had onsen seer gelievden medebroeder den Eerw. Jacobus Rennet op sijn gedaane versoek van hier naar Batavia te verlossen en te laaten opkomen, alsmede den Eerwaarden Walerius Nicolai om redenen haar daartoe permoverende op te ontbieden, gelijk sulckx oock aan onse vergaadering per extract uyt haar HoogEdelens missive van den 3^{en} february deses[807] ons door d'Achtb. regering alhier overgelevert, is bekent gemaakt, gelijk oock dat in derselver plaatse ons toegesonden waaren d'Eerw. Heren Baltazaar Delmhorst en Petrus Craan, om nevens ons in den wijngaart des Heren getrouwelijk te aarbeyden.

[806] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 214-219, d.d. 17 januari 1726.
[807] NA, VOC 978, fol. 899-933, nader fol. 917.

En dewijl de Eerw. Heren Jacobus Rennet en Walerius Nicolai met haare families van hier staan te vertrecken naar Batavia, soo hebben wij niet kunnen naalaaten desen ter geleyde van haar Eerw. mede te geven en tot U.Eerw. te laaten toecomen, met versouk haar Eerw. met alle broederlijke genegentheyd te ontfangen en als trouwe aarbeyders in den wijngaart des Heren in lievde aan te nemen, biddende de God aller segeningen, die selfs over de woeste baaren der zee heerst, dat het hem behaagen mach deselve met haare families de have haarer begeerte veylig en in gesondheyd te doen bereyken en tot U.Eerw. over te brengen!

In derselver plaatse sijn de Heeren voornoemde wackere medebroederen Baltazaar Delmhorst en Petrus Craane in gesondheyd hier gearriveert, met innerlijke lievde van ons ontfangen en in onse vergaadering sitplaatse aangeweesen met veel genegentheyd en rijken segenwensch over haare persoonen, familie en H. dienst, gelijk haar Eerw. alrede goede preuven van haare bequaamheden onder ons hebben gegeven. Wij bidden verder Jehova haar met gesondheyd en alle verdere gaven te begunstigen, teneynde het swaarwichtig ampt der bedieninge des Evangeliums met eenpaarige schouderen niet alleen in de Nederduydse gemeente mochten torsen, maar ook den scriba deses, die thans noch alleen den geheelen Maleysen dienst hier aan 't hooftcomptoir waarneemt, spoedig te hulpe te comen.

Den verderen inhoud van U.Eerw. briev sullen wij naar gewoonte met de laatste besending in de maand van september beantwoorden, wanneer wij oock niet sullen naalaaten den staat deser kerken U.Eerw. te communiceren.

Hiermede eyndigende, – – – de kerckenraad van Amboina, en uyt aller naam C.G. Serruus preses et hoc tempore epistolarum scriba, Claas Symons.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 13[en] may 1726.

345. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 16 september 1726.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 677-680.

Eerwaarde, godsaalige – – –

Wanneer onsen gelievde medebroederen D.D. Jacobus Rennet en Walerius Nicolai van dese provincie voorleden may vertrocken, naamen wij de gelegenheyd waar aan U.Eerw. kerckenraad te schrijven, 'twelck wij vertrouwen bij haar Eerw. behoude aankomst te Batavia U.Eerw. wel sal behandigt sijn, sijnde desen gericht soo tot verder beantwoorden van U.Eerw. brief als tot gewoonelijke bekentmaaking van de staat en toestand deser gemeenten met derselver dienaaren.

(*De Ambonse kerkenraad dankt voor de berichten aangaande Bataviase predikanten.*)

Wat aangaat U.Eerw. versouk aangaande onse brieven aan eenige kerckvergaderingen in 't vaderland, dat deselve U.Eerw. met een opene slip moest worden toegesonden: mits d'Ambonse kerckenraad sulckx niet gewend is, versouken wij U.Eerw. niet quaalijk af te nemen indien wij dat niet inwilligen, temeer omdat wij niet sien kunnen waarom dat noodig is, dewijle wij vertrouwen dat de Ed. Heer commissaris politicus in U.Eerw. vergadering geensins twijffelt aan de trouw van d'E. commissaris politicus in onse vergaderinge, die niet soude naalaaten rapport te doen aan d'Agtb. politie deser provincie soo der iets tegens deselve of tegens d'interest van d'E. Compagnie in onse brieven ('twelck God verhoeden sal) mocht komen te vloyen.[808]

[808] Zie hiervoor, doc. 322 en 324.

Dogh indien U.Eerw. niet genegen sijn onse soodanige brieven onder U.Eerw. brieven naar 't vaderland voortaan te senden, sullen wij genoodsaakt sijn, sulckx ontwaarende, een ander middel te beraamen om deselve behoorelijk te bestellen.

Wij bedancken oock U.Eerw. wegens de bekendmaakinge van de verdere staat aller kercken en desselfs dienaaren, wenschende dat de revisie des bibels in soo claare en suyvere Maleyse taal spoedig mach worden voortgeset, dat aan 't loflijk oogmerck der Heren majores in 't vaderland en aan de verwachting en nutte deser inlandse gemeentes moge voldoen.

Oock saagen wij met vergenoeging des gemoeds de toestand der gereformeerde kercken, door Nederlands India verspreyd; versouken U.Eerw. te continueren deselve ons bekend te maaken, en om U.Eerw. daartoe meer en meer te bewegen, voegen wij hiernevens de toestand deser kercken met desselfs dienaaren.

De dienaeren die het Evangelium Christi met allen ijver, neerstigheyd en trouwe in d'Hollandse gemeente verkundigen sijn D.D. Philippus Capelle, Paulus Taats, Baltazaar Delmhorst en Petrus Craane, die oock op haare buurten d'Hollandse jeugd in de kerck catechiseren, d'avondgebeden soo in 't Casteel Victoria en desselfs werv bijwoonen, alsmede in de aan haar aangewesene negeriën aan dit Casteel. De scriba deses bevind sig noch met den geheelen Maleysen dienst alhier belast, denselven, schoon wel wenste wegens aanhoudende aamborstigheyd eenige hulpe te genieten, met inspanning van alle siels- en lichaamscrachten waarnemende, gelijk D. Wenting op Sirrisorry en desselfs district eens ter weeke de predikdienst oock waarneemt.

De kerck en schoolvisite op Manipa, Boanoa, Cerams binnencust en Oma is in de voorlede maand october en november door D. Taats verricht, die oock die van 't gebergte Leytimor in de maand van may heeft gedaan. In december sijn de kercken en schoolen door D. Philippus Capelle besocht, alsmede door D. Nicolai in de maand may deses jaars, die oock de kercken en scholen op Leytimors gebergte in december besocht had, en word de visite op Honimoa's district tweemaal 's jaars, wanneer de tijt sulckx toelaat, door d'Eerw. Wenting gedaan.[809] In alle dese districten sijn volgens de laatste rapporten bevonden, buyten die van Boeroe, die in 't voorlede jaar niet besogt sijn:

ledematen	1496
gemeene christenen	18383
schoolkinderen	4471
dito buyten 't school	7644
gedoopte	427
Ambonse christenen t'saamen	32421

Niets meer U.Eerw. te berigten hebbende, – – – de kerckenraad van Amboina, en uyt aller naam en last Petrus Kraan praeses, C.G. Serruus epist. h.t. scriba, J. Schravelaar, ouderling.

Gegeven in onse vergaadering in Amboina aan 't Casteel Victoria den 16^{en} september 1726.

346. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 28 april 1727.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 681-682.

Eerwaarde, godsalige – – –

U.Eerw. veelgeëerde letteren van den 16^{en} january deeses jaar[810] met den bijlage van de Zuyd- en Noord-Hollandsche synodale acten sijn ons den 18^{en} maart anni currentis behoor-

[809] Visitatierapporten niet aangetroffen.
[810] ANRI, Archief protestantse gemeenten 54, fol. 214-219.

lijk ter hand gestelt, welke wij met hare omstandigheden nopend den staat van kerken en scholen deeser provincie met 's E. Compagnies chaloup in september van hier derwaarts stevenende, sullen beantwoorden. Sulks dat deese alleenlijk dienen ten geleide van onsen gewesen collega Taats, die op den 9 maart volgens aan ons toegesonden extract politiquer resolutie wegens sijne onbeschaamde en openbare dronkenschap, tot ergernisse van christenen en onchristenen, niet in staat sijnde den stoel te beklimmen, en dus de geheele reets in de kerke vergaderde gemeente tot een grote schaamte en schande nootsakende onverrichter sake te vertrekken, ten eenemaal de predikdienst verboden, sijne gagie afgeschreven, en per scheepsbodem over Java naar Batavia versonden sal worden ter dispositie van hare Hooch-Edelens.[811]

Wij hebben sijn Eerw. geene kerkelijke attestatie konnen geven, dewijl wij in 't vervolg van tijd geen de minste beterschap ten goede aan hem bespeurt hebben, echter hopen wij dat de Heere sijn hert sal aanraken met den [...][812] sijner ontferminge, hem tot inkeer brengen, en berouw doen hebben over sijne vorig gedragen, tot verheerlijking van Gods naam en uytbreiding van Jesus koninkrijk.

Waarmede wij, – – – de kerkenraad van Amboina, Philippus Capelle praeses et h.t. epistolarum scriba, Claas Symons.

Amboina den 28^{en} april 1727.

347. Extract-brief van de Politieke Raad van Ambon aan de Hoge Regering betreffende ds. Paulus Taats. Ambon, 29 mei 1727.
NA, VOC 2057, fol. 376r-377r. Afschrift.

Extract uyt een brieff geschreven door den Heer Stephanus Versluys, Raad Extraordinarius van Nederlands India, mitsgaders affgaende gouverneur, nevens sijnen vervanger de Heer Johannes Bernard met den Raad in Amboina, aan haar Edelens den Gouverneur Generaal en de Raaden van India tot Batavia, gedateerd den 29^{en} may anno 1727.

Het gewoone orangkayenfeest desen jare op den 13^{en} en 14^{en} february voor de christenen en den 17^{en} en 18^{en} daaraen voor de mooren gegeven zijnde, hebben de Inlandse hooffden haar op 'tselve met veel vermaak gediverteerd en blijken gegeeven van in dat onthaal ten vollen gecontenteerd te zijn, bij welke occasie het examen der inlandse schoolmeesters mede na oude gewoonte volbragt is. Waaromtrent wij willen verhoopen dat Uw HoogEdelheedens een veel beter genoegen sullen scheppen als in de schandaleuse conduite van den predicant Paulus Taats, die sig door een continueele dronkenschap en buytenspoorig gedrag sodanig bij christenen en onchristenen ten toon gestelt heeft, dat het sig selfs schaamd om daarover veele uytbreydingen te maken, weshalven ons in desen opsigte refereren aen onse resolutie van den 11^{en} maart en de daarbij g'insereerde extracten van den Eerw. kerkenraad,[813] uyt dewelke consteerd dat dien onwaardigen leeraar, niettegenstaande denselven tot verscheyde malen door haer Eerw. in kerkelijke vergadering wegens sijn reukeloos leven en flaauwen ijver voor den godsdienst gecensureert, ook door den Heere Gouverneur Versluys dikwils in 't particulier daarover gereprocheert is geworden, egter het so verre heeft laten komen dat hij tot grote ontstigting van ydereen op den 9^{en} maart, sijnde sondags namiddag en desselfs tourbeurt om te prediken, sodanig door soopjes beschoncken in de kerk verscheenen is, dat hij niet in staat was om het woord Gods aen de vergaderde gemeente te verkondigen, maar

[811] Zie hierna, doc. 347.
[812] Eén woord onleesbaar.
[813] Niet aangetroffen.

in 't opklimmen van den praedikstoel op de trap ten eenemaal buyten sigselfs is blijven leggen, en de gemeente necessiteerde ten eenemaal ontstigt en onverrigter zake te vertrecken. Off nu wel meermelte haar Eerw. in hare sessie van den 10[en] maart desen man de novo gecensureerd en onder onse approbatie den predikdienst voor ses weeken verboden hebben, soo heeft ons egter niet toegescheenen dat daardoor de algemeene ergernis uyt de weg geruymt konde worden, en hebben wij dienthalven bij ons laatstgemelte besluyt van den 11[en] maart goedgevonden, dien gedebaucheerden en onstigtelijken leeraar uyt dese provincie te dimoveren en per den scheepe Wassenaar tot uw HoogEdelheedens nadere dispositie met affgeschreve gagie na Batavia te laten overvaren, niet twijffelende off Uw HoogEdelheedens sullen dit ons besluyt goedgunstig gelieven te aggreëren.[814]

348. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 september 1727.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 683-686.

Eerwaarde, godsalige – – –

Onse laaste van den 28 april deeses jaars,[815] sijnde alleenlijk een geleidebrief, hebben we bij gelegentheid van D. Paulus Taats medegegeven, die om gewichtige redenen darin gemeld van deese Achtb. regeeringe naar Batavia ter dispositie van Haare HoochEdelens met een der schepen over Java versonden is.[816] Zulks dat wij nu van onse plicht achten op U.Eerw. ontfangene missive van den 16 january deeses lopende jaars[817] te antwoorden.

(*De Ambonse kerkenraad reageert op de berichten aangaande de kerk te Batavia. Ds. Jacobus Rennet doet daar nog steeds dienst, hoewel zijn blindheid nog aanhoudt.*)

Aangaande den toestand van de hier sijnde predikanten, neemt onsen medebroeder Car. Georg. Serruus noch onverdrietig den Maleytzen dienst des sondags twee maal aan 't hooftcomptoir waar, hoewel naar alle vermoeden sijne Eerw. op desselfs sterk aandringen sijne dimissie van Haare HoochEdelens verkrijgen sal, sijnde desselfs verband allang geëxspireert. D'eerw. Balthasar Delmhorst, Petrus Kraan en den scriba deeser nemen den dienst waar in de Hollantsche kerke, onder welke d'Eerw. Kraan onlangs aan de vergaderinge bekend maakte dat sijne Eerw. genegen was de Maleytze taal aan te leeren en daarin in 't aanstaande jaar te prediken, waartoe de Heere hem kracht en sterkte wil bijsetten en sijnen segen verleenen.

D'Eerw. Johannes Wentink neemt ook den Maleytzen dienst op Honimoa met allen iever noch waar, behalven de visitens, die tweemaal in 't jaar, te weten in november 1726 en july deeses jaars, op d'eilanden Honimoa, Nusselaut en Cerams cust van sijne Eerw. gedaan sijn. De visite op d'eilanden Bouro, Manipa, Boanoa, Cerams cust en Haroeko is geschied door den predikant Paulus Taats in october 1726, op de cust Hitoe door den Eerw. Petrus Kraan in november 1726 en door den scriba deeser in may 1727, en op 't gebergte door den Eerw. Balthasar Delmhorst in december 1726 en april 1728.[818]

---

[814] Dat gebeurde in de resolutie HR d.d. 18 juli 1727, NA, VOC 829, fol. 32. Om 'zijn continueel debauche in den drank en buytensporeg gedrag' zou Taats met afgeschreven gage met het eerste schip naar Nederland teruggezonden worden.

[815] Doc. 346.

[816] *GM* 8, missive d.d. 27 oktober 1727, vermeldt dat Taats door de Bataviase autoriteiten werd doorgezonden naar Nederland, samen met ds. Loyaal van Banda.

[817] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 299-306.

[818] Rapporten niet aangetroffen.

ledematen	1557
gemeene christenen	18390
kinderen in 't school	4406
dito buiten	7582
nieuw gedoopte	560
tesamen	32495

Hiermede eindigende, – – – de kerkenraad van Amboina, uyt aller naam en last Phil. Capelle praeses et h.a. epistol. scriba, Claas Symons.

Amboina den 1en september 1727.

349. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 september 1728.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 689-692.

Eerwaarde, godtsalige – – –

U.Eerw. seer g'eerde lettren van den 19en january deses loopenden jaar sijn ons op den 17en maart daaraan volgende wel behandigt. En quamen met groote smerte uyt deselve te verstaan het ergerlijk gedrag van D. Johannes Wilhelmus Loyaal,[819] en dat onsen gewesen medebroeder Paulus Taats, geen beter wegen nog inslaande, dusdanig na patria versonden als van Amboina op Batavia aangekomen was.[820] De Godt aller genade en der barmhertigheydt ontferme sig eens met de ingewanden van ontferminge over desen afgedwaalden herder. Hij geve ook dat Jehovahs gunstgenoten haarselven aan sulke en diergelijke exemplen spiegelen mogen, om dog haar leven in allen deele na desselfs leere te schikken, teneynde de satan geen magt over hare herten en sielen krijgen mag, om se tot sulke of diergelijke buytensporigheden te doen uytbersten. Godt beware verders sijne kerke voor valsche leere, en vooral voor twist en tweedragt, en geve dat Zion eens door vrede, liefde en eendragt mag gestigt en opgebouwt worden.

Wij bedanken U.Eerw. voor den exacten medegedeelden kerkenstaat, soo op Batavia als buytencomptoiren, gelijk mede voor d'acta synodalia, versoekende in beyde te continueren; senden tot uytschrijving van gemelde acta nog een ducaat.

De Eerw. Seruys persisteert nog bij sijn gedane versoek om te repatriëren. D'Eerw. Ph. Capelle (die in plaats van d'Eerw. Wentink na Sirri-Sorri vertrekt) is voornemens om in maart of april aanstaande sijn proefpredikatie in het Maleyts te doen, sijnde sulx reets op den 29en february jongstleden door den scriba deser verrigt, die ook sedert het begin der maandt may alle sondagen benevens den Eerw. Seruys den H. dienst in bovengemelde taal heeft helpen waarnemen, soodat sig hier (na gedaane verplaatsing) sullen bevinden: Car. Georg Seruys, Johannes Wentink, Petrus Kraan in de Maleytse taal, Balt. Delmhorst in de Hollantse – sullende sijn Eerw. alle sondagen tweemaal prediken, nemende sijn Eerw. ook nog een publike catechisatie in de week voor de bejaarde waar – en Phil. Capelle op Sirri-Sorri.

De visitens sijn sedert het voorleden jaar volgens gewoonte, verrigt: op Honimoa tweemaal door d'Eerw. Wentink; de visite op d'eylanden Bouro, Manipa, Boanoa, Cerams kust en Haroeko door d'Eerw. Delmhorst; op de kust Hitou eens door d'Eerw. Capelle en den scriba deser. Op 't gebergte: in januari door den scriba deser, en in april door d'Eerw. Capelle.[821] Sijnde het getal der Inlandtsche christenen:

---

[819] Joh. W. Loyaal (Loyal, Lojaal), geb. te Dusseldorp, arr. Batavia 1723, 1724-1727 predikant op Banda.

[820] Zie hiervoor, doc. 347, slot.

[821] Visitatierapporten niet aangetroffen.

ledematen	1578
gemeene christenen	18589
kinderen in 't school	4781
dito buyten dito	8762
nieuw gedoopte	421
tesamen	34131

Hiermede – – –. Uyt name en last des Eerw. kerkenraads C.G. Serruus syn. h.t. vice praeses, Petrus Kraan epist. vice scriba, J. Smith.[822]

Amboina, aan 't Casteel Victoria, den 22en september 1728.

350. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 11 mei 1729.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 705-708.

Zeer eerwaarde, godsalige – – –

Alsoo de Eerw. Heer en onse geachte medebroeder Carolus Georgius Serruus, op sijn aanhoudende verkregen versoek, van de Hooge Indische regeringe deser landen, gelijk onse vergaderinge wettig is bekent gemaakt door een extract van de Agtbare regeringe deser provincie uyt een missive van haar HoogEdelens van den 8 february deses jaars 1729,[823] van hier nae Batavia, en vervolgens na het vaderland staat te vertrekken, om aldaar in het drukken der Maleydsche bijbel behulpsaam te sijn, soo hebben wij niet konnen in gebreken blijven desen aan U.Eerw. toe te senden, om desen onsen voornoemde waarden medebroeder behoorlijk tot U.Eerw. kerklijke vergaderinge te geleiden. Wij betuygen dat onse liefde en genegentheid tot sijn Eerw. is uytgestrekt, met een hertensugt dat God, de Algenoegsaame, sijn Eerw. veilig mag geleiden, en behouden overbrengen in de have van sijn begeerte. Wij versoeken U.Eerw. vriendelijk dat U.Eerw. onsen broeder gunstig gelieve te ontfangen, en als een getrouw medearbeider in het werk des Heeren in liefde te ontmoeten.

Wij betuygen dat wij van een medearbeider in den Heer berooft worden wiens tegenswoordigheid ons seer aangenaam is geweest, vermits wij met vrede en eendragt, als broederen betaamt, met elkanderen geleeft en verkeert hebben, dermaten, dat tot nog toe alle ergerlijke krakelen uyt onse kerkelijke vergaderingen verre sijn geweert gebleven, hetgene wij hoopen en wenschen dat nog lange van duyr mag sijn. De Heere God, die rijk is in genade, bekroon en beloone sijn Eerw. voor alle getrouwe diensten aan Gods kerke betoont, en gebiede deswegens sijnen zegen over hem tot in euwigheyd.

Wij sullen U.Eerw. geëerde missive, verselt met de twee acta synodalia aan onse vergaderinge toegesonden, en waarvoor wij U.Eerw. van herte met toegenegenheid bedanken, voor tegenswoordig niet beantwoorden, maar daarmede volgens gewoonte wagten tot de laatste besendinge na Batavia, en U.Eerw. dan, gelijk wij altoos gedaan hebben, mededeelen den toestant van Gods kerke in dit wingewest.

Hiermede eyndigen wij, – – – den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam Johannes Wentink vice praeses, B. Delmhorst epistolarum scriba, J. Smith, ouderling.

Amboina Victoria, den 11 may 1729.

---

822 Johannes Smith, van Amsterdam, boekhouder en kassier.

823 NA, VOC 981, fol. 940-984, nader fol. 973-974. Op fol. 964 oordeelt de HR negatief over het voornemen van de Ambonse overheid om op het voorbeeld van Malakka een trouwbelasting in te stellen. Op fol. 976 de mededeling dat ds. Serruus opgeroepen is om naar Nederland te gaan voor de revisie van de bijbelvertaling.

351. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 september 1729.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 693-698.

Zeer eerwaarde, godsalige – – –

Wij twijfelen geensins of U.Eerw. sullen onse laatst-gesondene geleidebrief[824] uyt handen van onsen geagten medebroeder de Heer Carolus Georgius Serruus, in may met eene der schepen over Java nae Batavia vertrokken, met desselfs aankomst ontfangen hebben. Deselve was doenmaal alleen gerigt om sijn Eerw. tot U.Eerw. vergaderinge te geleiden, en wij hoopen dat hij lange voor den ontfangst deser op Batavia in gesontheid sal sijn gearriveert, waarvan wij de goede tijdinge met verlangen tegemoet sien.

Tot onderhoudinge van onse goede corrispondentie en broederlijke vriendschap worden wij bij dese besendinge al wederom aangenoopt, ja agten ons verpligt, om dese onse letteren aan U.Eerw. vergaderinge af te veerdigen, teneinde dieselve strekken mogen tot een behoorlijk antwoort van U.Eerw. aangename en geëerden missive gedagtekent den 24 january 1729 deses jaars[825] en aan onse vergaderinge met de aankomst van het laatste schip, Castor en Pollux genaamt, ter hand gestelt.

Wij betuygen met veele hertlijkheid onse blijdschap, niet alleen wegens U.Eerw. gezamenlijken welstant, dien wij wenschen dat de God des hemels nog lange jaren mag doen continueren. Nemaar in het bijsonder verheugden wij ons dat U.Eerw. van hetselve gevoelen en oordeel in eenen geest met ons wilt sijn, met een hertensugt om de handen in malkanderen te slaan, en Gods kerk als het ware met een eenparigen schouder te helpen bouwen, met vaerwelsegginge van alle verwijderinge en tweedragt.

Wij versekeren U.Eerw. (veelgeagte medebroederen), van onse kant daartoe alle devoiren te sullen aanwenden, en wij verwagten insgelijks sulks in het toekomende van U.Eerw., temeer dewijl de Evangeli schaare als boodschappers van goede tijdinge nu soo schaars begint te worden, dat men te dugten heeft dat de Heere een twistgeding met sijn wijngaart staat aan te rigten.

De Heere God, die rijk is in genade, heele eens de breuke der dogter Zions, en verweerdige sijne kerke dat er eens mannen mogen overkomen vol des heyligen Geestes en des ijvers om te ijveren voor de eere sijnes naams, opdat het lauwe, ijverloose Christendom eens in ijver mag worden opgewekt om God in waarheid en niet uyt sleur te dienen, waartoe God zegen gebiede.

Wij bedanken U.Eerw. van herten voor de mededelinge van den staat der kerke, soo op Batavia als de buytencomptoiren, gelijk wij ook onse verpligting erkennen voor het toesenden van de twee synodale acten, en wij versoeken ook vriendelijk dat U.Eerw. daarin gelieven te continueren.

Wij senden U.Eerw. ook toe twee ducaten tot belooninge van den uytschrijver der overgesondene actens die wij nog ten agteren soude sijn.

Volgens gewoonte konnen wij niet voorbijstappen U.Eerw. een kort berigt te geven aangaande den staat der kerke en schoolen in ons wingewest.

Wij geven den Alderhoogsten de eere dat hij sig hier een kerke vergadert die met rust en eenigheid in openbare en bijzondere oefeninge God tragt te dienen, niettegenstaande men over den ijverloosen, en lauwen toestant des Christendoms bedroeft moet sijn.

De opsienders, die het Evangelium met ijver en getrouwigheid na al haar vermoogen verkondigen, zijn: op Honimoa de Eerwaarde Philippus Capelle, die versoek heeft gedaan om ook voor de E. Achtbare regeringe wederom aan het hooftcomptoir geplaatst te werden, en

---

824 Het hiervoorgaande document.
825 ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 364-367.

sijnen dienst alsvoren in de Hollandsche gemeente te verrigten, vermits sijn Eerw. sig wegens sijne swakke gesteltheit niet in staat bevint (niettegenstaande hij alle kragten in het aanleeren van het Maleydsch heeft aangewent) om oit in het Maleydsch te konnen prediken. In wiens plaats de Eerw. Kraan wederom gesurrogeert is.

In de Maleytsche taal prediken de Eerwaarde Johannes Wentink en de Eerw. Petrus Kraan, dewelk ook zedert january des woensdaags in de weeke beneffens den scriba deses een predikbeurt in de Hollandsche gemeente waarneemt.

In de Hollandsche gemeente prediken de Eerwaarde Hajo van Borssum, die den 18 juny deses jaars in een tamelijken welstant van Banda alhier is gearriveert, en met veele lyefde en zegenwenschinge over sijn Eerw. persoon en heyligen dienst van ons ontfangen, sessi in onse vergaderinge is aangewesen, die beneffens den scriba deses den ordinaren dienst in de Hollandsche gemeente waarneemt.

De visitens sijn sedert voorleden jaar volgens gewoonte verrigt, tweemaal, op Honimoa, Cerams Cust ende het eyland Nuscellaut door den Eerw. Philippus Capelle.

De visite op de eylanden Bouro, Manipa en Haroeko is volbragt door de Eerw. Petrus Kraan.

De visitens op de Cust Hitou sijn waargenomen, eens door den Eerw. Johannes Wentink en eens door den scriba deses, gelijk ook de visitens op het gebergte Leytimor in de maand november door den Eerw. Johannes Wentink, en in de maand juny door den scriba deses sijn gedaan.[826]

Het getal van het Inlands Christendom volgens de gedane visiteraporten bevonden te zijn:

ledematen	1590
gemeene christenen	18022
kinderen in het school	4595
kinderen buyten het school	7570
nieuw gedoopte	450
somma	32227

Wij versoeken U.Eerw. gansch vrindelijk dat U.Eerw. eens een middel geliefden uyt te denken om of door presenteeringe van een extract, of op eene andere wijse, als U.Eerw. best sult oordeelen, aan haar HoogEdelens een versoek voor de kerken en schoolen van Ambon te doen aangaande het drukken van de Ichtitzaars, die hier soo hoognodig sijn voor jonge en oude, gelijk de broederen die weleer de Ambonsche gemeente is toevertrouwt, weeten, vermits wij vermoeden dat er geene meer van dien voorgaanden druk te bekomen sijn, omdat wij nu al in drie jaren agtereen niet één Ichtitzaar ontfangen hebben, niettegenstaande wij deselve van tijd tot tijd op den eysch der boeken hebben gestelt.

Nu breken wij af – – –. Den kerkenraad van Ambon, en uyt aller last en naam H. van Borssum syn. praeses, B. Delmhorst hoc anno epistolarum scriba, J. Smith ouderling.

Amboina, in onse kerklijke vergaderinge, den 22 september 1729.

352. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 26 mei 1730.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 701-702.

Zeer eerwaarde, godsalige – – –

Aangesien d' Eerw. Heer Hajo van Borsum, onse geachte medebroeder in Christus, op sijn versoek van de Hooge Indische regeeringe deeser landen g'obtineert heeft eene reise

[826] Rapporten van deze visitaties niet aangetroffen.

naar Batavia te doen, hebben we sijne Eerw. seer gaarne volgens oud gebruik eene kerkelijke attestatie willen medegeven, onder betuiging dat wij sijne Eerw., die behalven in het Nederduitsch, ook op den 4 maay anni currentis in de Maleytse taal gepredikt heeft, vanwegens sijn vreedelievend gemoed en stichtelijken ommegang noch wel eenigen tijd hadden hier gehouden, ons troostende met die hoop dat sijne Eerw. in het aanstaande jaar tot ons mag wederkeeren, teneinde uyt sijne leere en leven veele gesticht en opgebouwt mogen worden.

Waarmede wij U.Eerw. Godes bescherminge aanbeveelende, verblijven – – – U.Eerw. dienstw. dienaren en medebroeders in Christus, uyt last en naam des kerkenraads van Ambon Phil. Capelle h.t. scriba, C. Anroek.[827]

Amboina den 26 may 1730.

353. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, [20][828] september 1730.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 709-712.

Eerwaarde, godzalige – – –

Alsoo den Eerw. en seer geleerden Heer Hajo van Borssum op sijn Eerw. versoek van haar HoogEdelens heeft permissie bekoomen om van hier een spring-togjen na Batavia te doen, teneynde om aldaar te huwlijken, soo is sijn Eerw. ten dien eynde in de voorlede maand may met het schip den Arend van hier derwaarts gestevent, dog tot ons leetwesen in een seer swakken staat, en een slegte lichaemsgesteltheyt. Wij bidden en smeeken den Almogenden, en hoopen dat sijn Eerwaarde door Jehova's bijsondere genaede reets tot volkomen gesondtheyt sal gebragt zijn, en willen niet twijfelen of onse kerkelijke brief, welke alleen maar diende om sijn Eerw. te geleyden, sal bij U.Eerwaarde wel ontfangen weesen.[829]

Nu achten wij het al wederom van onsen pligt te zijn om U.Eerw. g'eerde en seer minlijke missive zijnde gedagtekent den 12 january hujus anni,[830] en die bij ons te sijner tijd wel ontfangen en in onsen kerkenraad voorgelesen is, te beandtwoorden.

Wij verblijden ons ten hoogsten dat wij volgens U.Eerw. betuyginge ons van U.Eerw. opregte en ongeveinsde liefde en broederlijke eendragt konnen versekeren, gelijk U.Eerw. sulkx al wederom metterdaad hebben doen blijken door het oversenden van de acta synodalia van Zuydt en Noord-Holland, waarvoor wij U.Eerw. van harten bedanken, en versoeken seer vriendelijk om in vervolg van tijd daarmeede te continueren, en gaan hiernevens ingeslooten mede over twee ducaten voor den uytschrijver van gemelde acta.

Wij hoopen dat die afgeschreeven exemplaren, door de Heeren Werndley en Seruys na het vaderland meedegenomen, behelsende de catechismus en desselfs kort begrip midsgaders alle de gebeeden en formulieren, spoedigh mogen gedrukt werden, alsoo de Maleytse boeken hier in deese provintie thans seer schaers zijn, gelijk U.Eerw. sulkx uyt het mondelijk rapport van den Eerw. Seruys buyten allen twijfel wel sullen verstaen hebben, weshalven wij op een goeden uytslag wagten, waartoe U.Eerwaarde ons ook goede hoope geven.[831]

---

827 Misschien Carolus Anroek, geb. Luhu (westelijk Ceram), in 1720 assistent, of Carel Anroek, van Amsterdam, arr. Batavia oktober 1695 als adelborst op Voetboog, luitenant, per 18 januari 1734 gegagieerd (gepensioneerd) kapitein.

828 De datum aan het einde van de brief is door papierbeschadiging moeilijk leesbaar. Tweede lezing: 30.

829 Ds. Van Borssum overleed nog in 1730 te Batavia.

830 ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 580-587.

831 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 28, 30, 33.

(*Volgt een dankbetuiging voor en commentaar op de berichten over de situatie van de kerken te Batavia en op de buitencomptoiren.*)

Nu gaan wij over om U.Eerw. den toestand van kerken en schoolen in deese provintie meede te deelen. En niettegenstaande wij tot deese uure toe nogal niet anders konnen doen als te klagen over de traagheyt en ijverloosheyt die er in 't Christendom in 't algemeen bespeurt word, soo hebben wij echter nog reeden om ons aan de andere kant te verblijden dat de kerk alhier door Gods goedheyt nog in ruste, vreede en eendragt is levende, en dagelijks door desselfs leeraeren – een yder na sijn vermogen – gestigt, onderwesen ende opgebouwt word.

Dus werd de Hollandse gemeinte hier aan 't hoofdcomtoir gestigt door de Eerw. Heeren Philippus Capelle en Balthazar Delmhorst. Den Maleytsen predikdienst word door den scriba deeses betragt ende waargenomen, ende op Honimoa arbeydt met alle vlijd en naarstigheyt den Eerw. Petrus Kraan, welke in de maand november des gepasseerden jaars derwaarts is gaan wonen in plaats van de Eerw. Capelle, zijnde de visitens van kerken en schoolen in dit jaar verrigt tweemael door den Eerw. Capelle, eens op het gebergte Leytimor en eens op de over-cust Hitoe, desgelijks door de Eerw. Delmhorst eens in april op het gebergte Leytimor, en eens in december aan de over-cust Hitoe. Soo ook tweemael op het eyland Honimoa, Nusselaut en Cerams-Cust door den Eerw. Petrus Kraan, en de visite van Boero, Manipa, Boanoa, op de Cust Ceram en het eyland Oma is door den scriba deeses waargenomen, welke aan haar HoogEdelens heeft versoek gedaen om met sijne familie te mogen repatriëren. Desgelijkx heeft de Eerw. Delmhorst versoek gedaen om van de kerk van Ambon ontslagen te werden en na Batavia op te komen, om aldaar of elders waar het haar HoogEdelens goedvinden geplaatst te werden, en sijn Eerw. versoekt seer vriendelijk de gunstige voorspraek van de Eerw. broederen tot Batavia bij haar HoogEdelens, teneynde sijn Eerw. sijn ontslag mag bekoomen, gelijk den scriba deeses U.Eerw. gunstige voorspraek meede versoekt om te repatriëren.

Uyt de visite-rapporten van soo even gemelde eylanden en haar onderhorige plaatzen[832] blijkt dat het getal der inlandse christenen is als volgt:

ledematen	1613
gemeene christenen	18399
kinderen in school	4505
kinderen buyten	7989
nieuw gedoopte	565
somma	33979[833]

Hiermeede – – – de predikanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam J. Wentink praeses et hoc anno epist. vice-scriba, C. Anroek.

Amboina in onse kerkelijke vergaderinge den [20] september 1730.

354. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1731.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 713.

Zeer eerwaarde, godsalige – – –

Onsen geachten medebroeder Johannes Wentink op sijn Eerw. versoek van de Hooge Indische regeering tot Batavia sijne dimissie verkregen hebbende van hier derwaarts te vertrekken, sijnde nu ruim tien jaren hier geweest, binnen welken tijd sijne Eerw. soo in

832 Niet aangetroffen.
833 Ten rechte 33.071.

leven als leere in de Hollandsche gemeente, en in den jaare 1725 den 12 maart tot noch toe in de Malayse gemeente soo op Sirrisorri als hier, met veel vrucht gewerkt en gepredikt heeft, en sijnen dienst altoos ieverig waargenomen, hebbende sijne Eerw. volgens kerkelijk gebruik gaarne eene attestatie willen medegeven, in hoop en verwachting dat de Heere sijn voornemen met sijnen segen wil achtervolgen, eene spoedige reise verleenen, en gelukkig brengen in den haven sijner begeerte.

Waarmede – – – uyt last en naam des kerkenraads H. van Grimbergen praeses, Phil. Capelle h.t. scriba, C. Anroek ouderling.

Amboina den 21 maay 1731

355. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 20 september 1731.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 188, fol. 112-113.

HoochEerwaarde, godsalige, hoochgeleerde Heeren, vaders en medebroeders in Christus.

Uyt Uw HoochEerwaardens en hoochge-eerde van den 13 december 1729[834] hebben we met veel achting gesien den staat van Gods kerk in Nederland, die d'algenoegsame God hoe langs hoe meer wil uytbreiden tot aan de vier winden des hemels en soo doen rijden op de hoogtens der aarde.[835] Ook is ons daaruyt gebleken dat d'Achtbare Heeren Bewindhebbers bijtijds sullen voorsien in het laten drukken van bibels in de Maleytse taal, die we versoeken dat deselve in 't eenvoudige mogen werden overgeset, ten einde het eenvoudig Christendom, dat in het hoochdravene Maleyts onkundig is, daaruyt vrucht en troost mag scheppen, tot kennis van den eenigen en drie-eenigen God tot saligheid haarer sielen. Thans heeft men hier uyt gebrek van Carons het evangelium van Matheüs door d'inlandsche schoolmeesters laten afschrijven, om hetselve in d'afgelegene kerken op haare negorije voor te lesen, maar Ichtisaars en psalmboeken sijn geheel schaars overgekomen, sulks wij om deselve ook versoeken, opdat des Heeren wijngaard mag groeien en bloeien, het licht uyt de duisternis schijnen en het koninkrijk van Christus tot aan de vier winden mag uytgebreid worden.

Altoos hier in Ambon nemen den dienst noch waar den Eerw. Balthasar Delmhorst, die met veel lof op den 9 september deeses jaars in 't Maleyts heeft gepredikt, sullende daarin voortvaren en somwijlen ook in 't Nederduitsch dien waarnemen, gelijk ook doed d'Eerw. Petrus Kraan, die andersins in de Maleytse kerk met veel iever waakt. En aangaande de Hollandse gemeente, nemen in deselve den dienst waar den Eerw. Henricus van Grimbergen en den scriba deeser, dien het jok door de swakheid des lichaams wat swaar valt, biddende en smeekende geduurig om sterkte en bijstand van God.

Aangaande nu de visitens van kerken en schoolen, sijn deselve gedaan: tweemaal op 't gebergte Leytimor en eens op Bouro, Manipa, Boanoa en Cerams cust door den Eerw. Balthazar Delmhorst, door den Eerw. Petrus Kraan op 't onderhoorige district van Saperoua, en door den scriba deeser tweemaal op de cust Hitoe,[836] uyt welke gemelde gevisiteerde plaatsen wij nu een lijst opmaken als volgt:

ledematen	1640
gemeene christenen	18380
kinderen in 't school	4500
dito buyten school	7970

[834] SAA 379, Archief Classis Amsterdam 170, fol. 46, antwoord op Kerkenraad Ambon aan classis Amsterdam d.d. 22 september 1728.
[835] Deuteronomium 32:13.
[836] Rapporten niet aangetroffen.

nieuw gedoopte	567[837]
somma	33053

Eindelijk stellen we U.Eerw. eene vrage voor, hierin bestaande: of men de Lutheranen die belijdenis gedaan hebben van haare religie, en die genegen sijn in de Gereformeerde Kerk met ons te communiceeren, salvâ conscientiâ[838] aan des Heeren tafel mag toelaten, gelijk aan Cabo de Goede Hoop geschied, daar het van veele jaren herwaarts is gebruikelijk geweest.

Hiermede eindigen we, – – – de praedicanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad van Amboina, uyt aller last en naam H. van Grimbergen h.t. praeses, Philippus Capelle h.t. scriba, T. Vogelsang.

Amboina den 20[en] september 1731.

356. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1731.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 715-719.

Eerwaerde, godsalige – – –

U.Eerw. gerespecteerende brief van den 22[e] january hujus anni currentis[839] hebben wij wel ontfangen, en daaruyt vernomen een wijtloopig opstel van den staat van Gods kerk tot Batavia en andere buytencomptoiren, waarvoor we U.Eerw. ten hoogsten verpligt sijn, wenschende uyt de diepste onses herten dat den Gever alles goeds d'andere heeren en medebroederen, die nog onvermoeyt arbeyden in des Heeren wijngaard, ook met sijne genade en Geest wil onderschraagen en ondersteunen. – – –[840]

En gaan nu over tot het bericht van deese kerken en schoolen hier op Ambon, waerover we met recht reden hebben om te klagen ten aansien van de ieverloosheyt die soowel in de Hollandse als Maleytse gemeente dagelijks bespeurt word, niettegenstaande bij de twee beurten die des sondaghs geschieden ook des woensdag gepredikt werd, alleenlijk voor soldaten en weeskinderen dier moeten inkomen. Maar andere compagniesdienaren als voorgangers en voedsterheeren der kerken betreden selden den dorpel van Gods huys. Desniettegenstaande gaan in haar goed voornemen en dienst ieverig voort den Eerw. Balthazar Delmhorst, die met veel lof tot onser aller verwondering en vreugde op den 9[en] september in 't Maleyts heeft gepredikt, sullende sijne Eerw. nu en dan ook in 't Hollands prediken, gelijk ook somwijlen doed den Eerw. Petrus Kraan, die andersins nevens de Eerw. Balthazar Delmhorst in de Maleytse kerk den dienst staat waer te nemen, gelijk deselve op woensdag en sondag door den Eerw. Henrickus van Grimbergen en den scriba deeser word verricht, ongeacht de swakheyd en brosheyt des lichaams van den laastgemelden, dien het jok wat swaar valt.

Aangaande de visitens van kerken en schoolen sijn deselve waergenomen door den Eerw. Delmhorst, tweemaal op 't gebergte Leytimor en eens op Bouro, Manipa, Bonoa en Ceram-Cust, en door den Eerw. Kraan op Cerams-Cust, Honimoa en Nussalaut, en den scriba deeser tweemaal op de Cust Hitoe.[841]

Uyt dese gemelde gevisiteerde plaatsen maken wij nu een lijst op als volgt:

ledematen	1640
gemeene christenen	18380
kinderen in 't school	4500

837 Vgl. de opgave in doc. 356.
838 Zonder het geweten geweld aan te doen.
839 ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 640-641.
840 Volgen de namen van enkele tientallen predikanten.
841 Visitatierapporten niet aangetroffen.

dito buyten dito	7970
nieuw gedoopte	563
somma	33053

Hiermede eyndigen we – – – den kerkenraad van Amboina, en uyt aller laast en naam H. van Grimbergen h.t. praeses, Philippus Capelle h.t. scriba, T. Vogelsang.

Amboina den 24 september anno 1731.[842]

357. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1732.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 721-724.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerwaardens geëerdens schrijvens van 10 january deses jaars,[843] gerigt tot onderhoudinge van eene vrindelijke correspondentie met onse kerkvergaderinge, hebben wij bij de aankomst van het schip Boekenrode op 17 maart in onse vergaderinge voorgelesen.

Wij bedanken U.Eerw. seer vrindelijke voor den minnelijke berigtinge nopens den staat der kerken van gansch Nederlands India daarin vermelt, gelijk ook voor het toesenden der synodale acte van Noord Holland. En wij versoeken gansch vrindelijk dat U.Eerw. in beyde daar ook in gelieven te continueren. Wij verheugden ons met blijdschap uyt U.Eerw. geëerdens schrijvens te vernemen dat den dienst des Evangeliums, soo door U.Eerw. op Batavia in de Nederlandsche, Portigeesche en Maleytsche kerke (waartoe de Eerwaarde Johannis Wentink, onsen gewesenen medebroeder, op Batavia was aangehouden), alsook door de andere Eerwaarde Heeren en onse geagte medebroederen op andere plaatschen buyten Batavia, nog met veel ijver en wakkerheyd wierde verrigt. De Heere God, die rijk is in genade, wil U.Eerw. en hun alle daartoe verder met noodige kragten en bequaamheden voorsien om het werk Gods met alle volstandigheyd en ruste te verrigten, tot volmakinge der heyligen, tot opbouw des lighaams Jesu Christi tot heerlijkhijd van Gods naam, en onser aller, en veel andere zielen zaligheyd.

Wat dese kerkstaat in Amboina belangt, angaande het Inlandsch Christendom soo wel als dat der Nederlandtsche gemeynte, soo moeten wij nog seggen, gelijk wij meermalen met smerte hebben gemelt, dat wij nog groote reden hebben om te klagen niet alleen wegens hunne groote onkunde aangaande de grontstukken des geloofs, maar ook insonderheyd wegens hunne ijverlosheyd en traagheydt in het betragten en waarnemen van den openbaren en bijsonderen godsdienst, niettegenstaande wij een onvermoeyden ijver aanwenden om haar te brengen tot de kennisse der waarheyd die naar de godsaligheyd is, opdat sij God en Christus sijnen Soone als de waare bloedborge van den uytverkoorenen sondaar te regte mogen leeren kennen, en hem alleen door een waaragtig geloove tot zaligheyd mogten omhelsen, met vaarwelsegginge van alles wat buyten hem is, met een hertensugt en verwagtinge dat het God behagen mogt haar duystere verstanden te verligten, en haar wil te heyligen, om de God der waarheyd in den geest en verstand te dienen.

De dienstknegten die aan dese stantplaats sig bevlijtigen om Christus koninkrijke naar alle hunne vermogen en kragten op te bouwen sijn de Eerwaarde Philippus Capelle en de Eerwaarde Henrikus van Grimbergen in de Hollandsche kerke, en de Eerwaarde Petrus Kraan ende de scriba deses in de Maleydsche gemeinte, die ook gesamentlijk de broederen

[842] Een post-scriptum in de kantlijn vermeldt nog de overzending van een dubbele ducaat voor de uitschrijver van de acta synodalia. Vermeld wordt tevens dat de acta die vermeld stonden in de brief van de kerkenraad van Batavia door verzuim van de Bataviase scriba niet zijn aangekomen.

[843] Vermoedelijk is dit de brief kkr Batavia aan kkr Ambon in ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 693-696.

in de Hollandsche gemeinte des woensdags en bij siekte derselver ook des sondaags helpen assisteren. 't Was wel wenschelijk dat 't den Heere des oogstes behaagde om nog twee leeraren herwaarts te senden tot waarneminge der buytencomtoiren volgens ouder gewoonte, die nu wegens gebrek van predikanten moeten open blijven.

De visitens op de kust van Hitoe sijn verrigt in de maand van november in 't jaar 1731 door de Eerw. Petrus Kraan. En op 't gebergte Leitimor in december door de Eerw. Philippus Capelle. De visitens op de eylanden Boero, Manipa, Boano, Cerams kust, Haroeko en 't eylant van Oma, gelijk ook op 't eyland van Honimoa, Nuselaut en Cerams kust, sijn in één ademtogt in de maand november 1731 door den scriba deses waargenomen, gelijk ook door denselven en de visite van 't gebergte Leitimor in de maand april deses jaars gedaan is en tegenswoordig een versoek aan haar HoogEdelhedens gedaan heeft om naar Batavia een springtogt te mogen doen. En de visite van de overkust Hitoe is door de Eerwaarde Henrikus van Grimbergen geschiet in de maand mey deses jaars.

Uyt de raporten van de soo even gemelde visitens[844] blijken de bevindingen van 't getal der gesamentlijke christenen tegenswoordig dusdanig te sijn:

ledematen	1604
gemene christenen	18821
kinderen in 't school	5116
buyten school	7109
nieuw gedoopte	649
somma	33299

Hiermede, Eerwaarde Heeren en seer gerespecteerde medebroederen in Jesus Christus sullen wij eindigen – – – den kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam H. van Grimbergen praeses, B. Delmhorst h.t. epistolarum scriba, T. Vogelsang.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 24 september 1732.

358. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1733.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 725-726.

Eerwaarde, godzalige – – –

Mitsdien den Eerw. Heer Balthasar Delmhorst, onse geaghte amptgenoot, op sijn instantelijk versoek bij de Hooge Indische Regeering deser landen verkreegen heeft een springtogtie naar Batavia te doen, soo hebben wij sijn Eerw. seer gaarn op sijn versoek een kerkelijk getuygschrift van sijn dienst en gedrag onder ons willen medegeeven, getuygende dan met dese naar waarheyd, en in opregtigheyd des herten, dat sijn Eerwaarde sedert sijn verblijf alhier, zijnde nu ruym seven jaaren, het werk sijner bedieninge altijd ijverig en neerstig, sonder eenig versuym, als een getrouw en ernstig medearbijder van des Heeren wijngaard past, waargenoomen heeft, hebbende sijn Eerwaarde de waarheyd die naar de godzaligheyd is alhier eerst ruym vijf jaaren in de Hollandsche taal en vervolgens nu bij de twee jaaren beyde in de Hollandsche en Maleydsche taal 't woord Gods suyverlijk gepredikt, en de rondom leggende kerken en schoolen deser provintie met alle bereydwilligheyd en volveerdigheyd gevisiteerd, de Heylige Bondsegelen bedient en de gewoone catechisatiën trouwhartig waargenoomen, ja sig in alles betoond een gewillige arbeyder in den wijngaard des Heeren te zijn; hebbende daarenboven door sijn onberispelijk levensgedraghs, sijne voorsigtige handelingens en sijne vreedsaame en aangenaame wandel de harten des volks soodanig gewonnen, dat se sig over sijn vertrek niet sonder reeden beklaagen, bijsonder die

[844] Visitatierapporten 1731 en 1732 niet aangetroffen.

van de Maleydsche gemeynte, dewelke door 't vertrek van sijn Eerwaarde en 't opsenden van den predikant Petrus Kraan door de overigheyd deser provintie wegens sijn seer ergerlijk en aanstootelijk leeven,[845] sig nu voor een sekere gedeelte van de leeraars in haar eygen taal ontbloot bevind, troostende sig egter nevens ons over 't vertrek van sijn Eerwaarde met die hoope dat sijn Eerwaarde in 't aanstaande jaar alhier mag wederkeeren, opdat uyt sijne leere en leeven veele gestigt en de muuren van 't geestelijk Zion alhier meer en meer opgebouwt en versterkt mogen worden.

Hiermede dese dan besluytende, – – – de predikanten en ouderlingen des kerkenraads van Amboina, en uyt aller naam en last Philippus Capelle praeses, H. van Grimbergen h.t. epist. scriba, Gerrit Vogel.[846]

Amboina in onse kerkelijke vergadering den 21 may 1733.

359. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1733.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 729-732.

Eerwaarde, godzalige – – –

Niet twijffelende of U.Eerw. sult onse laats gesondene letteren van den 21 may jongstleden[847] ontfangen hebben uyt handen van onse geaghte medebroeder de Heer Balthasar Delmhorst, alleen maar strekkende om sijn Eerw. te geleyden tot U.Eerw. vergadering.

Tot onderhoudinge dan van onse broederlijke vriendschap, werden wij bij dese alwederom aangenoopt dese letteren aan U.Eerw. af te vaardigen, teneynde deselve strekken mogen tot antwoord op U.Eerw. aangenaame en geëerde misive van den 19 january deser loopende jaar,[848] die wij ter sijner tijd wel ontfangen en in onse vergadering voorgeleesen hebben.

Met veel blijdschap kwam ons daaruyt te blijken dat wij ons van U.Eerw. opregte en ongeveynsde liefde en broederlijke eendragt verseekeren konden, werdende ons daarvan wederom versche preuven gegeeven, soo in het toesenden der acta synodalia van Zuyd en Noord-Holland (betuygende daarvoor onse hartgrondige dankbaarheyd, met vriendelijk versoek in vervolg van tijd daarmede te willen volharden, gaande hiernevens mede ingeslooten twee ducaten voor de uytschrijvinge van dien) als bijsonder ook in de mededeelinge van den toestand der U.Eerw. gemeyntens en die der buytenkerken.

(*De kerkenraad van Amboina verheugt zich over het goede voorbeeld dat de leden van de Hoge Regering in Batavia geven in het bijwonen van de openbare eredienst.*)

Voorts hebben wij de eer U.Eerw. onse dankbetuyginge te doen wegens de gelukwenschinge met onse nieuwe Edele Heer gouverneur, David Joan Bake. Wij hebben reden den Almagtigen te danken en U.Eerw. onse vreugde mede te deelen over 't goed bestier die Sijn Edele houd in dese regeringe, tot handhaavinge van regt en geregtigheyd, tot waarneeminge van den openbaare godsdienst, en agtinge van desselvs bedienaars, werdende van Sijn Edele alles bijgebragt 'tgeene tot luyster en cieraad van 't geestelyk Zion en desselvs opbouwinge strekken kan, soo in de handhaavinge van 'tselve als ook in 't stigtelijk voorbeeld van sijn Ed. persoon en hooggeëerde familie, waardoor onse swaarwigtige arbeyd verligt en den ijver onser gemeentens dagelijks opgewakkert en gaande gemaakt werd, ter betragtinge van de pligten der godzaligheyd en ter versterkinge van opregte en swakke. Ja selvs de Maleydsche

[845] Zie hierna, doc. 359 en 360.
[846] Gerrit Vogel, Inlands burgerkapitein.
[847] Doc. 358.
[848] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 30-31.

gemeente, schoon van leeraars in hun eygen taal tegenwoordig verstooken zijnde, waarom sij niet sonder neevens ons met groot verlangen tegemoet sien de terugtkomst van onse gelievde medebroeder Balthasar Delmhorst (die wij wenschen dat, naar verkrijginge van sijn oogmerk, behouden onder 't geleyde des Heeren in 't begin van 't aanstaande jaar hier mag aanlanden), maar desniettegenstaande betoond sig die gemeynte van tijd tot tijd ijveriger in 't bijwoonen van den openbaaren godsdienst en 't ondersoeken van Gods woord, waartoe de reeds aangekomene Maleydsche N. Testamenten[849] veel geholpen hebben, die wij hoopen dat in vervolg van tijd nevens 't Oude Testament in die taale nog overvloediger mogen overgesonden werden, als zijnde mede een voornaem middel waardoor Christus koningrijke onder de bewerkinge van Gods Geest in dese gewesten onder de Inlanders meer en meer soude konnen uytgebreyd werden.

Den openbaare godsdienst werd hier in de Maleydsche gemeente sondaghs tweemael verrigt van den inlandsche opperleermeester, door 't voorleesen van eenige hoofdeelen uyt 't Malayds N.T. en een predicatie uyt Caron, werdende de sondagsche namiddaghbeurt door den scriba deser bijgewoond, soo om die gemeente dies te meer aan te wakkeren als ook om den H. Doop te bedienen, neevens de bevesting van 't huwelijk, gelijk ook de geheele bediening van 't H. Avondmael ter gesette tijd van hem in die gemeente bijgewoond en verrigt werd in de Maleydsche taal; hoopende hij onder de genadige en kragtdaadige bijstand des Allerhoogste in staad te zijn om binne ses maanden in die taal Gods woort in 't openbaar te konnen verkondigen. Werdende egter door hem ook van drie weken tot drie weeken twee sondaghs voormiddaghsbeurten en een woensdaghs beurt in de Hollandsche gemeente waargenoomen, gelijk den overige dienst in die gemeente met veel trouwhartigheyd en ijver verrigt werd door de Eerw. Philippus Capelle en Didericus Bontekoe, die op den 1 january jongstleden alhier van Banda is aangeland, zijnde sijn Eerw. in 't begin van sijn aankomst wel met eenige lighaamelijke swakheden besogt geweest, dog door des Heeren goedheyd begint sijn Eerwaarde neevens den Eerw. Capelle van dagh tot dagh in kragten toe te neemen.

't Was niet sonder reden wenschelijk dat den Heere des oogstes behaagen mogt om neevens onse geagte medebroeder den Eerw. Delmhorst nog twee getrouwe en waarde leeraars en uytdeelders der verborgendheyd herwaarts te senden, tot mede-ondersteuninge onser swaarwigtige bedieninge in dese plaats en waarneeminge der buytenplaatsen deser provintie volgens ouder gewoonte, die nu wegens gebrek der bedienaars moeten openblijven. Wij hebben ons ten dien opsigte per extract geaddresseert aan de Edele Heer gouverneur en verdere regeering van dit gewin-gewest, met nedrig versoek om desselvs gunstige vertoogen ten dien eynde aan de Hooge Indische Regeering te doen, versoekende U.Eerwaarde vriendelijk daartoe mede bijtijds gelegendheyd sulke vertoogen te doen als U.Eerw. naar desselvs wijs en voorsigtig oordeel dienstig agt te zijn.

Dog om in 't geheel met geen stilswijgen voorbij te gaan 't opsenden van den predikant Petrus Kraan in de maand may met 't schip Strijkebolle over Java, soo konnen wij U.Eerw. verseekeren dat wij daarvan wegens 't kerkelijke niet veel konnen melden, dewijl desselvs huysvrouw door een wijdloopig geklagschrift wegens meenigvuldige gepleegde egtbreuk van hem, en swaare mishandelingens omtrent haar persoon, niettegenstaande op het uytterste swanger zijnde, sig geaddresseert heeft aan onse geweesene gouverneur de Wel-Edele Heer Jan Bernard, die dese saak in handen van de justitie heeft overgegeeven, sonder dat Sijn Edele ons daarvan iets heeft medegedeelt als alleen, mondeling, dat sijn Edele den predikant Kraan sijn dienst had opgesegt met afschrijvinge van gagie en emolumenten, en ons daarom waarschouwde om denselve in geen kerkelijke bedieninge meer toe te laaten, sonder ons per

[849] Het Nieuwe Testament in de vertaling van Leydecker was verschenen in 1731, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 29.

extract of op een andere wijse daarvan eenige illucidatie of verligtinge te geeven, zijnde dit alles geschiet voor de aankomst van onse tegenwoordige Edele Heer gouverneur.

Maar om U.Eerw. hiermede niet langer op te houden, soo sullen wij volgens gewoonte nog een wijnigie melden van het doen der visitens in dit gewingewest, zijnde deselve verrigt: Op 't gebergte Leitimor door den Eerw. Philippus Capelle in de maand october des gepasseerde jaar, op de eylanden Honimoa, Nusselaut en een gedeelte van Cerams kust door den Eerw. Balthasar Delmhorst in de maand november des voorleedene jaar, hebbende sijn Eerw. in de maand april van dit loopende jaar deselve ook waargenoomen op 't gebergte Leitimor. Op de eylanden Boeroe, Manipa, Bonoa, Cerams kust en Oma of Haroeko in de maand october des gepasseerde door den scriba deser, die ook in de maand april deses jaara deselve verrigt heeft op de kust Hitou. Zijnde op de kust Hitou de visitie waargenoomen in den maand december des verloopene jaar, en in 't begin van januari deses jaar door den opgesondene predikant Kraan. Uyt alle welke visiterapporten[850] dan blijkt dat de bevindinge van 't getal der gesamentlijke christenen alhier tegenwoordig is als volgt:

ledemaaten	1570
gemeene christenen	18401
kinderen in de school	4999
kinderen buyten de school	7932
nieuw gedoopte	861
somma	33763

Wij – – – de predikanten en ouderlingen des kerkenraads van Amboina, en uyt aller naam en last Philippus Capelle vice praeses, H. van Grimbergen h.t. epist. scriba, E. de Silva.

Amboina in onse kerkelijke vergadering den 17 september 1733.

360. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 mei 1734.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 733-736.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerw. welge-eerde letteren van den 25sten january 1734,[851] welke ons al wederom de kerkstaat in die verafgelegene gewesten ontdekt hebben, zijn ons op den 15^{den} maart deszelvigen jaars door den Eerw. Heer Balthazar Delmhorst wel inhandigt, nadat zijn Eerw. alsmede de Eerw. Warnerus van Loo op die tijd in onze vergadering ook sessie genoomen hebben. Wier inhout wij gelezen hebbende, zo aanstonts ontwaarden wat onze pligt zoude moeten wezen, namelijk de zaak van D. Kraane,[852] vermits dezelve U.Eerw. zeer duister voorkomt, zoals dezelve voor ons nog duister is, met alle omsigtigheid en seer nauwkeurig te onderzoeken of de voornoemde Petrus Kraane aan de gruweldaaden hem opgelegt schuldig is of niet. Waarop wij ons ten eersten aan 't werk begaven met zulk een ijver en

[850] Niet aangetroffen.

[851] ANRI, Archief Kkr Batavia, 55, fol. 56-64.

[852] Zie hiervoor. doc. 359, en hierna, doc. 361 en 363. Ds. Petrus Kraan of Craan werd bij resolutie HR d.d. 15 juni 1733, met verwijzing naar een brief PR Ambon aan HR d.d. 25 mei 1733, veroordeeld om als 'onnut meubel' naar Nederland opgezonden te worden; wachtend op het schip dat hem daarheen zou brengen zou hij niet in Batavia aan wal mogen komen maar op het eilandje Edam moeten verblijven. In de brief van de PR wordt vermeld dat Kraan was aangeklaagd door zijn eigen huisvrouw, Elisabeth Sigemunt, en vervolgens huisarrest had gekregen in het Kasteel Victoria, samen met een kwartiermeester die jongens tot sodomie zou hebben verleid. De res. HR in NA, VOC 751, fol. 953-955; de brief PR aan HR in NA, VOC 2283, fol. 9-125, nader fol. 107-109. Zie verder de hiernavolgende documenten.

naarstigheid, behoudens ons gewisse en medeweten,[853] gelijk in de ingeslootene papieren[854] blijken zal, als ons immers maar doenelijk en in ons vermoogen was, dus dat wij het oirdeel daaromtrent aan U.Eerw. overlaaten, zijnde dit de ingewonnene stukken die wij tot nog toe magtig geworden zijn. Wat wij nog nader kunnen uitvorssen, zullen wij U.Eerw. in de laatste verzending[855] mede-deilen, alsmede de kerkenraad haar verantwoording, en de belangen onzer kerk-staat.

Volgens U.Eerw. in U.Eerw. vergadering genomen besluit omtrent de oosterze provintiën, te weten om om te sien na bekwaame mannen onder de militairen, ten einden zij in tijd van noot tot krankbezoekers kunnen dienen, en in tijds haar daartoe aan te setten, daartoe zullen wij mede onze vlijt aanwenden, opdat het ons door een invallende dood als anderzins aan geen stof ontbreken mag.

Deze dan hiermede sluitende, zo bidden wij den Algenoegzaamen, Fonteine van alle zegeningen, eensdeels dat hij U.Eerw. en ons in 't toekomende voor zulke en diergelijke rampen en onheilen, dienstig tot inbreuk van Gods kerke, droefheid der gemeintens, tot spot van den inlander, tot een aanstoot van moor en mahomethaan, bewaaren wil, eensdeels dat hij U.Eerw. in U.Eerw. perzoonen en families zegenen wil, U.Eerw. dienst vrugtbaar maaken tot inwinning van zijn diergekogte gemeinte, opdat door U.Eerw. nog vele zielen mogen toegebragt worden tot de schaapskooje van de Heere Jezus, teneinden gijlieden tot uw genadeloon moogt ontfangen de croone des ewigen levens.

Dit zijn wenschende die zijn en blijven met veel hoogagting en respect – – – de predikanten en ouderlingen uitmakende de kerkenraad van Amboina, en uit aller last en naam D. Bontekoe epistolarum h.a. scriba.

Amboina, in onze kerkvergadering, den 25 may 1734.

P.S. Nadat deze brief geleezen en geslooten was, heeft de Eerw. heer van Loo een brief ontfangen van juffrouw Craane, met haar naam onderteekent, welke volgens het onderzoek van artic. 34[856] in zig behelst een zondebelijdenis van Kraane aan zijn huisvrouw aangaande het gepleegde overspel met het Lilleboise vrouwmens en hoe, op wat wijs, zulks toegegaan is. Derhalven hebben wij niet kunnen manqueeren om dit U.Eerw. bekent te maaken, welke zaak wij zo aanstonts wederom bij de hand vatten. En zo ras wij uit dat geschrift enig ligt kunnen scheppen, zullen wij met een nauwkeurige uitvorsing van de volgende articulen U.Eerw. tragten te communiceren.

361. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 31 mei 1734.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 737-738.

Eerwaarde, godzaalige – – –

Deze letteren gaan wederom verzelt met de verklaaringen zo van den enen als van den anderen, welke wij tot ons leetwezen bij onze kerkelijke briev met de ingewonnene stukken, in duplo afgegaan den 25 may dezes jaars 1734, niet hebben kunnen voegen, vermits, doen de scheepen vertrokken, dezelve nog niet in debita forma[857] waaren.

Aangaande het extract gepraesenteert, vanwegen het opzoeken van de vrije Amboineze vrouw, aan de Edele Heer gouverneur Baake volgens artic. 3°, zo brengen wij U.Eerw. ter

[853] Letterlijke vertaling van 'consciëntie'.
[854] Niet aangetroffen.
[855] De septemberbrief; zie hierna, doc. 363.
[856] Uit de brief kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 25 januari 1734; zie hierna, doc. 361 en doc. 363.
[857] In de vereiste staat.

kennisse hetgeen wij in de eerste kerkelijke brief vergeeten hadden, als dat wij hierop uit politiquen raade een extract weerom kregen dat haar Achtbaarhedens ons daaromtrent zeer gunstig wilden wezen, als wij maar wisten te zeggen waar die vrouw, daar D. Kraan vleeschelijke conversatie mede zoude gehad hebben, woonde. Om welke op te zoeken wij nog ons uitterste devoir doen en aanleggen.[858]

Wat de brief betreft gezonden door juffrouw Kraane aan den Eerwaarden Warnerus van Loo, in zig behelzende een bekentmaaking van D. Kraane aan zijn huisvrouw vanwegen het overspel met het Amboineze of Lillaboize vrouwmens, en hoe op wat wijs zulks toegegaan is, daar kunnen wij U.Eerw. tot nog toe geen elucidatie van geven.

Hiermede sluitende, na U.Eerw. alle zegeningen toegewenst te hebben over U.Eerw. perzoonen, aanzienelijke families, en dienst – – – de kerkenraad van Amboina, en uit aller last en naam D. Bontekoe h.a. epistolarum scriba.

Amboina den 31sten may 1734.

362. Brief van ds. Georg Henric Werndly aan de kerkenraad van Batavia. Amsterdam, 9 juli 1734.[859]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 178, fol. 283-297.

Eerwaarde, godtzalige, hooggeleerde Heeren en veel geagte medebroederen.

Onder 't geleide van den Eerw. Paulus Franciscus de Bomerolhes, gewezen leeraar der gemeinte van Jesus Christus te Birdaard en Janum,[860] die nu tot U.Eerw. overgaat om de Indische kerken te dienen, hebbende in allen delen goede getuigenissen, neme ik de vrijheid dezen aan U.Eerw. te laten afgaan tot een nader verslag van 'tgeen zedert den laatsten, door D. Serruus neffens mij op den 15 januari a.c. aan U.Eerw. afgeveerdigt,[861] is voorgevallen. Namentlijk in 't laatste der verstrekene maandt maart zijn wij beide door een deurwaarder van 't Oost-Indische huis geroepen om voor de E.Agtb. Heeren Bewindhebbers in 't pakhuis alhier te verschijnen, en aldaar gekomen zijnde, hebben hun E.A. ons voorgehouden:

1. Hoe verre dat wij met den druk der psalmen gevordert waren, en wanneer dat wij meenden dat zulks zoude kunnen volbragt zijn? Waarop wij hun E.A. berigt hebben hoe verre toen ter tijdt geavanceert waren, maar dat wij van 't andere niet kosten oordelen, doch dat wij zulks den drukker vragen zouden. Waarop hun E.A. ons gelasteden om over 8 dagen neffens den drukker aldaar weder te verschijnen, om nader over die zaak te handelen.

2. Wierdt ons voorgesteld, nademaal de E. Compagnie reets zo excessive onkosten in 't een en ander te drukken hadde gedaan, of voortaan een van ons beiden den druk daarvan niet zou kunnen corrigeren? Waarbij onder anderen ook gevoegd wierdt dat ik menigmaal aan hun E.A. verklaard hadde dat ik wenschte weder bij mijn gemeinte te wezen. Waarop D. Serruus 't woordt opvattende zeide dat 't voortaan door een wel kon waargenomen worden, en tegelijk presenteerde zijn Eerw. daartoe zijnen dienst, om 'tzelve na mijn vertrek naar

---

858 Zie doc. 359.

859 Ingevolge een resolutie van de Hoge Regering d.d. 23 oktober 1728 was ds. Werndly in 1729, samen met ds. C.G. Serruus en twee krankbezoekers die het Maleis beheersten, Johannes Haekbol en Paulus Anthonius de Montee, naar Nederland gekomen om daar de druk van de Leydecker-bijbel te begeleiden (NA, VOC 744, fol. 729-730). VOC Opvarenden: Johannes Haekbol(l), van Batavia, 25 april 1736 weer uit Nederland naar Batavia vertrokken, overleden 17 april 1746. Paulus Anthonij de Monti, 23 juni 1735 vertrokken naar Batavia, onderweg overleden 14 oktober 1735.

860 Ds. Paulus Franciscus de Pomerolles, 1735 predikant te Malakka, emeritaat 1737. Zie ook T.A. Romein, *Naamlijst der predikanten sedert de Hervorming tot nu toe in de Hervormde gemeenten van Friesland*, Leeuwarden 1876. De Friese dorpen Birdaard en Janum vormden in de 18e eeuw één kerkelijke gemeente.

861 Niet aangetroffen.

Indië zelfs zonder beloning waar te nemen. Waarop hun E.A. goedgunstig antwoordden dat de E. Compagnie zulks niet pretendeerde en dat men eerst nader overleggen zou of 't werk tegen 't vertrek der aanstaande kers-schepen[862] kon afgedrukt zijn of niet.

Ondertusschen opperde D. Serruus dat er nog een tamelijke quantiteit Maleische boeken op een der zolders van 's Compagnies huis lagen, verzoekende dat dezelve, ofschoon de bijbel en iets anders nu gedrukt was, naar Indië ten dienste der oostersche kerken mogten verzonden worden. Waarover ik mij toen ter tijdt niet uitliet, doch wij wierden van hun E.A. gelast die boeken eens op te nemen, en dan hun E.A. daarvan schriftelijk rapport te geven, met onze consideratiën daarover. Waarmede gescheiden zijnde, hebben wij intusschen de gemelde boeken gevisiteert, en daarvan een bevinding, met onze consideratiën genomen uit U.Eerw. veelgeagte letteren van den 15 november 1697 aan de christelijke synodus van Noord-Hollandt[863] daarbij, opgesteld, waarin ik eer teveel als te weinig toegeventheit aan D. Serruus gebruikt hebbe, gelijk U.Eerw. 't zullen kunnen zien uit de neffensgaande bijlage.[864]

Vervolgens de gestelde tijdt van onze comparitie gekomen zijnde, zijn wij, verzeld met den E. Rudolph Wetstein,[865] drukker der E. Compagnie, voor onze Heeren Meesters verschenen, en hebben hun E.A. ons weder voorgesteld de voorgaande vragen.

Op welken eerste de drukker antwoordede dat tot 't drukken der psalmen in quarto, en dan voorts overgezet in octavo, vijf perssen gebruikt en gedurig gaande gehouden wierden, en dat hij met dezelve onmogelijk in staat was om in dit lopende jaar alles af te drukken, en dat hij geen meer perssen daartoe bezigen kon of hij zoude nog vijf perssen tegelijk moeten nemen, om een dubbeld werk te verrigten, 'twelk mogelijk al wat veel broddeling zou veroorzaken, en de letter of niet zou uithouden of niet genoeg daartoe zijn, behalven dat dan een gedeelte in een ander huis zou moeten gedrukt worden, om welke redenen 't laatste afgekeurd en besloten is met vijf perssen zonder meer voort te gaan, al was 't dat 't werk van dit lopend jaar niet ten einde quam.

Aangaande de tweede vrage, heeft D. Serruus gelijk van te voren zijnen dienst zonder beloning gepresenteert, te weten nadat ik met de kers-schepen naar Indië zou vertrokken zijn, om 't overige dan alleen te verrigten, over welke genereuse aanbieding zijn Eerw. van hun E.A. geroemd ende bedankt wierdt. Terwijl dit alles met veel woorden en groten ophef van D. Serruus over zijn Eerw. bequaamheit geschiedde, hield ik mij stil, denkende dat 't tijds genoeg te spreken was wanneer ik gevraagd wierde.

Ondertusschen vattede de drukker Wetstein 't woord op, en droeg hun E.A. voor dat hij altijd genegen was alles voor de E. Compagnie te drukken wat zijn E. gelast wierde, doch dat hij evenwel niet graag iets wilde drukken waarvan hij niet verzekerd was dat 'tzelve goedt, en wel gecorrigeerd was, en dat hij deze verzekering van D. Serruus nog niet hadde, alsmede dat de aucteur van een werk zo lang mogelijk diende present te wezen, om in alle voorvallende occasiën van twijfelingen of misstellingen dezelve te verbeteren, gelijk ons dagelijks voorquam. Eindelijk wiert ik van hun E.A. ook gevraagd, waarop hun E.A. ten antwoordt diende dat ik niet kon denken dat hun E.A. van mij zouden pretenderen dat ik mijnen arbeidt aan een ander om uit te geven overgaf daar ik zelfs kon tegenwoordig zijn. Waarna wij van hun E.A. gelast wierden buiten te staan, en na een weinig tijds weer binnen geroepen zijnde geliefden hun E.A. ons verder voor te houden dat, terwijl 't overige werk door één, volgens de toestemming, ja aanbieding van D. Serruus kon volbragt worden, hun E.A. niet nodig hadden daartoe twee predikanten, behalven de twee Maleische krank-

---

862 De jaarlijkse kerstvloot.
863 Hiervoor, doc. 285.
864 Zie de bijlage bij dit document.
865 Rudolph en Gerard Wetstein waren bekende drukkers en boekverkopers in Amsterdam, die veel drukwerk verzorgden voor de VOC.

bezoekers,[866] alhier te onderhouden, alsmede dat hun E.A. van oordeel waren dat de aucteur bij zijn werk diende tegenwoordig te zijn, en gevolglijk dat de E. Compagnie den dienst van D. Serruus hier te lande niet meer van noden hadde, en dat zijn Eerw. de commissie[867] in 't bezorgen van den druk des Maleischen bijbels volbragt hadde. Waarom hun E.A. zijn Eerw. verder vroegen of hij genegen was de Indische kerken nog langer te dienen, en weder naar Indië te keren. Indien ja, dat zijn Eerw. dan met deze paasschepen zoude kunnen vertrekken, maar indien niet, dat de E. Compagnie zijn Eerw. dienst hier niet van noden hebbende zijn Eerw. bedankte. Welk laatste van zijn Eerw. aangenomen wierdt, met bijvoeging dat hij hoopte 't overige zijner dagen, die de HEERE hem zoude gelieven te verlenen, in ruste op zijn Carels-Rust (zijn Eerw. plaats in 't dorp Heemstede buiten Haarlem) door te brengen, alleenlijk nog verzoekende dat de gagie van zijn Eerw. mogte voortlopen tot den 24 may, zijnde de dag onzen aanlanding alhier, 'twelke hun E.A. gunstig aan zijn Eerw. hebben toegestaan.

Waarmede die zaak afgedaan was, vermits D. Serruus zich vergenoegd toonde te zijn, alleenlijk wat misnoegd zijnde over 't gezegde van den drukker aangaande zijn Eerw. bequaamheit, waarom zijn Eerw. van dezelve zeer breedt begon op te geven, waardoor de E. Wetstein nog meer aangezet wierdt om aan hun E.A. bekend te maken dat hij zeer wel van D. Serruus bequaamheit kon oordelen, als die eens een vel 'twelk D. Serruus zonder mij gecorrigeerd en getekend hadde om de zeer grote menigte van grove fouten op zijn eigen kosten hadde moeten herdrukken, zonder dat hij toen geraden gevonden hadde aan hun E.A. daarvan kennis te geven, 'twelk hij nu bij deze gelegentheit dede, daarenboven dat hij overtuigt en verzekerd was dat de krankbezoeker Johannes Haekboll 't wezentlijke werk voor zijn Eerw. hadde waargenomen, en die dus beter beloninge dan zijn Eerw. verdient hadde.

(*Serruus stelt voor dat oudere Maleise boeken die nog op de Compagnieszolders liggen alsnog naar Indië worden gestuurd, omdat ze daar van nut kunnen zijn. Hoewel Werndley de taal van deze werkjes verouderd acht, werkt hij mee aan het onderzoek. Ds. Serruus verklaart tegenover zijn collega verheugd te zijn dat hij binnenkort niets meer met de Compagnie te maken zal hebben.*)

't Welk laatste mij ook volslagen bleek wanneer ik zijn Eerw. liet verzoeken om mij mede te delen 't opstel van de swaarste Arabische of Maleische woorden die in de nu gedrukte boeken voorkomen, 'twelk zijn Eerw. aangenomen hadde te verveerdigen (omdat zijn Eerw. daartoe bequamer was als ik, vermits ze voor mij niet zwaar zijn), opdat wij na behoorlijke resumtie den druk daarvoor zouden verzoeken, 'twelk van zijn Eerw. mij geweigerd is, met bijvoeging dat 'tzelve dog niet konde gedrukt worden in dien tijdt zo lange hij gagie trok, en daarom niet nodig vondt 'tzelve over te geven.

Wat mij aanbelangt, ik wil gaarne bekennen dat de Heeren revisores des Maleischen bijbels,[868] in de tegenswoordigheit van D. Serruus, en ik twijfele of zijn Eerw. toen 't niet zelfs voorgesteld heeft, in navolging van den Eerw. Melchior Leidekker achter zijn Ichtitsâr, aan D. Serruus en mij hebben opgedragen zodanigen opstel te formeren, 'twelk ik oordeele dat van veel nuttigheit zou wezen, en waartoe mij de Eerw. Arnoldus Brandts, mijn zeer waarde en veel geliefde collega (wiens vredelievenden en stigtenden omgang, al quam ik noit weder in Indië, ik niet zal nalaten overal te betuigen en te vermelden), ook zeer ernstig

[866] Zie de aantekening bij het begin van dit document.
[867] Opdracht.
[868] De Leydecker-vertaling was gereviseerd door de predikanten Petrus van der Vorm, Arnoldus Brants, E.C. Ninaber en G.H. Werndly, aan het einde ook door ds. C.G. Serruus. Zie Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 255; dezelfde, 'De geschiedenis van de Maleische bijbelvertaling', 39.

heeft aangezet. Doch door dit toeval schijnt er weinig hope voor overig te zijn, omdat 't mij niet wel doenlijk is van wegens de even gegevene redenen, behalven dat ik er ook geen tijdt toe weete uit te vinden, als hebbende maar één ligchaam, dat maar eene zaak tegelijk verrigten kan, al was de geest ook nog zo vaardig om drie ligchamen werk te geven. Maar indien D. Serruus mij 'tzelve ter beschaving overgegeven hadde, zoude zijn Eerw. mij hiermede eenen wezentlijken dienst gedaan hebben, gelijk ik nu niet zeggen kan dat dien oit van zijn Eerw., maar wel van den krankbezoeker Johannes Haekboll genoten hebbe.

Schoon dit stukje[869] naar allen ogenschijn zal achter blijven,[870] hope evenwel dat 't verlies daarvan niet groot zal wezen, maar dat 'tzelve door een goedt woordenboek dubbel zal vergoedet worden.

(*Ds. Serruus heeft tegenover Compagnies-boekhouders gerept van fouten in de intussen reeds gedrukte Leydecker-vertaling en deze vertaling bekritiseerd wegens de vele Arabische woorden die daarin waren gebruikt. Ook heeft hij zich tegenover hen en tegenover Werndley zelf zeer laatdunkend uitgelaten over diens taalkennis. De Bewindhebbers roepen hem ter verantwoording.*)

Om dan weder te komen tot 't voorgevallene bij de E.A. Heeren Bewindhebbers, gelieven U.Eerw. te weten dat ik op den gestelden tijdt op 't Oost-Indische huis verschenen ben, maar D. Serruus aldaar niet gevonden hebbe. Doch voor hun E.A. verschenen zijnde, hebbe verstaan dat zijn Eerw. zich schriftelijk van wegens ligchaams onpasselijkheit hadde verontschuldigt, met belofte van op een ander tijdt te zullen komen. Ter zake zelve relateerden de boekhouders als voren gemeldt, en dat zij uit eigen liefhebberije de plaats 1 Cor. 11 v. 10 hadden nageslagen, en bevonden in de kanttekeningen[871] dat zommige door de engelen aldaar de leeraars verstonden, zodat hen die plaats als qualijk overgezet niet voorquam, 'twelk ik met meer redenen bevestigt hebbe, en toen aan hun E.A., dat anders noit zou geschiedt zijn, gecommuniceert 'tgeen voordezen daarover voorgevallen is, gelijk dit nu om dezelve reden aan U.Eerw. geschied is. Waarop hun E.A. hebben goedt gevonden een brief aan zijn Eerw. te laten afgaan, om zijn Eerw. voor hun E.A. te roepen, en mij gelast dien aan zijn Eerw. in perzoon te behandigen, in welk voornemen ik door een zware verkoutheit ben belet geworden, waarom ik zulks schriftelijk gedaan, doch geen antwoordt daarop bekomen hebbe, 'twelk mij de reis naar Heemstede dede aannemen, gelijk ik aldaar den 18 juny geweest ben, alwaar ik zijn Eerw. gansch krank zijnde ontmoet hebbe en van zijn Eerw. huisvrouw verzogt wierde, omdat haar E. man in zulken slegten staat was, doch geen moeilijkheden te maken, 'twelk ik haar E. moest beloven eer ik bij zijn Eerw. geadmitteerd wierde. En bij zijn Eerw. gekomen zijnde, verklaarde zijn Eerw. onder anderen dat de tijdt zijner verhuizing scheen aangekomen te zijn, en dat hij zich gereedt hieldt zijne ziele in de handen zijnes Scheppers weder over te geven, met verzoek aan mij om 't gepasseerde tot verwijdering tusschen ons te vergeten en vergeven, alzo hem zulks van herten leedt was. 't Welk ik mijn perzoon aangaande niet hebbe geweigert, onder recommendatie van Godt om de vergeving der zonden te smeken om de verdiensten van Christus alleen.

Aan wien ik hem bevolen hebbende afscheidt genomen, en den 21^{en} junii daarvan aan hun E.A. rapport gedaan hebbe, met welk rapport hun E.A. nog geheel niet vergenoegd geweest zijn, willende schriftelijke blijken van de deugdelijkheit en nuttigheit des Maleischen bijbels van zijn Eerw. hebben, gelastende mij naar Heemstede te gaan, om 'tzelve quovis modo,[872] of schriftelijk of met getuigen die zulks schriftelijk verklaarden van zijn

[869] De verklarende woordenlijst bij de Leydecker-bijbel.
[870] Niet samengesteld en aan de bijbeluitgave toegevoegd zal worden.
[871] De aantekeningen in de kantlijn van de gedrukte Statenvertaling.
[872] Op welke wijze dan ook.

Eerw. gehoord te hebben, te bezorgen. Waarop ik mij des volgenden daags naar Heemstede begeven, en D. Serruus in eenen beteren staat als de voorgaande reis aangetroffen hebbe, hoewel nog zeer ziek en zwak. En wanneer wij over de voorgevallene zaken handelden, verklaarde zijn Eerw. niets tegen de overzettinge des bijbels, maar alleen gezegd te hebben dat de menigvuldige Arabische woorden die daarin voorkomen in Amboina onverstaanbaar waren, en dat er wel 80 jaar van noden waren eer de Amboinesen die leerden. Waarop ik zijn Eerw. repliceerde dat hier de vraag niet was of alle de Amboinesen hoofdt voor hoofdt, bij welken de Maleische niet, maar de Ambonsche de moedertaal is, alle Arabische, ik voeg er bij alle Maleische woorden verstaan, doordien ik niet weet dat zulks oit van U.Eerw. of iemandt uit U.Eerw. is staande gehouden, maar alleen of de bijbel wel was overgezet. Waarop zijn Eerw. volmondig verklaarde daar niets tegen te hebben, met aanbieding van zulks wel schriftelijk te willen verklaren, 'twelk ik zeer greetig aannam, waarop zijn Eerw. 't volgende schreef:

> Ik ondergeschrevene hoe seer getuyge echter naar waarheit, dat geen onwaarheit of iets strijdig tegen onse gereformeerde godtsdienst gevonden heb, zo in de versie als in het andere jongst gedrukte in de Malayse. In Carelsrust, den 22 junii 1734. (Was getekent) C.G. Serruus.

Hiermede hebbe ik mij moeten vergenoegen, als geen raadt wetende om iets beters van zijn Eerw. te krijgen, 'twelke ik den 24 dito aan de E.A. Heeren Bewindhebbers hebbe overgegeven, en van hun E.A. maar zo taliter qualiter[873] voldoenend is gerekend, wordende gewagt tot dat zijn Eerw. beter worde en in perzoon voor hun E.A. kan verscheynen, wanneer er mogelijk wel iets zoude kunnen voorvallen 'twelk zijn Eerw. tot geen luister zoude verstrekken. Althans, ik merke dat hun E.A. een geschrift van zijn Eerw. hebben 'twelk mij nog niet vertoond is, en daarom van deszelfs inhoudt niet kan melden, maar indien daarin iets tot nadeel van den nu gedrukten bijbel gevonden wierdt, ben ik genoodzaakt 't respect van mijzelf, van U.Eerw. aanzienlijke vergadering, en ook van de E. Compagnie in 't generaal op te houden, en zijn Eerwaardens gansch onbillijke handelingen in allen delen te vertonen uit de bewijzen die bij mij zijn, en 'tgeen de reden der zaak zelfs leert, waardoor zijn Eerw. wel zal genoodzaakt worden te zwijgen, of nog wel meer.

Dit is, Eerwaarde Heeren broeders, 'tgeen ik wel hadde gewenscht noit aan U.Eerw. te schrijven, maar waartoe ik nu genoodzaakt ben, om U.Eerw. mijne opregtigheit en ijver voor de goede zaak open te leggen, niet twijffelende of U.Eerw. zullen mij, als die dit alles uit U.Eerw. naam en last volbrengt, als een broeder, die voor U.Eerw. eere zorge, ook in allen delen ondersteunen om de leugen en onwaarheit uit te roeien, opdat dezelve geene verdere wortelen schiete in de gedagten van iemandt.

Ik sta gansch onverschrokken om de waarheit te verdedigen. Evenwel kunnen U.Eerw. wel denken dat zulke dingen mij geen kleine moeite veroorzaken, en mij zeer veel aftrekken van mijne bezigheden, waarmede vooralsnog ten eenen maal overstelpt ben.

In alle deze troubles hebbe ik evenwel altijdt getragt nog iets ten dienste van Godts kerke en 't gemeen uit te werken, en daartoe de Maleische grammatica van D. van der Vorm zaliger onder de handt genomen, geresumeert ende ter drukpers klaar gemaakt, ja daartoe een drukker buiten kosten der E. Compagnie gevonden. Doch om redenen mij daartoe bewegende hebbe ik mijne Heeren en Meesters daarvan kennis gegeven, die na eenige besoignes daarover geresolveert hebben daarvan 3000 exemplaren ten dienst der E. Compagnie te laten

[873] Matig.

drukken, waarmede thans een begin gemaakt wordt,[874] terwijl wij in den druk der psalmen tot over de helft geavanceert zijn.

Dit is 't, Eerwaarde Heeren en veelgeagte medebroederen, dat tegenswoordig hebbe nodig gehad aan U.Eerw. mede te delen, levende ik in die hope dat er mogelijk uit alle die stribbelingen nog wel iets goedts ten dienste der oostersche kerken mogt voortspruiten, waartoe ik in allen delen volveerdig ben om alles dat daartoe nodig en dienstig is in 't werk te stellen.

Ondertusschen verlange ik zeer naar de overkomst der schepen en naar U.Eerw. letteren, hopende dat dezelve mij onder mijnen zwaren last eenig steunsel ende verquikkinge zullen aanbrengen.

Ik eindige met eenen hertelijken zielswensch, U.Eerw. geagte perzonen en hoogwigtige bedieningen aan Godt en 't woordt zijner genade bevelende, opdat 't hem naar zijne oneindige genade behagen mag U.Eerw. gezamentlijk en mij getrouw en ijverig te maken tot opbouw van 't geestelijke Zion in Nederlands Indië, terwijl ik met alle broederlijke toegenegentheit zal betonen te zijn, Eerwaarde, godtzalige, hooggeleerde Heeren en veel geagte medebroederen, U.Eerw. volveerdige dienaar en medebroeder in Christus, G.H. Werndly V.D.M., gecommitteerde tot 't drukken des Maleischen bijbels etc.

Amsterdam den 9[en] julii 1734.

(*Bijlage: Inventarisatie van de voorraad gedrukte boeken en documenten op de zolder van het VOC-pakhuis te Amsterdam.*[875])

Bevinding van eenige gedrukte Boeken en papieren op 's E. Compagnies Pakzolder

Portugeesche boeken

1. Vijftigh pakken Nieuwe Testamenten, à 35 ps ieder, overgezet door Ferreira a d'Almeida, gerevideerd door Bartholomaeus Heinen en Johannes Voogd, en gedrukt tot Amsterdam 1681.[876] Waarover de kerkenraadt van Batavia aan de E. classis van Amsterdam den 20 februari 1683 schreef[877] dat 'tzelve door de revisie in 't vaderlandt meer verslimmerd als verbeterd was, waarom 't opnieuws gerevideerd moest worden. Ondertusschen wierden de voornaamste fouten tot Batavia gedrukt om er achteraan gevoegd te worden. En in de kerkelijke acten van den 31 juli 1684[878] staat aangetekend dat het uitgekomene Nieuwe Testament in 't Portugeesch vol fouten was, en dat van dezelve aldaar een register gedrukt wierde, en dat van de Heeren Majores verboden was om uitgegeven te worden. Doch naderhandt op den 9 november deszelven jaars is goedt gevonden de fouten met de pen te corrigeeren, en een ander titelbladt voor 'tzelve te laten drukken, 'twelk volbragt zijnde, is 'tzelve alzo uitgegeven, gelijk de kerkenraadt aan de E. classis van Amsterdam schreef den 26 november 1685[879] en de E. classis van Walcheren schreef den 23 februari 1686 hierover naar Batavia[880]

---

[874] G.H. Werndly, *Maleische Spraakkunst, uit de eige schriften der Maleiers opgemaakt [...]*, Amsterdam 1736 (Landwehr 759, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 35). De hier genoemde 'Maleische grammatica van D. van der Vorm' is misschien identiek met het handschrift 'De Maleysche letterkunde', genoemd in: P. Voorhoeve, 'De Oude Gouvernements-Handschriften', *Bijdragen KITLV* 141 (1985), 2/3, 342-348, zie p. 344, nr. 23. Landwehr geeft geen grammatica van Van der Vorm.

[875] ANRI, Archief Kkr Batavia 178, fol. 299-302.

[876] Landwehr 723.

[877] Niet aangetroffen in Archief Kkr Batavia en Archief Classis Amsterdam; vermeld in notulen kkr Batavia 15 en 22 februari 1683, Mooij, *Bouwstoffen* III, 539.

[878] Mooij, *Bouwstoffen*, III, 607-608. De betreffende aantekening is een extract uit de generale missive van de Heeren XVII aan de Hoge Regering te Batavia, 29 november 1683.

[879] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 265-267.

[880] Niet aangetroffen.

dat de bekommernisse over 't uitgeven des Nieuwen Testaments in 't Portugeesch was verdweenen door de resolutie der Heeren XVII, die neffens hunnen brief ging.[881]

Vervolgens is 'tzelve tot Batavia opnieuws gerevideerd, ende gedrukt in 't jaar 1693, welkers laatste exemplaaren in 't jaar 1729 verdistribueerd zijn.

Over dese Testamenten hebben Aäron Dias da Fonseca[882] en Iman 't Hooft,[883] waarvan de eerste de Portugeesche taal tot zijn moedertaal heeft en de andere die tot Batavia aangeleerd, menigmaal verklaard dat 'tzelve, mits de gemelde fouten met de pen daarin gecorrigeerd wierden, beter was dan de tweede gerevideerde druk tot Batavia, ook worden ze bij boekverkopers alhier genoeg gezogt, en deze bij geval een exemplaar hebbende, verkopen dat voor geen geringen prijs. Waaruit van zelfs 't besluit volgt dat ze nog van nut en dienst konnen zijn, zowel hier te lande als tot Batavia en elders.[884]

2. 20 pakken Dialogo Rustico e Pastoril, zijnde een t'zamenspraak tusschen een zielzorger en een schaapherder, van den jesuyt Maldonadus[885] opgesteld tegen de predikant Ferreira a d'Almeida, waarin hij den Roomschen tegen den Gereformeerden godtsdienst wil verdedigen. Voor dit boek staat niet waar of wanneer 'tzelve gedrukt is. Maar D. van de Wall zaliger[886] meende dat 'tzelve op een sinistre wijze in een schip van de E. Compagnie was gebragt, om naar Batavia vervoerdt en aldaar verdistribueerd te worden, om welk voor te komen die van de E. Compagnie aangehouden waren.

Waaruit nu genoegzaam blijkt dat die boeken, strekkende tot afbreuk van den gereformeerden godtsdienst, geheel onnut zijn om uitgegeven te worden, en indien dezelve tot scheurpapier zouden verkogt worden, dienden alle exemplaaren defect gemaakt te worden, opdat er niets tot nadeel van onzen godtsdienst uit voortkome, 'twelk nog beter kan verhoedet worden indien dezelve verbrand wierden.

3. 16 ps Breviario de Religião Christão, zijnde 't Kort Begrip van Melchior Burs door Abraham Rogerius in 't Portugeesch overgezet, 'twelk altijdt geroemd is tot Batavia, deze zijn in parkement ingenaait.[887]

4. 2900 ps Kort Begrip van Philip van Marnix Heer van St. Alegonde, alle in parkement ingenaait waarna veel verlangen is.[888]

Nederduitsche boeken

Verscheidene pakken meest van Dekkers schriften[889] tot 't onderzoeken van de lading der schepen, waarvan niet hoog geroemd wordt, en zo er wat anders onder is, zijn 't lijsten van deze of geene dingen der E. Compagnie, al lange buiten gebruik en daarom nergens tot nut.

---

881 Resolutie Heren XVII d.d. 13 september 1685, NA, VOC 154, ongefolieerd: het Portugese NT zal, na behoorlijke correctie, te Batavia herdrukt mogen worden.

882 Aäron Dias de Fonseca, van Portugees-Joodse afstamming, geb. 1688, arr. Batavia 1720, aldaar buiten bediening, 1728-1733 in Nederland, predikant op Onrust 1734-1736 en te Batavia, Portugese gemeente, 1736-1739.

883 Geb. 1698, 1724 naar Batavia, 1725-1728 aldaar buiten bediening, 1728 buiten gage teruggezonden naar Nederland wegens weigering naar Banda te gaan.

884 Betreffende deze vertaling van de bijbel in het Portugees, zie Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 124, 257-259.

885 *Dialogo rustico e pastoril, entre o Cura de huâ Aldea e hum Pastor de Ovelhas, tocante o verdadeiro [...] modo de como a Deus nosso Senhor havemos de servir [...]: Comprehendendo as razoens do[...] padre Joaô Bautisto Maldonado [...] contra as de Joaô Ferreira a d'Almeida*, [ca. 1700], [S.l.] (Aanwezig in de Kon. Bibliotheek te Den Haag).

886 Hermannus van de Wall (1672-1733), 1708-1733 predikant te Amsterdam.

887 Landwehr 679.

888 Vermoedelijk is bedoeld *Compendioso Exame dos principaes puntos de Religiaõ Christaõ [...]*, van Marnix van St. Aldegonde, eveneens vertaald door Abraham Rogerius, Amsterdam 1688, zie Landwehr 678.

889 Voorgedrukte ladingformulieren.

Singaleesche boeken
3 Exemplaaren van de Grammatica of Singaleesche taalkunde door Johannes Ruëll opgesteld, en op kosten der E. Compagnie 1708 gedrukt.[890]

Maleische boeken
1. 41 Pakken, ieder van 45 ps, zijnde de vier evangelisten en Handelingen der Apostelen in 't Nederduitsch door Ruil, Van Hazel en Heurnius, gedrukt in 't jaar 1692.[891]

2. 11 Pakken, ieder van 80 ps, zijnde de Psalter ofte 150 psalmen Davids in 't Nederduitsch en Maleisch, door Van Hazel en Heurnius 1689.[892]

3. 15 Pakken, ieder van 50 ps, zijnde 't Nieuwe Testament door Daniël Brouwerius overgezet, en gedrukt 1668.[893]

4. Een pak woordt- en spraakboeken in de Duitsche en Maleische taal, gesteld door F. d. H., gedrukt 1680.[894]

5. 250 ps Carons Voorbeeldt des openbaaren Godtsdienst, behelzende 40 predikatiën over 't geloof, X geboden, onze vader, etc., gedrukt 1693 en in schaapsleer gebonden.[895]

6. 819 ps Maleische Catechismen van Sebastianus Dankaerts, gedrukt 1691, in parkement ingenaait.[896]

7. 4000 ps Djalan ka Surga of Weg naar den Hemel, door François Caron, zonder jaargetal, in parkement ingenaait.[897]

8. 500 ps Kapala Kapalanja, zijnde 't Kort Begrip van den Heer van St. Aldegonde in 't Maleisch, gedrukt 1682, in parkement ingenaait.[898]

9. 200 ps Maleische A.B.C. boeken, gedrukt 1682 en in parkement ingenaait.[899]

Alle deze boeken zijn zeer gebrekkig gespeld, vol uitheemsche woorden dewelke in de Maleische taal niet gebruikelijk zijn, zijnde op geen grammatica of syntaxis acht geslagen, veel woorden in een verkeerde betekenis gebruikt en de Arabische jammerlijk gerabraakt en verkeerdelijk uitgelegd.

Ofschoon dezelve nu nog zo slegt zijn, hebben de Indische kerken tot dusverre bij gebrek van beter zich daarvan bedient, en zouden deze boeken mogelijk ook nog wel eenigen dienst konnen doen, terwijl ze doch voorhanden zijn, en niet lang zullen uithouden onder een hondert duizend christenen die de Maleische taal in hun godsdienst gebruiken.

Bij gelegentheit van boeken handelende, komt in overweging of 't niet wel dienstig, ja noodtzakelijk zoude zijn van alle boeken op kosten der E. Maatschappije gedrukt een wel gebonden en gecorrigeerd exemplaar op een goede plaats te bewaren, opdat bij gelegentheit van herdruk men dezelve daartoe zoude kunnen gebruiken.[900]

---

890 Johannes Ruëll, *Grammatica of Singaleesche Taal-kunst, zynde een korte methode om de voornaamste fondamenten van de Singaleesche Spraak te leeren [...]*, Amsterdam 1708; Landwehr 761. Joh. Ruëll, 1692 predikant te Colombo, sinds 1698 rector van het Singalees seminarie aldaar, overleden 1701.

891 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 12.

892 Vertaling van de onberijmde psalmen, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 13.

893 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 17.

894 Frederick de Houtman, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 20.

895 Zie Bijlage Maleise Geschriften,.nr. 19.

896 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 05.

897 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 23.

898 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 22.

899 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 21.

900 Te Batavia deed de brief, zoals gewoonlijk, de ronde langs een aantal leden van de kerkenraad. Hun handtekeningen met data vanontvangst staan op het laatste blad van de bijlage.

363. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, z.d. [september 1734].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 741-744.

Eerwaarde, godzalige – – –

U.Eerwaardens welge-eerde letteren van den 25ste january 1734,[901] als uit onze eerste vorige blijkt, wel ontfangen hebbende, zo twijffelen wij ook niet of U.Eerw. zullen onze beide brieven ook wel inhandigt zijn, de eerste van den 25ste may[902] duplicaat op de schepen Reinsdorp en de Stad Leiden, de tweede van den 31sten dito[903] gesonden na Makasser aan de Eerw. heer Thomas Johannes van der Ley, met een vrindelijk versoek om dezelve op het spoedigste na Batavia addres te geven, zo de eene als de andere met de ingewonnene stukken van D. Petrus Kraane.[904]

Wij hebben in onze eerste gezondene mede gewag gemaakt van sekere missive geschreven van juffrouw Kraane aan een lit van onze kerkenraad, waarvan de copy mede overgaat,[905] in zig behelzende dat N. begane overspel op zijn laaste visite op Lilleboy met seker vrouwmens, van D. Kraane zelfs aan zijn eigene huisvrouw ontdekt en bekent gemaakt.

Hierop volgen nu de resterende papieren alsmede de Amboinsche kerkenraad haar verantwoording op de articulen 38-42 haar van Bataviaas Eerw. kerkevergaderinge voorgehouden, met die verzekering dat ze met alle ernst, ijver, alle vermogens aangelegt hebben tot uitvorssing van die zaak. Tot dat einde alle orangkais, patties, alle schoolmeesters, of daar hij als predikant gestaan heeft of daar hij in zijn laaste visitens geweest is, bijeengeroepen.

Siet daar nu, Eerwaarde broeders, dit is hetgeen wij U.Eerw. omtrent dat stuk, so in het ene als in het andere, kunnen mededeelen.

Ook kunnen wij niet in gebreken blijven van U.Eerw. te communiceren hoe dat wij, onder couvert van U.Eerw. kerkelijke brief, een kerkelijke Amsterdamsche ontfangen hebben, gedagteikend den derden maart 1733,[906] bij occasie van zeker vraag van den Ambonschen kerkenraad aan haar HoogEerwaardens gedaan zijnde: Lutheraansche broederen die neffens ons wel begerig waaren, edog in haar eige godsdienst, om toe te treden tot 's Heeren H. Bondtafel,[907] waarop de HoogEerw. kerkenraad in dier voegen antwoord, luidende alwederom het uittrekzel daaruit als volgt.

Extract uit de Amsterdamsche kerkelijke brief van den 3den maart 1733.

U.Eerwaardens vraagen ons of de Lutherschen die belijdenis hebben gedaan van hunne religie, en genegen zijn in de gereformeerde kerk te communiceren, door ulieden aan des Heeren tafel salvâ conscientiâ zouden kunnen toegelaaten worden. De retroacta nagesien hebbende vinden wij daarin dat de Eerw. kerkenraad aan Cabo de Goede Hoope in een brief van den 29ste may 1714 de classis ook gevraagt heeft nopens het toelaten der broederen van de Augsburgze Confessie[908] tot de gemeenschap van des Heeren H. Avondmaal. Op welke vraag de classis aan dien kerkenraad in december 1714 heeft doen schrij-

---

901 Zie aantekening bij doc. 360.
902 Zie hiervoor, doc. 360.
903 Zie hiervoor, doc. 361.
904 Zie hiervoor, doc. 360, 361. Tobias Johannes van der Ley, 1725-1727 predikant te Banda, 1727-1737 te Makassar, daarna te Batavia, overleden te Makassar 1744.
905 Niet aangetroffen, maar zie hiervoor, doc. 360 slot.
906 SAA 379, Archief Classis Amsterdam 170, fol. 106; ook vermeld in extract brief kkr Ambon aan classis Amsterdam d.d. 25 september 1735, SAA 379, Archief Classis Amsterdam 159, fol. 316-317.
907 Zie ook hiervoor, doc. 355.
908 Lutheranen. De Augsburgse Confessie (1530) was en is het belangrijkste belijdenisgeschrift van de Lutherse kerken.

ven[909] dat ze geen swarigheid vond in dat voorstel, en bijgevolg kan toestaan dat zij toegelaaten wierden, onder beding dat ze suiver zijn in de leere der regtvaardigmaking. Voegende voor redenen van dese restrictie daarbij dat, gelijk bekent is, onder de broeders van de Augsburgze Confessie vele schuilen die in meer poincten als over het stuk van het H. Avondmaal verschillen, recommanderende daarom hunne Eerw. met die restrictie om door een nauwkeurig ondersoek verzekert te worden van de regtzinnigheid in de wezentlijke stukken des geloofs, en die welke zij zouden toelaaten tot hunne gemeinschap, om tezamen in enigheid des geloofs aan het lichaam en bloed des Heeren delagtig te zijn. De classis geeft thans hetzelfde antwoord op U.Eerw. vraage, met toewensching dat het strekke tot stigting der gemeinte en blijdschap der broederen.

Van het ene nu en van het andere afstappende, so seggen wij U.Eerw. ook eerbiedig dank voor het oversenden van de synodale acte, voor welk uitschrijven hierneffens met de kerkelijke attestatie van Jacob Capron van Hulst [...][910] In hoop, en verwagting dat U.Eerw. daarin continueren zullen.

Wat de toestant betreft van kerken en schoolen alhier, zo neemt sondags 's namiddags met een onvermoeiden arbeid en ijver de Maleitze dienste waar den Eerw. Balthazar Delmhorst; de Hollandsche, sondag voor en namiddag, de Eerw. Heeren Philippus Capelle en Warnerus van Loo, waaronder zig ook rekent de epistolarum scriba, den predikant Dideric Bontekoe.

Aangaande dese en voorleden jarige kerk- en schoolvisitens, so hebben die verrigt: in october des afgewekenen jaars 1733 de dubbelde groot visite op de eylanden Boeru, Manipa, Bonoa, Ceram kust, Nusselaut, Honimoa en Oma of Haroekoe D. Hendricus van Grimbergen; in november op het gebergte Leitimor den so even gemelden Bontekoe; in december op de kust Hitoe de Eerw. Philippus Capelle; soals zijn Eerw. ook tot dat einde op het gebergte in july 1734, en op de kust Hitoe den scriba dezer in de daarop volgende maand july geweest zijn.

Het getal der Inlandsche, zo binnen als buiten Amboina, edog egter resorterende onder dit hooftcomptoir, zijn:

ledemaaten	1501
gemeine christenen	18450
schoolkinderen	4733
buiten 't school	8320
nieuw gedoopte	666
somma	33670

Hiermede eindigende, – – – de kerkenraad van Amboina, en uit aller last en naam B. Delmhorst h.t. praeses, D. Bontekoe epistolarum scriba, Gerrit Vogel ouderling.

364. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 8 mei 1735.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 745-747.

Eerwaarde, godsalige – – –

[909] Classis Amsterdam aan de kerkenraad aan Kaap de Goede Hoop, 21 december 1714, SAA 379, Archief Classis Amsterdam 169, fol. 140-141, afgedrukt in Spoelstra, *Bouwstoffen* II, 36v.

[910] Het handschrift heeft hier een lacune. Jacob Capron, uit Hulst, arr. Batavia als sergeant 23 juli 1722, overleden 13 november 1736.

U.Eerwaardens wel ge-eerde letteren van den 31 january deeses jaars[911] hebben we met veel liefde onder betuiging van dankbaarheid ontfangen, en daaruyt gesien dat U.Eerw. eene nadere elucidatie betreffende de intricate saak van D. Kraan verwachten. Edoch hoe naukeurig en omsichtig wij ook hierin te werk gaan, teneinde van den een of anderen noch iets dies aangaande te verneemen, is echter sulks te vergeefs, dewijl sij sich alle daaromtrent onkundig en onbewust houden, en wij bij gevolg in deese saak niet meer doen konnen dan als wij gedaan hebben. Het overige laten we over tot verantwoording van sijne gewesen vrouw, die noch op Batavia in 't leven is.

Droevig en sielsmertend is ons voorgekomen het verlies van onsen waarden medebroeder Balthasar Delmhorst, die op de visite na de Cust Ceram etc., op Honimoa den 9 november 1734 gestorven en van daar na Saperoua gebracht en begraven is. Hierbij voegen we het smertelijk afsterven van den Eerw. Warnerus van Loo, voorgevallen op den 1sten january deeses jaars. Gave God dat wij diergelijken getrouwe herders over Gods kudde in de Maleitse en Hollandse gemeente in het aanstaande hier te gemoete sagen, wij souden U.Eerw. voor deszelfs getrouwe sorge altoos dankbaar blijven, temeer omdat de Maleitse gemeente jaarlijks in getal toeneemt, een blijk dat het strekt tot Gods onnaspeurlijke aanbiddelijke genade en barmhertigheid, die hij over haar en ons rijkelijk gelieft uyt te storten tot verheerlijking en grootmaking van sijn aanbiddelijken naam.

D'Eerw. en geliefde medebroeder D. C. Stenvers bevlijtigt sich sterk om de Maleitse taal aan te leeren en hoopt daarin, onder Godes segen en bijstand, binnen korten in staat te sijn te prediken, 'tgeen de Heere met sijnen segen wil achtervolgen. Ondertuschen neemt sijne Eerw. den predikdienst in de Hollandse gemeente met D. Bontekoe en den scriba deeser getrouwlijk en neerstig waar. Voor de besorging der overgesondene boeken bestaande in Maleits Nieuw Testament, Ichtisaar etc. seggen we dank, welke omsichtig aan de kerken en schoolen sullen uytgedeeld werden.

Hiermede afbreekende, – – – de kerkenraad van Ambon, uyt aller naam en last Philippus Capelle h.t. scriba epist., Th. Vogelsang.

Amboina den 8 may 1735.

365. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 september 1735.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 749-757.

WelEerwaarde, godzalige – – –

Niet twieffelende over Uw WelEerwaardens sullen onsen jongst gesondene letteren van den 8 mai anni currentis[912] wel ontfangen hebben, dewelke alleen maar strecken om het droevig en seer smertlijk verlys van onse twe wackere medebroederen Balthasar Delmhorst en Warnerus van Loo bekent te maken, alsmede de blijde overkomst van onsen geerden en beminden medebroeder Christiaan Stenvers.

Voorts worden wij door U.Eerw. gunstige en broederlijke correspondentie overtuigende verpligt om dese letteren over te senden, so om desselvs continuatie te versoeken, met een ongeveinsde versekeringe dat wij van onse siede alles wat tot een opregte broederlijke correspondentie veriest kan worden, hertlijk betrachten sullen, alsook dat dese strecken magh tot beantwoordinge van U.WelEerw. gevenereerde missive 31 january huijus anni,[913] dewelke ons op sijn tijd wel geworden is.

---

[911] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 100-101.
[912] Hiervoor, doc. 364.
[913] Zie aantekening bij het hiervoorgaande document.

Edog, eer wij hyrtoe overgaan moeten wij U.WelEerw. met smertelijke droefnisse bekent maken het slegte, anstotelijke, en voor christenen en onchristenen ergerlijk gedrach van onsen medebroeder Diderykus Bontekoe, niettegenstaande dat deselve menigmaal seer ernstig en broederlijk gebeden en vermânt om sijn heylige bedieninge die hij angenomen hadde te vervullen in den Heere en niet meer, onder het protect[914] van schielijke overvallen, deselve op de schouderen sijnen amptgenoten te schuiven. Voornaamlijk wierd sijn Eerwaarde nog hyrtoe door den doemaligen praeses, Christiaan Stenvers, in de kerklijke vergaderinge van den 1 juni anno currentis seer ernstig vermaant en vriendlijk gesmeekt om dog sorge te willen dragen dat Gods alderheiligste naam om sijnentwille onder heydenen niet moge gelastert en blijden loop des Evangeliums gestremt worden, met een ernstig vertoogt dat God sig geensins bespotten liet, doordien de Eerwaarde Bontekoe had kunnen goedvinden de goedheyd Gods die ons ter bekeringe leid schaamloos te beliegen wanneer sijn Eerwaarde op wonsdag den 25 mei jongstleden, als sijn tourbeurte om te predicken was, 's morgen met het twede geluy om halv negen uir sig nog geliet spraakeloos en op den oever des doods te sijn, waarvan ook aan sijn collegaas wiert rapport gedaan, dog dewelke die menigvuldige schielijke overvallen reeds verdagt voorquamen, en ook niemant hunner assurantie genog hadde om so op stond, en onbereid, voor des Heeren aangesigte op den predikstoel te verschienen, en dat dierhalven also den predicdienst voor sijn Eerwaardens rekeninge soude moeten ledigstaan. Dog sulks quamen sijn Eerwaarde so ras niet ten ooren, of hij toonde dat sijn collegaas al overlang te regte van sijn siekte geoordeelt hadden, want anstonds opstaande nam sijn Eerwaarde sijn eigen beurt waar sonder dat nog wij nog iemant anders der toehoorderen de minste siekte aan sijn Eerw. merken kon.

Edog, alle die vriendelijke vermaningen en broederlijken raad blijkt van achteren dat deselve sijn Eerwaarde meer verergeren dan verbeteren, doordien sijn Eerwaarde, tot groter, en gevaarlijker siedsprongen genegen sijnde, onderstond sig nadat met voorkennisse van de Ed. Heer gouverneur, wegens het repareren van de Hollandse kerke, in de kerkvergaderinge van den 28 juni deses jaars, in bijsijn en met toestemminge van sijn Eerwaarde beslooten wierd om aanstaande sondagen morgen het heilig nachtmaal voor de Hollandse gemeente in de Maleitse kerke uit te delen, welkers uitdelinge, huisbesoekinge en voorbereidinge de Eerwaarde broeder Stenvers gewillig op sich nam. D. Bontekoe nam op sig de danckpredicatie voor de Hollandse gemeente. Maar opdat, op dien sondag wanneer het nachtmaal en danckpredicatie voor de Hollandse gemeente geschieden soude, de godsdienst van de Maleitse gemeente na gewoonte verrigt mogte worden, so wiert in dieselve vergaderinge in bijsijn en met toestemminge van sijn Eerwaarde unanimiter besloten om de danckpredicatie van drie tot halve vier uir te verlateren, opdat in die tussentied van halv twe tot halv vier de Maleitse godsdienst kon verrigt worden. Dit alles niettegenstaande, onderstond sijn Eerw. goet te vinden om te halv twe uir (sijnde de tijd die voor de Maleitse godsdienst bestemt was) na de kerk te gaan, alwaar de meester reeds met voorlesen van het Maleyts besig was, bij gebrek van een Maleitse predicant. Schoon sijn Eerwaarde sulks hoorde, en sag de Maleytse gemeente voor sijn ogen, en nog door de koster van de Hollandse kerke die bij geval tegenswoordig was gewaarschouwt wierde van om halv vier te moeten predicken voor de Hollandse gemeente, so gaf sijn Eerwaarde tot antwoord dat hij evenwel predicken wouw, en klom also (Gods weet hoe) ten predickstoel op en vong aan een danckpredicatie te doen voor haar, die niet gecommuniceert hadden, en dat in 't Hollands, waarvan niemand hunner nauwlijks een woord verstaan kon. Waardoor dese arme gemeente niet alleen in haren reeds begonnenen godsdienst seer jammerlijk verstoort wierde, maar ten uitersten geërgert en ontstigt van dien, van welke sij stigtinge mosten verwagten. En bovendien begaf sijn Eerwaarde na dese verrigtinge sig na huis, en liet tot de uiterste ergernisse en bespot-

[914] Pretext, voorwendsel.

tinge sijne opgenomene danckpredicatie voor de Hollandse gemeente tegen half vier uir sonder godsdienstige oeffeninge onverrigter sake wed'rom na huis hebben moeten vertrecken,[915] tot de uiterste ergernisse voor christen en heyden, 't en sie[916] dat onse medebroeder Stenvers, die 's morgens de uitdelinge des nachtmaals verrigt hadde, de vrijheyd niet hadde genomen, op Gods vrijmachtige genade steunende, den predickstoel te beklimmen en na vermogen de aanwesende vergaderinge door een gepaste danckpredicaatie te stigten, waardoor enigsins de verdere disordere weggenomen wierd. Dit alles dan van de kerkelijke vergaderinge rijplijk en wel overwogen sijnde heeft deselve, schoon ongaarne, tot het uiterste moeten komen, tot voorkominge van verdere ergernissen en tot ontlastinge van hunne eigen conscientiën en uitdruclijk bevel van het nationaal synode van Dorth,[917] om voorseyde D. Bontekoe voor den tijd van ses weken van sijne heilige bedieninge te werpen en te suspenderen, met hertelijke en inwendige zielssugtinge tot God Algenoegsaam dat sulks mag strecken tot sijn Eerwaardens beterschap en innerlijke berouw voor God en menschen, opdat Amboinaas gemeentens door hunne leraren in 't vervolg niet langer mogen ontstigt, maar bevestigt en opgebouwt worden. Hyrvan is per extract aan de Achtbaare Politie alhyr kennisse gegeven, die sulks, als ten hoogsten billijk, unanimiter hebben geapprobeert, en gagie en emolumenten voor den tijd daarenboven doen cesseren. Wij twieflen ook geensins of U.Eerw. sal dese onse behandelinge altijd billijk en regtvaardig moeten voorkomen.

Edog, also de Eerwaarde broeder Bontekoe na de expiratie dier ses weken voor onse vergaderinge verscheen, betuigende over sijn gegeven ergernisse berouw te hebben, en belovende om voortaan sijn dienst door Gods genade getrouwlijk so veel in hem is te sullen waarnemen, so is sijn Eerwaarde met een teder broederlijk herte van dese vergaderinge weder op- en angenomen en in sijn heylige bedieninge herstelt, 'twelke ook van de Achtbaare Politie alhyr geapprobeert is. Wij hopen dat sijn Eerwaarde sijn heerlijke gaven tot stigtinge besteden sal.

Nu treden wij tot beantwoordinge van U.Eerw. gevenereerde missive van den 31 january 1735, waarin ons vooreerst tot onse blijdschap ontmoet dat onse drie missiven van het jaar 1734[918] U.Eerw. met de nevensgaande papieren wel sijn ingehandigt, schoon de laatste sonder datum uit versuim van de scriba was overgesonden. Wij erkennen dien misslag, dog nawlijks antekeninge waardig, dierhalven sullen U.Eerw. deselve sonder groot excuis wel kunnen passeren. 't Verblijde ons meer dat U.Eerw. sig met de overgesondene papieren aangaande de saak van de Eerwaarde Kraan tevreden hielden. Ook versekeren wij U.Eerw., gelijk te regte in de briev van ons verwagt word, dat wij, so wij nog nadere elucidatie omtrent die sake mogten erlangen, die wij egter tot nog toe niet hebben kunnen deelachtig worden, deselve met veele bereidvaardigheyd per eerste occasie oversenden sullen, opdat de waarheyd triumpheren mag.

Verders bedancken wij ten hoogsten voor het vaste en nauwkeurig kerknieuws so van Batavia als daaronder resorterende comptoiren, door U.Eerw. aan ons medegedeelt. Ook verbliden wij ons daarin dat ook U.Eerw. geërden medebroeder Engelbert Franciscus Leboucq wegens hoge ouderdom van het mojlijke sijnes dienstes ontslagen is. Wij twieflen egter geensins of sijn Eerwaarde, die altijts betoont heeft te sijn een ijveraar, sal sijne nog overige kragten met lust in 's Heeren werk besteden, totdat sijn Eerwaarde geraakt tot volle ruste sonder vermoyinge. En wij gratuleren de broederen met de twede komst van den Eerwaarden broeder Fonseca, en wensen dat sijne komst in vrede sij, en vele zielen van onrust tot rust mach brengen. So seer wij ons verblijden over de gewenste vrugten van vrede

---

[915] Zin hier gegeven conform handschrift.
[916] Ware het niet.
[917] Zie Dordtse Kerkorde art. 79, overeenkomend met art. 69 van de KO van Batavia 1643 (zie deel IV).
[918] Hiervoor, doc. 360, doc. 361, doc. 363.

die ons lieve vaderland nog pluckt, en over het verminderen der schadelijke zeewormen in Hollands vastigheden,[919] 'twelke onse inwendige zielssugt is dat het God wil bestendig maken, so seer smerte het ons te sien hoe dat het den hemel behaagde de phiolen sijner gramschap over U.Eerw. standplaats uit te storten. Wij wensen en bidden met U.Eerw. hertgrondigt dat het Jehova behagen mag dien wurgengels swaart in de schede te steken om die verderflijke plage op te doen houden. Hij geve dat de inwoonders daardoor mogen geregtigheid leeren en sig bijtijds tot den Heere bekeren ב opdat also dese lighaamsqualen mogen strecken tot zielsgenesinge.

Met regt bedanken wij U.Eerw. ook voor de overgesondene acta synodalia, schoon deselve bij de briev niet bekent staan, dog wel wetende dat niemant anders als U.Eerw. ons deselve sal nog kan toesenden. Dierhalven senden wij hierin een dubbelde ducate over tot beloninge van den uitschriver, met hertlijk versoek dat U.Eerw. daarin geliefen te continueren tot onsen verpligtinge.

Wat dese kerkstaad alhyr in Amboina belangd, sowel van het Nederlantse als Inlands Christendom, so is al vele jaren herwaarts over hunne grote onkunde en flauwheyd in de religie geklagt, en ligt niet sonder oorsake, en indien klagen helpen kon, wij souden onse klagten ophopen. Maar wij mogen ook in dese seggen: 'verkondigt het nit te Gath nog op de straten Ascelon, opdat sig de dogteren der Philistinen niet verheugen'.[920] 't Sal beter sijn de tijd dien we met klagen souden doorbrengen, te besteden tot onderwiesinge in de kennisse der waarheyd en opweckinge in hunne flauwen toestand, in verwagtinge en afsmekinge van Gods segen.

Altaans wij verblijden ons daarin dat het Gode behaagt heeft ons sodanig een oppergebieder[921] te geven die met sijn eigen godvrugtig voorbelt en sijn illustre familie tot een voetsspoor en opwekkinge streckt, tot een voorbeelt van veele godsdienst en deugt. De Heere bevestige hem en doe ons onder sijn regeringe een leven leiden van waare godzaligheid en heyligheid.

De dienstknegten die hunnen ijver in dese provintie besteden tot uitbreidinge van Christus' koninkrijke sijn Diderykus Bontekoe en Christiaan Stenvers en den schriba deser, alle in de Hollantse gemeente, en is also de Maleitse gemeente tot nog toe van een herder en leraar onbloot, en word alleen door een inlands oppermeester met het voorlesen uit Caron sijn predicatiën gestigt. De Eerwaarde Christiaan Stenvers denckt so spoedig als mogelijk is sijn proef-predicatie in 't Maleitse te doen, schoon sijn Eerwaarde daarin langer als vermoedt belet is wegens de schaarsheyd der hier sijnde leraaren. In de Hollandse gemeente egter woont sijn Eerwaarde de achternamiddaagse beurten der Maleitse gemeente naarstig bij om het dopen en trouwen te verrigten, neffens sijn Hollantse tourbeurten.

Ons sinnigste zielssugt is nu dat het de Heere des oogstes behagen mogte enige getrouwe herders en leraars over te senden, die haare ziele voor konink Jesus hebben afgegeven om de gemeente te soeken, en niet hetgene dat der gemeente is, doordien den oogst hyr groot is, en de aarbeyderen bijsonder weinig. Wij hebben ten dien einde aan den Achtbaaren Raad van Politie alhyr een kerklijk versoek gedaan om desselvs gunstige vertogen ten dien einde aan de Hooge Indiase Regeringe te willen doen. Wij versoeken U.Eerw. op het alderhertlijkste bij tijdsgelegentheyd daartoe mede voor ons sulke vertoogen te doen als U.Eerw. na deselvs wijs en voorsigte oordeel dienstig achten te sijn, waarvoor niet alleen dese gemeente maar ook wij met alle moogelijke verpligtinge danckbaarheid sullen betonen.

Aangaande dese en voorledenjarige kerk- en schoolvisitens so hebben die verrigt in october des afgewekenen jaars 1734. De dubbelde grote visite op de eilanden Bourou,

---

[919] In de jaren 1730-1732 werden de waterkeringen in Holland aangetast door een zee- of paalwormenplaag, hetgeen door predikanten werd gezien als een straf van God.

[920] Vgl. 2 Samuël 1:20.

[921] Bedoeld wordt waarschijnlijk de gouverneur van Ambon, David Johan Bake, 1733-1738.

Manipa, Bonoa, Cerams Cust, Nusalaut, Honimoa en Oma of Harouko den Eerwaarden doch nu salig overledenen Balthasar Delmhorst. Edoch so heeft sijn Eerwaarde deselve wegens sijn overlieden niet vorder volbragt als op Nollot, gelegen op den eilanden Honimoa, alwaar sijn Eerwaarde saliglijk in den Heere gerust is. Het overige dier visite, als ook op het gebergte Leitimor, de kust Hitou en op het bovengebergte, is door den Eerwaarden Diderykus Bontekoe gesamentlijk verrigt. Het getal der christenen onder dit comtoir resorterende is achtervolgens de overgegevene visiterapporten:[922]

ledematen	1537
gemene christenen	19776
schoolkinderen	4877
buyten school	7030
nieuw gedoopte	977
somma	34147[923]

Wij sullen desen dan hiermede eindigen. – – – Den kerkenraad van Amboyna, en uyt aller naam en last Christiaan Stenvers praeses, Philippus Capelle scriba, C. Anroek ouderlingh.

Amboina den 22 september 1735.

366. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 mei 1736.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 761-762.

Eerwaarde, veelgeliefde – – –

U.Eerwaardens alsins seer aangename kerkbriev de dato 16 januari 1736[924] is ons op den 15 der volgenden maand april wel ter hand gestelt.

(*De Ambonse kerkenraad reageert op de berichten aangaande ziekte en overlijden van predikanten te Batavia.*)

Wat de erbermelijke en zielsdoorgrievende toestand deser arme en verlegene gemeentens alhier betreft wegens d'swakke gesteltnisse der hier sijnde leeraeren, en kan niet dan met hertscheurende droefheyd gemelt worden. De Eerwaarde Heer Capelle die, buiten een totale memorilooshеyd, met daaglijkse benauwtheyd in de borst en andersins worstelt, 'twelke sijn Eerwaarde de bedieninge ondraaglijk moylijk maakt, waarom sijn Eerwaarde in september aan de Hoge Indische Regeringe sijn ontslag en opkomst na Batavia versoeken sal. De Eerw. Bontekoe, die nu ses maanden aan een sware watersugt bedlegerig geweest is, legt genoegsame sonder hope van herstellinge, waaruit U.Eerw. den staad van soo een talrijke gemeente meugt begriepen.

Edoch, overmits dese alleen maar dienen soud tot een blijk dat wij U.Eerw. seer gevenereerde missive ontfangen hadden, so sullen wij ons thans niet verder over die slegte gesteltheyd deser gemeente uitlaten, maar sulks sparen tot de maand september, wanneer U.Eerw. een volkomen verslag van den staad deser gemeentens en verdere beantwoordinge op U. Eerw. missive sullen oversenden. Waarom wij desen sluiten – – –. Den Amboinsen kerkenraad, en uit aller naam en last Christjaan Stenvers synedrii praeses et hoc anno epistolarum vice scriba, D.D.F.[925] ouderling.

Amboyna den 25 may 1736.

---

922 Niet aangetroffen.
923 Ten rechte 34.197.
924 Niet aangetroffen.
925 Vermoedelijk Domingus de Fretis.

367. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 september 1736.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 765-772.[926]

WelEerwaarde, welgeleerde – – –

Niet twijflende of onse laatste van den 25 der gepasseerde maand may[927] sal U.WelEerw. behoorlijk ingehandigt sijn, waarom wij nu mits deser voorttreden tot beantwoordinge van U.Eerw. gevenereerde missive van den 16 january hujus anni,[928] waarin ons dan vooreerst voorkomt der broederen gevoelen over het [...][929] van onsen medebroeder Diderikus Bontekoe als [sijnde met geduld][930] door ons na mate sijnes misbedriefs [gehandhaaft],[931] 'twelke wij wel mede bekennen, maar gemerkt de naare tijden waarin men sich thaans over geheel Oost-India door de schaarsheid der leeraren bevind hebben hiertoe geen kleine aanleidinge gegeven, in hope en hertlijke smekinge tot Godt dat het mogte strecken tot behoud en beterschap van sijn Eerwaarde, en also tot stigtinge van Gods kerke in dese bekommerlijke tijden, gelijk wij ook Gode sij dank daartoe enige hope hebben, also wij van sijn Eerwaardens wangedrag sedert dien tijd niet te klagen hebben. Maar 't heeft God behaagt sijn Eerwaarde sedert primo december des afgewekenen jaars, wanneer hij op de kleine visite was, te besoeken, eerst door een sware persinge, daarna door watersugt en menigerley ongemak, sodat sijne Eerwaarde alsnog sedert dien tijd buiten staad is geweest sijn dienst te verrigten, en mogelijk nog wel enigen tijd sal duiren eer wij sijn Eerwaardens bijstand wederom sullen kunnen genieten. Althans ons eenparige sugt tot God is dese dat Sijne Majisteit wil behagen het eene en het andere tot sijn Eerwaardens beste te doen gediën, opdat wij in 't aanstaande so veele redenen van blijdschap over sijn Eerwaarde mogen hebben als wij thans droefheyd genoten hebben.

Voorts bedancken wij U.Eerw. van herten voor het nette en nauwkeurig berigt van den kerkstaad van geheel Oost-Indiën, waarbij wij more solito de acta synodalia van Suid en Noord-Holland verwacht hadden, alsoo wij ten dien einde 't vorige jaar volgens gebruik twee goude ducaten voor den uitschriever overgesonden hebben. Soo daarvan bij U.Eerw. brief geen meldinge vindende, nog voornoemde acta ontfangen hebbende, doet ons sulks denken dat U.Eerw. of daarvan selfs ontbloot sijn geweest, of dat sulks door manquement van de eene of ander moet sijn nagebleven, waarom wij de Eerwaarde broederen hertelijk sijn versoekende deselve ons in 't aanstaande te willen besorgen, opdat wij van 't Nederlands kerkniews ons niet geheel ontstoken vinden. Gelijk wij ons ten dien einde tot alle mogelijke wederdienst geheel aanbieden.

Nu sullen wij more solito den kerkstaad van dit wingewest U.Eerw. met al sijn ommeslag mededelen. De dienaren des woords die alhier met min of meer kragten en ijver hunnen dienst tot uitbreidinge van Gods koninkrijke en verbrekinge van 't rijk der dusternisse besteden, sijn alsnog de Eerwaarde Philippus Capelle, die thans om sijn verlossinge na Batavia, en van daar verder na dat sijn swakke lighaamsgesteltheyd sal vereissen is versoekende, schoon wij wel van herten wensten sijn Eerwaarde, als een opregt vredelievende medebroeder sijnde, tot opbouw van Gods kerke waarin sijn Eerwaarde altijd so lange het sijn kragten hebben toegelaten een ijveraar heeft betoont te sijn te mogen bij ons houden. Dog

---

[926] Een extract uit deze brief in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 159, fol. 369 (daar foutief gedateerd 22 december 1736).
[927] Doc. 366.
[928] Niet aangetroffen. Een brief kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 15 februari 1736 in ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 158-160.
[929] Eén woord wegens papierbeschadiging weggevallen.
[930] Voorgestelde lezing.
[931] Voorgestelde lezing.

gemerkt hoe sijn Eerwaarde niet alleen een langen tijd met een totale memoriloosheyd, maar ook met dagelijkse toenemenden borstqualen te worstelen heeft, en sig overdien niet meer in staadt bevind om Gods kerken na vereis en met voorgaanden ijver te stigten, so is het dat wij U.WelEerw. dierhalven hertelijk sijn smekende om onse voornoemde geliefde broeder na dit sijn versoek met U.Eerw. gunstige voorsprake wild behulpig sijn, opdat hij sijn oogmerk mag erlangen, als wanneer U.Eerw. selvs oog- en oorgetuigen van sijn onvermogentheyd sult kunnen wesen.

De andere medebroeder is Diderikus Bontekoe, die als reeds gemelt nog door siekte tot sijn dienst onvermogende is. De derde is den scriba deser, alle aan 't hooftcomptoir Victoria predicende in de Hollandse taal. Dog den scriba deser heeft den 15 der verwekene maand july sijn intrepredicatie in 't Maleis gedaan, en sedert dien tijd daarin alle sondaags agtermiddaags met soveel ijver en getrouwigheyd volherd als de Heere behaagde hem daartoe genade te geven, teffens waarnemende alle donderdaagse avonden de publique Maleidse catechisatie, beneffen twemaal des weeks particulier aan sijn huis voor diegene die haar so van de Hollandse als Maleidse gemeente tot des Heeren Heylig Nachtmaal gedencken te begaven. Terwiel des sondaags 's morgens wegens de afgelegentheyd der negorijen in de Maleidse taal alhier niet wel met veel vrugt kan gepredict worden.

De algenoegsame Godt (die ook sijn geringe dienst niet ongesegent laat, also den ijver der toehoorderen dagelijks merklijk meer en meer begint te wackeren vermits de kerk van neerstige toehoorderen altijd vol is) sij ewig lof en doet het meer en meer tot sijns Heiligen naams eere en stigtinge der gemeente aanwassen.

Sedert welke tijd dat den scriba deser sig tot de Maleisse gemeinte begeven heeft, so heeft gemelde broeder Capelle des sondaags voor en na de middag wegens siekte van broeder Bontekoe de Hollandse predicbeurten na vermogen waargenomen, terwiel de woensdaagsbeurte met approbatie van den E. Achtbaren Raad van Politie tot nader insicht,[932] of ten minsten tot herstellinge van Bontekoe opgeschort sijn.

De kerk- en schoolvisietens sijn dit en 't voorgaende jaar volgenden weise waargenomen. De dubbelde grote visite op de eylanden Boero, Manipa, Bonoa, Cerams kust, Nusselaut, Saparoa en Oma is door den scriba deser in de maanden october en november des afgewekenen jaars na vermogen verrigt. De visite op de kust Hitoe is door de Eerwaarden Capelle in de maand february na behoren verrigt, gelijk die van het gebergte door D. Bontekoe in de maand december aangevangen is, dog door siekte gestaakt en daarna door den scriba deser in de maand february voltrocken. Sodat het getal der inlandsche christen volgens rapporten van evengemelde visiten[933] is als volgt:

ledematen	1514
gemene christenen	18534
schoolkinderen	5103
buiten school	7435
nieuws gedoopte	983
tesamen	33569

Waaruit U.WelEerw. duidelijk de slegten en sielsdoorgrievenden toestant deser arme gemeente kunt afnemen, als hebbende so een groot getal maar slegts drie leeraaren, waarvan nog twe in de Hollandse gemeente haar dienst presteren, en dierhalven wel te dencken is wat alhier te dugten staad indyn het den oppersten Herder der schapen niet haast behagen sal ons spoedig ontset toe te senden. Althans van dit jaar heeft reeds wegens gebrek van predicanten de dubbelde grote visite moeten stil staan, waardoor niet alleen de kinderen die in so een talrijke gemeente geboren sijn ongedoopt moeten bliven, maar daarenboven alle de lede-

[932] Insicht: onzekere lezing.
[933] Niet aangetroffen.

maten van 't Heylige en Hoogwaardige Nachtmaal voor twe jaren belet worden om te kunnen gebruiken, waaraan wij selvs niet sonder tranen van medelijden kunnen denken. De Heere, die sijn kerk alhier het water tot aan den mond doet komen, wille genadelijk voor sinken en een totaal verval bevrieden. Ach broederen, wat smert ons die arme menschen, die sig thans in allen leergierig betonen. Dierhalven is ons innigste wens en bede dat U.WelEerw. ons met hunne weise raad en is 't mogelijk metterdaat door het besorgen van drie à vier wackere leraren, wiens lust het is de vervallende Zions muiren te helpen opregten, bij te staan. Wij hebben ten dien einde ook alhier aan d'E. Achtbare Raad van Politie ootmoedig om een gunstig voorschrieven aan d'Hooge Indiase Regeringe versogt, gelijk wij ook U.WelEerw. daartoe hertgrondig versoeken om bij tijdsgelegenheyd sodanige instantiën voor ons te doen als U.WelEerw. na uw wies oordeel sullen dienstig achten te sijn, opdat dese al sinckende gemeente hunne verquickinge mach gewaar worden.

Dit is het, WelEerwaarde, dat wij uw thans niet sonder hertgevoelende droefheyd en zielsverlegenheyd van den staad deser gemeentens kunnen medelen.

– – – Den Amboynischen kerkenraad, en uit aller naam en last Christ. Stenvers h.m. praeses et hoc anno epistolarum scriba, C. Anroek ouderling.

Amboina den 22 september 1736.

368. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 mei 1737.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 773-775.

WelEerwaarde, seer geleerde – – –

Uw WelEerwaardens seer aangename kerckletteren van den 4 february deses jaars[934] sijn ons uit de handen van den tot ons overgekomenen WelEerw. Theodorus Wilhelmus Beekman op den 1 april daarop volgende wel geworden. Soo aangenaam ons de overkomst van sijn WelEerw. was, vermits deselve sig betoont te sijn vol geest en ijver om Gods naam met alle kracht te verkondigen, waarom wij niet kunnen manqueren U.WelEerw. met gantzer herten danck te betuygen voor de aangewende moeite tot het herwaarts senden van sijn Eerw. Dog wat U.WelEerw. letteren selvs betreffen, sullen wij deselve volgens aloude usantie in de maand september aanstaande beantwoorden, en teffens het kercknieuws van dit gewest mededelen.

(*De Ambonse kerkenraad gaat in op de medelingen betreffende het overlijden van enkele Bataviase predikanten en de komst van anderen uit Nederland.*)

Voorts broederen, vermits onsen geliefden medebroeder Philippus Capelle op sijn instantig versoek van d'Hooghe Indiase Regeringe sijn verlossinge na Batavia verkregen heeft, en taans tot U.WelEerw. overgaat, so is het dat wij in consciëntie betuigen dat sijn Eerwaarde geduirende sijn verblief alhier met allen ijver, vliet en naarstigheyd sijn heylige bedieninge vervult heeft in den Heere, en ook sijne leere met een vromen, stigtelijken, godzaligen en insonderheyd vredelievenden wandel als der kudden voorbeelt bevestigt heeft, waarvoor de grote Herder der schapen sijn Eerwaarde met den loon eenes getrouwen leeraar wil bekronen. Ontfangt dierhalven desen onsen soseer geliefden medebroeder met gantzer herten in liefde, en acht hem veel om sijns wercks wille, waardoor gij ons op het diepste verpligten sult.

[934] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 195-197.

En dus eindigende bevelen wij U.WelEerw. personen en illuistere families Gode, en den woorde sijner genade – – – den kerckenraad van Amboina, en uit aller naam en last D. Bontekoe preses, Christ. Stenvers h.a. scriba, C. Treno[935] ouderling.

Amboyna in onse vergaderinge den 20 may 1737.

369. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 23 september 1737.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 188, fol. 127-131.

HoochEerwaarde, godzalige, – – –

Uw HooghEerwaardens gunstrijke letteren van den 10 december des jaars 1735[936] sijn ons op den laatsten april des jaars 1737 door den tot ons van Batavia overgekomenen geliefden medebroeder Theodorus Wilhelmus Beekman (welke van U.HoochEerw. 't vorige jaar na Batavia versonden was) wel geworden. Met de uiterste vergenoeginge sagen wij daaruit U.HoochEerw. bereidwiligheyd om d'correspondentie met dese kerkenraad te willen blieven onderhouden, waartoe wij hertlijk gaarne het onse ook contribueren. Waarom wij door desen U.HoochEerw. den kerkstaad deser provintie so se thans is, sullen mededelen.

De leeraren, die haaren arbeid na vermogen besteden, sijn Diederykus Bontekoe en Theodorus Wilhelmus Beekman, welke hier gekomen is om d'Eerw. Capelle te vervangen, die dit jaar na Batavia vertrocken is. Dese beide dan nemen haaren dienst des sondaags voor en na de middag en des woensdag voor de middags, als ook de weeklijksche en bysondere catechizatiën, onderling na vermogen en kragten waar, terwiel de laatstgenoemde mede besig is d'Maleidse taal aan te leeren. Hierbij nu voegt sig den scriba deser, dewelke sedert den 15^{en} juli des jaars 1736 sijn dienst in de Maleidse taal en gemeente verrigt heeft, predickende des sondaags na de middag, vermits voor de middag, wegens afgelegentheyd der dorpjes, geen of weinig toehoorderen present kunnen sijn. Bovendien nemt deselve een publicque avontcatechizatie des donderdaags met seer veel toevloet van menschen waar, een aan sijn woninge voor diegene dewelke sig tot des Heeren tafel gedenken te begeven.

d'Kerk en schoolvisitens van 't gebergte, kust Hitou, groot Seram, Nuselaut, Honimoa en 't eyland Oma sijn in de maanden november, december des jaars 1736 en januari en februari 1737 alle door den scriba deser waargenomen.[937] Edog, de visite op Bouro, Manipa en Bonoa heeft wegens het gering getal der hier sijnde leeraren, alsook wegens de verafgelegentheyd deser eylanden, niet kunnen geschieden, tot ons leedwesen. Het getal der christenen buiten de drie voornoemde eylanden is als volgt:

ledematen	1481
gemene christenen	15908
schoolkinderen	5028
buiten school	7125
nieuws gedoopte	763
tesamen	30305

In 't gemeen moet men thans van dese kerkstaat getuigen dat deselve door het bekomen van den Maleidsen bijbel en andere boeken in de Maleidse taal seer in ijver en ook in kennisse aangegroeit. Maar, HoochEerwaarde Heeren en vaders in Christo, oordeel met ons wat, na den menschen gesproken, een leeraar onder so een grote schaar na sijn geringe kragten verrigten kan, temeer wijl ieder dorpje so ver van het ander gelegen is dat men deselve maar

[935] Carel Treno, in 1731 resident van Buru, 1740 afgaand soldij-boekhouder, 1743 kassier te Ambon.
[936] Niet aangetroffen; wellicht ongeveer gelijkluidend aan de brieven van de Classis Amsterdam aan Batavia en aan Colombo van december 1735 in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 170.
[937] Rapporten niet aangetroffen.

eens des jaars, wanneer het de wind sulks nogal toelaat, van dese hooftplaats kan besoeken. Daar integendeel, so er meerder waren, deselve gelijk voorheen op diverse eylanden konden geplaatst worden, so wasser thans onder Gods zegen hier vrugt te wagten. Og, of het den oppersten Herder der schapen behagen mogte sijn verlegene kerk alhier hulpe te beschikken, en haar leeraaren na sijn herte beschicken, opdat de volheyd der heydenen alhier eens komen mogte tot den wens aller hijden.

En vermits U.HoochEerw. ons hebben gelieven per P.S. bij gedachte briev te notificeeren dat het grote stuk der combinatie van beyde d'sacramenten in de HoochEerwaarde synoden van Suid- en Noord-Holland alsmede het classis van Walcheren tot een uniformiteyt gebragt was, edog, vermits ons de wiese van uniformiteit nog van U.HoochEerw., nog van den Eerwaarden kerkenraad van Batavia niet verwittigt is, so sijn wij nogal even duister of men in volwassene die uit het Mahumedis- of heidendom tot ons overkomen, scheiden mag of niet, versoeken dierhalven Uw HoochEerwaardens bij nader schrieven om meerder ligt.[938]

Voortz, HoochEerwaarde broederen en vaderen in Christo, bevelen wij U.HoochEerw. personen, heylige bedieningen en illustre families Gode en den woorde sijner genade, die machtig is uw op te bouwen en te geven een erfdeel onder de geheyligde in 't ligt. Terwiel wij eyndigende met een diep respect en innige liefde verblijven – – – den kerkenraad van Amboina, en uit aller naam en last Christiaan Stenvers praeses et ep. scriba, C. Treno ouderling.

Amboina den 23 september 1737.

370. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1737.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 777-779.

WelEerwaarde, welgeleerde – – –

Wij twieflen niet of onse laatste missive van den jongstledene maand mey,[939] alleenlijk geschikt tot een geleide briev van onsen seer waarden en geliefden broeder Capelle, sal Uw WelEerwaardens uit desselvs handen ter hand gekomen sijn. So dat wij nu voort maar sullen treden tot het beantwoorden van U.WelEerw. seer aangenaame missive van den 4^{en} february hujus anni.[940] Wij bedanken U.WelEerw. wel hertelijk voor de gunstige betuiginge om onse onderlinge correspondentie te willen blijven onderhouden. Wij betuigen van 's gelijken van herten te wenschen daarin altijd te volherden. En nadat wij U.WelEerw. bedanckt hebben voor het nette berigt van den Oostindischen kerkstaat. Wat de staat der kerken alhier in Amboinaas Provintie betreft, so is 't dat alhier in het werk des Heeren besig sijn Diederyk Bontekoe, Theodorus Wilhelmus Beekman, beide in de Hollandsche gemeinte haar dienst, door des sondaags voor en na middag als ook des woensdaags voormiddag te preedicken en buiten die de ordinaire en extra-ordinaire catechisatiën waarnemen. Hierbij voegt sig den scriba deser, die alleen den dienst van d'Maleitse gemeente alsnog na kragt en vermogen waarneemt, terwiel hij sig met die hope vleyd dat de Eerwaarde Theodorus Wilhelmus Beekman haast daarin sal assisteeren.

Wat aanbelangt de kerk- en schoolvisietens die dit en vorige jaar verrigt sijn, sijn alle tesamen door den scriba deser waargenomen, uitgesondert dat in 't voorledene jaar de visite op Boero, Manipa en Bonoa wegens hunne verafgelegentheyd niet verrigt is. Het getal der

938 Bedoeld is de vraag of degenen die als volwassene gedoopt worden daarmee ook gerechtigd zijn deel te nemen aan het Avondmaal, of niet. Zie Enklaar, *De scheiding der sacramenten*, 43-60.
939 Doc. 368.
940 ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 195-197.

christenen is volgens visiterapporten bevonden te sijn buiten de drie voornoemde eilanden als volgt:

ledematen	1481
gemene christenen	15908
kinder in d'school	5028
buiten school	7125
nieuws gedoopte	763
t'samen	30305

Sodat U.Eerw. hierin 't wel merken kund dat tot sodanig een getal, waar nog bij koomt haar verre afgelegentheyd den enen van den anderen, eer ses als drie predicanten komen veriest te worden, waarom wij ook wederom van dit jaar aan den Ed.Achtbaren Raad van Politie alhier versoek gedaan hebben om haar gunstige voorspraake bij de Hoge Indiase Regeringe voor ons tot het herwaarts senden van drie leeraaren te willen doen. Gelijk wij ook aan Uw WelEerwaardens ditselve hertgrondig sijn smekende, gemerkt door het rijk'lijk oversenden der boeken en dagelijkse vermaningen den ijver der christenen seer verwackert is, en alsoo onder Gods saligmakende genade een goeden oogst te wagten is. Als broederen moeten wij aan U.Eerw. nog versoeken ons t'willen besorgen dat dog gedruckte predicatieboeken van de Eerwaarde Caron saliger naar herwaarts gesonden worden, vermits daaraan groot gebrek hier is voor de buitenkercken, en wij alreeds drie agtereenvolgende jaren bij den eis om versogt hebben, dog niet bekomen.[941]

Dus eindigende – – – den kerkenraad van Amboina, uit aller naam en last Christiaan Stenvers praeses et ep. scriba, C. Treno.

Amboina 25 september 1737.

371. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1738.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 1-4.

WelEerwaarde, godsaalige – – –

U WellEerw. seer aangenaame en veelgeëerde letteren van den 20 january deeses jaars,[942] met de bijliggende synodaal acten van Suyd- en Noord-Holland alsmeede een extract uit U.WellEerw. respective vergaaderinge gehouden oover de orders uit het vaderland ten opsigte van de vereeniginge der heiligen sacramenten,[943] neffens eene naauwkeurige beschrijvinge van den kerkenstaat deeser landen, zijn ons voor eenige weeken behoorlijk ter hand gestelt, waarvoor wij U.WellEerw. nu bij provisie hertelick danck betuigen, sullende deselve van stuck tot stuck naar gewoonte met 's Compagnies chaloep in september van hier derwarts vertreckende beantwoorden, en den kerkenstaat van deese provincie daarbij voegen.

Deesen sal ondertusschen dienen om U.WellEerw. te dancken voor die aan ons gedaane zeegenrijke geluckwenschingen met onsen nieuwen gouverneur, den Edelen Agtbaren Heer Jacob de Jong, en liefwaarden medebroeder in Christo den Eerwaarden Heer Petrus Lacaze. Zijn Edele en Eerwaarde zijn tot ons uiterste vernoegen en blijdschap onder Gods zeegen in eene vollmaackte gesondheid alhier geluckig aangekoomen en met alle bedenckelijke teekens van eerbiedigheid, hoochagtinge en liefde ontvangen.

Zijn Eerwaarde heeft den 30 maart jongst geleeden sijne seer geleerde, wellgepaste en zielroerende intredspredicatie uit 2 Cor. 5:20 gedaan tot onser aller uiterste verwonderinge

[941] Onzekere lezing tengevolge van beschadiging van de rechtermarge. De twee laatste zinnen zijn gereconstrueerd.
[942] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 256-258.
[943] Zie aantekening bij het slot van doc. 369.

en vollkoomen genoegen, en t'sedert met allen ijver en ernst des Heeren wagt allhier gestaadig waargenoomen.

Ook gaat hierbij een brief van onsen waarden ambtgenoot D. Bontekoe en een van ons aan het HoochEerwaarde classis van Amsterdam,[944] dewelke wij der goeden besorginge van U.WellEerw. aanbeveelen. U.WellEerw. konnen daaruit zien hoe dat de saake tusschen onsen soo eeven genoemden medebroeder en deese vergaaderinge[945] door den band der liefde tot wedersijds genoegen is bijgelegt en afgedaan.

Ten laatsten wenschen wij U.WellEerw. wederom en ons selven geluck met onsen afgaanden gouverneur en derwaarts koomenden Raad van de Hooge Indiase Regeeringe, den Edelen Agtbaren Heer David Joan Baake, dien wij hoopen en wenschen dat Jehova onder de vleugelen van zijn gunstige bescherminge neffens desselfs illustre familie tot U.WellEerw. geluckig en voorspoedig brengen, en in die hooch-aanzienlijke bedieninge als een steunsel en pylaar van land en kerke nog veele jaaren ooverstroomen mag met oovervloedige soo geestelijke als lichaamlijke zeegeningen tot vordere uitbreidinge van Christi rijk in deese landen, gelijk zijn Edele geduerende den tijd sijner hoochloffelijken regeeringe alhier met alle neerstigheit en ijver sulks in deese provincie te doen gesogt heeft.

Waarnaa wij – – – de predikanten en ouderlingen des kerkenraads allhier, en uit aller naam en last P. Lacaze h.t. praeses, T.W. Beekman epist. h.a. scriba, C. Treno.

Amboina den 21[en] may 1738.

372. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 23 september 1738.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 5-8.

WellEerwaarde, godsaalige – – –

In hoope dat U WellEerwaardens onse laatsgesonde letteren van den 21 may deeses jaars[946] well ontvangen en daaruit onse tot dusverre streckende ongeveinsde liefde en eendragt alsmede de blijde aankomste van onsen waarden medebroeder Petrus Lacaze verstaan hebben, soo is deesen gerigt om volgens onse daarin gedaane belofte te beantwoorden U.WellEerw. seer geleerde en aangenaame missive van den 20 januari anni currentis.[947]

Met groot vermaak en vernoegen wierden wij door deselve verseekert van U. WellEerw. opregte vriendschap en broederlijke geneegentheid tot onderhoudinge van onse onderlinge correspondentie. U.WellEerw. gelieven deesen aan te merken als een leevendig bewijs van evengelijke betuiginge en innigste begeerte, gelijk wij ook bij deesen Uw WellEerwaardens ten uitersten verpligt zijn voor het gunstig meededeelen van die in onse voorige missive gespecificeerde stucken, en well voornaamlick voor de geluckwenschinge met onsen nieuwen Edelen Heer Gouverneur Jacob de Jong. Zijn Edele is geduirig met veel ijver en neerstigheid aangedaan om alles wat tot opbouwinge, cieraad en luister van Gods kerke alhier strecken kan bij te brengen, niet alleen door het handhaaven van den openbaaren godsdienst, maar ook door het geeven van een godsaalig voorbeeld in zijn Edeles eigen persoon en hoochgeachte familie, soo dat onsen swaaren arbeid niet weinig daardoor verligt word, en wij groote reden hebben den Heere te danken en onse blijdschap U.WellEerw. mede te deelen, niet twijffelende of U.WellEerw. sullen daarin deel neemen.

Wat den openbaaren godsdienst allhier aangaat, die in de Nederduitsche gemeente word des sondags voor en naa de middag en des woensdags morgens waargenoomen naa hunne

---

944 Niet aangetroffen in Archief Classis Amsterdam; ook vermeld hierna, doc. 373.
945 Zie hiervoor, doc. 365.
946 Doc. 371.
947 ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 256-258.

kragten en vermogen door den Eerw. Diderikus Bontekoe, Petrus Lacaze en den scriba deeses, een ieder op sijn beurt, daarbij voegende hunne ordinaire en extraordinaire categisatiën. De Eerwaarde Christian Stenvers neemt met veel ijver en neerstigheid des Heeren wagt in de Malleische gemeente alleen waar. Door zijn Eerw. sorgvuldige waaksaamheid en onvermoeiede vlijt, en door het gebruik der Malleischen boeken, is deselve in haare godsdienstige oeffeninge merkelijk opgewackert, en soodaanig in getall vermeerdert dat men niet sonder reeden een vordere uitbreidinge van Christi kooningrijk allhier te gemoete zien konde. Maar deese hoope schijnt te verdwijnen, terwijl zijn Eerw. thans een versoekschrift aan de Hooge Indiasche Regeringe laat afgaan teneinde om door Haar HoochEdelens van hier naa Batavia beroepen te worden.[948] Onlangs maakte zijn Eerwaarde dit sijn voorneemen aan onse gecombineerde kerkvergaaderinge bekent, versoekende vorder in deese missive zijn versoek te willen begunstigen. En uit dien hoofde smeeken wij U.WellEerw. gesaamentlijk dat U.WellEerw. door hunne gunstige voorspraake bij de Hooge Indiasche Regeeringe, wanneer sig daartoe geleegentheid soude opdoen, wilt gelieven uit te werken de approbatie van zijn Eerwaardens versoek. Zijn Eerw. is dickwils versogt geworden om dit zijn voorneemen, als ten hoogsten schaadelijk voor het inlandsche Christendom allhier, te willen staaken, en nogh eenige jaaren in den dienst des Heeren in deese provincie te vollherden, dogh om redenen zijn Eerw. tot sulk een versoek moveerende heeft men daarmede niets uytrigten konnen. Ondertusschen hoopen wij dat naa het vertrek van zijn Eerw. een uit het midden van ons onder Gods bijstand den dienst in de Malleische gemeente sall konnen waarneemen.

En aangezien hierdoor het getall der leeraars, hetwelke nog niet vollkoomen was, op het nieuw staat vermindert te worden, soo versoeken wij U.WellEerw. dan seer eerbiedig om door hun wijs beleid bij voorkoomende geleegentheid te willen versorgen dat in het aanstaande nog 2 of drie leerraars, geneegen zijnde soo well in de Malleische als Nederduitsche gemeente des Heeren werk met eenen eenpaarigen schouder voort te setten, ons mogen toegevoegt worden. Niet alleen wij, maar ook de gansche gemeente sullen daarvoor alle mogelijke danckbaarheid betoonen.

De kerk- en schoolvisiten wat aangaat de dubbelde groote visite op de eilanden Bouro, Manipa, Bonoa, Cerams kust, Nussalaut, Honimoa en Haroeko is waargenoomen in de maanden october en november 1737 door den scriba deeser. Op de kust en het gebergte Leitimor is se verrigt in de maanden november en december 1737 door den Eerwaarden Christian Stenvers, en wederom op de kust Hitu in de maand july deses jaars door den Eerwaarden Petrus Lacaze, gelijk die van het gebergte Leitimor ook wederom verrigt is in deese loopende maand door den Eerw. Christian Stenvers. Volgens de visiterapporten[949] was het getall der christenen als volgt:

---

[948] Verzoekschrift niet aangetroffen. Het gebruik van het zgn. Hoog-Maleis was twistpunt op een kerkenraadsvergadering op 2 augustus, op verzoek van ds. Stenvers belegd, waarin hij zich beledigd toonde door ds. Lacaze, die 'in verscheidene geselschappen zijnen dienst in de Malleitsche gemeinte onnut en vrugteloos uitgekreeten hadde'. Stenvers wees op de groei van de Maleise gemeente, en verklaarde dat hij het Hoog-Maleis van de nieuwe bijbelvertaling in de preek uitlegde in het Laag-Maleis. Een dag later vergaderde de kerkenraad opnieuw. De twistende predikanten moesten buiten de consistoriekamer staan, totdat met name ouderlingen en diakenen het er over eens waren 'dat zij gesamentlijk zijn Eerw. [Stenvers] Malleits predikende volkoomen konden verstaan'. Stenvers en Lacaze werden binnengeroepen, en de laatste te verstaan gegeven dat zijn uitlatingen voorbarig waren geweest. Lacaze antwoordde uit onwetendheid gehandeld te hebben, en wist niet beter of Stenvers 'predikte de Maleitse taal so als zij in den [Leydecker-]Bijbel staat', betoonde evenwel zijn leedwezen, waarop de twistende partijen elkaar de verzoenende hand drukten. ANRI, Archief Ambon 138, fol. 9-16.

[949] Niet aangetroffen.

ledemaaten	1568
gemeene christenen	18324
schoolkinderen	5433
buiten de school	6372
nieuws gedoopte	997
tesamen	32694

Eindelijk versoeken wij dat Uw WellEerwaardens in hunne kerkelijk missive aan de waarde medebroederen op Ceilon mogen gewag maaken van de kerkelijke attestatiën voor den onderkoopman allhier Anthony de Jong[950] en desselfs huisvrouw Johanna Cornelia Brugh, opdat die met de eerste gelegentheit ons mogen ter hand gestelt worden.

Waarmeede wij – – – de predikanten en ouderlingen allhier, en uit aller naam en last Christian Stenvers vice praeses, Th.W. Beekman ep. h.a. scriba, C. Treno.

Amboina, 23 september 1738.

373. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 26 september 1738.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 188, fol. 290-292.[951]

HoochEerwaarde, Hoochgeleerde en seer godsaalige Heeren en veel geagte medebroederen in Christo

Onse laatste missive is geweest van den 21 mai deeses jaars,[952] alleenlijk daartoe gerigt om te versellen een brief van onsen medebroeder Diderikus Bontekoe,[953] in dewelke zijn Eerw. niet alleen oopenhertig beleed de begaane misslag in 't beschuldigen van deesen kerkenraad oover die hem opgelegde censura,[954] maar ook die censura als regtvaardig ten eenemaal billikte, en dierhalven aan Uw HoochEerwaardens instandig oover sijne gedaane beschuldiginge om vergiffenisse smeekte, gelijk sulks ook aan zijn Eerw. door deese vergaaderinge opregtelijk vergeeven is, en thans met zijn Eerw. in gewenschte liefde en vergenoeginge leeft.

Dierhalven soo treeden wij volgens jaarlijks gebruik maar daadelijk tot 't geeven van communicatie wegens den staat der kerken en schoolen deeser provintie, waarvan wij in 't gemeen belijden dat deselve door den rijken oovervloed der nieuws gedruckte Malleische boeken door Gods zeegen seer in kennisse zijn toegenoomen, hetwelke onder afbiddinge van Gods zeegen daagelijks nogh staat te vermeerderen, overmits die boeken en taal daagelijks meer gewoon worden.

De dienaaren des woords die hier naa kragt en gaaven hunnen dienst besteeden zijn: in de Hollandsche gemeente de Eerw. Diderikus Bontekoe, Petrus Lacaze, welke in de maand maart van Batavia tot ons oovergekoomen is; hierbij voegt sig den scriba deeses. In de Malleische gemeente neemt alsnog alleen waar de Eerw. Christian Stenvers.

De visitens zijn in het voorleedene en dit jaar op volgende wijse verrigt. De dubbelde groote visite op de eylanden Bouro, Manippa, Bonoa, Cerams kust, Nusselaut, Honimoa en Haroeko door den scriba deeses in de maanden october en november 1737. Op de kust Hitu en gebergte Leitimor zijn se verrigt door den Eerw. Christian Stenvers in de maanden november en december desselfden jaars. En wederom op de kust Hitu door den Eerw. Petrus Lacaze in de maand july 1738, gelijk die van het gebergte Leytimor wederom verrigt is door

950 In mei 1743 resident van Haruku.
951 Een extract uit deze brief in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 159, fol. 502.
952 Niet aangetroffen, zie ook de brief kkr Ambon aan kkr Batavia van die datum, hiervoor, doc. 371.
953 Niet aangetroffen.
954 Zie hiervoor, doc. 365.

den Eerw. Christian Stenvers in de maand september deeses jaars. En het nette getall der christenen is volgens geallegeerde visiterapporten[955] bevonden als volgt:

ledemaaten	1568
gemeene christenen	18324
schoolkinderen	5433
buiten de school	6372
nieuws gedoopte	997
t'samen	32694

Soodat Uw HoochEerwaardens hieruit den netten staat der kerken en schoolen deser provintie ontwaaren kunt, die mogelijk, soo daar meer opbouwers waaren, beeter zijn soude. Althans onse geduirige beede is dat het den Opperherder der schaapen, kooning Jesus, behaagen mogte zijne gemeente hoe langs en hoe meer van getrouwe herders en leerraars te voorzien, en deselve uit te rusten met sijnen Geest, opdat sij lust mogten hebben hunne kragten tot opbouw van Gods kerke te besteeden, opdat Gods Zion eens mag glinsteren als de sonne en blinken als de daageraat, opdat nog soo veele hier zijnde blinde heidenen en mohamedanen daardoor mogten koomen tot den wensch aller heidenen, en het gros van het naamchristendom aan sighselven ontdeckt en verbeetert mogte worden. Dit is de opregte wensch en vuirige beede van – – – de praedikanten en ouderlingen alhier, en uit aller naam en last Christian Stenvers vice praeses, Th.W. Beekman ep. h.a. scriba, D. Seroy.

Amboina den 26 september 1738.[956]

374. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 4 juni 1739.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 37-39.

WelEerwaarde, godzalige – – –

U WelEerwaardens zeer aangename en veelgeachte missive van den 19en januari van dit loopende jaar[957] zijn ons over eenige weken wel ter hand gestelt, benevens een naukeurige staat der kerke van dit Oost-Indië, waarvoor wij U.Eerw. bij provisie dank betuygen, zullende dezelve naa gewoonte met 's Compagnies chaloep in september van hier derwaarts vertrekkende, beantwoorden, en daar bij voegen den kerkenstaat van deze provintie.[958]

Wij kunnen ons leedwezen niet uytdrukken over het vertrek van onzen Eerwaarden medebroeder C. Stenvers, die in een tijd wanneer hij zoo noodig aan de gemeynte alhier was, daarvan werd afgescheurt en afgerukt. Ondertussen feliciteeren wij U.WelEerw. ook met desselfs beroep onder u, hoopende en wensende dat zijn Eerw. van u met christelijke genegentheyt ontfange zal werden, en in die staat zijn dienst met even zooveel, jaa ook meer vrugt zal volbrengen als zijn Eerw. in dien tijt dat hij hier geweest is op dit gezegent eyland gedaan heeft.

Wij danken U.WelEerw. ook voor die christelijken zegenwens aan ons gedaan met onzen nieuws van U.WelEerw. overgezondenen medebroeder J.G.T. Fernant. Zijn Eerw. heeft tot ons uyterste vergenoeging met veel geleerdheyt en beweeglijke toepassing op aller gemoederen zijn intreepredikatie hier gedaan, en verders met alle godvrugt, ijver en ernst de wagt op des Heeren muuren in dit geestelijk Zion waargenomen.

---

955 Niet aangetroffen in Archief Classis Amsterdam.

956 Deze brief is de laatste van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam Zij werd door de classis beantwoord op 27 december 1740 (SAA 379, Archief Classis Amsterdam 170, fol. 287); in SAA geen latere brieven van de classis aan kkr Ambon aangetroffen.

957 ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 391-392.

958 Niet aangetroffen.

De scriba deses heeft den 31en mey jongstlede zijn proefpredicatie in 't Maleyts gedaan, en de Eerw. T.W. Beekman zal dit op den 7en juny mede doen.

Waarnaa wij – – – de predikanten en ouderlingen alhier, en uyt alle naam en last J.G.T. Fernant preses, Petrus Lacaze scriba, D. Seroy.

Amboina aan 't Casteel Victoria, den 4en juny 1739.

P.S. Met het schip Haamstede gaat mee Jacobus Oudendijk, hier den dienst naa behooren waargenome hebbende als krankbezoeker, denwelken wij als zoodanige U.WelEerw. recommandeeren.

375. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, z.d. [september 1739].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 41-44.

Eerwaarde, godzalige – – –

In hoope dat U.WelEerw. onzen laatsten van den 4 juny van dit loopende jaar,[959] medegegeven tot geleyde van onzen medebroeder C. Stenvers (denwelken wij denken in gezonden staat bij U.WelEerw. gearriveert te zijn, en daar des Heeren wagt op de muuren van Zion met zooveel ijver en vrugt als zijn Eerw. bij zijn aanwezen alhier gedaan heeft, waar te neemen) reedts ontfange hebben, zal deze volgens belofte dienen tot naarder antwoord op Uw WelEerw. missive van den 19 januari a.c.

Betuygen dan onze hertelijke blijdschap over U.WelEerw. bereydwilligheyt om briefwisseling met ons te houden, gelijk wij van onze kant betuygen altoos te willen trachten een vriendelijke en broederlijke correspondentie te onderhouden. Wij bedanken U.WelEerw. voor den bekent gemaakten toestand van de kerken in dit Oost Indië, gelijk wij dien van dit wingewest more solito U.WelEerw. mede deelen.

Den dienst aan dit hooftcomptoir in de Hollandsche kerke hebben sedert ons laatste schrijvens waargenomen de Eerw. Did. Bontekoe en Joh. C.T. Fernant. Edog, het heeft den Almachtigen behaagt den eersten op den 15en augustus jongstlede uyt dit tijdelijk leve in zijn euwige heerlijkheyt weg te haalen, zoodat de Eerw. Fernant zig thans alleen in de Hollandse kerk bevind, praedikende des zondags- en 's woensdagsmorgens, zijnde de zondags achtermiddags beurte door de E. Achtb. Raad van Politie tot nader insicht opgeschort. Den Eerw. T.W. Beekman heeft op den 7en juny en de scriba dezes op den 31en may jongstlede hunne proefpredikatie in de Maleytse kerk gedaan, gelijk wij U.WelEerw. in onzen laatsten hebben bekent gemaakt, van welken het den E.Achtb. Raad van Politie behaagt heeft den Eerw. T.W. Beekman naar Sirrisorry te verzenden, nemende de scriba daar den dienst in de Maleytse kerk alleen waar, praedikende sedert hij zijn intreepredikatie gedaan heeft alle sondagen naa de middag, en de publyke Maleytse catechisatie donderdags 's avonds waarnemende. De almachtige God versterke ons drieën in dezen onzen zwaaren arbeyd, terwijl ook de Maleydze dienst van den Almachtigen niet ongezegent gelaaten werd, alsoo den ijver der kinderen dagelijks meer en meer begint te wakkeren, zijnde de kerk geduurig vervult met naarstige toehoorderen. De algenoegzaame God sij eeuwiglijk daarvoor gedankt, en doe dagelijks meer en meer tot die zalig werden.

De kerk- en schoolvisiten zijn dit voorgaande jaar gedaan op de eylanden Buro, Manipa, Bonoa, Cerams kust, Nussalaut, Saparoa en Oma door den Eerw. C. Stenvers in de maanden october en november; op het gebergte van Leytimor door den Eerw. Beekman in de maand

[959] Doc. 374.

may a.c.; op de cust Hitu door den scriba dezes in de maanden december a.p. en april a.c. Zoodat het getal der inlandsche christenen volgens evengemelde visiterapporten[960] is:

ledematen	1571
gemene christenen	18766
schoolkinderen	5279
kinderen buyten school	6094
nieuws gedoopte	721
samen	32431

Zoodat het geheel getal van christenen uytmaakt een somma van 32431 zielen. Waaruyt U.WelEerw. duydelijk den slegten toestandt dezer gemeente zien kunt, zijnde hier een groot getal schaapen en weynig herders. Derhalve is ons innigste wens en beede dat U.WelEerw., was het mogelijk, met het beroepen van twee of drie wakkere leeraaren, welkers lust het was in de Maleydse taale het zwakke inlands Christendom te stigten, bij te staan. Wij hebben ten dien eynde ook alhier aan de E.Achtb. Raad van Politie ootmoedig om een gunstig voorschrijven bij de Hooge Indiaansche Regeering verzogt, gelijk wij ook U.WelEerw. van herte verzoeken om bij tijdsgelegentheyd zoodaanige instructiën te doen als U.WelEerw. naar U wijs oordeel zullen dienstig achten te zijn.

Verders den Almachtigen biddende dat hij U.WelEerw. ondersteune in uwe bedieningen en versterke door zijnen geest in uwer arbeyd tot voortbreydinge van het koninkrijke Christi en uytroeyinge van dat des satans, verblijven wij – – – den kerkenraad van Amboina, en uyt aller naam en last J.C.T. Fernant h.m. praeses, Petrus Lacaze hoc anno scriba epistolarum, G.J. van Westreenen.[961]

376. Rapport over de aardbevingsschade aan het gebouw van de Hollandse kerk. Ambon, 28 juni 1740.[962]

NA, VOC 2499, fol. 654-656. Afschrift.

Bericht der meesterknegts van de timmerlieden en metselaars nopens de onlangs door de gevoelde sware aardbeving aan de Hollandsche kerk veroorsaakte en ontwaarde scheuren. Eerbiedig berigt gedaan aan den WelEdelen Agtbaren Heer Jacob de Jong, Gouverneur en Directeur deser provintie met den resorte van dien.

WelEdele Agtb. Heer Gouverneur,

In naarkominge van U Weledele Agtbare g'eerde ordre, hebbende wij ondergeteekende ons op heeden morgen vervoegt binnen de Hollandsche kerk alhier, om de aldaar aan dies muuragiën zijnde gebreeken naauwkeurig op te nemen en daarvan aan U Weled. Agtb. het vereyschte verslag te doen, gelijk zulx dan door ons in alle eerbied hieronder aan U Weled. Agtb. werd aangetoond, namentlijk:

Dat er tusschen aan de muuragie tussen des regeeringsgestoelte en de diaconsbank zoo binnen als buyten geene scheuren hebben ontwaard, dog daarenteegen zijn aan die van des kerkenraadsgestoelte en die der consistorie aan de zuydwest kant, na de gedane jongste reparatie, nieuwe scheuren bevonden, zijnde aan de muuragiën tusschen d'onderkooplieden en boekhoudersbank meede een scheuring ontwaard, en daarenboven nog dies muuragie aan de W.N.W. hoek 2 duym van boven buytewaarts uytgeweeken, waardoor de ondergeteekendens zijn presumeerende dat het westerend en de consistorie moeten zijn ingesakt, en

[960] Niet aangetroffen.
[961] Gerrit Jacob van Westreenen, in 1743 winkelier van de VOC te Ambon.
[962] Deze aardbeving had plaats op 14 december 1739.

hetwelk de scheuren van tijt tot tijd doet vermeerderen. Voorts zijn de N.N.W. en N.N.O. hoeken meede gelijk de andere van boven tot benedenwaards gescheurt, exepto de O.N.O. hoek muragie, als maar een wijnig zijnde gerepareert.

Weshalven wij, onder het veel wijser oordeel van U Weled. Agtbare, tot voorkominge van verdere schade geen beter middelen zijn bewust als dat er in gemelt godshuys binnen opgeregt wierd vier colombos off pilaren cirka van de grond aff 30 voeten hoog en ook drie voeten in 't vierkant.

Waarmede wij dan verhoopen dese onse opgelegde commissie tot genoegen van U WelEd. Agtb. te hebben volbragt, zullende ons voor 't overige met alle eerbied steeds tragten te noemen (onder stont) WelEdele Agtb. Heer Gouverneur, (lager) WelEd. Agtb. onderdanige en trouwschuldige dienaren (was getekent) F. Willemsz en F. Thijssen.

(In margine) Amboina Victoria den 28^{en} juny anno 1740.

(Onder stond) Accordeert: (geteekent) E. Davids[963] secretaris.

377. Rapport over de opbouw van de door een aardbeving verwoeste Maleise kerk. Ambon, 1 september 1740.
NA, VOC 2499, fol. 657-666. Afschrift.[964]

Eerbiedig berigt aan den E.E. Agtb. Heer Jacob de Jong, Gouverneur en Directeur deser provintie Amboina met den resorte van dien, nevens de leeden van den E.E. Agtb. Politicquen Raad.

E.E. Agtb. Heer Gouverneur en E. Heeren,
Ter naarkominge van Uw E.E. Agtb. veel g'eerde ordre hebben wij ondergetekende ons ten aldersuyverste gecalculeert hoeveel materialen er wel soude benoodigt zijn tot wederopbouwinge geheel van steen der alhier afgebrokene Maleyse kerk en dat soo met pilaaren en halve bogen als sonder, weshalven dan na naauwkeurige gedane opsomming bevonden hebben er het volgende tot dat nieuwe godshuys, wanneer als even gesegt met colombos off pilaren ende halve boogen zoude werden opgerigt, is vereysschende, te weeten

met pilaren
54 ps balken, als:
  24 ps dito om dwars over de twee galderijen te leggen
  9 ps dito tot de plaaten en hoekkepers[965]
  7 ps dito voor de solder van de consistorie
  14 ps sware dito om dwars over de pilaaren te leggen
90 ps ijsere ankers, te weeten:
  52 ps voor de twee galderijen
  30 ps boven de pilaren
  8 ps voor de consistory
120 ps takbouten tot de capbinten, plaaten, de hoekkeepers en spruyten
100 ps coppelijsers voor de nieuwe plaaten, de galderijen, en consistory
33 ps spiebouten tot het lassen der balken
48 ps staven ijser tot de vensters
14 ps staven ijser tussen de bogen der pilaren

963 Elias Davids, 1743 secretaris van politie, 1748 fiscaal.
964 Een ander afschrift in NA, VOC 7914, fol. 770-777.
965 Dakribben.

73 ps swalpen[966] tot het sagen van kleene balkjes en ribben als ten dienste der galderij en solders, item portalen, stijlen, regels en muurplaaten
530 ps 1½ duyms lage planken, soo tot de solders boven de galerijen als boven de kerk en deuren
100 ps 1 duyms baye planken[967] tot de solders der consistory
31 ps jaty planken van drie quarten dik tot het overdubbelen der kerkdeuren
750 ps baye ribben korte tot het geheele dak
107 bossen baye pannelatten tot als even
1900 lbs spijkers in soort tot het geheele werk
380000 ps mopsteenen soo tot de muuragie, de pilaren, en bogens
275 lasten kalk tot het geheele metselwerk
25000 ps panne tot het dekken van 't dak
9000 ps exstricken[968] tot de vloer van de kerk en consistory
3 ps arduyn of blaauwe kuststeen, ieder van ses voeten lang, breet 15, en dik 8 duym
4300 ps klinkersteenen voor de trappen der portaalen
300 ps blaauw kuststeen voor als even
2000 lbs orgel- off gootloot tot het bekleden der ijsere stavens en het vergieten der duymen.

Dog wanneer met planken en houte stijlen, gelijk dat gebouw geweest is, soude werden opgerigt, zal buyten de voorschreven materialen de volgende houtwerken nog sijn benoodigt, te weeten:
500 ps 1 duym jaty planken
22 ps balken van 16 voeten lang en een voet in zijn diameter
16 ps dito tot de couzijns en portalen
12 ps dito van 27 à 28 voeten lang en 12 duym dik in zijn diameter

Maar in steede der hiervooren gecitteerde mopsteenen en kalk, sal tot de muuragie hoog 10 voeten en dik anderhalve steen, alsdan maar vereysschen:
85000 ps mopsteenen en
65 lasten kalk

De voorschreven materialen zullen dan dienen tot het geheele gebouw, hetwelk 104 lang, 64 breet, en hoog 41 voeten agterwaarts sal uytvallen, sullen in deselve opgerigt werden 12 pilaaren, dik drie voeten in 't vierkant, 12 voeten aan den anderen, mitsgaders hoog tot de bogen 13 voeten en van de bogen tot de muuragie van 't dak meede 7 voeten.

En sonder pilaaren sal aan dat nieuw op te regten staande gebouw naar calculatie het volgende werden gerequireerd, als:
19 ps jaty balken, lang 61 voeten, en dik in zijn diameter 16 à 17 duym
386 ps jaty ribben ofte kleyne balkjes om dwars over de dwarsbalken te leggen alwaar de soldering op komt, ieder lang 11 voeten, dik 5 à 6 duym
5 ps dito makelaars,[969] lang 32 à 33 voeten dik, in zijn diameter 14 duym
4 ps dito hoekkepers, lang 62 voeten, dik 6 en 8 duym, werdende deselve soodanig kort opgegeven tot vermindering der swaarte in 't midden der kerk
14 ps dito capbeenen, lang 49 voeten dik 6 en 8 duym
7 ps dito hanebalken, lang 48 voeten dik 6 en 8 duym
7 ps dito hanebalken, lang 28 voeten dik 6 en 8 duym
28 ps dito gordings, lang 25 voeten dik 6 en 8 duym

---

966 Swalp: brede dikke plank.
967 Baayenhout: hout van de bayur-boom (pterosperum).
968 Estrikken: verglaasde gebakken vloertegels.
969 Makelaar: 'rechtopstaande stijl, staande op de bovenste bebalking, waaromheen de spits wordt gebouwd' (Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, sub *makelaer*). Ook gebruikt voor nokversiering in een gebouw (boerderij).

20 ps dito balken, lang 28 voeten dik 6 en 8 duym tot de carbeels[970] van de capbintens ende spruyten
2 ps dito dito, lang 54 voet tot het saedhout[971] om langs te leggen, alwaar de makelaars komen op te rusten, dik 10 en breet 16 duymen
13 ps jaty balken, lang 36 voeten, dik 8 en breed 14 duym, dienende tot muurplaaten
4 ps dito planken, lang 19 voeten, dik 1 voet in sijn diameter, ten dienste capbinten van de consistory
3 ps dito dito, lang 20 voeten, dik 5 en 6 duym tot de muurplaaten van de consistory
29 ps 1 ½ duym jaty planken tot de kerkdeuren en de ramen
58 ps jaty planken van 1 duym dik tot het verdubbelen der deuren
1100 ps baye ribben korte tot de spanders van het dak en de uytsteekers der kerk en consistory
144 bossen baye pannelatten tot het geheele dak
570 ps 1½ duym baye planken tot de solders en trappen
7 ps balken, lang 18 voeten om langs over de consistory te leggen 10 à 9 duym
80 ps 1 duym baye planken tot dies soldering, vensters, deuren en planken waar boeken op konnen gesteld werden tot de consistory
80 ps 1 duym baye planken tot de schotten en solders der portalen
8 ps swalpen soo tot de portalen, staalen regels, en lijsten derzelve en cousijns van de consistory als lattijhouten[972]
48 ps ijsere staven tot de vengsters, lang 10 voeten
32 ps dito ankers, lang 4 voeten alsoo de muuragie dik zal zijn 2½ voeten
45 ps coppelijsers tot de muurplaten der kerk en consistory alsmeede tot het saadhout
43 ps ijsere spiebouten tot het lassen der balken als tot sommige crabbels[973]
150 ps ijsere takbouten tot de capbinten en hoekkeepers
7 ps ijsere banden tot de makelaars
2200 lbs spijkers in zoort tot het geheele werk
370000 ps mopsteenen tot de muuragie, dik 3 steenen
27000 ps dakpannen
500 ps vorstpannen
4300 ps klinkersteenen alsvooren
300 ps blaauwe steenen alsvooren
3 ps arduyn off blaauwe kuststeen tot de drumpels, ieder 6 voeten lang, 15 duym breed en 8 duym dik
9000 extricken[974] tot de vloer van de kerk en consistory
270 lasten kalk tot het geheele werk

Welke materialen sullen dienen tot een gebouw lang 104, breet 64, en hoog 56 voeten.

Eyndelijk hebben wij nog in opvolginge van Uw E.E. Agtb. g'eerde beveelen aan deese g'annexeerd twee plans off bestek der gemelte gebouwen, nevens een model der pilaren off colommes.[975]

Waarmeede wij dan verhoopen aan Uw E.E. Agtb. seer g'eerde intentie en ordres te sullen hebben volbragt, sullenden voor 't overige ons steeds met alle eerbiedheyd tragten te noemen, (onder stont) E.E. Agtb. Heer Gouverneur en E. Heeren, (lager) Uwe E.E. Agtb.

---

970 Carveel, korbeel: uit de muur vooruitspringende steen, waarop een balk rust.
971 Zaadhout: dikke balk (ook kolsem of kolswijn, term uit de scheepsbouw).
972 Latei: draagbalk boven een raam e.d.
973 Krabber: haak om de voegen van metselwerk open te maken.
974 Estrikken, zie hiervoor.
975 Niet aangetroffen.

gantsch gehoorsame en onderdanige dienaren, (was geteekent) Frans Willemsz en Fredrik Eyk.

(Tersyde stont) Amboina Victoria den 1 september anno 1740.

(Daeronder) Accordeert: (was geteekent) E. Davids secretaris.

De volgende materialen etc. tot het opbouwen van de nieuwe Maleydse kerk kosten als volgd:

met pilaaren

54 ps balken in zoort, kosten	244.07.–
5377 lbs ijser te weeten,	
2040 lbs tot het maken van 90 ps ijserer muurankers	
3037 lbs tot het maken van koppelijsers, takbouten, spiebouten etc.	
5377 lbs ijsers als even kosten	537.14.—
73 ps swalpen	297.09.08
530 ps 1½ duim lage planken	596.05.—
100 ps 1 duim dito	75.—.—
30 ps jaty planken	10.10.—
750 ps baye ribben korte	562.10.—
107 ps bossen baye pannelatten	401.05.—
1900 dito lbs spijkers	285.—.—
23000 ps mopstenen	4455.—.—
275 ps lasten kalk	3485.12.08
25000 ps dakpannen	750.—.—
9000 ps extricken	402.15.—
3 ps arduynen van 6 voeten	66.18.—
1300 ps klinkerstenen	80.08.—
2000 lbs lood	200.—.—
300 ps cust- of blaauwe vloersteenen	244.17.08
Somma	12695.11.08

Dog wanneer met planken en houte steylen, gelijk dat gebouw geweest is, soude werden opgerigt, sal buyten de voorschreven materialen de volgende houtwerken nog zijn benodigt, te weeten:

550 ps 5 duyms jaty planken, prijs onbekend kosten		—.—.—
50 ps balken in soort		226.05.—
somma		12921.16.08
waarvan weeder af gaat.		
245000 ps mopsteenen, kosten	3307.18.—	
200 lasten kalk	2661.11.—	
		5969.05.—
rest		6952.11.08

En sonder pilaren zal aan dat nieuw op te rigt staende gebouw, buyten de materialen van Batavia al waar hier de prijs niet bekend sijn, kosten als volgt:

deese sijn de prijsen hier niet bekent

19 ps jaty balken, lang 64 voeten en dik in zijn diameter 16 à 17 duym

386 ps dito ribben of kleine balkjes, lang [11][976] voet en dik 5 à 6 dito
15 ps dito makelaars, lang 12 à 13 voeten dik in sijn diameter 14 duym
4 ps dito hoekkepers, lang 62 voeten dik 6 duim 8 duim
14 ps dito capbeenen, lang 49 dito dik 6 en 8 duim
7 ps dito haanebalken, lang 48 dito dik 6 en 8 duim
7 ps dito haanebalken, lang 28 dito dik 6 en 8 duim
28 ps dito gordings, lang 25 dito dik 6 en 8 duim
20 ps dito balken, lang 28 dito dik 6 en 8 duim
20 ps dito balken, lang 54 dito dik 10 breed 16 duim
13 ps dito balken, lang 36 dito dik 8 duim 11 duim
4 ps dito balken, lang 19 dito dik 1 voet in zijn diameter
3 ps dito balken, lang 20 dito dik 5 en 6 duymen
18 ps dito planken van 1 duim
3 ps arduyn steenen van 6 voeten lang, 15 dik 8 duim

29 ps 1½ duims jaty planken kosten	55.02.—
1100 ps baye ribben korte	825.—.—
144 bossen baye pannelatten	540.—.—
570 ps 1½ duyms baye planken	641.05.—
7 ps 1½ duyms balken	31.13.—
160 ps 1 duyms baye planken	120.—.—
8 ps swalpen	32.12.—
3487 lbs ijser tot het maken van ankers, spiebouten etc.	348.14.—
2200 lbs spijkers	930.—.—
37000 ps mopsteenen	4995.—.—
27000 ps dakpannen	810.—.—
500 ps vorstpannen	15.—.—
4800 ps klinkersteenen	80.—.—
300 ps blaauwe kust- vloersteenen	244.57.08
9000 ps extricken	402.15.—
270 lasten kalk	3422.05.—
Somma	12894.12.—

378. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 september 1740.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 9-21.

WelEerwaarde, godzalige – – –

U.WelEerwaardens aangenaeme kerkelijke missive gedagteekent den 5en februari 1740[977] is ons behoorlijk ter hand gestelt geworden, op dewelke wij niet hebben kunnen naelaeten tot onderhoudinge van broederlijke correspondentie U.WelEerw. in aentwoord met desen te dienen, om U.WelEerw. haertelijk te bedenken voor de overgesondene staat der kerkens van dese Indiase gewesten, gelijk wij daeromme ook van onse kant niet hebben willen in gebreeken blijven, en den toestand der kerken van dese aansienlijke provintie U.WelEerw. bekent te maken, daer aen het hooftcomptoir in de Hollandse gemeente den scriba deser noch alleen aerbijd, predikende des sondags en des woensdags voormiddags, daerbij waer-

[976] Onzekere lezing.
[977] ANRI, Archief Kkr Batavia 138, fol. 45-46.

nemende de publique en private donderdaegse catechisatie. De Eerw. D. Petrus Lacaze waackt voor de Maleitse gemeente, alhier aen het hooftcomptoir alle sondagen des agtermiddags predikende, des donderdags de publique catechisatie houdende, waerbij sijn Eerw. de school- en kerkenvisitens van de omleggende comptoiren waarneemt, die dit jaar door sijn Eerw. gedaen sijn op de eylanden Bouro, Manipa, Bonoa, één gedeelte van Cerams cust, Haroeko, en tweemael op de cust Hitoe en het gebergte Leytimor;[978] door den Eerw. T.W. Beeckman meede verricht op de eylanden Nussalaut, Honimoa en een gedeelte van de cust Ceram. Soo dat tesaemen het getael des inlandsen Christendom volgens de rapporten in kerkelijke vergadering ingelevert[979] bestaande is in:

leedemaeten	1578
gemeene christenen	10436
schoolkinderen	5840
kinderen buyten de school	217
nieuw gedoopt	515
tesamen	33463[980]

Waeruyt U.WelEerw. lichtelijk sien sullen dat het getael der christenen, bedraegende een somma van 33163 sielen, soo klein niet en is. Behagte het maar de Alderhoogste meer getrouwe en stigtelijke aerbeyders in desen wijngaerd uyt te senden, opdat door haer ijver en aerbijd ook het daedelijke Christendom voortgeplant wierde, en het superstitieuse onkruyt eens mogte uytgeroeid werden, waerdoe wij wel 2 à 3 wakkere mannen van nooden hadden die ons in desen swaerwigtigen zielenoogst mogten te hulpe komen, gelijk wij daeromme U.WelEerw. haertelijk smeeken dit ons rechtmaetig versoek bij de Hooge Indiaese Regeeringe uyt onse naeme voor te draagen en best mogelijkst te secondeeren. Temeer daar wij onsen meede aerbeyder T.W. Beeckman, op Sirry-Sorry bescheiden geweest zijnde, missen moeten, doordien dat het d'E. Heer Gouverneur en Agtbaren Raad van Politie alhier behaagt heeft gem. Eerw. Beeckman, op het versoek van de Bandaese regeeringe om een leeraar ter leen van hier te mogen hebben totdat gem. respective aensienlijke provintie van de Hooge Indiaese Regeeringe met een permanent leeraer versien worde, in plaats van den overleedenen Eerw. Samuel Masius (wiens vroegtijdigen doot insonderhijd bij dese ongeleegenthijd wij uyttermatten beklaegen) terwaerts in dier voegen te versenden, gelijk ons sulx uyt een extract uyt de Agtb. Raed van Politie alhier de dato 21^{en} juny deses jaars[981] is gebleeken.

Zijn Eerw. heeft sich voor zijn vertrek naar Banda tot onser aller haertelijke blijdschap versoend met de Eerw. D. P. Lacaze,[982] en zijn tot meerder bevestiging van dese nieuwe vrindschap alle de papieren die saeke concerneerende met onse eenparige goedvindinge verscheurd geworden, waerover U.WelEerw. sielssmerte gelijk de onse in een hartelijke vreugde sal veranderen, en al het voorgevallene als in een diepe see van vergeetendhijd sal needersinken, gelijk wij ook van de onse kant gaerne doen, en tegens ons wel willen gedaen hebben. Schoon niemand van de leeden onser vergaderinge sich bewust is den Eerw. scriba van U.WelEerw. bovengem. g'eerde missive eenigsins beleedigt te hebben, soo wenschen wij ook verders en hoopen bij gunstige geleegenthijd te verstaen dat de God der bekeeringe het herte van den Eerw. Braarda mogte tot inkeer gebracht hebben en hem den ouden mensche doen afleggen, opdat zijn naeme groot worde en zijn teedere kerk van alle ontstig-

---

978 Van het visiteverslag van Leitimor wordt vermeld dat het geïnsereerd zou worden in de Dagregisters van het Casteel Victoria (die over deze periode niet bewaard gebleven zijn); NA, VOC 2499, fol. 169.

979 Niet aangetroffen.

980 Optelling niet correct; vgl. de aantallen gemene christenen en kinderen buiten de school met die in de tabellen van de voorgaande en volgende jaren (doc. 375 en 380).

981 NA, VOC 2499, fol. 522-524.

982 Zie ook hiervoor, aantekening bij doc. 372.

tinge en ergernisse bevrijd wierd, gaande hiernevens in copia[983] volgens U.WelEerw. begeerte de jongst aan ons gesondene kerkelijke brief bij zijn Eerw. doenmaals opgestelt, meenende daermeede eerbiedig aan U.WelEerw. intentie voldaen te hebben.

Het was in het ooverige seekerlijk te wenschen, en tot uytbreidinge van Jesus' koningrijk hoogst noodig, dat alle ergernissen uyt hetselve geweert wierden, en dat de gemeentens des Heeren in vreede, liefde ende eendracht t'saemen woonden, dewijle onuytspreekelijke schade daerdoor den rijke Christi aengedaen word. Soo schijnt egter onse weederpartijder[984] nooit te sluymeren, maer weet altijd door zijne slangenlist soedaenig veneyn uyt te braeken, en met zijne vuurige pijlen dus te raeken, dat het eene vuur van onvreede en onlusten gebluscht zijnde, het aender weederom in een heftigere vlam komt uyt te breeken. Sooals wij daervan een droevig voorbeeld beleeft hebben, dat eer liefhebbende leeraeren swaarder valt als het jok haerer bedieninge, daer wij en de verdere leeden des Eerw. kerkenraads, gelijk de mane haer schijntsel van de hellichten sonne verkrijgt, ook van de politique regeeringe hoorden den luyster van agtinge te verkrijgen, als die alleen van haar heerlijke straelen moeten bescheenen worden, willen of sullen wij het behoorlijke onses beroeps anders uytwerken, en niet met soodaenige droevige wolken van verachtinge, beschimpinge, en verkorting van de aen ons gegeevene rechten voor de gemeente tot schaemens toe verduystert te werden gelijk sulx van onse Agtb. regeeringe alhier aan ons geschied is, en U.WelEerw. uyt de bijgeleide papieren sullen gelieven te sien, hetwelk dus zijn aenvang genomen heeft.

Te weeten, den 23^{en} maart deses jaers stond binnen onse bovengem. vergadering den krankbesoeker alhier, Engelbertus Brandenburg, die vermits tijdsexpiratie van sijn ingegaen verband van ons zijne verlossinge naer Batavia, en ter approbatie aen de Agt. Regeeringe alhier per extract door ons voorgedraegen te worden, versocht heeft, soo als geschied en te sien is uyt het bijgeleide extract uyt onse kerkelijke resolutie van den 23^{en} maert deses jaers sub lit. A,[985] temeer daer wij bequaeme subjecten hadden om dese plaetse te vervullen, gelijk sig ook naderhand aendere uyt de militie daerom versoekende opgedaen hebben, naedat in 't Casteel op ordre van den heer gouverneur bekent was gemaekt geworden dat die lust en de vereyste bequamheden hadde tot een school- of kerkenlijke dienst sig soude hebben bij den kerkenraad te adresseren, om more solito na g'optineerde approbatie in des verlosten plaetse te kunnen gesteld en voorgedraagen worden.

Hierop hebben haer E.E. ons wederom een extract uyt de resolutie in politiquen raede genomen laeten toekomen, niet alleen met aanstootelijke woorden vermengt,[986] in hetselve onse toegestaene verlossing aen den siekentrooster gedisapprobeert, om reedenen welke haer E.E. daer hebben gelieven bekent te stellen. Welke disapprobatie, en de reeden bij gevolge daerbij vermelt, aan gedachten Brandenburg in onse vergadering gehouden den 5^{en} mey zijn bekent gemaekt geworden. En op wat wijse sich gedachte siekentrooster verontschuldigt, en naeder instantie gedaan heeft om nochmaels door ons voorgedraegen te worden, teneynde hem zijne verlossinge vermits tijdsexpiratie toegestaen worde; ja gelijk sulx van onse vergadering in seer needrige termen is volbracht geworden, sal aenwijsen weederom het bijgevoegde extract uyt bovengeciteerde resolutie van den 5^{en} mey sub lit. B.[987] Wij hebben hierdoor alleen in het ooge gehad en getracht haer E.E. te bewegen tot het toestaen van het regtmaetig versoek van gemelte krankenbesoeker, maer sijn integendeel daeromme met haerde woorden beschuldigt geworden, aenstootelijke extracten van onse kant overgegeeven te hebben, in een extract van haar E. Agtb. van den 24^{en} mey lit. C,[988] verders in hetselve

[983] Niet aangetroffen.
[984] De duivel.
[985] ANRI, Archief Kkr Batavia 141, fol. 25.
[986] In het handschrift zijn de woorden 'maar ook' gewist.
[987] Ibidem, fol. 29-30.
[988] Ibidem, fol. 35.

aengemerkt geworden als leugenaars, of ten minsten die valsche rapporten haar E.E. in onse extract hadden bekent gemaekt. Welk alles bij dese vergaderinge ongemeene droefhijd veroorsaekt heeft, dat wij ons buyten staet bevinden om deselve nae maete van desselvs groethijd te beschrijven; doch daerenboven noch, schoon dat dese smertelijke bejegeninge oorsaeke tot verbitteringe hadde kunnen geven, soo hebben wij evenwel nogh bedacht gewest om op de sachste wijse, die minst aanstootelijk is voor de gemeente des Heeren, door gecommitteerdens uyt het midden van ons de E. heer gouverneur tot assopiatie te versoeken. Waarop wij tot ons eenpaerig leedwesen egter tot aentwoord gekreegen hebben dat zijn Edele bij het genomen besluyt in politiquen raede soude persisteren, als te sien is uyt onse extracten uyt de resoluties van den 8[en] juny sub lit. D[989] en den 14[en] juny sub lit. F.[990] Waerop dese vergadering nu eerst geresolveert heeft het meergemelte versoek wederom voor te draegen, en haar E.E. te versoeken om ons aen te wijsen waerinne wij iets anders als den siekentrooster in onse vergaderinge iterative geuyt hadde hebben voorgedraegen en haer E.E. alsoo valschelijk en leugenagtig waeren te vooren gekomen, om reedenen die wij in meergedachte onse resolutie de dato 14[en] juny aengehaelt hebben. Doch het schijnt dat wij daermeede olie in het vuur onvoorgesien gegooten hebben, soodat hierop sulk bitter, smaedelijk en scherp extract uyt den Agtb. Raad van Politie bij ons ingekome is, als uyt de bijlaege sub lit. F te sien, dat wij ons hebben moeten, om alle verwijtteringe en papierwisseling meer aenstootelijk voor des Heeren kerke te vermeiden, tot U.WelEerw. addresseeren met seer humble versoek dat U.WelEerw., als onse medebroeders één lichaam met ons uytmakende, dese ons aengedaene smaedheyt en verachtinge sich gelieven aan te trekken en ons onderdaenig versoek en weeklaegen aen haer H.H.E.E. door de bekwaemste wegen en middelen, die wij U.WelEerw. welwijsen oordeel aenbeveelen, favorable voor te draegen dat wij niet alleene van die opgeleide blaem en diffamatie soo strijdig met ons ampt mogten bevrijd worden, maar dat haer H.H.E.E. ook geliefden die van ons gedaene verlossinge van den gem. krankenbesoeker seer gunstiglijk te approbeeren, of aendersins voor te schrijven hoe de kerkenraad sich dienaangaende in het vervolg te gedraegen en waarop sij te letten souden hebben.[991]

(*De Ambonse kerkenraad betuigt zijn medeleven met de collega's te Batavia wegens de dood van drie predikanten aldaar.*)

De predikant en ouderlingen uytmaekende den kerkenraad alhier, en uyt aller naem en laest J.T. Fernant s.h.m. praeses et h.a. epist. scriba, H. Leenhoff.[992]

Amboina Victoria den 26[en] september 1740.

---

989 Ibidem, fol. 33.

990 Ibidem, fol. 41-45; bijlage D (extr. res. kerkenraad 14 juni 1740) op fol. 37.

991 Zie betreffende deze kwestie ook de resoluties PR Banda d.d. 25 april en 21 juni 1740, NA, VOC 2499, fol. 166-169 en 519-524. Brandenburg, in dienst van de VOC getreden als soldaat op 23 januari 1734, verzocht verlost te worden wegens volbrachte diensttijd. De kerkenraad willigde dit verzoek in, maar de Politieke Raad weigerde het hem, op grond van het feit dat hij van militair tot ziekentrooster was bevorderd, en daarmee een nieuw verband was aangegaan; het verzoek werd bestempeld als 'ondankbaar en precipitant' (fol. 168). Brandenburg bleef in dienst en overleed op 29 november 1742.

992 Harman Leenhof, van Wezel, van 1726 tot aan zijn dood in 1746 militair in dienst van de VOC, in 1730 garnizoensboekhouder. Blijkens NA, VOC 2499, fol. 36, bestond de kerkenraad in 1740 uit P. Lacaze preses, J.C.T. Fernant scriba, en de ouderlingen G.J. van Westrenen (vermoedelijk Gerard van Westrenen, in 1735 in VOC-dienst getreden als onderkoopman, overleden 1742), H. Leenhof, J. de Rooy (dorpshoofd van Kilang, zie Knaap, *Memories*, 342) en A. de Soyse. Als commissaris-politiek staat Pieter Beekman genoteerd.

379. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 juni 1741.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 45-53.

WelEerwaarde, godzalige, welgeleerde Heeren en dierbaere medebroederen in Christo Jesu.

U WelEerwaardens g'eerde missive gedateert den 3[en] februari a.c.[993] is ons over eenigen tijd behoorlijk ter hand gestelt, benevens den naukeurigen staat der kerken van Nederlands India, welken wij more solito met de E. Compagnies chaloup in september zullen beantwoorden, en daarnevens bekent maaken den kerkenstaat van deze aanzienlijke provintie, zijnde dese gericht ter geleyde van onsen waarden medebroeder den Eerw. T.W. Beekman, denwelken wij tot ons grootste leetwezen, door sijn Eerw. beroep naa Batavia, alhier moeten missen, in een tijd in welke zijn Eerw. onder dit zwakke Christendom soo noodig was.

Edog, dewijl dit nu niet anders weezen kan, bidden en wenschen wij de Almagtige zal zijn leydsman sijn op dese reyze, en zijn Eerw. gunstig weer en wind vergunnende spoedig tot U.WelEerw. overbrengen, gelijk wij U.WelEerw. ook geluk wenschen met U.WelEerw. nieuwen collega, dien wij hoopen dat God zal ondersteunen met sijn Geest en kracht in sijne bediening, opdat hij de wacht op de muuren van Zion met even soo veel ijver en vrught mag waarnemen gelijk zijn Eerw. alhier gedaan heeft.

Met kerkelijke attestatie komen tot U.WelEerw. over onse waarde medebroeder T.W. Beekman benevens sijn beminde G.M. Verheul, alsook Engelbertus Brandenburg, onse gewese krankbezoeker, zijnde een man over wiens dienst wij tot nog toe het minste te klaagen gehad hebben. Wij moeten integendeel sijn ijver en godsvrucht prijzen, en durven denzelven als zoodaanig U.WelEerw. gunste aanbeveelen.

Wij zouden hier dese kunnen afbreeken, was het niet dat een zaak (te zwaar voor eerlijke lieden, en wel vooral voor leeraaren, die het woord der waarheyt moeten verkondigen, om te verdragen) ons zoo zwaar op het herte drukte, dat wij daarvan niet kunnen zwijgen, waarover wij U.WelEerw. voorlede jaar in onzen brief van den 22 september[994] reets geschreve hadden, edog daarover wij tot ons leedwezen geen volkome antwoord ontfange hebben. Daarin verzochten wij U.WelEerw. seer vriendelijk twee zaaken: dat U.WelEerw. de ons aangedaane smaatheeden (in dien voornoemden brief vermelt) sich geliefde aan te trekken en ons onderdanig verzoek door de bekwaamste wegen en middelen, die wij U.WelEerw. wijzen oordeel aanbevalen, aan haar HoogEdelens favorabel geliefdet voordraagen dat onse vergadering niet alleen van de opgeleyde blaam en lastering mogte bevrijd werden, maar dat haar HoogEdelens onse gedaane verlossing van den gemelten Brandenburg gunstiglijk geliefde te approbeeren, of andersints voor te schrijven hoe dese kerkenraad zig dienaangaande in het volgende te draagen soude hebben.

Op het eerste en wel dubbelt voornaamste van dese twee versoeken hebben wij tot ons herten leed geen het minste antwoord van U.WelEerw. ontfange. En wat het tweede en min voorname aanbelangt, de kwestie tusschen den E. Agtb. Raad van Politie alhier en dese vergadering is geensints geweest of dese vergadering een Compagnies kerkendienaar op eyge autoriteyt konde verlossen, geensints, want al te wel weet deze vergadering dat dit haar niet toe en komt, maar wel denzelven te verlossen onder approbatie van den E. Agtb. Raad van Politie, gelijk dit voor soo veel ons bewust is altijd een constant gebruyk geweest is in dese provintie, want wij weeten niet dat ooyt krankbezoeker om sijn verlossing of meester om sijn gagiement of verplaatsing bij den E. Agtb. Raad van Politie verzogt heeft, maar wel bij den kerkenraad, die dan die verlossing of gagiement toestaat onder approbatie van den E. Agtb. Raad van Politie, gelijk ook nog het jongste voorbeeld, om alle voorgaande die wij

[993] Niet aangetroffen.
[994] Doc. 378.

veelen soude kunnen aantoonen voorbij te gaan, van den verlosten krankbezoeker Jacobus Oudendijck aantoont, die ook op dese wijze door den kerckenraad is verlost geworde. Edog komt dese wijze van doen haar HoogEdelens inconveniënt voor, en den kerkenraad niet toekomende. Wij willen ons zeer gaarne aan al wat haar HoogEdelens zullen gelieven te ordonneeren, gedraagen.

Edog, dit het min voornaamste van ons gedaane versoek sijnde, jaa daarover met den E. Agtb. Raad van Politie niet eens in verschil geweest zijnde, stappen wij daar aff, om van het eerste en voornaamste dat ons ook het aldermeest aan het herte gaat nog een woord te sprecken. Dit is dan eygentlijk de zwaare klaagte van desen kerkenraad over den E. Agtb. Raad van Politie, namentlijk of het pas geeft dat de kerkenraad in de resoluties van haar E. Agtb. zoo lasterlijk en schandeleus getrakteert word gelijk dese kerkenraad van haar E. Agtb. is getrakteert geworde. Wij hebben U.WelEerw. de gansche behandeling in onse laatste brief bekent gemaakt, en vraagen U.WelEerw. of het eerlijke leeraaren, die hunnen ganschen ijver besteeden tot de voortplanting van het woord der waarheyt, verdraagen kunnen dat sij publyk voor leugenaars werden uytgescholden of ten minste voor zulke die valsche rapporten aan haar E. Agtb. hadden overgegeven en aanstotelijke extracten inbrachten, waarvan de minste rede of bewijs niet gegeve werd, gelijk te zien is in het extract uyt haar E. Agtb. resolutie van den 24 mey 1740. Niet minder werd de kerkenraad uytgekreete door den E. Agtb. Raad van Politie alhier in haar E. Agtb. resolutie genome den 25 juny 1740,[995] daar ons nederig verzoek werd aangemerkt (wederom sonder de minste rede of bewijs) als een oproerig woelen, als een enorm gedoente, als een hardi[996] en onvoorzigtig zeggen. De kerkenraad zelve werd gesegt buytensporigheden te bedrijven, haar extracten werden aangemerkt als papierties, en wat diergelijke aanstotelijke woorden meer sijn.

Wij bidden en smeeken U.WelEerw.: tracht dog bij haar HoogEdelens te effectueeren dat dese aanstotelijke woorden uyt dese resolutiën mogen uytgewist worden, opdat wij dog soo in het lieve vaderland als bij U.WelEerw. en hier niet voor leugenaars, oproerige en buytenspoorige mogen passeeren, of ten minsten, laat ons gegronde redenen werden gegeven waarom wij zulke zijn, als wanneer wij niet weygeren ons te onderwerpen aan wat rechtmaatige consuure het ook zoude mogen wesen. Want dog, sijn wij zulk schuym van volk, zoo en zijn wij ook niet waart den stoel des Heeren te betreden.

Edog, dat die blaam ons onrechtmaatig opgelegt is geworde, heeft de E. Agtb. Raad van Politie zelve reeds dadelijk bekent wanneer haar E. Agtb. den ziekentrooster Engelbertus Brandenburg hebben gesuspendeert voor den tijd van 6 weeken. Want of hij is rechtveerdig gesuspendeert, of onrechtveerdig, en dewijl wij het laatste niet durven zeggen, zoo dan zekerlijk het eerste. Hetwelk soo sijnde, soo moest dan de kerkenraad ook vrijgesprooke werden van de haar opgeleyde blaam.

Oordeelt nu zelve, waarde medebroederen, of het ons wel mogelijk is hiervan te zwijgen? Wij wilden ons gaarne volgens U.WelEerw. welwijzen raad schikken, en den zachten weg inslaande dese zaak in der minne assopieeren en vereffenen, om dit vuur in sijn begin te doen smooren. Weest verzeekert, WelEerw. heeren en broederen, dit is ook onzer zielen wens geweest, zelfs in den beginne van dese bedroefde kwestie, gelijk U.WelEerw. immers blijkt uyt onze meergemelte brief van den 22 september a.p. Maar helaas, wanneer wij het hooft in de schoot hebben willen leggen, zoo is het alsof wij daardoor olie in dit vuur hebben geworpen, waardoor het nog heviger is aan 't blaaken geraakt, en wij nog bitterder zijn gehandelt geworde. Weshalven, om verdere smaatheden te ontgaan, hebben wij ons zelve bij U.WelEerw. geadresseert, op hoope dat wij door U.WelEerw. hulpe van die blaam zoude ontlast zijn geworde, gelijk wij dit nogmaals van U.WelEerw. smeeken.

---

[995] NA, 2499, fol. 519-524; zie hiervoor, aantekening bij doc. 378.
[996] Vrijpostig, brutaal.

Wij hadden wel gewenst met beetere tijding U.WelEerw. te hebben mogen verheugen, maar helaas, tot ons leedwesen zullen wij U.WelEerw. nog meer moeten bedroeven, wanneer U.WelEerw. bekend moeten maaken dat de beyde thans hier zijnde leeraaren geresolveerd zijn de aanstaande maand september te requestreeren bij haar HoogEdelens om haare verlossing naar Batavia uyt dese provintie, in welke reeds soo veele braave en ijverige leeraaren van tijd tot tijd ongelukkig sijn gemaakt geworde.

Wij bidden U.WelEerw.: zijt ons behulpsaam in dit ons versoek, wij zullen altoos U.WelEerw. hiervoor onze dankbaarheyt betoonen. – – – U.WelEerw. dienstvaerdige en nederige dienaaren en medebroederen de praedikanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad alhier, en uyt aller naem en last Petrus Lacaze praeses & h.a. ep. scriba, Joh. Vogel.[997]

Amboina Victoria den 14 juny 1741.

380. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1741.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 39-43.

WelEerwaarde godsalige – – –

In hoope dat U.WelEerw. onsen laatsten van den 14 juny jongstlede uyt handen van onzen waarden medebroeder T.W. Beekman zult ontfange hebben, zal dese dienen tot naader antwoord op U.WelEerw. aangenaame missive van den 3 feb. a.c.,[998] waaruyt wij met groote blijdschap zaagen U.WelEerw. bereydwilligheyt om de zoo noodige correspondentie te onderhouden. Dese is wederom een blijk hoezeer wij daartoe genegen sijn, betuygende altoos daartoe gaarne genegen te sullen sijn.

Wij bedanken U.WelEerw. voor den toegesonden staat van de kerke in Nederlands India, gelijk wij wederom den staat van Christi kerke in dit wingewest U.WelEerw. bekent maaken, daar in de Hollandsche gemeente den dienst waarneemd D. J.C. Fernand, predikende des zondags, en 's woensdags 's morgens en donderdags publyke en partikuliere catechizatie waarnemende. In de Maleydsche gemeinte neemt de scriba deser den dienst waar, predikende des zondags na de middags, en dan 's dingsdags, 's donderdags en 's vrijdags publyke en partikuliere catechizaties waarnemende.[999] De kerk- en schoolvisitens zijn in dit en het laatste van voorlede jaar gedaan door den scriba deser op de eylanden Bouro, Manipa, Bonoa, Cerams kust, Nussalaut, Saparoua, Oma, de kust Hitoe en het gebergte Leytimor, bij wiens overgeleverde visiterapporten[1000] blijkt dat het getal der inlandsche christenen bestaat in:

ledematen	1499
gemeene christenen	18841
schoolkinderen	5929
kinderen buyten 't school	5001
nieuw gedoopten	787
somma	32057

997 Ambons burger.

998 Niet aangetroffen.

999 De resoluties PR van

1000 Niet aangetroffen. Blijkens de resolutie PR d.d. 21 augustus 1741 (NA, VOC 2530, fol. 639) werden ze opgenomen in de dagregisters Ambon; die zijn niet bewaard gebleven. T.a.p. fol. 657v (d.d. 18 september 1741) wordt een incident gemeld met avondmaalswijn 'welke heel troebel en aan 't werken was'. De PR antwoordt dat de voorraad wijn op Ambon geheel verbruikt is, en dat de predikanten zich tot begin 1742 met deze wijn zullen moeten behelpen.

Broederen! Hoe groot is dit getal schaapen, en om dese te weyden sijn maar twee herderen. Des wij ons met recht moeten beklaagen over den slechten toestandt van Godes kerke alhier, en niet kunnen naalaten den Heere des oogstes te bidden en te smeeken dat hij dog in desen grooten oogst arbeyders uytzende, gelijk wij U.WelEerw. ook versoeken en bidden: is het mogelijk, bezorgt hier nog twee â drie wakkere mannen die door haar leer en leeve dese zwakke gemeente mogen stichten en opbouwen. Te meer reeden hebben wij om dit U.WelEerw. te versoeken terwijl beyde de leeraaren, volgens hetgeene wij U.WelEerw. in onsen laatsten brief hebben bekent gemaakt, om haar verlossinge bij de Hooge Indiaansche Regeeringe per request verzoeken. Beyde maakten zij dit voor het vertrek der scheepen aan dese vergadering bekent, en versogten nu onlangs dat wij in dese onse missive haar versoek zouden begunstigen. En uyt dien hoofden smeeken wij U.WelEerw. gesamentlijk dat U.Wel Eerw. door hunne gunstige voorsprake bij de Hooge Indiaansche Regeeringe gelievet uyt te werken de approbatie van haar Eerwaerdens versoek, wanneer zig daartoe gelegentheyt zoude opdoen, welken soo zij mochten verkrijgen, bidden en smeeken wij U.WelEerw.: laat dog dese gemeynte niet verleegen, maar geliefd door U.WelEerw. voorsprake bij haar HoogEdelhedens te bezorgen dat eenighe leeraaren herwaarts aan mogen gesonden werden.

Wat het overige van U.WelEerw. aangename missive aanbelangt, wij achten dien genoegsaam beantwoord te hebben in onse voorige, zullende daar niets bij voegen dan dat wij nogmaals U.WelEerw. zeer instantelijk versoeken dog aght te geeven op onse soo rechtmatige klachte vervat in onsen brief van den 22 september a.p. Wij bidden en smeeken U.WelEerw.: besorgt dog dat de laster en schandaal, op dese kerkenraad gelegt, door haar HoogEdelhedens gunste daarvan mag afgewist, en wij voor eerlijke lieden erkent werden, en niet meer als leugenaars, buytenspoorige en oproerige mogen bekent staan. Sijn onse geringe persoonen of famillen in staat om U.WelEerw. desen dienst te vergelden, wij zullen altoos naar toewenschinge van alle bedenkelijke zegeningen over U.WelEerw. persoonen, famillen, toonen te sijn – – – de praedikanten en ouderlingen uytmaakende den kerkenraad alhier, en uyt aller naem en laste J.C. Fernant preses, Petrus Lacaze h.a. scriba, H. Leenhoff.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 20 september 1741.

381. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 26 september 1743.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 289-293.

WelEerwaarde seergeleerde – – –

U WelEerwaardens seer aangenaame en veel gerespecteerde letteren van den 4 februari laatstleeden[1001] zijn ons op haaren tijd behoorlijk ter hand gestelt, tot welker beantwoordinge wij voorts oovergaan sonder ons wijdloopig uit te laaten oover de eerste periode, raakende den Eerw. J.C.T. Fernand, aangezien desselfs klagten oover de regeeringe hier ter plaatse gedaan als ongefundeert verworpen zijn door de Hooge Indiasche Regeeringe, die desnietteegenstaande zijn Eerw. gratieuslijk herstelt heeft in sijne voorige bedieninge,[1002]

[1001] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 33-37.

[1002] Resolutie HR 19 januari 1742 (NA, VOC 770, fol. 100): het verzoek van Fernant en zijn collega Lacaze naar Batavia te mogen opkomen wordt van de hand gewezen; resolutie HR 26 januari 1742: Fernant hoeft niet naar Banda te gaan (NA, VOC 770, fol. 178). Na een schorsing van zes maanden werd hij naar Ternate gezonden. Een zeer uitvoerig exposé over de gecompliceerde relatie tussen de Ambonse overheid en de kerkenraad alsmede tussen de Ambonse predikanten onderling in 1742, met extracten uit de kerkenraadsresoluties van 4 en 23 mei, 25 juni en 8-9 augustus, in de dagregisters en de resoluties PR Ambon, NA, VOC 7916, fol. 23-146 resp. 156-229, nader fol. 111-138 en 181-189. Uiteindelijk wordt Fernant op eigen verzoek toch opgezonden, ondanks het verbod, gegeven in de missive HR-PR Ambon van 19 jan. 1698, om predikanten met afgeschreven gage op te

waaroover wij ons gesaamentlijk verheugen, onder eene sinceere danckbetuige voor de moeyte die U.WelEerw. ten besten van D. Fernand en desselfs veelgeagte familie hebben gelieven op sigh te neemen, en wat de verdere mislaagen door deesen kerkenraad ten opsigte van deese saake begaan aanbelangt, die sullen ligtelijk te excuseeren zijn wanneer men in ooverweeginge neemt dat de leeden van dien in die tijd van geen een leeraar meer voorsien waaren.

Wijders bedancken wij U.WelEerw. voor de aan ons gedaane felicitatie met twee herwarts gesondene leerraaren, den Eerw. Werner Nettman en den scriba deeses, die beyde in eene vollmaakte gesondheid hier ter plaatse van hunne beroepinge zijn aangekoomen.

Den eerstgenoemden, in de Nederduitsche gemeente geplaatst zijnde, heeft voor eenigen tijd weegens indispositie sijnen dienst niet waarneemen konnen, dog teegenwoordig konnen wij U.WelEerw. met vreugde notificeeren dat zijn Eerwaarde 's sondags en woensdags voormiddags sijne predickbeurten alsmeede de gewoonlijke categisatie op donnerdag met lust en ijver tot vollkoomen genoegen der gemeente waarneemt. Den scriba deeses doet sulks 's sondags agtermiddags in de Maleische gemeente beneffens de ordinaire categisatiën, in steede van den tot ons groot leedweesen in Banda ooverleedenen Eerw. Petrus Lacaze, door hetwelke sterfgevall geen klein naadeel geleeden heeft de wijd uitgestreckte Maleische gemeente in deese onder Amboina resorteerende eylanden, allwaar sigh, volgens het laatste visiterapport door zijn Eerw. saaliger voor sijn vertreck naar Banda aan deese vergaaderinge oovergegeeven, bevinden

ledemaaten	1516
gemeene christenen	18242
schoolkinders	6076
kinders buiten de school	5517
doopkinders	675
christenen	32026

die thans voor het grootste gedeelte binnen den tijd van 2 jaaren geen leerraar in hunne versaamelingen hebben gezien, zijnde de kerk- en schoolvisite door den scriba deeses well begonnen maar nog niet geëindigt, waarlijk een getall dat well meer dan een leerraar vereischte, gelijk wij ook in hoope leeven dat ons in der tijd nog een of twee medearbeiders sullen worden toegevoegt.

Ten laatsten dancken wij U.WelEerw. hertgrondig voor het mededeelen van den staat der kerken in deese oostersche gewesten, merkende sulks aan als eene bijsondere geneegentheid tot onderhoudinge van onse onderlinge correspondentie, die wij met all ons vermoogen sullen tragten te cultiveeren.

Waarnaa wij de eere hebben – – –. Den kerkenraad van Amboina en uit desselfs naam en last Th.W. Beekman h.m. praeses en epistolarum scriba, C. Anroek.

Amboina den 26 september 1743.

382. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 9 september 1744.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 433-440.

---

zenden naar Batavia zonder voorafgaande toestemming van de HR (fol. 123v). N.B. In de geciteerde missive van 19 jan. 1698 (NA, VOC 930, fol. 1565-1594 is een dergelijk verbod niet te vinden; ze bevat alleen een verbod veroordeelde personen, zelfs met afgeschreven gage, op te zenden naar Batavia op andere dan Compagniesschepen (ibidem, fol. 1567-1568). Een relaas over deze gebeurtenissen ook in Gerardus Verbeet, *Memorie of getrouw verhaal van alle de moeilijkheden, vervolgingen en mishandelingen den persoon van Gerardus Verbeet*, Delft 1762, 1-6.

Wel-Eerwaarde seer-geleerde – – –

U.WelEerw. veel geëerde en zeer aangename kerkelijke missive gedateert den 17 december a.p.[1003] hebben wij den 14 maart a.c. zeer wel ontfangen. De inhout derzelver heeft onse herten met groote blijdschap ontstoken, vermids wij daarin niet alleen een zeer breetvoerig vertoog vinden van veele zeegeningen waarmede de Heer zijn volk in 't oosten, naa voorgaande schlaagen, wederom heeft bezogt, als ook uitneemende blijken van U.WelEerw. opregte genegentheit tot onswaards. De goedertierene Godt heeft U.WelEerw. welmenende zeegenwensch nopens de herstelling van den Eerw. Heer Beekman, die tot Batavia zijnde onder veele lichaams swakheden gezukkelt heeft, genadigh verhoort, overmids zijn Eerw. tot volmaakte gezondheyd wederom herstelt is. Wij hebben grote redenen ons daarover te verblijden, mitsdien de woorden des Heilands wanneer hij Matth. ix:37 zegt: 'De oogst is wel groot, maar de arbeyders zijn weinig', met allen recht op dit eyland moogen toegepast worden. Nogtans zoo heeft den kerkenraad willens haare Hoog-Edelen niet willen lastig vallen om een of ander medearbeider herwaarts te zenden, belet zijnde door U.WelEerw. naricht vanwegens de schaarsheit derzelver, hopende dat de almoogende Godt U.WelEerw. pogingen dit gebrek te remediëren met zijnen zegen wil achtervolgen, en de voeten dergener die volgens zijnen heylraad op de bergen van 't Zion Godts in 't osten het goede zullen bootschappen en den vrede zullen doen hooren,[1004] wil gewillig maaken tot ons herwaarts te komen, dan ook dewijl de Heer aan beide leraars deezer kerke niet alleen gezondheid naa den lichame, maar ook eenpaarige schouders naa den geest verleent heeft om met lust de last hares ampts te draagen, gelijk wij dan ook zeer verblijdt zijn over U.WelEerw. onvermoejden ijver in 't opbouwen van Godts kerk te Batavia, wenschende dat U.WelEerw. zoo naa de ziele als naa den lichaam in dit gewigtige werk door de kragt des almogenden Godts krachtdadig moogen ondersteunt worden.

Niet minder neemen wij deel in het vergenoegen 'tgeene U.WelEerw. scheppen in de heylzaame en zeer wijze bestiering van Zijne Hoog-Edelheyt den Hoog-Edelen Heer Gouverneur Generaal Gustaf Wilhelm Baron van Imhoff, waardoor den kerken-staat alsook die van 't Politie-weezen zich in gewenschden bloey-staat bevindt; alzoo wij eensdeels niet zonder grote blijtschap verneemen dat het ordinaire 5 getal in de Hollandsche kerk wederom gecompleteert is, anderendeels ons zeer verheugen over het aanmerkelijke en aangenaame nieuws aangaande die in Batavia onlangs opgerichte Academie.[1005] Zeer gepast zijn de woorden, die de Eerw. Heer Faber[1006] uit Proverbia viii:32:33 bey het inaugureren derzelver tot grondslag van zijne redenering gelegt heeft. Wij zijn van gedagten dat zijn Eerw., zijnde volgens Ecclesiastes xii:11 de meester der verzameling, alsmede in de geestelijke schmedekonst wel ervaren, uit deeze heerlijke stoffe prikkelen en nagelen van drang- en bewijsreeden zal geschmedet hebben, om dezelve diep in te schlaan in de herten der toehoorders, niet alleen tot bevestiging der waarheit, maar ook tot overtuiging om aan dezelve gehoorzaam te zijn.

Bij de poging van zijn Eerw. voegen wij onzen wensch, daarin bestaande dat de nodiginge die zijne Eerw. in naame der Eeuwigen Wijsheit aan de kinderen en leerlingen van deeze hooge schoole gedaan heeft haar doelwit mooge bereiken, namentlijk dat zij naa den Heere moogen hooren, zijne wegen bewaaren en wijs worden, opdat zij mogen deel hebben aan die geluksaligheit die de hemelsche wijsheit in 't volgende 34e vers deszelfden hooftstuks aan diegene die naa haar horen, belooft heeft. Wij erkennen gaarn met U.Wel Eerw. dat dit werk ten hoogsten prijswaardig is, waarvan zekerlijk 't publicum niet alleen

[1003] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 111-114.
[1004] Variatie op Jesaja 52:7.
[1005] Het Seminarie te Batavia, vooropleiding voor universitaire studie, opgericht op instigatie van GG Van Imhoff, gesloten in 1755. Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 245-246.
[1006] W.F. Faber, 1740-1745 predikant te Batavia.

zeer groote voordelen te verwagten heeft, maar 'twelke ook aan zijne Hoog-Edelheyt den HoogEdelen heer Gouverneur Generaal Gustaf Wilhelm Baron van Imhoff als stigter, de onverwelklijk eeren-kroone der onsterflijkheit overreikt. Want waardoor is het oude Romen en Athenen anders zoo verre boven alle steden en provintiën des gantschen aardbodems omhooge geklommen als door de wetenschappen en waapenen, gelijk dan de Mantuanische schwaan[1007] van Romens macht en grooten luister booven andere steden, in sijne 1ste ecloga, zeer lustelijk op volgende wijze singt:

Haec (te weeten Romen) *inter alias tantum caput extulit urbes,*
Quantum lenta solent inter viburna cupressi.[1008]

En het is niet licht te oordeelen of de eerste dan of de laaste 't meeste tot haaren wasdom en luister hebben bijgebragt. Immers, zoo de spreuk van Cicero den vermaerden Romschen orateur, wanneer hij zegt: 'Cedant arma togae, concedat laurea linguae',[1009] zijne rigtigheit heeft, zoo moet de kragt der geleertheid die van de waapenen zeer verre te boven gaan. En schoon de wetten (volgens het spreekwoord 'Inter arma silent leges'[1010]) in den oorlog dikwils gene place vinden, zoo is zulks dog maar van eenen bloetdorstigen en onrechtveerdigen oorlog te verstaan, vermids de exempel der Romeinen, Grieken, alsook, om niet verre te gaan, der dapperen en edelmoedigen Hollanders breetvoerig leeren dat den oorlog volgens de wetten van rechtvaerdigheit, weisheit, voorzigtigheit en eener genauen krijgsdiscipline moet begonnen, voortgezet en geëindigt worden. Billik mogen wij dan de studiën en wetenschappen der dapperheit voortrekken, vermids de eerste de wetten uitleveren volgens welke de laaste gedetermineert en bestuurt wordt. Derhalven is dapperheit zonder wijsheit dwaasheit, maar met de wijsheit verzeld zijnde waare dapperheit, en zo heeft Romen en Athenen haare voorige macht en luister meer den weetenschappen en studiën dan der dapperheit te danken.

Daarom eeren wij den stigter, en zeggen hem met diepe veneratie nedrig dank dat hij den Musen en haaren kinderen in Batavia eene vaste plaatse heeft willen toebereyden, en wenschen met veele toegenegentheit en oprechtigheit onzes herten dat die Godt, die den vermaarden stigter heeft gelieven te stellen tot eene colomne waarop het gemeene weezen met grote gerustheit zoude rusten, en tot een pilaar en voorstander van Godts kerk en deeze hooge schole, ook den geest der wijsheit, des raadts en der sterkte in eene zeer overvloedige maate op de schouders van zijn Hoog-Edelheyd wil doen rusten, opdat zij, daardoor gesterkt en ondersteunt zijnde, moogen in staat zijn de last van de schwaarwigtige Indiansche regeering te mogen kunnen dragen, opdat de Ost-Indische Compagnie, door de wijze bestiering van zijn Hoog-Edelheyt, haare voorhene geledene rampen niet alleen gelukkig mag te boven komen, maar ook dat derzelver vervallene zaaken ten eenemaal met veele voorspoet en zeegen, tot fleur van die zoo wijt beroemde Nederlandsche Maatschappij en tot opbouwing van Gods kerk in deeze gewesten, moogen hersteldt worden.

Wat den staat van Gods kerk op dit eyland aangaat, zoo hebben wij reeden Gods goetheit te roemen, overmits alles zeer wel en ordentlijk gesteldt is en het getal der christenen noch telkens meer aanwast, gelijk uit de visitenrapporten, door den Eerw. Theodorus Wilhelmus Beekman aan deeze vergadering ingelevert, is gebleken, waarin zich bevinden:

[1007] De dichter Publius Vergilius Maro (70-19).

[1008] *Ecloga* I, 225. Vertaling: 'Tussen de andere steden heft zij [Rome] het hoofd zover op als cypressen plegen te doen tussen buigzame wingerd-ranken'.

[1009] Cicero, *De officiis* I, 22, 77. Vertaling: 'Laten de wapenen plaatsmaken voor de toga [het recht], de lauwerkrans toegeven aan de tong [het woord]'. Marcus Tullius Cicero (106-43), Romeins bestuurder, jurist, redenaar.

[1010] Tussen de wapens zwijgen de wetten stil.

leedematen	1463
gemeene christenen	17982
schoolkinderen	6043
buiten de school	5100
doopkinderen	1605
somma	32193

Eindelijk zoo danken wij U.WelEerw. hertelijk voor de breetvoerige communicatie van den staat der kerke Godts in deeze Ostersche gewesten, wenschende dat de opperste Herder Jesus Christus U.WelEerw., neffens ons, wil doen kragtig zijn in den Heere en in de sterkte Zijner macht, opdat U.WelEerw. met veel zeegen en vrijmoedigheit het woort des Evangelie tot inwinninge veeler zielen mogen verkondigen. – – – Den kerkenraadt van Ambon, uit desselfs naam en last Th.W. Beekman h.m. praeses, Werner Netman, scriba epistolarum h.a.,[1011] [..] Coronardt, ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 9 september anno 1744.

383. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1745.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 1-5.

WelEerwaarde, seer geleerde – – –

U.WelEerw. seer geagte letteren van den 3 february jongstleeden[1012] zijn ons bij de komste der scheepen well geworden, beneffens den staat der kerken in deese gewesten, waarvoor wij U.WelEerw. danck seggen onder eene opregte betuiginge van deel te neemen aan U.WelEerw. regtmaatige droefheid veroorsaakt door de ooverhand neemende ziektens en sterftens soo binnen onse hoofdplaatse als in andere daaronder behoorende buitencomptoiren. Allhoewell wij van gevoelen zijn dat het beeter is in de handen Gods dan in die der menschen te vallen,[1013] soo konnen wij toch ligtelijk opmaaken dat deese besoekingen soo veele blijken zijn van Gods toorn en gramschap, die door soo meenigvuldige veele en gruwelijke sonden, ongeregtigheeden en om wraak roepende misdaaden dergeenen die den naam alleen van christenen draagen, alsmeede door de geveinstheid van andere, die door den blooten schijn der godsaaligheid hunne inwendig heerschende sondenlusten niet alleen voor de menschen maar ook, was het moogelijk, voor God selven tragten te bedecken, en ten laatsten door de liefdeloosheid deezer tijden, moet opgeweckt, gaande gemaakt en eindelijk, wanneer de boosheid haaren hoogsten trap bereykt sall hebben, oover het hartneckige volk, dat geen gehoor heeft willen geeven, moet uitgestort worden.

Wij vereenigen dan onse bijsondere als oopenbaare gebeeden met die van U.WelEerw., neemen in deese seer bedroefde tijden onse toevlugt tot den Allmagtigen en soeken zijn vaderlijk herte door onophoudelijke sugtingen en smeekingen te beweegen, teneinde hij alle getrouwe wagters op Zions muuren gelieve te verschoonen, en datgeene door de kragt sijnes Geestes uitvoeren wat sij in hunne redevoeringen door alle bedenckelijke oovertuigingen en beweegreeden bedoelt en noch gestaadig als hun grootste oogmerck aanmerken, opdat sij eens moogen erkennen dat deese wateren der ongeregtigheid, deese gebrookene waterbacken[1014] de oneindige begeertens der ziele niet en konnen versaadigen, maar dat de waare godsaaligheid en vreese Gods, die het weesen van onsen godsdienst uitmaaken, de belofte

[1011] Werner Netman was afkomstig uit Oost-Friesland; voor zijn beroeping naar Oost-Indië was hij conrector te Leer.
[1012] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 177-179.
[1013] Zie 1 Samuel 24:11.
[1014] Zie Jeremia 2:13.

van dit en van een beeter en heerlijker leeven heeft. Dan sullen sij tot inkeer moeten koomen en den Heer de hand geeven, en even hierdoor souden die oover ons hoofd hangende straffen en oordeelen voorbijgaan, en de oude zeegeningen souden oover land en kerke gezien worden. Jaa de heidenen, ziende de leere der christenen bevestigt door hun leeven en gedrag, souden door dat onder hen opgaande ligt bewoogen worden hunne ijdelheeden te verlaaten, en tot den berg des Heeren gaan, om alldaar sijne weegen en insettingen te leeren en in sijne paaden te wandelen. Op sulken wijse soude de E. Agtb. Maatschappije de gewenschte vrugten van haare groote onkosten zien en sig oover den geseegenden voortgang van haar heilsaam en liefderijk oogmerk verheugen met alle getrouwe leeraars, die niets meer wenschen als de uitbreydinge van Jesus kooningrijk in deese veruitgestreckte gewesten.

Wat ons in het bijsonder aangaat, deese buitengewoone koude reegentijd heeft verscheidene oude menschen en kinderen, doch voornaamlijk onder den Inlander, uit het leeven weggeruckt. Den scriba deeses is daardoor voor eenige weeken buiten staat geraakt om sijnen dienst waar te neemen, maar heeft thans hoope onder des Heeren seegen sijne voorige gesondheid wederom te erlangen, gelijk wij ook hoopen dat den Eerw. Faber reets voor eenige maanden daartoe sall geraakt zijn.

De kerck- en schoolvisiten zijn in het voorleedene jaar door onsen collega den Eerw. Heer Werner Nettman behoorlijk verrigt, en zijn Eerw. rapport was als volgt:

ledemaaten	1445
gemeene christenen	19776
schoolkinderen	4472
kinderen buiten school	5644
nieuw gedoopte	944
in somma	32581

De Nederduitsche gemeente, die ook noch reedelijk groot is, word hierbij niet gereekent.

U.WelEerw. sullen hieruit ligtelijk konnen opmaaken dat er well veele schaapen, maar weinig herders zijn om die te wijden, temeer omdat se op verscheidene verafgeleegene eylanden zijn, die op zijn best genoomen eens in het jaar konnen besogd worden. Dit in aanmerkinge genoomen hebbende, vonden wij in onse kerckvergaaderinge goed en stigtelijk voor Gods kerke, onse E. Agtb. Regeeringe allhier eerbiedig en eernstig te versoeken haar HoochEdelheedens in hunne nu afgaande veelgerespecteerde missive daarvan kennisse te geeven, onder een instandig versoek dat ons noch een wacker leerraar door de Hooge Indiasche Regeeringe mogte worden toegevoegt, teneinde de thans still staande predickbeurten in beyde gemeentens wederom mogten worden waargenoomen tot meerder stigtinge der gemeentens en voordeel der armen, waartoe wij hoopen dat in der tijd geleegentheid weesen sall, aangezien er reets een begin gemaakt word tot het wederom opbouwen van die voor eenige jaaren afgebrookene Malleische kerck.

Wij versoeken derhalven eene gunstige voorspraake van U.WelEerw. omtrent dit ons gedaan versoek, en blijven met alle agtinge – – – de predikanten en ouderlingen allhier, en uit derselver naam en last Th.W. Beekman p. en scriba epistol. h.t., Pieter d'Cocq.[1015]

Amboina 17 september 1745.

384. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 16 september 1746.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 49-52.

WelEerwaarde, godsaalige – – –

[1015] Ambons burger.

U.WelEerw. kerkelicke missive van den 14 february a.c.[1016] is ons door den Eerw. Heer S. Sijlsma[1017] van Banda toegesonden, waaruyt wij met veel blijtschap verneemen dat de Hooge Indiaansche Regering, ons versoek gadeslaande, hoogmelden Heer Sijlsma ons tot een meede-arbeyder heeft bijgevoegd. Blijven derhalven met needrige danckbaarheyt Haare HoogEedelens ten hoogsten verplicht dat Haare HoogEd. ons met eenen man van zulck een voortreffelijck getuygenisse hebben willen begunstigen.

Niet minder dancken wij U.WelEerw. hertelijck voor derselver gunstige recommendatie en voorspraack. Wij hebben van onzen waarden meedebroeder uyt Banda vernoomen dat zijn Eerw. niet eer dan in 't begin van 't volgende jaar soude konnen tot ons koomen. Hoopen alzoo op 't langste binnen de tijd van 4 à 5 maanden het geluck te sullen hebben zijn Eerw. weegens zijne gelukkige ankomst te Ambon te konnen feliciteren.

Verders zijn wij U.WelEerw. zeer verpligt van weegens het bericht sub litt. H.[1018] behelsende den kerkenstaat van Nederl. India, en hebben wederom de eere U.WelEerw. den staat van Godes kerke in dit en die daaronder behorende eylanden te rapporteren, uytgesondert van de eylanden Bouro, Manipa en Boano, en van dat op de Ceramsche kuste leggende dorp Elipapoeti. De drie eylanden, als die redelijck verre afgelegen zijn, te visiteeren, dorste onzen collega de Eerw. Beeckman niet onderneemen, overmids zijn Eerw. van eene onlangs uytgestaane sieckte noch niet recht terdege wederom herstelt zijnde, zoo verre van huys te vertreckken niet dorste onderneemen.

Elipapoeti aan te doen was zeer gevaarlijck, ja schier onmogelijck, doordien een felle stormwind uyt 't noorden hem allen toegang hadde afgeschneeden. Derhalven zoo is het dat het getal der christen bij deeze relatie niet naukeurig kon werden opgemaackt. Edoch hebben wij hetzelve, zoo als het ons volgens twee verscheyde visiten-rapporten, van den Eerw. Beeckman en een klein dito van den scriba is ter hand gestelt, willen insereeren.

leedemaaten	1365
gemeene christenen	18808
schoolkinderen	4594
kinder buiten de school	5521
nieuws gedoopte	705
somma	30993

Voorts admireren wij met veel genoegen die sub litt. B gecommuniceerde zeer plechtige en luysterrijke inwijding des Batavischen Seminarii.[1019] De veelvoudige seegens-wenschingen die seekerlijck in de aanspraack ter materie dienende op de zeergeleerde en staatskundige lippen van den vermaarden stichter zijn uytgestort geweest, alsmeede het slot van twee geleerde redenvoeringen waarmede haar Eerw. de Heer Rector en de Heer Braarda haare geleerde en stichtelijcke redeneringen geslooten hebben, laten ons niets ooverig daarbij te voegen als 'tgene waarmede gansch Israël het voortreffelijck lof- en danck-lied Davids, waarmede hij den Heere grootmaackte, besloot, seggende AMEN. 1 Chron. XVI:36.[1020]

Bij deeze gelegentheyt achten wij het echter onze plicht te zijn onzen Eerw. meedebroeder den Eerw. Mor[1021] als Rector van dit Illustre Seminarium hertelijck te feliciteren, zijn Eerw., beneevens de andere Heeren praeceptores,[1022] de noodige lichaamkrachten die tot deeze moeielijcke doch voortreffelijcke bedieningen vereischt worden, toewenschende.

[1016] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 231.
[1017] H.S. Sijlsma of Zeijlsma, geb. te Emden, 1742-1751 predikant op Banda, aldaar overleden.
[1018] Niet aangetroffen.
[1019] Zie aantekening bij doc. 382.
[1020] 1 Kronieken 16:36.
[1021] J.M. Mohr (1716-1775), geb. in de Pfalz, arr. Batavia 1737, 1739-1775 predikant bij de Portugese gemeente aldaar, 1745-1753 rector van het Seminarie.
[1022] Onderwijzers.

Godt achtervolge derselver arbeyd met zijnen zeegen. Hij doe haar in deezen Seminario gelijck Paulus en Apollos neerstig planten en natmaaken,[1023] en verlene door zijnen Godtlijcken zeegen eenen voorspoedigen wasdom, opdat de spruyten en planten door haaren dienst gequeeckt, gevoedt, beschnoeyt, met veel voorspoet moogen opschieten tot eykenboomen der gerechtigheyt die, zijnde een planting des Heeren,[1024] in hunnen tijd haare vruchte moogen geeven aan den Planter, ten dienst van land en kerke.

Voor 't overige – – – de predicanten en ouderlingen alhier, en uyt derselver naam en last Th.W. Beekman h.m. praeses, Werner Netman scriba h.a., M. Hartog.[1025]

Amboina den 16en september 1746.

385. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1747.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 119-122.

WelEerwaarde, godsaalige – – –

Op versoeck van onsen Eerwaarden medebroeder Theodorus Wilhelmus Beeckman, als die nu reets omtrent 6 weecken aan een sware sieckte heeft te bedde gelegen, neemt den vice scriba, in plaatse van zijn Eerw., dit punt op om Uw Eerwaardens zeergeëerde letteren van de 16 januarii a.c.[1026] te beantwoorden.

Bij den eersten opslag vinden wij ons ten hoogsten verplicht vanwege de liefderijcke zeegenwenschingen over onzen dienst waarmede U.WelEerw. missive is overvloeiende, van waar wij U.WelEerw. wederom van herten toewenschen dat die Godt die van zijnen Godt met olie der vreughde, niet alleen boven zijne medegenooten, maar oock zonder maate gesalft is,[1027] U.WelEerw. met een rijcke maate zijnes Geestes wil doorstroomen, en uyt zijne volheyt doen ontvangen genade voor genade, om noch verders met blijschap, lust, kracht, ijver de wacht des Heeren waar te neemen, alsmede dat hij over U.WelEerw. bediening zijnen goddelijcken zeegen wil gebieden, opdat U.WelEerw. dadelijck mogen ondervinden dat de gaven die hij, opgevaren zijnde in de hoochte, genomen heeft om uyt te deelen onder de menschen,[1028] oock aan U.WelEerw. toevertroude gemeintens in een ruime maate zijn meedegedeelt. Wij hebben, ons aangaande, door Godes goedheyt tans geen reden om te klaagen dat onzen arbeyd in den Heere ten eenenmaal ijdel is geweest, overmids de liefde tot de goddelijke waarheden een tijdlang herwaarts merckelijk is aangegroeyt, gelijck wij in den predicatiën en catechisatiën met veel vergenoegen hebben konnen bespeuren.

Doch moeten wij oock U.WelEerw. onze sonderlinge droefheyt berichten dat onze waarde medebroeder de Eerw. Seylcema, volgens het verhaal van een onzer vrijburgers die onlangs van Banda wederom teruggekomen is, aan een sware sieckte te dien tijd heeft te bedde gelegen, maar hoe het tanz met hem gestelt is weten wij niet, overmids noch geen nadere narichten van Banda dies aangaande zijn ingelopen. Dezelfde vrijman vertelde oock dat hij den Heer Fernand mitsgaders zijn Eerw. gansche familie op Saway in volmaackte staat van gesondheyt hadde aangetroffen, met intentie van daar naar Banda over te steeken. Doch hebben wij naderhand vernomen dat zijn Eerw. van Saway naa de Soelabessi was verdreeven, waaruyt wij zeer licht konnen opmacken dat wij van dit jaar het geluck noch niet

[1023] Zie 1 Korintiërs 3:6.
[1024] Jesaja 61:3.
[1025] Mattheus Hartog, uit Zutphen, arr. Batavia 8 augustus 1742 als ondermeester (chirurgijn van de tweede rang), in 1748 chirurgijn aan het Kasteel te Ambon, later resident van Hitu.
[1026] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 277-278.
[1027] Hebreeën 1:9.
[1028] Efeziërs 4:8.

zullen hebben onzen waarden medebroeder den Eerw. Seylcema bij ons te sien, schoon hij oock van zijne sieckte mochte herstelt zijn. En alzoo konde het zeer licht gebeuren dat de grote visite voor dit jaar moeste stacken, voorall daar het met de herstelling van den Eerw. Beeckman zeer langzaam toegaat. Vorders zoo dancken wij U.WelEerw. voor het sub lit. A. gecommuniceerde bericht aangaande den generalen kerckenstaat van Nederlands India.[1029] En hebben wederom de eere U.WelEerw. te communiceeren dat, volgens drie verscheidene aan onze vergadering overgegeeven visiterapporten, het getal der christenen op Ambon en die daaronder resorterende eylanden zich uytstreckt op:

ledemaaten	1391
gemeene christenen	19841
schoolkinders	4602
kinders buyten de school	6224
nieuw gedoopte	1008
somma	33066

Zoo betuygen wij oock onz hertelijk vergenoegen over den wasdom des Batavischen Seminarii. De Heer doe deeze voorspoedige eerstelingen met eenen rijcken oogst van solide studiën achtervolgt worden. En wenschen onze waarde medebroeders, wier ijver in 't herstellen van de Malleitsche als Portugeesche bijbel in zijn eigen letters[1030] weergaloos is, verders veel voorspoet en zeegen in 't continueeren van dit moeielijke werck. Gelijck wij dan ook U.WelEerw. zeer verplicht zijn voor die met Malleitsche letters aan ons toegesondene 20 exemplaria des Malleitschen Catechismi.[1031] En berichten tegelijck dat onze nieuwe Malleitsche kerke reets 3 à 4 weecken lang kronen en vlagge heeft gedragen, tot een teicken dat dit fraie, stercke en van de konst zeer wel ingerichte gebou zijne volle positoer[1032] heeft verkregen. En de werckmeesters zijn tans besig om hetzelve door de bedecking en plaistering tegens de ongemacken der lucht alsoock tot het werck der bediening aan te kleden.

Eyndelijck zoo heeft de vice scriba noch de eer aan U.WelEerw. te communiceeren dat deezen november in dit lopende 1747 jaar, vijf jaar van zijn tienjaarig verbandt geëxpireert zijn, en dat hij derhalven bij Haare HoogEedelens om vermeerdering van gage per request gesolliciteert heeft, versoecke alzoo U.WelEerw. mijn gedaane versoeck bij Haare HoogEedelens door derselver gunstige voorspraack te willen favoriseren.

Vorders niet meer hebbende – – – De predicanten en ouderlingen hier ter plaatze, en uyt derselver naam en last Werner Netman epistol. vice scriba, M. Hartog, Pieter d'Cocq.

Amboina den 18e september 1747.

386. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 september 1748.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 49-52.

WelEerwaarde, godtzaalige – – –

U WelEerwaardens respective letteren van den 15 februari van dit loopende jaar[1033] zijn ons behoorlijk ter hand gestelt. Wij wenschden wel dat U.WelEerw. welmenende zeegens-

[1029] Niet aangetroffen.

[1030] In 1758 verscheen de Leydecker-bijbel in Arabische letter; in 1748 en 1753 verschenen het eerste en het tweede deel van het Oude Testament in het Portugees (Landwehr, 720 en 721, 729 en 730). Al deze uitgaven werden voorbereid en gedrukt te Batavia.

[1031] Maleise letters: het Djawi-schrift, een aangepast Arabisch schrift. In 1746 verscheen te Batavia een Maleise catechismus in Arabische letter (Landwehr 675; zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 28).

[1032] Postuur, uiterlijk aanzien.

[1033] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 311-312.

wensch noopens de herstelling tot volmaackde gesondheyt van onzen waarden medebroeder Theodorus Wilhelmus Beeckman zijne vervulling mochte gehad hebben. Maar wij moeten ter contrarie tot onz leedweezen aan U.WelEerw. communiceren dat zijn Eerw. den 19 november van 't voorleeden jaar het tijdelijcke met het eeuwige verwisselt heeft, en dat zijn Eerw. echtgenoot hem niet lang daarnaa in de eeuwigheyt is naagevolgt. De Eerwaarde Sijlsma is niet, gelijck U.WelEerw. van gedachten waren, bij ons aangekomen om van hier naar Batavia te vertrecken, als zijnde derwaarts door de Hooge Indiaansche Regeering beroepen. Wij zijn derhalven van gedachten dat zijn Eerw. recta[1034] naa Batavia is vertrocken, en hoopen alzoo dat zijn Eerw. met veel zeegen en voorspoed te Batavia zal zijn aangekomen. De HEER maacke zijn Eerwaardens arbeyd in de gemeinte te Batavia voorspoedig en vruchtbaar.

Echter hebben wij de eer U.WelEerw. te communiceren dat de Eerw. Braarda den 18 februari, ter occasie dat zijn Eerw. naar Ternaten wilde vertrecken, tot ons gekomen en den dienst des Heeren in de Malleitsche gemeinte bij de 5 maanden heeft waargenomen alsmeede de voornaamste buitencomptoiren besogt, waar zijn Eerw. oock zommige kinderen gedoopt heeft. Zoo heeft oock zijn Eerw. sommige inrichtingen nopens de Malleitsche taal met zijn eigen letters[1035] gemaakt, oovermids de kerckenraad, op zijn Eerw. voorslag, die in des Eerw. Theodori Wilhelmi Beeckmans boedel gevondene catechismus uytdeelde, en de meesters zoowel aan 't hooftcomptoir als buitencomptoirs verplichtde de taale met deeze letters aan te leeren. Wij twijffelen niet of de kercke Godts op dit eyland zal oock hieruyt gewenschte voordeelen trecken, overmids de heidenen door dit middel zullen gelegentheyt hebben den HEERE te leeren kennen, en in te gaan in de gemeinschap van de christelijcke kercke.

Voor den gecommuniceerden kerckenstaat van de Oostersche kercken blijven wij U.WelEerw. verplicht, en zouden van onzen kerckenstaat op dit eyland iets gecommuniceert hebben indien het afsterven van den Eerwaarden Beeckman den scriba deezes niet belet hadde de visiete te doen. En overmids de scriba hier tans maar alleen is, zoo zal de groote en kleine visite van dit jaar mogelijck wederom niet konnen geschieden. Wat onze gemeinte hier betreft, zoo moeten wij tot roem van Godts goetheyt bekennen dat het getal der toehoorders noch niet vermindert is, en word ten minsten van zommige groote liefde voor 't Woord getoont. De aangenaame naaricht van de vordering der jeugd in den Batavischen Seminario[1036] baart ons veel vergenoegen, wenschende dat Godt de HEER U.WelEerw. zeegenswensch daaromtrent wil vervullen, en in hetselve wil doen opwassen mannen waardoor Godt mach verheerlijckt en Jesus coningrijck uytgebreidt worden.

Niet minder dancken wij U.WelEerw. voor het aan ons toegesondene afgedrucktde deel van de Portugeesche bijbel,[1037] schoon wij daarvan geen gebruick konnen maeken, en verheugen ons dat, volgens U.WelEerw. bericht, zoo in de Malleitsche als Portugeesche taal het Woord Godts en verbond des genaade in Jesu opgerecht aan een groot gedeelte der volckeren van deeze gewesten met meerder voorrecht als oit van tevoren zal konnen werden opengelegt. Verders dancken wij U.WelEerw. voor de felicitatie nopens onsen nieuwen gouverneur, den WelEedele Heer en Meester Cornelis Rosenboom. Wij hebben de eer gehad zijn WelEd. bij desselfs aankomst te feliciteeren. En kunnen oock reets bij ondervinding getuygen dat zijn WelEd. met een stichtelijck en prijswaerdig voorbeeld deeze gemeinte voorgaadt. Edoch is zijn WelEd. tot ons leedweezen eenige weecken heerwaarts zeer onpasselijck geweest, waarvan echter zijn WelEd. door Godts goedheyt tans wederom enigzins

[1034] Rechtstreeks, n.l. vanuit Banda. Seylsma werd geen predikant te Batavia, maar vertrok weer vandaar om via Timor terug te gaan; hij overleed in 1750 te Kupang.
[1035] Met het Djawi-schrift.
[1036] Zie aantekening bij doc. 382.
[1037] Zie aantekening bij doc. 385.

herstelt is. De Almogende Godt wil zijn WelEd. regering door zijnen goddelijcken zeegen met veel heyl en voorspoed achtervolgen, en tegelijck doen zijn een pylaar in den huyze onzen Godts, waarop de naam van gerechtigheyt en heyligheyt gegraveert zij, gelijck wij aan de Eedele schilden der aarde[1038] van de Hooge Indiaansche Regering toewenschen dat de almogende Godt het licht zijnes anscheins in gerechtigheyt, heerlijckheyt en heyligheyt over haar HoogEedelens wil doen lichten, opdat de landen van Nederlands India onder haar HoogEedelens wijze bestiering mogen gestelt worden tot een heerlijck schautoneel van volmaackten overvloet in lichamelijcke als geestelijcke zeegeningen.

Eindelijck zoo blijven wij U.WelEerw. danckbaar voor derzelver voorspraack noopens de vermeerdering der gage van onzen leraar,[1039] niet twijffelende U.WelEerw. zullen hierin het haare meede gecontribueert hebben. En dewijl zijn salariam bij uytneementheyd door haar HoogEedelens verbetert is, zoo vind hij zich dies te meer verplicht zijne needrige dienstpraesentatie nopens den arbeid der schoole in den seminario, tot ondersteuning van den Eerw. rector,[1040] wiens arbeid in 't vertalen van de Portugeesche bijbel buiten allen twijvel zeer overvloedig is, aan Haare HoogEedelens bekent te maacken, als geneegen zijnde niet alleen de Heeren broeders in den predigtdienst getrouwlijck bij te staan, maar oock dagelijcks eenige uuren in den dienst der schoole aan te wenden.

Zoo heeft de kerckenraad oock noch om 2 à 3 leraars versoght, dewelcke bij twee zoo grooten en aansienlijcke gemeintens nootsakelijck vereischt worden, en daarenboven bij gebreck van dien de visieten op de buitencomptoirs anderszins onmogelijck kunnen geschieden. Wij versoecken derhalven U.WelEerw. zeer vriendelijck bij gelegentheyd Haare HoogEedelens eerbiedigst daaraan te herinneren, gelijck wij per extract oock bij onze respective regering zulcks hebben versogt.

Voor 't overige – – – de predicant en ouderlingen uytmaackende den Ambonschen kerckenraad, en uyt derzelver naam en last Werner Netman praeses & scriba, M. Hartog, P. d'Cocq.

Ambon den 25[en] september 1748.

387. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1749.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 53-56.

WelEerwaarde, godzaalige – – –

Schoon wij op onse aan U.WelEerw. de dato den 25[sten] september 1748 afgesonden kerckelijcken brief[1041] geen antwoord hebben ontvangen, zoo verplicht ons echter de broederlijcke liefde en toegenegentheyt iets van den toestand der kercke Godts op dit eyland aan U.WelEerw. wederom van dit jaar meede te deelen, temeer dewijl door het overlijden van onsen Eerw. meedebroeder Th. Wilh. Beeckman de predicant Werner Netman maar alleen bij onze gemeinte noch ovrig is, die den heyligen dienst des sondaags en woensdaags bij de Neederduitsche gemeinte waarneemt en de heylige sacramenten in de Malleitsche gemeinte uytdeelt. Dus hebben de kerckelijcke visiten vooral op de verre afgelegene comptoirs niet wel konnen geschieden, also dat onze kerckenraad goetgevonden heeft bij onze respective regering eerbiedigst te versoecken om in hunne aan Batavia afgaande veelg'eerde en respective letter noch twee of drie predicanten voor dit comptoir te eischen, aangesien het nu reets

[1038] De wereldlijke machthebbers, vgl. Psalm 47:10.
[1039] C. Braarda, die, zoals eerder vermeld, in 1748 een aantal maanden te Ambon verbleef. Over zijn werk voor het Seminarie te Batavia, zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 51.
[1040] J.M. Mohr, zie doc. 384.
[1041] Hiervoor, doc. 386.

twee jaar zijn dat op de noordwaarts geleegene eylanden de heylige sacramenten niet hebben konnen geadministreert worden. Doch zal van dit jaar, zoo Godt wil, door den praeses en scriba zulcks noch moeten geschieden. Daarenboven, zal het licht des Evangelii voor een volck dat in duisternis sit opgaan[1042] en de gemeinte in gelove en liefde aanwassen, zoo moeten oock sommige zijn die tot hen gesonden worden. Daarentegen word in beyde gemeintens aan dit hooftcomptoir onder sommige noch al veel liefde voor de goddelijcke waarheid verspeurt. En de Malleitsche kranckbesoecker, een man van groote bekwaamheyt zoowel in de hooge en laage Malleitsche als Nederduitsche taale,[1043] is zeer neerstig in de catechisatiën, het hooge door het laage Malleitsch verklaarende, de goddelijcke waarheeden aan den Inlander open te leggen, en leest 's sondaags de praedicatiën uyt het predicatieboeck van Caron voor, zoodat oock in de Malleitsche gemeinte den godtsdienst ordentlijck waargenomen word. De praeses en scriba, schoon hij in deeze taale noch niet gepredikt heeft, heeft echter zooveel kennis daarin verkreegen dat hij de formulieren en de vraagen die aan de leedemaaten gedaan worden naukeurig verstaat, waardoor hij op de negorijen ontwaart heeft dat sommige van de leedemaaten, schoon zij de vragen in 't hoog Malleits van buiten leeren, echter selfs niet weeten wat de woorden betekenen. Dit konde aan hun dies te klaarder blijcken doordien zij de verkeerde antwoord op de gedaane vragen gaaven, daar zij echter de behoorlijcke antwoord die tot de vraage geschickt was wel wisten.

Deese onkunde te remediëren dunckt ons is geen beeter middel als dat de vraagen of een stuck uyt den bijbel vocabelscher wijze,[1044] het hooge tegens het laage Malleitsch vergeleeken zijnde, vertaalt worde en dat de kinders in de schoolen gehouden werden deselve verbatenus[1045] van buiten te leeren. Nochtans kunnen wij zeer wel begrijpen dat wanneer in 't begin, doe de Malleitsche taale ingevoert werd, de Nederduitsche taal tot een kercktaal was gedestineert geworden, de kennis van de goddelijcke waarheeden veel grooter soude geweest hebben, overmidts wij exempel weeten en gebleecken is dat die, de Nederduitsche tegens de Maleitze bijbel vergelijckende, den sin der woorden hadden leeren begrijpen. Doch heeft de hooge Malleitsche taale door het gebruick reets eenige voordeele verkreegen, en kan met recht als een middel aangemerckt worden waardoor de mooren, waarvan selfs in deeze eylanden een aansienlijck getal gevonden word, volgens de belofte Godts eens kunnen tot de kennis der waarheyt koomen, en meede overgebracht worden tot de gemeinschap van de christelijcke kercke.

Van zaacken de kercke betreffende verder voor dit maal niets te berichten hebbende, konnen wij echter niet naalaaten U.WelEerw. te communiceren dat wij op dit comptoir en dien daeronder resorterende eylanden, volgens order van onse respective overigheyd, de voorstelling van zijn vorstelijke Doorluchtigheyt en Hoogheydt, den Heere Prince van Oranje als Stadhouder, Capitain en Admiraal Generaal van de Geünieerde Seeven Provintiën van Nederland[1046] plechtighlijck geviert hebben, gelijck wij oock den geboortedag van zijn Hoogheyt Willem de V, zoone van Zijn Doorluchtigheyt den tegenwoordigen Stadhouder, ses daage daarna celebreerden, waarvan de particuliere omstandigheeden U.WelEerw. buiten twijvel reets zullen bekent zijn.

Bij de voorstellinge van Zijn Hoogheyd predickte de praeses en scriba uyt Richteren VI:12, 13, 14, en ter gedachtenis van de geboortedag van den jongen vorst Willem Prince van Oranje uyt Richteren V vs. 31 deeze woorden: 'Die hem daarentegen liefhebben moeten

---

[1042] Vgl. Jesaja 9:1.
[1043] Zijn naam niet aangetroffen.
[1044] Woord voor woord.
[1045] Verbo tenus, (slechts) met woorden; hier: woordelijk.
[1046] In 1747, tijdens een oorlog met Frankrijk, werd Willem van Oranje-Nassau (1711-1751, zoon van Johan Willem Friso), aangesteld als stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Overijsel, alsmede als kapitein-admiraal-generaal.

zijn als wanneer de Sonne opgaat in haare kracht'. Beyde materiën gaaven een zeer bekwaame gelegentheyd en overvloedige stoffe om ruime zeegenswenschingen over de Illustre Unie, Haare Hoog- en Eedelmoogende, Zijn Vorstelijcke Doorluchtigheyt, Haare Grootachtbaarheedens alsoock de Hooge en Lagere Regeringen van Nederlands Indiën rijckelijck uyt te storten. En wij voegen ten opsigte van 't doelwit waarom deeze texten principalick genoomen wierden noch daarbij dat Jehova Zebaoth, wiens de schilden der aarde zijn,[1047] Zijn Hoogheyt met kracht uyt der hoogte omgordende, met den Geest van Jehova en Heldenmoet van Gideon[1048] wil aandoen, opdat het swaard des HEEREN en der Edelmogende Staaten Generalen door Zijn Vorstelijcke Doorluchtigheyt als Capitain en Admiraal Generaal tot bescherming van onze Allerheyligste geloof en Eedele vrijheyt van de Illustre Unie [...][1049] moge zijn tot verschrikking en vernieling der vijanden van Nederland.

De HEERE Heere verhore telckens Nederlands Israël in de dagen haere benauwtheyd, en doe Zijn Hoogheyd als een tweeden Gideon in mogentheyd en kracht, waar en wanneer het mag nodig zijn, henegaan om onze veelgeliefde vaderland uyt de handen van nabuirige vijanden, veel listiger en gevaarlijcker als de Midianiten voor Israël, krachtdadig te verlossen, en doe Zijn Doorluchtigheyt tegens het gewelt dergener 'die in den Hof van het vrije Nederland vreemde Leliën willen planten'[1050] met zooveel dapperheyt waacken, dat den vijand mach ondervinden dat, hoe listig en machtig hij oock zij, echter het gras verderve en de lelie afvalle, als de Geest des HEEREN daarin blaazen zal, Jes. XL:7.

Voorts – – –. De praedicant en ouderlingen uytmakende den Ambonschen kerckenraad, en uyt derzelver naam en last W. Netman praeses en scriba, M. Hartog, Jan Meijer.

Ambon den 17^{en} september 1749.

388. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 23 september 1750.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 159-161.

WelEerwaarde, godtsaalige – – –

Wij twijffelen niet, of U.Eerw. zullen onsen kerckelijcken brief van den 20ten septembris 1748 alsoock dien van den 17^{en} septembris 1749[1051] wel ontfangen hebben. Echter op den een zo min als op den anderen eenige antwoord ontfangen hebbende, zo zijn wij beducht geweest om U.Eerw. met onse missive verders lastig te vallen.

Edoch was de praeses en scriba deezes van gevoelen dat men van dat goede voorbeeld 'twelcke de heylige apostelen en andere deftige kerck-leeraars door haare stichtelijcke brieven (waarin zij telckens aan grotere vergaaderingen der kerckelijcke bijeenkomsten den staat haarer kerken en hunne progressen in deselve hebben opengelegt, en buyten allen twijffel daardoor hare medebroederen [...][1052] oock in zaacken van angelegentheyd haaren goeden raad versogt) ons hebben naagelaten, niet zo ligt moeten afwijcken, schoon de Eerwaarde broederen te Batavia ons eenigsins door haar stilswijgen daartoe gelegentheyd hadde gegeven, tegelijck aantonende dat er al menigmaal tijden in de kercke Godts waren geweest waarin gebleeken hadde dat de kerckelijcke briefwisseling niet alleen nuttig, maar oock ten

[1047] Psalm 47:10.
[1048] Gideon, bevrijder en rechter van Israël, Richteren 6-8.
[1049] Eén regel weggevallen door inktvraat.
[1050] In de marge is geschreven (waarschijnlijk door een Bataviase predikant): 'Dit is een onverbloemde spreucke, waardoor de Franschen en hunne macht, met toespeling op de uyt Jesaia aangehaalde text vergeleken met Matth. VI:28, betekent word'. De lelie komt voor in het wapen van de Bourbons.
[1051] Hiervoor, doc. 386 en 387.
[1052] Twee woorden onleesbaar.

hoogsten nootsaackelijk was geweest, en dat men niet konde weten of in toekomende tijden ons van derselver absolute nootzaackelijckheyd zoude konnen overtuygen. Derhalven zo maackte dan onse kerckenraadsbrief gene scheure, en heeft de eere U.Eerw. over dit jaar te berichten dat de staat der kercke op dit eyland grotendeels noch in die fleur is als wij hem in de voorheen aangehaelde, doch niet beantwoorde brieven hebben beschreven. Behalven dat onse vergadering tans goetgevonden heeft dat de meester-culilinge,[1053] telckens een zeecker persoon, de goddelijcke waarheid uyt het zogenaamde Ichtisar Tabal[1054] met derselver bewijsplaatzen verbatenus zouden van buyten leeren en alle woensdage in kerckenraade, de kerckelijcke zaaken verhandelt zijnde, opseggen, die dan door den praeses en scriba deses zouden opgeheldert worden, 'twelcke oock reets eenige weecken herwaarts met goet succes geschiet is. Zo zijn oock de maandelicks opkomende meesters daartoe verpligt geworden, en zal dese verordening oock op de buytencomptoiren gemaackt werden. En een yegelijck schoolmeester, zo haast hij zelve in de hooge Malleitsche taale geavanceert is, zal ernstlijck verpligt werden zijnen schoolkinderen de hooge tegens de lage Malleitsche taale vocabelscherwijze (zo als de woorden in den Catechismo voorkomen) te vertaalen, en scherpelijck daarop te hooren dat ze dagelijcks 20 à 30 vocabels van buyten leeren. Want wij dencken dat dit de bekwaamste weg is de hooge Malleitsche taale algemeen en verstaanbaar te macken.

Verders hebben wij de eere U.Eerw. mede te deelen het getal der christenen op Ambon en die daaronder resorterende comptoirs, zoo als de visiteraporte van 't jaar 1750[1055] hetzelve opgeven. Dewelcke aantonen dat er zijn:

ledematen	1301
gemene christenen	18653
schoolkinders	5425
kinders buyten de school	5326
nieuws gedoopte	807
somma	32512

Doch is het wel te dencken dat dit getal in de volgende visiteraporte zich zo verre niet zal uytstrecken, vermids door de alomme in deze eylanden van dit jaar grasserende koorsen en maselen een groot getal oude en noch meer kinders in de eeuwigheyd zijn weggeraekt, en heeft de scriba deezes oock daardoor zijn huysvrouw en soontje verloren, 'tgene hem oock wel de voornaamste reden mach gegeven hebben om bij Haare HoogEedelhedens per request zijn ontslag naa Batavia op het aanstaande jaar te versoecken. In welcken gevalle wij verhopen dat de vaderlijcke voorsorge van Haare HoogEedelhedens beyde kercken met bekwaame leraars wederom zal voorsien, vooral daar onse kercken aan den tegenswoordigen Heer gouverneur, de WelEedele Heer en Meester Nicolaas Jongsma, eenen goeden voorstander en vorganger vinden, die niet alleen den opentlijcken godtsdienst in de Nederduytsche gemeinte door zijn loffelijck exempel kragtig voorstaat, maar oock dat binnenwerck van de nieuwe Malleitsche kercke ('twelcke eerlangs zeer weynig voortgang heeft gehad) met zulcke vlugheyd doet avanceren, dat men tegens of kort naa nieuwjaar naa alle gedachten den opentlijcken godsdienst daarin zal konnen waarnemen. Eindelijck zo worden oock U.WelEerw. bij desen versogt het kerckelijck testimonium van Heer Steven Winckelman[1056] over te senden, gelijck hij oock aan U.Eerw., op Batavia komende, een kerkelijcke attestatie uyt Vlissingen vertoont heeft. Hetgene verders noch te berichten was, zal de scriba

[1053] Meester keliling, omlopende (ambulante) meester(s).
[1054] *Ichtisar Tebal* (dik), ook wel 'Tiksar tabal' of 'tebal': korte aanduiding van G.H. Werndly's *Ta'limultahhkhikh*, nader de Duirsma-catechismus daarin. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 30.
[1055] Niet aangetroffen.
[1056] Onderkoopman, van Vlissingen, arr. Batavia 17 maart 1746, 1746 naar Ambon gezonden, daar wnd. garnizoensboekhouder, 1752 naar Makassar, 1756 koopman te Batavia.

(bijaldien de Hooge Indiaansche Regering hem zijn ontslag naa Batavia op 't aanstaande jaar accorderen mochte) mondeling bestellen.

– – – De predicant en ouderlingen des Ambonschen kercken-raads, en uyt derselver naam en last W. Netman praeses & scriba, Jan Meijer.

Ambon den 23en september 1750.

389. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 september 1752.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 57-59.

WelEerwaardens en godsalige Heeren.
Met veele genoege vinde wij ons vereerd over 't ontfangen van U.WelEerw. g'eerde letteren gedagtekend 24 januari 1752,[1057] daaruyt ontwaere U.WelEerw. genoomene deel wegens 't verliesen van onse herders D. Eerw. W. Netman en D. Weerman,[1058] daermede U.WelEerw. ons hebt gelieve te condoleeren, voor welke beleeftheydt wij bij dese eerbiediglijk danken, ons daerin troostend dat het de almagtige wille is die ons herderloos gesteld heeft, in sijne wille te onderwerpen en die te billicken, maer wij hebben het wijders aan zijn divinae sorge[1059] overgelaaten, met verwagtinge dat tot ons nog met de komst van de scheepen door U.WelEerw. dienst een herder soude toegevoegt zijn geworden, temeer wijl men hier hoord' dat den WelEdele Heer Gouverneur Gerardus Cluysenaar in Amboina verwagtet wierde als onse gouverneur. Egter vinden wij dat Gods wille anders met ons is.

Alweder nieuwe hoope in ons vindende, verwagten wij dat onse gemeente alhier met 't aanstaande jaer door Godes wille met predikanten mag versorgt worden, opdat het dog mogte weesen tot een middel om de ligtgeloovige Inlanders in 't oefenen hunner valsche godsdienstpligten af te trecken, en door de stemme des vredes in te locken tot het Rijke Gods, daertoe hier wackere herders nodig zijn, die wij seer verlangende zijn. Ook hebben wij met blijdschap gesien de door U.WelEerw. ons toegesondene staet der kerke, 'twelk ons doet verheugen. Wij bidden dat Godt onder alle volken in alle gewesten de leere des Evangeliums uytbreyden en U.WelEerw. daertoe med veele gesondtheydt en kragt van den Heere mogten geschonken worden tot het toedienen van den woorde en d'H. sacramenten, opdat wij alle mogte hooren dat veele kinderen te Sion door U.WelEerw. en anderer iver mogte gebooren worden. Mede hebben wij verstaan dat U.WelEerw. met het oversetten van den bijbel in de Maleydse en Portugeese taal al verre zijt gekoomen.[1060] Wij hoopen dat de Heere U.WelEerw. lust en ijver hoe langs hoe meer wilde ontsteeken en bequaam maken tot zo een heylsame werk, opdat in dese gewesten van U.WelEerw. werken ook mogte ter hand gesteld worden tot behulp van de Ambonse gemeente.

Waermede dese sluyte, onder toewensching van Godes heylrijken zeegen over U.WelEerwaardens persoonen en diensten, ons wijders d'eere geevende van te onderschrijven, WelEerw.s en godsalige Heeren, U.WelEerw. gehoorsaamste dienaren, Chs Forwerk,[1061] Jan Meijer, [...][1062]

Amboina Victoria, den 25en september 1752.

[1057] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 446-447. In deze bundel bevindt zich ook een brief kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 15 januari 1751 (fol. 378-382).
[1058] Beiden overleden in de loop van 1751.
[1059] Goddelijke zorg.
[1060] Zie aantekening bij doc. 385.
[1061] Chr.: onzekere lezing. Wellicht een zoon van de in 1728 overleden Jochem Forwerk, uit Mecklenburg, in 1727 resident van Hitu.
[1062] Twee namen onleesbaar.

390. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 21 september 1754.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 61-62.

Eerwaarde, godzalige – – –

Nademaal het de Heere gunstiglijk behaagd heevd weederom twee nieuwe arbeiders in zijnen wijngaard tot groote blijdschap deezer gemeintens tot ons over te zenden, namentlijk de Eerw. Heeren Johannes Gerardi à Besten ende Cornelius Grieze (waarvan de eerstgemelde Heer à Besten op zijn verzoek van d'Ed. Agtb. Politie in de Maleitsche gemeinte als leeraar is aangesteld geworden), zoo hebben wij het van onzen pligd geagd derzelver gelukkige aankomst an U.Eerw. en gelievde broeders bekend te maaken. Dog, zal het werk van getrouwe dienstknegten des Heeren van zeegen en gewenschte vrugt bevonden worden, zoo behoorde 'er geen hamerslag van de opbouw van de geestelijke tempel gehoord te worden,[1063] nademaal de Heere geen God is van verwarring, maar van vreede in alle gemeentens. Zoo is het dat wij, tot onse innigste droevheid, U.Eerw. en veelgelievde broeders moeten te kennen geven dat de band des vreedes en der waare lievde zeer haastelijk is verbrooken geworden, terwijl de Heer à Besten zig opentlijk van de kerkenraad heevd afgescheurd, 'tgeen zoo verre gegaan is dat wij genoodzaakt geworden zijn genoemden Heer à Besten het H. avondmaal te ontzeggen. Dog in zijne hardnekkigheid voordgaande, zijn wij eindelijk gedrongen geworden onze beswaarnissen teegen zijn perzoon an de E. Agtb. Politie over te geeven (waarop zig ook zijn Eerw. terstond in den beginne beroepen heevt), die gemelden Heer à Besten hiervan copie heevt ter hand gesteld om zig te verandworden. Dog nademaal wij geen copie van zijne zoogenaamde verandwoording ontfangen hebben, maar de zaak an de decisie van de Hooge Regeering van Batavia is overgelaaten, zoo zijn wij hierdoor buiten staat gesteld om op dezelve wederom te konnen andwoorden, hetgeen ook de reeden is waarom wij de gansche zaak an U.Eerw. en veelgelievde broeders niet hebben konnen meededeelen.[1064]

Wat anbelangd de staat der kerke van deeze provintie, zoo moeten wij ook hiervan tot ons leedweesen betuigen dat wij dezelve zoo verward gevonden hebben, dat wij tot nog ons niet in staat bevinden dezelve behoorlijk an U.Eerw. meede te deelen. Nogtans zullen wij geensins in gebreke blijven, zoo haast het mogelijk zijn zal, zulks weederom te verbeeteren, om hierdoor de prijswaardige correspondentie tusschen U.Eerw. en de voorige kerkeraad van Amboina gehouden weederom te hernieuwen. Ten minsten van onze kant zullen wij hiertoe alles zoeken an te wenden, in hoop ende verwagting zijnde dat ook U.Eerw. ons verwaardigen zullen den staad en toestand der kerken te verwittigen. Voor het overige konnen wij kortelijk niet voorbij te melden de droevige toestand waarin voor korten tijd onze provintie en in het bijzonder deeze hoovdplaats door de allerverschrikkelijkste aardbeving is gesteld geweest, waardoor een onnoemelijke schaade is veroorzaakt geworden en zommige menschen onder de puinhoopen begraaven zijn.[1065] Waardoor ook de twee kerken zeer beschaadigd zijn, en die van de Hollandsche gemeente, zijnde een zeer voortreffelijk gebouw, buiten twijfel onherstelbaar zijn zal, zoodat wij thans onzen H. godtsdienst in een loots opgeslaagen in de beneden Compagnies tuin verrigten moeten.

Waarmede – – – den kerkenraad van Amboina, en uit aller last en naam Nicolaus Hemsing p.t. praeses, Cornelius Grieze h.t. epist. scriba, C. Stout.

Amboina den 21 september 1754.

[1063] Bij de bouw van de tempel van Salomo werd op de bouwplaats geen ijzeren gereedschap gebruikt (1 Koningen 6:7).

[1064] Nadat hij met afgeschreven gage van Ambon naar Batavia was gekomen, plaatste de HR hem over naar Ternate (res. 16 december 1755, NA, VOC 785, fol. 241), waar hij 1 mei 1758 overleed.

[1065] De aardbeving van augustus 1754, waardoor ook het Kasteel Victoria zwaar beschadigd werd.

391. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 16 mei 1755.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 65-67.

Eerwaerde, godszalige – – –

U.WelEerw. missive van den 6en january 1754,[1066] benevens den staad der kerken, hebben wij bij de aankomst der scheepen wel ontfangen, ende daaruyt tot groote droefheyd gesien het afsterven van twee uwer geagte meedebroederen, Willem Sweerts[1067] en D. Joh. Cajetanus Fernant,[1068] wenschende dat Jehovah God derzelver plaatsen met mannen van wijsheyd ende godvrugt wederom vervullen mag.

Wat aanbelangd den toestand der kerke van dese provintie, zoo hebben wij thans de eere U.WelEerw. te berigten dat de Eerwaarde J.G. â Besten, die na Ternaten van haare Hoog-Edelheedens beroepen is, van hier met afgeschreeven gagie na het vaderland staat te vertrecken. Dog de Eerw. Nicolaus Hemsing is den 1en mey van hier na Banda vertrocken, maar door teegenwindt heeft deselve weederom moeten terugkeeren, zoodat zijn Eerw. gantsch ziekelijk en met geduurige koortzen beladen tot ons weedergekeerd is. Egter heeft de Heere van leven ende dood behaagt gemelden Eerw. Nicolaus Hemsing tot ons aller droefheyd den 14en deeser maand tot hem over te nemen.

Vorders konnen met stilswijgen wij niet voorbijgaan zonder aan U.Eerw. te berigten dat de Eerw. J.G. â Besten van deese kerkvergadering eene kerkelijke attestatie versogt heeft na het vaderland, maar terwijl zijn Eerw. dit geheele verlopende jaar in de grootste oneenigheid met zijn broeders, en in het bijzonder met den Eerw. N. Hemsing, zelfs tot aan eind van zijn leeven geleeft heeft, soo heeft deese kerkenraad niet zonder kwetsing van haare geweetens aan gemelde Eerw. J.G. â Besten een kerkelijke attestatie zooals deselve gewoonlijk gegeven word konnen afgeven, en uyt dien hoofde deselve aan zijn Eerw. geweygerd.

Vervolgens is volgens de visiterapporten van den Eerwaarde J.G. â Besten aan kerkenraad ingeleverd tot deese provintie het getal der

ledematen	1372
gemeene christenen	17818
schoolkinders	6583
kinderen buyten de school	6266
nieuw gedoopte	887
somma	32926

Waarmeede wij – – –. Uit aller last ende naam, C. Grieze scriba, C. Stout ouderling.

Amboina Victoria den 16en may 1755.

392. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1756.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 69-70.

WelEerwaarde, welgeleerde – – –

U.Eerwaerdens g'eerde missive gedagtekent den 12en januwary anno 1756[1069] en de papieren betreffende den kerkstaet van Nederlands India zijn ons wel ter hand gestelt door den ondergeschreeven scriba, dewelk den 10 maart in goeden welstand alhier geariveert en van ons met blijdschap ontvangen is. Gelijkerwijs wij uyt U.Eerw. geagte letteren ontwaar-

[1066] Ten rechte 1755. ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 507.
[1067] W.J. Sweer(t)s, 1750-1754 predikant te Batavia.
[1068] Eerder predikant te Ambon.
[1069] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 45-46.

den dat de Eerw. medebroeders Wijpkens[1070] en Hommens[1071] door haar HoogEdelens als predicanten voor Amboina waren beroepen, die volgens het verhael van anderen op haar Eerw. versoek eenigen tijd op Batavia zouden vertoeven. Zoo leven wij in verwagting dat deeze Eerw. medebroeders in het begin van het aanstaende jaar tot ons in gewensten welstand behouden zullen overkomen. De Jehovah zij deswegen haar Eerwaardens leydsman en make haare reyse voorspoedig.

Na vooraf U.Eerw. nedrig dank gesegt te hebben voor het bedeelen van den staat der kerken en schoolen, zoo hebben wij de eere en het geluk U.Eerw. met desen toe te senden den staat der kerken en schoolen van deeze provintie volgens de raporten van den Eerw. praeses, die de laeste kerk- en schoolvisite heeft gedaan.

ledematen	1337
gemeene christenen	17404
schoolkinderen	6730
kinderen buyten d'school	6513
doopkindren	924
somma	32908

Waarmeede wij – – –. Uit aller naem en last C. Grieze praeses, Johannes Werndly scriba, W. de Bonvoust[1072] ouderling.

Ambon den 24^{en} september anno 1756.

393. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 september 1757.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 73-74.

WelEerwaarde, seer geleerde – – –

Ter onderhouding der loffelijke correspondentie onser kerke hebben wij bij deese d'eer U.WelEerw. toe te zenden den algemenen staad der kerke van Amboina voor zoo veel ons doenelijke is.

Den heyligen dienst word hier verrigt door den WelEerwaarde Heer Cornelius Griese, Adriaan Pieterse Steutel, Willem Welbers, wijl de WelEerwaarde Heer Albertus Meynichus op den 20^{en} april deses jaars onder ons laast gepredikt heeft en schijnt door aanhoudende koortsen nog niet haest te zulle hersteld worden. Den predikdienst word hier verrigt des zondag voor de middag, ende des woensdags avonds den Heydelbergschen Catechismus verhandelt, ende maandags na de middags ten 4 uuren word door den Eerw. Heer Steutel gecatechiseert over den Heydelbergschen Catechismus. Wat verder betreft, buyten het Casteels korten omtrek konnen wij tans niet verder aan U.WelEerw. meededeele, wijl in 't voorleeden jaar, door siekte en eyndelijk de dood daarop volgende van den WelEerw. Heer J. Werndly, de visite van kerken en schoolen niet heeft konnen geschieden, welke gemelde visite tans staad in de aanstaande maand door den WelEerw. Heer Steutel verrigt worden.[1073]

Hiernevens sende wij quitantie van het toegesondene geld om U.WelEerw. in staat te stellen ter bewijs ende reliqua te konnen doen, U.WelEerw. vriendelijk bedankende voor het gunstig aandenken.[1074]

[1070] Herman Wijpkens, 1755-1767 predikant te Batavia.
[1071] Wiardus Hommes, predikant te Negapatnam en te Batavia (Portugese gemeente).
[1072] Weijnand de Beauvoust, arr. Batavia 31 december 1749 als onderkoopman, 1751 uit Batavia naar Ambon gezonden, wordt hoofd van de post te Larike, overleden 16 maart 1765.
[1073] Zie hierna, doc. 394.
[1074] Waarschijnlijk wordt hier gedoeld op een uitkering uit het Lucia Hoffman-fonds, zie hierna, aantekening bij doc. 405. Reliqua: de overige zaken.

Dit is het, WelEerwaarde medebroeders, 'twelk wij U.WelEerw. te berigten hadden. Dankseggende – – – de predikanten en ouderlingen uytmaekende de kerkenraad van Amboin, en uyt derselver naam en last C. Grieze vic. pr., Steutel ep. scriba, Jan Meijer.

Amboina, aan 't Casteel Victoria, den september 22, 1757.

394. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE OP BURU, MANIPA, BUANO, CERAM, SAPARUA, NUSA LAUT EN HARUKU DOOR DS. ADRIAAN PIETERSZ STEUTEL EN ANDEREN. Ambon, z.d. [november 1757].
NA, VOC 2931, fol. 216-242. Afschrift.

Rapport van den staat der kerken ende schoolen van de eylanden Bouro, Manipa, Bonoa, Ceeram, Saparoua, Nussalaut en Haroeko, geregisteerd door den predikant Adriaen Pietersz Steutel en de ouderlingen Domingos Dias, Lourens Paulus, patty Wassoe, Salomon Kesaulia, en Johannes Elias Pattymonie, patty Aboru, beginnende den 17^{en} october 1757 en g'eyndigt den 22^{en} november 1757.

Nadat wij den 17^{en} october des avonds omtrent 9 uuren van 't hooftcomptoir Amboina aan 't Casteel Victoria vertrocken waaren, sijn wij den 19^{en} geluckig op 't eyland *Bouro* aangekomen tusschen 2 en 3 uuren, alwaar mijn persoon dienselven avond, nadat ik eerst met het opperhooft Geijsbert Theodorus Papegaay[1075] gegeeten en gedronken alsmede daarna een goede wandeling gedaan te hebben ter beschouwinge dier plaatse, wijl ik op dien dag geen werk konde verrigten weegens mijn laate aankomste aldaar, seer gelideert[1076] geworden door gemelte heer Papegaay, voorkomende uyt het schrijven van een brieff, dewelke ik schreef, na alvoorens vrijheyd versogt en verkreegen te hebben van dien genoemde heer Papegaay in desselfs huys, mijn brieff wilde corrigeeren, waarop ik hem met alle beleeftheyt andwoorde wel te weeten hoe deselve moeste geschreeven worden, waarop desen meergemelte heer Papegaay mij begon te drijgen, te vloeken, te raasen op een aller barbariste wijse. Het drijgement selve van dien heer was, eerst om mijn persoon te slaen, dog niet lange daarna met en onder seer swaare vloekwoorden, om in arrest te setten, en wat ik hem daarop badt om soo te spreeken, en dat met de uytterste beleeftheyt, waarom hij zulk mij dreygde te doen, betuygende voor Godt en verscheydene omstanders van die plaatsche, dewelke ik wel niet alle bij naame of in persoone kende weegens mijn onbekentheyd aldaar, egter nog van de vloekwoorden welke dien heer Papegaay tegen mijn persoon uytdrukt den ouderling Domingo Dias ten deele hoorde. Ik betuygde alle onderdanigheyt aan hem beweesen te hebben, nog te doen, en te wille blijven doen, maar versogte hem teffens seer vriendelijk waarom hij mijn persoon vloekte, lasterde, en dreygde in arrest te laeten setten, dat men seeker misdadigers doet, daar ik mij het allergeringste niet van bewust was, maar om geheele andere reeden hier gekoomen was. Daarop viel dien heer Papagaay allereyselijks uyt in 't vloeken, hier deselve vloeken om haare gruwelijkheyt niet te melden, en gaf daarop daedelijk bevel om mijn persoon in de wagt te brengen aan de soldaten, waarin mij allergewilligst overgaf, en dit bevel niet tegenstond, schoon mijn vrouw daar eenigsints tegen hadde. Dog niettegenstaande mijn gewilligheyt om in de wag te gaan, bedagt die heer sig seer schielijk en wenkte de soldaaten van mij af te gaan, gelijk sij terstondt ook waaren. En daarop wilde hij terstond onder groote vloekwoorden na mij toeloopende met mijn wijn drinken, dog ik antwoorde hem wel als een christen met hem te willen spreeken, zeggende

[1075] Arr. Batavia als onderkoopman 28 april 1750, in 1751 benoemd tot hoofd van de post op Buru, overleden 19 november 1762.
[1076] Gelaedeerd: gekwetst, beledigd.

dat hij mijn persoon ten uyttersten benadeelt hadde, mijn persoon ook uytscheldende voor die wel predikant was dog er niets van meende, maar morge weederom den huychelmantel soude aantrecken, gelijk ik altijd deede. De zoldaten nu reets weggegaan zijnde en de wagt toe, gelijk ik terstond hoorde, heb ik dien bovengemelte heer Papegaay gevraagt waarom hij sijn dreygement aan mijn persoon thans niet uytvoerde, antwoorde mij dat na de blixem zoude loopen. Vraagende hem daarop of hij mij dan vrijheyt gaf om mijn vrijen weg te moogen gaan, andwoorde hij mij volkomen: Ja. Dus gingen ik na het huys van den schoolmeester Lucas Laurens.

2. Des anderen daags, den 20^{en}, ben ik met den ouderling Domingos Dias en den meester Paulus Saptenno na het huys van dien heer Papegaay gegaan, om te sien of hij thans beeter bedagt was. Vraagde ik dien heer Papegaay of hij iets het allerminste op mijn persoon off dienst ten nadeele wiste te seggen, waarom ik den heyligen dienst aldaar niet soude konnen of moogen doen. Zoo ja, hij moeste het dan nu inbrenge, in presentie van den ouderling en schoolmeester, dog zoo niet, dan moeste hij mij verklaere voor een eerbaar predikant voor soo veel hem bekent was, en vrijheyt geeven om onverhindert den godsdienst alhier te verrigten. Welke laaste hij van mij getuygde en dus vrijheyt gaf om het werk te verrigten. Van dit tweede stuk sijn dese bovengemelte persoonen oorgetuygen en hebben dit onderteekend. Daarop terstond scholt hij mijn persoon weederom voor een huychelaar en geveynsde uyt. Ik riep dese 2 persoonen weederom tot getuygen, hetwelk sij ook onderteekenden. Of nu zulken regt teegen elkander strijdende getuygenis in een gesond verstand moet gesogt worden, laate ik de geheele werelt oordeele.

Des anderen daags om 9 uuren ondersogten de school, en daarna de leedematen ondersoekende, die wij seer onkundig vonden in de goddelijke waarheeden, dog na een ernstige vermaaninge dat se haar meer souden oeffenen, nodigde deselve[1077] met onderscheydt.

Bouro	m	v	summarium
leedematen	6	7	13
gemeene christenen	4	14	18
schoolkinderen	4	5	9
kinderen buyten d'school	1	2	3
doopkinderen			10
tesaamen			53

De meester, Lucas Laurens, bevonden wij reedelijk wel, de kinderen waren tamelijk onderweesen in het vraagen leeren, leesen, en singen. Den godsdienst verrigt hebbende, deelde het H. avondmaal uyt en doopte 10 kinderen. De boeken in d'kerke en schoole alhier waren: 5 bijbels, 4 Ichtitsaars, 14 Psalmboeken, 1 Caron, te samen 24. Het armgeld aan dese plaatse bedraagt somma rds 22 en 20 stuyvers.

Vertrocken van daar den 20^{en} dito des avonds ten 7 uuren, souden den 21^{en} ten 12 uuren des middags te *Manipa* geweest zijn, edog, den overbrenger, Jan Veerman, tegen onsen raad regt van den weg af gaande daar ons de vaartuygen van Manipa reeds in 't gesigt waaren, en dus quamen wij des avonds ten 7 uuren aldaar. Des morgens seer vroeg ondersogten de schoolkinderen. De meester, Johannes Marcus, bevonden een seer goed man te sijn. Na 't ondersoek der schoolkinderen bevonden haar 4 jongens en 1 mijd die leesen, schrijven en songen reedelijk, 9 jonges en 2 mijden dewelke de groote vraagde leerden, 4 jonges en 1 mijd de middelste vraage, klijne vraage 1 jonges en 5 mijden;[1078] examineerde wij de lede

[1077] Tot deelnemen aan het H. Avondmaal.

[1078] Hier en in het vervolg duiden de termen 'grote ', 'middelste', 'kleine vragen' op resp. de 74 vragen (het Kort Begrip van Faukelius-Burs) , de 40 vragen en de 19 vragen in Werndly's *Ta⍉lîmu-'ldîni-'lMesêhhiji* van 1730 (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 28 en de toelichting bij nr. 30; zie ook

maten in de grondwaarheden van onsen christelijken belijdenissen, dewelke wij slegt bevonden; egter noodigden deselve na ernstige vermaninge met onderscheyt aan het H. avondmaal des Heeren, 'twelke ik na het verrigten van den godsdienst uytdeelde. Diegeene die haar aangaven om leedematen te worden waaren 2. Edog, onbequaam bevindende, namen se niet aan maar versogten haar neerstig te leeren tegen aanstaande jaar.

Manipa	m	v	summ
leedematen	2	4	6
gemeene christenen	54	67	121
kinder in d'school	20	8	28
dito buyten d'school	32	32	64
doopkinderen	4	5	9
tesaamen			228

De kerke- en schoolboeken die aan deese plaatse bruykbaar waaren: bijbels 2, Caron 1, Psalmboeken 15, Ichtisaars 3, borsys[1079] 6. Het armgeld, afgetrocken zijnde voor den coster vier rds, bleeft het hier ter plaatse nog twee rds en veertig stuyvers. Waarna vertrocken na het eyland *Bonoa* des avonds ten half [...][1080] uur, alwaar wij geluckig arriveerde op den 23^{en} 's avonds ten 6 uuren.

Des morgens seer vroeg traaden ter schoole in. Den meester, G. Kayadou, verthoonde ons deese volgende rolle:

Bonoa	m	v	summ
leedematen	2	3	5
gemeene christen	210	211	421
schoolkinderen	61	20	81
kinderen buyten d'school	288	135	423
doopkinderen	–	–	97
tesaamen			1027

De schoolkinderen waaren na haare vatbaarheyt redelijk onderweesen. Die de groote vraage leerden mans waaren 17, vrouwen 8. De voorengemelte leesen en zingen ook reedelijk wel. Die de middelste vraagen leerden 11 mans, – vrouwen, samen 11; die de kleene vraagen leerden 2 mans, 1 vrouw, samen 3.

De kerk- en schoolboeken alhier bevonden wij te zijn: bijbels 9, Nieuwe Testamenten 7, Psalmboeken 30, Ichtitsaars 20.

Ondersogten verder de ledematen in de gronden van onsen christelijken godsdienst, dewelke wij seer onkundig bevonden. Edog, wij noodigde deselve te meer, dewijl zij ons na een ernstige vermaninge die wij haar gaaven, beloofden in 't vervolg beter te oeffenen. Twee vonden wij er dewelke haar aangaaven om tot leedematen aangenoomen te worden, maar na ondersoek bevonden wij deselve gans onbequaam en naamen se dierhalven niet aan.

---

het slot van de bijlage).

[1079] Bedoeld kan zijn: Jacobus Borstius, *Kort Begryp der christelijke leere, met eenige vragen voor de jonge kinderkens*, van 1651, vaak herdrukt, of: het 'Kort Begrip' van H. Faukelius (1611), dat naderhand door ds. Melchior Burs werd herzien en afgestemd op de nieuwe bijbelvertaling van 1637. De verbeterde versie werd in 1640 gedrukt als *Kort begrip der Christelijcker religie, gesteld, in vragen en antwoorden, tot onderwijsinge dergener, die haer eerst willen begeven tot het gebruyck van der Heeren H. Avondmaal*. Beide boekjes werden in het Maleis vertaald (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 32 en 56 resp. nr. 24), maar vermoedelijk gaat het hier om de Nederlandse editie.

[1080] Niet ingevuld.

Naadat ik den godsdienst verrigt hadt, deelde het heylig Avondmaal uyt en doopte de kinderen, 97 in getal.

Het armgeld, nadat wij vijf rds aan den koster voor een 2 jaarigen dienst verstrekt hadde en 2 rds en 16 stuyvers aan twee arme kinderen alhier, zoodat thans hier niets overbleef dewijl dit de geheele somma dewelke wij daar bevonden hebben. Daarop vertrocken wij des anderen daags na

Pirou en Tanounou, op den 25^{en}. Edog, op de Poelo Tikus koomende, konden wegen gebrek van het Piroesche volk, namentlijk d'orangkay en meester haare slegter zorge, te Piroe niet koomen voor des avonds den 26^{en} ten vier uuren, en konden niets meer verrigten als beyde de schoolen visiteeren, eerst van Piroe, ten tweede van Tanoenoe. De meester, Elias Akihary, bevonden wij deselve seer slegt onderweesen te zijn. Hij verthoonde ons dese volgende roll:

[*Piroe*]	m	v	summ
ledematen	2	3	5
gemeene christenen	47	48	95
schoolkinderen	21	17	38
kinderen buyten d'schoolen	20	20	40
gedoopte kinderen			11
somma			189

De boeken in d'kerke en schoolen waaren: 3 bijbels, 1 Caron, 10 Psalmboeken, 16 vraageboeken.

Weegens de nabijheyt ondersogten wij ook aldaar de schoole. Den meester, Abner de Silva, was almeede seer swak in alles. Hij toonde ons dese rolle:

[*Tanoenoe*]	m	v	summ
leedematen	1	1	2
gemeene christenen	10	9	19
schoolkinderen	7	5	12
doopkinderen	–	–	–
somma			33

De boeken alhier waaren: bijbels 3, Carons 2, vraageboeken 16, Psalmboeken 18, N. Testament 3.

De kinderen van de 2 plaatsche bevonden er maar 12 van d'eerste en 4 van de 2de in de schoole, reprimandeerde haar bijde haar selven en de kinderen haar toevertrout in 't vervolg beter te onderwijsen, 'twelk sij ons beloofden. Verder ondersogten wij de ledematen van bijde plaatsen, dewelke almede zeer swak bevonden in de goddelijke waarheeden, en na haar ernstig vermaant te hebben noodigde deselve. Den godsdienst verrigt hebbende, deelde ik het H. Avondmaal uyt en doopte 11 kinderen te Pieroe.

Het armgeld bevonden wij te zijn 5 rds en 20 stuyvers en dat van Tanoenoe 1 rds en 24 stuyvers, hetwelke wij met schriftelijke ondertekeninge gaeven van de orangkaay van ider plaatse om 'tselve te besorgen aan den coopman en opperhoofd van Hila.

Ons werk aldaar verrigt hebbende, vertrocken van daar den 27^{en} des avonds ten half 7 uuren en quaemen geluckiglijk des morgens zeer vroeg tot *Caeyboboe*, ondersogten de schoole, bevonden den meester, Pieter Tehumahu, zeer wel, die ons dese roll vertoonde:

	m	v	summ
ledematen	10	7	17

gemeene christen	213	215	428
schoolkinderen	76	14	90
buyten de school	127	94	221
doopkinderen	18	27	45
somma			801

De kinderen waaren reedelijk wel onderweesen. Die de groote vrage leerden, laazen en zongen waaren: m 13, v 3, summ. 16; middelvrage leerden m 8, v –, summ. 8; klijne dito m 6, v 1, summ. 7; gebeeden dito m 24, v 1, summ. 25; laasen, schreeven en songen m 6, v –, summ. 6.

De kerken- en schoolboeken alhier waaren: bijbels 3, N. Testament 5, Psalmboeken 6, vraegboeken 26.

Ondersogten de leedematen en bevonden deselve zoo slegt in de allereenvoudigste goddelijke waarheeden voor een litmaat en moeten,[1081] dat wij er van 17 maar 7 noodigde, en dat nog met ernstige vermaninge dat zij haarzelver beter zouden oeffenen. Nadat den godsdienst verrigt was deelde ik het H. Avondmaal uyt en doopte 45 kinderen, troude er 8 paar.

Het armgeld aan dese plaatse bevonden te zijn 9 rds en 39 stuyvers en 3 duyten, leyde hetselve wederom met handschrift in de armbussen. Ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken des avonds omtrent ten half 7 uuren en quamen dan des 's morgens ten 2 uuren te *Hatusua*, besogten des morgens ten half 7 uuren de schoole. Den schoolmeester, Thomas Abraham, verthoonde ons dese roll:

	m	v	summ
leedematen	2	7	9
gemeene christen	38	35	73
schoolkinderen	10	15	25
buyten de school	16	12	28
doopkinderen	–	–	10
Te samen			145

Die de groote vraage leerden waaren: m 6, v 2, summ. 8; middelvraage m 2, v 1, summ. 3; die de kleene vraage leerden m 2, v 7, summ. 9. De kinderen waaren redelijk onderwesen na haar vatbaarheyt.

De kerk- en schoolboeken bevonden alhier: bijbels 4, N. Testament 4, Caron 1, Psalmboeken 28, vraageboeken 3, dito kleene 5.

Ondersogten de ledematen, dewelke wij soo slegt bevonden dat wij er van de 9 maar 2 noodigde, met een ernstige vermaninge ter meerder oeffeningen in de goddelijke waarheden. Den godsdienst g'eyndigt zijnde deelde ik het H. Avondmaal uyt en doopte 10 kinderen.

Het armgeld alhier bevonden wij te zijn 5 rds en 45 stuyvers, hetwelk wij met handtekeninge aan den meester overgaaven om dan volgens ordre daarmede te handelen.

Ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken wij na de negorij *Kamarian en Zeruwawan* des namiddags ten 2 uuren den 29^{en} dito en quamen des 's nagts te Kamarian, den meester Frans Sahepaty,[1082] dewelke ons dese rolle vertoonde:

Kamarian	m	v	summ
ledematen	2	1	3

[1081] Vermoedelijk zijn in het afschrift enkele woorden van het origineel uitgevallen.
[1082] Bedoeld is: Sahetapy, zie ook hierna.

gemeene christen	121	120	241
schoolkinderen	49	18	67
buyten de school	50	55	105
doopkinderen	14	–	14
tesamen			430

Zeruwawan	m	v	summ
gemeene christen	32	38	70
schoolkinderen	8	5	13
buyten de school	14	16	30
doopkinderen	–	–	–
tesaamen			113

Kinderen die laasen, schreefen en zongen 9. Die de middelvraagen, 11, v 2, summ. 13; kleyne dito m 3, v 3, summ. 6.

Wij vonden van 80 kinderen maar 26. De schoole ondersogt en verder de ledematen, die 3 in getalle waaren, edog daarvan 2 siek zijnde. Den meester, Frans Sahetappy, bevonden wij niet in staat om te bewijsen dat er een Godt is. Ende de allergeringste waarheyt konde hij niet bewijsen, en dierhalven deelde ik het H. Avondmaal hier niet uyt. Den meester was zelve seer slegt onderweesen. De kinderen bevonden wij, na dat de meester was, nogal redelijk onderweesen. Den H. doop bestaande in 14 egte kinderen.

De kerken- en schoolboeken aan dese plaatse bleefen: bijbels 4, N. Testament 2, Psalmboeken 33, vragen dito 24, Carons 2.

Het armgeld aan dese bijde plaatse bevonden te zijn 5 rds 34 stuyvers, 'twelke wij met handtschrift aan den meester gaaven om het verder te besorgen aan 't opperhooft van Harouque. Edog, dewijl wij tesaamen raadpleegde wat rapport van soo een onnut subjet te doen, soo mogten wij bijde bekennen dat hij niet in staat was om langer meester te blijven. Edog, schorten verder ons oordeel in 't uytvoeren van dese saake op, laatende de gantsche kerkvergaderinge hem ondersoeken, en dan oordeelen over hem. Men oordeelde ook niets beeter van den orangkay van Seruwawan, dewijl den meester bovengemelde, wanneer men hem vraagde de reeden van maar 26 kinderen in de school, antwoorde het den orangkay sijn schult te weesen.

Alhier ons werk verrigt zijnde, vertrocken van daar des namiddags ten 2 uuren, en quamen omtrent ten 4 uuren ten negorij *Tihoelale*. Gingen terstond in de school, den meester Salomon Pattimukay, dewelke ons dese rolle vertoonde:

	m	v	summ
ledematen	2	4	6
gemeene christen	31	43	74
kinderen in school	15	9	24
kinderen buyten d'school	14	7	21
doopkinderen	3	3	6
tesaamen			131

Den meester bevonden wij een oudt, zwak man te zijn, dog reedelijk op de kinderen passende. De kinderen waaren reedelijk wel onderweesen na sijn doen. Die de groote vragen leerden waaren: m 6, v 2, summ. 8; klijne vraagen m 6, v 1, summ. 7; die laasen m 5, v 1, summ. 6; die schreeven m 4, v 1, summ. 5.

Het zingen ging ook redelijk wel. Ondersogten de leedemaaten, bevonden deselve vrij swak en vermaande deselve tot beter oeffeninge en noodigde deselve.

De boeken aan dese plaatse, zoo in de kerke als schoole, bevonden te zijn: bijbels 5, Psalmboeken 28, kleyne vraagboeken 3, Caron 1, groote dito 4, N. Testament 4.

Den godsdienst verrigt sijnde, deelde ik het H. Avondmaal uyt en doopte 6 kinderen. Het armgeld aan dese plaatse bevonden 7 rds en 9 stuyvers te zijn, hetwelk wij met handschrift overgaaven aan den meester deser plaatse om 't verder te besorgen aan het opperhoofd van Haroeko.

Ons werk alhier verrigt zijnde vertrocken wij den 31[en] des nademiddags ten 2 uuren en arriveerden ten 4 uuren des zelven daags ter negorij *Rumakay*, trockken terstond in de schoole. Den meester, Marcus Sitaniapessy, vertoonde ons dese rolle:

	m	v	summ
ledematen	6	1	7
gemeene christen	89	122	211
schoolkinderen	30	36	66
buyten d'school	18	39	57
doopkinderen	10	9	19
tesaamen			360

Den meester bevonden wij deselve seer slegt onderweesen. De kinderen waaren seer gemeen, soo in 't vraagen leeren als singen, leesen en schrijven. Die de groote vraage leerden: groote vrage m 15, v 7, summ. 22; middel dito 5, v 2, summ. 7; die gebeden leerden m 3, v –, summ. 3. Die laazen 7 jongens 3 meydens, die schreeven 7 jongens 1 meydt.

De kerk- en schoolboeken alhier: bijbels 6, Caron 1, N. Testament 2, Psalmboeken 25, grote vraagboeken 10, kleyne vragen dito 10.

Ondersogten de leedematen, dewelke de allerminste godelijke waarheeden niet wisten te bewijsen, ja den meester gevraagt zijnde of er goddelijke besluyten waaren, noemde die 2 en bewijs op sijn maniere hetselve uyt Gen. 1 vers 1. Dus noodigden wij haar niet en deelde het H. Avondmaal hier niet uyt, lieten leesen Caron en doopte 19 kinderen, na alvoorens een ernstige vermaninge aan die droevige naam-ledematen gegeven te hebben.

Het armgeld aan dese plaatse bevonden te zijn 18 rds en 39 stuyvers.

Ons werk alhier verrigt zijnde, vertrecken van hier ten 4 uur des 's morgens den 1[en] november en quamen ten half seeven uuren te *Carieuw*, gingen terstond in de schoole. Den meester, Thomas Patty, vertoonden ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	6	8	14
gemeene christen	69	66	135
schoolkinderen	40	16	56
kinderen buyten d'school	12	12	24
doopkinderen	5	4	9
te saemen			238

De kinderen waaren redelijk onderwesen. Die de groote vraagen leerden, schrijven en zongen waaren: groote vrage m 18, v 5, summ. 23; klijne dito m 5, v 1, summ. 6; gebeden m 2, v 3, summ. 5.

De kerk- en schoolboeken waaren: bijbels 5, N. Testament 1, Psalmboeken 4, groote vraagboeken 21, kleyne dito 24.

Ondersogten de ledematen in de kerk, bevonden deselve soo elendigt dat wij niet meer als 3 noodigden, 'twelk de patty, meester, en desselfs vrouw was, en dat onder belofte om in 't vervolg haar beeter te oeffenen. De andere vermaande op 't allerernstigste om haar

beter te oeffenen, opdat zij in 't vervolg weederom mogten toegelaaten worden. Den godsdienst verrigt hebbende, deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 9 kinderen. 't Armegeld bevonden te zijn 8 rds en 46 stuyvers, gaaven het over aan de patty om 't verder aan 't opperhooft van Haroeko te besorgen.

Ons werk verrigt zijnde, vertrocken wij des nademiddag ten 3 uuren en quaamen omtrent ten 5 uuren ter negorij *Hulalieuw*, gingen terstond in de schoole. Den meester, Louwis Peloepessy, vertoonde ons deese rolle:

	m	v	summ
leedematen	9	5	14
gemeene christen	111	131	242
schoolkinderen	48	22	70
buyten d'school	26	23	49
doopkinderen	18	–	18
tesaamen			393

De kinderen waaren redelijk wel onderweesen. Die de groote vraegen leerden, en waaronder eenige waaren die laasen, schreeven en zongen: m 21, v 5, summ. 26; middelste vraagen m 8, v 3, summ. 11; kleyne dito m 3, v 3, summ. 6; gebeden m 6, v 3, summ. 9.

De kerken- en schoolboeken aan dese plaatse waaren: Carons 1, Psalmboeken 26, bijbels 7, N. Testament 3, vraagboeken groot 4, dito klijne 2.

Des anderen daags 's morgens vroeg gingen wij in de kerk en examineerde de leedematen, dewelke redelijk wel bevonden, noodigde deselve. Na het verrigte van den godsdienst deelde ik het H. avondtmaal uyt en doopte 18 kinderen.

Het armgeld aan dese plaatse bevonden te zijn 8 rds en 46 stuyvers, gaaven hetselve over aan den patty van dese plaatse om 't verder te besorgen aan 't opperhooft van Haroeko.

Ons werk verrigt zijnde, vertrocken van hier ten drie uuren, na Papero komende, alwaar wij den 2^en^ november des avonds omtrendt ten 5 uuren of een weynig meer arriveerden.

Papero en Tuhaha. Gingen terstond in de schoole, den meester Willem Tanasale, dewelke ons dese navolgende rolle verthoonde:

[*Papero*]	m	v	summ
ledematen	1	3	4
gemeene christen	111	124	235
schoolkinderen	53	17	70
buyten de school	54	41	95
doopkinderen	3	2	5
tesaamen			409

[*Tuhaha*]	m	v	summ
ledematen	18	16	34
gemeene christen	242	247	489
schoolkinderen	152	79	231
buyten d'school	81	60	141
doopkinderen	28	–	28
tesaamen			923

De kerk- en schoolboeken van deese bijde plaatse bevonden te zijn dese volgende: bijbels 10, N. Testamenten 6, Psalmboeken 40, groote vraagboeken dito 7, Carons 2.

De kinderen waaren redelijk onderweesen. Die de groote vragen leerden, laasen, schreeven en zongen waaren: groote vragen m 33, v 10, summ. 43; middelvragen m 15, v 16, summ. 31; klijne vraage m 10, v 5, summ. 15.

Daarna ondersogten wij de kinderen van de negorijen *Titawaka en Nollot*, gevende ons den meester, Abraham Tanasale, dese navolgende rolle:

Nolot	m	v	summ
leedematen	8	2	10
gemeene christen	121	233	354
schoolkinderen	163	79	242
kinderen buyten d'school	65	44	109
doopkinderen	21	35	56
te samen			771

Itawaka	m	v	summ
leedematen	13	5	18
gemeene christen	132	143	275
schoolkinderen	143	76	219
kinderen buyten d'school	43	37	80
doopkinderen	14	5	19
tesaamen			611

De kinderen waaren redelijk wel onderweesen. Die de groote vragen leerden, lasen, schreeven en zongen waaren: groote vragen m 96, v 12, summ. 108; middel dito m 32, v 10, summ. 42; kleyne dito m 14, v 8, summ. 22; gebeden m 35, v 10, summ. 45.

De kerk- en schoolboeken alhier waaren dese navolgende: bijbels 8, Psalmboeken 28,[1083] vraageboeken 4, N. Testament 2.

Ihamahu. Des 's morgens zeer vroeg den 3^{en} besogten alhier de school, en den meester, Frans Nanlohy, vertoonde ons dese rolle:

	m	v	summ
ledematen	14	6	20
gemeene christen	256	283	539
schoolkinderen	123	44	167
buyt d'school	33	42	75
doopkinderen	51	–	51
Te saamen			852

De kinderen waaren redelijk onderweesen. Die de groote vraagen leerden, laasen, schreeven, zongen waaren: groote vragen m 60, v 14, summ. 74; middel dito m 19, v 12, summ. 31; kleyne dito m 12, v 8, summ. 20; gebeden m 14, v 7, summ. 21.

De kerk- en schoolboeken bevonden dese navolgende te zijn: Caron 1, bijbel 4, vraagboeken 30, Psalmboeken 40.

't Schoolwerk verrigt zijnde, begaven wij ons in de kerk, zoo op Ihamahu, alwaar wij de ledemaaten zeer onnoosel bevonden in de eerste grondwaarheden, de meester niet het minste wetende, dog eenige weynige voldeeden ons eenigsints, dewelke wij onder belofte die zij ons deeden om haar van desen dag af beter te oeffenen, toelieten en nodigden tot des Heeren

[1083] Onzekere lezing, mogelijk 20 of 21.

H. bondt-tafel. Daarop begaven wij ons in de kerk te *Paperoe en Tuhaha*, ondersoekende aldaar de leedematen, dewelke wij alle meede als de bovengemelte bevonden en dus op die wijse met haar handelden, dog noodigde en meer in 't alle[1084] omdat er wat meer gevonden wierden eenigsints bequaam, onder deselve beloften. Den godsdienst verrigt hebbende, deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte op dese plaetsche geheel genoomen 140 kinderen, trouden er 9 paar.

Het armgeld aan dese plaatse was 235 rds en 44 stuyvers, het armgeld van Ihamahu was 54 rds en 36 stuyvers.

Ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken den 4^{en} deser des 's morgens zeer vroeg en quaemen omtrent den middag ten negorij *Elipapoety*. Den meester, Pieter Ayhuman, vertoonde ons dese rolle:

[*Elipapoety*]	m	v	summ
ledematen	10	10	20
gemeene christen	82	91	173
schoolkinderen	25	25	50
buyten d'school	110	92	202
doopkinderen	8	8	16
tesaamen			461

Paulohy:	m	v	summ
ledematen	5	5	10
gemeene christen	100	89	189
schoolkinderen	34	34	68
buyten d'school	59	81	140
doopkinderen	13	9	22
tesaamen			429

De kinderen waaren maar geheel gemeen onderweesen. Die de groote vraagen leerden, laasen, schreeven en zongen waaren: groote vragen m 23, v –, summ. 23; middel dito m 12, v –, summ. 12; kleyne dito m 11, v –, summ. 11.

De kerk- en schoolboeken waaren: bijbels 5, Psalmboeken 24, groote vraagboeken 7, kleyne dito 7, N. Testament 5, Carons 4.

Het armgeld was 12 rds en 7 stuyvers. Gingen in de kerk en ondersogten de leedematen, dewelke wij niet nodigden weegens haere meer dan menschelijke dommigheydt, onbedreven zijnde in de allerminste waarheden. Vermaande haar seer ernstig haar te oeffenen, 'twelk sij ons beloofden. Na het leesen in Caron g'eyndigt zijnde doopte ik 38 kinderen.

Ons werk hier g'eyndigt hebbende, vertrocken desen avond om 5 uuren na de negorij *Amahey*. Quamen desselven avond ten 10 uuren aldaar, gingen des 's morgens zeer vroeg in de schoole. Den meester, Pieter Tehumahoe, vertoonde ons dese rolle:

Amahey	m	v	summ
ledematen	12	3	15
gemeene christen	219	215	434
schoolkinderen	37	8	45
kinderen buyten d'school	132	123	255
doopkinderen	34	–	34
tesaamen			783

[1084] Vermoedelijk zijn in dit afschrift enkele woorden uitgevallen.

Makarike	m	v	summ
ledematen	8	2	10
gemeene christen	51	47	98
schoolkinderen	15	5	20
buyten d'school	20	21	41
doopkinderen	22	–	22
tesaamen			191

Souhoku	m	v	summ
ledematen	3	–	3
gemeene christen	66	84	150
schoolkinderen	13	5	18
buyten d'school	35	34	69
doopkinderen	12	–	12
te samen			252

De kerk- en schoolboeken van dese drie plaatsen waren: bijbels 5, N. Testament 5, Psalmboeken 23, groot vraagboeken 21, kleyne dito 12, Carons 1.

De kinderen waaren, na dat den meester een oud man was, die wij vrij wel in zijne schoolzaaken bevonden, reedelijk wel onderweesen, zoo in 't leesen, schrijven en zingen. Die de groote vraage leerden waaren: m 22, v –, summ. 22; middel dito m 14, v –, summ. 14; kleyne dito m 6, v –, summ. 6; gebeden m 2, v –, summ. 2.

Het armgeld was, nadat wij op 't versoekt en getuygenisse van dese 3 orangkay dat hier een arme vrouwe was dewelke een waere arme was, wanneer wij deselve aansagen wierden beweegt en gaaven op haar versoektbeede 6 rds, blijft nog restand armgeld rds 46:5:—.

Gingen uyt de schoole in de kerke, examineerde de leedematen dewelke wij met een meer dan menschelijke dommigheyt bevonden te zijn, en dus gene mogten noodigen, haar op 't allervriendelijkste vermanende dat zij haar mogten oeffenen, 'twelke sij alle ons beloofden, opdat sij in 't vervolg weederom mogten toegelaaten worden. Lieten den meester uyt Caron leesen, en doopte 34 kinderen.

Ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken wij ten halff 2 uuren na het eyland *Nussalaut* en arriveerden denselven nagt om half uuren aldaar. Des anderen morgens ten 6 uuren gingen wij in de schoole. Den meester, Jacobus Marcus, vertoonde ons dese rolle:

Sila	m	v	summ
ledematen	11	5	16
gemeene christen	51	60	111
schoolkinderen	42	21	63
buyten d'school	12	13	25
doopkinderen	5	7	12[1085]

Leinitu			
leedematen	4	1	5
gemeene christen	68	79	147
schoolkinderen	46	23	69
buyten d'school	8	11	19
doopkinderen	4	8	12
te samen			252

[1085] Optelling ontbreekt.

De kinderen waaren wel onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en vraagen leerden waaren: die de groote vraagen leerden m 52, v 12, summ. 64; middelvragen m 8, v 18, summ. 26; kleyne dito m 29, v 10, summ. 39; gebeden deselve in getalle; te samen 129.

Den meester, schoon een zeer oud man, bevonden wij wel op te passen en van de kinderen viel geen klagte.

De kerken- en schoolboeken waren van dese bijde plaatsen: bijbels 6, Caron 1, N. Testament 3, kleyne vraagboeken 5, groote vraagboeken 6. 't Armgeld was 42 rds en 19 stuyvers. Gingen van daar in de kerk en examineerden de leedemaaten, dewelke wij reedelijk wel bevonden, en nodigden deselve alle. Na verrigten van de godsdienst deelde ik 't H. avondmaal uyt en doopte 24 kinderen, trouden er 6 paar. Dus vertrocken wij na de negorij Titaway omtrent ten 2 uuren en quamen om drie uuren ter negorij *Titaway*, alwaar wij terstond in de schoole gingen. Den meester, Lucas Sahusiwa, gaf ons deese rolle:

	m	v	summ
leedematen	27	12	39
gemeene christen	241	314	555
schoolkinderen	214	153	367
buyten de school	60	97	157
doopkinderen	31	10	41
tesaamen			1159

De kinderen waaren redelijk onderweesen. Die de groote vraage leerden, lasen, schreeven en zongen waaren: groote vrage m 41, v 33, summ. 74; middelvrage m 29, v 41, summ. 70; kleyne vrage m 24, v 5, summ. 29; gebeden m 7, v 5, summ. 12.

Gingen wij in de kerk, ondersogten aldaar de ledematen, dewelke dus bevonden dat niet meer als een van de negen en dertig konden noodigen, 'twelk d'meester was, vermaanden de andere ernstig haar in 't vervolg beter te oeffenen, 'twelk zij eenparig beloofden, deelde des anderendaags het H. Avondmaal uyt aan de meester en doopte 41 kinderen, trouden er 9 paar.

't Armgeld aan dese plaatse was 79 rds en 33 stuyvers, hetwelke wij overgaaven aan den meester deser plaatse om het selve verder te besorgen aan 't opperhooft van Saparoua.

Dus ons werk verrigt hebbende, vertrocken wij na de negorij *Aboeboe* den 7^{en} en quamen omtrent den middag ten negorij Aboeboe, gingen terstond in de schoole. Den meester, Nicolaas Beluhitu,[1086] vertoonde ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	19	10	29
gemeene christen	162	167	329
schoolkinderen	101	49	150
buyten d'school	49	69	118
doopkinderen	17	10	27
tesaamen			653

De kerk- en schoolboeken waaren alhier de volgende: bijbels 5, N. Testament 6, Psalmboeken 25, groote vraagboeken 12, klijne dito 22, Carons 2. De kinderen waaren voor 't meerderen deel redelijk onderweesen. Die laasen, schreeven en songen en groote vrage leerden waaren: groote vrage m 55, v 18, summ. 73; middel dito m 21, v 6, summ. 27; klijne dito m 5, v 4, summ. 9; gebeeden m 9, v 9, summ. 18.

[1086] Tweede lezing: Behuhitu.

Wij trocken van schoole in de kerk, ondersogten aldaar de ledematen, van dewelke wij niet een nodigden weegens haar onverantwoordelijke dommigheyt, haar vermanende tot oeffeninge. Sij deeden alle goede beloofden. Lieten leesen in Caron, daerna doopte ik 27 kinderen en trouden er 5 paar. Het armgeld bleef nog 45 rds en 5 stuyvers. Ons werk alhier verrigt hebbende, vertrocken denselven avond, quaamen om 6 uuren ter negorij *Akoon*. Gingen terstond in de schoole. Den meester, Cornelis Patty, gaf ons dese rolle:

	m	v	summ
ledematen	6	5	11
gemeene christen	61	76	137
schoolkinderen	53	35	88
buyten d'school	8	13	21
doopkinderen	8	6	14
tesamen			271

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 4, N. Testament 5, Psalmboeken 21, groote vraagboeken 12, kleyne dito 1.

De kinderen waaren wel onderweesen. Die laasen, schreeven en zongen, die de groote vraage leerden waaren: groote vragen m 25, v 16, summ. 41; middel dito m 12, v 2, summ. 14; klijne dito m 16, v 17, summ. 33.

Des anderen daags, morgens zeer vroeg, gingen wij in de kerk, ondersogten de ledematen daar, bevonden deselve dusdaanig dat van de 10 maar 2 noodigde weegens de meer dan menschelijke dommigheyt. Den godsdienst g'eyndigt zijnde, deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 14 kinderen, trouden er 4 paar. Het armgeld was 13 rds en 27 stuyvers.

Vertrocken van daar den 8^{en} des voor de middags om elf uuren en quamen ten 12 uuren te *Amet*, alwaar mij ten na onse aankomste in de schoole trokkende den meester, Marcus Tomasouw, dese rolle gaf:

	m	v	summ
leedematen	13	10	23
gemeene christenen	217	278	495
schoolkinderen	128	78	206
buyten d'school	53	48	101
doopkinderen	15	20	35
tesaamen			860

De kerk- en schoolboeken aan dese plaatse waaren: bijbels 9, N. Testament 4, Carons 2, psalmboek 38, groote vraagboeken 12, kleyne vraagboeken 6.

Dus gingen wij verder in de kerke en ondersogten aldaar de leedematen, ten deele verscheenen op 't ondersoek en ten deele voor ons onbekende reeden agterbleeven. Bevonden de presenten alle zoo onnoosel in de allereerste goddelijke waarheeden, dat er de minste vrijheydt niet en was om deselve te nodigen. Dus vermaenden wij deselve tot ondersoekt en leeringe der goddelijke waarheden, opdat sij in 't vervolg weederom mogten toegelaaten worden. Wij ontmoetten 3 meyden van welke begeert wert dat haar onegte kinderen den H. doop mogte erlangen. Dog haar ondervragende of zoo een leeven strafbaar voor God was, was er een dewelke opentlijk neen antwoorden en de andere in den grond, schoon niet woordelijk beleeden, hetselve waaren. Vonden geen vrijheyt om den H. doop aan desulke te bedienen, des te meer omdat sij geen doopgetuygen hadden. Anderen daags lieten wij den meester leesen in Caron en doopte 35 kinderen, trouden er 5 paar. Het armgeld was, nadat er 30 rijxds voor de arme was afgetrocken, 52 rds en 31 stuyvers.

Dus ons werk verrigt hebbende, vertrocken wij na de negorij *Nalahia* en arriveerden denselven morgen ten 11 uuren aldaar en trocken terstond in de schoole. Den meester, Daniel Saptenno, gaf ons dese rolle:

	m	v	summ
ledematen	10	2	12
gemeene christen	146	172	318
schoolkinderen	84	48	132
buyten d'school	40	44	84
doopkinderen	11	11	22
tesaamen			568

De kerken- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 5, N. Testament 2, Psalmboeken 41, Caron 1, groot vraagboek 13, kleyne dito 8.

De schoolkinderen waaren seer wel onderweesen. Die laasen, schreeven en zongen, groote vraagen leerden waaren dese: groote vrage m 36, v 9, summ. 45; middelvrage m 8, v 7, summ. 15; klijne vrage m 9, v 3, summ. 12; gebeden 14, 1 summ. 15.

De meester vonden wij seer wel in de schoole te zijn. Alsmede in de kerk gaande ondersogten wij de leedematen, dewelke wij allerellendigste bevonden, excepto den meester en nog een vrouw, dewelke swak in de waarheeden bevonden. Dog onder diere beloften dewelke zij deden dat sij haar in 't vervolg beeter soude oeffenen, lieten wij die 2 op haar eenigsints voldoen en de waarheeden die zij belijden tot des Heeren H. tafel toe. Den godsdienst g'eyndigt zijnde, deelde ik het H. avondmaal uyt, en doopte 22 kinderen, trouwden er 8 paar. Het armgeld was hier 33 rds en 30 stuyvers.

Dus vertrocken wij van het eyland Nussalaut na de negorij *Ouw* op den 9^{en} november en quamen aldaar den dito, gingen in de school. Den meester, Julius Parinusa, vertoonde ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	47	23	70
gemeene christen	231	262	493
schoolkinderen	152	81	233
buyten d'school	76	101	177
doopkinderen	16	16	32
tesaamen			1005

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 12, N. Testament 9, Psalmboeken 64, Caron 1, groot vrageboeken 8, klijne vrageboeken 13.

De kinderen waaren reedelijk wel onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vraage leerden waaren dese: groote vraage m 93, v 37, summ. 130; middel dito m 18, v 10, summ. 28; kleyne dito m 10, v 6, summ. 16; gebeden m 1, v 4, summ. 5.

Gingen in de kerk en ondersogten aldaar de leedematen, dewelke wij ten meesten deele onbequaam bevonden, waaronder 16 toelieten van de gemelte 70. Den godsdienst g'eyndigt zijnde, deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 32 kinderen. Het armgeld was 116 rds en 22.

Dus ons werk verrigt hebbende, vertrocken denselven na de middag en quaamen ter negorij *Oelat*, alwaar wij dien avond in de schoole gingen. Den meester, Jacob Saiheretian,[1087] gaf ons dese rolle:

[1087] Sahertian.

	m	v	summ
leedematen	41	16	57
gemeene christen	265	286	551
schoolkinderen	120	62	182
buyten d'school	3	6	9
doopkinderen	23	27	50
tesaamen			849

De kinderen waaren middelmaatig onderweesen. Die laasen, schreeven en zongen en groote vraage leerden waaren: groote vrage m 54, v 20, summ. 74; middel dito m 14, v 10, summ. 24; klijne dito m 6, v 3, summ. 9.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 11, N. Testament 4, Psalmboeken 37, groot vrageboek 10, klijne dito 7, Caron 1.

Verder ondersogten wij in de kerke de leedematen, onder welke wij 8 van dit bovengenoemde getal noodigden, dewelke ons nog maar zeer middelmatig voldeeden, onder ernstige vermaninge. Den godsdienst verrigt zijnde, deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 50 kinderen. Het armgeld was 69 rds en 29 stuyvers.

Ons werk hier verrigt zijnde, vertrocken wij na de negorij *Sirisory* en arriveerden aldaar deszelven daags. Aldaar gingen nog in de schoole, ondersogten de kinderen. Den meester, Cornelis Polonaya,[1088] gaf ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	20	16	36
gemeene christen	206	242	448
schoolkinderen	157	123	280
buyten d'school	41	59	100
doopkinderen	41	–	41
tesaamen			905

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 12, N. Testament 9, Psalmboeken 32, Carons 2, klijne vraagboeken 6, groote vr. dito 10.

De kinderen waaren redelijk wel onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vraagen leerden dese volgende: groote vraage m 77, v 61, summ. 138; middel dito m 13, v 8, summ. 21; klijne dito m 10, v 13, summ. 23; gebeden m 37, v 30, summ. 67.

Dus gingen wij wederom in de kerk om aldaar de leedematen te examineeren, van welke wij niet meer dan 5 konden noodigen, de andere kragtig vermanende tot ondersoek en leeringe der goddelijke waarheydt, opdat zij in 't vervolgt weederom mogten toegelaten worden. Nadat den godsdienst verrigt was deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 41 kinderen. Het armgeld was 63 rds en 41 stuyvers.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken wij na de negorij *Booy* op den 13^{en} dito, en quamen aldaar ten 7 uuren, gingen terstond in de schoole. Den meester, Enos Sapulette, gaf ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	14	3	17
gemeene christenen	108	131	239
schoolkinderen	74	40	114
buyten d'school	17	25	42

[1088] Polnaya.

doopkinderen	13	13	26
tesaamen			438

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 3, N. Testament 2, Psalmboeken 16, vraage dito 5, Carons 2.

De kinderen waaren redelijk wel onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vraagen leerden waaren dese volgende: groote vraage m 45, v 16, summ. 61; middel dito m 3, v 6, summ. 9; kleyne dito m 5, v 5, summ. 10; gebeeden m 8, v 8, summ. 16.

Gingen verder in de kerk en examineerden aldaar de leedematen, waaronder wij eenige noodigden met onderscheydene fundamenteele kennisse. Den godsdienst verrigt zijnde, deelde ik het H. avondmaal uyt, doopte 26 kinderen. 't Armgeld aan dese plaatse was 21 rds.

Tiouw en Saparoua. Dus ons werk hier verrigt hebbende, vertrocken wij op den 14^{en} dito na Saparoua, gingen in de schoolen. Den meester, Marcus Jansz, gaf ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	16	16	32
gemeene christen	188	186	374
schoolkinderen	117	74	191
buyten d'school	50	47	100[1089]
doopkinderen	17	31	48
tesaamen			745

De kerken- en schoolenboeken aan dese plaatse waaren dese volgende: bijbels 6, N. Testament 6, groote vrageboek 2, Psalmboeken 19, Caron 1.

De kinderen waaren reedelijk onderweesen. Die de groote vraage leerden, laasen, schreeven en zongen waaren dese volgende: groote vrage m 45, v 29, summ. 74; middel dito m 26, v 26, summ. 52; klijne dito m 12, v –, summ. 12; gebeeden m 11, v 2, summ. 13.

Verder gingen wij in de kerke en ondersogten aldaar de leedematen, onder welke wij verre de minsten konden noodigen weegens haare diepe onkunde. De anderen nodigden om daags nadat het opperhoofd[1090] met eenige andere, zijnde den 15^{en} dito, na vooraf een predicatie in 't Hollands gedaan hebbende, gecommuniceert hadden, deelde ik den 16^{en} dito het H. avondmaal uyt aan de Malijdse gemeente[1091] en doopte 48 kinderen, onder welke wij er 2 ontmoetten, een de vader en moeder doodt zijnde, de moeder naeme was geweest Lucia Kupaena, zijnde een gedoopte christen geweest, dit kind werde belooft op te voeden door den burger Abraham Marpatty met zijn huysvrouw Ester Nunsupa alsmeede 2 getuygen, die leedematen der kerke Christy waaren, stonden ten doopgetuygen over dit kind. Het andere dat ons ontmoete was een zergeants dogter, dewelke een kind hadt bij een soldaat alhier te Saparoua woonagtig, zijnde met naeme Hendrik Jansz van Amboina [...][1092] te sullen te doen hebben tensij haar eerst wettig trouwde, dus onder 2 getuygen, dewelke leedematen der kerke Jesu Christy waaren, doopte ik hetselve. Het armgeld was 111 rds en 21 stuyvers. Trouden er 52 paar.

Ons werk dus verrigt sijnde, vertrocken wij nog denselven avond na de negorij *Poorto en Haria*, daar wij des avonds aanquaamen en gingen terstond in de schoole. Den meester, Domingos Andries, gaf ons dese rolle:

[1089] Rij hier gegeven conform handschrift.
[1090] De posthouder of het hoofd van de VOC-post.
[1091] Deze zin behelst de mededeling dat op de 15de avondmaal werd gevierd met de Nederlands-sprekende lidmaten ter plaatse, en op de 16de met enkele Maleis-sprekende.
[1092] Hier zijn in het afschrift enkele woorden uitgevallen.

	m	v	summ
leedematen	15	4	19
gemeene christen	437	559	996
schoolkinderen	163	70	233
buyten d'school	334	297	631
doopkinderen	56	34	90
tesaamen			1969

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 8, N. Testament 4, Psalmboeken 20, Caron 1.

De kinderen waaren maar tamelijk onderweesen. Die de groote vraage leerden, laasen, schreeven en zongen waaren dese: groote vraagen m 59, v 5, summ. 64; middel dito m 41, v 17, summ. 58; klijne dito m 15, v 14, summ. 29; gebeeden m 4, v 2, summ. 6.

Gingen des anderen daags, zijnde den 17^{en} dito, in kerke en examineerde aldaar de ledematen, onder dewelke wij er niet een konde nodigen weegens haar onverschoonelijke dommigheyt. Wij vermaande haar als biddende dat zij haarzelven zouden onderwijsen en laaten onderwijsen, 'twelk zij ons alle beloofden, lieten leesen in Caron en doopte daarna 90 kinderen, bevestigde den ouderling Johannes Elias Pattimony op 't getuygenisse van den patty van Haria, dito van Sirrysorry. Den meester, Domingos Andries, zei dat den bovengemelte ouderling over twee jaeren verkooren was en dus ook geproklameert tot 3 diverse rijse, uyt kragt van den Eerw. kerkenraad van Amboina. Trouwden er 13 paar.

Dus ons werk verrigt zijnde, nadat wij het armegeld bevonden te zijn 83 rds en 17 st, wij vertrocken na de negorij *Aboeroe*, quaamen aldaar des avonds en gingen terstond in de schoole. Den meester, Jacobus Sahureka, gaf ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	6	4	10
gemeene christen	158	160	318
schoolkinderen	53	28	81
buyten d'school	53	72	125
doopkinderen	9	13	22
te samen			556

De kerk- en schoolboeken waaren alhier: bijbels 8, N. Testament 2, Carons 2, kleyne vraagboeken 16, groote dito 10, Psalmboeken 38.

De schoolkinderen waaren slegt onderweesen, regt met haeren meester overeenkomende in desen, dewelke niets wist meer dan men in een kind souden vereysen. Die de groote vragen leerden, laasen, schreeven en zongen waaren dese: groote vragen m 23, v –, summ. 23; middelvragen m 12, v –, summ. 12; kleyne vragen m 8, v –, summ. 8; gebet m 8, v 5, summ. 13.

Verder gingen wij in de kerk en de leedematen examineerende, van dewelke wij er niet meer dan den ouderlingen bequaam bevonden, die op de volgende plaatse, Wasoe, zig aanboot te communiceeren, en dus deelde ik ook hier des Heeren H. avondmaal niet uyt, lieten in Caron leesen, daarna doopte ik 22 kinderen, trouden er 2 paar. Het armgeld was 16 rds en 22 stuyvers.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken na *Wasoe*, alwaar wij op den 18^{en} dito voor de negorij arriveerden, en gingen terstond in de schoole. Den meester, Frans Jansz, gaf ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	11	7	18
gemeene christen	75	88	163
schoolkinderen	29	24	53
buyten de school	7	11	18
doopkinderen	7	6	13
te samen			265

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: bijbels 8, Psalmboeken 23, N. Testamenten 5, vraagboeken 14, Caron 1.

Den meester bevonden wij nergens toe nut te zijn, dewijl zijn gansche schoolgeleerdheyd alles onnoselheyt was. Dierhalven wij de kinderen in deselve toestand bevonden. Die de groote vrage leerden, laasen, schreeven en zongen waaren dese: groote vragen m 27, v 9, summ. 36; middel dito m 2, v 6, summ. 8; gebeeden m 1, v 3, summ. 4.

Dus gingen wij weederom in de kerke en examineerden aldaar de leedematen, dewelke wij met onderscheyt noodigden. Nadat de godsdienst verrigt was deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 13 kinderen, trouden er 3 paar. Het armegeld was 9 rds en 30 stuyvers.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde vertrocken op den 19 dito na de negorij *Oma*, alwaar wij omtrent 8 uuren arriveerden, gingen terstond in de schoole. Den meester, Cornelis Hetaroea, gaff ons dese rolle:

	m	v	summ
leedematen	30	9	39
gemeene christen	301	289	590
schoolkinderen	142	51	193
buyten d'school	69	70	139
doopkinderen	17	17	34
tesaamen			995

De kerken- en schoolenboeken waaren dese volgende: bijbels 13, Carons 2, N. Testament 7, Psalmboeken 34, kleyne vragen dito 15, grote dito 18.

De kinderen waaren reedelijk onderweesen. Die de groote vraage leerden, laasen, schreeven en zongen waaren deese: groote vraage m 74, v 17, summ. 91; middel dito m 30, v 10, summ. 40; klijne dito m 14, v 5, summ. 19; gebeeden m 21, v 19, summ. 40.

Dus gingen wij weederom in de kerke, om aldaar de leedematen te examineeren, dewelke wij met onderscheyt noodigden tot des Heeren H. bondt-tafel. Na verrigtinge van den godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 34 kinderen, trouden er 4 paar. Het armgeld was 46 rds en 11 stuyvers.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken nog van daar denselven avond na het comptoir *Haroeko*, arriveerde aldaar den 19^{en} dito des avonds laate. Den morgen daarop volgende noodigde ik het opperhooft deser plaatse, predikte in 't Hollands en deelde het H. avondmaal uyt.

Des namiddags examineerden ik met den ouderling Mejuffr. Adriana Henrica Gronard, huysvrouw van d'heer Gabriël Adrianus de St Glain, ondercoopman en opperhooft alhier, in welke examine wij deselve redelijk bevonden in de voorname grondstucken van onsen allerheyligste godsdienst, in welke verdere oeffeningen zij ons beloofde haar te willen beesig blijven houden, en dus naamen wij deselve onder een hartelijken zeegenwens aan tot een meedelit der kerke Christy. Des anderen daags seer vroeg gingen wij in de schoole. Den meester, Jonas Ferdinandusz, gaf ons dese rolle:

Haroeko	m	v	summ
leedematen	6	18	24
gemeene christen	125	119	244
schoolkinderen	70	30	100
buyten d'school	22	21	43
doopkinderen	22	21	43
te samen			454

Samet	m	v	summ
leedematen	4	2	6
gemeene christen	83	92	175
schoolkinderen	40	30	70
buyten d'school	14	19	33
doopkinderen	13	–	13
tesaamen			297

De schoolkinderen waaren redelijk wel onderwesen. Die de groote vraegen leerden, laasen, schreeven en zongen waaren dese: groote vrage m 40, v 4, summ. 44; middelvrage m 23, v 10, summ. 33; kleyne vragen en gebeden m 15, v 5, summ. 20.

De kerk- en schoolboeken alhier waaren dese volgende: bijbels 5, N. Testament 6, vrageboek 6, Psalmboeken 10, Caron 1.

Dus gingen wij weederom in de kerk en examineerde de ledematen, dewelke wij met onderscheyt nodigden. Na verrigting van den godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopten 56 kinderen, trouden er drie paar. Het armgeld aan dese plaatse was nog 9 rds en 16 stuyvers. Waarna wij, ons werk verrigt hebbende, des anderen daags wederkeerden na het comptoir Amboina aan 't Casteel Victoria, alwaar wij door den zeegen des Heeren gesond en geluckig, na het volbrengen van dese onse kerk- en schoolvisite, den 22^{en} wederom aanquaamen.

(Was getekend) Adriaan Pietersz Steutel, Domingos Dias, Lourens Paulus patty Wassoe, Salamon Kesaulia patty Siry Sorry, J.E. Pattymony patty Aboru.

395. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu en Leitimor door ds. Adriaan Pietersz Steutel en ouderling Jonas dias. Ambon, z.d. [maart 1758].
NA, VOC 2931, fol. 242-255. Afschrift.

Rapport van den staat der kerken en schoolen op de kust Hitu en op de gebergtens Leytimor, geregistreert door den predickant Adriaan Pieterse Steutel en den ouderling Jonas Dias, begonnen den 6^{en} maart en geëyndigt den 20^{en} dito anno 1758.

Den 6^{en} maart des morgens vroeg van dit hooftcomptoir Amboina vertrocken zijnde na de negorij *Soya boven*, begonnen wij ons werk aldaar, kort na onse aankomste, met het ondersoek der schoolkinderen, terwijl ons den meester, Michil Lopis, dese rolle gaff:

	m	v	tesaamen
ledematen	5	7	12
gemeene christen	61	63	124
schoolkinderen	24	6	30
kinderen buyten de school	16	12	28

doopkinderen	2	1	3

De schoolkinderen waaren wel onderwesen. Die de groote vragen leerden waaren: m 24, v 23, tesaamen 30; middelvragen m 17, v 6, tesaamen 23; gebeden m 10, v 13, tesaamen 23.

De kerk- en schoolboeken waaren dese: 4 bijbels, 5 N. Testamenten, 24 Psalmboeken, 24 groote vrageboeken, 1 klijne dito, 1 Caron.

't Armegeld aan dese plaatse was rds 7 en 7 schellingen. Na 't ondersoek der schoolkinderen gingen wij in de kerk en ondersogten de ledematen, noodigden denselve met onderscheyt, en na verrigtinge van den godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 3 kinderen.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken des nademiddags van daar na de negorij *Hatala*, en arriveerden aldaar omtrend ten 2 uuren en gingen terstond in de schoole. Den meester, Willem Cornelis, gaff ons dese rolle over:

	m	v	tesaamen
ledematen	2	6	8
gemeene christen	75	87	162
schoolkinderen	35	23	58
buyten d'school	4	5	9
doopkinderen	10	5	15

De schoolkinderen waaren seer slegt onderweesen. Die leesen, schrijven en singen en die de groote vraage leerden waaren: m 24, v 23, tesaamen 47; middelvraage m 6, v 5, tesaamen 11; klijne dito m 1, v 2, tesaamen 3. De kerk- en schoolboeken waaren: 2 bijbels, 2 Carons, 12 Psalmboeken, 4 Nieuwe Testament, 9 kleyne vraagboeken, 12 dito groote.

Dus gingen wij kerkenondersoek doen en bevonden de leedematen, geëxamineert zijnde, alle onbequaam om toegelaten te worden tot des Heeren H. avondmaal, dierhalven vermaanden deselve ernstiglijk beter te leeren, hetwelke zij ons beloofden, lieten in Caron leesen en na geëyndigt de godsdienst doopte ik 15 kinderen, trouden er 3 paar. Het armegeld aan dese plaatse bevonden wij te zijn 8 rds en 15 stuyvers.

Dus ons werk verrigt zijnde, vertrocken wij den 7^{en} dito na de negorij *Naku*, alwaar wij des morgen seer vroeg quaemen. Den meester, Johannes Tuankota, gaff ons dese rolle:

	m	v	tesaamen
leedematen	22	32	54
gemeene christenen	110	120	230
schoolkinderen	45	35	80
buyten d'school	40	37	77
doopkinderen	5	7	12

De kinderen waaren reedelijk onderwesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vraage leerden waaren: m 23, v 17, tesamen 40; middelvragen m 11, v 7, tesamen 18;
klijne vragen m 8, v –, tesamen 8.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 6 bijbels, 1 Caron, 20 groot vrageboeken, 13 dito klijne, 2 N. Testament, 19 Psalmboeken.

Dus gingen wij in de kerk en examineerden de leedematen, dewelke wij met onderscheyt noodigden, en nadat den godsdienst verrigt zijnde deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 12 kinderen. Het armgeldt bevonden wij te zijn 30 rds, zegge dertig.

Dus ons werk verrigt zijnde, vertrocken wij na de negorij *Kilang*, alwaar wij kort na onse aankomste in de schoole gingen. Den meester, Christiaan Hatulesi, gaff ons dese rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	7	22	29
gemeene christen	63	64	127
schoolkinderen	35	24	59
buyten de school	20	22	42
doopkinderen	6	2	8

De kinderen waaren redelijk onderwesen. Die laasen, schreeven, songen en groote vrage leerden waaren: m 26, v 14, tesaamen 40; middelvraage m 8, v 6, tesaamen 14. De kerk- en schoolboeken waaren deze volgende: 5 bijbels, 2 Carons, 6 Psalmboeken groot, 13 dito klijne, 5 N. Testament, 14 groote vrageboeken, 10 dito klijne.

Dus gingen wij wederom in de kerk en examineerden aldaar de leedematen, dewelke wij met onderscheyt noodigden, en beeter onderwesen waaren dan 't volk van een der andere negorijen. Den godsdienst g'eyndigt zijnde, deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 6 kinderen, trouden er een paar. Het armegeld bevonden te zijn 28 rds en 6 stuyvers.

Ons werk hier verrigt zijnde, vertrocken wij den 8^{en} dito na de negorij *Hoekorila*, alwaar wij des 's morgens al vroeg arriveerden, en gingen terstondt in de schoole. Den meester, Arnoldus Pattysalamu, gaff ons dese rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	9	11	20
gemeene christen	37	22	59
schoolkinderen	12	13	25
buyten d'school	7	3	10
doopkinderen	2	5	7

De kinderen waaren reedelijk wel onderwesen. Die de groote vragen leerden, laasen, schreeven en zongen waaren: m 6, v 9, tesaamen 15; middelvragen m –, v 3; klijne vraagen m 2, v 1, tesaamen 3; gebeden m 4, v –, tesaamen 4.

De kerk- en schoolboeken waaren dese: 5 bijbels, 3 N. Testament, 2 Carons, 26 Psalmboeken, 29 vraag dito.

Dus gingen wij in de kerk en examineerden de ledematen en bevonden dezelve wijnig in getal, noodigden dezelve met onderscheyt, en na geëyndigt den godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 7 kinderen, trouden er 1 paar. Bevonden het armegeld te zijn 11 rds.

Dus ons werk verrigt zijnde, vertrocken wij na de negorij *Ema*, alwaar wij dien selvden dag quamen. Des na de middags gingen in de school. Den meester, Johannes Patty, gaff ons deze rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	11	19	30
gemeene christenen	91	112	203
schoolkinderen	78	36	114
buyten d'school	32	16	48
doopkinderen	15	–	15

De kinderen waaren redelijk onderwesen. Die leesen, schrijven, zongen en groote vraagen leerden waaren deze: groote vragen m 38, v 14, tesaamen 52; klijne dito m 8, v 8, tesaamen 16.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 6 bijbels, 32 Psalmboeken, 23 groote vraagboeken, 2 Carons, 4 N. Testamenten.

Dus gingen wij weederom in de kerk en examineerden de ledemaaten, dewelke wij bevonden het meerder deel zeer onbedreven te zijn, noodigden deselve met onderscheyd, en na verrigtinge van den godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 15 kinderen, trouden er 5 paar. Het armgeld was aan dese plaatse 32 rds en 24 stuyvers.

Dus vertrocken wij, na verrigt werk, op den 9^{en} dito na de negorij *Rutong en Leahary*, quaamen aldaar nog op denzelven dag, gingen terstond in de school. Den meester, Pieter Titalay, gaff ons dese rolle:

[*Rutong*]	m	v	tesaamen
ledematen	16	12	28
gemeene christenen	31	32	63
schoolkinderen	28	6	34
buyten de school	11	10	21
doopkinderen	6	1	7

De kinderen waaren redelijk wel onderwesen. Die laasen, schreven, zongen en groote vrage leerden waaren dese volgenden: m 19, v 2, tesaamen 21; middelvraag m 3, v 3, tesaamen 6; klijne vraage m –, v –, tesaamen –; gebeden m 5, v 1, tesaamen 6.

De boeken deser negorijen waaren dese volgende: 4 bijbels, 1 N. Testament, 1 Caron, 6 Psalmboeken, 11 vraageboeken.

Den meester, Cornelis Latuasan, gaf ons dese volgende rolle:

[*Leahary*]	m	v	tesaamen
ledematen	3	3	6
gemeene christen	6	18	24
buyten d'school	–	–	–
schoolkinderen	13	10	23
doopkinderen	1	1	2

Dese kinderen waaren gemeen onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vrage leerden waaren dese volgende: m 8, v –, tesaamen 8; middelvraagen m –, v 4, tesaamen 4; de gebeden m 3, v 1, tesaamen 4. De kerk- en schoolboeken deser plaats waaren dese volgende: 3 bijbels, 7 Psalmboeken, 12 vraagboeken, 1 Carons.

Dus gingen wij in de kerk en examineerden de leedemaaten van dese beyde negorijen, dewelke wij met onderscheyd noodigden. Na verrigte godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 9 kinderen, trouden er een paar. Het armgeld van Leahary was 1 rds en 28 stuyvers, en dat van Rutong was 6 rds en 3 stuyvers.

Dus ons werk alhier verrigt sijnde, vertrocken nog dienselven avond na de negorij *Hutumury* en quaamen aldaar des avonds laate, gingen den 10^{en} dito in de school en ondersogten aldaar de kinderen. Den meester, Bastiaen Pieterse Latuparynusa, gaf onse dese volgende rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	14	19	33
gemeene christenen	200	256	456
schoolkinderen	116	92	208
buyten d'school	55	64	119
doopkinderen	16	23	39

De schoolkinderen waaren redelijk onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en de groote vrage leerden waaren dese: m 39, v 35, tesaamen 74; middelvragen m 24, v 16, tesaamen 40; klijne dito m 11, v 2, tesaamen 13; gebeden m 30, v 29, tesaamen 59.

De kerken- en schoolboeken bevonden wij te zijn, 4 bijbels, 2 N. Testament, 1 Carons, 17 Psalmboeken, 13 vragen dito.

Dus gingen wij wederom in de kerk en examineerden aldaar de ledemaaten, dewelke wij, nadat wij eerst ten huyse van den orangkay Zacharias Pieterse, na een goede gedaane examinatie, tot ledemaat der kerke Christi hadden aangenoomen Martha Matakena, noodigden wij alle de leedematen dewelke haar tot ons begaaven, op eene na, dewelke sig schandelijk gedroeg in onse tegenwoordigheyt, en na gedaane godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 38 kinderen. Dus ons werk alhier verrigt zijnde, bevonden het armgeld te zijn 10½, vertrocken van hier den 11^{en} dito des 's morgens vroeg en arriveerden des nademiddags aan het Casteel Victoria, en vertrokken weederom den 12^{en} dito van hetzelve na de negorij *Hatu*, alwaar wij des nagts arriveerden. Gingen des anderen daags den 13^{en} seer vroeg in de de school. Den meester, Paulus Moriane, gaff ons dese volgende rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	8	4	12
gemeene christen	127	119	246
schoolkinderen	78	45	123
buyten d'school	14	18	32
doopkinderen	19	–	19

De kinderen waren seer slegt onderweesen. Zoo die laasen, schreeven, zongen en groote vraagen leerden waaren dese volgende: m 16, v 12, tesaamen 28; middelvragen m 12, v 4, tesaamen 16; klijne dito m 19, v 16, tesaamen 35; gebeden m 4, v 4, tesaamen 8.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 6 bijbels, 3 N. Testamenten, 1 Caron, 18 Psalmboeken, 25 vraag dito.

Dus gingen wij in de kerk en examineerden de ledematen, die maar 5 in getaale opquaemen, met de meester daaronder gereekent, bevonden deselve alle soo onverschoonelijk dom dat sij niet konden toegelaaten worden tot des Heeren H. avondmaal, dus lieten leesen in Caron, en na verrigte godsdienst doopte 19 kinderen. Het armgeld bevonden te zijn 24 rds en 24 stuyvers. En den orangkay konde volgens zijn gesegde niet helpen dat er maar omtrend de helft van de kinderen in de schoole quaamen, weegens sijn Compagnieswerk dat hij hadde te doen.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde, vertrocken wij na de negorij *Lilibooy*, quamen aldaar omtrend den middag, gingen terstond in de schoole. Den meester, Amos Jansz. gaf ons dese volgende rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	6	7	13
gemeene christen	261	221	482
schoolkinderen	154	65	219
buyten de school	74	88	162
doopkinderen	38	–	38

De kinderen deser schoole waaren seer slegt onderweesen. Zoo die laasen, schreeven, zongen en groote vragen leerden waren dese: m 30, v 8, tesaamen 38; middelvragen m 43, v 14, tesaamen 57; klijne vraegen m 12, v 2, tesaamen 14; gebed m 39, v 3, tesaamen 42.

Den meester getuygde in presentie van den orangkay dat er dagelijks van dit gansche getal maar 10 en mindere kinderen in de school quamen, en den orangkay hadt niets ter verschooning in te brengen.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 6 bijbels, 1 Carons, 15 Psalmboeken, 9 vrageboeken.

Dus gingen wij wederom in de kerk en examineerden de ledemaeten aldaar, dewelke wij zoo onverschoonelijk dom bevonden als die van de voorige negorij. Vermaanden haer zeer ernstiglijk om beter te leeren, 'twelk sij ons alle beloofden, lieten leesen in Caron, en nadat den godsdienst geëyndigt was doopte ik 38 kinderen. Het armgeld was aan dese plaatsche 22 rds 6 stuyvers.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde, vertrokken wij dien avonds na de negorij *Alang*, alwaar wij des avonds nog arriveerden. Des anderen daags, den 14^{en} dito, gingen in de school. Den meester, Isaac Saptenno, gaff ons dese volgende rolle.

	m	v	tesaamen
ledematen	30	27	57
gemeene christenen	362	337	699
schoolkinderen	151	132	283
buyten d'school	66	60	126
doopkinderen	32	–	32

De kinderen waaren wel onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vrage leerden waren dese volgende: m 45, v 37, tesaamen 80; middelvraagen m 18, v 13, tesaamen 31; klijne dito m 13, v 14, tesaamen 27; gebeden m 17, v 50, tesaamen 67.

De kerk- en schoolboeken waaren deze volgende: 7 bijbels, 2 N. Testamenten, 1 Caron, 18 Psalmboeken, 7 groote vraagboeken, 4 dito klijne.

Dus gingen wij wederom in de kerk en examineerden aldaar de ledematen, dewelke wij met onderscheyt noodigde. Nadat wij bevonden hadden aan den orangkay van dese plaatsche, Paulus Patty, niet kunnende bewijsen dat er een Godt is, hetwelke hij voor mij en den ouderling Jonas Dias en meester Isaac Saptenno beleeden heeft, denwelken wij met nog veel andere den H. tafel ontseyden, haar alle ernstig vermaande tot beter onderwijs, hetwelk zij ons alle beloofden. Den godsdienst g'eyndigt zijnde, deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 32 kinderen, trouden er één paar. Het armgeld bevonden wij te zijn 67 rds en 4 stuyvers.

Dus ons werk alhier verrigt zijnde, vertrokken wij nog dienzelven dag na het comptoir *Laricque* en arriveerden nog dien avond aldaar. Des anderen daags gingen in de school, vonden aldaar den meester, Lucas Adriaan, met één schoolkind. Bevonden hetzelve wel onderweesen na zijn doen.

	m	v	tesaamen
ledematen	3	4	7
gemeene christenen	3	4	7
buyten d'school	2	2	4
doopkinderen	1	5	6

De kerken- en schoolboeken waaren deze volgende: 2 bijbels, 1 Caron, 15 Psalmboeken, 1 N. Testament, 1 letterkonst.

Gingen aan het ondersoek der leedematen, dewelke wij met onderschijt noodigde, en na gedaane Hollandsche predikatie deelde het H. avondmaal uyt en doopte 6 kinderen. Het armgeld bevonden te zijn 5 rds en 15 stuyvers.

En dus ons werk verrigt zijnde, vertrocken van hier na het comptoir Hila des nagts ten 12 uuren en arriveerden des anderen daags den 16[en] dito ten 8 uuren ten comptoire *Hila*, gingen terstond in de schoole. De meester, Jonas Martinus Rewaru, gaf ons dese rolle:

	m	v	tesaamen
leedematen	3	6	9
gemeene christenen	10	8	18
schoolkinderen	4	3	7
buyten d'school	2	1	3
doopkinderen	1	2	3

De kinderen waaren reedelijk onderweesen. Die laasen, schreeven en de groote vraage: m 3, v 3, rw saamen 6; middelvragen m 1, v –, tesaamen 1. De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 2 bijbels, 1 Caron, 2 N. Testamenten, 4 vrageboeken, 12 Psalmboeken.

Dus gingen wij in de kerk en ondersogten aldaar de leedematen, dewelke wij met onderscheyd noodigden. Na verrigting van den godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt, en doopte 3 kinderen. Bevonden het armgeld te zijn 37 rds en 12 stuyvers.

Dus ons werk verrigt zijnde vertrocken na de negorij *Way*, alwaar wij des nagts arriveerden, gingen des morgens den 17[en] dito in de school. Den meester, Cornelis Lesituno, gaf ons deese rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	9	7	16
gemeene christen	120	146	266
schoolkinderen	83	29	112
buyten d'school	63	87	150
doopkinderen	30	–	30

De kinderen waaren redelijk onderwesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vrage leerden: m –, v 9, tesaamen 9; middelvragen m 15, v 1, te samen 16; klijne dito m 15, v 1, tesaamen 16; gebeden m 17, v 8, tesaamen 25.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 7 bijbels, 2 N. Testament, 5 Carons, 11 Psalmboeken, 31vrage dito.

Dus gingen wij weederom in de kerk en examineerden de ledematen, noodigden deselve met onderscheyt. Na verrigte godsdienst deelde ik het H. avondmaal uyt en doopte 30 kinderen. Bevonden het armgeld te zijn 30 rds – stuyvers.

Dus ons werk verrigt zijnde, vertrocken terstond na de negorij *Suly en Tial*, alwaar wij arriveerden op denzelven dag. Na de middag gingen terstond in de school. Den meester, Andries Rihata, gaff ons dese rolle:

[*Suly*]	m	v	tesaamen
ledematen	14	16	30
gemeene christen	103	126	229
schoolkinderen	69	48	117
buyten de school	38	25	63
doopkinderen	9	–	9

De kinderen waaren redelijk onderweesen. Die laasen, schreeven, songen en groote vrage leerden: m 35, v 27, tesaamen 62; middelvrage m 20, v 20, tesaamen 40; klijne dito m 16, v 7, tesaamen 23.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 3 bijbels, 6 Psalmboeken, 1 Caron. Dit is van Tial. Den meester, Laurens Picauly, gaff ons deze volgende rolle over:

[*Tial*]	m	v	tesaamen
ledematen	3	1	4
gemeene christenen	29	30	59
schoolkinderen	18	15	33
buyten de school	10	17	27
doopkinderen	6	2	8

De kinderen waaren redelijk onderwesen. Die de groote vraagen leerden waaren dese volgende: m 8, v 12, tesaamen 20; middelvraagen m 6, v 1, tesaamen 7; gebeden m 4, v 2, tesaamen 6.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 2 bijbels, 2 N. Testamenten, 1 Caron, 7 Psalmboeken.

Dus gingen wij in de kerk en ondersogten de ledematen, dewelke wij zoo onverschoonelijk dom bevonden dat wij er geeneen konden noodigen, lieten na een sterke vermaning tot beter onderwijs gegeven te hebben leesen in Caron. Na verrigte godsdienst doopte ik 17 kinderen, trouden er 2 paar. Bevonden het armgeld aan dese plaats te sijn 102 rds en 33 stuyvers, en Tial rds 15 en 36 stuyvers.

Dus gingen dienzelven avond nog na de *Pas Baguala*, alwaar wij seer laat quaamen. Des morgens den 18^{en} gingen in de school. Den meester, Simon Latumanuwey, gaff ons dese rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	5	15	20
gemeene christenen	65	66	131
schoolkinderen	36	17	53
buyten de school	24	22	46
doopkinderen	5	4	9

Denselfden meester gaff ons de rolle van *Hutumury Kitjil*, dese volgende:

	m	v	tesaamen
ledematen	2	1	3
gemeene christenen	24	25	49
schoolkinderen	10	3	13
buyten de school	5	7	12
doopkinderen	4	1	5

De schoolkinderen waaren alle wel onderweesen. Die laasen, schreeven, zongen en groote vraagen leerden: m 18, v 10, tesaamen 28; middelvragen m 14, v 4, tesaamen 18; klijne dito m 2, v 1, tesaamen 3; gebeden m 4, v 4, tesaamen 8.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 1 bijbels, 2 N. Testament, 4 Psalmboeken, 12 groote vraagboeken, en dus versogt den meester om 4 bijbels, 12 Psalmboeken, 1 Caron, 20 groote vraagboeken, 10 dito klijne.

Dus gingen wij in de kerk en examineerden de ledematen, noodigde deselve met onderscheyt, en na den godsdienst geëyndigt zijnde deelde ik het H. avondmaal uyt, doopte 17 kinderen, hebbende hier een aangenoomen tot ledematen van Christy kerk op een goede belijdenisse, met naame Leonora Simauw, jongedogter, gebooren op de Pas Baguala. Het

armgeld bevonden te zijn 17 rds en 24 stuyvers, en dus hadde ook hier ons werk verrigt en vertrocken van hier na de *Drie Huysen.*[1093] Den meester, Pieter Andries, gaff ons dese rolle:

	m	v	tesaamen
ledematen	2	2	4
gemeene christenen	29	21	50
schoolkinderen	18	16	34
buyten d'school	5	4	9

De kinderen waaren wel onderwesen. Die de groote vragen leerden, laasen, schreeven en zongen waaren: m 8, v 5, tesaamen 13; middelvraagen m 2, v 3, tesaamen 5; klijne dito m –, v 2, tesaamen 2; gebeden m –, v 2, tesaamen 2.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 3 bijbels, 13 Psalmboeken, 1 N. Testament, 19 vrageboeken, 2 Carons. Het armgeld was hier van den 7^en^ february 1756 tot desen dag toe 15 rds.

Dese ons kerk ende schoolvisite aan de voorgaande buytennegorijen verrigt hebbende keerden wij weeder na het hoofdcomptoir, alwaar wij dese volgende schoolen van de omleggende negorijen visiteerden, ende begonnen met de negorij Nussanive, Latuhalat en Hative, alwaar den meester, Hendrik Tuhapaly, ons dese volgende rolle gaff:

Nusanive	m	v	tesaamen
leedematen	7	11	18
gemeene christenen	80	77	157
schoolkinderen	74	33	107
buyten d'school	39	42	81

Hative	m	v	tesaamen
leedematen	9	25	34
gemeene christenen	112	137	249
schoolkinderen	88	94	182
kinderen buyten de school	35	28	63

Latuhalat	m	v	tesaamen
leedematen	3	9	12
gemene christenen	164	77	241
schoolkinderen	99	63	153[1094]
kinderen buyten de school	41	34	75

De kinderen waaren reedelijk onderwesen. Die de groote vragen leerden, laasen, schreeven en zongen, waaren dese: m 32, v 34, tesaamen 66; middelvraag m 20, v 11, tesaamen 31; klijne dito m 10, v 6, tesaamen 16.

De kerk- en schoolboeken waaren dese: 3 bijbels, 1 N. Testament, 30 vraagboeken, 21 Psalmboeken.

In 't geheel 440 kinderen, present 130. Uyt dese school gingen wij na de school van de negorij Ema en Kilang beneden, alwaar onse meester, Remelius Tupamahu, gaff ons dese volgende rolle:

[1093] Rumahtiga.
[1094] Gehele rij hier gegeven conform afschrift.

Kilang beneeden	m	v	tesaamen
ledematen	8	11	19
gemeene christenen	69	79	149
schoolkinderen	28	19	46
kinderen buyten de school	28	33	61
doopkinderen	–	–	–[1095]

Ema beneeden	m	v	tesaamen
ledematen	7	9	16
gemeene christenen	26	38	64
schoolkinderen	5	5	10
kinderen buyten de school	6	6	12
doopkinderen	–	–	–

De schoolkinderen waaren reedelijk onderweesen, zoo in het leesen, schrijven, zingen, groote vraagen en leerden waaren deze: m 11, v 9, tesaamen 20; middelvrage m 5, v3, tesaamen 8; gebet m 5, v 6, tesaamen 11.

De kerk- en schoolboeken waaren deze: 5 bijbels, 11 Psalmboeken, 5 vrageboeken.

Dus gingen wij na de negorij Soya, Halong en Mardika beneden. De meester, Abel Rihata, gaff ons dese rolle:

Soya beneden	m	v	tesaamen
ledematen	9	12	21
gemeene christenen	80	42	122
schoolkinderen	36	20	56
kinderen buyten de school	15	28	43
doopkinderen	–	–	–

Halong	m	v	tesaamen
ledematen	5	7	12
gemeene christenen	112	90	208[1096]
schoolkinderen	41	37	78
kinderen buyten de school	28	29	57
doopkinderen	–	–	–

Den meester getuygde dat er dagelijks maar 10, ten uytersten 20, ter school quaamen.

Mardika	m	v	tesaamen
leedematen	–	–	–
gemeene christenen	36	33	69
schoolkinderen	25	13	38
kinderen buyten de school	8	8	16
doopkinderen	–	–	–

De kinderen waaren reedelijk onderwesen. Die laasen, schreeven, zongen en de groote vraagen leerden: m 15, v 16, tesaamen 31; middel dito m 25, v 14, tesaamen 39; gebeden m 4, v –, tesaamen 4.

[1095] Gehele tabel hier gegeven conform afschrift.
[1096] Gehele rij hier gegeven conform afschrift.

De kerk- en schoolboeken waaren dese volgende: 3 bijbels, 7 kleyne vrageboeken, 5 groote dito.

(Was getekent) Adriaan Pieterse Steutel en Jonas Dias.

396. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 september 1758.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 77-78.

WelEerwaarde Heeren, medebroeders, en medearbeiders in het Evangelium.

De blijde tijdinge weegens den welstand van Gods kerke bij U.WelEerwaardens is ons met veel genoegen gebleeke uyt U.WelEerw. brief de dato 21 january anno stanti,[1097] als deel neemende en arbeyden in deszelfs opbouw. Wier dienst nog hertelijk wenschen dat de algenoegsaame Godt met zijnen rijken segen wil bekroonen, teffens deel neemende in 't smertelijke verlies van D. Hendrik Daniël van der Horst,[1098] biddende dat de oneyndige goedheyd Gods die breuke op allerleye wijse onder U.WelEerw. [...][1099] verlies weeder geve. Den heyligen predikdienst word tans hier des sondags voor de middag en des woensdaags avonds in de Hollandsche tale door den Eerwaarden D. Grieze, Meynicus en Wilbers, alsmeede des sondaags na de middag door D. Steutel in de Maleytsche tale verrigt.

Dit is het getal der ledematen in de buyten Maleitsche gemeyntens van 't voorleeden jaar:

ledematen	1221
gemene christenen	20181
schoolkinderen	60781[1100]
kinderen buyten de school	50484
nieuwe doopkinderen	1350

Hiernevens bekomt U.WelEerw. een quitantie aangaande de toegesondene somma van 96 rijksd. De boeken zijn almeede volgens ontfangene lijst ons wel ter hand gesteld, voor welk een en ander wij U.WelEerw. eerbiedig bedanken, voor het gunstig aandenken. De groote kerk- en schoolvisite staad om door den Eerw. Heer [...][1101] weederom verrigt te worden.

Dit is het, WelEerwaarde Heeren en medebroeders, dat wij U.WelEerwaardens hadden mede te deelen. Dank betuygende voor de toegesondene kerkstaad, sluyten wij dezen, onsen hartelijken wensch sijnde dat Godt U.WelEerwaardens persoonen en toevertrouwde gemeyntens met het dierbaarste sijner hemelsche zegeningen begunstigen wil. Waarmede wij de eere hebben ons te noemen, Eerw. Heeren, medebroeders en medearbeyders, de predikanten en ouderlingen van den Ambonische kerkenraad.

Getekend uyt aller naam en last A. Meynichus, A.P. Steutel ep. scriba, J. Olivier.[1102]

Amboina, aan 't Casteel Victoria den 22 september 1758.

397. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BURU, BUANO, CERAM, NUSA LAUT, SAPARUA EN HARUKU DOOR DS. CORNELIUS GRIEZE EN ANDEREN. Ambon, z.d. [november 1758].
NA, VOC 2962, fol. 186-203. Afschrift.

[1097] ANRI, Archief Kkr Batavia, inv. nr. 57, fol. 62-63.
[1098] Hendrik D. van der Horst (1722-1757), overleden op reis naar of te Batavia.
[1099] Vier woorden weggevallen op de onderste regel door papierbeschadiging.
[1100] Dit en het volgende getal hier gegeven conform handschrift.
[1101] Naam niet ingevuld, vermoedelijk ds. Grieze.
[1102] Jacobus Olivier, van Amsterdam, arr. Batavia 13 november 1746 als assistent, onderkoopman, in 1757 benoemd tot kassier te Ambon, overleden 21 december 1761.

document 397 **z.d. [november 1758]**

Rapport van den staat der kerken ende schoolen van de eylanden Manipa, Bouro, Boano, Ceram, Nussalaut, Saparoua en Haroeko, gevisiteert door den predikant Cornelius Grieze, de ouderlingen Zacharias Pietersz orangkay Hoetemoery, Salomon Kesaulie patty Sirry Sorry, Pieter Lucasz Tanasale patty Leynitoe, en Johannes Elias Pattymonie patty van Aboro, begonnen den 28en october en g'eyndigt den 27en november anno 1758.

_ _ _[1103]

Waarna wij ons werk van deeze plaatze verrigd hadden, des anderen daags 's morgens om 1 uur weeder terugkeerden na de hoofdplaatze Amboina aan 't Casteel Victoria, alwaar wij door den zeegen des Alderhoogsten gezond ende gelukkig na het volbrengen van deeze onze kerk- en schoolvisite den 27en wederom aankwamen.

(Onder stond) Einde. (Was geteekent) C. Grieze P.L.,[1104] Zacharias Pietersz, Salmon Kesaulya, P.L. Tanasale.

Samentrecking van de voorenstaende coppen van diverse negorijen, als:

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buyten de school; dk = doopkinderen; som = sommarium; rds = contanten

eiland/plaats	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Manipa	4	120	42	61	11	238	16,28
Bouro	13	21	10	3	3	50	28,2
Boano	4	427	74	438	44	987	—.—
Piru	2	92	34	48	8	184	9,11
Tanunu	2	16	11	2	–	31	03.—
Caybobo	17	423	88	261	19	808	—.—
Hattuzua	9	68	25	39	5	146	3,36
Camarian	3	225	56	82	8	374	2,07
Zeruwawan	–	67	13	22	1	103	
Tihulale	4	74	24	21	4	126	2,48
Rumakay	7	205	61	71	3	347	4,33
Carieuw	10	125	52	32	2	221	3,28
Hulalieuw	14	234	70	67	10	395	7,23
Paperu	3	233	70	104	5	415	
Tuhaha	31	483	218	168	20	920	75,3
Nollot	10	441	242	144	24	861	
Itawaka	14	254	219	102	17	606	
Ihamahoe	19	515	164	120	18	836	74,2
Elipapoety	7	133	29	205	15	389	—.—
Paulohy	5	162	22	178	8	375	
Amahey	15	434	45	266	20	780	
Makarike	10	98	20	48	6	182	7,17
Souahoko	3	150	18	73	4	248	

[1103] De rapportage is niet opgenomen.
[1104] Pastor loci, plaatselijk predikant.

eiland/plaats	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Sila	15	103	59	33	7	217	17,24
Leynitoe	5	155	61	32	8	261	
Nalahia	12	315	121	108	19	575	07.—
Titaway	39	597	410	89	31	1166	21,24
Abubu	30	357	227	54	21	589	—.—
Ameth	22	236	231	135	30	954	69,02
Akoon	10	148	75	33	9	275	03.—
Ouw	68	495	207	141	19	930	—.—
Oelath	54	543	230	105	26	958	—.—
Sirry Sorry	34	457	253	136	13	893	—.—
Tiouw en Saparoua	35	398	167	123	17	740	85,12
Booy	17	267	93	66	12	455	8,36
Poorto en Haria	18	937	238	625	45	1863	28,38
Aboru	9	300	80	148	16	553	6,15
Wassoew	18	145	45	31	10	249	1,44
Oma	38	584	238	123	27	1010	8,15
Haroeko	24	235	135	27	18	439	17,09
Sameth	6	173	91	27	3	300	
Somma	660	11445	4568	4591	586	21850	514,35

398. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HITU EN LEITIMOR DOOR DS. CORNELIUS GRIEZE. Ambon, z.d. [april 1759].
NA, VOC 2962, fol. 203-213. Afschrift.

Rapport van het visiteren der kerken en scholen gedaan door den predikant Cornelius Grieze en de ouderling Zacharias Pietersz op de kust Hitu en op de gebergtens Leitimor, begonnen voor de eerste maal den 19^{en} februari, hervat den 30^{en} maart, en g'eyndigd den 6^{en} april anno 1759.

Den 19^{en} 's morgens om 8 uur van het hoofdcomptoir vertrokken zijnde na de negorij *Hatu*, begonnen wij aldaar ons werk kort na onse aankomst met het onderzoeken der ledemaaten, die wij na ernstige vermaninge nodigden tot het H. avondmael, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde, ende 14 kinderen doopte. Na het examen der ledemaeten onderzochten wij de kinderen in de school, alwaar ons de meester, Paulus Moriane, deeze rolle overgaff:

	m	v	somma
ledemaeten	8	3	11
gemeene christen	115	118	233
schoolkinderen	78	43	121
kinderen buyten de school	13	17	30
doopkinderen	8	6	14
teldt	222	187	409

De schoolkinderen waren voor het meerder gedeelte zeer gemeen zoowel in het eene als in het ander, nademaal sij zeer weinig in de school kwamen. Die de groote vragen leerden waaren: m 12, v 10, somma 22; d'middelste m 14, v 6, somma 20; d'kleyne m 18, v 14, somma 32; teldt m 44, v 30, somma 74.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 5, N. Testament 3, Caron 1, Psalmboeken 16, vrageboeken 27, teldt 52. Het nieuw armgeld bleev 3 realen, benevens het oude 34 realen 24 stuyvers, te samen rds 27:24.

Daarna vertrokken wij na de negorij *Lilibooy*, alwaar wij terstond de ledemaeten examineerden, die wij wel in het gemeen in een slegte staat van kennisse bevonden, egter na ernstige vermaninge tot het H. avondmael nodigde, hetwelke ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde ende 32 kinderen doopte. De rolle die ons de meester van deze negorij, Amos Jantz, overgaff is deeze:

	m	v	somma
ledemaeten	6	7	13
gemeene christen	281	232	513
schoolkinderen	141	52	193
kinderen buyten de school	79	94	173
doopkinderen	15	7	22
teldt	522	392	914

Deeze schoolkinderen waeren gedeeltelijk reedelijk wel onderweesen. Die de groote vragen leerden, ende waaronder zommige lazen en schreeven, waaren: m 30, v 10, somma 40; d'middelste m 26, v 19; somma 45; d'kleyne m 85, v 23, somma 108; teldt m 141, v 52, somma 193.

De kerk- en schoolboeken die bruykbaar bevonden wierden, waaren: Bijbels 6, Caron 1, Psalmboeken 15, vrageboeken 9, teldt 31. Het armgeld van het voorgaande jaar volgens anteekeninge was 22 realen, dog nieuw wierd na aftrek van de armen niet gevonden.

Na verrigtinge van ons werk vertrocken wij des anderen daags na de negorij *Alang*, alwaar wij teegens de middag ankwamen ende weinig na onse aankomst de ledemaeten examineerden, die wij met onderscheyd na ernstige vermaninge nodigden tot het H. avondmael, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde en 40 kinderen doopte. Daarna onderzogten wij de schoolkinderen, terwijl ons de meester, Isaac Saptenno, deeze rolle overgav:

	m	v	somma
ledemaeten	29	27	56
gemeene christen	362	332	694
schoolkinderen	128	95	223
kinderen buyten de school	97	85	182
doopkinderen	17	23	40
teldt	633	562	1195

De schoolkinderen waeren wel onderweezen, en waaronder 38 schreeven, lazen ende zongen. Die de groote vragen leerden waren: m 33, v 31, somma 64; d'middelste m 15, v 20, somma 35; d'kleyne m 44. v 33, somma 77; teldt m 92, v 84, somma 176.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 5, N. Testament 2, Caron 1, Psalmboeken 14, vrageboeken 9, teldt 31. Het nieuw armgeld was 18:42, zoodat volgens aanteekening van het voorgaande jaar te saemen aen deeze negorij bedraagd rds 85:46 stuyvers.

Des anderen daags 's morgens na verrigtinge van ons werk vertrokken wij na 's Compagnies comptoir *Larique*, alwaar wij tegens 12 uur ankwamen en ons de meester, Lucas Adriaans, deeze rolle overgav:

	m	v	somma
ledemaeten	2	4	6
gemeene christen	2	4	6
schoolkinderen	–	1	1
kinderen buyten de school	–	2	2
teldt	4	11	15

De kerk- en schoolboeken waeren: Bijbels 2, Caron 1, Psalmboeken 15, N. Testament 4, vrageboeken 14, teldt 36. Het armgeld bleev rds 53:21.

Wegens sterke ende anhoudende koorsen waarmede de opperschoolmeester, die ik tot het examineeren der ledemaaten wegens de niet genoegsaeme kennisse en ervarentheyd in de Maleydse tale hadde medegenoomen,[1105] hebben wij ons genoodsaakt gevonden om des anderen daags wederom na het hooftcomptoir terugge te keren, alwaar den 30^{en} maart hervatten wij wederom deeze onse kerk- en schoolvisite, en vertrokken des agtermiddaags om 1 uur na het comptoir *Hila*, alwaar wij des avonds omtrent 8 uur ankwaemen ende terstond in de school gingen om de kinderen te onderzoeken, waarvan ons de meester, Jonas Martinus Rewaru, deeze rolle overgaf:

	m	v	somma	
ledemaeten	4	7	11	
gemeene christen	10	8	18	
schoolkinderen	4	3	7	
kinderen buyten de school	1	2	3	
doopkinderen	3	2	5	
teldt	22	22	4	4

De schoolkinderen waaren reedelijk onderweezen. Die de groote vraegen leerden, en waaronder 2 schreeven en 4 lazen, waaren: m 2, v 3, somma 5; d'middelste m 1, v –, somma 1; d'kleyne m 1, v –, somma 1; teldt m 4, v 3, somma 7.

De kerk- en schoolboeken waeren: Bijbels 2, Caron 1, N. Testament 2, vrageboeken 4, Psalmboeken 12, teldt 21. Het armgeld was an deeze plaatse rds 46:26 stuyvers.

Des anderen daags na gedaene examen, nodiginge van de ledemaeten, ende verrigtinge van den godsdienst, deelde ik het H. avondmaal uyt, ende doopte 7 kinderen. Waarna wij vertrokken na de negorij *Rumatiga*, alwaar ons de meester, Paulus Moriany, deze rolle overgaff:

	m	v	somma
ledemaeten	2	2	4
gemeene christen	25	26	51
schoolkinderen	18	13	31
kinderen buyten de school	4	6	10
doopkinderen	–	–	–
teldt	49	47	96

[1105] Enkele woorden zijn in het handschrift weggevallen.

De schoolkinderen, waarvan 16 verscheenen en in de school kwamen ende waaronder sommige schreeven, lazen en songen, waeren wel onderwezen. De kerk- en schoolboeken waeren: Bijbels 2, N. Testament 1, Caron 1, Psalmboeken 10, vrageboeken 11, teldt 25. Het armgeld was an deeze negorij rds 11:24 stuyvers, bevoorens het oud geld 15 real, te saemen 26:24.

Na verrigtinge van ons werk an deeze negorij vertrokken dien selven avond na Pas Baguala, alwaar wij om 10 uur ankwaemen ende des anderen daags ons werk begonnen met het examineeren der leedemaeten, dewelke wij na gedane examen nodigden tot het H. avondmael, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde en 13 kinderen doopte ende 1 paar trouwde. Daarna gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Simon Latumanuwey, deeze rolle overgaf:

Pas Baguala	m	v	somma
ledemaeten	4	17	21
gemeene christen	67	70	137
schoolkinderen	44	21	65
kinderen buyten de school	22	14	36
doopkinderen	6	5	11
teldt	143	127	270

Hutumury Kitjil	m	v	somma
ledemaeten	2	1	3
gemeene christen	26	23	49
schoolkinderen	10	6	16
kinderen buyten de school	6	2	8
doopkinderen	1	1	2
teldt	45	33	78

Deeze schoolkinderen waeren wel onderweesen. Die de groote vragen leerden, en waaronder zommige schreeven, lazen en zongen, waeren: m 16, v 8, somma 24; d'middelste m 6, v 2, somma 8; d'kleyne m 8, v 10, somma 18; teldt m 30, v 20, somma 50.

De kerk- en schoolboeken die bruykbaar bevonden wierden waren: Bijbels –, N. Testament 2, Psalmboeken 10, vrageboeken 9, teldt 21. Het armgeld was an deeze plaatse oud 17:24, nieuw 63:16, tezamen rds 80:40.

Des agtermiddags vertrockken wij na de negorij *Soely*, alwaar wij om 4 uur ankwaemen ende terstond in de kerk gingen om de ledemaeten te onderzoeken, die ik na gedaene onderzoek nodigde tot het H. avondmael, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde, en 20 kinderen doopte ende 2 paar trouwde. Daarna onderzochten wij de schoolkinderen, gevende ons de meester, Andries Rihata, deeze rolle over:

	m	v	somma
ledemaeten	13	16	29
gemeene christen	111	135	246
schoolkinderen	77	48	125
kinderen buyten de school	25	32	57
doopkinderen	9	10	19
teldt	235	241	476

De schoolkinderen die de groote vrage leerden, en waaronder sommige lazen, schreeven en zongen, waaren: m 28, v 16, somma 44; d'middelste m 15, v 8, somma 23; d'kleyne m 15, v 10, somma 25; d'gebeeden m 19, v 14, somma 33; teldt m 77, v 48, somma 125.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 2, Caron 1, teldt 3. Het armgeld an deeze negorij was tesamen 152:32 stuyvers.

Daarna onderzochten wij de schoolkinderen van de negorij *Thial*, alwaar ons de meester, Lourens Pikauli, dese volgende rolle overgaff:

	m	v	somma
ledemaeten	3	–	3
gemeene christen	33	33	66
schoolkinderen	15	13	28
kinderen buyten de school	15	14	29
doopkinderen	2	1	3
teldt	68	61	129

Die de groote vragen leerden, en waaronder eenigen lazen, schreeven en zongen, waaren: m 6, v 8, somma 14; d'middelste m 5, v 1, somma 6; d'kleyne m 4, v 4, somma 8; teldt m 15, v 13, somma 28.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 2, N. Testament 2, Psalmboeken 6, Caron 1, teldt 11. Het armgeld an deeze negorij was tesaemen rds 20:4. De kinderen van beyde negorijen waaren reedelijk wel onderweezen.

Des anderen daags 's morgens om 8 uur vertrokken wij na de negorij *Way*, alwaar wij om 12 uur ankwamen ende terstond in de school gingen, gevende ons de meester, Cornelis Lesituno, deeze rolle over:

	m	v	somma
ledemaeten	8	7	15
gemeene christen	135	149	284
schoolkinderen	70	25	95
kinderen buyten de school	66	88	154
doopkinderen	9	8	17
teldt	288	277	565

De schoolkinderen die in de school kwaemen waeren wel onderweezen. Die de groote vraegen leerden, lazen, schreeven en zongen, waaren: m 6, v 6, somma 12; de middelste m 10, v 3, somma 13; de kleyne m 8, v 1, somma 9; de gebeeden m 15, v 9, somma 24; teldt m 39, v 19, somma 58.

De kerk- en schoolboeken die bruykbaar bevonden wierden waaren: Bijbels 7, N. Testament 1, Caron 4, Psalmboeken 11, vrageboeken 26, teldt 49. Het resteerende armgeld bleef rds 37:15 stuyvers.

Des agtermiddags gingen wij in de kerk, examineerden de ledemaeten ende nodigden deselve tot het H. avondmael, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde ende 25 kinderen doopte en 1 paar trouwde.

Na verrigtinge van ons werk an deeze plaatse vertrokken wij ruym 6 uur na de negorij *Hoetoemoery*, alwaar wij des avonds laat ankwamen ende des anderen daags ons werk begonnen met het examineeren der leedemaeten, die wij na gedaene examen nodigden tot het H. avondmael, hetwelke ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde. Doopte van deeze negorij Hoetoemoery, van Roetong en Lehary. In de school gaande, gaven ons de meesters deeze rollen over:

Hoetoemoery	m	v	somma
ledemaeten	13	18	31
gemeene christen	269	262	531
schoolkinderen	119	98	217
kinderen buyten de school	53	41	94
doopkinderen	7	13	20
teldt	461	432	893

Die de groote vraegen leerden, ende waaronder zommige schreeven, lazen ende zongen, waaren: m 31, v 20, somma 51; d'middelste m 30, v 10, somma 40; d'kleyne m 6, v 13, somma 19; d'gebeeden m 28, v 15, somma 43; teldt m 95, v 58, somma 153.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 4, N. Testament 2, Caron 1, Psalmboeken 17, vrageboeken 13, teldt 37. Het armgeld aan deeze plaatze was 16:15 stuyvers.

Roetong	m	v	somma
ledemaeten	16	10	26
gemeene christen	31	32	63
schoolkinderen	28	6	34
kinderen buyten de school	8	10	18
doopkinderen	3	4	7
teldt	86	62	148

Die de grote vragen leerden, lazen, schreeven en zongen waaren: m 17, v –, somma 17; d'middelste m 5, v 2, somma 7; d'kleyne m –, v –, somma –; d'gebeeden m 3, v 3, somma 6; teldt m 25, v 5, somma 30.

De kerk- en schoolboeken waren: Bijbels 3, N. Testament 1, Psalmboeken 4, vrageboeken 6, teldt 14. An deeze plaetze bleef geen armgeld over.

Lehary	m	v	somma
ledemaeten	3	5	8
gemeene christen	8	13	21
schoolkinderen	7	5	12
kinderen buyten de school	1	1	2
doopkinderen	1	–	1
teldt	20	24	44

Die de groote vragen leerden, lazen, schreeven ende zongen waaren: m 3, v –, somma 3; de middelste m 2, v 2, somma 4; teldt m 5, v 2, somma 7.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 3, Caron 1, Psalmboeken 3, vrageboeken 7, teldt 14. Het nieuw armgeld 1 rds 42 stuyvers, oud geld volgens voorgaende reekening rds 1:28, tezamen rds. 3:22 stuyvers. De kinderen waren van bovenstaande negorijen reedelijk wel onderweesen. Na verrigtinge van den godsdienst deelde ik het H. avondmael uyt, en doopte van de eerste negorij 20, de tweede 7, de derde 1 kinderen, gelijk meede 1 paar trouwde. Waarna wij na verrigtinge van ons werk vertrokken na de negorij *Ema*, alwaar wij om half 6 uur ankwamen ende kort daarna in de school gingen, gevende ons de meester, Johannes Patty, deeze rolle over:

	m	v	somma
ledemaeten	11	19	30
gemeene christen	99	123	222

schoolkinderen	66	25	91
kinderen buyten de school	42	23	65
doopkinderen	7	6	13
teldt	225	196	421

De kinderen waeren reedelijk wel onderweesen. Die de groote vraegen leerden, en waaronder zommige lazen, schreeven en zongen, waaren: m 23, v 3, somma 26; d'middelste m 9, v 6, somma 15; d'kleyne m 5, v 6, somma 11; teldt m 37, v 15, somma 52.

De kerk- en schoolboeken die bruykbaar bevonden wierden, waaren: Bijbels 6, Psalmboeken 22, N. Testament 4, vrageboeken 22, Carons 2, teldt 56. Het armgeld an deeze plaatze bleev rds 43:21 stuyvers.

Daarna onderzochten wij de kinderen van de negorij *Hukurila*, alwaar ons de meester, Arnoldus Pattysalamu, deeze rolle overgav:

	m	v	somma
ledemaeten	7	11	18
gemeene christen	36	25	61
schoolkinderen	11	13	24
kinderen buyten de school	9	9	18
doopkinderen	1	–	1
teldt	64	58	122

De kinderen waeren redelijk wel onderweezen. Die de groote vraegen leerden, lazen, schreeven en zongen waeren: m 7, v 12, somma 19; d'middelste m 4, v 1, somma 5; teldt m 11, v 13, somma 24.

De kerk- en schoolboeken waeren: Bijbels 3, N. Testament 3, Caron 2, Psalmboeken 14, vrageboeken 15, teldt 37. Het armgeld van deeze negorij bleev rds 14:8 stuyvers.

Des anderen daags gingen wij in de kerk, examineerden de leedemaeten, die wij na ernstige vermaninge met onderscheyd nodigden tot het H. avondmaal, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde, ende doopte van de eerste negorij 13 kinderen en van de laatste 1 kind, alsmeede 5 paaren trouwden. Daarna vertrokken wij na de negorij *Kilang*, alwaar wij om 1 uur ankwamen. Na weynig vertoevens gingen wij in de kerk, examineerden de ledemaeten ende nodigden deselve onderscheydenlijk tot het H. avondmael, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde, 4 kinderen doopte en 4 paar trouwde. Daarna gingen wij in de school en onderzochten de kinderen, gevende ons de meester, Christiaan Hattulessy, deeze rolle over:

	m	v	somma
ledemaeten	7	20	27
gemeene christen	70	71	141
schoolkinderen	24	12	36
kinderen buyten de school	25	24	49
doopkinderen	2	1	3
teldt	128	128	256

De kinderen waeren wel onderweezen. Die de groote vragen leerden, lazen, schreeven en zongen waaren: m 17, v 5, somma 22; d'middelste m 6, v 5, somma 11; teldt m 23,v 10, somma 33.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 5, Caron 2, Psalmboeken 16, vrageboeken 21, N. Testament 5, teldt 49. Het armgeld an deeze plaatze bleev rds 39:26 stuyvers.

Waarna wij vertrokken na de negorij *Naku*, alwaar omtrent 7 uur ankwamen ende terstond in de school gingen, gevende ons de meester, Johannes Tuankota, deeze navolgende rolle over:

	m	v	somma
ledemaeten	22	32	54
gemeene christen	109	119	228
schoolkinderen	45	32	77
kinderen buyten de school	42	39	81
doopkinderen	6	3	9
teldt	224	225	449

Deeze schoolkinderen waeren redelijk onderweezen. Die de groote vraagen leerden, en waaronder zommige lazen, schreeven en zongen, waaren: m 22, v 11, somma 33; d'middelste m 14, v 7, somma 21; d'kleyne m 1, v –, somma 1; teldt m 37, v 18, somma 55.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 1, Caron 1, vrageboeken 27, N. Testament 1, Psalmboeken 15, teldt 45. Het armgeld an deeze negorij bleev rds 38:3 stuyvers.

Des anderen daags gingen wij in de kerk en examineerden de ledemaeten, die wij na ernstige vermaninge nodigden tot het H. avondmaal, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde en 11 kinderen doopte ende 1 paar trouwde, waarna wij vertrokken na de negorij *Hatalai*, alwaar wij om 1 uur ankwamen ende ons de meester, Willem Cornelis, deeze rolle overgav:

	m	v	somma
ledemaeten	2	5	7
gemeene christen	84	79	163
schoolkinderen	27	19	46
kinderen buyten de school	2	3	5
teldt	115	106	221

Deeze schoolkinderen waeren redelijk wel onderweezen. Die de groote vraegen leerden (en waaronder lazen 11 m, 7 v, die zongen en schreeven, 6 m., 1 v) waaren: m 27, v 19, somma 46; d'middelste m –, v 7, somma 7; teldt m 27, v 26, somma 53.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 3, N. Testament 4, Psalmboeken 8, vrageboeken 13, Caron 2, teldt 30. Het armgeld bleev an deeze negorij rds 27:1 stuyvers.

Nadat wij ons werk an deeze plaatze verrigt hadden, vertrokken wij om 5 uur na de negorij *Soya*, alwaar wij om halv 7 aankwamen ende kort daarna de schoolkinderen onderzochten, gevende ons de meester, Michiel Lopis, deeze rolle over:

	m	v	somma
ledemaeten	5	6	11
gemeene christen	66	60	126
schoolkinderen	40	26	66
kinderen buyten de school	–	–	–
doopkinderen	16	12	28
teldt	127	104	231

Deeze kinderen waaren wel onderwezen. Die de groote vragen lazen, schreeven ende zongen waeren: m 17, v 4, somma 21; d'middelste m 13, v 6, somma 19; d'kleyne m 10, v 16, somma 26; teldt m 40, v 26, somma 66.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 4, Psalmboeken 20, N. Testament 5, vrageboeken 23, Caron 2, teldt 54. Het armgeld bleev an deeze negorij rds 18:46 stuyvers.

Des anderen daags gingen wij in de kerk, examineerden de leedemaeten ende nodigden deselve tot het H. avondmael, hetwelk ik na verrigtinge van den godsdienst uytdeelde en 5 kinderen doopte, waarna wij om half 12 wederkeerden na het hooftcomptoir Amboina Victoria na aldus deese onse kerk- en schoolvisite door Godes zeegen zeer gelukkig volbracht hadde.

Des anderen daags visiteerden wij de schoolen van deze navolgende omleggende negorijen van Soya, Halong ende Mardika. Gav ons de meester, Habel Rihata, deeze rolle over:

Soya	m	v	somma
ledemaeten	9	11	20
gemeene christen	73	37	110
schoolkinderen	36	16	52
kinderen buyten de school	15	28	43
teldt	133	92	225

Halong:	m	v	somma
ledemaeten	5	7	12
gemeene christen	109	105	214
schoolkinderen	40	31	71
kinderen buyten de school	30	31	61
teldt	184	174	358

Mardika:	m	v	somma
ledemaeten	–	21	2
gemeene christen	35	37	72
schoolkinderen	25	10	35
kinderen buyten de school	9	10	19
teldt	69	59	128

De kinderen die in de school kwamen van deeze negorijen waeren wel onderweezen, dog het getal was zeer kleyn, want onder deeze grote menigte volgens opgave van deeze rolle van de schoolmeester waren niet meer als die lazen 16:11, ende schreeven 11:7:18. De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 2, Psalmboeken 8, vrageboeken 5, teldt 15.

Waarna wij ons begave na de school van de negorij Nussanive, alwaar ons de meester, Hendrik Telupaty, volgende rolle opgav.

Nussanive:	m	v	somma
ledemaeten	8	11	19
gemeene christen	153	145	298
schoolkinderen	97	68	165
kinderen buyten de school	48	48	96
teldt	306	372	578

Hative:	m	v	somma
ledemaeten	9	2	30
gemeene christen	134	111	245
schoolkinderen	64	76	140
kinderen buyten de school	34	28	62

teldt	241	236	477

Latuhalat:	m	v	somma
ledemaeten	4	10	14
gemeene christen	148	145	293
schoolkinderen	90	73	163
kinderen buyten de school	25	33	58
teldt	267	261	528

De kinderen waaren wel onderweezen. Die de groote vraegen leerden, lazen, schreeven ende zongen waaren: m 24, v 14, somma 38; d'middelste m 10, v 7, somma 17; d'kleyne m 11, v 1, somma 12; d'gebeeden m 3. v 3, somma 6; teldt m 48, v 25, somma 73.

De kerk- en schoolboeken waaren: Bijbels 3, N. Testament 2, vrageboeken 30, Psalmboeken 21, teldt 56.

Uyt deeze school komende gingen wij na de school van de negorijen Ema en Kilang beneden, alwaar ons de meester, Romelus Tupamahu, deeze volgende rolle overgav:

Kilang:	m	v	somma
ledemaeten	8	11	19
gemeene christen	74	82	156
schoolkinderen	29	18	47
kinderen buyten de school	26	30	56
teldt	137	141	278

Ema:	m	v	somma
ledemaeten	7	9	16
gemeene christen	26	39	65
schoolkinderen	8	7	15
kinderen buyten de school	16	6	22
teldt	47[1106]	61	118

De schoolkinderen waaren zeer wel onderweezen. Die de groote vraagen leerden, lazen, schreeven ende zongen waaren: m 5, v 4, somma 9; d'middelste m 1, v 1, somma 2; d'kleyne m –, v 3, somma 3; d'gebeeden m 11, v 4, somma 15; teldt m 17, v 12, somma 29.

De kerk- en schoolboeken die bruykbaar bevonden wierden waaren: Bijbels 4, Psalmboeken 10, vrageboeken 5, teldt 19.

(Onder stont) Einde. (Geteekend) C. Grieze, Zacharias Pietersz.

Samentrecking van de voorenstaande coppen en contanten

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buyten de school; dk = doopkinderen; som = sommarium; rds = contanten

plaats	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Hatu	11	233	121	30	14	409	27,24
Lilibooy	13	513	193	173	22	914	22.—
Alang	56	694	223	182	40	1195	85,46
Laricque	6	6	1	2	–	15	53,21

[1106] Ten rechte 57.

plaats	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Hila	11	18	7	3	5	44	46,26
Rumatiga	4	51	31	10	–	96	26,24
Pas Baguala	21	137	65	36	11	270	80,4
Hutumury Kitjil	3	49	16	8	2	78	
Soely	29	246	125	57	19	476	152,32
Thial	3	66	28	29	3	129	20,04
Way	15	284	95	154	17	565	37,15
Hoetoemoery	31	531	217	94	20	893	16,15
Roetong	26	63	34	18	7	148	—.—
Lehary	8	21	12	2	1	44	3,22
Ema	30	222	91	65	13	421	43,21
Hukurila	18	61	24	18	1	122	14,08
Kilang	27	141	36	49	3	256	39,26
Nakoe	54	228	77	81	9	449	38,03
Hatalai	7	163	46	5	–	221	17,01
Soja booven	11	126	66	–	28	231	18,46
Soja beneeden	20	110	52	43	–	225	—.—
Halong	12	214	71	61	–	358	—.—
Mardika	2	72	35	19	–	128	—.—
Nussanive	19	298	165	96	–	578	—.—
Latuhalat	14	293	163	58	–	528	—.—
Hative	30	245	148	62	–	477	—.—
[Soa] Kilang	19	156	47	56	–	278	—.—
[Soa] Ema	16	65	15	22	–	118	—.—
Somma	516	5306	2196	1433	215	9666	743,38

399. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 26 mei 1759.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 81-82.

WelEerwaarden Heeren, en meedebroederen.

Met bleydtschap zaagen wij uyt U.Eerw. ontfangene missive van den 19en jannuary deeses jaars[1107] den algemeenen iver in het waarneemen van den openbaaren predikdienst. Maar ook teffens met smerte het verlies van verscheyden broederen, soo onder U.WelEerw. als elders, vernoomen hebbende zoo bidden wij dat den Heere van zijn kerke deese breuken, na zijnen raadt, op allerleye wijse sal gelieven te geneesen.

Den predikdienst word thans in de Hollandtsche gemeente hier des sondags voor de middagh en woensdags avonts, alsmeede des sondags na de middagh in de Maleidsche taale, door den Eerwaarden Heer Grieze, Meynicus en Steutel waargenoomen, welk middelste gemelde aanhoudende swak blijft. Zendende hierneevens aan U.WelEerw. den staat der kerken en schoolen der buytenplaatsen.[1108]

[1107] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 133-134.
[1108] Doc. 398.

Wijders bedanken wij U.WelEerw. voor de toegesondene 124 rds, laatende dierhalven U.WelEerw. weederom quitantie toekoomen.

Overigens hebben wij thans geen stoffe deesen verder te doen uytdeyen. – – – De predikanten en ouderlingen uytmaakende den gereformeerden kerkenraadt te Amboina, uyt aller naame en last A.P. Steutel epist. scriba, Meynichus, C. Treno.[1109]

Amboina, Victoria den 26en mayus 1759.

400. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1759.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 85-87.

WelEerwaarden Heeren, en meedebroederen.

Terwijl ons tans niets nader te bedeelen staat, doordien er geene notabele saaken in deese gemeente gecyteerd sijn seedert het vertrekt onses waarden medebroeders Wilbers uyt het midden onser als alleenlijk dat wij in kerkenraade alhier beslooten hebben omme drie krankbesoekers voor deese provintie, na gebruyk de regeeringe alhier daarvan kennisse gegeven sijnde, deselve van haar HoogEdelens te versoeken, ons alle seer grootelijk tot blijdschap streckende dat onsen waarden broeder Griese eenigsints in opsigte sijnen langduerige siekte ter beterschap is vorderende. Schoon daarentegen ons allen smertende tot nog toe geen grond van reedenen vinden ter hoope eener spoedige herstellinge der siekte onses waarden meedebroeder Mijnihus. Uyt welker reedenen gelegenheyd voortgekoomen is dat D. Steutel in beyde de taalen den preedikdienst eenigsints voor haar Eerwaardens te vervullen.

Den verderen toestand der gemeenten is niet merkelijk verandert, gelijk booven reets gemeld is.

Weshalven – – – dus teekenende met de meeste agtinge – – – den gereformeerde kerkenraadt te Amboina, uyt aller naam en last A.P. Steutel præs. et vice epistolarum scriba, C. Treno.

Amboina Victoria den 24en september anno 1759.

401. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU, SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. ADRIAAN PIETERSZ STEUTEL EN DE OUDERLINGEN J.E. PATTY EN SALOMON KESAULI. Ambon, z.d. [april 1760].
NA, VOC 2988, fol. 353-367. Afschrift.

Rapport van den staat der kerk en schoolen van de eylanden Boeangbessy, Honimoa en Nussalaut, gevisiteerd door den predikant Adriaan Pieterse Steutel en de ouderlingen Johannes Elias Pattymony, patty van Aboro, Salomon Kesauli, patty van Siry Sory, begonnen den 20en maart en g'eyndigd den 9en april 1760.

_ _ _[1110]

Dus ons werk verrigt sijnde, arriveerde gelukkiglijk op den 9en dito door 's Heeren goedheyd aan de hoofplaatze.

(Was getekend) A. P. Steutel, Johannes E. Pattymony en Salomon Kesauli.

[1109] Carel Fredrik Treno, onderkoopman, o.m. winkelier te Ambon en hoofd op Haruku.
[1110] De rapportage is niet opgenomen.

Samentrecking van de boovenstaande coppen en contanten, namentlijk:

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; dk = doopkinderen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buyten de school; summ = summarium; rds = contanten

plaats	lm	gchr	dk	sk	kbs	summ	rds
Haroekoe en Samet	22	280	17	118	45	482	—.—
Oma	6	233	25	79	69	412	26,34
Watzoe	18	134	8	45	40	245	2,24
Aboro	7	280	18	77	137	519	6.—
Hulalieuw	12	147	15	60	62	396	17,12
Porto en Haria	17	1029	60	260	461	1827	16.06.
Paperoe, Tuhaha	29	769	41	222	155	1216	—.—
Itawaka en Nollot	23	811	62	333	90	1319	—.—
Ihamahoe	16	550	40	174	66	846	8.—
Sirry Sorry	34	466	32	286	86	904	36.—
Oelath	53	548	25	333	59	1018	4.—
Ouw	61	493	16	194	88	852	59.—
Zila	14	104	17	72	25	232	35,12
Leynitoe	5	161	12	53	36	267	
Titaway	34	647	34	378	117	1210	26,36
Aboeboe	27	416	24	171	64	702	16,12
Nalahia	13	330	24	117	116	600	12,24
Akoon	10	142	8	67	40	267	7,24
Ameth	21	527	42	219	82	891	25,27
Saparoua en Tiouw	32	395	37	181	125	770	65,29
Booy	16	269	20	98	58	461	14,42
Somma	470	8831	57	3537	2921	15436	379,12

402. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HITU EN LEITIMOR DOOR DS. ADRIAAN PIETERSZ STEUTEL EN DE OUDERLINGEN JACOB MUSKITA EN EDUWARD D'SILVA. Ambon, z.d. [mei 1760].
NA, VOC 2988, fol. 337-352. Afschrift.

Rapport van den staat der kerken en schoolen van de eylanden Hitu en Leytimorse gebergtens gevisiteerd door den predikant Adriaan Pieterse Steutel en de ouderlingen Jacob Muskita en Eduward D'Silva, begonnen voor de eerste maal den 26en november 1759 en hervat den 25en april 1760, g'eyndigt den 2en mey 1760.

_ _ _[1111]

(Was getekend) A. P. Steutel, Jacob Miskita, en E. De Silva.

[1111] De rapportage is niet opgenomen.

Samentrecking van de voorenstaende coppen en contanten, namentlijk:

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; dk = doopkinderen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buyten de school; summ = summarium; rds = contanten

plaats	lm	gchr	dk	sk	kbs	summ	rds
Hatu	11	246	14	89	40	400	4,3
Lelebooy	13	514	30	185	205	947	8.—
Alang	55	697	35	282	291	1360	15.—
Laricque	7	5	4	2	3	21	94,42
Hila	10	11	4	6	4	35	5.—
Way	15	378	7	93	167	660	—.—
Soely	31	251	4	109	70	465	13.—
Thial	4	56	1	26	30	118	1,36
Soya	10	129	–	49	33	221	3,2
Hatalay	7	407	5	138	17	574	—.22
Naku	52	227	12	87	90	468	8,24
Kilang	19	118	3	35	56	231	9,36
Ema	23	187	14	95	42	361	11,36
Hukurila	16	56	7	22	16	117	4,42
Lehary	6	24	–	12	3	45	3,4
Rutong	24	68	4	36	25	157	3,36
Hutumury	24	478	12	208	112	834	5,42
Baguala	22	148	7	55	33	265	
Kleen Hutumury	4	50	–	20	15	89	21,36
Drie Huysen	4	58	–	21	9	92	4,04
Nussanive	17	299	–	165	95	576	—.—
Groot Hative	18	248	–	140	121	527	—.—
Latuhalat	14	248	–	159	121	542	—.—
Kilang beneden	18	147	–	48	43	256	—.—
Ema beneden	12	57	–	16	13	256	—.—
Soya beneden	18	108	–	50	31	227	—.—
Mardika	3	56	–	32	22	113	—.—
Halong	11	207	–	80	72	370	—.—
Somma	468	5479	163	2260	1779	10149	rds 230.04

403. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1760.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 89-90.

WelEerwaarden Heeren en meedebroederen.

Nademaal het ongeluk ons niet zonder affectie getroffen heeft om ons medebroederen D. Mijnichus, na een lang suckelende ziekte op den 7[en] augustus jongstleeden door de dood dit rampspoedige leeven met het euwige verwisseld hebbende, uyt dese gemeente te verliesen, wij ons teffens mede beklagende wegens 't absent raaken van U.WelEerw. veel gerespecteerde ons laatst toegesondene missive,[1112] waardoor men niet zo direct capabel sal weesen die in alles behoorlijk te beantwoorden.

Den predicdienst betreffende, word sondags voormiddaags in de Nederlandsche taale door D. Grieze en des sondaags namiddag in de Malaitsche sprake alsmede de woensdagavondbeurte in de Nederlandsche taale door den ondergetekenden beyde gedaan.

Hiernevens leggende den staad der kerken en schoolen der buytenplaatsen.[1113]

Wijders bedankende UWelEerw. voor de overgesondene 124 rijxdaalders, waarvan behoorlijke quitantie hiernevens overgaad.

De verwijdering welke onder ons beyde hier zijnde leeraaren geresulteerd is, die van ten grooten omslag vindende hierinne te verhandelen, dog gaan van beyde het ingediend zijnde in Raade van Politie deser provintie, de geschriften, onder de secretariële papieren 's Compagniesweegen aan Haar HoogEdelens de illust're Hooge Regering van Nederlands India bij dese gelegentheyd over, moetende aldus die zaken Gode bevoolen latende, hierinne berustende.[1114]

Verders voor het presente geene stoffe vindende U.WelEerw. te bedeelen, wenschende verwaerdigd te moogen worden den algenoegsamen verbonds-Gods geduriglijk te bidden om den bloey van 't Zion Gods ende overvloeyende zegeningen over U.WelEerw. H. dienst, g'eerde perzoonen en familliën, ons wijders met vereyste hoogagting en liefde subsignerende – – – den predikanten en ouderlingen uytmaakende den gereformeerde kerkenraadt te Amboina, uyt aller naam en last A.P. Steutel praeses et scr., Johannes Voges, A. de Soysa.[1115]

Amboina Victoria den 24[en] september 1760.

404. Brief van ds. A.P. Steutel aan enkele predikanten te Amsterdam. Ambon, 24 september 1760.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 189, fol. 189-190.[1116]

Aan de WelEerwaarde, godzaalige, seergeleerde heeren Jacobus Teyke, Rutgerus Schutte, R. Presonius, en W. Pijfers,[1117] beroemde leeraaren in de bloeyende gemeente van Jesus Christus te Amsterdam.

WelEerwaarde, godsaalige, seer geleerde heeren en hooggeagte medebroederen in het werk des Heeren.

[1112] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 169, brief kkr Batavia aan kkr Ambon, 20 december 1759.
[1113] Doc. 403.
[1114] Op 11 december 1759 kwam de preses van de kerkenraad ds. Steutel in conflict met scriba ds. C. Grieze. Er was onenigheid over de examinering en benoeming van twee omlopende leermeesters. Steutel werd in 1760 naar Banda verplaatst, waar hij in 1762 overleed. Zie hierna, doc. 404. Een dossier betreffende dit conflict in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 189, fol. 191-263.
[1115] Anthonie de Soysa, in 1767 radja van Nusanive (Knaap, *Memories*, 428, 456).
[1116] Met 7 bijlagen, genummerd A t/m G, fol. 191-263.
[1117] Jacobus Tijken (1706-1789), 1729-1789 predikant in Nederland, 1741-1789 in Amsterdam; Rutgerus Schutte (1708-1784), 1737-1776 predikant in Nederland, 1745-1776 in Amsterdam; Rutgerus Perizonius (1714-1781), 1738-1781 predikant in Nederland, 1749-1781 in Amsterdam; Wilhelmus Peiffers (1705-1779), 1730-1779 predikant in Nederland, 1742-1779 in Amsterdam.

Nademaal het mij in den weg van Gods voorsienigheyd gebeuren mag, niet als een quaddoender, maar als een goed dienstknegt Jesu Christi,[1118] om der waarheyd en den ongeveynsden ijver omme zijn volk, na der christenen kerkbestuur, in dese afgelegene Oostersche gewesten verdrukkinge te lijden,[1119] en om daarvan op goede gronden na 't regt ende heylige geregtigheyd U.WelEerw. in staad te stellen van veylig te oordeelen, vonde ik mij verpligt alle papieren daartoe specteerende, voor zoverre die magtig hebbe moogen worden, pro als contra, in schuldige eerbied hiernevens in copia over te senden, met vriendelijk versoek zulks secreet te houden tot tijd en wijle dat de Heeren Majores zulks geraden vindende aan 't classis te overhandigen, 'twelk U.WelEerw. zoude kunnen in staat stellen mijne zaaken te ondekken, en na bevinding een broederlijk oordeel dien betreffende te kunnen uytspreeken, om also den onschuldigen uyt zijne smertelijke verdrukking te verlossen. Niet dat ik wilde dat mijne zaken als in een volmaakte suyverheyd en zonder menschelijk swakheyd ontworpen te zijn zouden geschattet worden, maar verseekere mij in gemoede overtuygd zijnde de suyvere waarheyd te zullen bevonden worden daarvan mij in die casus uytbreyde.

Dat daaromme in goede ordre geregistreerd zijnde, te meerder vrijmoedigheyd mogte gebruyken als nog in verschen geheugen bij mij gehouden vinde die ongeveynsde liefde en tedere zorg voor mijn geringe toe[1120] als leeraar g'examineerd voor die Kaamer stonde uyt te vaaren. O! Wat was mij die bevondene broederliefde verquikkelijk en zoet, waarover thans nog genoeg stoffe hebben Goode te danken door onsen Heere Jesu Christus. Maar helaas te beklaagen is het, ja moet daarover wel in traanen sugten voor den troon, dat men mij en alle waare godsaalige hier als uytvaagsel en aller afschrapsel reekend. Men word als verblijsteld[1121] door het bevinden van alle euveldaaden en grouwelen, waarvan men als leeraar maar geen de minste aanmerking, 'tzij in 't particulier of op den predikstoel, moet maaken, tenzij men althoos moedig is als een jongen leeuw, want men zoude onder de vervolging, dog meer geheym als in het oopenbaar, ten onder gebragt vreesen te moeten worden.

Zie daar, WelEerw. en seergeliefde medebroederen, 'tgeene ik in groote bepaaldheyd des voorhanden hebbende tijd zo uytgebreyd mij doenelijk was opengelegt hebbe, versoekende hierinne geene gunste betreffende de toewijsing van de geregtigheyd, maar alleen dat mijne zaken zo die geleegen zijn in opregtigheyd en na de suyvere waarheyd, welk dog geen schepsel voor God ontduyken zal kunnen, mogen beoordeeld worden, dat mij alleen genoegsaam agte. Al was het dat ik om mijne waarheyd in desen leeven mogte verweesen worden, zo zal de Heere zijn werk, in mij reeds voor lange begonnen, voleynden, en mij hierna voorseker beproefd zal doen uytkomen, dat mij alleen tot hiertoe ook doed staande blijven. Spes mea unica Christus est.[1122]

Daarom den alleen goeden God in vertrouwen ootmoedig bidde dat zijne hulpe en zijn Geest U.WelEerw. in het werk van den H. dienste alsook omtrent het oordeel over de nadeelige kerkleeraars-oneenigheden met de opregten zal ondersteunen, om als goede arbeyders in 's Heeren wijngaard den genadenloon der heylige weg te mogen dragen, opdat ons mogte gegunt worden elkander in de zalige euwigheyd te mogen aantreffen. Dit is de bede en zielenwensch van hem die d' eere heeft te subsigneeren,

WelEerwaarde godzaalige, seergeleerde en hoogg'agte medebroederen in het werk des Heeren, U.WelEerwaardige, ootmoedigen, seer dienstwillige dienaar in Christo, A.P. Steutel, V.D.M. Amboina Victoria den 24^{en} september 1760.

Nota: hiervan twee eensluijdende.

[1118] Zie 2 Timoteüs 2:9.
[1119] Vgl. 1 Petrus 4:15.
[1120] Toen ik.
[1121] Tweede lezing: verblijsseld (verbijsterd?).
[1122] Christus is mijn enige hoop.

405. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 mei 1761.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 93-95.

WelEerwaarde Heren en veelgeliefde broederen in Christus!

Nadat ik door des Heren ontfermende goedheid gezond en vergenoegd en voorspoedig den 31 januari hier tot Amboina aan 't Casteel Victoria gekomen ben, zo kan niet onderlaten hiervan U.Eerw. kennis te geven. Ik ben van alle met volkomen genoegen en grote blijdschap aangenomen, en in 't bijzonder van mijnen zeer geagten amptgenoot den Eerwaarden Heer Cornelius Grieze, met welken naar mijne weinige kragten noch den mij aanvertrouwden predikdienst getrouw, naar al deszelfs delen, in onderlinge vrindschap en liefde waarneme.

Den van U.Eerw. ons toegezondenen kerkenstaat van Nederlands India[1123] hebben wij wel en op zijnen tijd ontfangen, en wij blijven U.Eerw. daarvoor hertelijk dankbaar.

Dog wat aangaat de toegezonde penningen uit het legaat van Juffrouw Lucia Hoffman[1124] bedragende de somma van 110 rijksdaalders, zo diend hierop tot andwoord dat deselve niet hebben konnen ontfangen worden, dewijl bij Compagnies papieren niet het minste gewag daarvan gemaakt is, en daarom verzoeken wij de Eerwaarde broederen zeer vrindelijk dog in het aanstaande jaar met die alsdan overgaande pennigen hierop een weinig te letten.

Alhoewel de kerkelijke dimissie van onzen veel geagtten medebroeder den Eerwaarden Heer Willem Wilbers U.Eerw. reeds voorlange hadden behoren ontfangen te hebben, zo moeten wij dat dit niet eerder geschied is tot ons groot leedwezen bekennen dat hiervan de schuld aan den toenmaligen scriba D. Adriaan Pietersz Steutel toe te schrijven zij, gelijk dit den Eerwaarden broederen uit die reeds meer dan ene zederd dien tijd ontfangene missive zal konnen blijken. En niettegenstaande thans de Eerwaarde Heer Willem Wilbers reeds als ordinair leraar aan de hoofdplaatze door hunne HoogEdelens de Hoge Indiasche Regering beroepen is, en tot onzer aller blijdschap en innige vreugde aldaar met veel nut en getrouwheid en volkomen genoegen het werk zijner hem aanvertrouwden gewigtigen bediening waarneemt, zo willen wij nogtans aan der Eerwaarden broederen aanhoudende, ernstige en teffens billijke begeerte zeer gaarn voldoen en het navolgende tot narigt mededelen: dat aan deze onze Amboinsche kerkvergadering op dato den 30 december 1758 uit het ontfangene extract resolutie van de Agtbare regering van deze provintie[1125] is komen te blijken dat onze Eerwaarde medebroeder de Heer Willem Wilbers van de Hoge Indiasche Regering naar Batavia verlost is. Zijn Eerwaarde heefd zig allezins onder ons gedragen als enen getrouwen en ieverigen leraar betaamt, gezond in het gelove en stigtelijk van wandel, zo veel ons bewust is. Wij wenschen en bidden derhalven den zegenrijken God, dat het hem behagen moge het werk der bediening van zijn Eerwaarden verder met zijnen zegen te bekronen, tot luister van zijne heerlijke deugden en heil van vele onsterfflijke zielen.

[1123] Vermoedelijk is bedoeld de missive van kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 4 december 1760, ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 205-206.

[1124] Hier wordt verwezen naar ontvangen geld uit het Lucia Hofman-fonds. Lucia Hofman, overleden 1747 te Dordrecht, vermaakte haar gehele vermogen aan een fonds ten behoeve van predikanten in Indië, in het bijzonder in de Molukken. Uit de renten van dit kapitaal, oorspronkelijk beheerd door de classis Schieland, ontvingen deze predikanten jaarlijks een toelage. In de 19e eeuw werd het geld uitgekeerd aan het Ned. Zendelinggenootschap en de Utrechtsche Zendingsvereeniging. Stukken betreffende dit fonds in Stadsarchief Rotterdam, toegang nr. 24.01, Archief Classis Schieland, inv.nr. 487-499.

[1125] Niet aangetroffen; het resolutieboek over deze periode (NA, VOC 2962, Ambon 1, fol. 1-52) heeft geen vergaderingen tussen 2 dec. 1758 en 7 jan. 1759.

Aangaande den kerkenstaat van deze provintie moeten wij ons beroepen op den in het vorige jaar gezondenen,[1126] dewijl de algemene kerk- en schoolvisite niet eerder dan in den maand october kan verrigt worden.

Na het dierbaarste van Gods zegeningen over Uwer Eerwaardens perzonen gesmeekt te hebben, ondertekenen wij ons met alle hartelijke liefde en toegenegenheid – – – de predikanten en ouderlingen der Amboinsche gemeente, C. Grieze h.t. praeses, N. Tilemann dictus Schenck h.t.scriba, Jacobus Olivier ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 22en mai 1761.

406. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua, Nusa Laut, de binnenkust van Ceram, de kust van Hitu en in het gebergte van Leitimur door ds. Noach Tilemann dictus Schenck en drie ouderlingen. Ambon, z.d. [december 1761].
NA, VOC 3057, fol. 306-349. Afschrift.

Rapport van den staat der kerken en schoolen op de eylanden Haroeko, Saparua, Nussalaut en Cerams binnencust, mitsgaders op de cust Hitoe en Leytimorse gebergtens, gevisiteerd door den predikant Noach Tileman toegenaamt Schenk met de ouderlingen Anthony de Soysa radja van Nussanive, Abraham Hatilaybessy patty van Ouw, Lourens Marcus Manusama patty van Aboboe, begonnen den 18en october en g'eyndigt den 11en december anno 1761.

_ _ _[1127]

Dus op den 11en dito ons geheel visitewerk van kerk en school in gezondheyd g'eyndigd hebbende, zoo brengen wij de loff en eer en dankzegging den goedertieren God, die ons zoo genadig ondersteund, en zoo redelijk voor al 't gevaer bewaerd, amen.

(Onder stond) Eynde. (Geteekend) N. Tilemann dictus Schenk en Anthony D'Soysa.

Samentrecking van de voorenstaande coppen en contanten, namentlijk.

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buyten de school; dk = doopkinderen; summ = summarium; rds = contanten

plaats	lm	gchr	sk	kbs	dk	summ	rds
Haroeko	16	277	120	27	17	457	8,42
Sameth	5	208	94	25	22	254	
Kaybobo	12	424	82	119	–	709	23,12
Pieroe	2	97	25	53	12	189	19.—
Tanoenoe	–	18	11	–	7	36	16,22
Hatoesoea	9	77	33	23	10	157	8,1
Camariang	2	266	48	44	17	377	9,24
Seruwawang	–	73	13	24	6	116	
Tehulale	5	72	36	11	10	134	7,32
Rumakay	2	349	76	20	16	463	11,22

[1126] Zie hiervoor, doc. 401.
[1127] De rapportage is niet opgenomen.

plaats	lm	gchr	sk	kbs	dk	summ	rds
Cariuw	8	113	44	26	10	201	8,34
Hulalieuw	10	217	86	59	12	344	22,3
Poorto en Haria	16	1005	252	443	66	1782	55,27
Itawaka	11	250	169	54	18	511	
Paperoe	2	251	46	56	14	369	2,07
Nollot	9	562	200	78	27	876	
Tuhaha	27	542	204	131	26	936	2,07
Ihamahoe	16	503	158	97	28	902	5,46
Ouw	61	437	210	40	14	762	56.—
Oelat	47	548	217	101	20[1128]	942	17,41
Sirry Sorry	33	494	230	112	32	901	72,29
Saparoua en Tiouw	35	358	224	97	28	742	126,17
Booy	16	250	114	55	31	466	28,36
Elipapoety	3	339	32	40	39	453	16.—
Poulohy	3	361	42	40	21	467	
Amahey	15	434	60	266	73	848	
Souhoko	3	150	17	76	132	259	19,03
Makariki	10	98	20	48	5	181	
Ameth	22	554	186	110	25	897	29,32
Akoon	7	149	60	42	8	266	14,32
Aboeboe	27	395	169	87	26	704	17,29
Titaway	35	605	367	111	32	1150	26,12
Zila	14	111	69	27	8	229	61,46
Leynitoe	5	164	65	25	11	270	
Nalahia	12	313	112	115	26	572	25,04
Aboro	7	280	77	115	23	542	17,1
Watzoe	17	127	44	47	12	247	5,05
Oma	31	559	199	139	28	956	45,22
Way	24	281	82	138	125	540	61,06
Soely	24	221	102	64	10	421	200.—
Pas Baguala	20	140	47	37	6	250	9.—
Klein Hoetoemoery	2	50	14	17	–	83	
Hatoe	10	277	114	31	23	453	42.—
Lilibooy	15	450	178	219	42	904	8.—
Alang	47	644	213	379	41	1324	101,24
Laricque	7	5	1	–	8	21	117,44
Hila	8	18	6	3	6	41	72,28
Roematiga	2	58	21	11	–	92	18,41
Soja boven	10	158	30	38	5	241	24,4
Hatalay	8	164	61	55	15	303	19,2
Nakoe	54	235	58	50	12	409	59.—
Kilang	20	100	38	55	7	220	62,02
Ema	18	206	124	59	16	423	26,1

[1128] Ten rechte 29.

plaats	lm	gchr	sk	kbs	dk	summ	rds
Roetoeng	23	68	35	25	6	157	10,12
Lehary	5	28	9	14	5	61	2,28
Groot Hoetoemoery	23	460	218	86	29	816	32,2
Nussanive, Seylale, Urimeseng	14	334	85	155	–	588	—.—
Hative en Tawiry	24	262	126	101	–	513	—.—
Latuhalat en Amahusu	14	441	136	199	–	790	—.—
Soja beneden	15	189	57	62	–	323	—.—
Halong	10	209	57	21	–	297	—.—
Mardika	2	80	35	20	–	137	—.—
Kilang beneden	–	151	39	66	–	270	—.—
Ema beneden	19	52	14	36	–	121	—.—
Somma	963	27311	6119	4969	1139	28680	1647,3

407. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 juni 1762.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 97-99.

WelEerwaarde Heren en veelgeliefde broederen in Christus!

In andwoord op Uw WelEerwaardens hooggeagte letteren van den 26e december a.p.[1129] diend, dat den WelEerwaarden Heer Sibrandus Abrahami wel tot ons is overgekomen en met de uiterste liefde is ontfangen, denwelken verhopen, en geenzints twijfelen, neffens den anderen (gelijk reeds begonnen heefd) door de prediking van Gods woord de schapen dezer gemeente zal wijden en leiden als tot een allezints gelukkig leven en Godes eer kan werden verlangd. Intusschen dat begeerlijk smeken de harmonie niet minder mag aanwassen, opdat de last ons door de goddelijke voorzienigheid opgelegd te ligter en verandwoordelijker kan en mag gedragen werden. Wij danken dierhalven zeer ootmoedig over den wensch en bede, daarover aan ons uitgestort, dat vieriglijk smeken op U.WelEerw., en daar de gemeente van Christus word uitgebreid zal berustende blijven. Terwijl ten vervolge onze verpligting zijn betuigende over de vrindelijke communicatie der behoudene aanlanding onzer hoogwaarde en geliefde broederen uit Nederland, onder aanbieding onzer liefde, hulpe en bijstand, gelijk ten onzen belange aldus verwagtende zijn.

Den algemenen kerkelijken staat en scholen van Indiën hebben wij gelijkelijk wel ontfangen, zeggen dank voor derzelver toeschikking, onder uitting onzer blijdschap niets van waarden onder de broederen in ’t gemeen of bijzonder is voorgevallen, gelijk ook uit den monde van onzen liefdewaarden broeder hebben vernomen. Voor de bezorging van den intrest uit het bekende legaat als voor anno passato 110 rds en voor dezen jare 100 rds netto Hollandsch geld voor de leraars dezer gemeente betuigen wij reverentelijk dank, en laten deze van de quitantiën des ontfangsts verzellen, gelijk mede zijn doende van ’t rapport der grote en kleine visite dezer kerken en scholen die in ’t gepasseerde jaar door onzen broeder en amptgenoot Noach Tilemann dictus Schenck is gedaan,[1130] waaraan wij ons ter vermijding van wijdlopige herhalingen eerbiedig refereren zullen.

[1129] ANRI, Archief Kkr Batavia57, fol. 277-278.
[1130] Doc. 406.

Terwijl d'eer hebben te besluiten – – – predikanten en ouderlingen uitmakende den WelEerwaarden kerkenraad van Amboina Victoria, en uit derzelver zelver naam N. Tilemann dictus Schenck h.t. scriba, Sibr. Abrahami, h.t. vice praeses, J. Meyer.

Amboina Victoria den 1en juny 1762.

408. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BURU, MANIPA, BOANO, HARUKU, SAPARUA, NUSA LAUT, CERAM EN IN HITU EN LEITIMOR DOOR DS. NOACH TILEMANN DICTUS SCHENCK EN VIER OUDERLINGEN. Ambon, z.d. [april 1763].
NA, VOC 3088, fol. 278-328. Afschrift.

Rapport van den staat der kerken en schoolen op de eylanden Bouro, Manipa en Bonoa, Haroeko, Saparoua en Nussalaut, en Cerams binnencust, mitsgaders de cust Hitoe en de Leitimorse gebergtens, gevisiteert door den predikant Noach Tileman toegenaemd Schenk met d'ouderlingen Daniël Janssen, Abraham Hatylaibessy, patty van Hulaliuw, Abraham Cornelis Pelupessy, patty van Ouw, en Laurens Manusama, patty van Aboeboe, begonnen den 26en october 1762 en g'eindigt den 27en april anno 1763.

_ _ _[1131]

Van dese negorij[1132] vertrocken wij 's morgens den 22en dito en kwamen nae eene langdurige reise voorspoedig en behouden den 27 dito 's avonds om 7 uuren door 's Heeren genaderijken bijstand op de hoofdplaatse Amboina aan 't Casteel Victoria aan.

En dus het geheele visitewerk van kerken en scholen gelukkig g'eindigt hebbende, zoo brengen wij U, eeuwige, eenige en drie-eenige God, daarvoor lof, eere en dankzegginge, van nu af aan tot in de eindeloze eeuwigheid. Amen.

(Onder stond) Amboina Victoria den 15en may anno 1763. (Was geteekend) N. Tileman dictus Schenck, Abraham Cornelis, Patty Ouw, en Daniël Janssen.

lm = ledematen; gchr = gemeene christenen; sk = schoolkinders; kbs = kinders buyten de school; dk = doopkinders; som = sommarium; rds = contanten

negorij	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
transport[1133]	242	6278	2154	2025	337	11136	345,37
Silah	19	93	41	27	14	194	4,08
Leinito	5	175	60	32	3	275	
Nalahia	11	322	114	120	20	587	—.—
Ouw	84	400	183	79	11	757	—.—
Oulath	47	548	101	117	20	833	—.—
Sirri Sorri	35	475	230	32	19	791	—.—
Tihouw	21	227	100	62	17	427	—.—
Saparoua	11	166	58	23	10	268	—.—
Booy	17	237	126	52	5	437	10,1
Porto	10	387	158	214	8	777	14,34

[1131] De rapportage is niet opgenomen.
[1132] Boano.
[1133] De eerste folio van deze verzamelstaat ontbreekt en kan niet worden gereconstrueerd. Het slot van de staat is in het afschrift in het ongerede geraakt; hier is het gereconstrueerd vanuit de (niet opgenomen) visitatieverslagen van de betreffende plaatsen.

negorij	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Haria	8	606	129[1134]	244	27	1014	
Aboroe	6	270	72[1135]	159	11	518	23,1
Wassoe	16	121	43	59	7	246	7,85
Haroeko	16	274	133	31	20	475	25,03
Sameth	5	204[1136]	103	33	12	357	
Oma	27	515	185	171	16	914	45,22
Way	19	282	82	138	24	545	39,12
Suly	20	245	81	57	16	419	13,18
Tial	2	59	31	19	3	114	38,28
Baguala	18	140	58	24	3	243	—.—
Klein Hoetoemoeri	1	45	16	17	3	82	82.—
Roematiga	2	59	21	17	–	99	30,18
Hatoe	11	278	160	35	9	493	57,36
Lilibooy	14	519	203	220	29	985	13,22
Alang	32	638	303	229	31	1253	108,34
Laricque	7	5	–	–	4	16	180.—
Soya boven	11	119	32	31	7	200	26,3
Hatalai	8	167	58	78	2	313	—.—
Nakoe	47	234	58	50	10	399	44,24
Kilang boven	21	136	41	61	1	260	27.—
Houkouriela	15	57	19	14	2	107	6,22
Ema	26	203	120	73	12	434	—.—
Leahary	5	34	5	14	–	58	—.—
Roetong	22	57	46	21	9	155	7,44
Groot Hoetumury	20	473	205	103	24	825	23,44
Nussaniwe, Seilale, Urimesen	15	359	87	174	–	635	—.—
Hatiwi en Tawiri	24	260	128	114	–	526	—.—
Latuhalat en Amahusu	14	107	50	61	–	232	—.—
Soya beneden	14	107	50	61	–	232	—.—
Mardika	–	–	37	–	–	37	—.—
Hatong	–	–	117	–	–	117	—.—
Kilang beneden	14	153	39	71	–	277	—.—
Ema beneden	17	51	17	36	–	121	—.—
Manipa	4	121	28	37	27	217	35.—
Bonoa	2	376	44	312	118	852	10.—
Somma[1137]	1005	16552	6208	5637	891	30590	1139,21

[1134] Het afschrift heeft hier 159, maar zie de visitatietabel op fol. 304.
[1135] Het afschrift heeft hier 27, maar zie de visitatietabel op fol. 305.
[1136] Het afschrift heeft hier 159; het hier gegeven getal is ontleend aan de visitatietabel op fol. 306.
[1137] Vgl. de opgave in de hiernavolgende kerkbrief.

409. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 30 mei 1763.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 67-68.

WelEerwaarde, zeergeleerde Heeren en veelgelievde medebroederen.

Wegens de angename en vriendelijke communicatie, zo van Uw Eerwaardens welstand[1138] als mededelinge van den algemeenen staat der herformde kerken van Nederlands India, hebben wij d'eer U.Eerw. zeer nederig dank te zeggen, alsmede voor de toegezondene in Compagnies cassa getelde en van ons hier wederom ontvangene honderd en ses rds, waarvan U.Eerw. de hiernevens gaande quitantie, door den scriba uit naam en last der andere medebroederen getekent, gelijk wij van herten wenschen in eene angename welstand ontvangen zullen.

Ook hebben wij de eere U.Eerw. te bedeelen dat volgens het voor weinige dagen ingediende visiterapport van D. Tilemann dictus Schenk zich heden in deeze provintie bevinden: ledematen 1005, gemeene christenen 16552, schoolkinderen 6208, kinderen buyten d'school 5677, doopkinderen 891, summarium 30593.[1139]

Waarmede – – – de predikanten en ouderlingen van den Amboinschen kerkenraad, Sibr. Abrahami pr., C. Grieze h.t. scriba, D^s^ Dias ouderling.[1140]

Amboina den 30^en^ may anno 1763.

410. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 mei 1764.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, 123-125.

WelEerwaarde, zeer geleerde Heeren en veelgelievde medebroeders.

Schoon wij niet zonder smertelijke aendoeninge, zoo uit de particuliere berichten alsook uit U.Eerw. missive van den 19 december 1763,[1141] de kastijdende hand des Almachtigen, en wel in het bijzonder het overlijden van den Eerw. D. Arnoldus Arends, permanent leeraar op Onrust,[1142] verstaan hebben, zo moeten wij echter ook hierin, zoowel als in alle andere rechtvaerdige bezoekingen, de hand op de mond leggen, ende Gode swijgen.

Intusschen willen wij gaarn door de medewerkende genade Gods, met alle die den welstand van Zion liefhebben, smeeken dat de Algenoegsame zijne kastijdingen in zegenen veranderen, en in plaatz dergeener die door den dood van hunnen post worden afgeroepen andere met waere wijsheid ende oprechte godsvrugt begaafde mannen, tot uitbreydinge van Jesus Koninkrijke en tot blijdschap der gemeintens, wederom schenken wil. Gelijk wij ons tans mogen verblijden dat de Heere deeze gemeinte wederom met een nieuw leeraar voorzien heeft, dewijl het de Hooge Indiasche reegeringe gunstiglijk behaagt heeft den Eerw. D. Tencking van Banda na herwaards te beroepen, die ook geluckig tot ons overgekomen, en den 29^e^ april met veel genoegen zijn intreeds-rede in dese gemeinte gedaan heeft, verwachtende teffens dat onzen anderen amptgenoot, de Eerw. D. J.R. Waschmut van Timor, mede door hunne HoogEdelens na deeze provintie beroepen, in het aanstaande jaar tot ons zal

---

[1138] Vermoedelijk is bedoeld de brief kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 16 januari 1763, ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 338-339.
[1139] Vgl. de tabel aan het einde van doc. 408.
[1140] Vermoedelijk dezelfde als de in Knaap, *Memories*, 428, genoemde burgerkapitein-luitenant Domingos Dias.
[1141] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 51-52.
[1142] Arnoldus Arends of Arents, arr. Batavia 1760, geplaatst op het eilandje Onrust in de baai van Batavia, overleden 1763.

overkomen, dien de Heere ten dien einde voorspoedig maken wil. En schoon wij hierover regtmatige reden hebben ons met alle diegeene die alleen de eere Gods en de uitbreidinge van Jesus Koninkrijke tot hun eenigste doelwit stellen, te verblijden, zo mogten wij nogtans met regt zeggen, wegens de verre uitgebreidheid deezer gemeinte, die meer dan honderd jaaren een van de anzienlijkste van geheel Neederlands India geweest is, dat de oogst wel groot is, maar dat de waare arbeiders weinig geworden sijn.

Betreffende de penningen spruitende uit het Dordrechtsche legaat,[1143] bedraagende een somma van 106 rds, hebben wij wel ontvangen, gelijk U.Eerw. uit de hiernevens gaande quitantie zal komen te blijken. En betuigen deswegen U.Eerw. voor de genomene moejte, alsmede voor de toegezondene algemeene staat der kerke van Nederlands India, onze nederige dankbaarheid. Gelijk wij ook wel gaarn gewenscht hadden den staat der kerke van deeze provintie U.Eerw. te laten toekomen. Dog in het voorleden jaar geene kerk- en schoolvisite hebbende konnen verrigt worden, wegens de grote menigte der Papoesche rovers die de wateren onveilig gemaakt hadden, zo hopen wij door des Heeren zegen U.Eerw. in het aanstaende jaer hiervan nader te bedeelen.

– – – De predikanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad van Amboina, en uyt aller naam en last Sibrandus Abrahami preses, C. Grieze vice scriba, D. Dias, Jacob Muskita.

Amboina Victoria den 25^{en} may 1764.

411. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 28 mei 1765.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 185-190.

WelEerwaarde Heeren.

U.Wel-Eerwaardens missive, gedateerdt den 14de december 1764,[1144] is ons wel geworden. Edog hebben wij daaruit tot onser aller leedweesen verstaan het afsterven van onsen gelievden broeder J.W. Swemmelaar,[1145] bedienaar des H. Evangeliums op Batavia. Maar vermits het de heilige wille van Jehova Godt zelve is om tot dese van sijne knegten te zeggen: gaat, en tot andere: koomt,[1146] soo willen wij ook met nederige onderwerpinge des Heeren weg in deesen seer geerne billiken, en hoopen dat dien getrouwen en afgelosten dienaar thans in volmaaktheit genieten zal het loon der genade, aan alle gaarne getrouwe dienstknegten beloovdt en toegezegdt, en de ruste der ziele tot in de eeuwige heerlijkheit.

Niet minder onverwagt kwam ons ook uit U.WelEerwaardens geëerde missive te geblijken dat onsen seer gelievden medebroeder den WelEerwaarden Heer D. Cornelius Grieze, oudste leeraar deeser gemeente, door de Hooge Indische Regeeringe van ons is weggeroepen, om als een meede-arbeider in het werk des Heeren onder U.Eerwaardens in de Maleidsche taale, in die groote en aanzienelijke gemeente de muuren van het geestelijk Zion te helpen bouwen. Seer gaarne hadden wij wel gewenst onsen waarden medebroeder nog langer bij ons te houden. Edog, wij hebben aan het hooge bestuur van onse Hooge Overigheit niet willen ongehoorsaam zijn, temeer wanneer wij ons te binnen bragten het bevel Gods aan zijnen knegt Jeremias, wanneer zijn groote Heer en meester tot hem zeide: ‘alwaar ik uw zenden zal, zult gij heenen gaan, ende alles wat ik uw gebieden zal, zult gij

[1143] Zie aantekening bij doc. 405.
[1144] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 114.
[1145] Johannes W. Swemmelaar (1724-1764), arr. Batavia 1752, 1752-1755 en 1760-1764 predikant aldaar, 1755-1760 te Semarang.
[1146] Matteüs 8:9.

doen en spreeken'.[1147] Weshalven de E.E. kerkenraad alhier aan zijn WelEerw., overeenkomende met sijn getrouwe diensten aan dese gemeente beweesen, ook met alle genegentheit seer geerne eene behoorelijke dimissie heeft willen verleenen, met die hertgrondige wensche en beede dat zijn WelEerwaarde, benevens de zijne, door de goddelijke bewaringe gelukkig en voorspoedig mag aanlanden ter plaatze zijner beroepinge. Welke dimissie aan sijn WelEerwaarde gegeven zijnde, heeft onsen Eerwaarden medebroeder seer teederlijk van ons en deese gemeente zijn afscheid genomen op zondag den 18de mey h.a.

Wenschende wij verders dat de Opperheere en Koning van zijn diere gekogte kerke aan zijn WelEerwaarde eene overvloedige maate wil schenken van die wijsheit die bij zijnen Throon is, om soo gezamentlijk veele zielen te vangen voor Koning Jesus, tot roem van Gods vrije genade, tot zaligheit van veele zielen, en tot eigen eeuwige vreugde en blijdschap in den Heere Jesus Christus, 'want tog die zielen vangt is wijs'.[1148]

Welaan dan, WelEerwaarde broederen in Christus Jesus, ontfangt dan ook deesen nieuwen medehelper in de leere met eene waare, opregte, ongeveinsde broederlievde, opdat Jehova Godt over sijn WelEerwaarde en U.WelEerwaardens personen en H. dienstwerk mag gebieden den zeegen en het leeven tot in der eeuwigheit.

Verders hebben wij met zeer veel genoegen uit dezelve missive verstaan dat door de HoogEdele GrootAgtbare Regeeringe van Nederlands India tot ons wierden overgezonden twee nieuwe leeraaren, met namen de WelEerwaarde Heeren D. Willem Pet[1149] en D. Olivier Porjeere, 'twelke ons seer aangenaam was te verneemen. Maar hoe aangenaam ook deese blijde bootschap was, zoo wierden wij ook al ras onderrigt dat de eerstgenoemde broeder D. W. Pet naar den raad van Gods voorsienigheit dit tijdelijke met het eeuwige verwisseld hadde, op den 5de january h.a. ten comtoire Tagal op Javaas Noord Oostkust, en dies gelijk wij hopen en wenschen in de volsalige eeuwigheit ingegaan, met welke woonsteede wij ook bidden eerlange overkleedet te worden.[1150] Hierbij dient egter nog tot nader berigtinge dat den WelEerwaarden Heer D. Olivier Porjere in eene gewenste welstand behouden tot ons is overgekomen, en reeds tot onse blijdschap op den 21ste april sig aan deese gemeente plegtiglijk heeft verbonden en ondertrouwdt, waarover wij Gods zeegen zijn toebiddende.

Voorts hebben wij nog uit de toegezondene verstaan dat onsen Eerwaarden heer en broeder D. J.R. Waschmut als permanent predikant op Onrust beroepen is,[1151] dat benevens D. W. Hommes van Cormandel behouden op Batavia gearriveerd is, en den H. dienst aldaar heeft aangevaardt. Welke Eerwaarde broederen wij, benevens alle verdere broederen, de hoognoodige ondersteuninge en zeegen des Alderhoogsten van herten toewenschen, om als getrouwe dienstknegten en wagters op Zions muren onder de baniere van Heiland Jesus te waaken, en te strijden tegens alle geestelijke vijanden ende boosheeden.

Wat aangaat D. B.J. Grimmelius,[1152] daaromtrent hebben wij met blijdschap vernoomen dat sijn Eerwaarde met de zijne behouden op Banda is gearriveerd.

Bedankende de WelEerwaarde broederen van Batavia seer vriendelijk voor de communicatie aan ons gedaan, alsmeede voor de toegezondene staat der kerken van dese Indische gewesten, weshalven wij op U.Eerw. versoek, en volgens onsen schuldigen pligt, den korten staat der kerken en schoolen alhier[1153] U.WelEerwaardens opdraagen, met hope van eene gunstige acceptatie.

[1147] Jeremia 1:7.
[1148] Spreuken 11:30.
[1149] W. Pet (1729-1764/5), arr. Batavia 1764, bestemd voor Amboina.
[1150] Vgl. 2 Korintiërs 5:2, 4.
[1151] Dit heeft vermoedelijk betrekking op J.R.'s broer Johannes Adrianus W., die 1765-1771 predikant op Orust was (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 475).
[1152] Johannes Bernardus Grimmelius, van 1765 tot vóór 1768 predikant te Banda.
[1153] Zie de bijlage bij deze brief.

Vervolgens nog gezien hebbende dat de penningen spruitende uit het legaat van Mejuffrouwe Lucia Hofman in deesen jaare nog niet zijn overgekomen, soo is het dat wij de WelEerwaarde broederen zeer minsaam versoeken, bij arrivement en nadere gelegentheit het eene met het andere te willen overmaaken, waaraan wij geenzins vertwijfelen, sullende alsdan ook behoorelijk quitantie oversenden.

Voor het overige niets bijsonders hebbende te melden dat U.WelEerwaardens attentie verdient en weerdig is, willen wij deesen bekorten, en de verdere narigtinge seer geerne overlaaten aan onsen afgaande en U.WelEerwaardens nieuwen medebroeder D. Cornelius Grieze. – – –

De predikanten en ouderlingen uitmakende den kerkenraad van Amboina. Uit aller naam en last Sibrandus Abrahami praeses et h.t. scriba epistolarum, Noach Tilemann dictus Schenck V.D.M., D. Dias.

Amboina aan ’t Casteel Victoria den 28 mayus 1765.

(*Bijlage: samentrekking van de visitatieverslagen 1764-1765.*)

Register, samentrecking ofte korte somma van alles op de visite in maniere als volgt te weeten:

lm = leedematen; gchr = gemeene christenen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buyten de school; dk = doopkinderen; som = sommarium der hoofden; rds = armpenningen: rijksdaalders, stuyvers, p[enningen]

’t Comptoir Bouro. Aldaar eerst mede een aanvang nemende, vonden wij soo van ’t eene als andere dit volgende:

plaatsen	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
[Bouro]	16	17	13	2	14	62	—.28[1154]
Manipa	6	124	30	46	13	219	[...][1155]
Bonoa	2	357	66	394	53	872	[...][1156]
Piroe	1	116	15	17	5	154	39,16
Tanoenoe	2	16	17	3	5	43	24.2[.]
Caybobo	11	416	168	49	29	673	50,2
Hatoesoea	2	79	27	18	4	130	110,3
Kamariang	2	199	2	82	11	296	—.—
Seruwawan	–	77	5	36	12	130	15,93
Teholale	5	61	45	–	12	123	6,34
Roemakay	2	302	39	–	6	349	14,38
Carieuw	8	109	45	15	3	180	18,39
Hoelalieuw	13	205	80	30	18	346	30,09
Hatoewana als.							120,1
1. Paperoe	3	231	52	65	–	351	
2. Tuhaha	30	487	285	115	–	917	
3. Itawacka	19	280	159	41	88	587	
4. Nolloth	8	533	198	50	87	876	

[1154] Bedrag in rijksdaalders onleesbaar door papierbeschadiging.
[1155] Onleesbaar door papierbeschadiging.
[1156] Onleesbaar door papierbeschadiging.

plaatsen	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
5. Ihamahoe	15	516	165	160	–	856	33,18
Elepapoety, Paulohy	9	34	–	–	37	80	9,03
Amahey	14	432	62	267	–	775	—.—
Makariky	3	150	11	73	100	337	31,04
Ameth	17	140	151	84	23	415	38,19
Akoon	9	133	61	26	13	242	5,03
De post Beverwijk, daaronder.							
1. Sila	23	94	83	18	12	230	19,08
2. Leynitoe	4	159	50	10	11	234	—.—
3. Nalahia	14	301	100	121	25	561	2,1
Titaway	31	506	310	94	36	977	11,15
Aboebo	25	324	171	21	28	569	4,35
Ouw	109	356	182	47	30	724	30,42
Oelath	65	575	205	149	49	1043	22,29
Siri Sory	51	439	160	51	47	748	51,13
Saparoua en Tiouw	34	403	150	84	71	742	70,08
Booy	25	247	100	55	22	449	26,46
Poorto en Nalahia	20	240	213	668	97	1238	106.—
Aboroe	11	277	69	53	43	453	2,37
Transporteere	*609*	*8935*	*3489*	*2944*	*1004*	*16981*	*1221,36*
Wassoe	13	127	59	40	9	248	7,13
Oma	18	414	210	111	21	774	64,17
Haroekoe en Sameth	21	414	194	129	21	779	—.—
Way	20	259	93	63	17	452	47,3
Thial	2	52	24	19	5	102	48,3
Soely	19	230	98	64	11	422	—.—
Pas Baguala en kleen Hoetoemoery	18	192	80	50	20	360	152,12
Drie Huysen	4	59	24	8	–	95	—.—
Hila	7	12	21	–	8	48	98,26
Hatoe	13	264	100	60	27	464	5,18
Lillebooy	14	542	198	238	42	1034	—.—
Alang	51	595	290	230	40	1206	118,42
Laricque	5	5	–	–	5	15	232,48
Soya Boven	11	125	33	39	9	217	29,36
Hatalay	8	160	59	49	9	285	5,05
Nakoe	25	235	60	70	14	404	37,36
Kielang	27	135	48	62	6	278	47,45
Hoekoerila	13	61	18	17	–	109	14,07
Ema	51	213	120	83	12	479	12,05
Leahary	5	38	8	9	–	50[1157]	—.—
Roetong	23	52	41	21	5	142	13,13

[1157] De gehele rij hier gegeven conform handschrift.

plaatsen	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Groot Hoetoemoery	17	476	210	70	21	794	21,1
Nussanive	20	258	168	104	–	550	—.—
Hative en Tawary, Latoehalat en Amahoesoe	30	710	282	301	–	1323	—.—
Kilang en Ema beneeden	26	175	67	14	–	282	—.—
Soya beneeden, Mardika en Halong	14	107	36	–	–	157	—.—
Summarium	1084	14845	6030	4795	1306	28060[1158]	2158,45

412. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in het gouvernement Ambon door ds. Tilemann dictus Schenck en ouderling Boudewijn Warella, 26 mei 1766.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 257-310 (rapport per plaats, origineel) en NA, VOC 3180, fol. 265-266 (verzamelstaat, afschrift).[1159]

– – –

Register samentrecking ofte korte somma van alles op de visite in maniere als volgt, te weeten:

lm = leedematen; gchr = gemene christenen; sk = kinders in de school; kbs = kinders buiten de school; dk = doopkinderen; som = sommarium der hoofden; rds = armepenningen

negorijen	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
comptoir Bouro	13	18	5	3	2	41	319.28 ½
Manipa	2	120	29	52	6	209	126.—
Bonoa	2	326	86	357	45	816	32,25
Tanoena	2	17	14	2	3	38	29,3
Piroe	1	112	15	42	1	171	48,06
Caibobo	11	397	157	66	26	657	33,46
Hatoesoea	1	79	19	15	–	114	12,33
Camarian	2	274	47	65	7	395	—.—
Seruawan	–	66	14	11	1	92	17,13
Tihoelale	5	51	43	19	1	119	5,51
Roemakay	1	336	62	18	–	417	25,27
Cariuw	9	101	43	15	8	176	22,48
Hoelaliuw	13	208	92	37	13	363	36,26

[1158] Alle totalen op de onderste rij zijn correct, uitgaand van 60 als totaal van Leahary.

[1159] N.B. In het origineel ontbreekt de tabel; deze wordt hier gegeven zoals ze in het afschrift staat. De cijfers in de verzamelstaat gegeven voor Ema wijken af van die in het originele rapport; het totaal generaal onderaan de tabel is veel hoger dan de opgetelde totalen van de rijen en de kolommen. Hier wordt alleen de verzamelstaat gegeven.

negorijen	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Hatoewano, als:							
1. Paperoe	3	212	100	41	5	361	
2. Toehaha	25	504	184	69	10	792	75,15
3. Itawaka	8	285	167	50	10	520	
4. Nollot	7	527	242	65	22	863	
5. Ihamahoe	12	474	165	144	20	815	54,18
Elipapoety en Paulohy	8	481	37	230	25	781	—.—
Amahay	14	429	58	85	27	613	
Soahoekoe	3	145	8	85	6	247	42,15
Makariky	5	130	23	57	9	224	
Ameth	19	395	150	77	18	659	22,31
Akoon	6	126	49	26	4	211	11,03
Titaway	25	492	209	165	13	904	1,25
Aboeboe	23	328	171	39	5	566	10,33
Leinitoe	7	168	51	31	8	265	30,08
Silla	26	95	51	29	9	210	
Nalahia	13	283	103	132	12	543	19,13
Ouw	110	336	180	47	19	692	10,22
Oelath	62	528	193	172	13	968	21,3
Sirry Sorry	48	441	159	111	13	772	28,37
Saparoua en Tiouw	38	382	139	94	19	672	87,28
Booy	16	240	99	68	10	433	49,23
Portho	9	419	53	192	10	683	146,24
Haria	9	626	95	358	32	1120	
Aboroe	6	282	64	82	20	454	10.—
Wassoe	13	128	59	49	6	255	12,31
Oma	16	459	189	142	17	823	78,29
Haroeko	13	252	102	56	18	441	—.—
Sameth	4	162	78	32	14	290	—.—
Way	20	283	96	92	15	506	50,18
Soely	18	239	87	67	12	423	275.—
Thial	2	61	22	13	1	99	52,03
Pas Baguala	16	157	54	47	4	278	159,1
Klein Hoetoemoery	1	45	14	18	3	81	
Hila	3	15	5	2	3	28	13,38
Drie Huysen	1	61	26	6	–	94	10,1
Hatoe	11	270	57	82	9	429	18,03
Lilibooy	12	508	259	192	34	1005	—.—
Alang	41	587	225	188	2	1043	171,16
Laricque	5	5	–	–	1	11	274,33
Soya boven	11	126	33	39	2	211	30,39
Hatalay	8	171	45	53	3	280	—.—
Nakoe	21	244	55	65	7	392	—.—
Kilang boven	28	129	68	47	4	276	57,33

negorijen	lm	gchr	sk	kbs	dk	som	rds
Hoekoerila	11	61	22	14	–	108	19,19
Ema boven	24	231	101	79	4	439	25,24
Roetong	21	53	53	8	5	140	15,46
Leahary	4	36	14	9	2	65	15,46
Groot Hoetoemoery	16	383	161	99	18	677	13,3
Nussanive, Seilale, Urimesen	20	336	144	102	–	602	—.—
Hative en Tawiry	23	273	134	108	–	538	—.—
Latoehalat	10	488	132	140	–	770	—.—
Soya beneden	18	120	47	30	–	215	—.—
Mardika	1	66	22	8	–	97	—.—
Halong	7	159	75	34	–	275	—.—
Kilang beneden	8	87	48	32	–	175	—.—
Ema	14	33	15	14	–	76	—.—
Somma	985	16661	5818	5018	636	29118	2622

413. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 27 mei 1766.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 233-236.

Eerwaarde, zeergeleerde – – –

Zeer verheugd en verblijd zijn wij geworden toen wij de eere genoten Uwer WelEerwaardens ons zeer aangenamen en gerespecteerden brief, gedateerd den 9 january 1766,[1160] op den 25 deses maands wel ontfingen. Wij zagen daaruit tot onze grootste blijdschap de behoudene aanlanding ter hoofdplaatze in july des voorledenen jaars van den WelEerw. Heer Cornelis Grieze, thans uwer WelEerw. ieverigen en getrouwen mede-arbeider in den H. dienst, maar voorheen onzen zeer geliefden en geagten amptgenoot in den wijngaart des Heren hier ter plaatze. En zeer heefd ons eensdeels verheugd het loffelijke getuigenis 'twelk zijn WelEerw. Grieze van onze ons aanvertrouwde gemeenten gegeven heefd, maar anderendeels heefd ons ook zeer bedroefd het nadelige hetwelk door meergemelde broeder van deselve mondelijks aan U.WelEerw. berigt is, hetwelk laatste wij zeer wenschen te weten waarin het bestaat. En het door U.WelEerw. van meergenoemden Eerw. broeder Grieze berigtte is ook de waarheid, en wij zelve hebben ook wel gewenscht dat het den hoogsten Bestierder van zijne Kerke behaagt hadde om dezen zijnen dienstknegt nog enigen tijd tot opbouw van ons Ambonsch Zion hier ter plaatze te laten verblijven. Maar gelijk het betamelijk en noodzakelijk is om zig in allen stukken aan d'alles wijslijk bestierende voorzienigheid van den alleen wijsen Schepper te onderwerpen, zo hebben wij het ook van onzen schuldigen pligt g'agt om dit ook bij dit geval te doen, en d'hand op den mond te leggen, en te zeggen: d'Heer heefd het gedaan, en also is 't wel gedaan. En dezwegen is onse hartgrondige wensch dat het Jesus, den oppersten Herder der schapen, behage om zijn WelEerw. en U.WelEerw. door zijnen Heiligen en heiligmakenden Geest gelieve hoe langer hoe meer bekwaam te maken om die zijn WelEerw. en U.WelEerw. aanvertrouwde gemeenten te doen nederliggen in grazige weiden, en zagtkens te voeren aan zeer stille wateren.[1161] En de goe-

[1160] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 164-165.
[1161] Psalm 23:2.

dertierene Jehovah gebiede zijnen dierbaren en noodzakelijken zegen over de verkondiging van zijn heilig en alleen ter zaligheid leidend woord, 'twelk U.WelEerw. den U.WelEerw. aanvertrouwden gemeenten in zijnen naam verkondigen en voordragen, opdat alzo hierdoor onder de medewerkende genade Gods vele ontreffelijke zielen koning Jesus toegebragt worden. En hierbij bedanken wij U.WelEerw. voor den broederlijken zegenwensch over onze perzonen en hoogwigtig ampt uitgesproken, hopende en wenschende dat het den hoogst algenoegzamen God behagen zal om denzelven aan ons te vervullen, waar te maken.

Ons aangaande, zo melden wij dat we met ons drie het H. dienstwerk hier waarnemen, want het heeft den Heer van leven en van dood naar zijnen allerheiligsten wil en onveranderlijk raadsbesluit behaagt onzen zeer geliefden amptgenoot zijn Eerw. Sibrandus Abrahami op den 30e maart van dit lopende jaar dit onvolmaakte teidelijke met 't zalige eeuwige, zoals wij hopen en hartgrondig wenschen, te doen verwiszelen. Wij zijn alzo hierdoor wederom door de wijze bestiering van den Heer van enen getrouwen arbeider in deszelfs wijngaart berooft.

Voor den bij U.WelEerw. opgemaakten en ons toegesondenen en wel van ons ontfangenen algemenen kerkstaat van gansch Indiën betuigen wij onzen verpligten dank, en nemen ons de ere om ons rapport van den staat der kerken en scholen[1162] U.WelEerw. toe te zenden. En mede leggen wij onze schuldpligtige dankbaarhied af voor de genomene moeite in de bezorging van de intrestpenningen uit het Dordregtze legaat, die wij zeer wel ontfangen hebben, en daarvan hiernevens de quitantie gaat.

Overigens niet anders U.WelEerw. attentie waardig hebbende te melden dan dat onze zeer geliefde en geagte amptgenoot zijn Eerw. Olivier Porjeere den 19e dezes zijne intreereden in de Maleidsche tale met zeer vele toejuiching en lof gedaan heefd, en dat we in onderlinge vriend- en broederschap het ons aanvertrouwd gewigt ampt waarnemen, zo besluiten wij dezen. – – – De predikanten en ouderlingen uitmakende den kerkenraad van Amboina aan 't Casteel Victoria, en uit aller naam en last Olivier Porjeere h.t. præses, N. Tilemann dictus Schenck h.t. epistolarum scriba, C. Swenne.[1163]

Amboina Victoria den 27e may 1766.

414. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Leitimor door ds. Olivier Porjeere en ouderling Jacob Miskita, z.d. [oktober 1766].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 139, ongefolieerd.

Rapport van de kleyne visite der kerken en schoolen op het gebergte Leytimor, gedaan door den predikant Olivier Porjeere met den Inlandsen ouderling Jacob Miskita, patty van Nakoe, beginnende den 15en october en eyndigende den 24e van 't jaar 1766.

Soya booven. Den 15en october, des morgens omtrent 11 uur, quaamen wij op Soja booven, gingen korts daarna in de school, alwaar ons van de schoolkinderen de volgende rol door den leermeester, Habel Rihata, wiert overgegeeven van 45, waarvan: 12 jongens, 13 meisjes, samen 25 beantwoorden de groote vraagen; welke insgelijks lasen en zongen – jongens, – meisjes; beantwoorden de middelste vragen 4 jongens, 6 meisjes, samen 10; in somma 35.

Deese kinderen waaren voor het grootste gedeelte geheel wel onderweesen. De schoolboeken waaren de volgende: 4 bijbels die goet waaren, 3 Nieuw Testamenten die insgelijks zo waaren, 5 goede psalmboeken, 4 groote vraageboeken, hiervan was niet eene goet, 2 kleyne vraageboeken (goet 1, verrot 1), 1 Caron zeer slegt, in somma 19.

[1162] Zie de visitatierapporten over 1766 (doc. 412, 414-415).
[1163] Cornelis Pietersz Swenne, in 1767 luitenant van de burgermilitie.

Uit de school gingen wij korts daarna in de kerk, onderzogten zelfs de leedemaaten in de kennis der waarheit die na de godsaligheit is, welke reedelijk na genoegen insgelijks geantwoort te hebben wierden tegens den anderen dag genoodigt ten H. avontmaal, het welk den 16en na het prediken en doopen van een bejaart perzoon aan haar wiert uitgedeelt, waarna wij nog 4 kinderen doopten en een paar trouwden, waarmeede wij ons werk aldaar eyndigden.

	m	v	somma
ledematen	5	7	12
gemeene christenen	73	43	116
kinderen in de school	22	19	41
buyten de school	15	14	29
nieuw gedoopte	2	2	4
tesamen zielen			202

Armgelt vonden wij out en nieuw 40 rds 15 stuyvers, waarvan wij twee reaalen aan de meester gaaven voor slooten aan zijn huis, en bleef also 38 realen 15 stuyvers.

Wat de kerk en school betreft, de school was eeven van te vooren voltoyt, maar de kerk was in een zeer slegten toestant, ofschoon de radja in het jaar 1756 of 57 reets 45 realen en 30 stuyvers tot opbouwing van de kerk en school van het armgelt gegeeven was, edog wij vonden 300 steenen in gereetheit.

Hatalay. Den 17en 's morgens gedraagen zijnde van de voorgaande negerij, quaamen ten 9 uuren op Hatalay. Korts daarna gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Cornelis Latuassan, een rol overgaf van 78 kinderen, waarvan wegens de pokken (gelijck de meester voorgaf) maar 33 præsent waaren, waarvan: laasen, zingen en schreven 3 jongens, 0 meisjes, samen 3; zijden de groote vr. op 11 jongens, 2 meisjes, samen 13; zijden de middelste vr. op 11 jongens, 2 meisjes, samen 13; baaden 1 jongen, 3 meisjes, samen 4; samen 33.

Deze kinderen waaren bijsonder slegt onderweesen, weshalven wij niet alleen den meester selfs lieten schrijven, maar hem ook een braave schrobbering gaaven. Den schooldienst verrigt zijnde gingen wij in de kerk en lieten de leedemaaten examineeren, welke insgelijks bedroeft slegt aantwoorden. Edog wij noodigden deselve teegens 1 uur tot het H. avontmaal, hetwelk wij na het prediken aan haar bedienden, waarna wij twee kinderen doopten, waarmeede wij op dese negerij eyndigden onsen dienst.

	m	v	saamen
ledematen	3	5	8
gemeene christenen	89	102	191
kinderen in de school	46	32	78
buyten de school	17	21	38
doop kinderen	2	–	2
zodat wij op deese negerij vonden zielen			317

Schoolboeken waaren hier de volgende: 2 bijbels die goet waaren, 4 Nieuw Testamenten insgelijks, 3 psalmboeken die niet dogten,[1164] 3 groote vrage dito goet, 1 Caron geheel slegt. In somma 13 boeken.

Armgelt vonden wij zo out als nieuw 15 realen en 7 stuyvers, hetwelk wij tot reperatie van de kerk gaaven, omdat de orangkay klaagde dat hij met het gegeevene door den Eerw.

[1164] Deugden.

Heer predikant N. Tileman in het jaar drie en sestig[1165] niet konde uitkoomen, soodat hier geen armgelt meer overig bleef.

Nakoe. Tegens den avond vertrokken wij na Nakoe. Den 18en des 's morgens omtrent half tien gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Michael Lopis, overgaf een rol van 71 kinderen, waarvan 63 tegenswoordig waaren. Beantwoorden de gr. vr., laasen, schreeven en zongen 12 jongens, 5 meisjes, samen 17; beantwoorden de middelste vr. 13 jongens, 5 meisjes, samen 18; baaden 12 jongens, 6 meisjes, samen 18.

Deese kinderen waaren, voor so verre als de meester er maar 8 maanden geleegen hadde, geheel wel onderweesen, weshalven wij deselve omtrent 11 uur met een vermaaning en een zeegen lieten na huis gaan. Schoolboeken vonden wij hier de volgende: 6 bijbels, waarvan 4 goet maar 2 geheel slegt waaren, 4 Nieuw Testamenten, alle goet, 12 Psalmboeken, 5 goede en 7 slegten, 10 grote vrageboeken, 2 goet, 8 slegt en out, 2 kleyne vrageboeken, 1 goet, 1 slegte, 1 Caron, die goet was, so dat de school boeken waaren te samen 35 in somma.

Omtrent half twaalf gingen wij in de kerk, examineerden de leedemaaten in de goddelijke waarheeden, welke na volkoomen genoegen noodigden tegens den anderen dag, zijnde den dag des Heeren, tot het gebruik des Heyligen avondmaals.

Den 19en des anderen daags predikten wij alhier, waarna wij het H. avondmaal bedienden, waarop wij 9 kinderen doopten en 1 paar trouwden. Wat de kerk aanging, deselve was nog gelijk in het voorgaande jaar, edog ons wiert van allen gezegt dat alles wat tot reperatie van deselve noodig was, was gereet gemaakt.

's Agtermiddags gingen wij wederom in de kerk en wekten de gemeinte op om dankbaarheit aan God voor de beweesene weldaaden met een leerrede uit Eph. 5, vers 8, waarna wij de gemeinte verder met den zeegen lieten na huis gaan.

getal der christenen:	m	v	somma
ledemaaten	5	16	21
gemeene christenen	96	149	245
kinderen in de school	51	21	72
dito buyten de school	40	10	50
nieuw gedoopten	3	6	9
zodat het getal der christenen alhier is te samen			397

Armgeld vonden wij hier niets outs, dewijl dat alles, bedraagende met het voorgaande aan hem gegeven 98 realen en 8 stuyvers, aan de patty tot reperatie van d'kerk in het voorgaande jaar was gegeeven; het nieuwe bedroeg 12 rijxd. en 36 stuyvers.

Kilang. Den 20en des 's morgens omtrent 8 uur vertrokken wij van de voorige negorij, omdat de stoelen[1166] geheel laat buyten verwagting quaamen. Te 9 uuren quaamen wij aldaar aan. Korts daarna gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Paulus Maitimoe, overgaf een rol van 68 kinderen, waarvan 35 præsent waaren. Beantwoorden de groote vrage, laasen, schreeven en zongen 17 jongens, 0 meisjes, samen 17; zeyden de middelste vrage op 7 jongens, 8 meisjes, samen 15; baden 1 jongens, 2 meisjes, 3, zodat de praesente schoolkinderen tesamen waaren 35.

Deese kinderen waaren geheel wel onderwezen, zodat het een lust was deselve te hooren. Van de school gingen wij in de kerk en lieten de leedemaaten examineeren, welke bijzon-

[1165] Zie visitatieverslag d.d. 27 april 1763, in NA, VOC 3088, fol. 278-328, sub Hatalay (niet opgenomen). Zie ook doc. 406, van 1761, sub Hatalay.
[1166] Draagstoelen, waarin de predikant en de zijnen werden getransporteerd.

ders wel andwoorden, welk wij tegens half 1 ten H. avontmaal noodigden, hetwelk na het prediken aan haar uitdeelden, waarna wij 3 kinderen doopten, en hetwelk verrigt zijnde, wij met een zeegen lieten na huis gaan.

Schoolboeken vonden wij hier de volgende: 7 bijbels, 6 goeden, 1 oud en versleeten, 1 Caron goet, 6 Nieuw Testamenten, 8 Psalmboeken, 6 goede 2 oude, 1 groote vraageboek, 1 kleyne vraageboek, te samen 24.

getal der christenen:	m	v	saamen
ledematen	7	21	28
gemeene christenen	63	66	129
kinderen in d'school	44	24	68
dito buiten dito	27	35	62
doopkinderen	2	1	3
zodat het getal der christenen op deese negerij waren koppen			290

Oud en nieuw armgelt vonden wij op deese negerij 63 realen en 10 stuyvers. Wat de kerk aangaat, deselve was nog eenigsints in staat in vergelijking van de 3 vorige negerijen, edog deselve hadde hier en daar reperatie van nooden, maar des meesters huis was bijsonder slegt, en schoon de radja tot reperatie van het huis en de kerk reets in het jaar 1763 50 realen hadde ontfangen, edog nog niets in het werk gestelt.

Hoekoerila. Den 21^{en} october, des 's morgens omtrent tien uur, vertrokken wij van Kilang, omdat wij door de reegen belet wierden eerder te vertrekken. Omtrent 11 uur quaamen wij op Hoekoerila aan, alwaar ons de meester, Pieter Hoeka, een rol van zeventien schoolkinderen, die alle tegenswoordig waaren, overgaf: 15 jongens, 2 meisjes, samen 17. Deese zeyden de gr. vr. op, schreeven, laasen en zongen: 7 jongens, 0 meisjes, samen 7. Deese kinderen waaren voor het grootste gedeelte wel onderweesen.

De schoolboeken vonden wij hier: 6 bijbels, 3 goeden, 3 slegten, 3 Nieuw Testamenten, alle goet, 1 Caron ook goet, 8 Psalmboeken, 4 goeden, 4 slegten, 10 groote vraageboeken alle slegt, 3 klijne vraageboeken alle slegt, zodat de boeken op deese negerij bevonden wierden 31 te zijn in getal.

Tegens middag gingen wij in de kerk, lieten de leedemaaten examineeren, welke redelijk wel geantwoort hebbende en 2 nieuwe hebbende op belijdenis des geloofs aangenoomen, noodigden wij tegens den anderen dag ten H. avondmaal. Doopkinderen waaren hier 3, en 1 paar te trouwen. Wat de kerk aanging, deselve was bedroeft slegt, sodat het eer een verkenshok dan een kerk geleek, alsook des meesters huis, hetwelk gelijk men zegt niet wist of het vallen of staan wilde, ofschoon de orangkaja in het jaar 1763 10 realen tot reperatie voor het voorschreven huis getrokken hadde.

Out en nieuw armgelt vonden wij hier 23 realen en 47 stuyvers, waarvan wij 4 realen en 28 stuyvers gaaven aan de orangkaja voor het maaken van den nieuwe armbos, en bleeft als 19 realen en 19 stuyvers.

getal der christenen:	m	v	samen
leedemaaten	5	6	11
gemeene christenen	18	37	55
schoolkinderen	15	2	17
buyten de school	10	6	16
doopkinderen	1	2	3
zodat het getal der christenen op deese negerij is			102

Ema. Des agtermiddags vertrokken wij van daar, quaamen tegens den avont op Ema, gingen kort daarna in de school, alwaar de meester, J.J. Marcus, overgaf een rol van 98 schoolkinderen, waarvan 57 tegenswoordig waren. 32 Jongens, 7 meisjes, samen 39 zeyden de groote vr. op; 9 jongens, 2 meisjes, samen 11 laasen, schreven en zongen; 5 jongens, 1 meisje, samen 6 zeyden de middelste vr. op; 1 jongen, 1 meisjes, samen 1 baden, zodat de kinderen in de school bevonden wierden 57 in somma te zijn.

Schoolboeken vonden wij hier de volgende: 3 bijbels, 2 goeden, 1 slegt en versleeten, 3 Nieuw Testamenten, 2 goede, 1 slegt, 8 Psalmboeken, 7 goeden, 1 slegt, 6 groote vraageboeken, 5 goeden, 1 slegt, zodat alhier bevonden wierden te zijn tesaamen 20 in getal.

Van de school gingen wij in de kerk, lieten de leedemaaten examineren, welke redelijk (gelijk ook de kinderen) wel antwoorden, hetwelk verrigt zijnde en 2 om haar ongeregelt leeven de taefel ontzegt hebbende, wij deselve te H. avontmaal noodigden.

Den 22^en^ des 's morgens gingen wij in de kerk, en na het prediken deelden wij aan de beyde negerijen het heylige avontmaal uit, waarna wij 12 kinderen van Ema, 6 jongens en 6 meisjes, en 3 van Hoekoerila, 1 jongen en 2 meisjes, doopten, zodat de doopkinderen waaren in somma 15, en trouwden 3 paar: van Ema 2 paar, van Hoekoerila 1 paar.

getal der christenen:	mans	vrouwen	samen
leedematen	10	14	24
gemeene christenen	110	120	230
kinderen op de school	64	34	98
dito buyten de school	13	26	39
doopkinderen	6	6	12
zodat het getal der christenen op deese negerij was			403

Wat de kerk aangaat, deselve was gelijk de voorige negerij, ofschoon de orangkaja al wel 4 jaar 30 realen tot reperatie van de kerk ontfangen heeft, edog nog niet tot opbouw van deselve hadde vervaardigt.

Armgelt vonden wij so out als nieuw 27 realen 39 stuyvers, waarvan wij 5 realen gaaven aan de orangtuwa Jacobus Huwae voor het maaken van een nieuwe armbos. Zodat het armgelt hier bleef 22 rds 39 stuyvers.

Lehary. Omtrent 1 uur gingen wij van Ema, te half 4 quaamen wij op Lehary, alwaar ons den aldaar leggende omloopende leermeester, Julius Titariuw, overgaf een rol van 17 schoolkinderen, waarvan 3 kleyn en tegenswoordig waaren, weshalven wij deselve niet examineerden, maar alleen in de kerk gingen en de kerk besaagen, welke zeer slegt uitsag, zijnde selfs niet met eenig deur geslooten, maar de verkens en andere dieren hielden deselve somtijds voor haar wooninge; schoole was er in het geheel niet.

Schoolboeken vonden wij hier de volgende: 4 bijbels, 1 goet, 3 slegten, 3 Nieuw Testamenten, alle goed, 6 groote vraageboeken, 1 kleyn vraageboek, 6 Psalmboeken, alle slegt en doorvreeten, zodat de schoolboeken alhier bevonden te zijn 20 in getal.

Het getal der christenen op deese negerij:	m	v	saamen
leedemaaten	1	2	3
gemeene christenen	18	19	37
kinderen in d'school	3	4	7
dito buyten d'school	1	3	4
zodat de christenen op deese negerij waaren tesaamen			51

Nieuw armgelt vonden wij op deese negerij 3 realen 13 stuyvers. Van het oude vonden wij niets, als zijnde zulks alles aan de orangkaja gegeeven tot het maaken van kerk en school, als in het jaar 1765 4 realen 44 stuyvers, in het jaar 1761 3 rds 12 stuyvers, in het jaar 1763 5 rds 24, bedraagende met elkanderen 13 rijxd. 32 stuyvers, dog heeft nog niets voor deselve gemaakt.

Rutong. Van hier vertrokken wij en quaamen te half 5 op Rutong. Terstont gingen wij in de school, alwaar ons de meester, J. Dalima, overgaf een lijst van 42 schoolkinderen, waarvan 40 tegenwoordig waaren, waarvan 16 jongens, 1 meisje de groote vraage opzeyden, en onder deese 4 laasen, schreeven en zongen; 7 jongens, 2 meisjes, samen 9 zeyden de midd. vr. op; 11 jongens, 3 meisjes, samen 14 baden, bedraagende tesaamen 40.

Schoolboeken vonden wij hier de volgende: 5 bijbels, 3 goeden, 2 slegten, 4 N. Testamenten, alle goet, 6 Psalmboeken, 1 goet 5 slegt, en 8 gr. vrageboeken, 3 goeden, 5 slegten, zodat de schoolboeken alhier bevonden wierden te zijn 24[1167] in getal.

Van de school gingen wij in de kerk en ondersogten de leedemaaten (alwaar die ook waaren van Lehary), welke reedelijk wel antwoordeden (nevens de weynige schoolkinderen), weshalven wij deselve des anderen daags op Hoetoemoery ten Heiligen avondmaal versogten.

het getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	9	12	21
gemeene christenen	27	24	51
schoolkinderen	36	6	42
kinderen buyten de school	3	8	11
doopkinderen	3	2	5
zodat het getal der christenen op deese negerij was tesaamen			130

Armgeld wierd bevonden op deese negorij, zoo oud als nieuw, rds 17:39.

Hoetoemoery. Des avonds vertrokken wij nog na Hoetoemoery. Nadat wij ons wat ververst hadden gingen nog in de school, alwaar ons de meester, Bastiaan Pieters Latuparinusa, ons overgaf den rol van 158 schoolkinderen, waarvan 121 praesent waaren. Deese zeyden d'groote vraagen op, laasen, schreven en zongen: 20 jongens, 11 meisjes, samen 31; 22 jongens, 14 meisjes, samen 36 zeyden de middelste vraagen op; 12 jongens, 5 meisjes, samen 17 zeyden de kleyne vraagen op; 20 jongens, 17 meisjes, samen 37 baaden, zodat de schoolkinderen op deese negerij waaren 121, en waaren bijsonder wel onderweesen. Schoolboeken waaren op deese negerij de volgende: 5 bijbels, 5 N. Testamenten, 1 Caron, 17 Psalmboeken, 10 groote vrageboeken, 3 kleyne, zodat de boeken op deese groote negerij waaren 41 boeken, en deese waaren alle goet.

Den 23sten. Des anderen daags gingen wij in de kerk en ondersogten de leedemaaten, welke na ons genoegen geantwoort te hebben, tegens agtermiddags ten H. avondmaal versogt wierden. Des agtermiddags predikten alhier, en na hetselve deelden wij aan de 3 negerijen het H. avondmaal uit, waarna zo van Rutong als van Hoetoemoery doopten 20 kinderen, en 1 paar trouwden.

getal der christenen	m	v	saamen
leedemaaten	5	8	13
gemeene christenen	221	270	491

[1167] Ten rechte 23.

kinderen in d'school	96	62	158
buyten d'school	58	56	114
doopkinderen	7	8	15
zodat het getal der christenen op deese negerij is			791

Armgeld vonden wij op deese negerij zo out als nieuw 23 realen 43 stuyvers, volgens bevinding en rekening van de meesters, edog het origineele briefje was bij de orangkaja, welke op de kruistogt[1168] was, waarvan wij gaaven 5 realen aan 2 gebrekkige armen, en bleef also 18 realen 43 stuyvers.

Aldus door mij verrigt, quod attesto,[1169] Olivier Porjeere V.D.M., Jacob Miskita.

415. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ambon en Haruku door ds. Olivier Porjeere en ouderling Boudewijn Warella. Ambon, z.d. [november 1766].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 139, ongefolieerd.

Rapport der visite om de kust Hitoe, gedaan door den predikant Olivier Porjeere en den inlantsen ouderling Boudewijn Warella, beginnende op woensdag den 29en october en eyndigende den 18en november van het jaar 1766.

Hatoe. Woensdag den 29sten gingen wij 's morgens om 8 uur van Ambon en quaamen om 10 uur aldaar aan. Terstond gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Benjamin Ferdinandus, overgaf een lijst van 36 schoolkinderen, welke alle tegenswoordig waaren, waarvan: 8 jongens, 4 meisjes, saamen 12, de middelste vraagen opseyden; zeyden de kleyne vraagen op en baden 17 jongens, 7 meisjes, saamen 24; maar er was geen een die las, schreef, of song.

Schoolboeken vonden wij hier de volgende: 3 bijbels, 1 Caron, 1 N. Testamenten, 6 Psalmboeken, 3 groote vraageboeken alle goet zijnde, 14 in getal.

Van de school gingen wij in de kerk, lieten de leedemaaten examineeren, dewelke bijsonder slegt antwoordeden, egter noodigden wij deselve tot des Heeren H. Avontmaal, welke wij na het leesen aan haar uitdeelden, waarna wij twaalf kinderen doopten, waarmeede wij den dienst alhier eyndigden.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	8	2	10
gemeene christenen	150	151	301
schoolkinderen	25	11	36
buyten de school	40	32	72
doopkinderen	4	8	12
zodat de christenen op deese negerij waaren tesaamen			431

Armgelt vonden wij hier 25 realen 22 stuyvers, waarvan wij gaaven aan twee armen 5 realen en bleef also 20 realen en 22 stuyvers. Wat de kerk, school en meesters huis betrof, desselve waren bijsonder slegt, bijsonder de kerk, ofschoon in het jaar 1766 reets 15 realen tot reperatie van deselve gegeeven, maar nog niets verrigt.

[1168] Patrouille, ter handhaving van het VOC-monopolie.
[1169] Hetgeen ik betuig.

Lilliboy. Des 's morgens zijnde den 30en gingen wij na Lilliboy, alwaar wij om 9 uur aanquaamen. Terstont gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Paulus Moriany, overgaf een rol van 161 kinderen, waarvan 84 tegenswoordig waaren: 4 jongens, 4 meisjes, saamen 8, zyden groote vraagen maar laasen nog niet; 18 jongens,84 meisjes, saamen 26 zeyden de middelste vraagen op; 8 jongens, 5 meisjes, saamen 13 zeyden de kleynen op; de overige baaden. Schoolboeken waaren hier de volgende: 4 bijbels, 3 goeden, 1 slegt, 4 N. Testamenten, 3 goed, 1 slegt, 1 Caron goet, 10 Psalmboeken alle goet, 10 groote vrageboeken, 1 kleyn, tesamen 30.

Van de school gingen wij in de kerk, lieten de leedemaaten examineeren, welke bedroeft slegt antwoorden, weshalven wij in beraat stonden of wij haar wel het avontmaal toedienen wilden, waartoe wij egter na lang beraat overgehaalt wierden en agtermiddags aan haar bedienden na het leesen van een predikatie, waarna wij 16 kinderen met het waater des doops besprengden en 1 paar in den huwelijken staat bevestigden.

getal der christenen:	m	v	saamen
ledemaaten	7	5	12
gemeene christenen	254	234	488
schoolkinderen	107	54	161
buyten d'school	52	48	100
doopkinderen	10	6	16
zodat de zielen op deese negorij zijn tesaamen in getal			777

Armgelt was op deese negerij 10 realen en 13 stuyvers, waarvan wij aan een arme gaaven 8 realen en een schelling en bleef also 2 realen en 7 stuyvers.

Wat de kerk en school betreft, deselve was gelijk op de voorige negrij, besonder de kerk. Deselve was van alle kanten, of geheel en al, verrot en van de witte mieren opgevreeten, daarenbooven de balken, predikstoel en andere planken al tesaamen met tauwen gebonden, so dat het beter een tempat babi[1170] als een kerk geleek. Des avonts gingen wij na Namakoly.[1171]

Alang. Des anderen daags vertrokken wij na Alang, alwaar wij omtrent 10 uur aanquaamen. Korts daar na gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Arnoldus Pattysalamu, den rol van 231 kinderen overgaf, waarvan weegens de alsnog grasserende kinderpokken slegts waaren tegenwoordig 157, waarvan 34 jongens, 8 meisjes, saamen 42 zeyden de gr. vraagen, laasen, schreven en songen, zodat het lust was deselve te moogen hooren; 31 jongens, 9 meisjes, saamen 40 zeyden de middelste vraagen op; 78 jongens, 71 meisjes, saamen 149 zeyden de kleyne vraagen op en baaden; deese kinderen waaren bijsonder wel onderweesen; tesaamen 231.

Schoolboeken vonden wij hier: 6 bijbels, 5 goed, 1 slegt en verrot, 3 N. Testamenten alle goet, 1 Caron, goet, 14 Psalmboeken, 8 goeden, 6 slegten, 8 groote vrageboeken, 5 goet, 3 slegt, 2 kleyne vrageboeken, 1 goet, 1 slegt, tesaamen 34.

Van de school gingen wij in de kerk, examineerden de leedemaaten, welke na volkomen gegeeven genoegen tot het gebruik des H. avontmaals versogt wierden, waarna wij 6 nieuwe leedematen op belijdenis des geloof tot litmaaten der kerk aannaamen en haar nevens de andere noodigden.

Des agtermiddags na het prediken deelden wij alhier het H. avondmaal uit, waarna wij 5 kinderen doopten en 1 paar in den huwelijken staat bevestigden.

[1170] Varkenskot.
[1171] Een strand tussen Liliboi en Alang.

getal der christenen:	mans	vrouwen	saamen
leedemaaten	14	28	42
gemeene christenen	305	333	638
kinderen in de school	141	90	231
kinderen buyten d'school	77	85	162
doopkinderen	12	3	15
zodat het getal der zielen op deese negorij zijn			1088

Armgelt vonden wij op deese negerij so out als nieuw 134 realen en 46 st, waarvan wij gaaven 10 realen aan twee arme menschen, en bleef also 124 realen en 46 stuyvers.

Wat de school en meestershuis betrof, deselve waaren reedelijk goet. Edog de kerk was wat slegt ten opsigt van de planken, en de patty in het jaar 1762 tot reperatie ontfangen heeft 24 realen.

Larique. Den 2^{en} november quaamen wij op Larique, alwaar ons de meester, Pieter Pitariuw, zeyde dat er geen kinderen in de school waaren, weshalven wij tegens den avond in de kerk gingen en de leedemaaten examineerden. Des anderdaags na het prediken deelden wij het H. avondmaal uit en doopten 4 kinderen. De kerk en meestershuis was hier zo goet als nieuw.

Schoolboeken wierde alhier bevonden: 1 bijbel, 1 Caron, 2 Psalmboeken, 1 groot vraagenboek, 1 klein vraagenboek, tesaamen 6, alle goet.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	3	2	5
gemeene christenen	2	3	5
doop kinderen	1	3	4
zodat het getal der christenen op deese negerij waren			14

Armgelt out en nieuw wiert hier bevonden 297 rijxd. en 26 stuyvers.

Hila. Des maandags[1172] den 4^{en} quamen wij tegens den avond alhier aan en nadat wij een dag gerust hadden gingen wij in de school, alwaar ons den meester, Ephraïm Lesitunno, een lijst overgaf van 4 schoolkinderen, welke alle de middelste vraagen opzeyden en waarvan 2 laasen, en 1 schreef. Deese kinderen waaren redelijk wel onderweesen. Des agtermiddags gingen wij in de kerk en lieten de leedemaaten onderzoeken, welke wij tegen den anderen dag ten H. avondmaal verzogten.

Des anderen dags 's morgens predikten wij in het Hollands en deelden het H. Avontmaal uit, des agtermiddags insgelijks na het prediken aan de Maleitse leedemaaten, waarna wij den H. doop aan drie kinderen bedienden.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	2	5	7
gemeene christenen	8	9	17
schoolkinderen	2	2	4
buyten d'school	1	2	3
doopkinderen	1	2	3
zodat het getal van christenen op dit campong bestaat in koppen			34

[1172] Ten rechte: des dinsdags, of: des maandags den 3^{en} november.

Schoolboeken zijn hier: bijbels 2, Caron 1, N. Testamenten 2, groote vrageboeken 2, kleine vrageboeken 1, alle goed, Psalmboeken 10, 6 goeden, 4 slegten, zodat de boeken alhier bevonden wierden te zijn 18 in getal. De kerk was alhier zeer goet, maar des meesters huis wat slegt. Armgelt wiert alhier bevonden 36 realen en 34 stuyvers.

Roema Tiga. Den 7^en^ november quaamen wij tegen de avont alhier aan. Terstont gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Christiaan Hatoelessy, de rol van 22 kinderen overgaf, die alle tegenswoordig waaren, waarvan: 4 jongens, 6 meisjes, saamen 10 zeyden de groote vraagen op; 4 jongens, 3 meisjes, samen 7 de middelste vraagen; 2 jongens, 3 meisjes, samen 5 leerden de gebeeden; tesaamen 22, uyt welke 6 laasen, schreeven en zongen.

Schoolboeken wierden hier bevonden: 5 bijbels, 5 N. Testamenten, 1 Caron, 3 Psalmboeken, 1 groote vraageboek, 1 kleyn, tesaamen 16, deese waaren alle goet.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedematen	1	1	2
gemeene christenen	41	46	87
schoolkinderen	11	11	22
buyten de school	2	5	7
zodat hier bevonden wierden te zijn koppen			118

De kerk was wat slegt, de school en meesters huys waaren goet. Armgelt wiert hier bevonden te zijn 18 realen en 19 stuyvers.

Haroeko. 's Morgens den 10^en^ gingen wij derwaerts, alwaar wij des dingsdags 's morgens (dit geschiede op versoek van den aldaar leggende resident Cruypenning[1173] met permissie van den WelEd. Agtb. Heer Fockens[1174]) verrigten wij aldaar den schooldienst, alwaar ons de meester, Jacob Jansz, de volgende rol overgaf van 101 kinderen, waarvan 92 tegenswoordig waaren; 32 zo jongens als meisjes zeyden d'groote vraagen op, waarvan 14 laasen, schreeven en zongen; 34 zeyden de middelste vraagen op; 10 zeyden de kleyne vraagen op; 16 leerden de gebeeden. Deese kinderen waaren zeer wel onderweesen; 92 tesaamen.

Des agtermiddags gingen wij in de kerk en ondersogten de leedemaaten in de kennis der waarheit die na de godsaligheit is, alwaar wij ook een op belijdenis des geloofs aannaamen, welke alle van ons na gegeeven genoegen ten H. avondmaal genoodigt wierden.

Den 13^en^ deelden wij 's morgens na het prediken aan de Hollandse leedemaaten het H. avontmaal uit, des agtermiddags na het prediken aan de Maleitse leedemaaten, waarna wij den H. doop aan 37 kinderen, zo van Haroeko, Sameth en Oma bedienden.

Getal der christenen op:

Haroeko	m	v	saamen
leedematen	3	8	11
gemeene christenen	111	134	245
schoolkinderen	60	41	101
buyten d'school	39	34	73
doopkinderen	4	6	10
zodat het getal der christenen op Haroeko			440

[1173] Vermoedelijk Constantijn Cruypenning, eerder resident van Larike en Buru.
[1174] Willem Fockens, gouverneur van Ambon 1763-1767.

Sameth	m	v	saamen
leedemaaten	3	1	4
gemeene christenen	89	76	165
schoolkinderen	50	29	79
buyten d'school	32	14	46
doopkinderen	2	6	8
zodat het getal der christenen op Sameth is			302

De kerk en school en meestershuis wierden hier in een goeden staat bevonden, armgelt hier met de onderhoorige negorijen die opquaamen 18 realen en 25 stuyvers, waarvan wij betaalden 8 realen aan het opperhooft voor het uitschot aan 3 arme menschen, en op desselfs versoek nog 8 rds in het vooren tot aan de maand maart, en bleef also 2 realen en 21 stuyvers.

Schoolboeken waaren hier: 11 bijbels, 7 N. Testament, 14 Psalmboeken, 1 Caron, slegt, 12 groote vrageboeken, 2 kleine, in somma 47 boeken, alle goet behalven Caron.

Way. Des saturdags 's morgens vertrokken wij derwaerts, alwaar wij agtermiddags om 3 uur aanquaamen. Terstont gingen wij in de school, alwaar ons meester Thomas Abraham Hukhum een rol overgaf van 91 schoolkinderen, waarvan 51 praesent waaren; 19 zeyden de groote vraagen op, waarvan 9 laasen, schreeven en zongen; 21 zeyden de middelste vraagen op; 5 de kleyne vraagen; de overige leerden de gebeeden. Deese kinderen waaren reedelijk wel onderweesen. De schooldienst verrigt zijnde gingen wij in de kerk, lieten de leedemaaten ondersoeken, welke ook wel na genoegen antwoordeden, waarna wij deselve ten H. avontmaal versogten tegens het derde geluy.

Te vijf uur gingen wij in de school en deelden aan deselve het H. avontmaal uit, waarna wij 13 kinderen doopten. Kerk was hier niet, derhalven moesten wij de kerkdienst verrigten in de school. Deese kerk heeft nu reets 9 jaaren in geraamte gestaan en de patty heeft doen reets armgelt 10 realen tot opbouw, naamelijk voor het ijser tot deselve benoodigt, ontfangen, en heeft nog niet een steen of plank aan deselve gemaakt, maar staat nog als een sjabow. Armgelt wiert hier bevonden 55 en 24 stuyvers, waarvan wij gaaven 5 realen aan een arm mens, en bleef also 50 rds 24 stuyvers.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	10	11	21
gemeene christenen	143	156	299
schoolkinderen	60	31	91
buyten school	65	48	113
doopkinderen	8	5	13
zodat het getal der christenen op deese negorij is			537

Schoolboeken waaren hier: 5 bijbels, 3 goet, 2 slegt, 4 N. Testamenten, alle goet, 6 Psalmboeken alle goet, 9 groote vrageboeken, 5 goet, 4 slegt, 6 kleyne vrageboeken, 2 goet, 4 slecht, 1 Caron slegt, zodat de somma is 31.

Thial. Den 16^{en}. Des andermorgens gingen wij na Thial, alwaar wij om 11 uur aanquaamen, alwaar ons de meester, Lourens Pikauly, wanneer wij in de school quaamen de volgende rol van schoolkinderen, namelijk van 16, waarvan 13 praesent waaren, overgaf. Tien jongens, 3 meisjes, samen 13 zeyden de groote vraagen op, uyt welke laasen 7, schreeven 5, zingen 1. Eén jongen, 1 meisjes, saamen 2 zeyden de kleyne vraagen op; tesaamen 15.

Kerk was hier ook niet, en was (gelijk op de voorige negerij) alleenlijk in geraamte, weshalven wij de orangkay deegelijk heekelden. Edog deselve beriep zig op zijn kleyn getal onderzaaten, en beloofde zo gauw als moogelijk was deselve op te bouwen.

Armgelt wiert hier bevonden 55 realen en 45 stuyvers, waarvan de orangkay 30 realen voor opbouw van de kerk en reperatie van des meesters huis en school versogt, edog tot nader order opgeschort.

getal van christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	2	0	2
gemeene christenen	28	32	60
schoolkinderen	11	5	16
kinderen buyten d'school	5	6	11
doopkinderen	1	1	2
zodat het getal der zogen. christenen op deese negorij is			91

Schoolboeken werden bevonden alhier: 1 bijbel goet, 4 N. Testamenten, goet, 7 Psalmboeken, goet, 6 groote vrageboeken, 1 kleine, slegt en verrot, 1 Caron goet, in somma 20.

Suly. Des agtermiddags gingen wij na Suly en quaamen aldaar te 2 uur aan. Terstont gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Lucas Patty Anakota, de rol van 87 schoolkinderen overgaf, waarvan 71 tegenswoordig waaren, waaruit 20 jongens, 23 meisjes, saamen 33 zeyden de groote vraagen op, onder welke 13 laasen, schreeven en zongen; 6 jongens, 7 meisjes, saamen 13 zeyden de middelste vraagen op; 9 jongens, 3 meisjes, saamen 12 zeyden de kleyne vraagen op; 9 jongens, 4 meisjes, saamen 13 leerden de gebeeden; tesaamen 71.

Deese kinderen waaren zo onderweesen dat het een lust was deselve te hooren. Wat de kerk aangaat, deselve was wat slegt, egter alles tot reperatie noodig was gereet. Des meesters huys en school waren zeer goet.

Van de school gingen wij in de kerk en lieten de leedemaaten ondersoeken, welke na genoegen geantwoort te hebben ten H. avontmaal versogten, waarna wij ook 2 nieuwe leedemaaten op belijdenis des geloofs ter taefel des Heeren aannaamen. Tegens den avont na het prediken deelden wij dit H. teeken aan de leedemaaten van Suly en Real uit, waarna wij 14 kinderen doopten. Armgelt wierd hier bevonden zo out als nieuw te zijn 322 realen en 24 stuyvers.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	8	10	18
gemeene christenen	116	124	240
schoolkinderen	55	32	87
buyten school	12	26	38
doopkinderen	7	11	18
in somma het getal der christenen op deese negerij			401

Schoolboeken waaren hier de volgende: 3 bijbels, 2 goet, een slegt, 3 N. Testament, 2 goet, 1 slegt, 5 Psalmboeken, alle goet, 2 groote vraageboeken, 1 kleyne dito, 1 Caron, tesaamen 10.

Pas Baguala. Den 17^{en} quaamen wij op de Pas. Des agtermiddags gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Willem Angkotamony, overgaf een lijst van de volgende schoolkinderen, namelijk van 49, waarvan 40 tegenswoordig waren, waarvan 10 jongens, 7 meis-

jes, saamen 17 zeyden d'groote vraagen op, laasen, schreeven en zongen; 12 jongens, 7 meisjes, saamen 19 zeyden d'middelste vraagen op; 3 jongens, 1 meisje, saamen 4 zeyden d'kleyne vraagen op; tesaamen 40.

Deese kinderen waaren geheel wel onderweesen. De schooldienst verrigt zijnde gingen wij in de kerk, ondersogten de leedemaaten, welke na uitneement geantwoort te hebben ten H. avontmaal versogten, waarna wij 5 op belijdenis des geloofs aannaamen. Des anderen daags, zijnde den 18^{en}, des 's morgens na het prediken, deelden wij aan deselve het H. avontmaal uit, waarna wij ook aan 11 kinderen den H. doop bedienden.

Kerk en school waaren hier in vergelijking van anderen reedelijk goet, als ook des meesters huis.

Out en nieuw armgelt wiert alhier in de armbos bevonden 161 realen. Nadat wij te vooren (als wij het gelt telden) er 12 realen voor een arm gebrekkelijk mens er hadden afgetrokken, en bleef na deesen aftrek 161 realen, hetwelk wij (volgens gewoonte) aan de sergeant in bewaaring hebben gegeeven en waarvoor hij zijn hant getekent heeft als ontfangen.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	4	12	16
gemeene christenen	74	83	157
schoolkinderen	32	17	49
buyten de school	25	14	39
doopkinderen	5	6	11
zodat het getal der christenen op deese negorij is koppen			72

Schoolboeken waaren alhier: 5 bijbels, 2 goet, 3 slegt, 4 N. Testament, goet, 8 Psalmboeken, 4 goet, 4 slegt, 1 Caron slegt, 9 groote vrageboeken, 5 goet, 4 slegt, 1 kl. vraageboek, slegt, in somma 28.

Tot één kerk behoort ook *Kleyn Hutumury*.

getal der christenen:	m	v	saamen
leedemaaten	2	1	3
gemeene christenen	20	28	48
schoolkinderen	7	5	12
buyten de school	10	5	15
tesaamen			78

Waarmeede wij onsen dienst eyndigden en des avonds na Ambon vertrokken, waarvoor wij den Allerhoogsten voor die onverdiende weldaat aan ons beweesen toebrengen alle lof, prijs, eere en heerlijkheid, nu en in euwigheit. Amen.

Getal van alle zielen behoorend onder de 7 negorijen op Ambon, namentlijk van Nussaniwe, Hatiwe, en Latoehalat, op:

1. *Nussaniwe, Sulale en Urimesing*	m	v	saamen
leedemaaten	9	13	22
gemeene christenen	109	82	191
schoolkinderen	34	26	60
kinderen buyten school	62	23	85
in somma			358

2. *Hative en Tawiry*	m	v	saamen
ledemaaten	6	11	17

gemeene christenen	125	142	267
school kinderen	66	62	128
kinderen buyten de school	79	52	131
in somma			543

3. *Latoehalat en Aamahoesoe*	m	v	saamen
leedemaaten	2	13	15
gemeene christenen	211	217	428
schoolkinderen	42	60	102
kinderen buyten 't school	98	82	180
tesaamen			725

Zodat de christenen op deese 7 negorijen zijn tesaamen 1626 in getal.

De schoolkinderen van deese 7 negerijen zijn 290, waarvan alleenlijk 58 tegenswoordig waaren, waarvan 8 jongens, 7 meisjes, saamen 15 zeyden d'groote vraage op, laasen, schreeven en zongen; 6 jongens, 3 meisjes, saamen 91 zeyden de middelste vraage op; dito 8 jongens, 3 meisjes, saamen 11 de kleynen op; 19 jongens, 4 meisjes, saamen 23, leerden d'gebeeden; tesaamen 58.

Schoolboeken wierden hier bevonden: 9 bijbels 7 goet, 2 slegt, 5 N. Testament, 3 goet, 2 slegt, 28 Psalmboeken, 8 goet, 20 slegt, 14 groote vraageboeken 6 goet, 8 slegt, 16 kleyne vraageboeken, 12 goet, 4 slegt. De boeken in deese school zijn te samen 72 in getal.

Getal van alle christenen in Soa Ema, welke insgelijks uit 7 gedeelten van negerijen bestaet, als die hier wonen uit de negerijen van booven.

1. *Kielang, Nakoe en Hatalay*	m	v	saamen
leedematen	4	4	8
gemeene christenen	35	48	83
schoolkinderen	33	11	44
kinderen buyten school	6	7	13
in somma			148

2. *Ema, Hoekoerila, Roetong en Leahary*	m	v	saamen
leedemaaten	8	6	14
gemeene christenen	17	33	50
schoolkinderen	10	4	14
kinderen buyten d'school	4	6	10
tesaamen			88

Welke in alles gerekent van alle deese negerijen die zig op Ambon van haaren negerijen hebben nedergeset zijn de schoolkinderen tesaamen 58[1175] waarvan in de school bevonden werden alleenlijk 34 tegenswoordig te zijn, waarvan 12 jongens, 4 meisjes, saamen 16 zeyden d'groote vraagen op, waarvan 7 laasen, 7 schreeven, 4 zongen; 3 jongens, 2 meisjes, saamen 5 zeyden d'middelste vraagen op; 4 jongens, 2 meisjes, saamen 6 zeyden d'kleyne vraagen op; tesaamen 27.[1176]

Deese 7 negerijen tesaamen kan men so veel niet beweegen, ofschoon men verscheyden maalen de hoofden daarover heeft aangesprooken, met goede woorden, bedreygingen, dat

[1175] Getal is gereconstrueerd, door papierbeschadiging onleesbaar.
[1176] Gehele tabel hier gegeven als in handschrift.

zij de meester een huis oprigten, hetwelk bijkans een jaar geheel en al is ter needer gestort, en de meester zig in een kleyne combuis met zijn huishouding moet behelpen.

Schoolboeken: 8 bijbels, 5 goet, 3 slegt, 6 N. Testament, 5 goet, 1 slegt, 14 Psalmboeken, 5 goet, 9 slegt, 4 groote vrageboeken, 3 goet, 1 slegt, 1 kleyne vrageboeken, 1 slegt, 33 saamen.

Getal der christenen in de *Mardika* waaronder zorteert:

1. *Soya*	m	v	saamen
leedemaaten	8	11	19
gemeene christenen	73	51	124
schoolkinderen	35	18	53
kinderen buyten d'school	11	7	18
in somma			214

2. *Mardeiker*	m	m	saamen
leedemaaten	1	1	2
gemeene christenen	37	31	68
schoolkinderen	13	8	21
kinderen buyten d'school	6	5	11
in somma			102

3. *Halong*	m	v	saamen
leedemaaten	2	4	6
gemeene christenen	90	48	138
schoolkinderen	38	15	53
kinderen buyten d'school	32	21	53
in somma			250

Zodat de schoolkinderen in deese 3 negerijen bedraagen tesaamen 566, waarvan alleenlijk 49 tegenwoordig waaren.

Schoolboeken waaren hier de volgende: 4 bijbels, 2 goet en 2 slegt, 3 N. Testament, 1 goet, 2 slegt, 6 Psalmboeken, 4 goet, 2 slegt, 1 groote vr. boek, 1 slegt, 1 kleyne vr. boek, 1 slegt, in somma 15.[1177]

416. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 september 1767.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 19-21.

WelEerwaarde en zeergeleerde – – –

Niettegenstaande wij in dezen jare genen kerkelijken brief nog den algemenen kerkstaat van Nederlands India van U.WelEerw. ontfangen hebben,[1178] zo zullen wij dog niet nalaten U.WelEerw. te benarigtigen dat we nog, onder inwagting en afbidding van 's Heren genaderijken bijstand en ondersteunende hulpe, en zoveel hij ons vermogens en kragten geefd, het ons aanvertrouwd gewigtig ampt bemoeien waar te nemen. En wij melden ook U.WelEerw.

[1177] De rest van het document, inhoudende de ondertekening van de kerkenraad en een verzamelstaat van het 'getal der christenen op 't gebergte Leytimor en d'Cust Hitou', is geheel uiteen gevallen en kon niet meer worden gereconstrueerd.

[1178] In ANRI, Archief Kkr Batavia 58, bevindt zich een brief van kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 13 januari 1767 (fol. 197-198). Zie hierna, doc. 417.

dat we tot ons innig leedwezen van Banda Neira narigt gekregen hebben dat het den Heer van leven en van dood, naar zijn onveranderlijk raadsbesluyt, behaagd heefd onzen zeer geliefden amptgenoot Johannes Bernardus Grimmelius, in leven getrouw bedienaar des H. Evangeliums aldaar, op den 22 february a.c. dit onvolmaakte tijdelijke met het volmaakte eeuwige te doen verwiszelen en, zoals we hartgrondig wenschen, in zijn zalig hemelsch koningrijk op te nemen, waardoor alzo die aldaar zijnde gemeenten van haren herder beroofd zijn. Edog, wij hopen dat dezelve binnenkort zig in enen leraar wederom zullen verheugen, doordien met onzen nieuwen Heer en gebieder, den WelEdelen Agtbaren Heer Hendrik Breton, gouverneur en directeur van deze provintie, den 7^{en} des ondergetekenden maands die door hunne HoogEdelhedens van Ternaten naar Banda beroepene voorganger Ulpianus van Sinderen[1179] hier behouden aangekomen is, en met d'eerste gelegenheid zijne reize naar derwaarts zal vervorderen, om aldaar zijn zwaar en gewigtig werk waar te nemen, waartoe wij zijn Eerw. des Heren hoogst dierbaren en nodigen zegen, geestesligt, lichaamskragten en aanhoudende gezondheid van herten zijn toewenschende.

Verder bedanken wij ook U.WelEerw. op 't vrindelijkste voor de toegezondene en wel ontfangene penningen uit het legaat van mejuffrouw Lucia Hoffman, daarvan hiernevens de quitantie gaat. En wij nemen ons de vrijheid U welEerw. aan te bieden den staat van de kerken en scholen der klene visite, zoals dezelve in den voorledenen jare door onzen geliefden medebroeder zijn Eerw. Olivier Porjeere gedaan is.[1180] En teffens verzoeken wij ook U.WelEerw. gehoorzaamst om ons dog Hollandsche klene vrageboeken, of van Lampe,[1181] of van Hellebroek,[1182] of van D'Outrein[1183] te zenden voor die perzonen die zeer begerig zijn om hunne belijdenis te doen, want hieraan hebben wij hier zeer groot gebrek. Insgelijks verzoeken wij om Hollandsche nagtmaalboekjes, dewijl de toegezondene reeds uitgedeeld, en niet toereikende zijn.

Waarmede – – – den kerkenraad van Amboina aan Casteel Victoria, en uit aller naam en last N. Tilemann dictus Schenk h.t. vice scriba.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 10^{en} september 1767.

417. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 2 juni 1768.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 183-185.

WelEerwaarde – – –

U.WelEerw. gerespecteerde letteren en uittrekzels uit den gehelen kerkstaat van Nederlands India, daarvan d'ene brieff gedateerd is den 13 january,[1184] d'andere den 8 december van 't gemelde jaar,[1185] hiervan hebben wij den t'eerstgenoemden den 9 mei en den tweden den 7 januari van dit lopend jaar wel ontfangen, en daaruit tot onze grootste blijdschap den

[1179] Ulpianus van Sinderen, arr. Batavia 1759, predikant Ternate 1759-1766, Banda 1766-1772 (overleden).

[1180] Zie hierna, doc. 414.

[1181] Vermoedelijk is bedoeld F.A. Lampe, *Inleyding tot de verborgentheid van het genadeverbond ten dienste der jeugd*, Amsterdam 1722, meerdere malen herdrukt.

[1182] Abraham Hellenbroek, *Voorbeeld der godlyke waarheden* (1706), dat tientallen malen werd herdrukt.

[1183] Vermoedelijk is bedoeld Johannes d'Outrein, *Korte Schets der Godlyke Waarheden, soo als die in haare natuurlyke orde te samen geschakelt sijn [...]*, Amsterdam 1687, meerdere malen herdrukt.

[1184] ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 197-198, d.d. 13 januari 1767.

[1185] Brief kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 8 december 1767, niet aangetroffen. In ANRI, Archief Kkr Batavia, ontbreken de afgaande brieven over de periode maart 1767 tot in 1775.

goeden ontfangst van onzen brieff van den 7 mei 1767[1186] en daarbij gevoegde ampel dagregister der volbragte visite alsmede bevinding van den staat der kerken en scholen onder Amboina resorterende,[1187] gelezen, en wij verzoeken U.WelEerw. vrindelijk om ons dog in den volgenden jare den volkomenen kerkstaat van geheel Nederlands India toe te zenden, zoals we bij deze d'ere hebben, U.WelEerw. den staat der kerken en scholen onder deze provintie behorende gelijk dezelve gevisiteerd zijn door den eersten tekenaar met d'Ed. in den hoofde deszelfs genoemde ouderlingen[1188] aan te bieden, en ons dog gelieven te melden wat U.WelEerw. met deze woorden bedoelen: 'levende in verwagting dat U.WelEerw. ons op een volgend jaar den staat der kerken op 't hooftcomptoir[1189] mede zullen delen'. Want wij menen dat we van jaar tot jaar, zoals dit gebruikelijk is, U.WelEerw. denzelven toegezonden hebben, en deswegen verzoeken wij van dezelve nadere elucidatie. En aangaande de periode waarvan U.WelEerw. gewagen, die betreft niet onze perzonen maar onze ons aanvertrouwde gemeenten, bestaande in 't nadelige 'twelk zijn Eerw. Grieze mondelings aan U.WelEerw. van dezelve berigt heefd en daarom wij verzogt hebben te mogen weten waarin hetzelve bestaat, en welk verzoek wij thans herhalen.[1190]

(*De Ambonse kerkenraad refereert aan berichten aangaande vertrek en overlijden van enkele Bataviase predikanten.*)

Maar, WelEerwaarde Heren broeders, het komt ons zeer vreemd voor dat we in dezen jare niet de minste narigt van onze porti uit het Dordregtsche legaat van Mejuffrouw Lucia Hoffman van U.WelEerw. ontfangen hebben. En dezwegen is ons vrindelijk verzoek dat U.WelEerw. in den aanstaande jare gelieven de goedheid te hebben om onze dubbelde portie van hetzelve, als deze penningen zouden inkomen, benevens die in den voorledenen jare verzogte en wegens het schielijk vertrek van het schip niet ontfangene Hollandsche boeken,[1191] zo dezelve te bekomen zijn, ons toe te zenden. En hiervan zullen wij het getal in ons duplicaat opgeven.

Hierdoor zullen U.WelEerw. zeer verpligten degene die U.WelEerw. Jehovah en den Woorde zijner genade aanbevelen, met opregte wensch en bede dat d'Heer, die alleen magtig is meer te konnen doen dan wij bidden of denken konnen,[1192] de verkondiging van zijn H. Woord, 'twelk door U.WelEerw. in verscheidene talen geschied, met zijnen goddelijken en dierbaren zegen gelieve t'agtervolgen, opdat door de bewerking van zijnen Heiligen en heiligmakenden Geest vele onsterffelijke zielen koning Jesus daardoor mogen worden toegebragt.

Voorts hebben wij d'eer ons met hoogagting en broederlijke liefdegroete t'ondertekenen – – – den kerkenraad van Amboina Victoria, en uit aller naam en last N. Tilemann d. Schenck p.t. scriba, C. Swenne.

Amboina Victoria den 2 juny anno 1768.

418. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 28 september 1768.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 131-133.

[1186] Niet aangetroffen.
[1187] Vermoedelijk doc. 415.
[1188] Niet aangetroffen.
[1189] Te Batavia.
[1190] Zie hiervoor, doc. 413. Periode: zinsnede.
[1191] Zie doc. 416.
[1192] Efeziërs 3:20.

WelEerwaarde en zeer geleerde – – –

In betrekking op onzen brief van den 2en juny 1768,[1193] daarin we beloofd hebben dat we den eisch van de Hollandsche boeken die wij hier nodig hebben zouden doen, zo nemen wij bij dese de vrijheid U.WelEerw. vriendelijk te versoeken om ons dog driehonderd klene vrageboeken van Lampe en driehonderd klene Hellenbroeken toe te zenden, dewijl we hierom zeer verlegen sijn.

Maar U.WelEerwaardens gelieven de goedheid te hebben om ons gene Arabische[1194] en Maleidsche boeken over te zenden, doordien dezelve hier in grote menigte nog zijn.

Waarmede – – – De predikanten en ouderlingen uitmakende den kerkenraad van Amboina aan 't Casteel Victoria, en uit aller naam en last N. Tilemann dictus Schenck h.t. vice epistolarum scriba, Joh. Simauw.

Amboina Victoria den 28en september anno 1768.

419. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 5 juni 1769.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 177-181.

WelEerwaarde, en zeer geleerde – – –

U.WelEerwaardens veelgerespecteerde en ons zeer aangename missive gedateerd den 14 december 1768[1195] benevens het uittrekzeltje uit den gehelen staat der kerken van Nederlands India gedagtekend den 25 october 1767 hebben wij zeer wel op zijnen tijd ontfangen, en daaruit eensdeels tot onze zonderlinge blijdschap den goeden ontfangst van onze twede U.WelEerw. toegezondene letteren gedateerd den 28 september 1768,[1196] anderendeels tot onze grootste verwondering uit dezelve gelezen dat U.WelEerw. wel onzen kerkstaat ontfangen hadden, maar zonder den gementioneerden brieff van den 2 july, als uit de copia van denzelven, die hiernevens gaat, kan gezien en afgenomen worden den 2 juny 1768.[1197] Waar nu deze onzen brieff gebleven, is ons onbekend. D'ondergetekende weet zeer wel dat hij denzelven met den kerkstaat binnen het couvert gestoken heefd, en 'tgene zijn Eerw. Grieze van de menigvuldige bezigheden van den eersten tekenaar meld, die zijn ook zulke. Want hij moet zomwijlen vier en op feestdagen vijfmaal het H. dienstwerk binnen den tijd van agt dagen waarnemen, doordien zijn Eerw. Porjeere op den 30 april van dit lopende jaar op Sirri Sorri begonnen heefd den H. dienst te verrigten. En wij zouden U.WelEerw. hiervan hebben benarigtigd als zijn Eerw. Porjeere van zijn verzoek naar Batavia om als leraar naar derwaarts te gaan aan den kerkenraad alhier hadde kennis gegeven. Maar dit niet geschied zijnde, zo heefd de ondergetekende U.WelEerw. hiervan niets konnen melden.

Maar aangaande de Maleidsche boeken met enen Arabischen letter, zo hebben wij dit in den genoemden zin verstaan en geschreven. En ten opzigte van 't hierbij gevoegde, dit zal ten eersten per extract van onze regering verzogt worden.

Edog, het heefd ons zeer verwonderd dat zijn Eerw. Grieze geheel niet van d'Hollandsche boeken gemeld heefd, die wij nu reeds tweemaal van U.WelEerw. verzogt, maar nog niet ontfangen hebben. En dezwegen is ons nogmalig vrindelijk verzoek, dat U.WelEerw. gelieven de goedheid te hebben om ons de navolgende boeken, daarover wij zeer tot school- en huisgebruik verlegen zijn, met d'eerste gelegenheid toe te zenden als:

[1193] Doc. 417.
[1194] In Arabische (Djawi) letter gedrukte.
[1195] Niet aangetroffen.
[1196] Doc. 418.
[1197] Doc. 417.

honderd ps vrageboeken van Hellenbroeke en van Lampe,[1198] van ieder zoorte de helft
honderd dito Catechismussen
honderd dito Nagtmaalsboekjes[1199]
tweehonderd dito A.B.C. boekjes, zo in duodecimo als sedecimo
honderd dito Historiën van David[1200] in quarto
honderd dito Spreuken van Salomo in dito
honderd dito Letterkonsten, en honderd dito Trappen der jeugd.[1201]

Teffens bedanken wij ook U.WelEerw. voor de gegevene communicatie van de behoudene aankomste van onzen geliefden medebroeder Montanus.[1202] Wij wenschen zijn Eerw. van harten toe dat Jehovah zijne reeds met genoegen begonnene bediening hoe langer hoe heerlijker gelieve te maken. En wij condoleren U.WelEerw. hartgrondig met de breuke van Zion veroorzaakt door den dood van zijn Eerw. Hermanus Petrus van de Werth,[1203] in leven getrouw bedienaar van het H. Evangelium in de Maleidsche gemeente van Jezus Christus bij U.Eerw. Onze innige wensch is dat deze breuke binnenkort door enen anderen herder mag geheeld worden, die deze gemeente doe nederliggen in grazige weiden, en zagtkens leide aan stille wateren.[1204] Zo betuigen wij ook onzen verpligten dank voor de toegezondene en wel uit Compagnies cassa van d'Heer Galloo ontfangene penningen uit het Dordregtsche legaat van mejuffrouw Lucia Hoffman, bestaande in de somme van tweehonderd en veertig rijksdaalders en twee stuivers, daarvan hiernevens de quitantie gaat, alsmede voor den algemenen kerkstaat. En wij refereren ons aan onzen kerkstaat van den jare 1767,[1205] doordien 'er in den voorledenen jare gene kerk- en schoolvisite gedaan is.

Waarmede – – – De predikanten en ouderlingen uitmakende den kerkenraad van Amboina aan 't Casteel Victoria, en uit aller naam en last W.H. Tenckinck h.t. præses, N. Tilemann d. Schenck h.t. scriba, D. Dias ouderling.

Amboina Victoria den 5 juny 1769.

420. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua en Nusa Laut door ds. Olivier Porjeere en de ouderlingen Pieter Jansz Manusama en Pieter Hehanusa. Ambon, 11 september 1769.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 203-217.

Rapport van den staat der kerken en schoolen van den eylanden Honimoa en Nussalaut, gevisenteert door den Maleitsen predikant Olivier Porjeere en de ouderlingen Pieter Jantz Manusama, radja van Saparoua, en Pieter Hehanusa, radja van Titaway, begonnen den 10 augustus en eyndegende den 31 derselver maant anno 1769.

_ _ _[1206]

[1198] Zie de aantekening bij doc. 416.
[1199] Stichtelijke boekjes in gebruik bij de voorbereiding voor het Heilig Avondmaal.
[1200] Boekjes met de geschiedenissen van koning David.
[1201] Leerboekjes waarin de gehele leerstof van het lager onderwijs was vervat. Ze werden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw in verschillende uitgaven gebruikt.
[1202] Fredericus Montanus, arr. Batavia 1768, predikant te Batavia 1768-1778, te Semarang 1778-1814, overleden 1816.
[1203] Afkomstig uit Duitsland (Duisburg), 1755-1769 predikant te Batavia.
[1204] Psalm 23.
[1205] Doc. 416.
[1206] De rapportage is niet opgenomen.

Dus zijn wij gekoomen tot op Elpapoety en Amahey, die wij door tegenwinden en swaare zeeën en baaren met onse kleyne vaertuygen niet kunnen bezeylen, derhalven hebben wij onse reyse onder Godes zeegen voleyndigt, waarom wij den Vader, Zoon en Heiligen Geest daarvoor toebrengen alle lof, eere en heerlijkheit.

Sirri Sorry den 11den september anno 1769. O. Porjeere V.D.M. te Sirri Sorry, P.J. Manusama, Pieter Hehanusa.

Saamentrecking van de voorenstaende coppen en contanten:

lm = leedematen; gchr = gemeene christenen; dk = doopkinderen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buyten school; som = sommarium; rds = rijksdaalders, stuyvers

naamen der negorijen	lm	gchr	dk	sk	kbs	som	rds
Oelath	80	439	5	207	82	813	17,37
Ouw	136	347	4	154	51	686[1207]	58,36
Titaway	36	552	29	195	129	941	16,42
Abubu	23	311	22	128	20	504	2,38
Akoon	11	139	15	44	15	224	13,16
Ameth	21	395	39	150	84	689	66,24
Sila	22	101	9	52	26	210	18,05
Leynitoe	7	154	13	43	33	250	
Nalahya	13	311	18	78	70	490	20.—
Ihamahu	10	453	16	159	91	729	39,35
Nollot	11	497	28	232	46	814	
Itawaka	13	505	17	185	62	782	249,13
Tuhaha	34	465	18	154	58	729	
Paperuw	3	214	11	58	40	326	
Tiouw	19	260	5	69	51	404	77,21
Saparoua	23	173	7	49	25	274[1208]	
Booy	17	239	5	110	50	421	34,15
Poorto	9	424	28	106	100	667	27,22
Haria	9	666	55	148	192	1170[1209]	
Sirry Sorry	66	491	12	199	92	860	24,3
Tesaamen	563	7130	356	2520	1317	12883	686,26

421. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1769.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 219-220.

WelEerwaarde en zeer geleerde – – –

De grote kerk- en schoolvisite in het gepasseerde jaar niet hebbende konnen geschieden, zal deselve eerstdaags door D. Tileman onder het resort van dit hoofdcasteel, de cust Hitoe,

[1207] Ten rechte 692.
[1208] Ten rechte 277.
[1209] Ten rechte 1070.

nevens de eilanden Oma, Boeroe en Manipa verrigt worden,[1210] terwijl dezelve onder het district der eilanden Honimoa en Nussalaut nu onlangs door D. Porjere volbragt is, waarvan wij U.WelEerw. het van zijn Eerwaarde ontfangen rapport bij desen aanbieden.[1211]

Inmiddens ons voor 't overige refereren aan onse missive van den juny deses jaars,[1212] en na den zegen des Allerhoogsten over U.WelEerw. g'agte perzonen en swaarwigtige ampten afgebeden te hebben, ons met alle hoogagting ondertekenen – – – de predikanten en ouderlingen uitmakende de kerkenraad te Amboina, en uit aller naam en last W.H. Tenckinck V.D.M. h.t. scriba.

Amboina den 25 september 1769.

422. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Boano, Cerams binnenkust en Haruku door N. Tilemann dictus Schenck en de ouderlingen Johannes Simauw en Jacob Ferdinandus. Ambon, z.d. [november 1769].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 295-306.

Rapport weegens den staat der kerken en schoolen onder de eylanden Bouro, Manipa, en Bonoa, Cerams binnecust, en Bowanbessy. Geviciteerd door den predicant Noach Tilemann Dictus Schenck en de ouderlingen Johannes Simauw, orangkay van de Pas Baguala, en Jacob Ferdinandus, oud-radja van Haroeko, beginnende den 9e october en eindigt door swaere indispositie van den eerst genoemden den 24ste november anno 1769.

Onder inwagting van 's Heeren genadenrijken zegen en bijstand den 9en october van de hoofdplaetse vertrockken zijnde, quaemen wij behouden den 12de daaraan tusschen 3 en 4 uuren op de residentie *Bouro*, en na dien avond uytgerust hebbende gingen wij den 13 's morgens in de school, die in 's meesters huys gehouden werd, en lieten aldaar de schoolkinderen ondervragen, en daar ontfingen wij van den aldaar leggende inlands leermeester, Jacob Abraham Hoekom, de navolgende roll, als van:

	m	v	somma
ledematen	2	8	10
gemene christen	6	9	15
kinderen in d'school	–	3	3
dito buyten dito	2	–	2
dito te doopen	11	8	19
bejaerde persoonen	1	1	2
teld	22	29	51

Kerk- en schoolboeken waren daar: bijbels 7, goed 4, verrot 3, N. Testamenten 3, goed, groote Psalmboeken 3 goed, kleyne dito 14, 3 goed, 11 verrot, Caron 1, goed, groote vraageboeken 13, 9 goed, 4 verrot, kleyne dito dito 3, 1 goed, 2 verrot, Bijbels met Arabische letters 2, goed, teld 46, 26 goed, 20 verrot.

De kinderen waren zeer slecht, doch buyten [...][1213] De groote vrage leerde m –, v 1, somma 1; de middel dito dito m –, v 2, somma 2; teld m –, v 3, somma 3.

Den avond van den 13de gingen wij in de kerk en onderzochten de aldaar gekomene ledematen, twee in getal zijnde, namentlijk den schoolmeester en eene Altjo Marensz, dog

[1210] Zie hierna, doc. 422.
[1211] Doc. 420.
[1212] Datum niet ingevuld, zie doc. 419.
[1213] Enkele woorden onleesbaar door papierbeschadiging.

dese laastgenoemde, wijl se geheel onkundig in de waarheden was, vermaanden wij om zich voor dese keer van de Tafel des Heeren t'onthouden, en naamen eene, met naemen Clara Victoria Da Costa van Amboina, op afgelegde beleydenis als lidmaat der gemeente aan, en tot beyde heylige sacramenten Maraily van Mazarette, en den 14de Statira van Ambon, en na d'examinatie nodigde wij de toegelaatene op den aanstaanden dag des Heeren tot het vieren van het H. Avondmaal, waarop den 14de noch de voorbereyding voor 't gebruyk van 's Heeren Hoogwaardig Avondmaal gehouden wierd, en na 17 christene en twee vrey-gegeevene slavekinderen en twee bejaarde persoonen gedoopt te hebben, zoo deelen wij den 15de dito na 't eyndigen van den godsdienst d'H. teekenen en zeegelen van het genade-verbond onder hunlieden uyt, en deeden des agtermiddags eene dankzeggingspredikaatzie op het celebreeren van 's Heeren H. Avondmaal.

Het oude en nieuwe armgeld vonden wij hier rds 35:25, en hiervan was volgens gehoudene aanteekeninge onder berusting van 't opperhoofd rds 30 en 39 sts, en in de armbus rds 4 en 34 sts, dat als boven maakt rds 35 en 25 sts, waarvan wij twaalf reealen aan twee arme oude menschen, en zes en een half aan den coster hebben gegeven, zoodat noch per restant hier ter plaetse quam te blijven zeeventhien realen en een stuyver.

Den 20ste october vertrocken wij van Bouro, en den 22ste dito behouden op *Manipa* aangekomen zijnde, begaeven wij ons 's morgens den 23ste dito in de school, en daar stelde ons Abraham Hehamahoe, die aldaar den dienst als meester waerneemt, de navolgende roll ter hand als van:

	m	v	somma
ledematen	1	1	2
gemeene christenen	45	49	94
kinderen in d'school	17	17	34
dito buyten dito	3	4	7
dito te doopen	18	20	38
bejaerde persoonen	1	–	1
teld	85	91	176

Oude en nieuwe kerk- en schoolboeken: Bijbels 4, 2 goed, 2 verrotte, N. Testamenten 2, 1 goed, 1 verrotte, groote en kleyne Psalmboeken 14, 6 goed, 8 verrotte, groote en kleyne vrage boeken 11, 5 goed, 6 verrotte, Bijbels met Arabische letters 2, 2 goed, teld 33, 16 goed, 17 verrotte.

De kinderen waaren zeer wel van den meester onderweesen. De groote vrage leerden 12 jongens, 3 meysjes, somma 15; de middel dito dito 2 jongens, 4 meysjes, somma 6; de kleyne dito dito 3 jongens, – meysjes, somma 3; teld 17 jongens, 7 meysjes, somma 24. Leesen konden 5 jongens, 3 meysjes, somma 8; schrijven dito 5 jongens, – meysjes, somma 5; zingen dito 8 jongens, 3 meysjes, somma 11; teld 18 jongens, 6 meysjes, somma 24.

Dien zelfden avond onderzochten wij in de waarheden zo d'oude als nieuwe leedematen, en naemen 5 op afgelegde belijdenis des geloofs aen, eenen met naeme Gidion tot beyde d'Heylige sacramenten, en na op den 24ste dito voorbereyding op het vieren van 's Heeren Heylig en Hoogwaerdig avondmaal gehouden te hebben, doopten wij 25 van christene geboorene en drie van eenen slaaf geboorene en geteelde kinderen, en eener bejaarden persoon.

Hierop, nadat op den 25ste dito de godsdienst g'eindigt, so deelden wij de heylige teekenen en zeegelen van het genadeverbond onder de ledemaeten uyt, en presteerde den agtermiddag de dankzegginge.

Op heeden den 27ste dito uyt armbus geligt, ten beweesen[1214] van den Eerw. predicant Noach Tilemann Dictus Schenk en den ouderling Johannes Simauw, orankay van de Paso, de somma van rds dertig netto, zegge 30 rds, waerbij noch komt rds sesthien dewelke onder de verantwoording van den resident waeren loopende, uytmaekende met den anderen rds 46 zonder meer.

Den 28ste vertrocken wij van hier na de negorij *Bonoa*, en arriveerde aldaar den 30ste 's avonds, gaande des anderen daegs ofte den 31sten 's morgens om de schoolkinderen te examineeren en na de middag de leedematen, waervan ons de onder volgende leyst door den aldaar leggende schoolmeester, Matheus Hole, wierd overgegeeven, als van:

	m	v	somma
leedematen	3	1	4
gemeene christenen	182	142	324
kinderen in d'school	60	5	65
kinderen buyten d'school	142	140	282
dito te doopen	48	28	76
teld	435	316	751

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 5, N. Testament 5, Psalmboeken 12, Bijbels met Arabische letters 2, groote vraageboeken 8, tesaemen 32 boeken.

De kinderen waaren zeer wel onderweesen. De groote vraage leerde 9 jongens, – meysjes, somma 9; de middel dito dito 6 jongens, – meysjes, somma 6; de kleyne dito dito 7 jongens, – meysjes, somma 7; de gebeeden dito 19 jongens, 6 meysjes, somma 25; teld 41 jongens, 6 meysjes, somma 47.

Den eerste november voor de middag deede de voorbereydingspredicatie tot het vieren van des Heeren H. Avondmael, en na verrigtinge van dien doopte ses en seeventig kinderen, en den 2de dito soo deelden wij na 't eyndigen van den godsdienst d'heylige teekens en zegelen van het genadeverbond onder de genoodigde uyt, en naeme ten selven daegen het armgeld op en bevonden in de bus rds 31:6:–, alsoo 't anderen ten bedraege van rds 28 volgens getoonde antteekening onder 't opperhooft van Manipa was, dat met den anderen rds 59:6 sts quam te bedraegen.

Den 3de dito vertrocken wij van daar en quame geluckig op den 4de 's avonds op de negorij *Tanoenoe*, en doopte aldaar de kinderen alsook die van de negorij *Pirroe*, bestaende in 7 Tanoenoe, en drie bejaerde perzoonen, met naeme Lakinuwey, Souwa, Ruhuwassa, en van Pirroe 16 kinderen en een bejaerde perzoon met naem Lesiapong, na 'twelke verricht te hebben in de kerk, daer school gehouden word, van dese negorij en Pirroe de kinderen examineerden, waervoor ons de onder volgende rolle wierden overgegeeven als van de meester van Tanoenoe, Johannes Sitanala, en Pirroe, Elias Akihary, waerbij wierd aangeweesen, als van Tanoenoe:

	m	v	somma
leedematen	1	1	2
gemeene christenen	9	9	18
kinderen in d'school	8	1	9
dito buyten dito	3	–	3
dito te doopen	3	4	7

[1214] In aanwezigheid.

bejaerde perzoonen	2	1	3
teld	26	16	42

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 2, verrot, dito met Arabische letter 2, goed, Caron 1, goed, groote Psalmboeken 3, goed, kleyne dito 4, goed, dito vraege dito 1, goed, somma 13, 11 goed, 2 verrot.

Kinderen die de groote vraage kunne, leesen, schrijven so singen, jongens 8, meysjes 1, somma 9. Het armgeld was op dese plaets Tanoenoe, rds 40 en 16 sts oud en nieuwe saemen gereekent, zegge rijxdaelders veertig en sesthien stuyvers.

Op Pirroe volgens de gementioneerde leyst bestonde:

	m	v	somma
de leedemaeten	1	–	1
gemeene christene	52	58	110
kinderen in d'school	15	5	20
dito buyten, dito	23	20	43
dito te doopen	5	11	16
bejaerde perzoonen	1	–	1
teld	97	94	191

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 3, dito met Arabische letters 2, N. Testamenten 3, Psalmboeken 8, groote vraegeboeken 7, somma 23.

De kinderen waeren taemelijk wel door den aldaer zijnde meester onderweesen, en leerde: de groote vraege 6 jongens, – meysjes, somma 6; de middelvraage 5 jongens, – meysjes, somma 5; leesen, schrijven en zingen 3 jongens, – meysjes, somma 3; teld 14 jongens, – meysjes, somma 14.

Het oude en nieuwe armgeld was op dese negorij groot rds 62 en 36 sts.

Na 'twelke met den andere verricht te hebben, wij den 6e vertrocken na negorij *Caybobboe*, alwaar wij ten selvigen daagen arriveerde, en des anderen daegs 's morgens ofte den 7de dito de kinderen ter school examineerde alsook des na de middags de leedemaeten, en naeme eene Susanna Robberts op haere beleydenisse aan, gelijk meede tot beyde de sacramenten twee perzoonen met naemen Uwata Suripatty, Ninimiwel Pirasouw, beyde van Pirroe, waervan ons door den aldaar leggende schoolmeester, Isaac Patiwael, de volgende leyst wierd overgegeeven, als:

	m	v	somma
leedemaeten	4	4	8
gemeene christenen	228	225	453
kinderen in d'school	62	41	103
dito buyten dito	34	23	57
dito te doopen	19	27	46
bejaerde perzoonen	1	1	2
teld	348	321	669

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 3, goed, dito met Arabische letters 2, goed, N. Testamenten 2, goed, Psalmboeken 14, 7 goed, 7 verrot, kleyne vraegeboeken 2, goed, groote dito dito 5, goed, somma 28, 17 goed, 11 verrot.

De kinderen waeren reedelijk wel door den schoolmeester onderweesen. De groote vraege leerden 43 jongens, 24 meysjes, somma 67, waaronder 32 jongen en 16 meysjes

dewelke kunne leesen, schrijven en singen. De middelvraege leerde 4 jongens, 8 meysjes, somma 12; de kleyne dito dito 3 jongens, 3 meysjes, somma 6; de gebeede dito 6 jongens, 6 meysjes, somma 12; teld 56 jongens, 41 meysjes, somma 97.

Den 8ste dito deede de voorbereydingspredicatie voor 't gebruyk van 's Heeren Hoogwaarde Avondmaal, en na 't eyndige van dien doopte 46 kinderen en twee bejaarde persoonen. Den 9de, na 't eyndige van den godsdienst, deelde wij de H. teekenen en zeegelen van het genaedeverbond onder hunlieden uyt, en vonden aldaar geen armgeld, als de sleutel van de bus onder 't opperhooft van Haroeko zijnde, en vertrocken van daar ten selvigen daegen en quamen [...][1215] op de negorij *Camariang*, alwaar wij den 11de de kinderen van die negorij Camariang ter school examineerde, waarvan den meester, Frans Peloepessy, ons de volgende leyst, alsook van de kinderen die gedoopt zoude worden, en een om te trouwe met naeme Frans Peloepessy, schoolmeester met attestatie soo van daer als van Hatoesoea, quam over te geeven, alwaer eene Tapiëria zich onder bevond, benevens een litmaat, zijnde de roll als volgt:

Camariang	m	v	somma
leedemaeten	1	–	1
gemeene christenen	124	143	267
kinderen in d'school	43	9	52
dito buyten dito	4	11	15
dito te doopen	30	21	51
teld	202	184	386

Seroeawang	m	v	somma
gemeene christene	32	23	55
kinderen in d'school	4	4	8
dito buyten dito	1	1	2
dito te doopen	5	7	12
teld	42	35	77

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 10, 8 goed, 2 verrot, dito met Arabische letters 2, goed, groote Psalmboeken 1, goed, kleyne dito dito 10, 7 goed, 3 verrot, groote vraege dito 5, goed, kleyne dito dito 1, goed, somma 29, 23 goed, 6 verrot.

De kinderen die de groote vraegen leerden: 22 jongens, 2 meysjes, somma 24, waeronder 14 jongens en 2 meysjes dewelke konde leesen, schrijven en singen. De middelvraage leerde 9 jongens, 2 meysjes, somma 11; dito kleyne dito dito 3 jongens, 1 meysje, somma 4; de gebeede leerde 4 jongens, 4 meysjes, somma 8; teld 38 jongens, 9 meysjes, somma 47.

Bevonden aldaer geen sleutels van de armbussen, soo dat deselve niet is opgenoomen, en vertrocken ten selvigen daegen na de negorij *Roemakay*, alwaer des avonds over neegen uuren arriveerden, en des anderen daags 's morgens zijnde den 12e dito de kinderen doopte en drie bejaarde perzoonen, met twee vooreer heydense kinderen, met naeme Parmatta, Moesa, Pessironie, Caisirie en Latuhorit. Na de middag visiteerde de school en examineerde aldaar de kinderen, worden ons teffens door den schoolmeester, Joseph Firdinandus, de onder volgende rolle overgegeeven, als van:

	m	v	somma
leedemaeten	1	–	1
gemeene christenen	72	89	161

[1215] Enkele woorden weggevallen door papierbeschadiging.

kinderen in d'school	19	7	26
dito buyten dito	8	11	19
dito te doopen	20	20	40
dito heydensche	5	–	5
teld	125	127	252

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 6, goed, dito met Arabische letters 2, goed, Psalmboeken 11, goed, groote vraageboeken 5, goed, somma 24, goed.

De kinderen leerde aldaar: de groote vraege, leesen, schrijven en singen 8 jongens, 4 meysjes, somma 12; de middelvraege leerde 8 jongens, 1 meysje, somma 9; de kleyne dito dito 3 jongens, 1 meysje, somma 4; de gebeeden dito – jongens, 1 meysje, somma 1; teld 19 jongens, 7 meysjes, somma 26.

Op de negorij *Tihoelale*	m	v	somma
leedemaeten	1	1	2
gemeene christene	26	34	60
kinderen in d'school	19	11	30
dito buyten dito	2	10	12
dito te doopen	10	9	19
teld	58	65	123

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 4, 1 goed, 3 verrot, dito met Arabische letters 4, goed, Psalmboeken 10, 5 goed, 5 verrot, groote vraegeboeken 10, 5 goed, 5 verrot, somma 28, 15 goed, 13 verrot.

De kinderen leerden aldaar: groote vraege leerden 11 jongens, 6 meysjes, somma 17, waeronder 5 jongens en 4 meysjes dewelke konde leesen, schrijven en singen; de middelvraege leerden 4 jongens, 1 meysje, somma 5; de kleyne vraege leerden 2 jongens, – meisjes, somma 2; de gebeeden leerden 2 jongens, 4 meysjes, somma 6; teld 19 jongens, 11 meysjes, somma 30.

Na 'twelke wij den 13de dito weeder van dese plaets vertrocken en ten selvigen daegen in de morgen op de negorij *Crieuw* aanlanden, en de kinderen ter school examineerde en na de middag de leedemaeten, waervan ons door den schoolmeester, Amos Dydemus Rewarruw, alsook van de doopkinderen, de onder volgende roll wierd overgegeeven:

	m.	v.	somma
de leedemaeten	2	3	5
gemeene christenen	58	49	107
kinderen in d'school	18	12	30
dito buyten dito	7	3	10
dito te doopen	3	3	6
	88	70	158

Kerk- en schoolboeken: Bijbels 5, goed, dito met Arabische letters 2, goed, N. Testament 3, 2 goed, 1 verrot, Caron 1, goed, Psalmboeken 15, 4 goed, 11 verrot, groote vraegeboeken 12, 3 goed, 9 verrot, somma 38, 11 goed, 27 verrot.

De kinderen leerde alhier: de groote vraege leerde, leesen, schrijven en singen konde 4 jongens, 3 meysjes, somma 7; de middelvraage leerde 5 jongens, 2 meysjes, somma 7; de kleyne dito dito 4 jongens 1 jongens, 5 meysjes, somma 6; de gebeeden dito 1 jongen, 4 meysjes, somma 5; teld 14 jongens, 10 meysjes, somma 24.

Den 14de dito deelde de H. teekenen en zeegelen van het genadeverbond onder de genoodigde uyt, en doopten de kinderen aldaer. Het armgeld aen dese plaets konde wij niet opneemen alzoo de sleutel van de armbus onder 't opperhooft van Haroeko was.

Dit alles verricht hebbende vertrocken wij noch ten selvigen daegen na de negorij *Hoelalieuw*, alwaar wij tegens den avond arriveerde, en den anderen daag 's morgens den 15de dito de schoolkinderen examineerde, en na de middag de leedemaeten, waarvan ons door den aldaar zijnden schoolmeester, Thomas Patty, de volgende leyste wierd overgegeeven, te weeten:

	m.	v.	somma
de leedemaeten	6	4	10
gemeene christenen	118	115	233
kinderen in d'school	42	22	64
dito buyten dito	14	17	31
dito te doopen	2	12	14
teld	182	170	352

De kerk- en schoolboeken: Bijbels 3, goed, dito met Arabische letter 2, goed, N. Testamenten 2, goed, Psalmboeken 10, goed, groote vraegeboeken 6, goed, somma 23, goed.

De kinderen leerde alhier: de groote vraege leerde 20 jongens, 1 meysje, somma 21, waaronder 12 jongens die konden leesen en vijf dewelke konden leesen, schrijven en zingen. De middelvraege leerden 5 jongens, 5 meysjes, somma 10; de kleyne dito dito 4 jongens, 5 meysjes, somma 9; de gebeeden leerde 14 jongens, 10 meysjes, somma 24; teld 43 jongens, 21 meysjes, somma 64.

Den 16de 's morgens, na des Heeren hoogwaerdig Avondmaal te hebben gehouden, doopte wij de kinderen, en vertrocken ten selvigen daegen na de negorij *Aboro*, alwaar teegens den avond ons bevonden, en zich de kinderen met den schoolmeester van de negorij *Wassoe* ook lieten vinden, die met die van eerstgenoemde negorij tezaemen in de aldaer zijnde school zijn g'examineerd, wordende teffens door de schoolmeesters, Pieter Tehoemahoe en Frans Sahetapy, de volgende rolle overgegeven, als van:

Aboro	m	v	somma
d'ledemaeten	4	1	5
de gemeene christenen	133	138	271
de kinderen in d'school	61	38	99
dito buyten dito	18	16	34
dito te doopen	14	20	34
teld	230	213	443

Kerk- en schoolboeken: bijbels 5, goed, dito met Arabische letters 2, goed, N. Testamenten 6, goed, Caron 1, goed, Psalmboeken 8, goed, groote vraegeboeken 9, goed, somma 31, goed.

De kinderen leerden alhier: de groote vraege leerde 12 jongens, 3 meysjes, somma 15, waaronder 8 jongens die konde leesen, schrijven en zingen. De middelvraege leerde 14 jongens, 4 meysjes, somma 18; de kleyne dito dito 10 jongens, 3 meysjes, somma 13; de gebeeden dito 25 jongens, 28 meysjes, somma 53; teld 61 jongens, 38 meysjes, somma 99.

Van de negorij *Wassoe*	m	v	somma
ledemaeten	7	6	13
gemeene christenen	68	76	144
kinderen in d'school	43	31	74
dito buyten dito	19	17	36
dito te doopen	4	4	8
teld	141	134	275

Kerk- en schoolboeken: bijbels 8, 6 goed, 2 verrot, dito met Arabische letters 2, goed, N. Testamenten 7, 5 goed, 2 verrot, Psalmboeken 22, 20 goed, 2 verrot, groote vraageboeken 13, 10 goed, 3 verrot, somma 52, 43 goed, 9 verrot.

De kinderen leerden aldaar: de groote vraege leerde 6 jongens, – meysjes, somma 6, waarvan 4 die konde lesen, schrijven en singen. De middelvraege leerden 5 jongens, – meysjes, somma 5; de kleyne dito dito 4 jongens, – meysjes, somma 4; teld 15 jongens, – meysjes, somma 15.

Den 17de dito doopte de kinderen van beyde de negorij Aboro en Wassoe, en vertrocken ten selvigen daegen, sonder 't armgeld om reedenen voorschreven op te neemen, na de negorij *Oma*, alwaer teegens den avond behouden quamen aan te landen en noch den selfden avond de kinderen ter school examineerde, en na des anderen daegs 's morgen, zijnde den 18de dito, de aldaer zijnde kinderen gedoopt te hebben, ondersochten wij dien avond de leedemaeten dien zich aldaer bevonden, en naemen twee op haer beleydenisse aan met naeme Jan Pattinama en Willem Unipoety, en den 19de dito deelden wij de teekenen en zeegelen van 't genaedeverbond onder hunlieden uyt. De leyst die alhier door den schoolmeester, Johannis Makaily, wiert overgegeeven, bevatte het volgende, als van:

	m	v	somma
ledemaeten	13	4	17
gemeene christenen	269	271	540
kinderen in d'school	113	82	195
dito buyten dito	68	39	107
dito te doopen	13	23	36
teld	476	419	895

Kerk- en schoolboeken: bijbels 4, goed, dito met Arabische letters 2, goed, N. Testamenten 2, goed, Caron 1, goed, groote psalmboeken 3, goed, kleyne dito 13, 10 goed, 3 verrot, groote vraege dito 12, 5 goed, 7 verrot, teld 37, 26 goed, 11 verrot.

De kinderen leerden alhier: de groote vraege 34 jongens, 4 meysjes, somma 38; die konde leesen 14 jongens, 2 meysjes, somma 16; die konde schrijven 34 jongens, 4 meysjes, somma 38; die konde zingen 12 jongens, 1 meysje, somma 13. De middelvraege leerden 17 jongens, 6 meysjes, somma 23; de kleyne dito dito 16 jongens, 13 meysjes, somma 29; de gebeeden leerden 45 jongens, 64 meysjes, somma 109; teld 172 jongens, 94 meysjes, somma 266.

Ten selvigen daegen na verrichtinge van bovenstaende zaeken vertrocken wij, sonder armgeld aldaar op te neemen om reedene voornoemd, na 't comtoir Haroeko, alwaer des middaegs om drie uren arriveerden, en den 20ste examineerde wij de schoolkinderen van bijde negorij *Haroeko en Sameth*, en des na de middags ondervraegden de ledemaeten, en naeme op haer gedaene beleydenisse aen negen mans- en agt vrouwsperzoonen, in naeme Jonas Ferdinandus, Hendrik Ferdinandus, Lourens Saripat, Simon Ririmasse, Julius Talabessy,

Gillis Lesimanuway, Matheus Pohonlatu, Isaac Sahetapy en Lucas Wattimena, Anna Rigina Ferdinandus, Catharina Ferdinandus, Leonora Njaipahan, Elizabeth Nirahoewa, Martha Talabessy, Jubel Nirahoewa en Sisilia Mustamoe, en naeme tot den H. Doop aen een moors kind met naeme Saptoe van Cabauw, en doopte den 21ste dito de kinderen van beyde negorijen, en den 22ste dito deelde de H. teekenen en zeegelen van het genaedenverbond onder hunlieden uyt, en na 'tselve verricht te hebben ontfingen wij de onder volgende rolle van den aldaar bescheydene schoolmeester, Jacob Jansz, behelsende het getal van:

in de negorij *Haroeko*	m	v	somma
ledemaeten	6	5	11
gemeene christenen	120	130	250
kinderen in d'school	55	43	98
dito buyten dito	18	19	37
dito te doopen	16	15	31
teld	215	212	427

Kerk- en schoolboeken: bijbels 11, 5 goed, 6 verrot, dito met Arabische letters 2, goed, Caron 1, goed, Psalmboeken 20, 15 goed, 5 verrot, groote vraegeboeken 10, 5 goed, 5 verrot, kleyne dito dito 1, goed, N. Testamenten 7, 4 goed, 3 verrot, teld 52, 32 goed, 20 verrot.

De kinderen waeren taemelijk wel aan dese plaets onderweesen en de groote vraege, leesen, schrijven en zingen leerden 18 jongens, 17 meysjes, somma 35; de middelvraege leerden 17 jongens, 11 meysjes, somma 28; de kleyne dito dito 8 jongens, 5 meysjes, somma 13; de gebeeden leerden 4 jongens, 4 meysjes, somma 8; teld 47 jongens, 37 meysjes, somma 84.

In de negorij *Sameth*	m	v	somma
leedemaeten	3	1	4
gemeene christenen	93	75	168
kinderen in d'school	34	19	53
dito buyten dito	28	13	41
dito te doopen	6	8	14
teld	164	116	280

De kinderen van die negorij leerden: de groote vraege, leesen, schrijven en zingen als 6 jongens, 2 meysjes, somma 8; de middelvraege 8 jongens, 6 meysjes, somma 14; de kleyne dito 1 jongen, 2 meysjes, somma 3; de gebeeden 2 jongens, 2 meysjes, somma 4; teld 17 jongens, 12 meysjes, somma 29.

Nae 'twelke verricht te hebben, naemen wij 't armgeld van Haroeko en de andere negorijen bij 't opperhooft op, 'twelke met den anderen [...][1216] soo als hieronder afsonderlijk wierd verthoond.

in de armbus van Haroeko en Sameth	rds 261.09
in de dito van Oma	9.24
in de armbus van Wassoe	3.12
in de dito van Aboro	4.12
in de dito van Hulaliuw	7.—
in de dito van Crieuw	4.—
in de dito van Caybobboe	19.36

[1216] Door papierbeschadiging enkele woorden weggevallen.

in de dito van Hatoesoewa	4.—
in de dito van Camariang	9:—
in de dito van Tihoelale	3.36
in de dito van Roemakay	7.42
Somma	rds 334.—

van welkers penningen 's maenlijks rd^{s} 4¼ werd uytgegeeven, als tot 't voorleesen in de Hollandse kerk rds 1:30 stuyvers en tot 't doen van 't gebed 30 sts, als ook ter alimentatie-penningen voor de Inlandse vrouw Leonora Bojwansa rds 2:– bedraegende met den andere als boven. En alsoo de indispositie van den predicant Noach Tilemann dichtus Schenk alhier ter plaetse zeer sterk werckten, waeren wij genootsaakt de verdere visite te moeten staeken, en begaeven ons onder des Heeren hulpen en genaedige bijstanden op den 24ste dito na de hoofdplaetse Amboina, alwaar teegens den avond arriveerde, en waarmeede onse verdere visite quam te eyndigen. Tilemann, J^{s} Ferdinandus.

423. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua, Nusa Laut en Ceram door ds. Olivier Porjeere en ouderling Pieter Manusama. Ambon, z.d. [april 1770].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 283-294.

Rapport van den staat der kerken en schoolen van de eylanden Honimoa, Nusselaut en twee negorijen van Ceram, gevisenteert door den aldaar leggende Maleitschen predikant Olivier Porjeere neevens desselfs ouderlingen Pieter Jansz Manusama, radja van Saparoua, en Pieter Hehanusa, radja van Titaway, beginnende den 13de maart en eyndigende den 3de april anno 1770.

Ihamahu. Des morgens vertrokken wij van Sirri-Sorry en quaamen omtrent middag op Ihamahoe aan, gingen terstondt ter examinatie der leedemaaten, denwelke reedelijk wel antwoorden, en naamen 5 nieuwe leedemaaten aan, doopten ook 26 kinderen en trouwden 3 paar.

Het armgelt bleef hier na de noodige uytgaave 61 rds en 9 sts. Na verrigting van dien begaaven wij ons in de school, alwaar ons de aldaar leggende schoolmeester, Frans Nanlohy, de volgende rol overgaf, als van:

	m.	v.	saamen
leedemaaten	8	8	16
gemeene christenen	191	253	444
kinderen in de school	106	45	151
kinderen buyten school	43	49	92
doopkinderen	9	17	26
somma	357	372	729

Kerk- en schoolboeken waaren hier als: Bijbels 6, Caron 1, N. Testament 2, Psalmboeken 23, Arabise boeken 3, groote vraagboeken 7, saamen 42.

Schoolkinderen die laasen, schreeven en zongen, teffens de groote vraegen opzeyden: 20 jongens, 2 meisjes saamen, 22; de middelbaare vraagen 25 jongens, 7 meisjes, saamen 32; de kleyne vraagen 14 jongens, 5 meisjes, saamen 19; die de gebeeden leerden 21 jongens, 19 meisjes, saamen 40. Te saamen 80 jongens, 33 meisjes, somma 113.

Paperoe en Tuhaha, Itawaka en Nollot. Des agtermiddags begaaven wij ons na Hatuanno, alwaar wij versogten dat ons de leedemaaten van Ihamahoe zouden volgen. Den agtermiddags predikten wij hier de voorbereyding ten Heilige Avondmaal en noodigden deese 5 gemeentens den anderen daags ten H. Avondmaal, na welkers verrigting wij tegens den avond overgingen ter ondersoeking der leedemaaten, welke alle na genoegen antwoordeden. In de voorbereyding doopten 10 kinderen van Tuhaha en Paperu, en bevestigden in den huwelijken staat 4 persoonen van de 4 negorijen. Des anderen morgens om 6 uur begaaven wij in de school, als wanneer de schoolmeester van Tuhaha en Paperu, Isaac Saptenno, de volgende rol overgaf, als van:

Paperoe	m.	v.	saamen
leedematen	1	3	4
gemeene christenen	101	113	214
schoolkinderen	41	15	56
buyten school	26	25	51
doopkinderen	7	9	16
tesaamen	176	165	331[1217]

Tuhaha	m.	v.	s.
leedematen	18	28	46
gemeene christenen	225	228	453
schoolkinderen	105	45	150
buyten school	48	26	74
doopkinderen	9	10	19
tesaamen	405	337	742

Schoolkinderen die de groote vraagen opseyden, teffens schreeven, laasen en zongen: 22 jongens, 3 meisjes, saamen 25; middelbaare vraagen 17 jongens, 7 meisjes, saamen 24; kleyne vraagen 17 jongens, 5 meisjes, saamen 22; die de gebeeden leerden25 jongens, 16 meisjes, saamen 41; somma 81 jongens, 31 meisjes, somma 112. Deze kinderen waaren wel onderweesen. Schoolboeken waaren hier: bijbels 13, N. Testamenten 9, groote Psalmboeken 2, kleyne dito 22, groote vraagenboeken 22, Arabise boeken 2, saamen 70.

Van Nollot en Itawacka gaf ons de schoolmeester, Abraham Lucas Tanasale, de volgende rol over, als van:

Itawacka	m.	v.	s.
ledemaaten	6	14	20
gemeene christenen	143	162	305
schoolkinderen	118	62	180
buyten school	45	19	64
doopkinderen	6	3	9
tesaamen	318	260	578

Nollot	m.	v.	s.
ledemaaten	8	5	13
gemeene christenen	219	278	497
schoolkinderen	147	85	232
buyten school	62	18	80

[1217] Ten rechte 341, zie de verzamelstaat aan het slot van dit document.

doopkinderen	17	11	28
tesaamen	453	397	860[1218]

Schoolkinderen die schreeven, zongen en laasen, teffens de groote vraagen opzeyden: 40 jongens, 10 meisjes, saamen 50; de middelste vraagen 30 jongens, 10 meisjes, saamen 40; de kleyne dito 15 jongens, 5 meisjes, saamen 20; die de gebeeden leerden 73 jongens, 22 meisjes, saamen 95; somma 158 jongens, 47 meisjes, saamen 205. Deze kinderen waaren ook redelijk onderweesen.

Des anderen daags deelden wij aan deese 5 negorijen 't H. Avontmael uyt, en beslooten onsen dienst des agtermiddags met een dankpredikatie, als wanneer wij van deese twee negorijen doopten 29 kinderen, waarmede wij onsen dienst op deese 5 negoriën eyndigden.

Het armgelt wiert op de 4 negorijen bevonden 42 rds en 12 sts. Schoolboeken waaren hier: bijbels 8, N. Testamenten 3, Psalmboeken 18, groote vraegboeken 10, Caron 1, Arabise boeken 2, saamen 42.

Elipapoety en Paulohy. Des avonds gingen wij aan boort, om tegens den morgen na Elipaputy over te steken, alwaar wij des 's morgens om 9 uur gelukkig aanquaamen, als wanneer ons de meester, Paulus Maitimu, de volgende rol overgaf, als van:

Elipapoety	m.	v.	saamen
leedematen	2	1	3
gem. christenen	157	190	347
schoolkinderen	16	–	16
buyten school	49	–	49
doopkinderen	14	10	24
tesaamen	238	201	439

Paulohy	m.	v.	saamen
leedematen	–	–	–
gemeene christenen	141	158	299
schoolkinderen	19	–	19
buyten school	39	–	39
doopkinderen	16	15	31
tesaamen	215	173	388

Schoolkinderen die schreeven, zongen en laasen, teffens de groote vraagen opzeyden: 3 jongens, 3 meisjes, saamen 6; de middelste vraagen 6 jongens, 6 meisjes, saamen 12; de kleine dito 3 jongens, 3 meisjes, saamen 6; die de gebeeden leerden 18 jongens, 18 meisjes, saamen 36; somma 30 jongens, 30 meisjes, saamen 60.

Schoolboeken waaren hier: bijbels 3, N. Testament 5, Psalmboeken 9, Arabise boeken 2, Caron 1, groote vraageboeken 7, kleine vraageboeken 1, tesaamen 28.

Dewijl deese negorij meer heydens als christelijk, was hier geen de minste order en geen leedemaaten, zoo deeden wij hier geen dienst als de school te besoeken en kinderen te doopen, en versogten de leedemaaten ons na Amahey te volgen. Het armgelt 26 rds en 6 sts.

Amahey, Sowahuku en Makariky. Des middags vertrokken wij na Amahey, alwaar wij 's avonds om 10 uur aanquaamen. Des anderen morgens begonnen wij alhier onsen dienst, als wanneer ons de meester, Marcus Sitaniapesy, de volgende rol overgaf, als van:

[1218] Ten rechte 850, vgl. de verzamelstaat.

Amahey	m.	v.	samen
leedemaaten	10	4	14
gemeene christenen	207	201	408
schoolkinderen	46	17	63
buyten school	60	60	120
doopkinderen	25	26	51
tesaamen	348	308	656

Sowahuku	m.	v.	saamen
leedemaaten	2	–	2
gemeene christenen	56	78	134
schoolkinderen	17	4	21
buyten school	46	39	85
doopkinderen	10	3	13
somma	131	124	265

Makariky	m.	v.	saamen
leedemaaten	4	–	4
gemeene christenen	62	63	125
schoolkinderen	23	6	29
buyten school	44	39	83
doopkinderen	6	10	16
tesaamen	139	118	257

Schoolkinderen die de groote vraagen opzeyden, laasen, schreeven en zongen waaren: 15 jongens, – meisjes, saamen 15; de middelste vraagen 10 jongens, –meisjes, saamen 10; de kleine dito 19 jongens, – meisjes, saamen 19; die de gebeeden leerden27 jongens, 7 meisjes, saamen 34; somma 71 jongens, 7 meisjes, saamen 78.

’s Morgens examineerden wij de leedemaaten en noodigden deselve ten H. Avondmaal, hetwelke wij des agtermiddags aan haar uitdeelden, en doopten 80 kinderen en trouwden 7 paaren, waarna wij de school visinteerden, waarmede wij onsen dienst op deese negorij eyndigden.

Het armgelt wiert hier bevonden oud en nieuwe 122 rds en 18 sts. Schoolboeken waaren hier: Bijbels 7, N. Testament 6, Psalmboeken kleine 22, groote vraageboeken 9, Caron 1, Arabise boeken 2, in het geheel 47.

Nalahia. Des avonds vertrokken wij van hier en quaamen des anderen morgens op Nalahia aan. Tegens den middag gingen wij in de school, alwaar ons de leermeester, Paulus Moriany, de volgende rol overgaf, als:

Nalahia	m.	v.	saamen
leedemaaten	5	7	12
gemeene christenen	145	161	306
kinderen in de school	70	30	100
kinderen buyten school	51	37	88
doopkinderen	5	5	10
tesaamen	276	240	526[1219]

[1219] Ten rechte 516, vgl. de verzamelstaat.

Kinderen die de groote vraagen opzeyden, teffens laasen, schreven en zongen: 15 jongens, 3 meisjes, saamen 18; de middelste vraagen 25 jongens, 4 meisjes, saamen 29; de kleine dito13 jongens, 3 meisjes, saamen 16; die de gebeeden leerden 7 jongens, 4 meisjes, saamen 11; somma 60 jongens, 14 meisjes, saamen 74. Deese kinderen waaren wel onderweesen.

Des agtermiddags gingen wij tot examinatie der leedemaaten over, welke reedelijk wel antwoordeden, waarna wij 10 kinderen doopten en bevestigden 7 paaren in den huwelijken staat, waarop wij deese gemeinte versogten op Sila te koomen om het H. Avondmaal te ontfangen.

Het armgelt hier bevonden 31 rds en 30 sts. De schoolboeken waeren hier: bijbels 6, N. Testament 3, Psalmboeken 24, groote vrageboeken 11, Arabise boeken 2.

Titaway en Abubo. Tegens den avond vertrokken wij van hier en quaamen zeer laat op Titaway aan. Des anderen morgens ondersogten wij de leedemaaten van bijde negorijen, welke zeedert de laaste visite weynig gevordert waaren, waarna wij ook 5 nieuwe leedemaaten aannamen. Hierna hielden wij de voorbereyding, des agtermiddags na het prediken deelden wij het H. Avondmaal aan haar uyt, doopten 26 kinderen en trouwden 11 paaren.

Des anderen morgens gingen wij in de school, als wanneer de meester van de eerstgemelde negorij, Hans Pikauly, de volgende rol overgaf als van:

Titaway	m.	v.	saamen
leedemaaten	15	19	34
gemeene christenen	246	307	553
schoolkinderen	135	90	225
kinderen buyten school	80	74	154
doopkinderen	13	13	26
tesaamen	489	503	992

Kinderen die groote vraagen opzeyden waaren 44 jongens, 15 meisjes, saamen 59; waarvan laasen, schreeven en zongen 15 jongens, 4 meisjes, saamen 19; de middelste vraagen 31 jongens , 16 meisjes, saam,en 47; de kleine dito 8 jongens, 15 meisjes, saamen 23; die de gebeeden leerden 24 jongens, 30 meisjes, saamen 54; somma 107 jongens, 76 meisjes, saamen 183.

Schoolboeken waaren hier: Bijbels 6, Psalmboeken 16, groote vrageboeken 16, Arabise boeken 2.

Van de negorij *Abubo* gaf ons de de meester, Isaac Pattiwaël, de volgende rol over, als van:

Abobu	m.	v.	saamen
leedemaaten	9	12	21
gemeene christenen	145	165	310
schoolkinderen	99	33	132
kinderen buyten school	18	22	40
doopkinderen	9	8	17
tesaamen	280	240	520

Schoolkinderen die laasen, schreeven en zongen waeren: 14 jongens, 3 meisjes, saamen 17; die de groote vraagen 34 jongens, 6 meisjes, saamen 40; de middelste dito 12 jongens, de kleine dito 6 jongens, 5 meisjes, saamen 11; die de gebeeden leerden 14jongens, 8 meisjes saamen 22; tesaamen 80 jongens, 24 meisjes, saamen.

Kerk- en schoolboeken waaren hier: bijbels 6, Arabise boeken 2, N. Testamenten 2, groote vrageboeken 3, Caron 1, groote Psalmboeken 2, kleyne dito 12. Deese kinderen waaren alle wel onderweesen. Des agtermiddags beslooten wij onsen dienst alhier met een dankzegging. Het armgelt bleef hier na de uitgaave van de benoodigde armen 9 rds en 19 sts, op Abubo 30 rds en 4 sts.

Sila en Leinitoe. Des anderen morgens vertrokken wij na Sila Leinitoe, maar vermits wij wint en stroom tegen hadden, quaamen wij eerst om 1 uur aldaar aan. Na ons wat ververst te hebben, gingen wij ter examinatie der leedemaaten over, naamen ook 2 nieuwe leedemaaten aan, na welkers verrigting wij tegens den avond de voorbereyding hielden en versogten de leedemaaten teegens den anderen dag ten H. Avondmaal. Doopten 15 kinderen, en bevestigden 5 paar in den huwelijken staat. Des anderen morgens circum circa 7 uuren gingen wij in de school, alwaar ons de meester, Jacob Sahetapi, de volgende rol overgaf, als:

Sila	m.	v.	saamen
leedemaaten	10	12	22
gemeene christenen	46	54	100
schoolkinderen	40	20	60
kinderen buyten sch.	17	13	30
doopkinderen	3	1	4
tesaamen	116	100	216

Leinitoe	m.	v.	saamen
ledemaaten	6	1	7
gemeene christenen	66	54	120
schoolkinderen	30	16	46
kinderen buyten school	22	20	42
doopkinderen	7	4	11
tesaamen	131	95	226

Schoolboeken waaren hier: bijbels 4, N. Testamenten 2, Psalmboeken 17, groote vraageboeken 8, Arabise boeken 2, in somma 33.

De kinderen van de twee negorijen saamen die laasen, schreeven en zongen, teffens de groote vraegen opzeyden: 22 jongens, 8 meisjes, saamen 30; de middelste vraagen 19 jongens, 9 meisjes, saamen 28; de kleyne dito 11 jongens, 7 meisjes, saamen 18; die de gebeeden leerden 20 jongens, 8 meisjes, saamen 28; tesaamen 72 jongens, 32 meisjes, saamen 104. Deese kinderen waaren beter onderweesen als derselver leedemaaten.

Om 9 uur predikten wij op het H. Avondmaal, en deelden daarna hetselve uyt aan de drie gemeintens van Sila, Leinitu en Nalahia. Des agtermiddags beslooten wij onse dienst alhier met een dankzegging tot God voor zijn genootene weldaaden, hoewel met veel zwakheit, want de morgendienst verrigt hebbende, wierden wij door een heevige koorts aangetast, verselt met braaken en sterken afgang. Armgelt wiert hier bevonden, en bleef na noodige uytgaave 29 rds en 37 sts.

Ameth en Akoon. Tegens den avond vertrokken wij na Ameth, waar wij 's avonds zeer laat aanquaamen. Maer vermits ons deese koorts soo sterk verbrant hadde, soo waeren wij genootsakt om een dagh te rusten en konden geen werk doen als dat wij tegens den avond de school visenteerden, als wanneer ons de meester, Lucas Sahusiwa, de volgende rol overgaf, als van:

Ameth	m.	v.	saamen
leedemaaten	12	12	24
gemeene christenen	181	206	387
schoolkinderen	82	37	119
buyten school	58	20	78
doopkinderen	17	6	23
somma	350	281	631

Kinderen die schreeven, zongen en laasen: 29 jongens, 8 meisjes, saamen 28; die de groote vraagen opseyden 51 jongens, 21 meisjes, saamen 71; de midddelste vraagen 12 jongens, 8 meisjes, saamen 20; de kleine dito 8 jongens, 7 meisjes, saamen 15; die de gebeeden leerden 1 jongen, 2 meisjes, saamen 3; tesaamen 92 jongens, 44 meisjes, saamen 136.

Schoolboeken waaren hier: bijbels 6, N. Testamenten 1, Psalmboeken 12, groote vraageboeken 5, Arabise boeken 2. Deese kinderen waaren bijzonder wel onderweesen. Van gaf[1220] ons de meester, Cornelis Paty, deese rol overgaf, van:

[*Akoon*]	m.	v.	saamen
leedemaaten	4	7	11
gemeene christenen	73	69	142
kinderen in de school	30	14	44
dito buyten school	16	11	27
doopkinderen	3	5	8
somma	126	106	232

Kinderen die laasen, schreeven en zongen, teffens de groote vraagen opzeyden waaren: 14 jongens, 8 meisjes, saamen 22; de middelste vraagen 2 jongens, 6 meisjes, saamen 8; die de gebeeden leerden 11 jongens, – meisjes, saamen 11; tesaamen 27 jongens, 14 meisjes, saamen 41.

Schoolboeken waeren hier: bijbels 4, N. Testamenten ook 4, Arabise boeken 2, Psalmboeken 19, groote vraageboeken 10, saamen 40.[1221]

Den volgende morgen examineerden wij de leedemaaten van bijde negorijen. Des agtermiddags predikten wij op de voorbereyding, doopten 23 kinderen van Ameth en 8 van Akoon, bevestigden 12 paaren in den huwelijken staat, en naamen 3 nieuwe leedemaaten aan van Ameth en 4 van Akoon. Des anderen morgens na 't prediken deelden wij aan bijde gemeintens 't H. Avondmaal uyt, en beslooten tegens den avond onsen dienst alhier met de dankzegging. Het armgelt bleef hier 77 rds en 3 sts, op Akoon 18 rds en 30 sts.

Ouw en Ulath. Des anderen morgens vertrokken wij en meenden na Ouw en Ulath over te steeken, maar vermits het dien nagt considerabel gestormt hadde, waaren wij niet in staet de hoek van Ouw te passeeren, en moesten wagten op Sila tot den middag, als wanneer wij onse reys wederom hervatteden. Des avondts omtrent 8 uur quaamen wij op Ouw aan.

Des anderen morgens examineerden wij de leedemaaten en naamen nieuwe leedemaaten aan, van Ouw 6 en van Ulath 17. Des agtermiddags predikten wij op de voorbereyding en doopten van Ouw 6, en 9 van Ulath kinderen, en bevestigden 10 paaren in den huwelijken staat. Tegens den avond gingen wij in de school van Ouw, alwaar ons de meester, Abner de Silva, de volgende rol overgaf, als van:

[1220] In het afschrift zijn vermoedelijk enkele woorden of regels weggevallen. Het nu volgende betreft Akoon, dat in de verzameltabel direct achter Ameth komt.
[1221] Aantallen gegeven als in het handschrift.

Ouw	m.	v.	saamen
leedemaaten	58	89	147
gemeene christenen	163	172	335
kinderen in de school	97	47	144
kinderen buyten dito	50	43	93
doopkinderen	3	3	6
somma	371	354	725

Schoolkinderen die laasen, schreven en zongen, teffens de groote vraagen opzeyden: 30 jongens, 10 meisjes, saamen 40; de middelste vraagen 26 jongens, 9 meisjes, saamen 35; de kleine dito 12 jongens, 6 meisjes, saamen 18; die de gebeeden leerden 10 jongens, 7 meisjes, saamen 17; tesaamen 78 jongens, 32 meisjes, saamen 110.

De schoolboeken waaren hier: bijbels 12, N. Testamenten 9, kleyne Psalmboeken 34, groote dito 2, groote vraageboeken 7, Caron 1, Arabise boeken 2, saamen 67.

Des anderen morgens gingen wij om 6 uur in de school van Ulath, als wanneer ons de meester, Isaac Patty, de volgende rol overreykte, als van:

Ulath	m.	v.	saamen
leedemaaten	43	48	91
gemeene christenen	206	225	431
schoolkinderen	136	67	203
buyten school	57	53	110
doopkinderen	3	6	9
somma	445	399	844

Kinderen die laasen, schreeven en zongen waeren: 19 jongens, 12 meisjes, saamen 31; die de groote vraagen leerden 35 jongens, 25 meisjes, saamen 60; die de middelste vraagen 16 jongens, 5 meisjes, saamen 21; die de kleyne vraagen 12 12 jongens, 2 meisjes, saamen 14; die de gebeeden leerden 25 jongens, 12 meisjes, saamen 37; tesaamen 88 jongens, 44 meisjes, saamen 132. Deze kinderen waaren seer wel onderweesen, alsook alle de leedemaaten van beyde negorijen.

De schoolboeken waaren: bijbels 9, N. Testamenten 7, Psalmboeken 32, Caron 1, groote vraageboeken 26, kleine 2, Arabise boeken 2, samen 79.

Met het uytgaan van de school lieten wij de klok luyden om te prediken, waarna wij het H. Avondmaal aan beyde gemeintens bedienden, en des agtermiddags beslooten wij onsen dienst alhier met dankzegging.

Het armgelt bleef op Ouw na uytgaave van 15 rds aan verscheidene armen 67 rds en 24 sts, en op Ulath na uytgaave van 22 rds aan 12 armen blijft nog 6 rds en 19 sts.

Sirri Sorry. Des avonds keerden wij wederom na Sirry Sorry. Egter, doordien wij seer sterk door verkoutheid en heesheid in de keel overvallen wierden, zo schorten wij ons werk een dag op. Des anderen daags gingen wij tot ondersoek den leedemaaten over, naamen ook 5 nieuwe leedemaaten aan. Tegens de middag hielden wij hier de voorbereyding, noodigten de leedemaaten ten H. Avondmaal en doopten 5 kinderen. Des agtermiddags examineerden wij de schoolkinderen. In de school koomende gaf ons de meester, Anthony Toisuta, de volgende rol over:

Sirri Sorry	m.	v.	saamen
leedemaaten	23	43	66

gemeene christenen	225	287	512
schoolkinderen	102	87	189
buyten school	37	23	60
doopkinderen	5	–	5
somma	392	420	812[1222]

Schoolkinderen die schreeven, laasen en zongen, teffens de groote vraagen opzeyden waaren: 25 jongens, 14 meisjes, saamen 39; de middelste vraagen 14 jongens, 18 meisjes, saamen 32; de kleine dito 9 jongens, 16 meisjes, saamen 25; die de gebeeden leerden 24 jongens, 21 meisjes, saamen 45; tesaamen 72 jongens, 69 meisjes, saamen 141.

De schoolboeken waaren hier: bijbels 10, N. Testamenten 5, Psalmboeken 11, groote vraageboeken 7, kleine dito 4, Caron 1, Arabise boeken 2.

Des anderen morgens na het prediken deelden wij hier 't H. Avondmaal uyt, en des agtermiddags beslooten wij onsen dienst alhier met de dankzegging. Het armgelt was hier 34 rds en 10 sts.

Tiouw en Saparoua. Des avondts vertrocken wij na Tiouw Saparoua. Des anderen morgens examineerden wij eerst de leedemaaten, welke bijzonder wel antwoorden, waarna wij de voorbereyding hielden, en doopten 19 van Tiouw Saparoua en 4 van Booy, en bevestigden 9 paar in den huwelijken staat en 1 paar van Booy. Des agtermiddags gingen wij in de school, alwaar ons de leermeester, Frans Philippus Pattiwaël, de volgende rol overgaf, als van:

Tiouw	m.	v.	saamen
leedemaaten	13	16	29
gemeene christenen	137	133	270
kinderen in school	52	34	86
dito buyten dito	27	24	51
doopkinderen	4	10	14
somma	233	217	450

Saparoua	m.	v.	saamen
leedemaaten	10	17	27
gemeene christenen	75	95	170
kinderen in school	30	28	58
dito buyten dito	10	19	29
doopkinderen	5	–	5
somma	130	159	289

Schoolboeken waaren hier: bijbels 13, N. Testamenten 5, Arabise boeken 2, Psalmboeken groote 4, kleyne 21, groote vraageboeken 11, in somma 57.[1223]

Kinderen die de groote vraagen opzeyden, teffens laasen, schreeven en zongen: 15 jongens, 11 meisjes, saamen 26; de middelste vraage 17 jongens, 16 meisjes, saamen 33; de kleine dito 10 jongens, 10 meisjes, saamen 20; die de gebeeden leerden 20 jongens, 16 meisjes, saamen 36; tesaamen 62 jongens, 53 meisjes, saamen 115. Dese kinderen waaren redelijk wel onderweesen.

[1222] Ten rechte 440 en 832, vgl. de verzamelstaat.
[1223] Ten rechte 56.

Booy. Van de negorij Booy, die wij (omdat wij nog geen maant geleden zijnde, nog op die negorij dienst gedaen en particulier gevisenteerd hadden) op Tiouw lieten koomen, daarvan gaf ons de meester, Enos Sapulete, de volgende rol over:

Booy	m.	v.	saamen
leedemaaten	12	2	14
gemeene christenen	103	136	239
kinderen in school	63	48	111
kinderen buyten dito	27	31	58
doopkinderen	3	1	4
somma	208	218	426

Behalven diegeene die wij tevooren (zoals gesegt is) op de negorij gedoopt hebben, zijnde 19 in 't getal. Schoolboeken waeren: bijbels 6, Caron 1, N. Testamenten 5, Psalmboeken groote 5, kleine 20, groote vraagenboeken 20, Arabise boeken 2, saamen 59.

Kinderen die laasen, schreeven en zongen, teffens de groote vraagen opzeyden: 14 jongens, 5 meisjes, saamen 19; de middelste vraagen 9 jongens, 10 meisjes, saamen 19; de kleyne vraagen 4 jongens, 6 meisjes, samen 10; die de gebeeden leerden 10 jongens, 7 meisjes, saamen 17, tesaamen 37 jongens, 28 meisjes, saamen 65.

Des anderen daags deelden wij aan de 3 negoriën het H. Avondmaal na het prediken uyt, en beslooten onsen dienst alhier met dankzegging. Het armgelt bleef hier, na uytgaave van 3 ropijen aan een arm mens op Tiouw Saparoua, 112 rds en 45 sts, op Booy 46 rds en 37 sts.

Poorto en Haria. Des avonds gingen wij na Poorto en Haria, als zijnde de laatste negorij onser bediening. Des anderen daags na ondersoek der leedemaaten, welke wel eens zoo goed als in de voorige visite aantwoordeden, naamen ook twee nieuwe leedemaaten aan, na welkers verrigting wij hielden de voorbereyding en noodigden deselve tegens den anderen dag ten Heilige Avondmaal, hetwelke wij den volgenden dag na 't prediken aan haar uytdeelden, en des agtermiddag dankten wij den Heere met haar voor zijne weldaaden. Waarna nog dien agtermiddag in de school gingen, alwaar ons den leermeester, Balthasar Rihatta, de volgende rol overgaf, als van:

Poorto	m.	v.	saamen
leedemaaten	7	1	8
gemeene christenen	207	221	428
schoolkinderen	109	184	293
buyten school	21	19	40
doopkinderen	1	1	2
tesaamen	345	426	771

Haria	m.	v.	saamen
leedemaaten	7	2	9
gemeene christenen	286	343	629
schoolkinderen	200	136	336
buyten school	40	17	57
doopkinderen	7	6	13
tesaamen	540	504	1044

Schoolboeken waaren: bijbels 4, N. Testamenten 4, Arabise boeken 2, Caron 1, Psalmboeken 10, groote vraagenboeken 8.

Schoolkinderen die de groote vraagen opzeyden, teffens laasen, schreeven en zongen: 52 jongens, 9 meisjes, saamen 61; de middelste vraagen 26 jongens, 10 meisjes, saamen 36; de kleine dito 21 jongens, 14 meisjes, saamen 35; die de gebeeden leerden 38 jongens, 13 meisjes, saamen 51; tesaamen 137 jongens, 46 meisjes, saamen 183. Deze kinderen waaren wel onderweesen.

Het armgeld bleef hier, na uytgaave van 5 rds en 30 sts voor den armen en 10 rds voor de noodige lampen in de kerk, 49 rds en 16 sts. Des avonds keerden na de negorij onser wooning. Dus hebben wij dan onse visite door Gods goetheit volbraagt. God gelieve het schijnsel zijner goedkeuring te leggen op het gesprokene woort en verrigte werk.

O. Porjeere P.M. di Sirri Sorry. Pieter Hehanusa radja Titaway. P.J. Manusama radja Saparowa.

Saamentrecking van de voorenstaende coppen en contanten

lm = leedemaaten; gchr = gemeene christenen; dk = doopkinderen; sk = schoolkinderen; kbs = kinderen buyten school; som = sommarium; rds= rijksdaelders

negorij	lm	gchr	dk	sk	kbs	som	rds
Ihamahoe	16	444	26	151	92	729	61,09
Paperoe	4	214	16	56	51	341	
Tuhaha	46	453	19	150	74	742	42,12
Itawacka	20	305	9	181	64	579	
Nolloth	13	497	28	232	80	850	
Elipapoety	3	347	24	16	49	439	26,06
Paulohy	–	299	31	19	39	388	
Amahey	14	408	51	63	120	656	
Sowahoku	2	134	13	21	85	255	112,18
Makariky	4	125	16	29	83	257	
Nalahia	12	306	10	100	88	516[1224]	31,3
Titaway	34	553	26	225	154	992	9,19
Abubo	21	310	17	132	40	520	30,04
Sila	22	100	4	60	30	216	29,37
Leinitoe	7	120	11	46	20	204	
Ameth	24	387	23	119	78	631	77,03
Akoon	11	142	8	44	27	232	18,3
Ouw	147	335	6	144	93	725	67,24
Ulath	91	431	9	203	110	844	6,13
Sirry-Sorry	66	512	5	189	60	832	34,1
Tiouw	29	270	14	86	51	450	112,45
Saparoua	27	170	5	58	29	289	
Booy	14	239	4	111	58	426	46,37
Poorto	8	428	2	293	40	771	49,16
Haria	9	629	13	336	57	1044	
Somma	644	8158	390	3064	1672	13928	765,25

[1224] Hier is 526 door de kopiïst verbeterd in 516, zie hiervoor, sub Nalahia.

424. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 juni 1770.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 279-281.

Genade, heyl en vrede sij U WelEerwaardens rijkelijk toegewenscht en vermenigvuldigt van den Godt en Vader aller genaden in den Heere Jesus Christus.

WelEerwaarde medebroeders.

Hertgrondig betuigen wij dank voor de ons toegezondene kerkenrapport,[1225] met communicatie van 't nodige en toebiddinge van alle genaden in 't werk des Heeren.

Wij vinden ons van harten verpligt U.WelEerw. ons kerkrapport toe te zende, welke is verrigt door D. Tileman.[1226] Edog, sijn Eerwaarde heeft naulijks door indispositie sijn visite konnen verrigten, als de uitkomst heeft geleert, want 't heeft den Opperbestierder van leven en doot behaagt onsen veelgeliefden medebroeder Noach Tileman (dictus) Schenk in de gepasseerde maant january, laborerende an de watersugt, uit de woestijne deeser werelt ende van sijnen post af te roepen, hopende tot een heerlijke en salige ruste. Sodat thans Amboina ontbeert een Maleytsche leraar en de dienst hier alleen des sondaags en woensdaags door mij verrigt wort, en hoope van U.WelEerw. hulpe en ondersteuning, dat deese plaatse met een leeraar of 2 mag versien worden, want D. Porjeere mede door Haar HoogEdelens is beroepen in de Maleytsche tale aldaar,[1227] waarom U.WelEerw. ligt konnen oordeelen mijn versoek seer nodig te sijn.

Recommanderende ons verder in U.WelEerw. gunst en voorbiddinge, blijven wij met alle hoogagtinge, naa toebiddinge van alle genaden en een rijke mate des H. Geestes over U.WelEerw. personen, dienst en familiën, en hartgrondige liefdegroet, – – – Wouther Hendrik Tenckinck, Eccl. Ambonensis, uit naam des Eerw. kerkenraats.

Amboina den 10 juny 1770.

425. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1771.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 419-421.

WelEerwaarde, seer geleerde – – –

U.WelEerw. geëerde missive van den 17 december a.p.,[1228] met de daarbij gevoegde kerkstaat van Neerlands India, is ons op zijn tijd wel geworden, en hebben daaruit met hertelijk leedwesen vernomen dat de Heere van leven en doot U.Eerw. amptgenoot, onsen geliefden medebroeder D. Joh. Hadorn,[1229] van uwe zijde door de doot weggenomen heeft. Wij hopen en wenschen dat desselfs plaatse reeds weder zal vervult zijn met een man na Gods harte, die in staat is om de aan U.Eerw. toevertrouwde kudde mede te kunnen helpen weiden met wetenschap en verstand.

Terwijl D. W.H. Tenkinck den 19 april van hier naar Ternaten vertrokken is, hebben wij ons in de maand juny jongstleden weder mogen verblijden over de komst van onsen nieuwen leeraar D. E.J. Wiltenaer, die op den 16 van gemelte maand het H. dienstwerk alhier heeft begonnen en tzedert des sondaags voor de middags en 's woensdags avonds in het

[1225] Niet aangetroffen.
[1226] Vermoedelijk is bedoeld het visitatierapport van ds. Tilemann dictus Schenck d.d. 24 november 1769 (doc. 422).
[1227] Naar de Maleise gemeente te Batavia. Ds. Porjeere overleed daar reeds in 1772.
[1228] Niet aangetroffen.
[1229] Johannes Fr. Hadorn (1721-1770), arr. Batavia 1762, predikant aldaar 1763-1770.

Nederduitsch, en om de andere sondag des nademiddags in het Maleytsch verrigt. Terwijl wij al biddende wenschen dat het de Heere des oogstes behagen moge, na mate dat de oogst groot is en de arbeiders weinige geworden zijn, dog meer arbeiders in dezelve uit te stoten, opdat ook deze talrijke gemeente, die voorheen door ses herders pleeg geweid te worden, eens weder haar vereischte getal van leeraaren moge erlangen.

Wat den staat der kerke aanbetreft, daarvan kunnen wij vooralsnog niets melden, wijl dezen jare nog geen kerk- en schoolvisite gedaan is. Wij kunnen U.Eerw. eeniglijk bedeelen den netten staat der kerken en schoolen aan dit hoofdcasteel Victoria, welke bestaan, buiten de ledematen van de Nederduitsche gemeente, in:

ledematen	413
gemene christenen	2111
kinderen in 't school	853
kinderen buiten 't school	648
jong gedoopte	713
bejaarde	17

Beginnende het getal der ledematen eenigsints toe te nemen, nadien de WelEd. Agtb. Heer Joan Abraham van der Voort, gouverneur en directeur dezer provintie, die het welzijn van ons Zion allezints ter harte neemt, het prijsselijk besluit genomen heeft van geen Inlandsche Hoofden aan te stellen op de christen negerijen voor en alleer dat ze belijdenisse van onze godsdienst gedaan hebben, wekkende ook niet weinig de gemeente op door desselfs stigtelijk voorbeeld, en het uit den weg ruimen van hetgeen de oefening van onzen geheiligden godsdienst eenigzints zoude kunnen stremmen.

Waarmede – – – den kerkenraad van Amboina, en uit aller last en naam E.J. Wiltenaer, C. Treno ouderling.

Amboina Victoria den 17 september 1771.

426. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 mei 1773.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 101-102.

WelEerwaarde, seer geleerde Heeren en medebroederen.

U.WelEerw. veel geëerde letteren van den 25 januari jongstleeden,[1230] nevens den kerkstaat van Neederlands India, zijn ons door D. van Einburch wel ter hand gesteld, over wiens gelukkige aankomst wij ons verblijd hebben. Dog hebben met bevreemdinge gezien dat het berigt van den staat der kerke van dit hoofd-Casteel van den jaare 1771[1231] en niet die van den voorleden jare, die over dese gehele provintie zich uitstreckt en buiten twijffel eerder ingekomen is dan wel zommige berigten van andere comptoiren, in deze laatste overgesonden kerkstaat van Neederlands India, die jaarlijks na Nederland verzonden word, geïnsereert is. Versoeken derhalven vriendelijk dat doch in het toekomende de berigten van hier, tijdig inkomende, ook op zijn tijd behoorlijk in gemelte kerkstaat geïnsereert mogen worden.

Wat den staat der kerken in dese provintie aanbelangt, daarvan kunnen we 't zedert ons laaste schrijven, vermits er nog geen kerk- en schoolvisite gedaan is, alleenlijk U.WelEerw. berigten dat deselve aan dit hoofd-Casteel bestaat, buiten en behalven de ledematen van de Nederduitsche gemeente, in:

ledematen	344
op belijdenis aangenomen	55

[1230] Niet aangetroffen.
[1231] Niet aangetroffen.

gemene christenen	2437
kinderen in de school	656
kinderen buiten de school	465
gedoopte	292

Van de intrest van het legaat van wijlen Mejuff. L. Hoffman hebben we alleenlijk van het toegedeelde voor deze provintie, schoon in U.WelEerw. missive daarvan niets gemeld is, in 't 's E. Compagnies cassa ontfangen rds 52:30, waarvan hiernevens quitantie tot U.WelEerw. overgaat.

Waarmede – – – uyt aller naam en last E.J. Wiltenaar syn. h.t. pr. & ep. vice scriba, C.L. Swenne.

Amboina den 18^{en} mey 1773.

427. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 mei 1774.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 105-106.

WelEerwaarde en veelgeliefde – – –

U.WelEerw. aangename[1232] met de ingeslotene Indische kerkstaat van 't eiland Groot Java is ons door den predicant Timpinga ter hand gestelt, en hebben daaruyt verstaan U. Eerw. verzoek om 't vervolg van den kerkstaat deser provintie, benevens een extacte lijste der ledematen welke zich hier ter plaatze bevinden.

Ook dienen U.Eerw. te weten dat d'Eerw. Heer Timpinga hier te Amboina tot ons groot genoegen is aangekomen, hopen dat zijn Eerw. persoon en bediening mag vervult worden, verblijdende ons intusschen in de loftelijke getuygenissen van U.Eerw. ten voordeele van D. Timpinga gegeven.

En naardien het Gode behaagt heeft dat de Eerw. en geleerden heer mijnen geliefden amptgenoot D. Wiltenaer van hier naar Batavia tot U.Eerw. zal en moet overkomen, zo kunnen of durven wij zonder ons tegen den groten en alwetenden Godt te bezondigen niet anders getuygen dan hetgene in zijn getuygenisschrift[1233] an U.Eerw. naar ons beste weten word bekent gemaakt, bewenen intusschen zijn Eerw. vertrek van hier, dog hopen dat U.Eerw. wijs- en vorzichtigheid, en inzonderheid de broederlijke liefde ons van den gezeegenden Heilandt in de volmaakte evangeliewet voorgedraagen, en die voornamelijk den dienaren dezelven opgelegt zijn te onderhouden, zo verre gaan mag om deezen onzen geliefden medebroeder in Christus Jesu de behulpzame handt te bieden, hem te ondersteunen, en door U.Eerw. wijze en voorzichtige hantleidingen eenen weg aan te wijsen of liever te openen ter ontswachteling van alle benaauwende omringelingen welke zijn Eerw. in dese werelt moeten benauwen.[1234]

Nu, broeders in den HEERE Jesus Christus, wij betrouwen dezen onzen geliefden medebroeder aan Gode en den woorde zijner genade, onder afwachtinge dat zijne zake of hier op aarde, of hiernamaals in de zegenrijke woningen van de geesten der volmaakte rechtveerdige, voor de goddelijke vierschaar, ten spijt van alle verdoemelingen, die Godt niet naar

[1232] Niet aangetroffen.

[1233] In de hem bij zijn vertrek naar Batavia meegegeven attestatie betreffende zijn persoon en zijn ambtsbediening op Ambon.

[1234] Vermoedelijk een toespeling op de 'odieuse verschillen' (PR Ambon aan HR, 24 september 1774, in NA, VOC 3410 Ambon 2 fol. 108) tussen de predikanten Wiltenaar en Van Einburch, die ertoe leidden dat de gouverneur de eerste met afgeschreven gage opzond naar Batavia (ibidem, fol. 99-102). Van daaruit ging hij naar Timor; in 1775 werd hij als predikant naar Batavia beroepen, waar hij tot 1798 werkzaam bleef. Zie ook Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 487.

behoren gedient hebben, zal verdedigt worden, en hem voor de getrouwe en iwerige waarneminge van zijnen dienst in deze gewesten de nimmer eindige zoetigheden van den hemel te doen smaken. Dit wenschen en bidden wij – – – de kerkendienaers van Amboina, uyt aller naam en last H. Timpinga syn. præses.

Amboina Nieuw Victoria den 18^{en} mey anno 1774.

428. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, medio september 1774.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 109-110.

WelEerwaarde en zeer geleerde – – –

Den 24 july jongstleeden d'Eerwaarden Heer Timpinga alhier overleeden zijnde,[1235] zo hebben wij het van onse schuldpligtige gehoudenisse geagt, U.WelEerwaardens daarvan bij deesen noodsaakelijk kennis te geeven. En overmits door dat sterfgeval, waarvan wij hoopen eerlang eene gewenschte vervulling tegemoed te sien, geen leeraar hier aan handen zijnde, hebben wij g'oordeelt de kas waarin de kerkelijke papieren berustende blijven eens te moeten nazien en opneemen om, bij formeering van een notitie, den koster daarvoor provisioneel verandwoordelijk te laaten blijven.

Waarmeede – – – noemen ons met een diepen eerbiet – – – wij ouderlingen C.L. Swenne, G. den [...],[1236] Anth. de Soysa, B. de Fretis.

Amboina medio september anno 1774.

429. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 21 september 1775.
ANRI Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 113-114.

WelEerwaarden zeer geleerde – – –

U.WelEerw. missive van den 7de des voorleden jaars[1237] is ons door den aan ons toegezonden leeraar,[1238] bij deszelvs aankomst in medio january ter hand gesteld.

Melden bij dezen aan U.WelEerw. dat op den 8^{en} maart jongsleden op Klein Timor[1239] overleden is den WelEerwaarden en zeer geleerden Heer Johannes Deodatus Ludovicus van Einburch, verzoekken deswegens dat de WelEerwaarde Heeren gelieven te bewerken dat aan deze gemeente een ander leeraar in dezelvs plaatze mag worden toegezonden.

Aangaande den staat der Indische kerk, in U.WelEerw. missive gemeld, hebben wij geen het minste berigt ontfangen.

Nopens den staat der kerke en scholen in deze provintie konnen wij U.WelEerw. geen volkomen berigt mededelen, alzoo 'er in het afgelopen jaar geen kerkvisite geschied is.

Zenden hiernevens alleenlijk het getal der christenen aan dit hoofd Casteel, namentlijk:

ledematen	402
gemeene christenen	374
schoolkinderen	126

[1235] Ibidem, NA, VOC 3410, Ambon 2 fol. 104: Zijn dood 'voortgevloeyd uit eene seer ongeschikte en teffens gantsch niet stigtelijke leevenswijze'.
[1236] Naam onleesbaar.
[1237] Niet aangetroffen.
[1238] Ds. Johannes Vos.
[1239] Verzamelnaam voor de Zuidwester-eilanden: Kisar, Wetar Leti, Moa, Roma, Damar en Lakor met bijbehorende eilanden.

gedoopte kinderen	560
somma	1462

Betreffende het Dordsche legaat, heb daarvan alleenlijk de helfte, zijnde een somma van 44 rds 8 sts. ontfangen, het andere gedeelte heeft de Ed. Heer van der Voort[1240] na zig genomen, gelijk in de nevensgaande copia quitantie[1241] blijkt. Schoon dien leeraer[1242] omtrent dezelve tijd onder 't resort van 't gouvernemente Banda is overleeden, en gemelte Edele Heer van der Voort tot universeel erfgenaem heeft benoemt.

Wij – – – predikant en ouderlingen, Joh. Vos præses, Anth. de Soysa, B. De Fretis.

Amboina den 21en september 1775.

430. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 september 1777.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 117-118.

WelEerwaarde Heeren, zeer geagte broederen!

Uw zeer geëerde briefletteren van den 23 december 1776[1243] is ons op zijn tijd ter hand gesteld.

Daarbenevens was ons aangenaam het present van de Eerw. Heer D. Wiltenaar aan deze gemeentens gezonden, zegge deswegen zijn WelEerwaarde hartelijk dank voor de liefde hierin aan die menigten der belijderen van den zuiveren Herformden godsdienst betoond. De Heere, wenschen en bidden wij, bekroone alle de pogingen van Gods getrouwe knegten met een rijken zeegen, ter waaragtige verandering en bekering van zoo een overvloedig getal naam-christenen. Indien U.WelEerw. vervolgens gelieve goed te vinden het gezondene getal van vijf honderd te vermeerderen met zoo veel duizenden, zulks allerheerlijkst zijn, en enigzins komen voldoen aan het groot gebrek in dezen.

De penningen van het Dordsche legaat heeft den eersten getekenden ontfangen 14 april. U.WelEerw. word deswegens zeer bedankt voor de goede genegenheid en liefde aan hem bewezen.

Een klein gedeelte van den kerkstaat hebben wij door den predikant Joh. Vos, volgens oude gewoonten, laten bezorgen aan zijn WelEdele en Agtbaarens, den Heere Gouverneur en Directeur deze provintie, twijffele niet of denzelven zal U.WelEerwaardens op zijn tijd ter hand gesteld worden.

Voorts – – – uit naam van den kerkenraad van Amboina, Joh. Vos eccl. etc., T.M. Knop.

Amboina, den 25 september 1777.

431. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HET GOUVERNEMENT AMBON. Ambon, z.d. [1781].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 121-180.[1244]

Hollandsche Gemeente	mannen	vrouwen	somma
leedematen	27	54	81
op belijdenis aangenomen	1	5	6

[1240] De gouverneur van Ambon.
[1241] Niet aangetroffen.
[1242] Ds. Van Einburch.
[1243] Vermoedelijk is bedoeld de brief kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 23 december 1776, in ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 40.
[1244] Een afschrift in NA, VOC 3577, ongefolieerd.

Maleidsche Gemeente			
leedematen	100	269	369
op belijdenis aangenomen	44	73	117
volwassene op belijdenis gedoopt	4	6	10
van Holl. en Mal. gemeente kinderen gedoopt	462	388	850
somma van bijde gemeenten	638	795	1433

Laricque	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	3	8	11
op belijdenis aangenoomen, gedoopt	–	1	1
gemeene christen	4	7	11
kinderen in 't school	–	–	–
dito buiten dito	–	–	–
doopkinderen	2	4	6
somma	9	20	29

Kerk- en schoolboecken: Bijbels –, de 5 bk. Moses en Josua met Ar. Letteren 2, bruikbaar, Nieuw Testament –, Psalmboecken 5, bruikbaar, vraageboekken 3, bruikbaar. Somma 10, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 151:10 ¾ sts.

Manipa	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	9	11
op belijdenisse aangenoomen en gedoopt	–	2	2
gemeene christen	41	37	78
kinderen in 't school	13	12	25
dito buiten ditos	9	7	16
doopkinderen	14	11	25
somma	79	78	157

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 6 jongens, 8 mijsies, tesaamen 14; groote vraage 5 jongens, 6 mijsies, tesaamen 11; middelste dito 5 jongens, 2 mijsies, tesaamen 7; klijne dito 2 jongens, 2 mijsies, tesaamen 4.

Kerk- en schoolboecken: Bijbels –, de 5 boeken Moses en Josua met Ar. letter 2, bruikbaar, Nieuw Testament –, Psalmboekken 20, br., vraage dito 5 br. Somma 27, bruikbaar. Het armgeld bevonden [...][1245]

Bouro	mannen	vrouwen	tesaamen
leedemaaten	2	6	8
gemeene christen	8	11	19
kinderen in 't school	3	1	4
dito buiten dito	1	–	1
doopkinderen	9	1	10
somma	23	19	42

Onder de schoolkinderen leerden de groote vraage: – jongens, – mijsies, tesaamen –; de middelste 3 jongens, 1 meisje, tesaamen 4; klijne dito en gebeeden – jongens, – mijsies, tesaamen –.

[1245] Niet ingevuld.

Kerk- en schoolboecken: Bijbels 1, bruikbaar, de 5 boekken Moses en Josua met Arab. Letteren –, Nieuw Testament –, Psalmboecken 3 bruikbaar, vraage dito 1 br. Somma 5, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 109:21 sts.

Bonoa	mn	vr	somma
leedemaaten	3	2	5
op belijdenis aangenoomen	1	1	2
gemeene christen	222	182	404
kinderen in 't school	88	46	134
dito buiten dito	–	–	–
doopkinderen	55	61	116
somma	369	292	661

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 3 jongens, 3 mijsies, tesaamen 6; groote vraagen 46 jongens, 22 mijsies, tesaamen 78[1246]; middelste dito 26 jongens, 12 mijsies, tesaamen 38. Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, bruikbaar, de 5 boeken Moses en Josua met Ar. lett. 2, br., Nieuw Testament 2, br., Psalmboecken 8 br., vraage dito 1, br. Somma 14 bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 20:40 sts.

Piruw	mannen	vrouwen	summa
leedemaaten	2	1	3
gemeene christen	56	55	111
kinderen in 't school	14	5	19
dito buiten dito	32	12	44
doopkinderen	1	6	7
somma	105	79	184

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en singen: 6 jongens, – mijsies, tesaamen 6; groote vraage 6 jongens, – mijsies, tesaamen 6; middelste dito2 jongens, 2 mijsies, tesaamen 4; klijne dito en gebeeden – jongens, – mijsies, tesaamen –.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament –, Psalmboecken 2 br. en 5 onbr., vraage dito – Somma 4 bruikbaar, 6 onbruikbaar. Het armgeld bleef bij ...[1247]

Tanunu	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	1	–	1
gemeene christen	10	11	21
kinderen in 't school	11	2	13
dito buyten dito	2	4	6
doopkinderen	3	–	3
somma	27	17	44

Bevonden onder de schoolkinderen die leerden groote vraage: jongens 3, mijsies –, tesaamen 3.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1 bruikbaar, 1 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 5 br. en 5 onbr., vraage dito 5, onbruikbaar, Caron 1 br. Somma 9 bruikbaar, 11 onbruikbaar. Het armgeld bleef hier ongeteld.

[1246] Gehele rij hier gegeven conform handschrift.
[1247] Niet ingevuld.

Caybobo	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	4	6
op belijdenis aangenoomen	2	1	3
gemeene christen	232	245	477
kinderen in 't school	40	3	43
dito buyten dito	28	45	73
doopkinderen	19	14	33
somma	323	312	635

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 13jongens, – mijsies, tesaamen 13; groote vraage 17 jongens, – mijsies, tesaamen 17; middelste dito 6 jongens, 1 meisje, tesaamen 7; klijne dito en gebeeden 12 jongens, 2 mijsies, tesaamen 14.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 5 br. en 15 onbr., vraage dito 5 br., Caron 1 br. Somma 13 bruikbaar, 17 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 9:20 sts.

Hatusua	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	1	1	2
op belijdenis aangenoomen	3	4	7
gemeene christen	19	28	47
kinderen in 't school	19	8	27
dito buiten dito	11	7	18
doopkinderen	–	4	4
somma	53	52	105

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 8 jongens, 4 mijsies, tesaamen 12; groote vraage 8 jongens, 4 mijsies, tesaamen 12; middelste dito 6 jongens, 2 mijsies, tesaamen 8; klijne dito en gebeeden 5 jongens, 2 mijsies,. tesaamen 7.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 4 br. en 6 onbr., vraage dito 5 br. en 5 onbr. Somma 11 bruikbaar, 12 onbruikbaar. Het armgeld bleef ongeteld.

Camariang	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	–	–	–
op belijdenis angenoomen	2	–	2
gemeene christen	120	121	241
kinderen in 't school	40	32	72
dito buiten dito	37	24	61
doopkinderen	7	6	13
somma	206	183	389

Seruwawang	mannen	vrouwen	tesaamen
leedemaaten	–	–	–
op belijdenis angenoomen	–	–	–
gemeene christen	21	16	37
kinderen in 't school	9	8	17
dito buyten dito	10	12	22
doopkinderen	2	1	3
somma	42	37	79

Van bijde negorijen bevonden onder de schoolkinderen die leerden de middelste vraage 13 jongens, 8 mijsies, tesaamen 21; en gebeeden 32 jongens, 16 mijsies, tesaamen 48. Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 2 br. en 5 onbr. Somma 4 bruikbaar, 5 onbruikbaar. Het armgeld bleef hier ongeteld.

Tihulale	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	1	–	1
op belijdenis angenoomen	1	2	3
gemeene christen	36	42	78
kinderen in 't school	18	12	30
dito buiten dito	12	15	27
doopkinderen	3	1	4
somma	71	72	143

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 5 jongens, 3 mijsies, tesaamen 8; groote vraage 5 jongens, 2 mijsies, tesaamen 7; middelste dito7 jongens, 1 mijsies, tesaamen 8; klijne dito en gebeeden 6 jongens, 9 mijsies, tesaamen 15.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, onbruikbaar, Psalmboecken 3 onbr., vraage dito 6 br., Caron 1 br. Somma 7 bruikbaar, 5 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 2:24 sts.

Rumakay	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	3	2	5
op belijdenis aangenoomen	1	–	1
gemeene christen	64	78	142
kinderen in 't school	45	25	70
dito buiten dito	40	37	77
doopkinderen	5	3	8
somma	158	145	303

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 16 jongens, 10 mijsies, tesaamen 26; de groote vraageboek van Werndly – jongens, – mijsies, tesaamen –; groote vraage 16 jongens, 10 mijsies, tesaamen 26; middelste dito 20 jongens, 15 mijsies, tesaamen 35; klijne dito en gebeeden 4 jongens, 5 mijsies, tesaamen 9.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2 bruikbaar en 2 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 10 br. en 10 onbr., vraage dito 5 br. en 10 onbr. Somma 19 bruikbaar, 22 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 4:22 sts.

Elipapoety	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	2	4
op belijdenis angenoomen	7	17	24
gemeene christen	113	119	232
kinderen in 't school	93	21	114
dito buiten dito	17	10	27
doopkinderen	21	24	45
volwassene gedoopt	1	1	2
somma	254	194	448

Paulohy	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	–	–	–
op belijdenis aangenoomen	1	–	1

gemeene christen	113	105	218
kinderen in 't school	37	22	59
dito buiten dito	11	17	28
doopkinderen	17	25	42
somma	179	169	348

Op bijde deeze negorijen Elipapoety en Paulohy bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen, leerden teffens de vraagen van Werndly: 14 jongens, 8 mijsies, tesaamen 22; groote vraage 21 jongens, 7 mijsies, tesaamen 28; klijne dito en gebeeden 41 jongens, 28 mijsies, tesaamen 69.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 4, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 2 onbr., Psalmboecken 3 br. en 7 onbr., vraage dito 2 br. en 5 onbr. Somma 7 bruikbaar, 18 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 10:30 sts.

Amahay	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	3	5
op belijdenisse aangenoomen	15	13	28
gemeene christen	198	204	402
kinderen in 't school	102	72	174
dito buiten	53	64	117
doopkinderen	41	27	68
somma	411	383	794

Sahuku	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	–	2
op belijdenis aangenoomen	1	–	1
gemeene christen	72	79	151
kinderen in 't school	30	19	49
dito buiten dito	17	18	35
doopkinderen	9	5	14
somma	131	121	252

Makriky	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	–	2
op belijdenis aangenoomen	–	–	–
gemeene christen	78	89	167
kinderen in 't school	28	19	47
dito buiten dito	19	17	36
doopkinderen	13	10	23
somma	140	135	275

Van de drie negorijen bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 40 jongns, 30 mijsies, tesaamen 70; leerden de groote vraageboeck van Werndly: 27 jongens, 24 mijsies, tesaamen 51; middelste vraage 24 jongens, 19 mijsies, tesaamen 41; klijne dito 44 jongens, 32 mijsies, tesaamen 76.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2 bruikbaar, 1 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 2 br., Psalmboecken 29 br. en 7 onbr., vraage dito 10 br. en 4 onbr. Somma 45 bruikbaar, 12 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 18:21 sts.

Sila	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	14	26	40
op belijdenis angenoomen	3	8	11
gemeene christen	50	44	94
kinderen in ’t school	12	13	2
dito buyten dito	12	13	25
doopkinderen	2	2	4
volwassene gedoopt	–	2	2
somma	108	117	225[1248]

Leinitoe	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	7	7	14
gemeene christen	71	84	155
kinderen in ’t school	28	23	51
dito buiten dito	21	13	34
doopkinderen	2	4	6
somma	129	131	260

Van bijde negorijen bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 7 jongens, 2 mijsies, tesaamen 9; groote vraage 19 jongens, 11 mijsies, tesaamen 30; middelste dito 10 jongens, 5 mijsies, tesaamen 15; klijne dito en gebeden 17 jongens, 21 mijsies, tesaamen 38.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, bruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 br., Psalmboecken 3 br. en 7 onbr., vraage dito 2 onbr., Caron 1 br. Somma 8 bruikbaar, 9 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 12:30 sts.

Ameth	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	19	32	51
op belijdenis aangenoomen	15	19	34
gemeene christen	188	194	382
kinderen in ’t school	64	32	96
dito buiten dito	68	51	119
doopkinderen	15	15	30
somma	369	343	712

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen, leerden teffens de groote vraage van Werndly 2 jongens, 6 mijsies, tesaamen 8; groote vraage 6 jongens, 4 mijsies, tesaamen 10; middelste dito 19 jongens, 10 mijsies, tesaamen 29; klijne dito en gebeeden 37 jongens, 12 mijsies, tesaamen 49.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1 bruikbaar en 2 onbruikbaar, de 5 B. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 7 br. en 2 onbr., vraage dito 6 br. en 3 onbr., Caron 1 br. Somma 17 bruikbaar, 7 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 14:46 sts.

Nalahia	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	6	14	20
op belijdenis aangenoomen	8	6	14
gemeene christen	116	126	242
kinderen in ’t school	38	24	62

[1248] De gehele tabel hier gegeven conform handschrift.

dito buiten dito	55	36	91
doopkinderen	16	4	20
somma	239	210	449

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 12 jongens, 4 mijsies, tesaamen 16; leerden de groote vraagen van Werndly 7 jongens, 3 mijsies, tesaamen 10; groote vraage 9 jongens, 7 mijsies, tesaamen 16; middelste dito 9 jongens, 3 mijsies, tesaamen 12; klijne dito en gebeeden 13 jongens, 11 mijsies, tesaamen 23[1249]

Kerk- en schoolboecken: bijbels 3, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 9 br., vraage dito 5 br. Somma 16 bruikbaar, 3 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 5:45 sts.

Akoon	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	9	27	36
op belijdenis aangenoomen	7	3	10
gemeene christen	68	71	139
kinderen in 't school	26	14	40
dito buiten dito	14	20	34
doopkinderen	4	3	7
somma	128	138	266

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 5 jongens, 4 mijsies, tesaamen 9; klijne vraage, en gebeeden 16 jongens, 9 mijsies, tesaamen 25.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, bruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 4 br., Psalmboecken 25 br., vraage dito 8 br., Caron 1 br. Somma 42, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 2:27 sts.

Titaway	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	28	30	58
op belijdenisse aangenoomen	9	16	25
gemeene christen	228	243	471
kinderen in 't school	80	54	134
dito buyten dito	75	73	148
doopkinderen	21	14	35
volwassene gedoopt	1	–	1
somma	442	430	872

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 5 jongens, 4 mijsies, tesaamen 9; klijne vraage, en gebeeden 16 jongens, 9 mijsies, tesaamen 25.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 3 onbr., vraage dito 1 br. Somma 3 bruikbaar, 4 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 8:24 sts.

Abubu	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	13	14	27
op belijdenis aangenoomen	4	8	12
gemeene christen	146	132	278
kinderen in 't school	56	44	100

[1249] Rij hier gegeven conform handschrift.

dito buyten dito	36	33	69
doopkinderen	4	10	14
somma	259	241	500

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 19 jongens, 13 mijsies, tesaamen 32; leerden teffens de groote vraagen van Werndly 13 jongens, 8 mijsies, tesaamen 21; groote vraage 12 jongens, 12 mijsies, tesaamen 24; middelste dito 14 jongens, 7 mijsies, tesaamen 21; klijne dito en gebeeden 13 jongens, 11 mijsies, tesaamen 24.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 3, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua, met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 12 br en 8 onbr., vraage dito 3 br. en 3 onbr., Caron 1 br. Somma 18 bruikbaar, 14 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 5:18 sts.

Oelath	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	42	70	112
op belijdenis aangenoomen	13	16	29
gemeene christen	208	203	411
kinderen in 't school	73	54	127
dito buiten dito	44	40	84
doopkinderen	9	6	15
somma	389	389	778

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 24 jongens, 13 mijsies, tesaamen 37; leerden teffens de groote vraagen van Werndly 10 jongens, 4 meijsies, tesaamen 14; groote vraage 14 jongens, 9 mijsies, tesaamen 23; middelste dito 8 jongens, 12 mijsies, tesaamen 20; klijne vraage, en gebeeden 11 jongens, 11 mijsies, tesaamen 22.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2 bruikbaar en 1 onbruikbaar, de 5 B. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 7 br., Psalmboecken 34 br. en 6 onbr., vraage dito 28 br. en 2 onbr. Somma 73 bruikbaar, 9 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 17:7 sts.

Ouw	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	41	87	128
op belijdenis aangenoomen	9	14	23
gemeene christen	169	164	333
kinderen in 't school	60	54	114
dito buyten dito	33	38	71
doopkinderen	11	8	19
somma	323	365	688

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 12 jongens, 16 mijsies, tesamen 28; leerden teffens de groote vragen van Werndly 6 jongens, 3 mijsies, tesaamen 9; groote vraage 7 jongens, 13 mijsies, tesaamen 20; middelste dito 12 jongens, 11 mijsies, tesaamen 23; klijne dito en gebeeden 35 jongebns, 27 mijsies, tesaamen 62.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2 bruikbaar en 2 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 8 br., Psalmboecken 29 br., vraage dito 24 br. Somma 65 bruikbaar, 2 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 8:3 sts.

Sirresorry	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	23	52	75
op belijdenis aangenoomen	9	14	23
gemeene christen	85	178	263

kinderen in 't school	80	53	133
dito buiten dito	39	46	85
doopkinderen	14	8	22
somma	250	351	601

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 19 jongens, 26 mijsies, tesaamen 45; leerden teffens de groote vraagen van Werndly 5 jongens, 5 mijsies, tesaamen 10; groote vraage 14 jongens, 11 mijsies, tesaamen 25; middelste vraage 15 jongens, 15 mijsies, tesaamen 30; klijne dito en gebeeden 17 jongens, 14 mijsies, tesaamen 31.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 4 bruikbaar en 1 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 3 br. en 1 onbr., Psalmboecken15 br. en 3 onbr., vraage dito 12 br. en 2 onbr. Somma 36 bruikbaar en 7 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 18:36 sts.

Nollot	mannen	vrouwen	somma
leedematen	6	8	14
op belijdenis aangenoomen	7	3	10
gemeene christen	227	286	513
kinderen in 't school	79	51	130
dito buiten dito	20	13	33
doopkinderen	8	7	15
somma	347	368	715

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 8 jongens, 10 mijsies, tesaamen 18; gr. vraage 8 jongens, 10 mijsies, tesaamen 18; middelste dito20 jongens, 15 mijsies, tesaamen 35; klijne dito en gebeden 51 jongens, 26 mijsies, tesaamen 77.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2 onbruikbaar, de 5 B. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 onbr., Psalmboecken 10 br. en 3 onbr., vraage dito 7 br. en 1 onbr. Somma 19 bruikbaar en 7 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 29:35 sts.

Itawacka	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	17	19
op belijdenisse aangenoomen	7	5	12
gemeene christen	120	143	263
kinderen in 't school	55	36	91
dito buyten dito	8	7	15
doopkinderen	8	4	12
somma	200	212	412

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 4 jongens, 3 mijsies, tesamen 7; groote vraage 4 jongens, 3 mijsies, tesaamen 7; middelste dito 31 jongens, 17 mijsies, tesaamen 48; klijne dito en gebeeden 20 jongens, 16 mijsies, tesaamen 36.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2 onbruikbaar, de 5 B. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 onbr., Psalmboecken 10 br. en 3 onbr., vraage dito 7 br. en 1 onbr. Somma 19 bruikbaar en 7 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 9:18 sts.

Paperu	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	3	8	11
op belijdenis aangenoomen	2	–	2

gemeene christen	108	112	220
kinderen in ’t school	30	15	45
dito buiten dito	14	12	26
doopkinderen	6	2	8
somma	163	149	312

Tuhaga	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	19	34	53
op belijdenis aangenoomen	14	13	27
gemeene christen	159	191	350
kinderen in ’t school	67	36	103
dito buiten school	27	22	49
doopkinderen	8	6	14
somma	294	302	596

Van bijde negorijen bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 13 jongens, 12 mijsies, tesaamen 25; groote vraage 20 jongens, 10 mijsies, tesaamen 30; middelste dito 20 jongens, 10 mijsies, tesaamen 30; klijne dito en gebeeden 37 jongens, 26 mijsies, tesaamen 63.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 5, bruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 4 br., Psalmboecken 18 br. en 1 onbr., vraage dito 10 br. en 2 onbr. Somma [39][1250] bruikbaar en 3 onbruikbaar. Het armgeld bleef hier rds 9:18 sts.

Ihamahu	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	12	10	22
op belijdenisse aangenoomen	4	7	11
gemene christen	142	210	352
kinderen in ´t school	83	50	133
dito buyten dito	32	41	73
doopkinderen	8	8	16
somma	281	326	607

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen, leerden teffens het groote vraageboek van Werndly: 10 jongens, 10 mijsies, tesaamen 20; groote vraage 8 jongens, 10 mijsies, tesaamen 18; middelste dito 15 jongens, 10 mijsies, tesaamen 25; klijne dito en gebeeden 14 jongens, 10 mijsies, tesaamen 24.

Kerk- en schoolboecken: bijbels2, bruikbaar, de 5 B. Moses Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 2 br., Psalmboecken 25 onbr., vraage dito 5 onbr., Caron 1 onbr. Somma 4 bruikbaar, 33 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 5:27 sts.

Tiouw	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	6	7	13
op belijdenis aangenoomen	1	5	6
gemeene christen	136	120	256
kinderen in ’t school	45	30	75
dito buiten dito	29	23	52
doopkinderen	6	5	11
somma	223	190	413

[1250] Niet ingevuld.

Saparoua	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	6	15	21
op belijdenis aangenoomen	6	3	9
gemeene christen	49	79	128
kinderen in 't school	24	17	41
dito buiten dito	12	14	26
doopkinderen	2	1	3
volwassene gedoopt	1	2	3
somma	100	131	231

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen en leerden teffens de groote vraagen van Werndly: 10 jongens, 6 mijsies, tesamen 16; groote vraagen 24 jongens, 26 mijsies, tesaamen 50; middelste dito 7 jongens, 7 mijsies, tesaamen 14; klijne dito en gebeeden 9 jongens, 3 mijsies, tsaamen 12.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 5 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 onbr., Psalmboecken 8 br. en 4 onbr., vraageboecken 2 br. en 5 onbr. Somma 12 bruikbaar, 15 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 179:23 sts.

Boy	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	9	11	20
op belijdenis aangenoomen	3	5	8
gemeene christen	91	129	220
kinderen in 't school	42	21	63
dito buiten dito	20	16	36
doopkinderen	3	4	7
somma	168	186	354

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen, leerden teffens het groote vraageboeck van Werndly: 6 jongens, 4 mijsies, tesaamen 10; groote vraage 4 jongens, 3 mijsies, tesaamen 7; middelste dito 10 jongens, 3 mijsies, tesaamen 13; klijne dito en gebeeden 20 jongens, 13 mijsies, tesaamen 33.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1 bruikbaar en 2 onbruikbaar, Nieuw Testament 2 br. en 1 onbr., Psalmboecken 11 br., vraage dito 4 br. Somma 18 bruikbaar, 3 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 7:6 sts.

Porto	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	10	12	22
op belijdenis aangenoomen	8	5	13
gemeene christen	203	207	410
kinderen in 't school	57	24	81
dito buiten dito	72	42	114
doopkinderen	11	4	15
somma	361	294	655

Haria	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	15	16	31
op belijdenis aangenoomen	9	4	13
gemeene christen	301	306	607
kinderen in 't school	76	50	126
dito buiten dito	162	112	274

doopkinderen	13	9	22
somma	576	497	1073

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 19 jongens, 9 mijsies, tesaamen 28; leerden de groote vraage 19 jongens, 9 mijsies, tesaamen 28; middelste dito 10 jongens, 10 mijsies, tesaamen 20; klijne vraage en gebeeden 64 jongens, 38 mijsies, tesaamen 102.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, bruikbaar, den 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 br., Psalmboecken 16 br., vraage dito 10 br., Caron 1 br. Somma 31, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 22:24 sts.

Oma	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	23	7	30
op belijdenis aangenoomen	14	8	22
gemeene christen	241	231	472
kinderen in 't school	70	57	127
dito buiten dito	71	62	133
doopkinderen	11	6	17
somma	430	371	801

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen en leerden teffens het groote vraageboeck van Werndly: 4 jongens, 5 mijsies, tesaamen 9; groote vraagen 22 jongens, 9 mijsies, tesaamen 31; middelste dito 14 jongens, 14 mijsies, tesaamen 28; klijne dito en gebeeden 29 jongens, 28 mijsies, tesaamen 57.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 onbr., Psalmboecken 29 br., vraage dito 17 br., Caron 1 onbr. Somma 48 bruikbaar, 4 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 17:46 sts.

Haroeko	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	13	21	34
op belijdenis aangenoomen	2	2	4
gemeene christen	105	120	225
kinderen in 't school	32	27	59
dito buyten dito	55	45	100
doopkinderen	13	7	20
somma	220	222	442

Sameth	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	7	3	10
op belijdenis aangenoomen	2	2	4
gemeene christen	105	98	203
kinderen in 't school	23	8	31
dito buiten dito	45	33	78
doopkinderen	7	5	12
somma	189	149	338

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven en leezen, zingen, leerden de groote vraage: 9 jongens, 2 mijsies, tesaamen 11; middelste vraage 13 jongens, 14 mijsies, tesaamen 27; klijne dito en gebeeden 33 jongens, 19 mijsies, tesaamen 52.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, bruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 br. en 2 onbr., Psalmboecken 15 br. en 10 onbr., vraage dito 8 br., Caron 1 br. Somma 28 bruikbaar, 40 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 12:29 sts.

Criuw	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	4	6
op belijdenisse aangenoomen	1	1	2
gemeene christen	51	50	101
kinderen in 't school	17	7	24
dito buyten dito	21	24	45
doopkinderen	4	1	5
somma	96	87	183

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen en leerden teffens de groote vraage: 1 jongen, 2 mijsies, tesaamen 3; middelste dito 2 jongens, 4 mijsies, tesaamen 6; klijne dito en gebeeden 1 jongen, 2 mijsies, tesaamen 3.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 onbr., Psalmboecken 15, br., vraage dito 4 br., Caron 1 br. Somma 22 bruikbaar, 2 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 3:24 sts.

Hulaliuw	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	9	4	13
op belijdenis aangenoomen	1	1	2
gemeene christen	123	115	238
kinderen in 't school	28	13	41
dito buyten dito	31	28	59
doopkinderen	7	5	12
somma	199	166	365

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen, leerden teffens het groote vraageboeck van Werndly: 1 jongen, – mijsies, tesamen 1; groote vraage 8 jongens, 2 mijsies, tesaamen 10; middelste dito 15 jongens, 9 mijsies, tesaamen 24; klijne dito en gebeeden 1 jongen, – mijsies, tesaamen 1.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 7 onbr., vraage dito 2 onbr. Somma 2 bruikbaar, 11 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 3:43 sts.

Aboro	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	5	2	7
op belijdenis aangenoomen	6	5	11
gemeene christen	160	229	389
kinderen in 't school	44	26	70
dito buiten dito	16	26	42
doopkinderen	10	9	19
somma	241	297	538

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 15 jongens, 5 mijsies, tesaamen 20; leerden het groote vraageboeck van Werndly 7 jongens, 2 mijsies, tesaamen 9; groote vraage 15 jongens, 11 mijsies, tesaamen 26; middelste dito 10 jongens, 5 mijsies, tesaamen 15; klijne dito en gebeeden 12 jongens, 8 mijsies, tesaamen 20.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, bruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 onbr., Nieuw Testament 1 onbr., Psalmboecken 6 onbr., vraage dito –[1251] br. en 2 onbr. Somma 4 bruikbaar, 9 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 4:7 sts.

Wassuw	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	5	5	10
gemeene christen	61	70	131
kinderen in 't school	16	18	34
dito buiten dito	15	19	34
doopkinderen	4	2	6
somma	101	114	215

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 1 jongen, 1 mijsie, tesaamen 2; groote vraage 9 jongens, 4 mijsies, tesaamen 13; middelste dito2 jongens, 5 mijsies, tesaamen 7; klijne dito en gebeeden 6 jongens, 8 mijsies, tesaamen 14.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1 bruikbaar en 1 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 2 br., Psalmboecken 7 br., vraage dito 3 br., Caron 1 br. Somma 16 bruikbaar, 1 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 3:46 sts.

Way	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	10	13	23
gemeene christen	147	144	291
kinderen in 't school	88	43	131
dito buyten dito	38	53	91
doopkinderen	21	29	50
somma	304	282	586

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 14 jongens, 4 mijsies, tesaamen 18; leerden teffens het groote vraageboek van Werndly 1 jongen, – mijsies, tesaamen 1; groote vraage 13 jongens, 6 mijsies, tesaamen 19; middelste dito18 jongens, 8 mijsies, tesaamen 26; klijne dito en gebeeden 52 jongens, 33 mijsies, tesaamen 85.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1 bruikbaar en 1 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 3 onbr., vraage dito 3 onbr. Somma 3 bruikbaar, 7 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 8:31 sts.

Thial	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	2	4
op belijdenis aangenoomen	2	6	8
gemeene christen	34	39	73
kinderen in 't school	19	11	30
dito buyten dito	4	6	10
doopkinderen	–	2	2
somma	61	66	127

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden teffens de groote vraage: 5 jongens, 3 mijsies, tesaamen 8; middelste dito 3 jongens, 1 mijsie, tesaamen 4; klijne dito 9 jongens, 4 mijsies, tesaamen 13.

[1251] Niet ingevuld. Het totaal van de tabel wordt gegeven als 19.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 3 br., Caron 1 br. Somma 6, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 2:38 sts.

Suly	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	16	34	50
op belijdenis aangenoomen	15	17	32
gemeene christen	99	105	204
kinderen in 't school	68	40	108
dito buyten dito	43	40	83
doopkinderen	17	8	25
somma	258	244	502

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 14 jongens, 19 mijsies, tesaamen 33; leerden het groote vraageboek van Werndly 7 kongens, 5 mijsies, tesamen 12; groote vraage 20 jongens, 26 mijsies, tesaamen 46; middelste dito 15 jongens, 4 meisjes, tesaamen 19; klijne dito en gebeeden 14 jongens, 3 mijsies, tesaamen 17.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 1 br., vraage dito 1 br. Somma 4, bruikbaar. Het armegeld bevonden rds 26:11 sts.

Alang	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	12	35	47
op belijdenis aangenomen	3	9	12
gemeene christen	327	319	646
kinderen in 't school	93	47	140
dito buiten dito	84	80	164
doopkinderen	14	21	35
somma	533	511	1044

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden de groote vraage: 21 jongens, 8 mijsies, tesaamen 29; middelste dito 18 jongens, 7 mijsies, tesaamen 25; klijne dito en gebeeden 31 jongens, 25 mijsies, tesaamen 56.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 4 onbr., vraageboecken 1 br., Caron 1 br. Somma 4 bruikbaar, 4 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 26:22 sts.

Lilliboy	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	5	15	20
op belijdenis aangenoomen	7	–	7
gemeene christen	272	253	525
kinderen in 't school	129	51	180
dito buiten dito	92	96	188
doopkinderen	12	12	24
somma	517	427	944

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 42 jongens, 4 mijsies, tesaamen 46; leerden teffens het groote vraageboeck van Werndly 11 jongens, – mijsies, tesaamen 11; groote vraage 58 jongens, 17 mijsies, tesaamen 75; middelste dito 27 jongens, 15 mijsies, tesaamen 42; klijne dito en gebeeden 27 jongens, 16 mijsies, tesaamen 43.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 5 br., vraage dito 2 br., Caron 1 br. Somma 10, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 21.

Hatu	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	1	6	7
op belijdenisse aangenoomen	–	4	4
gemeene christen	111	120	231
kinderen in 't school	50	41	91
dito buiten dito	64	48	112
doopkinderen	11	7	18
somma	237	226	463

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden de groote vraage: 13 jongens, 14 mijsies, tesaamen 27; middelste dito 8 jongens, 16 mijsies, tesaamen 24; klijne dito en gebeeden 14 jongens, 3 mijsies, tesaamen 17. Kerk- en schoolboecken: de 5 boecken Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 11 br., vraage dito 10 br., Caron 1 br. Somma 24, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 4.

Rumatiga	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	3	7	10
gemeene christen	17	17	34
kinderen in 't school	10	7	17
dito buiten dito	6	8	14
somma	36	39	75

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden teffens het groote vraageboeck van Werndly: 5 jongens, 3 mijsies, tesaamen 8; groote vraage 3 jongens, 2 mijsies, tesaamen 5; klijne dito en gebeeden 2 jongens, 2 mijsies, tesaamen 4.

Kerk- en schoolboecken: bijbels –, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. –, Psalmboecken 2, bruikbaar, vraage dito 1 br., Caron 1 br. Somma 4, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 9.

Hila	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	1	6	7
op belijdenis aangenoomen	–	3	3
gemeene christen	7	5	12
kinderen in 't school	2	1	3
dito buiten dito	2	1	3
doopkinderen	1	2	3
somma	13	18	31

Leerden het groot vraageboek van Werndly: 1 jongen, – mijssies, tesaamen 1; klijne vraage en gebeeden: 1 jongen,. 1 mijssie, tesaamen 2.

Kerk- en schoolboecken: Psalmboecken 2, bruikbaar, vraage dito 1 br., Caron 1 br. Somma 4, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 23:33 sts.

Soya	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	6	11	17
op belijdenisse aangenoomen	2	4	6

gemeene christen	53	51	104
kinderen in 't school	16	12	28
dito buiten dito	4	16	20
doopkinderen	1	2	3
somma	82	96	178

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden de groote vragen: 6 jongens, 4 mijssies, tesaamen 10; middelste vraage 3 jongens, 3 mijssies, tesaamen 6; klijne dito en gebeeden 3 jongens, 4 mijssies, tesaamen 7.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 1 br., Caron 1 br. Somma 4 bruikbaar, 2 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 3:6 sts.

Hatalay	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	5	8	13
op belijdenis aangenoomen	11	2	13
gemeene christen	144	123	267
kinderen in 't school	47	10	57
dito buiten dito	42	39	81
doopkinderen	6	2	8
somma	255	184	439

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 22 jongens, 6 mijssies, tesaamen 28; groote vraage 37 jongens, 10 mijssies, tesaamen 47; middelste dito5 jongens, 5 mijssies, tesaamen 10.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. lett. 2 br., Nieuw Testament 1 onbr., Psalmboecken 10 onbr., vraage dito 4 br., 1 onbr. Somma 6 bruikbaar, 13 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 6:41 sts.

Naku	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	6	17	23
op belijdenis aangenoomen	4	11	15
gemeene christen	92	120	212
kinderen in 't school	41	16	57
dito buiten dito	57	54	111
doopkinderen	2	7	9
somma	202	225	427

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 23 jongens, 5 mijssies, tesaamen 28; groote vraage 25 jongens, 12 mijssies, tesaamen 37; middelste dito 12 jongens, 4 mijssies, tesaamen 16; klijne dito en gebeeden – jongens, – mijssies, tesaamen –.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1 bruikbaar en 1 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testamenten 1 br., Psalmboecken 11 br. en 7 onbr., vraage dito 4 br. en 3 onbr., Caron 1 br. Somma 20 bruikbaar, 11 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 7:14 sts.

Kilang	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	9	10	19
op belijdenis aangenoomen	10	10	20

gemeene christen	72	92	164
kinderen in 't school	36	31	67
dito buiten dito	36	29	65
doopkinderen	3	8	11
somma	166	180	346

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 22 jongens, 14 mijssies, tesaamen 36; leerden teffens de groote vraageboeck van Werndly 7 jongens, 5 mijssies, tesaamen 12; groote vraage 22 jongens, 14 mijssies, tesaamen 36; middelste dito 5 jongens, 5 mijssies, tesaamen 10; klijne dito en gebeeden 5 jongens, 4 mijssies, tesaamen 9.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 2, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 br. en 1 onbr., Psalmboecken 5 br. en 6 onbr., vraage dito br. Somma 13 bruikbaar en 9 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 11:24 sts.

Hukurila	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	6	6	12
op belijdenisse aangenoomen	1	1	2
gemeene christen	23	27	50
kinderen in 't school	13	2	15
dito buyten dito	23	12	35
doopkinderen	4	–	4
somma	70	48	198[1252]

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 6 jongens, – mijssies, tesaamen 6; groote vraage 13 jongens, 2 mijssies, tesaamen 15.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1 bruikbaar en 1 onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Psalmboecken 1 br., vraage dito 5 br., Caron 1 br. en 3 onbr. Somma 10 bruikbaar, 4 onbruikbaar.

Het armgeld bevonden rds 2:14 sts.

Ema	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	10	15	25
op belijdenisse aangenoomen	3	6	9
gemeene christen	91	108	199
kinderen in 't school	61	29	90
dito buiten dito	24	19	43
doopkinderen	5	3	8
somma	194	180	374

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 21 jongens, 8 mijssies, tesaamen 29; leerden teffens de groote vraageboeck van Werndly 3 jongens, 1 mijssie, tesaamen 4; groote vraage 30 jongens, 11 mijssies, tesaamen 41; middelste dito 11 jongens, 7 mijssies, tesaamen 18; klijne dito en gebeeden 17 jongens, 9 mijssies, tesaamen 26.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 1 br., vraage dito 3 br. somma 6, bruikbaar.

Het armgeld bevonden rds 11:6 sts.

[1252] Ten rechte 118.

Lehary	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	3	3	6
op belijdenisse aangenoomen	2	3	5
gemeene christen	21	22	43
kinderen in het school	12	7	19
dito buiten dito	2	3	5
doopkinderen	–	1	1
somma	40	39	79

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden de groote vraage: 6 jongens, 2 mijssies, tesaamen 8; middelste vraage 3 jongens, 1 mijssie, tesaamen 4; klijne dito en gebeeden 2 jongens, 5 mijssies, tesaamen 7.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 2 br., vraage dito 2 br., Caron 1 br. Somma 7, bruikbaar. Het armgeld bevonden bleef bij gebrek van sleutel ongeteld.

Rutong	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	7	12	19
op belijdenis aangenoomen	4	–	4
gemeene christen	45	57	102
kinderen in het school	19	14	33
dito buiten dito	14	10	24
doopkinderen	2	1	3
somma	91	94	185

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, zingen en leerden de groote vraage: 10 jongens, 5 mijssies, tesaamen 15; middelste vraage 8 jongens, 7 mijssies, tesaamen 15; klijne dito en gebeeden 2 jongens, 1 mijssie, tesaamen 3.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 2 br., vraage dito 2 onbr., Caron 1 onbr. Somma 4 bruikbaar, 3 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 4:33 sts.

Hutumury	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	5	23	28
op belijdenisse aangenoomen	12	13	25
gemeene christen	202	189	391
kinderen in ’t school	85	59	144
dito buyten dito	30	28	58
doopkinderen	13	18	31
somma	347	330	677

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 28 jongens, 20 mijssies, tesaamen 48; leerden de groote vraageboeck van Werndly 9 jongens, 4 mijssies, tesaamen 13; groote vraage 19 jongens, 16 mijssies, tesaamen 35; middelste dito 17 jongens, 23 mijssies, tesaamen 40; klijne dito en gebeeden 26 jongens, 23 mijssies, tesaamen 49.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Nieuw Testament 1 br. en 1 onbr., Psalmboecken 4 br. en 3 onbr., Caron 1 br. en 1 onbr. Somma 8 bruikbaar, 5 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 31:–.

Pas Baguala	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	3	15	18
op belijdenis aangenoomen	13	8	21
gemeene christen	61	62	123
kinderen in 't school	35	33	68
dito buiten dito	20	28	48
doopkinderen	7	3	10
somma	139	149	288

Het armgeld bevonden rds 22:10 sts.

Klijn Hutumury	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	–	2
gemeene christen	15	17	32
kinderen in 't school	6	5	11
dito buiten dito	12	8	20
doopkinderen	2	–	2
somma	37	30	67

Van bijde negorijen bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden teffens de groote vraageboeck van Werndly: 15 jongens, 8 mijssies, tesaamen 23; grote vraage 4 jongens, 4 mijssies, tesaamen 8; middelste dito 11 jongens, 7 mijssies, tesaamen 18; klijne dito en gebeeden 5 jongens, 13 mijssies, tesaamen 18.

Kerk- en schoolboecken: bijbels 1, onbruikbaar, de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2 br., Nieuw Testament 1 br. en 1 onbr., Psalmboecken 10 br. en 2 onbr., vraage dito 5 br. en 2 onbr., Caron 1 br. Somma 19 bruikbaar, 6 onbruikbaar. Het armgeld bevonden rds 22:20 sts.

Nussanive	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	9	19	28
gemeene christen	191	192	383
kinderen in 't school	63	38	101
dito buyten dito	44	63	107
somma	307	312	619

Het armgeld bevonden rds 9:18 sts.

Latuhalat	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	6	21	27
gemeene christen	229	219	448
kinderen in 't school	117	49	166
dito buiten dito	72	76	148
somma	424	365	789

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 29 jongens, 23 mijssies, tesaamen 52; leerden de groote vraageboeck van Werndly 4 jongens, 8 mijssies, tesaamen 12; groote vraage 25 jongens, 15 mijssies, tesaamen 40; middelste dito 26 jongens, 11 mijssies, tesaamen 37; klijne dito en gebeeden 41 jongens, 21 mijssies, tesaamen 62.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Arab. Lett. 2, bruikbaar, Nieuw Testament 2 br., Psalmboecken 30 br., vraage dito 9 br., Caron 1 br. Somma 44, bruikbaar. Het armgeld bevonden [...].[1253]

Hative	mannen	vrouwen	tesaamen
leedemaaten	7	16	23
gemeene christen	108	149	257
kinderen in 't school	45	28	73
dito buiten dito	40	28	68
somma	200	221	421

Het armgeld bevonden rds 5:30 sts.

Tawiry	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	2	6	8
gemeene christen	47	32	79
kinderen in 't school	16	8	24
dito buiten dito	18	16	34
somma	83	62	145

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven leezen en zingen, en leerden de groote vraage: 13 jongens, 10 mijssies, tesaamen 23; middelste dito 20 jongens, 16 mijssies, tesaamen 36; klijne dito en gebeeden 16 jongens, 17 mijssies, tesaamen 33.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Ar. lett. 2, bruikbaar, Caron 1 br. Somma 3, bruikbaar. Het armgeld bevonden rds 5:30 sts.

Soya beneeden	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	9	14	23
gemeene christen	137	108	245
kinderen in 't school	33	12	45
dito buiten dito	13	8	21
somma	192	142	334

Mardika	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	1	6	7
gemeene christen	30	22	52
kinderen in 't school	13	6	19
dito buiten dito	7	5	12
somma	51	39	90

Het armgeld van Soya en Mardika bleef rds 7:29 sts.

Halong	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	5	12	17
gemeene christen	92	83	175
kinderen in 't school	21	22	43
dito buiten dito	20	12	32
somma	138	129	267

[1253] Niet ingevuld.

Van de 3 negorijen bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen en zingen: 12 jongens, 10 mijssies, tesamen 22; leerden de groote vraageboeck van Werndly 2 jongens, 10 mijssies, tesaamen 12; groote vraage 26 jongens, 13 mijssies, tesaamen 39; middelste dito 20 jongens, 12 mijssies, tesaamen 32; klijne dito 12 jongerns, 12 mijssies, tesaamen 24.

Kerk- en schoolboecken: de 5 bk. Moses en Josua met Ar. lett. 2, bruikbaar, Psalmboecken 2 br., vraage dito 1 br. Somma 5, bruikbaar. Het armgeld van Hallong bleef bij gebrek van sleutel ongeteld.

SoEma[1254]	mannen	vrouwen	somma
leedemaaten	19	30	49
gemeene christen	60	63	123
kinderen in 't school	47	24	71
dito buiten dito	25	9	34
somma	151	126	277

Bevonden onder de schoolkinderen die konden schrijven, leezen, zingen, en leerden de groote vraagen: 13 jongens, 6 mijssies, tesaamen 19; middelste vraage 12 jongens, 10 mijssies, tesaamen 22; klijne dito en gebeeden 6 jongens, 5 mijssies, tesaamen 11.

Het armgeld rds 2:36 sts.

Naa dus den staat der kerken en schoolen in deeze provintie naa onze bevindinge voor Uw HoogWelEerwaarden open gelegt te hebben, zoo teekenen wij deeze met alle geneegentheid, H.J. Scharff h.t. praes & epist. scriba; C. Simauw ouderling.

432. KERKSTAAT VAN HET GOUVERNEMENT AMBON. Ambon, z.d. [maart 1783].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 204-207, 216-217.[1255]

Amboinaas teegenswoordige kerken- en schoolen-staat zoals dezelve door den predikant H. Snethlage en den ouderling van de Maleidsche gemeente Willem Simau bij de gedaane visite in de maanden jannuary, feberwary en maart van 't jaar 1783 op de eilanden Nussalaut, Honimoa, Boang Bessi, de kust van Hitoe en het Leytimorsche gebergte is bevonden. Wordende het Heilige dienstwerk op Amboina waargenomen door D. Hendrik Johan Scharff, D. Hendrik Snethlage, beide zo in de Neederduitsche als Maleidsche taale.

Het rapport der kerken

Staat der kerken en scholen zoals dezelve op navolgende onderscheidene negorijen bevonden is, beginnende met Titaway en eindigende met Soa Ema

lm = ledematen; aang = op belijdenis aangenomen; gchr = gemeene christenen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten school; dk = doopkinderen; vwged = volwassenen gedoopt; samen = tezamen

negorij	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	vwged	samen
Titaway	90	4	337	178	179	29	–	817

[1254] Samentrekking van Soa Ema.
[1255] Fol. 218-219 bevatten een staat van kerk- en schoolboeken, niet opgenomen (zie hierna, doc. 437).

negorij	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	vwged	samen
Abubuw	59	–	249	116	61	15	–	500
Akoon	33	–	87	44	20	4	–	188
Silaj	43	5	75	50	21	3	–	197
Leinitu	26	–	100	54	35	3	–	218
Nalahya	38	–	243[1256]	82	73	11	–	447
Amet	81	–	335	138	131	17	–	702
Ouw	156	6	269	155	155	19	–	760
Ulat	114	3	237	123	67	20	–	564
Sirrisory	113	3	301	146	108	9	–	689[1257]
Saparoua	28	–	136	45	24	1	–	234
Tyouw	24	–	219	88	57	1	–	389
Tuhaha	91	11	406	85	75	5	–	673
Paperoe	14	–	235	29	56	4	–	338
Nollot	23	–	190	100	96	22	–	431
Itawaka	31	10	203	77	25	9	–	355
Ihamahu	26	2	235	121	71	3	–	458
Booy	47	3	187	86	50	7	–	380
Poorto	31	–	395	71	142	17	–	656
Haria	46	–	564	120	245	21	–	996
Transport	*1114*	*47*	*5003*	*1908*	*1691*	*220*	–	*9983*
Aboro	23	–	292	57	147	21	–	540
Wassoe	8	–	118	40	39	7	–	214[1258]
Oma	51	9	418	151	131	19	–	779
Haroeko	40	3	213	56	135	18	–	465
Sameth	22	–	180	45	85	11	–	343
Cariuw	14	–	92	26	21	5	–	158
Hulaliuw	20	–	207	56	58	15	–	356
Way	26	6	312	115	128	14	–	601
Thial	14	–	48	36	14	2	–	114
Suly	79	5	202	141	57	14	–	498
Hatoe	20	1	236	72	63	12	–	404
Lillibooy	39	9	467	168	155	6	–	841[1259]
Alang	73	6	573	204	208	9	–	1073
Laricque	19	4	–	–	–	10	–	33
Hila	16	3	8	3	1	8	–	39
Rumatiga	12	–	30	15	8	–	–	65
Soya	20	2	98	31	23	3	–	177
Hatalay	25	–	190	105	38	7	–	365
Naku	49	3	214	98	125	4	–	493
Kilang	42	7	119	49	58	2	–	277

[1256] Het handschrift heeft hier 143, maar zie de horizontale optelling en de betreffende tabel in het visitatierapport van 1781 (doc. 431 sub Nalahia).
[1257] Ten rechte 680
[1258] Ten rechte 212.
[1259] Ten rechte 844.

negorij	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	vwged	samen
Hukurila	12	2	44	23	23	–	–	104
Ema	38	–	214	76	53	6	–	387
Lehary	14	2	31	20	6	1	–	74
Rutong	34	2	82	36	30	5	–	189
Transport	*1821*	*111*	*9391*	*3531*	*3297*	*419*	–	*18570*
Hutumury	79	11	370	164	117	16	–	757
Pas Baguala	32	1	120	67	37	2	–	259
Kl. Hutumury	4	–	31	19	30	1	–	85
Nussaniwe	19	–	443	84	262	–	–	808
Latuhalat	28	–	421	172	212	–	–	833
Hatiwy	23	–	209	91	66	–	–	389
Tawiry	6	–	103	20	22	–	–	151
Soya beneeden	31	–	209	35	17	–	–	292
Mardika	21	–	83	30	22	–	–	156
Halong	22	–	225	41	38	–	–	326
Soa Ema	61	–	119	73	72	–	–	325
Somma	2147	123	11724	4327	4193	438	–	22951[1260]

Het rapport der scholen alleen van het jaar 1783
1ste Classis zijn, die leezen, schrijven en vraage leeren
2de Classis zijn, die spellen en vraagen leeren
3de Classis zijn, die leeren A.B.C. en kleine vragen

1j = 1e classis jongens; 1m = 1e classis meisjes; 2j = 2e classis jongens; 2m = 2e classis meisjes; 3j = 3e classis jongens; 3m = 3e classis meisjes; samen = tezamen

negorij	1j	1m	2j	2m	3j	3m	samen
Titaway	20	10	41	43	39	25	178
Abubuw	24	15	25	16	22	14	116
Akoon	10	5	15	3	4	7	44
Sila, Leinitoe	6	8	29	18	21	22	104
Nalahya	12	7	26	12	14	11	82
Amet	4	8	35	20	47	24	138
Ouw	8	5	29	20	48	45	155
Ulat	20	29	19	18	18	19	123
SirriSory	20	17	17	18	47	27	146
Saparouw, Tyouw	35	25	34	22	8	9	133
Tuhaha, Paperu	16	10	18	26	30	14	114
Nollot, Itawaka	10	12	46	47	37	25	177
Ihamahu	9	10	24	24	25	29	121
Booy	15	12	20	13	14	12	86
Poorto, Haria	14	16	20	22	49	70	191
Aboro	11	9	8	12	12	5	57
Wassoe	2	4	9	4	11	10	40

[1260] Voorstel voor de laatste rij: *2151*, 123, *11.504*, 4327, *4192*, 438, *22.725*.

negorij	1j	1m	2j	2m	3j	3m	samen
Oma	10	6	45	18	30	42	151
Haroeko, Sameth	10	15	15	21	20	20	101
Cariuw	4	8	3	2	5	4	26
Hulaliuw	2	1	16	18	12	8	56[1261]
Way	8	7	14	16	40	30	115
Thial	3	3	11	2	6	11	36
Suly	10	10	39	23	43	16	141
Hatu	5	7	26	21	6	7	72
Lilleboy	58	12	28	13	37	20	168
Alang	22	11	37	17	60	57	204
Laricque	–	–	–	–	–	–	–
Hila	1	–	–	2	–	–	3
Rumatiga	7	2	1	4	–	1	15
Soya	3	3	5	4	7	9	31
Hatalay	27	4	7	7	25	35	105
Naku	10	10	14	6	36	22	98
Cilang	18	15	5	1	7	3	49
Hukurila	6	3	7	2	3	2	23
Ema	12	7	21	7	16	13	76
Lehary	7	1	6	4	1	1	20
Rutong	9	3	16	3	3	2	36
Hutumury	29	23	30	32	22	19	164[1262]
Pas Baguala, Klein Hutumury	11	4	17	14	21	19	80
Nusaniwe, Latuhalat	28	25	43	40	70	50	256
Hatiwy, Tawiry	14	13	17	17	26	24	111
Soya beneden, Mardika, Halong	26	21	14	8	27	10	106
Soa Ema	21	7	12	7	14	12	73

433. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 juni 1783.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 200-202.

HoogEerwaarde en zeer geleerde – – –

Zeer verheugt en verblijd zijn wij geworden dat wij niet allen Uwer HoogEerwaardens en voor ons zeer aangenaame letteren van den 12^{en} december 1782,[1263] maar ook de algemeene kerk-staat (zoo verre als die heeft kunnen opgemaakt werden) van de Oostersche gewesten op den 5^{den} maart 1783 wel hebben mogen ontfangen; voor het een en andere betuigen wij onze needrig dankbaarheid.

[1261] Aantal conform de opgave van het aantal leerlingen hiervoor, in de algemene staat.
[1262] Aantal conform de opgave van het aantal leerlingen hiervoor, in de algemene staat.
[1263] ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 231.

En niet minder zijn wij erkentelijk over het deelneemen van U.HoogEerw. in de welstant van de aan onze zorge toebetrouwde gemeentens, en de toebidding van zeegeningen over derzelver bedienaars en kerken, hetwelk wij weederom ook ten opzichte van U.HoogEerw. doen, onder wensching en bidding dat hij die de harten der geweldigen bestiert, hunne harten en gangen in deeze vooruitziende dagen zodanig moge bestieren dat de plaatze uwer woning onaangerant mag blijven, opdat dus U.HoogEerw. in het dubbele werk gesterkt, en de uwe aanvertrouwde gemeente in zwakheid door de lieffelijke stralen van de bewaardende Zonne der gerechtigheid, nog moge groejen en bloejen.

Het voorige jaar is voor de kerk-staat alhier zeer onaangenaam geweest weegens de invallen van roof- en moordzuchtige volkeren,[1264] die niet alleen kerken en scholen verwoest en derzelver bediendens gedood, maar ook de gemoederen der inwoonderen van godsdienst verwijdert hebben, zodat den scriba deezes, deels door de onveiligheid op zee, deels door de verwoesting van de negorijen op de binnencust van Ceram, buiten staat is gestelt om een volkomen kerk- en schoolrapport van deeze provintie aan U.HoogEerw. te kunnen opgeeven. Dog wij twijfelen niet, indien deeze provintie niet aangetast word van Europische magtten,[1265] of door de verzorging van onze geëerden gebieder sullen eerlang de negorijen in haare voorige staat gebragt zijn. Wij bieden derhalven het neevensgaande rapport der kerken en scholen[1266] als zodanig U.HoogEerw. aan, en meenen daarmeede voldaan te hebben.

Wij neemen met U.HoogEerw. ook volkomen deel niet alleen in d'droefheid over het vertrek van D. H.C. Tiele[1267] naar Neederland, maar ook over 't agterblijven van de verwagt wordende scheepen uit Neederland,[1268] waardoor niet alleen het gebrek van predikanten aan de hoofdplaatze Batavia maar over gansch Indiën onverholpen blijft, en dus blijven U.HoogEerw. en wij van de nodige krankbesoekers ontbloot. Doch wanneer het den Regeerer van alles behagen mogtte dat er eenige scheepen uit Neederland op Batavia mogtten aankomen met genoegsame krankzoekers, dat wij dan aan deeze plaatze door U.HoogEerw. gunstig aandenken met eene zodanige geschikte krankbezoeker mogen voorzien worden, dewijl hier (gelijk reeds gemeld is) maar een eenige, en dat een zeer oud man,[1269] het werk van den godsdienst verrigtten moet, en hier geen meer stoffe voorhanden is om, wanneer hij viel, geholpen te worden; ook blijven wij nedrigst bij het verzoek van nodige boeken.

Voor het overige hoopen wij dat er zodanige eensgezindheid onder U.HoogEerw. heersche als bij ons plaats heeft, en bidden van den God Almagtig dat hij de plaatze uwer wooning wil beveilig, en uw werk zeegen, opdat in nood veel van de eeuwige dood mogen gered worden. – – – De predikanten en ouderlingen uitmaakende den kerkenraad van Amboina aan het Casteel Nieuw Victoria, uit aller naam en last H. Snethlage h.t. scriba & e.v., D. Christoffelsz.

Amboina, den 20 juny 1783.

434. Rapport der kerken en scholen van Ambon 1783-1784. Ambon, april 1784.
ANRI Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 181-189.

[1264] Papoese en andere zeerovers, bondgenoten van de Tidorese troonpretendent Nuku die de wapens tegen de Compagnie had opgenomen.
[1265] Engeland, waarmee Nederland in 1783 in oorlog was.
[1266] Doc. 432.
[1267] H.C. Tiele (1754-1826) arr. Batavia 1781, 1781-1782 predikant aldaar, 1782 gerepatrieerd, predikant in Nederland.
[1268] Tengevolge van de Vierde Engelse Oorlog (1781-1784).
[1269] Christoffel Meyer, zie doc. 439 en doc. 442, vermoedelijk identiek met de in VOC Opvarenden genoemde Christoffel Meijer van Würzburg (Dld), uitgekomen als soldaat, arr. Batavia 18 nov. 1736, laatste vermelding 1795. Hij was medio 1741 door de Ambonse kerkenraad aangesteld als schoolmeester (NA, VOC 2530, fol. 657, alwaar 'uit Amsterdam').

document 434 **april 1784**

Het rapport der kerken en schoolen te Amboina 1783, 1784

Bediening der kerken word waargenomen door D. H. Snethlage zo in de Hollandsche als Maleidsche taale. D. Johan Coenraad Fey, weegens verval van kragten, heeft zich noch aan deeze gemeente niet plechtig verbonden. D. H.J. Scharff heeft den 2den en den 9den Maay zeer teerhartig van de Hollandsche en Maleidsche gemeente alhier afscheid genoomen, om (d.v.) naar Batavia, de plaatze zijner roeping, te gaan.

Staat der kerken en schoolen in den jaare 1783 en 1784 in de navolgende negorijen, als:

lm = leedemaaten; aang = op belijdenis aangenoomen; gchr = gemeene christen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten de school; dk = doopkinderen; som = tezamen

Te	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	som
Bonoa	12	–	195	108	35	41	691[1270]
Manipa	23	8	18	39	22	6	150[1271]
Zila	45	2	74	54	15	6	196
Lijnitoe	24	6	87	55	10	10	192
Nalahia	32	–	222	103	67	9	433
Ameth	79	–	333	132	119	24	687
Titaway	91	4	375	145	189	18	822
Aboboe	42	6	226	112	34	12	432
Akoon	22	3	74	33	37	5	174
Ouw	162	16	272	157	69	18	694
Oelat	124	8	215	122	106	14	589
Sirry Sorry	108	2	299	143	118	16	686
Nolot	24	2	327	67	118	23	561
Itawaka	44	–	203	51	34	14	346
Paperu	14	–	172	45	44	5	280
Tuhaha	98	2	388	95	64	10	657
Ihamahu	26	2	335	116	50	8	537
Tiouw	17	3	232	79	49	12	392
Saparoua	43	–	129	33	22	23	250
Booy	42	–	190	80	60	7	379
Poorto	33	–	498	120	176	20	847
Haria	43	–	615	179	245	33	1115
Crieuw	14	–	88	23	23	8	156
Holalieuw	20	–	192	52	58	7	329
Aboro	23	4	296	73	153	19	568
Wassoe	9	–	114	45	27	6	201
Oma	59	1	407	116	148	27	758
Haroeko	42	4	209	92	111	16	474
Sameth	21	3	179	46	95	11	355

[1270] Ten rechte 391.
[1271] Ten rechte 116.

Te	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	som
Somma	1336	76	7304	2515	2298	428	13957[1272]

Schoolstaat in de navolgende negorijen, als:

1j = eerste classis jongens; 1m = eerste classis meisjes; 2j = tweede classis jongens; 2m = tweede classis meisjes; 3j = derde classis jongens; 3m = derde classis meisjes; sam = tezamen

negorij	meester	1j	1m	2j	2m	3j	3m	sam
Bonoa	Benj. Maspaitela	–	–	30	23	37	16	106
Manipa	Marcus Tanasale	9	9	4	2	6	8	38
Sila Leynitoe	Dom. Sarihalawan	8	10	37	24	12	18	109
Nalahia	Elias Akihari	4	5	23	13	32	26	103
Ameth	Ephr. Lesituno	5	8	42	21	41	15	132
Titaway	Jan Marcus	18	12	29	32	27	27	145
Abobu	C. Tehumahu	23	10	25	18	17	19	112
Akoon	Steph. Tenu	8	3	10	7	2	3	33
Ouw	Joseph Pikauly	18	15	24	25	46	29	157
Oelat	Barend Siwalete	10	7	29	24	30	22	122
Siri Sorry	Anth. Toysoeta	10	14	16	10	53	40	143
Nolot en Itawaka	Dan. Lesituno	3	7	23	24	46	25	118
Paperu en Tuhaha	Math. Holle	11	8	20	20	50	31	140
Ihamahu	Math. Manusama	9	9	9	17	47	25	116
Tiouw en Saparua	Simon Latumanuwey	29	19	27	18	9	10	112
Booy	Paulus Souisay	3	6	13	9	35	14	80
Poorto en Haria	Jacob Manusama	10	5	16	10	43	40	124
Criew	Will. Siaheneny	5	6	–	–	10	2	23
Holalieuw	Jacob Rihatta	–	–	10	7	15	20	52
Aboro	Jos. Ferdinandus	10	7	17	10	20	9	73
Wassoe	Thomas Patty	8	4	2	3	12	8	37
Oma	Louis Pikauly	10	7	23	10	24	27	101
Haroeko en Samet	Benj. Ferdinandus	10	3	23	26	25	11	98

_ _ _[1273]

Amboina aan ’t Casteel Nieuw Victoria den [...][1274] April 1784.

Staat der kerken en schoolen in ’t Lijtimorsere gebergte

lm = ledematen; aang = op belijdenis aangenomen; gchr = gemeene christen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten de school; dk = kinderen gedoopt; vwged = volwassenen gedoopt; samen = tezamen

[1272] Voorstel voor de laatste rij (uitgaand van de verbeterde totalen van de eerste en de tweede rij): 1336, 76. *6964*, 2515, 2298, 428, *13.617*.
[1273] Lijst van kerk- en schoolboeken voor 22 plaatsen op Saparua, Nusa Laut, Oma, Bonoa, Manipa, niet opgenomen. Zie hierna, doc. 437, met de lijst over 1784-1785.
[1274] Datum niet ingevuld.

Te	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	vwged	samen
Sooya boven	21	–	88	34	28	5	–	176
Hatalay	34	–	197	104	52	3	–	390
Nakoe	53	–	152	80	52	7	–	344
Kilang	51	–	193	47	58	1	1	351
Hoekorila	16	–	40	28	17	–	–	101
Ema	40	1	216	81	64	9	–	411
Leahary	11	–	21	17	3	1	–	53
Roetong	35	–	85	30	31	6	–	187
Hoetoemoery	78	3	366	168	116	14	–	745
Waay	29	–	293	171	71	9	–	573
Tial	14	4	54	40	11	3	–	126
Soely	75	–	199	121	80	8	–	483
Pas Baguala	35	–	111	71	20	1	–	238
Kl. Hoetoemoery	7	–	29	17	16	2	–	71
Alang	57	10	487	169	184	18	–	925
Lillebooy	44	4	474	178	169	14	–	883
Hatu	18	–	224	102	36	5	–	385
Laricque	20	–	–	–	–	–	–	20
Roematiga	15	–	32	13	10	–	–	70
Sooya	27	–	120	49	13	–	–	209
Mardika	11	–	56	19	46	–	–	132
Halong	15	–	114[1275]	40	46	–	–	245
Soa Ema	62	–	117	69	95	–	–	343
Nussanive	19	–	335	78	184	–	–	616
Latuhalat	30	–	440	146	215	–	–	831
Hative	23	–	211	91	65	–	–	390
Tawirie	6	–	103	20	22	–	–	151
Tezamen	846	22	4787	1983	1704	106	1	9449

Schoolstaat in 't bijzondere van Leytimor

1j = eerste classis jongens; 1m = eerste classis meisjes; 2j = tweede classis jongens; 2m = tweede classis meisjes; 3j = derde classis jongens; 3m = derde classis meisjes; som = tezamen

negorij	meester	1j	1m	2j	2m	3j	3m	som
Soya boven	Hans Pikauly	4	4	4	8	2	2	24
Hatalay	Jacob Sahetapy	16	4	32	15	9	12	88
Nakoe	Paulus Moriane	4	4	20	8	5	4	45
Kilang	Daniël Salamena	8	7	16	11	4	1	47
Hoekorila		3	3	14	3	4	1	28
Ema	Abraham Hehamahu	12	3	23	9	16	11	74
Leahary		4	1	4	3	3	2	17
Roetong	Queljoe	2	1	16	4	4	3	30

[1275] Vgl. de totalen van kolom en rij, en doc. 432, sub Halong.

negorij	meester	1j	1m	2j	2m	3j	3m	som
Hoetoemoery	Ankotamoni	8	11	37	23	21	18	118
Waay	Paulus Maitimoe	5	1	21	10	–	1	38
Thial	Asaph Latumanuwey	8	8	7	6	3	2	34
Soely	Frans Manuhutu	11	7	27	18	42	15	121
Pas Baguala	Joh. Sitanala	3	7	19	11	17	10	67
Alang	Isaac Sahetapi	25	9	33	22	39	41	169
Lillebooy	J. Ab. Hukom	43	10	42	22	11	5	133
Hatu	Matheus Rihata	3	5	22	15	2	3	50
Roematiga	Pieter Pietersz	–	–	3	6	1	–	10
Soya, Mardika, Halong,	Isaac Patty	12	9	32	21	22	15	111
Soa Ema	Isaac Nekiulu	15	3	2	3	2	1	26
Nussanive en Latuhalat	Math. Huway	23	20	36	21	23	8	131
Hative en Tawiri	Lucas Latumahina	20	14	23	20	14	20	111
Somma[1276]		229	131	432	259	244	176	1471

– – –[1277]

Amboina aan 't Casteel Nieuw Victoria den [..][1278] april 1784. H. Snethlage P. Eccles.[1279]

435. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 mei 1784.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 208-211.

HoogEerwaarde en zeer geleerde – – –

Uwe HoogEerwaardens zeer geëerde letteren van den 11den december 1783,[1280] onder geleide van den WelEerw. Heer Johan Coenraad Fey, hier door Neerlandsch India's Hoog Regeering beroepen predikant, zijn ons met de kerkstaat van Indiën wel ter hand gestelt, en daaruit hebben wij met veele genoegen de loffelijke getuigenissen van onzen gemelden ambtgenoot zo ten opzichte van deszelvs gedrag en leere vernomen. Dog het smert ons zeer dat onze nieuw aangekomen leeraar tot heeden toe door verval van kragten buiten staat is gestelt om zig plechtig aan deeze gemeente te verbinden, maar hoopt erlang door de reeds toeneemende kragten in staat te zijn zulks te kunnen verrigten.

Het vertrek van den WelEerw. Heer H.J. Scharff, onze geweezen leeraar, na Batavia doet ons niet alleen zeer aan, maar de Maleidsche gemeente, weegens zijne WelEerwaardens verre gevordertheit in die taale, lijd er geen gering nadeel door, en dus word op 's schrijvers schouders eene verdubbeling van lasten gelegt, en wij dus wel met reeden gewenscht hadden dat zo een weerdig leeraar langer onder ons hadde mogen tot stichting zijn. Doch, het gering getal van leeraaren op Batavia in aanmerking neemende, moeten wij in den weg der voor-

[1276] Het totaal ten rechte 1472.
[1277] Lijst van kerk- en schoolboeken voor 22 plaatsen op Leitimor en Hitu, niet opgenomen. Zie hierna, doc. 437, met de lijst over 1784-1785.
[1278] Datum niet ingevuld.
[1279] Pastor Ecclesiae, herder der gemeente.
[1280] Niet aangetroffen.

sienigheid vergenoegt berusten, en zijn WelEerw. toewenschen, bij eene gelukkige overkomst tot U.HoogEerwaardens, dat zijne bediening tot zaligheid van veele onsterfelijke zielen mag gedijen.

't Is eeven daarom dat de E.E. kerkenraad deezer provintie aan den WelEerw. Heer H.J. Scharff, overeenkomende met deszelvs getrouwe dienst aan deeze gemeente beweezen, niet heeft kunnen noch willen in gebreeke blijven om zijn WelEerw. op den 28^{en} april een behoorlijk ontslag te verleenen, waarmeede hij zal kunnen tonen, daar het behoort, dat zijn WelEerw. onder ons zijn dienstwerk naar genoegen heeft verrigt, waarop zijn Eerw. twe aanvolgende zondagen zo in het Hollandsch uit Prediker 12 vs 13, 14, en in het Maleidsch Handelingen 20 vs 21, 26, 27 zeer teerhartig afscheid van ons en deese gemeente heeft genomen.

Trouwens, opdat wij U.WelEerw. van onze aanhoudende liefde en broederlijke geneegenheid opnieuw mogen verzeekeren, hebben wij weeder het genoegen hierneevens in te sluiten den teegenswoordigen staat van Ambons kerken en scholen,[1281] zo verre die hebben kunnen bezogt worden, wijl veel negorijen van de verwoesting der vijanden[1282] noch niet geheele en al herstelt waren, dog denken dat binnen korten de kerken en scholen weeder eenigzints, door de voorzorg van onzen geëerden gebieder, in staat zullen zijn om zij te kunnen bezoeken.

Wij neemen volkomen deel in de toegebragte breuken door het vertreck van D. Metzlaar,[1283] wijl wij thans die wonde onder ons nog versch gevoelen door de verwijdering van onzen dierbaren leeraar H.J. Scharff na Batavia. Doch wij moeten 's Heeren weegen zwijgen, die ons niet alleen laat, maar weeder van een leeraar voorzien heeft, gelijk hij zig aan U.WelEerw. bij voorraad gedaan heeft met den proponent Casparus Joachim Jongbloed,[1284] die wij wenschen dat deszelfs werk in zeegening mag zijn, en nu nog verder (bij behouden overkomste van onzen geweezen leeraar) zal voorzien worden. Ontfangt hem dan, uwen nieuwen medehelper in de leere, met eene oprechte broeder-liefde, opdat Jehova over zijn WelEerw. en U.WelEerw. perzoonen en dienstwerk mag gebieden den zeegen en het leeven tot in eeuwigheid.

Betreffende de penningen spruitende uit het Dordrechtsche legaat, hebben wij uit 's Compagnies cassa wel ontfangen, waarvan deeze tot quitantie diend, en betuigen desweegens U HoogEerw. voor de genomene moeite onze neederige dankbaarheid.

Voorts gaat met attestatie tot U HoogEerw. over de navolgende lidmaten: Barbara Johanna Gledstein, Sara Maria Magdalena Cruypenning, Regina Coymans en Dorcas Tehulopu, die wij aan U.WelHoogEerwaardens herderlijke opzichte aanbeveelen.

Voor het overige – – – de predikanten en ouderlingen uitmaakende den kerkenraad van Amboina aan het Kasteel Nieuw Victoria. Uit aller naam en last H. Snethlage, h.t. scrib. epist., D. Christoffelsz.

Amboina den 15 may 1784.

P.S. Het gebrek aan een bekwaam krankbezoeker noopt ons 't gedaane verzoek te herinneren, alsmeede dat van boeken.

[1281] Doc. 434.

[1282] Papoese en andere zeerovers.

[1283] Jacob Casper Metzlar (1751-1824), arr. Batavia 174, predikant aldaar, 1783 gerepatrieerd, predikant in Nederland.

[1284] C.J. Jongbloed, 1782 proponent te Punto Gale, 1783 te Batavia (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 219, niet aangetroffen in Van Lieburg, *Repertorium*.).

436. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 6 juli 1785.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 220-222.

HoogEerwaarde en zeer geleerde Heer. G'agte meedebroeders.

Zeer verheugt en verblijd zijn wij geworden dat wij niet alleen U.HoogEerw. en voor ons zeer aangenaame letteren van den 15en jannuary 1785[1285] benevens den algemeenen kerkstaat van Indiën zo verre als die heeft kunnen werden opgemaakt, wel ontfangen hebben, maar in het bezonder dat zij aan ons overgehandigt werden door den Eerwaarde Heer Adriaan Zomersdijk, die als predikant voor Amboina door de Hooge Regeering van Nederlands Indiën gekoozen was, deede onze blijdschap allervoornaamst vermeerderen, temeer nog daar zijn Eerw. ten vollen voldoet aan het zeer loffelijk getuygenisse van U.HoogEerw. in derzelver missive gegeeven, zo in wandel, dat stigtelijk, en den ommegang, dat minzaam is, als in leere, daar zijn Eerw. een uitmuntent proefstuk van heeft gegeeven toen zijn Eerw. zich op den 3en deezer niet zonder grote stigting aan zijne hoorers met de woorden uyt Eph. 6:19 zeer plegtig aan de Hollandsche gemeente verbonden heeft. En dus dat wij reeden van dankerkentenisse hebben voor de zorge die de vaderen van deeze onze gewesten voor ons Zion dragen. Teevens danken wij U.HoogEerw. hartelijk voor het eene en andere.

Hadden wij bij het afgaan van onze missive van het voorgaande jaar het genoegen noch niet om U.HoogEerw. te berigten dat onze weerdigen ambtgenoot Johan Coenraad Fey door zwakheid buiten staat zijnde om zich aan deeze gemeente te verbinden, thans is ons genoegen verdubbeld, wijl wij U.HoogEerw. kunnen kennis geeven dat dien wakkeren waaker op Zions muuren zich aan beide gemeentens, zo in de Hollandsche als Maleidsche taale statelijk verbonden heeft, aan de eerste den 18en july 1784 met de woorden uyt 2de Timoth. 4vs 5b, aan de tweede op den 19en juny 1785 uyt Luc. 16 vs 29, met een bezondere genoegen zijner hooreren.

Overigens heeft den scriba deezes het genoegen om het kerk- en schoolrapport door hem in Amboina verrigt aan U.HoogEerw. aan te bieden,[1286] en wederom ernstig te versoeken om een geschikt krankbesoeker voor deeze Hollandsche gemeente, dewijl wij ons bijna niet langer buiten dien kunnen redden.

Verders U.HoogEerwaardens bij deezen niets meer te bedeelen hebbende, zo eindigen wij deezen – – – de predikanten en ouderlingen uitmakende den kerkenraad te Amboina, uit aller naam en last H. Snethlage V.E. & S.E.[1287] L. Galloo ouderling.

Amboina den 6en july anno 1785.

437. KERK- EN SCHOOLSTAAT VAN DE PROVINCIE AMBON 1784-1785. Ambon, 6 juli 1785.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 224-234.

Het visiterapport der kerken en scholen te Amboina in de jaren 1784 en 1785

Bediening der kerkendienst word waargenomen door D. Henrikus Snethlage zo in de Hollandsche als Maleidsche taale. D. Johan Coenraad Fey heeft zich den 18en july 1784 uit 2de Timotheus 4:5 aan de Hollandsche gemeente verbonden en den 19en juny 1785 uit Lucas 16:29 in de Maleidsche gemeente zijn intre-predikatie gedaan, zodat thans in beide taale de

[1285] Niet aangetroffen.
[1286] Doc. 437.
[1287] Visitator ecclesiae et scriba epistolarum: kerkvisitator en belast met het onderhouden van de correspondentie.

gemeente sticht. D. Adriaan Zomersdijk heeft den 3den july hoc anno zijn intre-predikatie in de Hollandsche taale gedaan uit Eph. 6:19.

Staat der kerken en schoolen in den jaare 1784 en 1785 in de navolgende negorijen als:

lm = leedematen; aang = op belijdenis aangenomen; gchr = gemeene christen; sk = kinderen in de school; kbs = kinderen buiten de school; dk = doopkinderen; samen = tezamen

eiland/plaats	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	samen
Buroe	11	2	12	3	1	15	44
Boano	14	–	343	360	120	45	882
Manipa	24	2	53	36	25	10	150
Hila	16	1	9	2	2	5	35
Piruw	1	–	104	42	30	–	177
Tanuno	–	–	20	10	7	–	37
Saparoua	23	2	205	17	48	2	297
Tiouw	44	–	131	33	35	12	255
Portu	33	2	339	102	148	10	634
Haria	36	7	523	161	22	28	777
Booy	44	–	181	77	60	11	373
Sirisory	106	10	287	183	93	13	692
Ouw	163	11	221	142	88	10	635
Oelat	114	22	233	123	112	12	616
Silah	42	2	65	37	12	1	159
Leinitoe	30	2	92	43	28	3	198
Titaway	87	12	364	127	104	11	705
Abubu	55	16	217	122	32	12	454
Ameth	73	16	395	133	177	10	804
Akoon	27	–	81	31	37	3	179
Nalahia	32	2	212	95	61	14	416
Paperuw	14	–	225	54	85	10	388
Tuhaha	92	5	403	103	85	11	699
Nollot	28	3	339	99	134	22	625
Transporteeren	*1109*	*117*	*5054*	*2135*	*1546*	*270*	*10231*
Itawaka	43	5	208	86	48	10	400
Ihamahuw	28	5	332	120	44	8	537
Amahey	31	–	333	111	95	–	570
Suwahuku	5	–	96	35	12	–	148
Makariki	9	–	108	45	18	–	180
Elipaputy	30	–	212	99	61	–	402
Paulohy	16	–	222	69	86	–	393
Haroeku	45	1	201	96	118	20	481
Sameth	25	–	177	58	85	4	349
Omma	56	7	439	152	43	21	718
Aboroe	26	1	270	64	142	13	516
Wassue	9	4	93	42	27	3	178

eiland/plaats	lm	aang	gchr	sk	kbs	dk	samen
Carieuw	14	–	85	33	19	–	151
Hulaliuw	20	–	183	52	62	20	337
Caibobuw	17	–	501	68	150	22	758
Hatusuwa	6	–	44	18	20	7	95
Camaryan	5	–	166	66	30	20	287
Serwawan	–	–	32	12	5	7	56
Tehulaly	7	–	45	26	22	3	103
Rumakay	6	–	147	42	27	9	231
Laricque	20	3	–	–	–	5	28
Allang	63	22	588	135	205	–	1013
Lilibooy	47	4	430	173	192	9	855
Hatu	15	–	180	103	40	5	343
Sooya	20	–	88	33	34	2	177
Hatalay	24	1	144	74	69	3	315
Nakoe	52	5	146	93	59	3	358
Kilang	50	9	117	55	40	2	273
Transporteere	*1798*	*184*	*10641*	*4095*	*3299*	*466*	*20483*
Hukurila	12	–	49	27	23	1	112
Emma	47	5	225	71	75	7	430
Leahary	12	–	21	9	4	–	46
Rutong	33	4	39	31	34	2	143
Hutumury	88	18	370	175	132	17	800
Waay	24	5	381	140	74	21	645
Thiaal	20	6	50	42	12	2	132
Suly	74	3	195	112	73	11	468
Pas Baguala	35	23	125	60	20	–	263
Kleen Hutumury	3	–	29	16	16	–	64
Rumatiga	17	–	29	13	10	–	69
Nussanive	21	–	386	69	175	–	651
Latuhalat	42	–	467	129	242	–	880
Hative	26	–	223	76	84	–	409
Tawiry	6	–	103	20	26	–	155
Soya beneden	29	–	120	43	13	–	205
Mardika	11	–	56	29	46	–	142
Halong	15	–	144	49	46	–	254
Soa Emma	23	–	39	27	54	–	143
Ambon in ’t Hollands	79	–	–	125	–	–	204
Ambon in ’t Maleits	101	–	–	–	–	356	457
Somma	2516	248	13692	5358	4458	883	27155

Schoolstaat in de navolgende negorijen als:

1j = eerste classis jongens; 1m = eerste classis meisjes; 2j = tweede classis jongens; 2m = tweede classis meisjes; 3j = derde classis jongens; 3m = derde classis meisjes

eiland/plaats	1j	1m	2j	2m	3j	3m
Bouroe	2	1	–	–	–	–
Boano	24	43	16	42	42	53
Manipa	5	5	6	4	10	6
Hila	–	–	–	2	–	–
Piroe	–	–	–	–	–	–
Tanunoh	–	–	–	–	–	–
Saparua en Tiouw	23	18	37	26	4	2
Portoe en Haria	8	2	31	26	122	72
Booy	12	8	7	12	4	8
Sirsory	38	30	10	11	30	32
Ouw	29	25	29	20	35	39
Oelat	5	6	30	30	29	20
Sila en Leinitoe	4	4	26	27	12	7
Titaway	16	14	18	35	23	7
Abubu	23	19	21	17	21	19
Ameth	44	32	16	9	29	3
Akoon	9	4	8	4	1	4
Nalahia	15	15	8	7	13	10
Nollot en Ittawaka	28	21	41	18	15	14
Tuhaha en Paperuw	29	23	15	12	19	12
Ihamahu	17	38	14	9	25	16
Amahey, Souhuku en Makarike	24	17	48	18	53	31
Elipaputy en Pauwlohy	9	4	19	14	7	2
Haroeko en Sameth	8	8	20	23	28	26
Omma	11	8	10	7	14	14
Aboro	8	5	21	5	10	5
Wassuw	7	3	4	2	13	13
Cariuw	5	6	8	3	5	6
Holaliuw	14	11	9	6	5	7
Caibobo	11	–	14	6	29	8
Hatusua	3	4	5	1	5	–
Camariaan en Sewawan	3	8	15	5	31	21
Tihulale	1	4	5	3	9	5
Rumakay	3	1	11	3	17	10
Laricque	–	–	–	–	–	–
Alang	35	5	28	14	30	25
Lilebooy	40	11	24	21	18	14
Hatu	3	9	25	16	8	3
Soya	4	3	5	5	2	3
Hatalay	19	5	36	15	3	6
Naku	5	4	18	4	9	11
Kilang	8	6	19	9	5	7
Hukurila	4	5	10	1	4	3

eiland/plaats	1j	1m	2j	2m	3j	3m
Emma	13	2	25	9	23	10
Leahary	4	2	5	2	11	8
Roetong	3	1	17	7	2	1
Hoetoemoery	12	12	32	24	25	14
Way	7	2	32	20	36	43
Thial	10	20	3	3	10	4
Suly	12	8	22	15	42	7
Pas Baguala en Kleen Hutumury	10	10	23	14	9	10
Rumatiga	4	9	–	–	2	–
Nussanive en Latuhalat	26	16	48	22	29	17
Hative en Tawiry	15	10	23	21	12	15
Mardika, Halong en Soya	11	6	22	15	3	3
Soa Ema	21	5	16	9	2	–
Ambon in ’t Hollands	15	7	30	36	29	14

De lijst der kerken- en scholenboeken

prc = predicatieboeken compleet; pri = predicatieboeken incompleet; bc = bijbels compleet; bi = bijbels incompleet; ntc = Nw Testament compleet; nti = Nw T. incompleet; bmc = d’boeken Mosis compleet; bmi = d’boeken Mosis incompleet; psc = psalmboeken compleet; psi = psalmboeken incompleet; vrc = vraageboeken compleet; vri = vraageboeken incompleet

eiland/plaats	prc	pri	bc	bi	ntc	nti	bmc	bmi	psc	psi	vrc	bri
Boero	–	–	–	1	–	2	–	2	5	8	–	4
Boano	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Manipa	–	–	–	–	–	–	9	–	8	2	2	1
Hila	–	1	–	–	–	–	–	–	3	–	1	–
Piruw	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tanuno	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Saparoua en Tiouw	1	–	–	–	–	–	5	–	3	–	3	–
Portoe en Haria	–	1	–	–	1	–	8	–	2	–	–	1
Booy	–	–	–	2	–	–	1	–	5	6	4	–
Sirisory	–	–	2	–	1	–	5	–	6	–	5	–
Ouw	–	–	1	1	3	–	8	–	15	–	3	4
Oelat	1	–	1	1	3	–	2	–	36	–	13	–
Sila en Leinitoe	1	–	–	1	–	–	9	–	5	3	1	–
Titaway	–	1	–	1	–	–	7	–	8	2	2	1
Abubu	1	–	1	1	–	–	6	–	4	2	2	3
Akoon	–	1	1	1	–	2	6	15	–	3	4	–
Nalahila	–	–	–	2	–	1	1	–	3	19	–	4
Nollot en Itawaka	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	2	–
Tuhaha en Paperuw	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	2	–
Ihamahoe	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–

eiland/plaats	prc	pri	bc	bi	ntc	nti	bmc	bmi	psc	psi	vrc	bri
Amahey, Sohoku en Makariky	–	–	–	–	–	–	–	–	2	1	–	–
Elipaputy en Pulohy	–	–	–	1	–	–	–	–	3	–	–	1
Haroekoe en Sameth	1	–	1	–	3	–	9	–	20	–	4	–
Oma	–	1	–	2	–	1	7	2	12	13	10	6
Aboro	–	–	–	2	–	–	–	–	5	–	1	–
Wassuw	1	–	1	–	1	–	–	–	6	–	2	–
Cariuw	–	–	–	–	–	–	–	–	3	2	–	1
Hulaliuw	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	–	1
Ameth	–	1	–	1	–	–	1	–	2	6	–	4
Kaybobo	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hatusuwa	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kamarian, Serewawan	–	–	–	–	–	–	–	–	6	–	1	–
Tihulalej	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–
Rumakay	–	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–
Laricque	–	–	–	–	–	–	–	2	5	2	2	1
Allang	–	1	–	–	–	–	11	–	5	3	2	2
Lilebooy	–	1	–	–	–	–	7	–	3	11	6	–
Hatoe	–	–	–	–	–	–	2	–	–	3	–	3
Soya	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Hatalay	–	–	–	–	–	–	1	–	2	–	–	–
Nakoe	–	1	–	1	–	–	6	–	11	–	1	–
Kilang	–	–	–	1	–	–	6	–	3	–	–	–
Hukurila	1	–	–	1	–	–	–	–	2	–	2	–
Ema	–	–	–	–	–	–	2	–	4	2	2	1
Leahary	–	1	–	–	–	–	–	2	–	2	1	–
Roetong	1	–	–	–	–	–	6	–	5	–	1	–
Hoetoemoery	–	1	–	–	1	–	1	–	6	3	2	3
Way	–	–	1	1	–	–	4	4	7	7	1	–
Thiaal	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–
Soely	–	–	–	–	–	–	4	1	1	4	–	–
Ps. Baguala en Kl. Htmury	1	–	–	1	–	2	6	2	4	8	4	3
Roematiga	–	1	–	–	–	–	1	–	–	2	1	–
Noessanive en Latoe	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Latoehalat	–	1	–	–	1	1	6	–	–	15	3	–
Hative en Tawiry	–	–	–	–	–	–	2	–	–	2	–	–
Mardika, Soya, Halong	–	–	–	–	–	–	–	3	1	–	–	1
Soa Ema	–	–	–	–	–	–	6	–	1	1	1	1
Tezamen	9	14	9	22	14	9	155	33	141	133	92	46

De predikanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad te Amboina, uit aller naam en last H. Snethlage V.E. & E.S.[1288] L. Galloo ouderling.

Amboina den 6 july anno 1785.

[1288] Visitator ecclesiae et epistolarum scriba.

438. KERK- EN SCHOOLSTAAT VAN DE PROVINCIE AMBON 1785-1786. Ambon, 16 juni 1786.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 192-198.

De tegenswoordige kerk- en schoolstaat, nevens boek-lijst, in 't Gouvernement Amboina, zoals deselve door den predikant Johann Conrad Fey en den ouderling van de Maleidze gemeente, Willem Simauw, en de andere ouderlingen van de buitencomtoiren, bij de gedaane visite in de maanden october, november en december 1785 op de eilanden Buano, Manipa, Haruko, Saparua en Nussalawut en Cerams binnencuste en in de maanden january en february a.c. op de cust Hitu en 't Leytimorse gebergte, is bevonden.

Dan word aldaar 't heilig evangelie-dienstwerk waargenomen door den WelEerw. Heer Hendrik Snethlage in de Hollandze en Maleidze gemeente, en Johann Conrad Feij in beide gemeenten, en den WelEerw. Heer Adriaan Zomerdijk in de Hollandze gemeente, hoewel zijn Eerw. ook op den 21 Mey a.c. de proefpredikaetsie in 't Maleidze heeft gedaan.

Kerkstaat van de provintie Amboina 1785-1786

lmm = ledematen, mannen; lmv = led., vrouwen; nlm = nieuwe ledematen, mannen; nlv = nieuwe led., vrouwen; gchm = gemeene christenen, mannen; gchv = gem. christenen, vrouwen; gedm = gedoopte zo bejaarde als kinderen, mannen; gedv = ged., vrouwen; skj = kinderen in 't school, jongens; skm = kind. in 't school, meisjes; kbsj = kind. buiten school, jongens; kbsm = kind. buiten school, meisjes; somm = somma, mannen; somv = somma, vrouwen[1289]

eiland/plaats	lmm	lmv	nlm	nlv	gchm	gchv	gedm	gedv	skj	skm	kbsm	kbsv	somm	somv
Buano	11	5	–	–	200	240	10	15	110	56	119	56	450	372
Manipa	5	21	–	3	31	31	2	2	18	14	11	14	67	85
Hila	1	14	–	–	5	4	2	2	–	2	3	–	11	22
Piruw	2	1	–	–	55	53	18	12	34	27	4	5	113	98
Tanunuw	–	1	–	–	18	15	2	5	10	5	4	1	34	27
Caybobuw	6	11	–	–	217	230	20	18	69	26	56	49	368	334
Hatusuwa	3	3	–	–	20	26	5	3	16	6	6	8	50	46
Camariang	4	3	–	–	81	92	9	9	42	17	26	46	162	167
Seruawan	–	–	–	–	14	16	3	1	6	7	3	1	26	25
Tihulalej	6	1	–	–	28	34	1	5	22	6	11	7	68	53
Rumahkay	5	1	–	–	71	74	10	8	31	19	18	20	135	122
Sirrisorry	28	83	2	7	182	136	12	11	97	86	68	54	389	377
Ulath	40	94	3	8	74	89	6	5	78	55	60	47	261	298
Ouw	73	107	4	3	107	104	5	5	81	65	50	61	320	345
Ameth	29	58	2	10	103	110	7	9	108	57	59	21	309	265
Nalahya	12	24	–	–	103	113	3	5	53	35	51	27	222	204
Sila	11	29	2	–	37	28	4	2	25	24	15	13	94	96
Leinitu	8	22	–	1	35	58	4	2	27	15	15	13	88	111
Titaway	48	57	2	–	182	200	11	3	96	67	100	106	439	433
Abobu	31	35	5	3	108	98	7	6	64	42	15	11	230	195
Akoon	12	11	3	3	33	38	3	2	13	9	29	17	93	80
Nolloth	11	16	–	7	147	161	10	9	80	56	42	36	290	285
Itawaka	9	37	1	–	83	88	6	7	50	28	21	18	170	178

[1289] Rijen die niet met zekerheid gereconstrueerd kunnen worden zijn cursief gezet.

eiland/plaats	lmm	lmv	nlm	nlv	gchm	gchv	gedm	gedv	skj	skm	kbsm	kbsv	somm	somv
Paperuw	5	12	–	–	90	87	3	4	28	14	32	26	158	143
Tuhaha	40	66	2	3	189	170	10	9	70	31	50	34	361	313
Ihamahu	15	18	–	–	174	154	9	5	66	53	26	30	290	260
Saparua	4	13	–	1	55	75	9	3	20	16	15	13	103	121
Tiouw	8	15	1	2	98	107	6	7	44	26	34	22	191	179
Booy	18	30	1	3	71	96	2	4	57	23	32	35	181	191
Poorto	13	21	2	–	110	189	10	8	60	42	62	79	257	339
Haria	18	26	1	2	272	307	17	11	74	33	110	69	492	448
Haruko	22	22	7	1	111	84	7	6	50	46	67	59	264	218
(1e latus	*498*	*857*	*38*	*57*	*3103*	*3307*	*233*	*203*	*1599*	*1008*	*1214*	*992*	*6685*	*6424)*
Sameth	15	11	–	–	88	88	5	5	13	5	51	58	202	157
Crieuw	6	7	–	–	43	40	4	2	21	15	12	13	86	77
Hulalieuw	9	9	–	1	8	102	9	4	29	21	28	33	159	170
Aboruw	16	8	–	–	158	148	4	2	38	30	80	81	296	269
Wassuw	8	6	–	–	79	88	2	3	19	13	16	19	234	129
Oma	35	21	–	–	227	212	5	11	81	71	40	20	388	335
Way	8	20	–	1	170	114	7	6	71	68	46	50	302	259
Thial	8	15	2	1	14	21	2	2	12	11	4	8	42	58
Suly	22	55	1	–	100	88	3	11	82	32	50	32	258	218
Passo Baguale & Hutumury	14	45	1	5	87	44	2	2	43	33	19	17	166	146
Kitjil Rumah Tiga	8	12	–	–	8	15	–	–	7	6	1	9	24	42
Hatu	4	11	–	3	91	98	4	7	61	30	23	18	186	167
Liliboy	21	27	–	1	193	215	5	9	121	62	52	61	392	375
Alang	21	61	–	7	292	296	13	9	92	91	113	99	531	563
Larique	6	15	–	2	–	–	4	3	–	–	–	–	10	20
Soya di atas	7	14	–	1	40	31	7	2	20	21	9	14	83	83
Hatalay	19	8	1	4	63	82	2	–	47	28	32	33	164	155
Naku	27	27	1	1	72	73	2	2	54	43	31	31	187	177
Kilang	19	38	1	3	52	68	2	–	34	22	16	12	124	143
Hukurila	8	7	2	4	22	26	1	–	19	7	8	14	60	58
Ema	22	29	–	2	122	113	1	2	50	21	37	43	232	210
Leahary en Ema	5	7	–	2	6	11	2	2	9	7	3	2	25	31
Rutong	17	17	3	6	27	37	2	1	23	7	16	21	88	89
Hutumury	32	72	4	6	194	162	11	9	103	71	79	53	423	373
Mardika	7	10	1	1	21	29	ziet Ambon		17	7	6	9	52	56
Halon	4	20	1	1	73	68	,, ,,		31	17	23	16	132	122
Soya di bawah	9	19	–	1	61	60	,, ,,		27	12	13	16	110	108
Soa Ema	16	26	8	1	39	41	,, ,,		18	9	21	16	102	93
Soa Kilang	10	14	–	–	19	22	,, ,,		17	7	20	11	66	54
Nussaniwe	3	21	2	4	190	204	,, ,,		51	28	87	94	333	351
Latuhalat	18	21	–	–	236	226	,, ,,		84	42	116	131	454	420
(2e latus	*424*	*673*	*28*	*58*	*2872*	*2822*	*99*	*94*	*1324*	*847*	*1052*	*1014*	*5799*	*5508)*

eiland/plaats	lmm	lmv	nlm	nlv	gchm	gchv	gedm	gedv	skj	skm	kbsm	kbsv	somm	somv
Hative besar[1290]	13	31	2	2	108	117	ziet Ambon		47	31	19	35	221	236
Tawiry	4	5	–	–	47	73	,, ,,		17	16	13	14	81	108
Ambon	44	108	23	45	–	–	182	167	–	–	–	–	249	320
Holl. gemeente	20	47	3	7	–	–	–	–	97	61	–	–	120	115
(3e latus	*83*	*191*	*28*	*54*	*155*	*190*	*182*	*167*	*161*	*128*	*62*	*49*	*671*	*779)*
(de 2e latus	*424*	*673*	*28*	*58*	*2872*	*2822*	*99*	*94*	*1324*	*847*	*1052*	*1014*	*5799*	*5508)*
(de 1e latus	*498*	*857*	*38*	*57*	*3103*	*3307*	*233*	*203*	*1599*	*1008*	*1214*	*992*	*6685*	*6424)*
somme	1005	1721	94	169	6130	6319	514	464	3084	1983	2328	2055	13155	12711

N.B. D. A. Somerdijk op Buro vervallen zijnde en de toen presente kinderen gedoopt hebbende, zijn de visitator en ouderling voor deze reyse geëxcuseerd derwarts te gaan.

Na Elipaputy en Amahey wierd niet veilig geacht vaartuigen met den visitator te zenden, wegens de aldaar omzwervende Papuën. En deze gemeynten na 't raport van voorleeden jaar gereekend, zo is 't getal der christenen van dit jaar vermeerderd met 566 koppen.[1291]

Onder de gedoopten bevinden zig sommige bejaarde Alfoeren en Alfoerze kinderen, ook vrijgegeeven slaven.

Schoolstaat in de provintie Amboina 1785-1786

1j = eerste classis jongens; 1m = eerste classis meisjes; 2j = tweede cl. jongens; 2m = tweede cl. meisjes; 3j = derde cl. jongens; 3m = derde cl. meisjes; som j = somma jongens; som m = somma meiden

naamen der negerijen	1j	1m	2j	2m	3j	3m	somj	somm
Buano	28	11	38	24	44	21	110	56
Manipa	4	5	9	3	5	6	18	14
Hila	–	–	–	2	–	–	–	2
Piruw	11	7	10	11	13	9	34	27
Tenunu	3	1	4	3	3	1	10	5
Caybobu	19	8	32	8	18	10	69	26
Hatusuwa	–	2	6	3	10	1	16	6
Camariang	4	6	17	6	21	3	42	17
Zeru'awan	1	2	3	2	2	3	6	7
Tehulale	7	1	7	3	8	2	22	6
Rumakay	5	3	14	7	12	9	31	19
Sirry Sorry	30	27	37	29	30	30	97	86
Ulath	37	30	27	17	14	8	78	55
Ouw	36	32	26	16	19	17	81	65
Ameth	30	10	28	20	50	27	108	57
Nalahya	18	11	24	17	11	7	53	35
Sila	7	12	10	9	8	3	25	24
Leinitu	6	2	12	8	9	5	27	15

[1290] Vermoedelijk is in deze rij in kolom 7 en 8 ten onrechte ingevuld 'ziet Ambon', in plaats van resp. 32 en 20.

[1291] Zie het totaal in doc. 437.

naamen der negerijen	1j	1m	2j	2m	3j	3m	somj	somm
Titaway	18	12	37	37	41	18	96	67
Abobu	26	28	20	10	18	4	64	42
Akoon	6	4	3	3	4	2	13	9
Nolloth	4	5	30	13	46	38	80	56
Itawaka	4	2	33	16	13	10	50	28
Tuhaha	4	3	16	6	8	5	28	14
Paperuw	12	4	37	20	21	7	70	31
Ihamahu	9	13	24	26	33	14	66	53
Saparua	4	3	8	7	8	6	20	16
Tiouw	13	8	17	13	14	5	44	26
Booy	7	7	35	11	15	5	57	23
Poorto	8	5	23	19	29	18	60	42
Haria	8	6	35	18	31	9	74	33
Haruko	9	12	23	17	18	17	50	46
Sameth	13	5	18	8	12	2	43	15
Crieuw	5	1	12	11	4	3	21	15
Hulalieuw	6	4	14	13	9	4	29	21
Aboruw	9	8	19	12	10	10	38	30
Latus	*411*	*300*	*708*	*448*	*611*	*341*	*1730*	*1089*
Wassuw	9	7	9	5	1	1	19	13
Oma	26	15	17	20	38	36	81	71
Waay	10	10	32	29	29	29	71	68
Thial	8	7	3	4	1	–	12	11
Suly	11	7	28	14	43	11	82	32
Passo Baguala en Hutumury Kitjil	9	11	23	14	11	8	43	33
Rumah Tiga	–	–	4	6	3	–	7	6
Hatu	7	7	28	13	26	10	61	30
Liliboy	27	20	44	25	50	17	121	62
Alang	20	16	44	39	28	36	92	91
Larique	–	–	–	–	–	–	–	–
Soya di atas	4	3	9	13	7	5	20	21
Hatalay	16	7	17	9	14	12	47	28
Naku	8	5	23	13	23	25	54	43
Kilang	13	9	14	6	7	7	34	22
Hukurila	8	4	8	3	3	–	19	7
Ema	15	2	22	7	13	12	50	21
Leahary en Ema	6	3	2	3	1	1	9	7
Rutong	10	2	9	4	4	1	23	7
Hutumury	33	22	47	31	23	18	103	71
Mardika	4	2	8	4	5	1	17	7
Halon	6	4	14	8	11	5	31	17
Soya di bawah	5	3	14	4	8	5	27	12
So'a Ema	3	1	9	6	6	2	18	9

naamen der negerijen	1j	1m	2j	2m	3j	3m	somj	somm
So'a Kilang	2	2	9	4	6	1	17	7
Nussaniwe	8	9	31	10	12	9	51	28
Latuhalat	15	6	43	24	26	12	84	42
Hative besar	10	8	24	31	13	12	47	51
Tawiry	4	3	8	9	5	4	17	16
Ambon in 't Hollands	30	15	47	22	20	24	97	61
Latus	*327*	*210*	*590*	*380*	*437*	*304*	*1354*	*894*
Voorstaande latus	*411*	*300*	*708*	*448*	*611*	*341*	*1730*	*1089*
Somme	738	510	1298	828	1048	645	3084	1983

_ _ _[1292]

Amboina aan 't Casteel Nieuw Victoria den 16 juny 1786. J.C. Fey V.D.M. et V. Eccl. Willem Simauw penatua.

439. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 juni 1786.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 212-214.

WelEerwaarde en zeer geleerde Heeren, bijzonder hooggeachte medebroederen!

Uwer WelEerwaardens minsaamste letteren van den 8 dec. a.p.[1293] hebben we op den 3 februari a.c. te ontfangen de grooter eere gehad, en wierden niet weinig verblijd daaruit U.WelEerw. goeden welstand door straalendste blijken van broederliefde en opregt aandeel aan onse omstandigheden te mogen zien. Hiervoor, en voor den goedgunstig toegezonden kerkstaat van Indiën, alsook de liefderijke besorginge van 't Dordrechtse legat voor 2 jaaren aan de drie leeraaren alhier, waarover we verzoeken dit als quitantie gelievig aan te neemen, en voornamelijk voor 't heil en zegen ons zo gulhartig toegeboezemd, betuigen we onsen verpligsten dank.

Maar wij beklagen zeer dat nog de zo noodige krankbezoeker nog de vereischte Maleidze boeken ons hebben konnen worden. Onze oude, oude krankbezoeker en voorleezer Meijer dreigt ons dagelijks 't smertelijkst verlies, terwijl, 'twelk bijna ongelooflijk zal zijn, geen één bequaam subject om bij zijne groote zwakheid nu en dan zijne beurt waar te neemen, laaten staan hem te konnen vervangen. En 't beschreijensweerdig gebrek aan boeken zal U.WelEerw. uit de hier aangelegde lijst[1294] blijken.

Weshalve wij zeer vriendelijk verzoeken, gelijk we van U.WelEerw. overprijselijke broederliefde en onvermoeiden ijver voor 't welzijn der kerke eindelijk durven verwachten, ons zoveel doenlijk met den aldernoodzaakelijksten krankbezoeker te gerieven, en te bemiddelen dat we met Maleidze boeken mogten voorzien werden. Terwijl wij 't anders niet langer weeten te schikken, of den godsdienstigen Inlander om boeken met thraanen smeekende te bevreedigen en bij zijne lust tot kennisse van 't zielzaligend Evangelie te onderhouden. En uit den tegenswoordigen kerkstaat van deze provintie,[1295] dien wij hier nevens te zenden de

[1292] Lijst van kerk- en schoolboeken voor 54 plaatsen op Boano, Manipa, Ceram, Saparua, Nusa Laut, Oma, Leitimor en Hitu. Zie hiervoor, doc. 437 en hierna, doc. 443.
[1293] Niet aangetroffen.
[1294] Zie hiervoor, aantekening aan het slot van doc. 438.
[1295] Zie hiervoor, doc. 438.

grooter eere mogen hebben, zullen U.WelEerw. zonder moejte konnen opmaaken: dat nauwelijks 2000 christenen één goeden bijbel, 200 pas één goed psalmboek, en 1500 één goed vragboekje hebben. Want van de incomplete boeken zijn veelen zó gebrekkig, dat se niet eens meer ten minsten in eenigen t'zamenhang konnen gebruikt worden.

Voor 't overige bidden wij zonder ophouden om den wasdom van Jesus koningrijke ook in deze gewesten, en in alle onse gebeden smeekende dat den Alzegenaar U.WelEerw. mogt verleenen aanhoudende gezondheid en verrijken met al hetgeen van noode is om met eige genoegen, zijner kerk verder zo zeer stigtelijk te konnen zijn.

Vaart dan wel, vaart lange regt wel zeer geëerde broederen,– – – de leden van den kerkenraad alhier, en uit aller last en naame J.C. Fey, V.D.M., Eccl. Vis. & scr. ep. L. Galloo, ouderling.

Amboina den 17 juny 1786.

440. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 5 september 1787.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 258-260.

WelEerwaardige, zeer geleerde – – –

Schoon wij dit jaar het geluk niet mogten hebben ons met eenig schrijvens van U.WelEerwaardens of met den ontfangst van den algemeenen staat van India's Kristendom vereerd te zien – dat wij nog hadden verwacht ons over Ternate of eenig ander oostersch comtoir te zullen geworden, maar hebben daarop tot dusverre tevergeefsch gewacht – houden wij ons nogtans ten vollen verzekerd dat U.WelEerw. broederlijke toegenegenheid jegens ons niet heeft kunnen gedogen om aan ons geheel niet te schrijven, maar hetzelve zal zonder twijfel met een vaartuig zijn afgezonden dat de reis niet heeft gekregen, en daarom willen wij ook geenzins in gebreke blijven om U.WelEerw. het nodig verslag van Ambons kerkstaat te laten toekomen.

Het geheiligd dienstwerk wordt hier thands in beide, zoo Maleische als Hollandsche, gemeentens met de zoetste vereeniging van gemoederen door alle drie hier aanwezige predikanten waargenomen.

De gewone grote kerk- en schoolvizite in deze provincie is laatst door den schrijver dezes, met den Radja Kilang, ouderling, aan het hoofdcomtoir, en op de buitencomtoiren met de respective ouderlingen aldaar gehouden, waarvan wij de eere hebben het nevensgaand rapport[1296] over te zenden, hopende dat het U.WelEerw. tot genoegen zij. Wegens de alom heerschende kinderziekte zal deze vizite op zommige der omliggende eilanden, als Boero, Manipa, Boano en Cerams binnenkust, waarschijnlijk dit jaar niet kunnen gehouden worden.

Door den onvermoeiden iever en waakzame zorg van 't weleerwaardig College van Curatoren en Scholarchen zijn ons dit jaar eenige Maleische boeken en Neêrduitsche schoolboekjes toegezonden, en is ons mede hoop gegeven dat wij, wegens de nieuwe druk van Maleische vraagboekjes en predikatiën, bij eene volgende gelegenheid een aanmerklijker ontzet zullen erlangen.

Wij verzoeken zeer vriendlijk dat ons twee bekwame krankbezoekers mogen toegezonden worden, namelijk één in plaats van den gewezenen krankbezoeker Schelling, die reeds in 1781 van hier naar Batavia is vertrokken en tot den pennedienst overgegaan, en de ander voor den krankbezoeker Meijer, die zeer oud en afgeleefd is, zijnde het reeds meer dan vijftig jaren geleden dat hij eerst op Ambon kwam, en die het in zijnen thands merkelijk

[1296] Zie hierna, doc. 441.

verzwaarden dienst, daar hij in plaats van aan zijn eigen huis school te houden nu genoodzaakt is daaglijks naar het weeshuis, dat onlangs door het loflijk bestier van onzen geliefden en zeer edelmoedigen gebieder is opgericht, moet gaan om de jeugd te onderwijzen, waarschijnlijk niet lang meer zal kunnen goed maken. In hope dat U.WelEerw. zich thands in staat mogen bevinden om aan dit ons zoo dikwijls herhaald en vriendlijk verzoek, zo niet ten vollen, altans door het toezenden van éénen krankbezoeker te kunnen voldoen, bevelen wij ons verder in U.WelEerw. broederlijke toegenegenheid t'onswaards.

Voorts broeders! dat het onzen vrijmagtigen Zender goedgunstig behage, U.WelEerw. met de zichtbaarste blijken zijner genade, door de bevestiging van uwer handen werk, bij aanhoudenheid te verwaardigen, opdat uw dienst lange, gezegend en voorspoedig zij, tot eere van zijnen naam, tot afbreuk van het rijk der duisternis en ter opbouwing en verdere volmaking van het koningrijk des lichts, ten einde U.WelEerw., na vele zielen voor Zions groten Eerekoning te hebben ingeoogst, eindlijk, wanneer de roeping van uwen post daar is, die zielstrelende stem moogt horen: 'Koomt, gij goede en getrouwe dienstknechten! ik zal u die over weinige zijt getrouw geweest, over vele zetten, gaat in in de storeloze vreugde uws Heeren!'[1297] is de hartelijkste bede van ons – – – de predikanten en ouderlingen uitmakende den kerkenraad te Amboina aan 't Kasteel Nieuw Victoria. Uit aller last en naam J.C. Fey syn. h.t. præses, B. Riso ouderling, A. Zomerdijk scriba epist.

Amboina aan 't Kasteel Nieuw Victoria, in onze kerklijke vergadering den 5 september 1787.

441. KERK- EN SCHOOLSTAAT VAN DE PROVINCIE AMBON 1786-1787. Ambon, 5 september 1787.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 266-275.

Kerk- en schoolstaat van Amboina 1786-1787

Kerkstaat

lm = ledematen; nlm = nieuwe ledematen; gchr = gemeene Kristenen; ged =gedoopten; sk = kinderen in school; kbs = kinderen buiten school; som = somme

eiland/plaats	lm	nlm	gchr	ged	sk	kbs	som
Manipa	16	6	63	6	28	23	142
Boano	16	–	440	25	165	155	801
Boero	11	1	10	2	3	3	30
Pieroe	3	3	113	4	66	21	210
Tanoene	1	–	33	2	15	11	62
Kaibobo	22	–	437	30	111	143	743
Hatoesoewa	5	–	43	8	14	9	79
Kamariang	8	3	175	15	59	89	349
Zeroeawan	–	–	30	1	11	12	54
Tihoelale	7	1	63	9	27	17	124
Roemakay	6	11	140	7	42	39	245
Krioe	13	3	80	7	39	21	163
Hoelalioe	18	5	180	16	52	76	347

[1297] Zie Matteüs 25:21 en 23.

eiland/plaats	lm	nlm	gchr	ged	sk	kbs	som
Paperoe	17	4	219	12	42	70	364
Tuhaha	104	6	409	18	101	91	729
Nolloth	30	2	302	23	128	91	576
Itawakha	51	8	158	14	78	49	358
Ihamahoe	33	11	336	9	144	27	560
Elipapoety	33	9	210	36	55	69	412
Paulohy	15	4	221	67	55	86	448
Amahey	31	32	333	72	111	95	674
Soaukoe	5	3	96	15	38	12	169
Makariky	9	5	108	28	45	18	213
Somma/Transport	*454*	*117*	*4199*	*426*	*1429*	*1227*	*7852*
Amet	96	7	368	28	174	46	719
Akoon	23	5	66	7	40	19	160
Nalahya	34	3	196	14	92	78	417
Sela en Leinitoe	40	5	59	2	49	18	173
Aboboe	72	4	188	17	105	64	450
Titaway	103	6	375	21	181	224	910
Oelat	132	18	139	24	147	89	549
Ouw	174	8	200	24	156	102	664
Sirrisorry	122	11	307	24	170	134	768
Tiouw	26	8	203	4	73	71	385
Saparoea	18	12	133	31	32	35	261
Booy	50	13	158	13	98	39	371
Haria	47	5	577	30	118	119	896
Poorto	36	14	284	22	102	141	599
Aboroe	27	8	322	30	52	170	609
Wassoe	13	–	159	8	37	35	252
Oma	61	6	365	27	151	84	694
Haroeko	44	1	191	23	95	133	487
Sameth	26	–	178	7	59	99	369
Waay	24	–	325	22	142	105	618
Tial	24	–	57	5	24	19	129
Soely	78	1	190	12	127	91	499
Soya boven	21	1	68	1	38	23	152
Hatalay	29	–	145	4	72	65	315
Nakoe	56	–	138	4	99	65	362
Kilang	48	6	112	1	51	28	246
Hoekorila	19	3	37	4	32	17	112
Somma/transport	*1897*	*262*	*9739*	*835*	*3945*	*3340*	*20018*
Ema	56	2	156	8	91	57	370
Leahary en Ema	4	–	7	–	8	4	23
Leahary	12	–	7	–	10	3	32
Roetong	41	2	54	1	29	50	177
Hoetomoery	108	6	347	20	189	97	767

eiland/plaats	lm	nlm	gchr	ged	sk	kbs	som
Passo Baguala	55	1	89	3	64	14	226
Klein Hoetomoery	4	–	26	–	20	6	56
Hatoe	17	3	180	8	96	41	345
Lillebooy	48	1	393	15	188	96	741
Alang	80	4	437	36	174	167	898
Larike	17	2	–	4	–	–	23
Hila	12	–	8	2	2	2	26
Roematiga	20	2	23		13	10	68
Soa Ema	44	4	78		29	27	182
Soa Kilang	25	3	46		25	28	127
Mardika	17	1	47		22	9	96
Halon	29	4	147		52	24	256
Soya beneden	33	3	110		39	12	197
Noessanive	26	–	390	341	82	182	680
Latoehalat	44	7	456		123	249	879
Groot Hatiwy	52	4	216		129	72	473
Tawiry	9	–	136		63	19	227
Ambon	220	29	–		–	–	590
Hollandsche gemeente	75	16	–	–	111	–	202
Somma	2945	356	13092	1273	5504	4509	27679

Schoolstaat

1j = eerste klasse jongens; 1m = eerste klasse meisjes; 2j = tweede klasse jongens; 2m = tweede klasse meisjes; 3j = derde klasse jongens; 3m = derde klasse meisjes

eiland/plaats	1j	1m	2j	2m	3j	3m
Manipa	12	7	3	1	2	3
Boano	26	10	34	25	47	23
Boero	1	–	–	1	1	–
Pieroe	22	22	7	–	8	6
Tanoeno	5	2	1	1	4	3
Kajbobo	40	14	20	9	20	8
Hatoesoea	–	–	6	1	6	1
Kamariang en Zeroeawan	16	5	10	2	28	12
Krioe	7	6	5	5	12	4
Hoelalioe	1	7	16	11	10	7
Paperoe en Toehaha	16	7	32	19	22	16
Nolloth	8	6	17	21	26	13
Itawakha	2	2	21	12	9	5
Ihamahoe	10	4	25	24	32	18
Elipapoety	12	3	22	7	11	5
Paulohy	4	2	26	11	12	5
Amahey, Soauko, Makariky	24	17	48	18	56	31
Amet	10	10	38	18	60	28

eiland/plaats	1j	1m	2j	2m	3j	3m
Akoon	8	4	3	4	9	10
Nalahya	6	2	26	20	16	4
Sila en Leinitoe	7	8	28	20	19	8
Titaway	17	13	53	36	29	34
Abobo	18	14	18	6	28	22
Oelat	16	7	30	24	41	32
Ouw	17	16	50	18	26	30
Sirrisorry	9	11	23	21	21	19
Tiouw	9	7	10	9	14	6
Saparoea	4	1	6	3	3	3
Booy	7	8	38	13	23	13
Haria	13	3	23	12	44	25
Poorto	8	6	14	10	38	26
Aboroe	8	13	14	11	11	7
Wassoe	8	6	6	5	6	6
Oma	16	4	33	16	38	38
Haroeko en Sameth	7	12	41	35	63	60
Waay	9	17	31	17	31	37
Tial	7	4	5	5	1	2
Soely	13	8	32	16	43	15
Soya boven	4	2	9	11	7	5
Hatalaj	18	9	12	8	8	9
Naakoe	8	5	10	4	25	25
Kilang	14	5	17	5	26	13
Hoekorila	–	–	7	2	3	5
Ema	15	3	33	13	11	16
Leahary en Ema	6	2	2	2	3	3
Roetong	9	3	11	2	3	2
Hoetomoery	24	15	25	22	20	26
Passo Baguala en Kl. Hoetomury	10	8	20	16	5	4
Hatoe	10	8	29	13	23	13
Lillebooy	56	8	20	20	50	34
Alang	16	12	42	19	42	43
Hila	–	–	–	2	–	–
Roematiga	5	6	2	–	–	–
Soa Ema en Soa Kilang	20	6	2	4	15	7
Mardika, Halon en Soya beneden	10	7	33	21	25	17
Noessanive en Latoehalat	28	19	58	38	32	30
Hatiwy besar en Tawiry	25	30	37	33	31	36
Amboina in ’t Hollandsch	27	7	19	19	26	13
Somma	728	443	1203	741	1225	886

_ _ _[1298]

Amboina aan 't Kasteel Nieuw Victoria, in onze kerkelijke vergadering den 5 september 1787. En uit aller last en naam J.C. Fey syn. h.t. præses. B[t] Riso ouderling.

442. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 21 juni 1788.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 240-243.

WelEerwaarde en zeer geagte meedebroeders uytmakende de vergadering van de kerkenraad aldaar.

U.WelEerwaardens g'eerde letteren van den eerste december 1787[1299] zijn ons met het hier komende schip wel geworden. Wij verblijden ons dat wij nog eenigen narigt van de kerkstaat van Batavia hebben mogen erlangen. En daarbij, temeer, de hartlijke verzeekering van U.WelEerw. broederlijke toegeneegendheyd omtrent ons, en de minzaame letteren die ons geworden zijn, toonen duydelijk aan dat de vriendschapsband tusschen U.WelEerw. en ons verbonden blijft.

Wij moeten met smerte herdenken dat den ons toegesonden leerraar Johan Willem Deusser eerder dan wij zijn aangesicht mogten aanschouwen, op de reise na ons het tijdelijke met het eeuwige verwisseld heeft.

Onze smerte word nog meer vergroot weegens het weggaan, of laat ik liever zeggen 't roepen, van ons zoo hartelijk beminde en teffens onbesweeken in den aarbeyd van een getrouwe leerraar A. Zoomerdijk van ons te zien verwijderen, om met U.WelEerw. de arke Gods te dragen. Zeekerlijk wij misschunnen U.WelEerw. deeze leerzaame ondersteuner in uwen dienst geenzins, doch 't verlies aan onse kant is smertelijk, en wij zijn aangedaan weegens niet alleen het werk dat hij onder ons met vrugt verrigt heeft, maar bovendien de zoete zaamenleeving, die wij met zijn Eerw. hebben mogen houden, te ontbeeren, zijn blijkbaare teeken van onse droefheyd, doch die worden geleenigd door 't vooruytzicht dat U.Weleerw., wiens meedebroeder zijn WelEerw. (onder gunstig geleide van den Alderhoogsten) worden zal, hem in allen opzigte ook een gunstige toegeneegendheid zult toedragen, waaraan wij geensints twijffelen dewijl wij te veel overtuygd zijn van U.WelEerw. minzaame omgang en broederlijk hart. Welke toegeneegendheyd omtrend hem, onze dierbaaren amptgenoot, en zeer beminde leerraar van deeze gemeente, hebben wij mogen zien uit U. WelEerw. zeer g'eerde letteren van den 15[en] january 1785.[1300] En dus zullen wij niet hier meer van melden.

Wij hebben door U.WelEerw. gunst eene krankbezoeker met naame J. de Geus gekreegen. Wij zullen alles in het werk stellen om hem behulpig te zijn opdat hij zijn dienst met vrugt mag waarneemen, en derhalven hebben wij weegens het gebrek aan krankbesoekers op Batavia, dat wij uit U.WelEerw. letteren van den 1[ten] december 1787 vernoomen hebben, reeden om U.WelEerw. hartelijk voor de toezending van die krankbezoeker te bedanken, eevenwel blijven wij nog aanhoudende om eenen andere, dewijl onzen oude krankbezoeker Christoffel Meijer zoo ver op zijn jaaren komt dat hij, schoon willig en bereid is, eerlang de swakheid of liever de ouderdom hem zal beletten om zijn dienst na behooren te kunnen waarneemen.

[1298] Lijst van kerk- en schoolboeken voor 54 plaatsen op Boano, Manipa, Buru, Ceram, Saparua, Nusa Laut, Oma, Leitimor en Hitu, niet opgenomen. Zie hiervoor, doc. 437 en hierna, doc. 443.
[1299] Niet aangetroffen.
[1300] Niet aangetroffen.

Verders hebben wij U.WelEerw. te berigten dat de intrest van 't legaat van wijlen Juffrouw Lucia Hoffman ons niet geworden is, wijl het bij de Compagnies papieren die tot hier overgezonden zijn niet bekent gesteld is.

Eevenwel hebben wij de grootste verpligting van dankerkentenis, die U.WelEerw. in desselfs brief van den 1[en] december betoond te hebben om voor ons te zorgen, schoon de vrugt daarvan niet hebben genoten.

Hierneevens gaat het visiterapport van kerk en schoolen[1301] met onsen seer dierbaare amptgenoot.[1302] Wij bidden en smeeken dat zijn werk in den gunst des Heeren en tot stigting veeler zielen zaligheid mag verstrekken. Voor 't overige beveelen wij U.WelEerw. heilig dienstwerk en zeer g'eerde perzoonen en familie Gode! – – – De kerkenraad te Amboina. Uit aller naam en last H. Snethlage S. & V.E.,[1303] C. Hoffmann[1304] ouderling.

Amboina den 21[en] juny anno 1788.

443. KERK- EN SCHOOLSTAAT VAN DE PROVINCIE AMBON 1787-1788. Ambon, 21 juni 1788.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 246-257.

Rapport van den staat der kerken en schoolen op Amboina zoals dezelve op navolgende onderscheidene negorijen bevonden is, beginnende met Titaway en eindigende met Soa Ema.

lm = oude ledematen; nlm = nieuwe led.; gchr = gemene christenen; sk = kinderen in 't school; kbs = kind. buiten school; dk = doopkinderen; gedvolw = meerderjaarige gedoopte volwassene; samen = tezaamen

negorij	lm	nlm	gchr	sk	kbs	dk	gedvw	samen
Titaway	103	16	308	130	199	18	–	774
Aboeboe	70	10	186	114	37	10	–	427
Akoon	34	4	58	51	12	3	–	162
Sila	38	–	50	49	9	4	–	150
Leinitoe	28	–	86	57	31	3	–	205[1305]
Nalahia	34	6	193	104	37	11	–	385
Amet	115	16	222	156	72	15	–	596
Ouw	171	4	119	140	86	9	–	529
Ulat	163	2	124	142	86	12	–	529
Sirry Sorry	131	3	302	159	134	1	–	730
Saparoua	18	–	129	29	26	5	–	207
Tiouw	29	7	196	69	54	2	–	357
Tuhaha	110	5	412	97	96	15	–	735
Paperoe	19	–	221	34	73	6	–	353
Nollot	32	7	304	130	60	13	–	546
Itawaka	52	1	185	81	24	10	–	353

[1301] Doc. 443.
[1302] Ds. A. Zomerdijk.
[1303] Scriba et visitator ecclesiae.
[1304] Christiaan Hoffmann, van Wolfhagen (Hessen, Dld), arr. Batavia 7 mei 1781 als opperchirurgijn, in VOC-dienst tot na juni 1795, uitgegaan voor de Kamer Hoorn.
[1305] Het handschrift heeft hier 105.

negorij	lm	nlm	gchr	sk	kbs	dk	gedvw	samen
Ihamahoe	42	3	322	135	18	12	–	532
Booy	63	–	167	87	34	6	–	357
Poorto	51	4	245	94	47	14	–	455
Haria	48	4	537	107	60	16	–	772
Transporteere	*1351*	*92*	*4366*	*1965*	*1195*	*185*	–	*9154*
Aboro	35	–	235	132	98	13	–	513
Wassoe	13	2	86	32	26	4	–	163
Oma	67	–	362	149	94	13	–	685
Haroeko	43	3	208	78	20	8	–	360
Sameth	23	–	112	51	21	9	–	216
Cariuw	13	–	74	30	6	2	–	125
Hulalieuw	21	2	182	56	44	11	–	316
Way	24	–	323	149	84	15	–	595
Thial	21	12	55	21	15	3	–	127
Soely	79	8	276	121	54	17	–	555
Pas Baguala	53	–	87	63	12	–	–	215
Roematiga	20	–	23	30	10	–	–	83
Hatoe	17	–	181	96	41	8	4	347
Lillebooy	39	2	482	187	70	25	–	805
Alang	89	2	618	206	125	30	–	1070
Laricque	16	–	–	–	–	3	–	19
Hila	12	–	8	2	2	–	–	24
Soya di atas	19	–	71	38	18	–	–	146
Hatalay	29	3	145	74	55	9	–	315
Naku	55	–	151	98	24	8	–	336
Kilang	58	6	100	64	28	3	–	259
Transporteere[1306]	*942*	*147*	*7458*	*3471*	*1969*	*329*	*4*	*14317*
Hukurila	22	–	35	29	16	3	–	105
Ema	56	6	154	76	26	12	–	330
Leahary	11	4	15	17	6	–	–	53
Rutong	42	3	55	31	38	4	–	173
Hutumoery besar	104	6	140	178	86	10	1	525[1307]
Hutumoery ketjil	3	–	26	19	3	–	–	51
Nussanive	31	–	378	79	174	–	–	662
Latuhalat	48	–	448	113	247	–	–	856
Hative	55	–	185	107	51	–	–	398
Tawiry	6	–	114	58	37	–	–	215
Soya di bawa	32	–	110	40	12	–	–	194
Mardika	17	–	47	23	9	–	–	96
Halong	29	–	147	63	24	–	–	263
Soa Ema	70	–	122	52	23	–	–	267

[1306] Deze rij hier gegeven conform het handschrift. Ten rechte: 2097, 132, 8145, 3642, 2042, 366, 16328.
[1307] Het handschrift heeft hier 725.

negorij	lm	nlm	gchr	sk	kbs	dk	gedvw	samen
Transporteere[1308]	*1391*	*151*	*1290*	*4675*	*2782*	*399*	*1*	*29596*

Het rapport van de schoolen voor het jaar 1787/8

1j = eerste classe jongens; 1m = dito meisjes; 2j = tweede classe jongens; 2m = dito meisjes; 3j = derde classe jongens; 3m = dito meisjes; som = somma

negorij	1j	1m	2j	2m	3j	3m	som
Sila en Leinitu	–	–	34	32	20	20	106
Titaway	11	12	42	33	13	19	130
Abubu	16	14	21	11	29	23	114
Ameth	9	10	37	21	57	22	156
Akon	9	3	12	15	7	5	51
Nalahia	12	6	32	22	19	11	102
Ouw	18	16	41	19	25	21	140
Ulat	16	10	46	26	20	24	142
Sirry Sorry	7	10	31	20	52	39	159
Tuhaha en Paperu	34	16	35	18	20	8	131
Nollot en Itawaka	9	8	59	29	67	39	211
Tiouw en Saparoua	11	10	21	12	8	1	63
Ihamahu	9	4	25	33	30	34	135
Poorto en Haria	13	4	36	21	79	48	201
Booy	14	8	39	8	11	7	87
Hulalieuw	3	5	16	9	12	11	56
Carieuw	4	4	8	3	5	6	30
Haroeko en Sameth	6	11	35	21	39	17	129
Oma	16	6	50	34	37	26	169
Wassoe	6	6	5	1	8	6	32
Aboro	7	9	16	12	10	4	58
Way	14	12	33	20	23	46	148
Thial	6	3	6	6	–	–	21
Suly	15	7	37	21	25	7	112
Pas Baguala	5	8	14	11	13	2	53
Hutumoery	32	19	30	26	40	31	178
Rutong	8	4	9	2	5	3	31
Leahary	6	3	2	5	1	1	18
Ema	16	2	26	17	4	1	66
Hukurila	4	3	10	6	–	–	23
Kilang	33	19	13	3	7	7	82
Naku	8	5	25	30	1	12	81
Hatalay	20	5	15	16	9	9	74
Soja	–	2	9	13	7	9	40
Mardika	9	5	30	28	35	19	126

[1308] Voorgestelde lezing van deze rij: Somma: 2623, 151, 10.121, 4527, 2794, 395, 5, 20.516.

negorij	1j	1m	2j	2m	3j	3m	som
Soa Ema	19	5	13	8	6	2	53
Nussanive	38	21	62	32	30	10	193
Hative	14	27	35	30	28	31	165
Hatu	10	8	29	13	23	13	96
Lilibooy	23	13	41	37	40	33	187
Alang	17	12	53	37	43	44	206
Rumatiga	5	6	2	–	–	–	13
Hila	–	–	–		–	2	2

Het visiterapport van de schoolen voor het jaar 1787/8. In het weeshuys onder het regentschap van de Heer C. Hoffman, oppermeester in de heelkunde van dit Casteel

1j = eerste classe jongen; 1m = dito meisjes; 2j = tweede classe jongen; 2m = dito meisjes; 3j = derde classe jongen; 3m = dito meisjes; som = somma

	1j	1m	2j	2m	3j	3m	som
weeskinderen	4	4	5	5	–	–	18
geen weeskinderen	2	1	6	1	–	–	10
burgerkinderen	13	6	17	3	7	5	51
somma	19	11	28	9	7	5	79

Reekening van de boeken

EA = El[kitab] Bah[aru(w)];[1309] EB = El[kitab] Lama; PB = Perdj[andjian] Bah[aru(w)]; EAr = El[kitab] Arab[ische letter]; CPr = Caron, Predikatieboek; ITb = Icht[itsaar] tabal; SBr = Sual besar; Mzb = Mazm[ur] besar; Mzk = Mazm[ur] kitjil; Rsl = Risalet[1310]

negorij	EA	EB	PB	EAr	CPr	ITb	SB	Mzb	Mzk	Rsl
Sila en Leinitu	–	1	–	8	1	–	–	–	5	4
Titaway	–	1	–	6	1	1	–	–	2	4
Abubu	–	2	–	5	1	2	–	–	4	2
Ameth	–	1	–	2	–	2	–	3	3	5
Akon	–	2	2	7	1	1	–	6	15	–
Nalahia	–	2	1	1	–	2	–	–	16	–
Ouw	1	1	2	8	–	4	1	5	9	–
Ulat	–	2	2	2	1	4	1	9	15	2
Sirry Sorry	–	2	1	5	–	5	1	1	5	3
Ihamahu	–	–	1	–	–	–	–	2	1	4
Tuhaha en Paperu	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Nollot en Itawaka	–	1	1	–	–	1	–	1	1	–
Tiouw en Saparoua	–	–	–	4	–	2	–	–	2	5

[1309] Tussen vierkante haken de spelling van het volledige woord.

[1310] Vertaling: bijbels nieuw, bijbels oud, N. Testament, bijbels met Ar. letter, Caron, dikke (grote) catechismus, grote vragenboek, Psalmboeken groot, Psalmboeken klein, Risalet pada menjatakan (Verhandeling over het aangaan aan het H. Avondmaal, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 32).

negorij	EA	EB	PB	EAr	CPr	ITb	SB	Mzb	Mzk	Rsl
Poorto en Haria	–	1	–	8	–	1	–	–	–	3
Booy	–	1	1	1	–	1	–	–	5	5
Hulalieuw	–	1	–	–	–	1	–	–	5	5
Carieuw	–	–	–	–	–	1	–	–	1	1
Haroeko en Sameth	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Oma	–	2	1	8	1	16	–	4	23	–
Wassoe	–	1	1	2	1	–	–	–	6	2
Aboro	–	–	1	2	–	–	–	4	–	–
Way	–	1	–	7	–	–	–	2	–	2
Thial	–	–	–	1	1	–	–	–	3	3
Zuly	–	–	1	5	–	–	–	1	5	2
Pas Baguala	–	1	–	4	1	3	–	3	4	1
Hutumoery	–	–	1	1	1	4	–	–	6	5
Rutong	–	–	–	–	–	–	1	1	2	2
Leahary	–	–	–	2	1	1	–	–	1	–
Ema	–	–	–	2	–	2	–	–	4	2
Hukurila	–	–	–	2	–	–	–	1	–	3
Kilang	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–
Naku	–	–	–	6	1	1	–	–	16	–
Hatalay	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Soya	–	–	–	3	1	–	–	–	–	–
Mardika	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–
Soa Ema	–	–	–	6	–	–	–	–	–	–
Nussanive	–	–	–	5	–	–	–	–	–	3
Hative	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
Hatu	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Alang	–	–	–	7	1	4	–	4	8	3
Lillebooy	–	–	1	10	1	2	–	–	2	–
Laricque	–	–	–	3	–	–	–	–	4	–

Dus aan onze verschuldige pligt voldaan te hebben, teekenen wij ons en blijve uwe toegeneegen ambtgenooten en heilwenschende dienaaren. Uit naam en last van de kerkenraad, H. Snethlage V.E. et S., C. Hoffmann, ouderling.

Amboina den 21 juny Anno 1788.

444. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 8 september 1789.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 262-265.

WelEerwaardige Heeren, hoogg'eerde amtgenooten en medebroederen!

Voorzeker was 't een verzachtende balsem op de smertelijke wonde aan Ambon door de onverwagtste ontrukkinge van den aan onse gemeente zo verknogten als geleerden en geliefden D. A. Zomerdijk, die zo niet plegtig verzocht egter ceteris paribus[1311] terugverwacht

[1311] Bij gelijkblijvende omstandigheden.

word, toegebragt, door te verneemen dat D. Deussen in zijn WelEerw. plaatse door de nooit genoeg te prijsende voorzorge van India's kerken Hooge voedster-heeren gezonden wierd. Maar eilaas! de koude doodshand, die niemand ontziet, verijdelde onze niet geringe smertverminderinge en Ambon hoord'er niet dan met silte thraanen van dat ook zelfs D. Buurma niet mogt tot ons komen,[1312] waarvan we U.WelEerw. vriendelijkste missive d.d. 20 februari a.p.[1313] door de broederlijke bezorginge van D. Montanus den 28 februari a.c. hebben ontfangen.

Wat zullen we nu doen? Terwijl 't door Jehovah, wiens doen altoos 't beste is, alsoo is beschikt geworden, zo zullen we dan onsen aanbiddelijken Albestierder zwijgen, en met ootmoedige lijdzaamheid een beter lot verwachten, terwijl fabula non temere sparsa[1314] beide leeraaren, hoewel de mortuis non nisi bene – na hun voorgaanden staat, g'aartheid en lichaamsgesteldheid niet voor onse provintie, na derselver tegenswoordigen vreedzaamen en critiquen staat, zouden diersaam geweest zijn, en onse zeer te eerbiedende overheid om één of twee predikanten uit de dringendste redenen verzocht heeft, en bijsonders wegens den beklaaglijken staat van onsen eertijds zo ijverigen leeraar,[1315] die ons wel met eenige beterschap schijnt te verblijden, daer egter geen staat op te maaken is, hoewel we hertelijk wenschen dat zijn WelEerw. spoedig mogt hersteld worden.

Dan konnen we niet nalaaten te betuigen hoe wij gantsch niet onverschillig zijn dat we nu een paar jaaren geleden, tegen de aloude observantie, niet hebben mogen zien den kerkstaat van Indiën of van U.WelEerw. zelfs weinige letteren, behalven de geleid-brieven van beide heeren predikanten saliger memorie. Desniettegenstaande, terwijl wel meerdere brieven een jaar of langer op reise blijven en wij nog de vlijende hoope voeden om bij gelegentheid van U.WelEerw. herhaald verseekerde vriendschap de spreekendste bewijsen te zullen onfangen, blijven we van onsen kant niet in gebrek den kerkstaat (hoewel 't den scriba echter onmogelijk is den specifiquen schoolstaat en boeklijst, aan S.T. Heeren Curatoren en Schoolarchen[1316] reeds gezonden, teffens te besorgen) uit deze provintie, volgens de laatste visite voor de jaaren 1788/9, hiernevens te laaten geworden,[1317] vergroot door eene nieuwe gemeente te Zaway, op derselver herhaald verzoek, niet zonder moeite voor de visitatores, hoewel voor dit maal de S.T. Heer gouverneur niet alleen den scriba dezer op zijne admiraals corra-corra veiligst, noble en genereus heeft rondsom Ceram tot onder 't comtoir Saparua transporteert, maar ook op de eilanden Manipa, Buro, Buano en Zaway, waar 3 of 4 Hollandse en Maleise ouderlingen adsisteerden, den godsdienst en schoolvisite in perzoon met den Agtb. Hongi Raad heeft bijgewoond, en praevio presbyteri officio peracto,[1318] door zijn genoegen of, rebus sic stantibus,[1319] zijn ongenoegen getoond, tot niet geringe authoriteit en luister voor dezen kerkdienst.

Er zou ook nog eene tweede christen negerij te Luhu begonnen zijn, indien niet de dienstwaarneeminge aan deze hoofdplaatse den visitator, na eene langere dan tweemaandelijkse afweezigheid, op de dringendste instant van de eerste ledemaaten had genoodzaakt tussenbij terug te keeren, en naderhand wind en weer bij gedaan verzoek was tegen geweest. 't Geen ook d'oorzaak is, waarom sommige negerijen op Cerams binnen-cust niet bij den kerkstaat

---

[1312] Gerardus Buurma, van Groningen, proponent Amsterdam 7 oktober 1786, arr. Batavia 18 december 1787, besluit tot plaatsing op Ambon 5 februari 1788.
[1313] Niet aangetroffen.
[1314] Volgens een niet op losse gronden verspreid gerucht.
[1315] J.C. Fey.
[1316] Schoolopzieners, schoolbestuurders.
[1317] Niet aangetroffen.
[1318] Nadat eerst de ambtsplichten van de predikant waren afgedaan.
[1319] Wanneer de zaken daartoe aanleiding gaven.

te vinden zijn, met welke te bezoeken de scriba dezer voor dit jaar na zijne onuitwijkelijke beurt D.V. zal 't begin maaken.

Den verder verwachten krankbezoeker zien we tot hiertoe ook tevergeefs tegemoet, erbij voegende dat, indien ons geen beter subject als d'opgeraapte Joris de Geus kan en mag gezonden worden, wij hem dan alhier uit diegeenen van Europeesen afkomstig zijn of reëele Europeese, of natureele Amboneesen, veel beter konnen aanneemen, en dus dit aangaande niet hoeven U.WelEerw. meenigvuldige amtsbesigheden te vermeerderen.

Van synodaale en classicaale verhandelingen uit Neêrland, U.WelEerw. bedeeld wordende, alhier niet hoorende, hoe noodzaakelijk ook zijnde, zouden we met eene copij zeer gediend weezen, en 't copiëeren daarvan zou konnen vergoed worden, wanneer we U.WelEerw. gaerne excuseeren van 't terugzenden van onsen kerkstaat, die dan reeds een jaer in ons kerklijk archiv bewaard is.

Aangaande 't Dordrechtse legaat, bedankt de scriba dezer en zijn collega U.WelEerw. voor de moeite der besorginge van één jaarlijks aandeel met rds 37 en sommige stuivers, uit eene Ed. Compagnies cassa alhier prompt ontfangen, houdende nog te goed voor de jaaren 1787 et seqq.[1320]

Denkt eindelijk, WelEerw. broederen, aan Amboina, dat in moejte, gevaarlijken en lastigen dienst, zonder 't minst accidens,[1321] Batavia verre te boven gaat, bij gelegentheid, so zeer als wij hertelijk wenschen en van onser kerk aanbiddelijkst Opperhoofd vurigst afsmeeken al 'tgeen U.WelEerw. voor perzoon en overweerdigen evangeliedienst mogt konnen denken van noode te hebben, ook met alle hoogagtinge steeds zullen zijn – – – J.C. Fey P.V. Eccl.[1322] et scriba epistolarum, Christiaan Hoffmann ouderling.

Amboina den 8^{en} september 1789.

445. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 7 juli 1790.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 138, fol. 278 en 281.[1323]

Aan de WelEerwaardige Heeren predikanten en ouderlingen uitmaakende den kerkenraad der christl. Hervormde gemeente te Batavia.

De kerkstaat zelve van Amboina, zo verre in annis 1789/90 de visite wierd gedaan, en bedient word door D. Hendrik Snethlage en Johann Conrad Fey bestond uit:

ledematen	3395
nieuw aan genomen ledematen	340
gemeene christenen	10871
gedoopten	930
schoolkinderen	5032
kinderen beneden de schooljaaren	3020
t'zamen	23588

J.C. Fey t.t. Vis. Eccl., Salhuteru Maleis ouderling.

Amboina den 7 july 1790.

[1320] Et sequentes: en volgende.
[1321] Vermoedelijk is bedoeld: extra tractement.
[1322] Praeses et visitator ecclesiae et sceriba epistolarum: voorzitter en visitator der kerk alsmede schrijver der brieven.
[1323] De folio's 279 en 280 zijn blanco. De brief wordt vermeld in de door Batavia verzonden Kerkstaat 1791, ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 191-201.

Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791

De Molukse eilanden Ambon, Ternate en Banda waren tijdens de VOC-tijd bestuurlijke en militaire centra en tevens de plaatsen, van waaruit door predikanten en kerkenraden leiding gegeven werd aan de christelijke gemeenten.

Een groot deel van de bijna duizend documenten in deze bronnenuitgave besteedt aandacht aan de relatie tussen het VOC-bestuur, dat wil zeggen de overheid, en de kerk, die samenwerkten bij de uitbreiding van het christendom en de bevordering van een christelijke levenswandel van zowel Nederlandse als inheemse onderdanen.

Omdat het toezicht op de scholen in de praktijk door de predikanten werd verzorgd, bevatten de bronnen ook gedetailleerde informatie over het onderwijs. Wat betreft het onderwijs valt op hoe vanaf het begin overheid en kerk zich inspanden om niet alleen jongens maar ook meisjes op school te krijgen; een streven waarin zij ook slaagden.

Deze kerkelijke documenten hebben vaak een minder ambtelijk, meer persoonlijk karakter dan overheidsstukken. Daardoor komt men bij lezing dicht bij de ervaringen en gevoelens van zowel de Nederlandse auteurs als de inheemse hoofden en onderdanen.

Sidestone Press
ISBN: 978-90-8890-652-7
9 789088 906527 >